

فەرھەنگی زانستی سیاسی

(فەرھەنگی زاراوە و قوتابخانە سیاسییەکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی

ئەحمەد شەبانی

٢٠١٠

فهرهه‌نگی زانستی سیاسی

(فهرهه‌نگی زاراوه و قوتابخانه سیاسیه‌کان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی

ئه‌حمه‌د شه‌بانی

دانشگاه کردستان

۲۰۱۰

- سرشناسه : شبانی، احمد، ۱۳۵۰
عنوان و نام پدیدآور : زاراودی سیاسی هاوچهرخ، فهرههنگی
شیکاری زاراوه و قوتابخانه سیاسیهکان
کوردی - فارسی - ئینگلیزی / نهحمده شهبانی
مشخصات نشر : سنندج، دانشگاه کردستان، ۱۳۸۸.
مشخصات ظاهری : [۲۸۵] ص
شابک : ۹۷۸-۹۶۴-۲۷۹۷-۲۱-۹
وضعیت فهرست نویسی : فیپا
یادداشت : واژهنامه
موضوع : علوم سیاسی، اصطلاحها و تعبیرها
ردهبندی کنگره : ۱۳۸۸ ۲۴۶/۴ش
ردهبندی دیوبی : ۳۲۰/۰۳
شماره : ۰۲۰۴۶۹۱
کنابشناسی ملی

فهرمهنگی زانستی - یاسی

(فهرههنگی زاراوه و قوتابخانه سیاسیهکان)

کوردی - فارسی - ئینگلیزی
نهحمده شهبانی
پیت چن: نهحمده شهبانی
رازاننده وه: سهیران پهرویزی
وینهی بهرگ: گهلاوئژ کهریمی
سهرپهرشتی چاپ: شوانه تاهیری
چار و سالی چاپ: بهکهه/ ۱۳۸۹
نهژمار: ۱۵۰۰ دانه/ رووقی
ناوهندی پهخش: سنه، پاساژ عیزهتی، کتیبی کانی ۲۲۲۵۲۵۹ ۰۸۷۱

پیشکشه به:

هه ژار موکریانى

که به تاقى ته نیا فرهه ننگستانیک بوو.

پیشہ کی

خوینہری ہیڑا!

وہ کہ خہ مخور کی زمانی کوردی گوتوویہ: "زمانی کوردی قہت دہرفہ تی نہ بووہ لہ مہیدانی زانست و بیرہوانیدا ہیندیک چاوی بکاتہوہ و خوی لہ تاقی یوونہوہ بدات".^۱ رینگہ ہۆکاری ئہم بی دہرفہ تی و رانہ گہیشتنہ، بہ تہواوی روون نہ کرابیتہوہ بہ لام بئ گومان، یہ کیک لہم ہۆکارانہ یہ خہی رووناکییر و نووسہر و تویرہری کورد دہگرت و لہ سوئنگہی بہرپرساریہ تی میژووی و ئہ خلاقییہوہ دہست لہو یہ خہ نابییتہوہ. ئہم گوزارہ، وا ناکات لہ دانہری ئہم کتیبہ خوی بہ ریبواری رینگاہک بزانی کہ کسسی دیکہ ریرہوی نہ بیٹ و ئہم کارہی بہر دہستان، بہ مولکی تایبہ تی خوی دابن.

ئہگہر ئاوریٹک بدہینہ کتیبخانہی کوردی - سہد حہیف و مہخابن - دہبینن لہ بہستینی زانستہ جوراوجورہکاندا گہلیک ہہزارہ و پریہ تی لہ بۆشایی و کہلینی گہورہ گہورہ. پیر کردنہوہی ئہم کہلینانہ بہ دہستہوسانی و گرتنہ باوہشی ئہژنۆی تہنیایی و بیکہسی و خویندنہوہی ئایہ تی ناہومیدی و کوتاندنی تہیلی دہستہنگی ئایہ تہدی، بہ لکوی پیویستی بہ پیاچوونہوہ و نوئم بوون و بووردن و فراژوتنہ.

جیا کردنہوہی زمانی شیعر و ئہدب - کہ تا ئیستا کتیبخانہی کوردی پئ ناخیندراوہ - لہ زمانی زانستی، کاریک نییہ کہ چاوی لینی بتوقی و ہزر نہ توانی بہرہو پیری بچیت. گہلانی جیرانیش، دہمیک سال نییہ کہ بہرہو پیری ئہم بیرکہوہ چوون. داریووش ئاشووری بلیمہ تی بوواری فہرہنگ نووسی فارس دہلیت:

ہہژمۆنی زمانی شیعر و ہہستی شاعیرانہ بہ سہر زمانی فارسیدا بہ ہۆی لاوازی و بی ناوہروکی زمانی فارسی نییہ، بہ لکوی ئہگہریتہوہ بۆ دوور بوونی ئیمہ لہ تیروانیینی زانستی و فہلسفہ نوئی.^۲ ئہگہر چاویٹک بخشینن بہ میژووی نووسین و چاپہ مہنی ئہو ولاتانہی کہ گہلی کوردیان لہ خو گرتووہ، لیمان روون ئہبییتہوہ کہ ئہوانیش رابردوویہ کی ہاوشیوہی ئیمہیان بووہ و ہندی جاریش بگرہ لہ ئیمہ

۱- ماجید مہردوخ روحانی / فرہنگ فارسی کردی دانشگاه کردستان (پیشہ کی) سنہ: دانشگاه کردستان. ۱۳۸۵، ل ۲۰.

۲- داریووش ئاشووری / فرہنگ علوم انسانی. تہران: نشر مرکز، ۱۳۸۱، ص ۱۲.

هه‌ژارت و لاوازتر بوون. به‌لام به دامه‌زانی ده‌وله‌تی مۆدێرن له سه‌ره‌تاكانی سه‌ده‌ی بیستم و داکۆکی کردنیان له زمانی نه‌مه‌ویی - له‌ گوێن زمانی ره‌سمی و لاتیه‌کانیان - ئینجا به‌ هه‌روه‌ز به‌م زمانانه‌ راگه‌یشتوون و به‌ دامه‌زانی بنکه و مه‌کۆی فه‌ره‌هنگی، گه‌شه و نه‌شه‌یان داوه به‌ زمانی خۆ و چییان له ده‌ست هاتبێ درێخییان نه‌کردوه و بگه‌ ته‌خشان و په‌خشانیان بۆ کردووه ئینجا شاباشی خۆیان داوه و قنچ هه‌له‌په‌ریوان!

باش ده‌زانه‌ دانانی فه‌ره‌هنگ، کارێکی ئاسایی و سانا نییه و هه‌ستان به‌م ئه‌رکه، خۆ خسته‌ به‌ر شمشێره‌که‌ی دامۆکلیسه. واته‌ دل ده‌ره‌ینه‌ به‌ ده‌ستی خۆت. هه‌ژاری زمان پاراوی کوردی خۆشی کوردی دۆست وته‌نی: دارژتن و خال و میل رشتنی فه‌ره‌هنگ به‌ ته‌کوژی، دروێنه‌ نییه‌ شه‌شن، ئارد پیژانه و گیان کێشانه. ناو له‌ دووی ناو، پیت له‌ شوێن پیت، به‌ شوێن یه‌کدا جه‌له‌ کردن، هه‌ر وشه‌یه‌ک له‌ شوێن خۆیدا هاوردن... کاری یه‌کێک و دوان نییه، گه‌ره‌ک ژۆر و زه‌به‌ند پیاوی ده‌مپاراوی پسپۆر له‌ زمانه‌وانیدا و ناگا له‌ ژۆر شیوه‌ی جۆرجۆر، له‌ مه‌ژ ئامراز و گه‌ره‌سته‌ ته‌یار و ساز، ژوانگه‌یه‌کیان بۆ دابندری و رۆژبه‌رۆژ لێک کۆ بیه‌نوه و جگه‌ له‌ فه‌ره‌هنگ داڕشتن هیچ کارێکی تریان نه‌بێ.^۲

لێره‌دا له‌ به‌ر نه‌بوون یان لاوازی و کزی و کرچ و کالی خه‌مه‌تگوزاری به‌ زمانی زگماکی، هه‌روه‌ها له‌ به‌ر پارچه‌ پارچه‌ بوونی مالی زمانی کوردی و بێ هه‌والی نووسه‌ران و قه‌له‌م به‌ده‌ستان له‌ یه‌کدی، هه‌رکس له‌ رووی خه‌مخۆری و دلسووتانی خۆیه‌وه، هه‌له‌ده‌ستی به‌ نه‌ه‌مادانی کارێکی له‌م چه‌شنه. به‌ گوته‌ی بلیعه‌تی کورد مامۆستا مه‌سه‌ود مه‌مه‌د، سۆز و عاتیفه‌ وا ده‌کات لێره‌ و له‌وێ میرخاسیکی کورد به‌ ئه‌رکی ماددی و به‌ راده‌ی لێهاتوویی خۆی خه‌ریکی گرتنی به‌شێکی ئه‌و که‌لێنه‌ زله‌ی زاراوه‌ی کوردی بێت.^۳

خوێنه‌ری وشیار ده‌زانێ، یه‌کێک له‌ پێوانگه‌کانی پێشقه‌چوونی کۆمه‌لگاکان، رێژه‌ی ده‌وله‌مه‌ندی و ئاستی به‌رزى جێماوه‌ نووسراوه‌کانیه‌تی که‌ نه‌مه‌ش په‌یوه‌سته به‌ ده‌وله‌مه‌ندی کتێبخانه‌ی ئه‌و کۆمه‌لگاوه. ئه‌گه‌ر ده‌گوترێ هه‌ژمۆنی زمانه‌ بان - نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان کارێکی وا ده‌کات که‌ زمانی بێ‌خاوه‌ن و بێ‌ده‌وله‌ت هێدی - هێدی له‌ ناو بات و نه‌نگاوته‌ لێداوی ئه‌کات، ئه‌وا به‌پێز کردنی زمانی کوردی له‌ رێی رازاندنه‌وه‌ی کتێبخانه‌ی کوردیه‌یه‌وه، ده‌توانی ره‌چه‌یه‌ک بێت بۆ هه‌رمان و به‌رخۆدان و ده‌ربازبوون له‌ مه‌ترسی فه‌وتان و قه‌یرانی هه‌ره‌سه‌پتان.

گه‌لی کورد له‌ سه‌ر سیاسه‌ت، تالی و سوێری بێ‌ژمار و کوێره‌وه‌ری له‌ راده‌ به‌ده‌ری دیوه. خۆ ئه‌گه‌ر ئاوێنێک به‌دینه‌ میژووی کۆمه‌لێی و خه‌باته‌ رامیاریه‌یه‌که‌ی، ده‌بینین گه‌له‌ک نه‌هامه‌تی رووی تیکردووه‌ و مانگی به‌ختی هه‌ر لێل بووه‌ و له‌ پشت هه‌ورا ماوه‌ته‌وه. سیاسه‌ت له‌ هه‌موو سووچ و قوربێنیکێ ژبانی کۆمه‌لێدا جێی خۆی کردۆته‌وه‌ و بۆ تیگه‌یه‌شتن لێی، ده‌بێ پێچه‌لپووجی و ئالۆزیه‌یه‌کانی ناخی پێوه‌ندیه‌ سیاسیه‌یه‌کان

۳- هه‌ژار موکریانی/ پێشه‌مکی هه‌مانه‌ به‌ژینه. تاران: سروش، ۱۳۶۸، ل. ۲۷.

۴- مه‌سه‌ود مه‌مه‌د/ زاراوه‌ سازی پێوانه. به‌غداد: ئه‌مه‌نداره‌می گه‌شتی لاوانی کوردستان، ۱۹۸۸، ل. ۸.

له‌ناو ژباني كۆمه‌لايه‌تيدا ساده بكرىته‌وه و ليك بدرىته‌وه.

نوخبه‌ى سياسى كورد، چ ئه‌و نوخبه‌ى كه له‌م چهن ساله‌ى دواييدا چيژى له‌ ده‌سه‌لات بينيوه و چ ئه‌و نوخبه‌ش كه هيشتا ههر دۆژ داماوى فانتازىاي ده‌سه‌لاته، پيويسته به‌ باره‌شيكى ئاوه‌لا و رۆحيانه‌تيكى به‌رزوه‌ سه‌يرى ئهنديشه‌ى سياسى و چه‌مك و واتاي نوئى بكات. سياست ئه‌و مه‌يدانه نيه‌يه كه به‌ شيوه‌ى خۆماكى و ره‌مه‌كى خۆ به‌اويزينه‌ ناوى، كه‌ نه‌گهر واييت، سه‌ر نه‌شكىتي و شه‌رميش له‌ كه‌س ناكات. له‌م سه‌رده‌مه‌دا هزرقاني و ده‌روونپاكي دوو ماكي سه‌ره‌كين بۆ هاتنه مه‌يدانى سياسته‌وه چونكا ئه‌م به‌ستينه هه‌ليكه بۆ رېبه‌ريه‌تى كردن و به‌ده‌سته‌وه گرتنى سه‌رجه‌نه‌ى ژين و نه‌پساندنى شيرازه‌ى كۆمه‌لگا.

مه‌به‌ستى زاراوه‌سازى سياسى، به‌ده‌سته‌وه‌دانى زانست و تيوري و كه‌ره‌سته‌ى پيويسته بۆ شروقه‌ى هه‌موو ره‌هه‌نده‌كانى ژباني سياسى له‌ سه‌رجه‌م خبات و قوناغه سياسيه‌كاندا. مه‌سه‌له‌ى سه‌ره‌كى بۆ ليكده‌انه‌وى تافىكى سياسى، چۆنيه‌تى سه‌ره‌هلان و به‌رده‌وامى و هه‌رچه‌رخان و له‌ناوچوونيه‌تى. زاراوى سياسى، وه‌ك قه‌باره‌يه‌كى زانستى، جيهانپه‌كه، داتاكانى له‌ ده‌رووبه‌رى خۆى ده‌گرئ و له‌ پرۆسه‌ى پيكهاته سياسيه‌كاندا ده‌يه‌مليتي و ئينجا له‌ قه‌واره‌ى ئاكار و كرداره سياسيه‌كان نه‌يداوه به‌ كۆمه‌لگا.

فاماندن و ده‌رك پيكردن به‌ سياست ناگاته نه‌نجام مه‌گه‌ر ئه‌وه‌يه‌كه چه‌مك و زاراوه سياسيه‌كان به‌ وردى شروقه بكرين تاكوو سياسته‌تقان و خوئندكارى سياسى كورد چيڊى له‌ قافله‌ى راميارى جيهانى و ناوچه‌كه دوا نه‌كه‌وي‌ت و ئيتر له‌م بۆچوونه ساكاره كه سياست به‌ "درو" له‌ قه‌لم هه‌دات، خۆ دوور بگرئ و وه‌ك پيويستى دانشگايى بۆى بپوانى. لي‌ره‌دا په‌لكيش كردنى ئه‌خلاق بۆ گۆزه‌پانى سياست و خۆ ته‌ياركردن به‌ زانستى سياسى، دوو بالى پيويست بۆ گه‌يشتن به‌ ئايدياي قه‌يله‌سوف - پاشايى له‌ پرۆسه‌ى به‌ريوه‌بردنى كۆمه‌لگا.

به‌م روانگه‌وه، دانهرى ئه‌م فه‌ره‌نگه ده‌ستى داوه‌ته ئه‌م كاره و قه‌ت بانگه‌شه‌ى ئه‌وه‌ش ناكات له‌م چه‌شنه كاره نه‌كراييت به‌لام رووسووره كه ئه‌م شيوازه تا ئيستا به‌ر ئه‌زموون نه‌كه‌وتوه و بۆ دانانى فه‌ره‌نگ له‌ بواريكى زانستى(سياسى) به‌م چه‌شنه به‌ره‌وپه‌رى نه‌چوون. لي‌ره‌دا به‌ پيويستى ده‌زانه له‌ چهن خاليكه‌دا سه‌رنجى خوئنه‌ر بۆ تايبه‌ته‌نده‌يكاني ئه‌م وشه‌دانه راکيشم:

١- ره‌وتى گۆرانكاريه سياسيه‌كانى جيهان تا راده‌يه‌ك به‌له‌ز و خياريه كه له‌ ماوه‌ى زياتر له‌ ٢ سال ته‌قلا بۆ نووسيني ئه‌م فه‌ره‌نگه، ده‌يان زاراو و چه‌مكى سياسى نوئى هاتۆته ئاراو هيان پياچوونه‌ه‌يان به‌ سه‌ردا كراوه. ئه‌گه‌رچى نزىكه‌ى ٢ ساليش پاش ئاماده‌بوونى كتبه‌يه‌كه بۆ چاپ، چاوهروانى ئيجازى چاپ و ده‌زگاي چاپ و په‌خش ماپۆه به‌لام هه‌ولنى داوه به‌ پيى گرنيگايه‌تى باباته‌كه خۆى له‌م تازمه‌گه‌ريه خافل نه‌كات. به‌م حاله‌ش، ديسانهره بانگه‌شه‌ى ئه‌وه ناكات كه به‌ره‌مه‌كه كه‌موكووپى نه‌بيت به‌ئكوو ئه‌م كاره وه‌ك پرۆژه‌يه‌ك ده‌بينى كه ئه‌بن ده‌رگاي لى ئاوه‌لا بى و به‌رده‌وام له‌ چاپه‌كاني ديكه‌دا نۆژهن بكرىته‌وه.

٢- ئه‌مه شتيكى باوه كه بۆ نووسيني فه‌ره‌نگى سياسى له‌ هه‌ر ولاتيكه‌دا ده‌روويه‌كى تايبه‌ت ده‌كرىته‌وه بۆ پيشه‌ات و رووداوه گرنگه سياسيه‌كانى ئه‌و ولاته. ئه‌م فه‌ره‌نگه‌ش هه‌ولنى داوه تا راده‌يه‌ك ئه‌م ده‌رووه

به روی پيشهاته سياسييهمكاني كۆمئلى كوردمواريدا بكا تهره و تا بۆي گونجايت، به نه تجمي گهياندوه تاكوو كتيبهمه ماکيكي خؤماليشي ههبيت و بهو پتيه خوئنه ر تا رادهيك له م زاروا نه بهمهروه ر بيت. نهگه رچي رهنه هه نديك پتيان واييت كه نه م زاروا هه له پتر لهوهيكه سياسي بن، ميژووي و حيزين به لام نكولي لي ناکري كه كه لتووري سياسي ئيمه بن ره چاو خستني حيزب و ميژوو، ناخويندريتهوه.

۲- خوئنه ري نه م زاروا نه م پتي و نه بيت سه رجه مي زاروا و چه مكه سياسييهمكاني زانستي سياسي له فرههنگه دا جيني كرابيتهوه. دانهر هه مئلي داوه، زياتر نهو زاروا و چه مكانه به رجهسته بكا تهره كه له سه رده مي هاوچه رخوا زؤرترين رژه ي بهكارهينان ههيه. هه مديس، خوئنه ر چاوهرواني نهوه نهكات هه ر دهروويك كرابيتهوه، به تهووه تي راقه كرابيت چونكا بؤ فرههنگيكي زانستي هه ر نهوه نده ي گچكه زانياريهك ده ره خست كه خوئنه ر تا رادهيكه دياريكراو له گه ل زاروا ميه كدا ناشنا بكا ت. دياره بؤ وه رگرتني زانيار ي زياتر له مه ر چه مكيك پيويسته خوئنه ر كتيب و سه رچاوه ي تايهت بيشكني.

۴- دانهر هه مئلي داوه زماني شهر و شيكاري زاروا مكان، ساده و ساكار بيت واته شيوازيكي نووسيني هاساني بؤ نه م مبهسته هه لبراردوه تاكوو خوئنه ري ئاسايش بتواني كاكلي وتارهكان ده ركيشي و به قهده ر ئاوه زي خؤي زانيار ي لي هه لينجيت. به لام نه م هه ش ناخاته پشت گوئي كه رهنه زماني هه نديك له زاروا مكان قورس بيت نه م هه ش له بهر ناواخني فهلسفي نهو زاروا نه هيه.

۴- دانهر هه مئلي داوه به ره مكه دوور بي له هه له به لام كارهكه بي عيب نازاني. به م بؤ نهوه خؤي به منه تباري نهو كه سانه ده زاني كه به ناردي ره خنه يارمه تيده ري چاكسازي كتيبهمه ده بن له چاپه ماني دواييدا.

۵- له سه ر هه نديك له زاروا مكان، گو له نه مستيره يه كي بچوك (*) دانراوه كه نه م به واتاي نهوه يه كه نهو زاروا له ناو فرههنگه كدا ده رووي تايه تي بؤ كراوه ته وه و له شويني خؤيدا به جياواز شروقه كراوه. خوئنه ر ده تواني پاش دؤزينه وه ي زاروا مكه، زانيار ي زياتر لهو باره وه به ده ست بهيئيت. بؤ نه مونه بهروانه په راگرافي دووه مي زاروا ه ي "هيز" كه تني دا له سه ر زاروا ه ي ده سه لات، نيشانه ي گو له نه مستيره دانراوه. واته زاروا ه ي ده سه لاتيش به جياواز شهر كراوه.

۶- نه م فرههنگه به سي زماني كوردي و فارسي و ئينگليزي ئاماده كراوه، به م بؤ نهوه به پيويستم زاني له كؤتايي كتيبهمه كدا دوو نه ندكس (پيويستي زاروا مكان) به زماني فارسي و ئينگليزي دابني بؤ نهوه ي نهگه ر خوئنه ريك زاروا ميه كي به يه كيك لهو زمانه نه ناسي به لام ناگاي له هاوواتا كورديه كه ي نه بوو، بتواني به خيزايي بيدؤزيتيه وه و كه لكي لي وه رگريت.

له كؤتاييدا به پيويستي ده زان سه ري نهوازش و سپاس و پيژانيني خؤم بؤ نهو كه سانه دانه وني نه م هه ركاميان به جوړيك يارمه تيده ري من بوون بؤ نهوه ي نه م فرههنگه بيتنه به ره م، به چه شنيك كه نهگه ر يارمه تي و هاوپا يه تي نهوان نه بووايه، نه م نه ركه به نه تجم نه ده گه يشت.

له پێشدا سیاسى فراوانى هه قالى شاعیرم، مامۆستای زمانى ئینگلیزى، بهکر پیروزی (به رههه) دهکهم که جگه له وهى پالنه ریک بوو یۆ به نهنجام گه یاندنى نهه کاره، زاراره کوردیههکانى له گهل زاراره ئینگلیزیههکان بهرامبهه کردووه و له ساغکر نه وهى هه ندیک لهو زاراو نه دا یارمه تى داوم. ریز داده نهم یۆ بهر یای به پیزم شاعیر و نووسه ر، رهزا عه لى پوور که نه ویش چاو یکی خشان دووه به زاراره کان و له شوینى خویدا راویژى پێ داوم. ههروه ها سیاسى ناسر بههههه به یگی نهکهم که نه رکی خویند نه وهى دووباره ی به شیک له کتیبه که ی له نهستۆ گرت و هه ندی له هه لهکانى یۆ راست کردمه وه. به پێویستى دهزانم دهستخوشانه و سیاسى خۆم له خوشکه گه لاویژ که ریمى له مه پ نهو نه رک و ماندووبوونه که یۆ کیشانه وهى نه خشه ی رووبه رگی کتیبه که به نهنجامى گه یاند، ئاراسه بهکم. ماندووبوونى هونه رمه ند ته ها که ریمى و پشتگه رمى هه قالان حامید فه رازى و رزگار نه حمه دى له یاد ناکهم.

ریز و سیاسى تابه تى خۆم پێشکه شى دوکتۆر به ختیار سه جادى مامۆستای زانسته گى کوردستان (سنه) که له دوایین روژانى پێش به چاپ سپاردنى کتیبه که دا چاو یکی بیرمه ندانه و دلسوزانه ی خشان به پیزستى زاراره کاندا و له ساغکر نه وهى هه ندیک له هاوواتاکاندا یارمه تى به نرخی داوم.

سیاسى به سوژ یۆ هاوسه رى ژینم، دایکی راژین، شهه رزاد حه یده ریان که وێپرای سه بر و تاقه تیکى زۆر که یۆ نهنجامى نهه کاره له خۆى نیشان دا، له وه رگێرانی هه ندیک لهو سه رچاوه ئینگلیزیههکاندا یارمه تى داوم.

له کو تابه ددا ده سخۆشى دهکهم له پروفیسۆر عه بدوللا سه لیمى بریکارى زانکۆى کوردستان (سنه) و دوکتۆر نه جمه دین جه بارى، به رپرسى ناوه ندی کوردستان ناسى زانکۆى کوردستان و دوکتۆر عه بدوللا ره سوول نه ژاد چونکا نه گه ر پشتگیری و یارمه تى نهوان نه بوایه نهه کتیبه به چاپ نه ده گه یشت و رێگه ی کتیبخانه ی کوردی نه نه دۆزییه وه. هه ر بژین

hermankurd@gmail.com

نه. شه بانى، بانه

٢٨ ی ٢٠١٠

١١ ی ١٣٨٨

ئابوورى سىياسى اقتصاد سىياسى Political economy

زاراۋەى ئابوورى سىياسى چەمكىنى نوپاۋە كە كىشە و ئارىشەى زانستەكانى سىياسەت و ئابوورلىك ئەداتەۋە. بە واتايەكى تر ئابوورى سىياسى لە شوۋىن دۇزىنەۋەى پىۋەندى دوولايەنەى وزە سىياسى و ئابوورىيەكان و كاردانەۋەى ئەم ھىزانەى بەسەر پىكھاتەكانى سىياسەتى ئابوورىدا. ھەرۋەھا كاردانەۋەى بارودۇخى ئابوورى بەسەر حوكمەتە ھەلپژاردە خەلكىەكانىش لىك ئەداتەۋە. سەرگەۋىتى حوكمەت لە بوارى سىياسەتە ئابوورىيەكان، شەرىيەت و ئەگەرىى دووبارە ھەلپژاردنەۋەى ئەو حوكمەتە زىاد ئەكات. لە گوتارى پۇزىتۋقىزىمدا شەرىيەت و خوشويستىنى حوكمەتە ھەلپژىرداۋەىكان، ئەگەرئەۋە بۇ پىۋەندەگە ئابوورىيەكانى ھەلامسان، رادەى بىكارى و ھاۋتەرازنەبوۋىنى خەرج وبەرج ...

يەككى تر لەو مەسەلە گرنگانە، ئەۋەىە كە تاچ رادەيەكىش بەرھەمى ھۆكارگەلىكى بى كۇنتىرۇل ۋەك بازارى جىھانىيە؟ سىياسەتەكانى دەۋلەتە و تاچ رادەيەكىش بەرھەمى ھۆكارگەلىكى بى كۇنتىرۇل ۋەك بازارى جىھانىيە؟ سەنگى ھۆكارگەلى سىياسى لە پىكھاتىنى سىياسەتە ئابوورىيەكان گرانە و ئەم ھۆكارانە ئەكەۋنە ناۋەندى سەرنجى ئەم زانستەۋە. بۇ ۋىنە ئەگوتىرى كە دەۋلەتان لە پىش ھەلپژاردنەكان و بە مەبەستى خۇ شىرىن كردن لە بەر چاۋى رەشەگەلدا دەست ئەدەنە بوۋژاندنەۋەى ئابوورى و تەنانەت تاكوۋ چەن مانگىكىش ئەو شتانەى كە بەرۋەدى بوۋن بە ئەنجامى ئەگەينن، بەلام دۋاى گەيشتن بە دەسەلات، لەم رىبازە دوور ئەكەۋنەۋە.

پىۋەندى ئايدىۋىلۇجى حىزبى لە گەل مەسەلە ئابوورىيەكانىش، بۆتە بابەتلىك لە توۋىنەۋەىكانى ئابوورى سىياسى. ئەغلەب حىزبە چەپىيەكان ھەل ئەدەن گىرفتى بىكارى چارەسەر بىكەن، كەچى حىزبە راستىيەكان ھەلئەدەن پلەى ھەلامسان دابەزىنن. كەۋاتە پىۋەندى ئايدىۋىلۇجى سىياسى و ئابوورى سىياسى مەسەلەيەكى گرنگ لە ئەژمار دىت. ئابوورى سىياسى بەم واتايە، لەگەل ئابوورى سىياسى بە واتا كۆنەكى كە بە روانگەيەكى ماركسىەۋە ئەپروانىيە سىياسەت، خۇبەخۇ جىاۋازى ھەيە.

ئابوورى خۋازى اقتصاد باورى Economism

بەھەند گىرتى ئابوورى و بۇزىۋى بە سەر سىياسەت و خەباتى سىياسىدا. لە كۇتايى سەدەى نۇزدە و سەرەتاي سەدەى بىيستم، لە خىۋى سۇسىيال دىموكراتى سۇقىت، لاگىرىيەك بۇ بەستەۋەى خەبات بە

خهباتی ئابووری(باشتر کردنی ههلوهرجی نیش و کار و زیادکردنی مووچه و ...)هاته ئاراو. نهم لاگیریه به حیزب و رۆلی شوپشگیترانه بهو چهشنهکی که لینین بیرى لى نهکردهوه نهبوو. لینین له کتیبى «نهن چ بکهین؟»(۱۹۰۲)، بهدژى نهم فیکره راوهستا.

Apatride

آپاترید

ئاپاترید

به کەسێک دەگوترێ کە رەگەزنامە*ی هیچ ولاتیکی نەبێت نەم حالەتەش لەم هەلومەرجانەى خواوەردا روو ئەدات:

۱- کوچکردن.

۲- به پێی یاسای نەته‌وايه‌تى هەندى له ولاتان.

Aristocracy

آریستوکراسی

ئاریستۆکراسی/ئاغه‌واتی

به زمانى یۆنانى به مانای باشترین حوکمەت یان حوکمەتى پیاوماقوولانه. به‌لام له زاراوه‌دا جگه له‌وه‌یکه هه‌لگری پاساوێکی ئەخلاقییه، حوکمەتى کەسانى لێها‌توو‌ه که به پێى میرات و شەرف و خوێن به سه‌روه‌رى گە‌یشتون. کهواته نه‌کری به حوکمەتى ره‌گەز مه‌زنایه‌تى ناوبرده بکری.

له‌فەلسه‌فه‌ی سیاسى یۆناندا ئاریستۆکراسى به‌و ده‌سه‌لاتدارانه ده‌گوترا که له‌بارى ئینسانیه‌وه به ته‌واوى هه‌لیان دا‌بێ و گه‌شه‌یان کرد‌بێ. ئەره‌ستۆ(له‌ کتیبى سیاسه‌ت) و پلاتۆ (له‌ کتیبى کو‌مارى)دا هه‌ولێکی زۆریان داوه له‌مه‌ر دیاریکردنى پێ‌ودانگێک بۆ دۆزینه‌وه‌ی ئەم جو‌ره‌ که‌سانه. ئەره‌ستۆ، باشترین جو‌رى حوکمه‌ته‌کان به‌ پادشایى و ئاریستۆکراسى و حوکمەتى قانۆن ناوبرده ئەکا و له‌ نیوان ئاریستۆکراسى و ئۆلیگارکى*دا ئەم جیا‌وازیه‌ قاییه‌: "ئۆلیگارکى گە‌یشتن به‌ ده‌سه‌لاته‌ به‌ پێى دارایی و ئاریستۆکراسى به‌ پێى بلیمه‌تى". به‌لام هه‌ر له‌ زوومه‌ ئەم دو زاراوه‌ به‌ یه‌ک مانا به‌ کار براون. بۆ وینه‌ کارتاژ و وینیز ئاریستۆکراتى گه‌وره‌ی دارایی بوون.

ئاریستۆکراتیک به‌ عام، به‌ حوکمه‌تێک ده‌گوترێ که تییدا ده‌سه‌لاتى ده‌ولەت ره‌ها بێ و حوکمەت به‌ ده‌س تاقمێکی مومتازه‌وه‌ بێت. ئەم تاقمه‌ش له‌ رێى میرات و پله‌ی چینه‌ایه‌تیه‌وه‌ به‌م شوینه‌ گە‌یشتبێ و رێگه‌ی چینه‌کانى‌تر بۆ ئەم شوینه‌ یاساغ بێت. نمونه‌ی ئەم سیسته‌مه‌ سیاسیه‌ له‌ ئێرانى پێش ئیسلام و ئەوروپا له‌ سه‌ده‌کانى ناوه‌راست ئەه‌یبندریت. ئیمپۆ نمونه‌ی ئەم جو‌ره‌ حوکمه‌ته‌ له‌ که‌م شوینی جیهاندا په‌یدا نه‌بێت و جێی خۆی داوه به‌ دیکتاتۆرى ئۆلیگاریشى نوێ.

Freedom

آزادی

ئازادی

به‌ گشتى، ئازادى دۆخێکه که تییدا هیچ شتێک پابه‌ند و ده‌ربه‌ستى شتى‌تر نه‌بێ و بتوانى له‌ گه‌ردوندا جێبه‌جێ بکری. له‌ پێوه‌ند له‌ گه‌ل موقوفدا، ئازادى، دۆخێکه که تییدا هیچ شتێک رێگر نه‌بێت له‌ به‌رده‌م

ئىرادى تەك بۆگەشتىن بە ئامانچەكانى. بەلام ئەم پېئاسە زۆر گشتى و رەھايە چونكا ئازادى بە ماناى رەھا بۇ ھىچ بوونەورەك لە جىھان نايەتە بەرھەم كەواتە ھەركاتىك لە سەر ئازادى باس ئەكەين، ئەبى رۆژنەك لەم چەمكە لە بەرچاوبگىرن. لە پېۋەندى مەۋقەۋە، ئازادى ئەبى لە دوو سۆنگەۋە شى بگىرتەۋە: يەكەم، ھۆى ئازادى(ۋاتە ئازادبوون لە چى؟) دووھەم، لايەنى ئازادى(ۋاتە ئازادى بۇ چى؟). يەكەك لە تاييەتەندىيە دەروونىيەكانى ئازادى، داپران لە دۇخىك يان جۆرە پەيوەندىيەكە كە حەزى پى ئاكەين. بەلام ئەو كۆت و بەندانەى كە بە رەزا و رەحمەتى خۇمان قىبوۋلى ئەكەين، دژى ئازادى لە ئەژمار نايەت. ئەو كەسەى كە لە بەندىخانە رىزگار ئەبىت، بە "ئازاد" بوونى خۇى خۇشخالە بەلام رەنگە ھىچ عاشقىك حەز ئەكا لە كۆت و داۋى ەشقەكەى رىزگار بىت يان ھىچ دايكىك لە باۋەشى مەندالەكەى. كەۋاتە ئازادى ھەمىشە لە پېۋەندى لەگەل شتىك يان دۇخىك پېئاسە ئەكرىت كە بە زۆرەملى داسەپابىت يان بۇ تەك ناخۇش بىت. چونكا ئەو كەسەى كە ئەركىك بە حەزى خۇى ئەنجام ئەدات ئەك لە بەر ترسى سزادان، لە بارى كۆمەلەيتى و سىياسىيەۋە ئازادە. بۇ وىنە ئەۋەيكە ئەھلىت كەسانىك ئازار بگەيىنن بە كەسانى تر، شتىكى بەرپوچىيە. ھەروا كە بە ياسايەكى پەسەندىكراۋ ھىچكەس لە گەل بەرپەستە قانۇنىيەكان دژايەتى ئاكا و لەناۋچوونى ياسا، ئازادى لە ئەژمار نايەت بەلكو ئازادە و بشىۋى بەدۋاۋە ئەبىت.

باسى ئازادىيە سياسى و كۆمەلەيتىيەكان ماۋەيكەى زۆر نىيە لە كۆمەلگەى مەۋقە ھاتۋتە ئاراۋە و زىياتر ئەگەرەتەۋە بۇ گۇرئەكارىيە فەكرىيەكانى ئەم چەن سەدەى دۋايى ئەۋروپا و بە گشتى سەردەمى ئەندىشەى مۇدىرنە لەم ناۋچەدا. لەمەۋبەر، لە باسە فەلسەفەيەكان (چ ئىسلام چ خاچپەرستەكان)، باسكردن لە جەبر و ئىختىيار، ەك مەللىنى ئىرادەى خواۋەند و ئىرادەى مەۋقە و نىسبەتى ئەم دوۋانە لە گەل يەكتەر لە پېۋەندى لە گەل كىشەى خىر و شەپ دەھاتە ئاراۋە. بەلام ئەندىشەى نوۋى ئەۋروپا لە جىياتى لىكەنەۋەى رۆژە و پېۋەندىيە مەۋقە و خوا، زىياتر خۇى بە پېۋەندى مەۋقە لە گەل مەۋقە، ۋاتە پېۋەندىيە كۆمەلەيتىيەكان سەرقال كەردۋە و كىشەى ئازادى تەك لە بەرامبەر كۆمەل ئەھلىتە ئاراۋە و رەۋرەۋەۋەى تەك لە گەل دەۋلەت و پېۋەندىيەكانىان يەكەك لە دۆزە فەكرىيەكانى ئەم ۲-۳ سەدەى دۋايى بوۋە. لە ئەۋروپا، پاش راپەرىنى ئەندىشەى سياسى رىئىسانس، پېئاسەگەلى جۇراۋجۇر بۇ ئازادى كراۋە. بۇ وىنە "ئازادى" بە زەمىنە و دەرفەتىك زانراۋە كە بۇ پەرەسەندى تۋانايەكانى تەك رىز دادەنەت. لايەنگرانى رۆژنە تۋتالىتارىيەكان كە لە گەل چەمكە زىندۋەۋەكانى ئازادى لە ھەناۋى دىموكراسىيەكاندا دژايەتى دەكەن، خۇيان لە پىشتى ئەم پېئاسەۋە ھەشار داۋە و بانگەشەى ئەۋە دەكەن كە رەھەندىك زىياتر لە رەھەندى سياسى بۇ ئازادى قايىل دەپن. بەلام بىرمەندەنىك ەك تەمس ھابىس و جۇن ئۈستۈرتەمىل ئازادىيان بە مانا ناسراۋەكەى پېئاسە كەردۋە. ھابىس دەلى: مەۋقە ئازاد ئەو كەسەيكە ئەگەر وىستى كارىك بكا و ھىزى بەو كارە بشكى ھىچ شتىك لەبەردەميا رىگر نەبىت. (كتىبى لىقىياتان). لە لايەكى تەرەۋە ترادىسيۋنى فەكرى رۇئناۋ، ئازادى بە شىۋازى زىنى ھاۋكوف لە گەل ەققل و ياسا ئەخلاقى لە قەلەم ئەدات. ئىپىكتۇس، فەلەسوفى رەۋاقى رۇما

ده‌لئ: هيچ مرقئىكى به‌دكار نازاد نيينه. كارلايل، فويله‌سوفى ئينگليزى ده‌لئ: نازادى راسته‌قىينه‌ى مرقؤ، دؤزىنه‌وى ريگه‌ى راسته و هه‌نگاونان له‌و ريگه‌دايه.

به‌ گشتى له‌م چاخه‌دا نازادى سياسى، ئه‌ستوونى ديموكراسى له‌ژمار ديت و پيشيلكردنئ ئه‌و نازاديينه سهره‌كيسانه‌ى كه‌ له‌ ياسا بنچينه‌يه‌يه‌كان به‌ ته‌رزئىكى ئاشكرا به‌ خه‌ك دراوه، پيشيلكردنئ بنه‌ره‌تى سهره‌ورى گه‌له و تاوانيك به‌دؤى سهره‌ورى ياسا له‌نه‌ژمار ديت. به‌لام ئه‌و نازاديينه‌ى كه‌ له‌ قانوندا ناوبرده كراوه، هه‌ميشه سنورى نازادى هه‌ركه‌سيك ئه‌به‌ستيتوه به‌ سنورى نازادى كه‌سانى تره‌وه. به‌م پئينه، ئه‌گه‌رچى وشه‌ى نازادى هه‌ميشه به‌ حه‌ز و تاو به‌ زاردا ديت، خو‌به‌خؤ شتيكى په‌سند نيينه به‌لكوو ده‌بئ هه‌ميشه له‌ بيرمان بئ كه‌ "نازادى بؤ چى؟ و نازادبوون له‌ چى؟" داوا ئه‌كړئ.

Freedom of the Press

آزادى مطبوعات

نازادى چاپه‌مه‌نى

به‌ پينى ئه‌م بنه‌مايه، هه‌ركه‌سيك مافى بلاوكردنه‌وى بيروړا و بؤچوون و هه‌واله‌كانى هه‌يه له‌ ريگاي نووسراوه يا چاپه‌مه‌نيه‌كانه‌وه بئنه‌وى بؤ بلاوكردنه‌ويان پئويستى به‌ ئىجازه‌ بيت يان ناچار به‌ سانسؤپ* كردن بيت.

liberalism

ليبراليسم/آزادىخواه‌ى

نازادىخوازى/ ليبراليزم

به‌ كۆمه‌ليك ميتؤد و سياست و ئايدىؤلؤژيا ده‌گوتريئ كه‌ ئامانجيان به‌ره‌مه‌يتانى هه‌رچى زياترى نازاديينه بؤ تاكه‌كه‌س. به‌ لايه‌نگرانى وه‌ها مه‌راميك ده‌لئين نازادىخواز(ليبرال). نازادىخوازى له‌ سهره‌تادا له‌گه‌ل ناوى هه‌ندئ حيزبى ئه‌وروپايى ئاوئته بوو به‌لام ئه‌مه‌رؤكه‌ ئه‌م زاراوه مانايه‌كى به‌ريلاوترى له‌خؤ گرتوه و زياتر نيشاندهرى لايه‌نيك يا سؤنگيه‌كى فيكرى به‌ خاوه‌نى ئه‌م چهن پره‌نسيانه‌يه:

(۱) به‌هه‌ند گرتنى ده‌ربيرينى نازادانه‌ى فيكرى تاك، (۲) به‌واهيتان به‌وهيكه‌ ده‌ربيرينى نازادانه‌ى فيكر بؤ تاك و كۆمه‌ل به‌سوده. (۳) پشتيوانى كردن له‌و داموده‌زگا كۆمه‌لايه‌تى و سياسيانه‌ى كه‌ ريگا بؤ ده‌ربيرينى نازادانه‌ى فيكر خو‌ش ئه‌كهن.

نازادىخوازى وه‌ك سيسته‌ميكى تيك‌چنراو كه‌ پېر بووه له‌ ئامانج و ئايدىيالى كرده‌يى، له‌ سه‌ده‌كانى ۱۷ و ۱۸ به‌ برىتانىا سهرى هه‌لدا. پاشان له‌ ولاتانى ديكه‌ش، حيزب و تيؤريگه‌لى نازادىخواز هااتنه كايه‌وه كه‌ ئه‌مانيش يان بؤ خو‌يان گه‌شه‌يان كرد يا لاساييكه‌ره‌وى نمونه‌كه‌ى به‌رىتانىابوون.

ئه‌نديشه و ئاكارى نازادىخوازانه له‌ پيشدا له‌ سه‌ر دوو زه‌مينه‌ جه‌خت ئه‌كات: يه‌كه‌م، وه‌رهبوون له‌ ده‌سه‌لاتى مله‌وړانه و هه‌ولدان بؤ به‌ديه‌يتانى شىوازى‌ترى به‌ كاره‌يتانى ده‌سه‌لاتى كۆمه‌لايه‌تى. دووه‌م، ده‌ربيرينى نازادانه‌ى ئه‌نديشه‌ى تاك.

هه‌ولئ تيؤرى و سياسته‌ى نازادىخوازه‌كان ئه‌مه‌ بووه كه‌ ئه‌م دوو بنه‌ره‌ته پينكه‌وه سازگارىكهن. هه‌ولئ ليبراليزم له‌ پيشدا ئه‌وه بوو كه‌ له‌ گه‌مارؤى ده‌سه‌لاتى ئيستبدادى رزگار بين و يه‌كئكه‌ له‌ ئامانجه

سهرمه‌یکه‌کانیشی، نازادی و چاپوؤشی نایینی بووه. نازادبخوازه ئه‌وروپیه‌کان له باری نایینی‌یه‌وه یا بئ‌باوهر بوون یا گوماندار یان دژ به نایین. هه‌موو رێبه‌رانی گه‌وره‌ی جوولانه‌وه‌ی رۆشن‌بیری نوێ له‌م تاقه‌ه بوون و له‌ به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لاتی مله‌وپانه‌ی قه‌شکه‌ان راوه‌ستاون و لایه‌نگرییان له‌ "هوکمه‌تی عه‌قل" کردووه.

لیبراله‌کان، لایه‌نگری چاپوێری کردنی ده‌سه‌لاتی گشتین به‌ سهر کاروباری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تیدا واته له‌ به‌ستینی سیاست و کاروباری مه‌ده‌نی خوازیاری هوکمه‌تی قانون و له‌ به‌ستینی ئابووریشدا له‌ بازاری نازادی ئابووری لایه‌نگری ده‌که‌ن. نازادبخوازان، خوازیاری زامن کردنی ماف و نازادییه‌کانی تاک و بلا‌وکردنه‌وه‌ی ده‌سه‌لات به‌ سهر ناوه‌نده‌کانی ده‌سه‌لات و پشتیوانی خوێان له‌ نازادییه‌ ناوچه‌یی و گه‌رووپیه‌کان ده‌رنه‌مێرن.

یه‌کێک له‌ ره‌گه‌زه‌ سهرمه‌کیه‌کانی لیبرالیزم، لایه‌نگری کردن له‌ نازادی چالاکانه‌یه‌ واته‌ ئه‌وه‌یکه‌ تاک، ده‌رفه‌تی په‌روه‌ده‌کردنی توانایی و ده‌رپرینی نازادانه‌ی بیر و به‌واکانی خوێ بۆ به‌ه‌خسێ و له‌م رێگاوه قازانج بگه‌ینێ به‌ کۆمه‌لگا. بۆیه‌ لیبراله‌کان له‌ سهر یه‌کسانی ماف و نازادییه‌کان و نه‌مانی پاوانخوازی و ئیعتیازاتی سهرمایه‌داران نه‌دوین و لایه‌نگری له‌ چه‌سپاندنی یاسا به‌ سهر هه‌موو بنه‌مایه‌کی عه‌قلیدا ده‌که‌ن. به‌م بێیه‌ نازادبخوازان، به‌ گشتی پێشکه‌وتن‌خواز له‌ نه‌ژمار دین چونکا لایه‌نگری پێشکه‌وته‌ کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و زانستی و پێشه‌سازیه‌کان بوون.

لیبرالیزم، چ له‌ باری تیۆری و چ وه‌ک به‌رنامه‌یه‌کی سیاسی، له‌ به‌رایێ "شوێشی مه‌زن" ی به‌ریتانیا له‌ ساڵی ۱۶۸۸ به‌ دژی جه‌یمزی دووه‌م، تا ساڵی ۱۸۶۷ که‌ ریفۆرمه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان بوون به‌ قانون، به‌ ته‌واوه‌تی گه‌شه‌ی کرد. ئه‌م رێبازه‌، له‌ سهره‌تادا له‌ گوێن جوولانه‌وه‌یه‌کی دژ به‌ نیسته‌باد، ته‌نیا بۆ مسوگه‌ر کردنی یاسا و نازادییه‌کانی تاک خه‌باتی نه‌کرد. پاش ئه‌م قوناغه‌، که‌م‌تاکورتنک، ئه‌یه‌ته‌ تیۆرییه‌کی رێک و پێکی ئابووری و سیاسی. نازادبخوازی، هاوکات له‌ ئه‌وروپا — بێجگه‌ له‌ به‌ریتانیا — و ویلايه‌ته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مه‌ریکا بېجمی گرت. به‌لام زاراوه‌ی لیبرالیزمی کلاسیک ته‌نیا بۆ لیبرالیزمی به‌ریتانی به‌ کار ده‌بریت.

لیبرالیزمی به‌ریتانی له‌ پێشدا رووکاری نازادبخوازی و چاپوؤشی نایینی و چه‌سپاندنی یاسا و مافه‌ سیاسیه‌یه‌کانی له‌ خو‌گرتبوو. شوێشی ۱۶۸۸ که‌ یه‌که‌م شوێشی لیبرالی میژووه‌، ئه‌و نازادیانه‌ی که‌ له‌ماوه‌ی یه‌ک سه‌ده‌ به‌ ده‌س هاتبوون، مسوگه‌ری کرد و رواه‌تیکی قانونی پێ به‌خشی. ئه‌و لیبرالیزمه‌ی که‌ له‌ ۱۶۸۹ بانگه‌شه‌ی بۆ نه‌که‌را، له‌ بنه‌رته‌دا لایه‌نیکی ره‌خنه‌گرانه‌ و سه‌لبی هه‌بووه‌ له‌ نازادییه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان له‌ هه‌مبه‌ر ده‌ستیه‌وردانی ده‌وله‌ت و به‌ تایبه‌ت پاشا، پشتیوانی ده‌کرد. زۆرت‌رین ئامانجیشی سیاسی بووه‌ وه‌ک له‌وه‌ی ئابووری بێت. له‌م مێانه‌دا گرینگ‌ترین ئامانجه‌ سیاسیه‌یه‌کانی بریتی بوو له‌: نازادی بیر و به‌وا و مافی نه‌یاری و چه‌سپاندنی هوکمه‌تی یاسا و جیا‌کردنه‌وه‌ی هێزه‌کان*. هه‌ر له‌م سالانه‌دا هه‌ندێ نازادی مه‌ده‌نی وه‌ک ته‌بابی نایینی و نازادی رۆژنامه‌کان ده‌سته‌به‌ر کراوه‌. کتێبی دووه‌می جوێن لاک به‌ ناوی "مه‌ریاره‌ی هوکمه‌ت" و راگه‌یاندنی سه‌ره‌خوێی ئه‌مه‌ریکا، گه‌وره‌ترین یادگاریه‌یه‌کانی نه‌م

لىبرالىزىمى ئابوورى: پاش قۇناغى يەكەم كە قۇناغى بە سەمەر گەيشتنى ئازادىيە سياسىيەكان بوو، قۇناغىكى نۆى دەست پىئەكا كە تىيدا تىۆرى لىبرالىزىمى ئابوورى وەك تەواوكەرى لىبرالىزىمى سياسىى ناوبردە ئەكرى. ئابوورى ناسانى لىبرالىزىمى بەرىقانى، بە رىبەرايەتى ئادام سمىت، بە تواناترىن گرووپىنك بوون كە تىۆرى (لىبرالىزىمى ئابوورى)يان ھىنايە ئاراو. بە باوهرى ئەمانە، مىكانىزىمى خۇبەخۇى بازارى ئابوورى، كە پەپرەوى قانونى خوازە و روخستەنە(عرضه و تقاضا)، باشترىن گەرەنتىيە بۇيىشكەوتنى كارى ئابوورى و ھىچ لايەنىك، چ پاوانخوازانى ئازاد و چ دەولەت، نابى دەستپورەدانى تىا بكا. بەپراى ئەوان، ھاوبەشىيتى دلخوازانى كەسەكان و ھاوكارى نىوانيان بە پىنى مىكانىزىمى بازارى ئازاد، كارىك ئەكات كە سوود بە ھەموان بگات. ئەم تىۆرىيە بوو ھۆى ئەو كە لىبرالىزىمى سياسىى بەھىز بىي و وەك تىۆرىيەكى ھەمەلايەن و بەرئوجىيى ئابوورى پرازىتەو. تىۆرى ئادام سمىت، سىستەمىكى ئازاد و غەپرە شەخسى نەبوو بەلكوو سىستەمىك بوو كە مروقى ھان ئەدا، ھىز و دارايىيەكانى بە قازانجى خۇى و كەسانى تر بختە گەر.

لىبرالىزىمى نۆى: بەلام بازارى ئازادى ئابوورى و سوودپەرەستى لە پادە بەدەرى خەك نەوەك ئاواتەكانى رىبەپانى جوولانەووى ئازادىخوازى بەدى نەھىنا، بەلكوو ھاوكات لە گەل ئاكامەكانى شۆرشى پىشەسازى لە بارى بىئەدالەتى كۆمەلايەتى و ئابوورىيەو شۆئەنوارىكى دىزىوى لە دوا خۇى بەجىئەشت كە گرىنگرىنيان لە دايكبوونى كۆمەلىكى زۆر لە كرىكارانى ھەزار لە كارخانەكان بوو(بروانە سۇشالىزىم).

ئىنجا تەوژمى ھىزە كۆمەلايەتتىيە تازە پىنگەيشتووكان وايكرە لە لىبرالەكان كە بە لىبرالىزىمى توندەرەودا بچنەو و سنوورىكىش بۇ چاودىرى و كۆنترۆلى دەولەت لە مەر دابىنكرەنى بەرژەوەندى ھەموان، دىارى بكن. چلەپۇيەى جوولانەووى لىبرالىزىمى ئابوورى، ناوهراسىتى سەدەى ۱۹ بوو كاتىك كە تەنانەت لىبرالەكان لە گەل داپشتنى ياساى ئىش و كارىشا دۇايەتتيان دەكرە. بەلام لەمەودوا زۆربەى رىسا كۆنترۆلكەرەكانى دەولەت، وەك قەرارە تەندروستىيەكان و بىمە و يەككەتى كرىكارانىان بۇ قازانجى گشتى پەسندكرە. لىبرالىزىم سەرەتا لە ھەناوى كۆمەلگاكانى سەدەكانى ناوهراسىت، راپەرىنىك بوو بە دىرى كلىسە و ئىستىباد بەلام ئىستە بەشيك لە ترادىسيۆنى فىكرى كۆنەپارىزىرى* رۇژاوايى لە ئەژمار دىت و دوو حىزبى گەرەوى ئەمريكى خستۆتە ژئەر كارىگرەپىيەو. لە ھەمانكاتا لە سەر جوولانەووى سۇسيال دىموكراتىش كارىگرەرى داناو.

لە بەر ئەووى لە ويلايەتە يەكگرتووكانى ئەمەريكا، حىزبىكى بەھىزى چەپى لە مەيدان دا نىيە، لىپرال بە سياسەتەدارىك دەگوترى كە خاوەنى فىكرەيەكى نرىك بە چەپىيەكان و لايەنگرى رىفۆرمى كۆمەلايەتى ئابوورى يىت.

Political Freedom

آزادى سياسى

ئازادى سياسى

برىتتىيە لە ماقى ھاتتە مەيدان و ھاوبەشىيتى تاكى كۆمەلگا بۇ ئىدارەى ولات، چ بە شىووى راستەوخۇ يان

له رڼی هملېژاردنی نوښه‌ران. نازادی سیاسی یه‌کځ له مهرجه‌کانی سیستمی دیموکراسی* له نه‌ژمار دیت. به باوه‌ری مۆنتسکیو، نازادی سیاسی بریتیه‌له نه‌رخه‌یانی فیکری هر که‌سیک به نیسبته سه‌لامه‌تی ده‌روونی خوی. بۆ گه‌ښتن به‌م نازادییه‌ش پښووست نه‌کات به جۆزیک حوکمه‌ت دایمه‌زښت که هیچ کس له که‌سیکی دیکه ترسی نه‌ښت.

Civil liberties

آزادی‌های مدنی

نازادییه مه‌دنییه‌کان

به‌و نازادییه که‌سکی و کۆمه‌لایه‌تییانه ده‌گوتری که ده‌ستی به سهر پیوه‌ندییه مه‌دنییه‌کانی تاکدا گرتووه و یاساش له‌به‌رامبه‌ر مهرجه‌شنه ده‌ستی‌وه‌ردانیکیان راده‌وه‌ستن، مه‌گه‌ر نه‌وه‌یکه له گه‌ل به‌رژوه‌ندی گشتیدا نا‌کۆک ښت. نازادییه مه‌دنییه‌کان له زاراوه‌ی یاساییدا پیی ده‌گوتری "مافه‌کانی‌تاک".

نازادی مه‌دنی، یه‌کځ له چه‌مکه سهره‌کیه‌کانی نه‌ندیشه‌ی سیاسی دیموکراتیکی نوښه و له ماناییکی به‌ری‌ل‌ودا بریتیه له: نازادی تاک بۆ نه‌نجامی هر کرده‌نیکی شخسی و هه‌بوونی مال و دارایی و سوود لی‌وه‌رگرتنیان و نازادی به‌وای نایینی و په‌ره‌ستشی نازاد و نازادی بیر و باوه. له سیستمیکی یاسامه‌نددا قانون له به‌رامبه‌ر ده‌سدریژ کردنی ده‌ولت یا هر که‌سیکی‌تر بۆ سهر نه‌م نازادیانه ده‌وه‌ستن و پشگیریان لی نه‌کات. هه‌ندئ له پښاسه‌کان، مانای نازادی تاک ته‌نیا به پاراستنی تاک و به‌وا و داراییه‌کانی له به‌رامبه‌ر ده‌سکاری خۆخوازانه‌ی حوکمه‌ت ده‌به‌ستنه‌وه.

هه‌ندئ جار نازادییه مه‌دنییه‌کان به بژارده ناریده ده‌که‌ن، وه‌ک نازادی راده‌ری‌یرین و نووسین و بل‌وکرده‌نه و سازدانی ریکخواوه و کۆبوونه‌وه بڼ مه‌ترسی یان سزادانی ده‌ولت. کاتیک نه‌م نازادیانه به بژاردن ښته ئاروه، ریزکردنیان به پیی کۆمه‌لگا‌کان جیاوا‌ز ده‌ردئ و نا‌کرئ لیستیکی هاوشیوه بۆ هه‌موو کۆمه‌لگا‌کان تۆمار بکړت. به‌لام له باری سیاسیه‌وه، نازادی بیروپا و مه‌رام و کۆمه‌ل و راده‌ری‌یرین، له جومله‌ی نه‌و نازادییه سهره‌کیه‌کانه‌ن که ته‌واوی ده‌ستوره دیموکراتیه‌کان له‌سه‌ری کۆکن.

آژانس بین‌المللی انرژی اتمی

ناژانسی نیونه‌ته‌وه‌یی وزه‌ی نه‌تۆمی

International Atomic Energy Agency (IAEA)

بیروکه‌ی دروسبوونی ریکخواوه‌یه‌کی وه‌ما بۆ سوود وه‌رگرتنی ناشتی خوازانه له وزه‌ی نه‌تۆمی، نه‌گه‌ریته‌وه بۆ ۱۹۵۰ به‌ دواوه. له سالی ۱۹۵۲ له سهر پیشنیازی نایزنده‌واهر سهرکۆماری نه‌و کاته‌ی نه‌ریکا، به کۆمه‌لی گشتی نه‌توه یه‌گرتووه‌کان، به‌ریار درا سهرچاوه‌یک بۆ نه‌م مه‌به‌سته دایمه‌زښت. له سالی ۱۹۵۴، کۆمه‌لی گشتی به‌ریارنامه‌ی "نه‌تۆم بۆ ناشتی" مۆر کرد و سهره‌نجام له ۲۹ی ژووه‌نی ۱۹۵۶ ره‌شنووسی به‌ریارنامه‌ی ناژانسی له کۆنگره‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی وزه‌ی نه‌تۆمیدا په‌سندکړا. ناژانسی وه‌ک ریکخواوه‌یه‌کی نیونه‌ته‌وه‌یی سهره‌خۆ، به‌ری‌رسیاره‌تی سوود وه‌رگرتن له وزه‌ی نه‌تۆمی بۆ خزمه‌ت به ناسایشی زیاتر به‌ره‌وده‌ گرتووه.

بهگشتی نامانجهکائی ناژانس له دوو تموردا کووت نهکریتهوه: یهکه، کهک وهرگرتنی ناشتیخوازانه له وزه‌ی نه‌تومی و ره‌ه‌ق به‌خشین و په‌ره‌ی‌دانی بۆ خزمه‌ت به‌ ناشتی و ته‌ندروستی و پیشکەوتن و به‌هره‌داری له‌ تهاوای جیهان. دووهه‌م، بیهه‌م بوون له‌وه‌یکه‌ نه‌و هاریکاری و زانیاریانی که له‌ لایه‌ن ناژانسه‌وه‌ ئاراسته‌ نه‌کری، بۆ نامانجی سه‌ربازی و جه‌نگی به‌ کار نا‌بریت.

ئەركىكى تەركە بە ئاژانس سىپىدراو، ئەمەيە كە رى خوشبىكات بۇ پاراستن و پىادەكردنى پەيمانى بەرەست كردنى چەكى ناوەكى (Non Proliferation Treaty (NPT). تا ئىستا بنكەى ناوەكى زۆرىەى ولاتان كەوتەنەتە ژىر چاوەدىرى ئاژانسە، ئەم چاودىرىە، ۹۵٪ پىگە ناوەكىيەكانى جىهان بىجگە لەو پىنج ولاتەى كە خاوەنى چەكى ئەتۆمىن ئەگرىتەو. ئاژانس پىكەتاووە لە ۳۵ ئەندام و ناوەندەكەشى لە شارى فەنەى لە ولاتى ئەمسابە.

Mobocracy	غو غاسالاری	ناژاوه گهرینی
-----------	-------------	---------------

[illegible]

Sedition آشوب گری نافرمانی و بغاوت

ئەم زاراۋە لە زۆربەي لىقەكانى زانستە كۆمەلەيەتتىيەكان بەكار بىراۋە و لە ھەمووشيان بەم واتايە شەرقە كراۋە: ھەر باس و كۆلىنىنەيەك چ بە نووسراۋە و چ سەرزارەكى يان ھەر كىرەدەيەكى ناسىياسانە، بىجگە لە خەيائەت، كە بىيئە ھۆي بىن متمانەيى و ھاندان بۆ ئافەرمانى بە دژى دەسەلاتى دەۋلەت ئازادەگىڭىزى لە قەلەم ئەدريئەت. ئازادەگىڭىزى، جىياۋز لەم جىۋەمەرە پەنامەككىيەى كە لە گەل رۇحىكى سىپەل و ناسىياس ئارويئە بۈۋە ماھىيەتتى گەندەلى ئەم ئاكارەش زىاتر ئەكات.

رهنگه ئهم واتيە که هه‌ندێ جار ناواخنيکی تاوانبارانه له خۆ دهگرێ، له هه‌ر کام له وڵاتان به جۆريک پيناسه بکړت بۆ وینه له بهريتانیا، ته‌واوی ئهو کرداره ئازاوه‌گيرانه‌ی که تهنه‌نه ئه‌ده‌ن به نا‌ه‌زايه‌تی له حوکمه‌ت و ده‌سه‌لاتداران و ده‌لاله‌ت ئه‌که‌ن به سه‌ر وه‌رچه‌رخاندا به ئازاوه‌گيری ناوبرده ده‌کړی. له وڵاته يه‌که‌ر تووه‌کاني ئه‌مه‌ريکا ئازاوه‌گيری، به ينی ياسای فيدرالی يارمه‌تی گه‌ياندن به رووخان يا ره‌ماندن

حوكەت پېئاسە دەكەن.

لەم ولاتەدا ھەول دراوھ ئاژاۋەگىچى لى كاتى شەپ و ئاشتى لىك جيا بىكەنەۋە. ئاژاۋەگىچى لى كاتى شەپدا بىرىتتەلە تىكەدانى ئاسايشى كۆمەلەيتى بە نووسىن يا بە كەردەۋە بەلام لى كاتى ئارامى و ئاشتىدا رەنگە زۆرىەى ئەم كارانە ئاژاۋەگىچى لى قەلەم نەدرى.

ئازىتاسىۋن: بىروانە ھاندان.

ئاسايش امنيت Security

۱- زامىنكرەنى ھىمانەيتى و ئۆقرەى لى رىگەى بەلئىنە سىياسىيەكان بۆ كەمكرەنەۋەى مەترسى سەرھەلەدانى شەپ. ۲. خۆ پاراستن لى مەترسى دەسدرىژى كەردن بۆ ئازادى و مافە رەۋاكان. ۳- ئەرخەيانى و ھەبۋونى مەمانە لى مەپ ئاسايشى جەستە و گىيان و مال و شەرەف و ناموس. لى زارۋەى سىياسى و مافەكاندا بەم شىۋالانەى خوارەۋە بە كار براۋە:

ئاسايشى تاك، ئاسايشى كۆمەلەيتى، ئاسايشى نەتەۋەى و ئاسايشى نىۋنەتەۋەى.

ئاسايشى تاك امنيت فردى Individual security

ھالەتتەكە تاك تىيدا لەۋە ناترسى گىيان و مال و ئابروۋى لى دەس بات، بە جورىك كە نەتوانى بژى.

ئاسايشى كۆمەلەيتى امنيت اجتماعى Social security

كاتىك كۆمەل ئەرخەيان بىت لى ھەپشەيەك كە دەرنەجامى كەردەۋەيكى نىياساىى دەلەت يان دەزگا يان تاكىك دەرحەق بە تەۋاۋى كۆمەلگا بىت. لى سىستەمى مافەكانى نويدا، مەفروۋە كە ياسا، بە پەسندكرەنى قانون و بە رەسمىيەت ناسىنى مافەكانى تاك و سزادانى تاۋانباران، ئاسايشى تاكەكەسى و كۆمەلەيتى دەپارىژى(بىروانە ئازادىيە مەدەنىيەكان). دادگا و پۇلىسىش بەرپۆبەرى ياسايە و تاك و كۆمەلگا لى بەرامبەر فەشەل ھىنان بە ياسا و بى قانونى دەپارىژن.

ئاسايشى گىشتى امنيت جمعى Collective security

بەنرەتەى پاراستنى ئاشتى نىۋنەتەۋەى يە كە ھەول و دەۋلى ھاۋتەرىبى ولاتان بە تايبەت ھەولى رىكخراۋە نىۋنەتەرىيەكان و لى سەروۋى ھەموۋيانەۋە نەتەۋە يەكگرتەۋەكان، زامنىەتى.

ئاسايشى نەتەۋەى امنيت مىلى National security

ھالەتتەكە كە نەتەۋەيەك، لەۋە ناترسى بەشك لى ھەشىمەت يان داراىى يان خاكى ولاتەكەى لى دەست

بچئ. یاسا نیونه تهوه بیهکان ئیمړۆکه کارئکی وایان کردوه که سنووری ماف و ئازادی دهوله تهکان دیاری بکړئ و نه هیلئ ولاتهکان دهسدرئزئ بکهن بؤ سهر یه کتر. به لام دهزگایه که بتوانئ وه یاسای ناوخری زامنکهری به ههقدار گهیشتنی مافهکان بیټ، له ئارادا نییه. ئیستا، کهم و زۆر له ههموو ولاتهکان جوړئک پولیسی سیاسی یان ئاسایش له کاردایه که ئامانجیان بهرگری کردنه له دزهکردنی سیخوړ و کهسانی مهترسیدار بؤ ناو ولات.

جا ههرچی رژیمه که زیاتر توتالیتهر بیټ، ئهوا دهسهلاتی پولیسی سیاسی و رادهی زهبر و زهنگ زیاتر ده بیټ. ئهم جوړه رژیمانه چونکا دهرفهتی نه یاریکردنی ئاشکرا و یاسایی به کهس نادهن، نه یاران یا دوژمنانی خوځیان به بیانووی «دوژمنانی ئاسایشی نه تهوهیی» سهرکوت نه کهن.

ئاسایشی نیونه تهوهیی امنیت بین المللی International security

حاله تیکه که تییدا هاوکیشه له نیوان دهسهلاتهکان بهرقهراره و کهس دهسدرئزئ ناکا بؤ ههرئمی نهویر. ههرکاتیک یهکیک له دهوله تهکان ئهم کارهی کرد، له روانگهی دهسهلاتی نه یارهوه «ئاسایشی نیونه تهوهیی کهوتوته مهترسییهوه» ههرکاتیکیش ئهم شته رووی دا، مانای وایه مهترسی هه لگیرسانی شهپ ههیه.

ئاشتی صلح Peace

۱- حالهتی ئارامی و ئاسایشی گشتی له ولاتیک و پیوهندی ئاسایی له گهل ولاتانی دیکه. ۲- نه بوونی شهپ و نه بوونی سیستهمی ههپه شه. نه بوونی شهپ واته په ره پیدان به هاریکاری و پیوهندی نیونه تهوهیی. ته نیا ئاشتی ده توانئ پز له مافی مرؤه بگری، رادهی ئهو ربه رانهی که دم له ئاشتییهوه ددهن، گهلئک زۆرن به لام به هوی ترس له چهک دامالین* ی یهکلایه نه، گفتوگو له مهپ ئاشتی ههمیشه سهرکوتوو نه بووه، چونکا لایهنی بهرامهر متمانهی به ئهوی دی نه بووه. له مرووه بهرنامهی بهرهمهتیان و پرچه کردنی خوځیان دریزه پی ددهن، ئهمهش پالنه ریکه بؤ شهپ و ههپه شه له ئاشتی دهکات.

ئاشتی پرچهک صلح مسلح Armed Peace

له سانی ۱۸۷۱ که ئه لمانیا به سهر فرهنسادا سهرکوتنی به دهست هیئا، تا سانی ۱۹۱۴ که شهپری جیهانی یه کهم هه لگیرسا له نیوان دهوله تانی ئه ورپی هیچ شهپ ریک رووی نه دا به لام له ماوهی ئهم ۴۳ ساله دا ئهم ولاتانه به گهرمی سهرقانی پرچه کردن و پشت نه ستوورکردنی خوځیان بوون که ئهم زهمه نه به قوناغی ئاشتی پرچهک ناوی ده رکردوه.

ئاشتی خوازی صلح خواهی / صلح طلبی Pacifism

هه زکردن به ئاشتی و بیزار بوون له به کار هینانی هیزی سهریازی به تایبهت له نیوان نه تهوه کاندان. له

سەرەتادا بە کەسانیکیان دەگوت ناشتی خواز که پێیان وابوو ئەکری لەبری شەڕ و ئاژاوە کاری دیکە (ناوێتیوانی و دادوەری) ئەنجام بدە.

ویلسۆن، (۱۸۵۶—۱۹۱۹) سەرۆک کۆماری ئەمریکا و لایەنگرانی دیکە دامەزراندنی کۆمەڵی نەتەوەکان (۱۹۱۶—۱۹۱۹) بە ناشتی خواز ناویان دەرکرد چونکا ئەمانە شەریان نەک هەر بە بێ ئەخلاقی دەزانی بەلکوو بە خاپوورکەری شارستانییه‌تیان لە قەڵەم ئەدا. بەم حالەش ئەم کەسانە، سەلیان نەکرد لە بەکارهێنانی هیز و زەبر و زەنگ بەدژی ئەو ولاتانە کە شەڕخواز بوون. ئامانجیان ئەوە بوو کە هیزی ولاتانی دیکە بخەنە گەڕ بۆ خزمەت کۆمەڵگایەکی نۆنەتەوه‌ویی. بەم پێیە ئەکری لە بری ناشتی خواز بە «ئەنتەرناسیۆنالیست»* لە قەڵەم بدرێن.

واتایەکی تری ناشتی خوازی، ئەگەر پێتەوه بۆ ئاکاری ئەو کەسانە کە حازر نابن لە هیچ ھەلومەرجێکدا بچنە خزمەت هیزی سەربازی بۆ ئەوەی بە دژی نەتەوێکی تر، شەڕ بکەن. بەم جۆرە ناشتی خوازییە ئەلێن ناشتی خوازی شەخسی یان ئەخلاقی کە لە ناخیزگەییەکی ئایینییه‌وه سەری ھەل داوە (وەک مۆڤتارییه‌کانی ساتیا گراھا، بە رێبەرایەتی گاندی لە ھیندوستان کە بۆ چەند سالیگ، بوو بە بنەمای سیاسەتی دەرەوی ئەو ولاتە).

واتایەکی تری ئەم زاراوە ئەگەر پێتەوه بۆ کەسانیک کە لەبەر ھۆکاری ئەقڵی، شەڕ بە ناپەروا دەزانن. ئەمانە پێیان وایە کە شەڕ، دوو لایەنەکە ئەخاتە دۆخێکی ناستەنگ و دۆژمنکارانەوه و لە سەر ئەم بپوایەن کە بۆ گۆڕینی ئێرادەی دۆژمن ئەبێ سەبر و ئارام بگرن و چالاکانە ھەول بدەن ئەم دژبەرەکییە لەناو بچێت. ئەم جۆرە ناشتی خوازییە، بە ناشتی خوازی سیاسی یان ئەقڵی پێناسە کراوە. ھەندێ لە نووسەرانی سەردەمی شەڕی جیھانی دووھەم، لایەنگری ئەم جۆرە ناشتی خوازییە بوون.

تا ئیستا هیچ دەولەتێک ناشتی خوازی وەک سیاسەتی رەسمی و ھەمیشەیی خۆی دەستنیشان نەکردووە. بەلام ئەم بیرۆکە لە مابەینی دوو شەڕەکە لە ئەوروپا لایەنگرانیک زۆری بە خۆوە دی و ھەندیک زۆری بە دژایەتی لە گەل کۆکردنەوهی چەک و تەقەمەنی ھاندا. کەچی بە ھەلگیرسانی شەڕی دووھەم، لە رادەی ئەم لایەنگرانە کەم بۆوە و بە رادەی لایەنگرانی سەربازیکەری زیاد بوو. پاش داھێنانی بۆمبێ ناوھکی لە دواي شەڕی جیھانی دووھەم و دروسکردنی جەخانەیی ئەتۆمی، ناشتی خوازی بوو بە بزاونیکیی بەھیز دژ بە چەکی ناوھکی و گەلیگ لە زانیانی بەناوبانگی جیھانییشی بەم خەباتەوه گلاندرووە. تەنانەت ئەو کەسانەش کە لە گەل شەڕی ئاسایی دژایەتییه‌کیان نەبوو، بەم کارەوه ھەستان.

cease-fire

آتش بس

ئاگریخس

کۆتایی ھێنان بە شەڕی چەکداری بە پێی بنەرەتەکانی (دەست کێشانەوه لە شەڕ). بە زمانی دیپلۆماسی ھاوچەرخی، ئەم زاراوە کاتیگ بە کار دەھێنن کە لە گفتوگۆکاندا دوو لایەنی شەڕ نەتوانن بپاری رەسمی دەست ھەلگرتن لە شەڕ مۆرکەن.

ئال

پرچم

Flag

ئال بالانوینى ديارىكراوى رەسمى نەتوھىكە. ئەم ھىمايە كە تەواۋى نەتوھەكانى كۆمەلگەى جىھانى بە دەستيان ھىتاۋە، زانىارىيەكى گرىنگ دەريارەى مېژو، خەون و ئاۋات، ھەز و ئامانجەكانى نەتوھىكە نەخاتە بەردەم ئىنسان. ئال نىشانەدرى سىرۋىشى دەروونى و زەينى نەتوھىكە و شوناسى ئەو نەتوھ پىنئاسە ئەكات. ئالەى نەتوھىكە و ئىناى دەرهەستى (ئەبىستراك) ئىنسان بۇ نەتوھ، لەبار و گونچاۋ دەكات. ئالەى نەتوھىكەى لە مېژوۋى ھىمايىنى نەتوھەكاندا قۇناغىكى نوئ دىنئەتە ئاراۋە.

گەلېك پىش سەرھەلەدانى نەتوھەكان ھۆز و ەشېرە سەرھەتايەكان بە شوئىن نىشانە و ھىماى جىاۋازەۋە بوون بۇ ئەۋى ئەۋان لە ھۆز و ەشېرەكانى دېكە جىا بىكاتەرە. بىنەمالە شانشىنەكانى سەردمى كۆن و مېژىنەش، خۇيان بە ھىمايىن كەردنى شەكەن سەرقال ئەكرد. بەدىاخ و پىۋانەكانى سەردەمانى دۋاى قۇناغى سەرھەتايى، ئەم غېرەتەى ئەخستە بەر دەسەلەتداران كە شوناسى خۇيان بە سەر چىنى ژۇردەست داسەپىنن بۇ وئىنە فېرەۋنەكانى مېسەر، ھەمىشە لە خەلەكى ژۇردەستى خۇيان دەۋىست كە نىشانەى فېرەۋن بە خۇيانەۋە ھەلۋاسن. لە سەدەكانى ناۋەراستدا بەدىاخ، ھىندە پەيۋەست بوو بە رەۋابوون و شەرەپىيەتى دەسەلەتدارەۋە كە گرەتەۋى بەدىاخى ئەرتەش يان بىنەمالەيەكى پاشايى بە ماناى بىدەست مانەۋە و لووت شۇرپوونەۋى فەرمانەرۋاى ۋلەتەك لە قەلەم ئەدرا.

لە سەردەمى ناسىۋنالېزىمدا (سەدەى ھەژدە) ھەر دەۋلەتەك كۆمەلەك ھىماى بۇ خۇى دىارىكرد كە لەۋ ناۋەدا ئالەى نەتوھىكەى لە ھەمەۋان بەرجەستەتر بوو. بۇ ماۋەيەكى زۇر ئالەى نەتوھىكەى تەنبا پىۋەندى بە رېبەرەنى نەتوھىكە بوو بەلەم بەگشەتى چ ئىستە و چ رابردو، ھىمايەك بوۋە بۇ ئايدىال و ئاۋاتەكانى نەتوھىكە ۋەك لەۋەيكە بەدىاخى بىنەمالەيەكى پاشايى بوۋىت. ھەندى لە تۈزەرەن پىنيان وايە كە ئالەى ۋلەتە يەگەرەتوۋەكانى ئەمريكا لە راستىدا بوۋە ھۆى گەرەنەۋى ئالە ئەتىكىيەكانى خەلەكى ئەمريكا بە خۇيان چۈنكا ئالەى نەتوھىكەى ئەم ۋلەتە زىاتەر لەۋەيكە پىنئاسەكەرى فەرمانەرۋا يان ھاكىمەك بىت، ۋەھا بە تەزىكى زىرەكانە نەخشاۋە كە دەرەخەرى پلانېكى نوئى سىياسى بىت. ئەم ئالەيە كە لە شۇرېشى ئەمريكادا (۱۷۷۵-۱۷۸۳) لە دايك بوو، سترەكتورى نوئى ئەم دەۋلەتە نىشان ئەدات، ئەۋ ھىل و ئەستىرانە بە ماناى يەگەرەتوۋى ۋىلايەتەكانە بە چەشنىك كە ھەموۋ ھاۋۋلەتايى ئەمريكا ھەزىان دەكرد ئالەكە ۋەشەكىنن. ئەم سترەتېزىيە سىمبولېكى زىندوۋى جقاتى لە بەرامبەر دەسەلەتداران بەدىھىنا.

بۇ بېخەم بوون لەۋەيكە ئالەى نەتوھىكەى ھىمايەكى ۋرەبزوئىن و زىندوۋ بىنئىتەۋە، رېبەرە نەتوھىيەكان كارىك ئەكەن كە ھەمىشە ئالەكە لە بەر چاۋى جەماۋەر بىت. دەۋلەتەكان بە شىۋەيەكى فەرەمى دامودەزگا رەسمى و ئىدارىيەكان بە ئالە دەنەخشىنن. قۇتابىيەكان پىمەل ئەكەرن كە ھەر لە سەرەتايىيەرە تاكۋر دۋانارەندى سۈيىند بە ئالە بۇخۇن.

تۈزىنەۋە پىمان دەللى كە نەتوھ دەۋلەمەند و بەھىزەكان، ھەز بەۋە ئەكەن كە تەرە و تۇمارى ئالەكەيان شەتېكى سادە و ساكار بىت و ئال و ۋالە نەبىت كەچى ئەۋ نەتوھانەى كە لە ناۋەندەكانى دەسەلەتى

نيونەتھەيى بەدووين، ھەز بە ئالايىكى ئالوز و پىنچەلپوچ ئەكەن.

ئاننى سىمىتىزىم: بېروانە جوولەكە قېان.

Ideology

ايدئولوژى

ئايدىئولوژى

لە زمانى فەرەنسەدا برىتتە لە idee بە مانای وینا (تەصور) و ئەندىشە logie بە مانای ناسىن. لە زاراۋەى سياسىدا برىتتە لە فەلسەفەيەكى سياسى و كۆمەلەيەتى كە تىيدا كرده و بىر بە يەك ئەندازە گرنگايەتتيان ھەيە. ئايدىئولوژى سىستەمىكى ئەندىشەيە كە ھەم دەخوازى جىھان شەرح بكات و ھەم ئالوگورى تيا بەدى بىنئىت. بە واتايەكى تر ھەر ئايدىئولوژىيەك شىۋازىكى خەيالى لە كۆمەلگا ئەدا بەدەستەو و لە لايەنگرانى خۆى چاۋەروانى ئەو ئەكات ئەو شىۋازە تۆمار بگەن.

ئەم زاراۋە يەكەم جار لە سەردەمى شۆپىشى فەرەنسە و لە لايەن دىستوت دوتراسى (۱۷۵۴-۱۸۲۶) بىرمەندى فەرەنسى، لە سالەكانى ۱۷۹۶ و ۹۸ بەكار برا. بۇ ئەم زاراۋە چوار مەبەست ناۋبەدە كراۋە: يەكەم، مەبەستى تراسى بوو كە بە مانای «ئەندىشە ناسى» يان «زانستى ئەندىشەكان» شىۋەى كەردبوو. دووھەم، شىۋازىكى پايەندى بە كۆمارى خوازى لىپرال. سىنھەم، مانايەكى سووكايەتى نامىز بە مانای ئىفلىجىي فىكرى و رەفتارى و ھەرۋەھا جورىك لە رادىكالىزمى ترسناك و سەرەنجام، مەبەستىكى كەم بايەخ يا رەنگە رازاۋە، ئەويش بە مانای «دوكتورىنى سياسى».

تراسى، ۋەك زۆربەى فەيلەسوفانى فەرەنسى چاخى رۆشنگەرى پىئى وابوو كە ئەبى لە گەل ھەموو ئەزمونە مەۋىيەكان - كە زۆربەيان پىشتەر لە بەستىنى زانستى خواناسى و يەزدان پەرسىدا شىۋە ئەكران - بە شىۋەيەكى عەقلاىى ھەلسوكەوت بگىرت. بىرۆكە گەردونىيەكان رەت بگىرنەو و ھەمويان بگىرىن بە «ھەست». بىراى تراسى، ئايدىئولوژى، تىۋرى تىۋرىيەكان بوو.

ھەندى مېژونوۋوسى فەلسەفە، سەدەى نۆزدەيان بە «سەردەمى ئايدىئولوژى» ناۋبەدە كەردوۋە. ھۆى ئەم ناۋلىنانەش پەرىشانى ئەندىشەگەلىكن كە دەكرى بە «ئايدىئولوژىك» پىناسە بگىرىن چونكا لە ناۋياندا جەخت كەردن لە سەر كەردە بەھىزتر بوو لە يارى كەردن بە تىۋرى فەلسەفى.

ئايدىئولوژى، جارى ۋاھىيە مانايەكى پوختە لە خۇ دەگرى و ھەندى جارىش مانايەكى ناپوختى ھەيە. بە واتا ناپوختەكى، برىتتە لە ھەر جورە تىۋرىيەك كە لە سەر كەردە چەق ئەبەستى يان ھەر تەقەلەك بۇ نەزىك كەموتنەو لە كىشە سياسىيەكان لە ژىر تىشكى دەزگايەكى ئايدىئولوژىدا. بەلام مانا پوختەكەى ھەمان شىۋەى تراسىيە كە پىنچ تايەتەندى لە خۇ دەگرى: (۱) ئايدىئولوژى، تىۋرىيەكى تۇخە لە بارەى مەۋق و كۆمەلگا و جىھانى دەرموۋ. (۲) بۇرىكخراۋەى سياسى - كۆمەلەيەتى، تىۋرى و پىروگراممىكى گىشتى ئاراستە ئەكات. (۳) گەيشت بەم پىروگراممە ھەلگىرى خەباتىكى تايەتە. (۴) بۇ گەيشت بە ئامانجەكانى خۆى، ئەمەك خەلك ھانئەدات، بەلكو بە شوين خىركەندەمەى لايەنگرى ۋەھادارە و ھەزىش بە «سەرسپوردە» ئەكات. (۵)

زىياتر بە شوۋىن رەشەگەلەۋىيە بەلەم لە رېبەرايەتى كىردى رۇشنىرانيشدا رۇلىكى تايىبەت دەگىزىت.

بە پىيى ئەم پىئودانگانە ئەكرى سىستەمگەلى جۇراوجۇرى فيكىرى بە ئايدىيۇلۇجى لە قەلەم بىردى. لە «زانستى ئەندىشەكان» ى تراسىيەۋە بىرگە تا پۇزىتۇقىزىمى فەيلەسوفى فەرەنسى، ئۇگۇست كۇنت و كۇمۇنىزىم و جۇرەكانى سۇشيالىزىم و فاشىزىم و نازىسىم و ھەندى لە رېبازەكانى ناسىئونالىزىم. ئەۋەيكە تەۋاۋى ئەم سىستەمە فيكىرىيەنە، ئەگەرىنەۋە بۇ سەدەى نۆزدە و بىست، ماناى واىە كە ھىچكاميان كۇتر لە خودى وشەى ئايدىيۇلۇجى نىن و ھى سەردەمانىكىن كە ئىمانى سەرزەمىنى، چۆتە جىيى ئىمانى ئايىنى و ئاسمانى و كىردارى كۆمەلەيتى و سىياسىش چۆتە جىيى بىرۈكەى فەلسەفى.

ماركس لە ھەندى لە وتارەكانى تاقى لاۋىيدا بە تايىبەت لە كىتپى ئايدىيۇلۇجى ئەلمانى، ئايدىيۇلۇجى بە واتايەكى دىزىو و جىنيو ئامىز بە كار ئەبات. ماركس لەم كىتپەدا ئايدىيۇلۇجى بە ماناى "زېرە وشىيارى" يان «وشىيارى درۇ» لىك ئەداتەۋە. بەم پىيە ئايدىيۇلۇجى، كۆپلە مەرامىكە كە خەلك خۇيانى پىي فرىو ئەدەن و ويناىەكى ناپاراستى جىهان دەخاننىتە مېشكىيەنەۋە. بە باۋەرى ماركس ئايدىيۇلۇجى، روانگەيكە كە خەلك بەم پىيە جىهان مانا دەكەنەۋە ئەگەرچى پىۋەندىيەكىشى بە واقىقەكانەۋە نەبىت. ھەر ئايدىيۇلۇجىيەك، جىهانىيەك ناۋنوس ئەكرىت كە تەنيا بەرژەۋەندى و خواستەكانى چىنىكى كۆمەلەيتى دەستەبەر ئەكات، لە بەر ئەۋە، پىۋەندى لە گەل واقىقى جىهان و رەۋتى ھەقىقى مېژو رىژەيىيە و پاۋەندە بەم قۇناغە كۆمەلەيتى - مېژوۋىيەى كە ئايدىيۇلۇجى تىا لە داىك ئەبىت. كەۋاتە ھەر چىنىكى كۆمەلەيتى لە ھەر قۇناغىكى مېژوۋىيەى دا ھەلگىرى ئايدىيۇلۇجى يان «جىهانىيى» * تايىبەتى خۇيەتى. ھەلەبەت ماركس وانەۋوۋە كە ھەمىشە ئايدىيۇلۇجى بە مانا دىزىۋەكەى لىك بىداتەۋە جارى واش بوۋە جۇرىك شۇۋەى كىردوۋە كە بىتۋانى ھەلگىرى ھەقىقەتىش بىت.

ماركسىيەكانى سەدەى بىستەم كە مانا دىزىۋەكەى ئايدىيۇلۇجىيان پىشت گۇي خىستوۋە، بۇ ماركسىزىم ۋەك ئايدىيۇلۇجى ئەۋوانن و بە «ئايدىيۇلۇجى چىنى كىركار» ناۋبىردەى ئەكەن كە بە باۋەرى ئەۋان ھەلگىرى ھەقىقەتە ئەزەلى و ئەبەدىيەكانى مەۋە و جىهان و مېژوۋن.

لە ھەندى لە ۋلاتانى كۇمۇنىستىدا «ئەنستىتۇتى ئايدىيۇلۇجىيائى» بەياكرارون و بە فەيلەسوفە خىزىيەكانىش ئەلەين «ئايدىيۇلۇگ» *. ماركسىزىم - لىنىنىزىم نەۋونەيكەى تۇخى ئايدىيۇلۇجىيە.

كاتىك ھەنگاۋ دەننىنە سەدەى بىستەۋە جەمسەرى ئايدىيۇلۇجى لە قوتابخانەى ماركسىزىم ئالۇزتر ئەبىت. بە ھاتتە مەيدانى بىرەندەنىكى ۋەك لۇكاچ، مەترىيالىزىمى دايەلىكتىك لە گۇيىن ئايدىيۇلۇجىيەك پەسند ئەكرى. لۇكاچ پىيى واىە، ئايدىيۇلۇجى زۇر زىياتر و قوۋلتر لەۋ شتەى كە لىنىن بىرى لىنەكرەۋە، لە زىيانى كۆمەلەيتى و سىياسى و ئابۋورى رىشەى داکوتەۋە. گرامشى، ۋردينانەتر لە گەل چەمكى ئايدىيۇلۇجى روۋبەروۋ ئەبىتەۋە. بە باۋەرى ئەۋ ھەژمۇنى * سەرمایەدارى تەنيا لە سەر زۇر و ستەم رانەۋەستەۋە بەلكوۋ بە شىۋەيكەى ھونەرمەندانە لە سەر رېبەرايەتى كىردى ئەندىشەكان لەنگەرى گىرتوۋە. ئايدىيۇلۇجىيائى چىنى دەسەلاتدار، لە مېشكى شارۋەندى مامناۋەندىدا ئەبىتە شتېكى رەشۋكىيەنە و پەسند

ئەكرىت. دەسلەت تەنھا ياسايەكى وشك و تۆسن يان ستمكارى نىيە بەلكوو ھاكىمىيەتى زمان و ئەخلاق و كەلتور و عەقلى گىشتى و عەقلى سەلىمە. رەشەگەل بە دەروونى كردنى ھەژمۇنى* ئايدىيالىھەكان، سەركوت ئەكرىت.

مانھاي، يەككىكى تر لەو بىرمەندانەيە كە لە سائەكانى كۆتايى شەپرى جىھانى دووھەم(۱۹۴۵)، لە سەر ئايدىيولۇجى تىڭكىرىنى بوو و لە راستىدا رىڭاى بۇ قۇناغىكى ترى ئەم چەمكە خۇش كرد كە دواتر بە ناوى «كۆتايى ئايدىيولۇجى» لە قەلەم درا. كۆتايى پىھاتنى ئايدىيولۇجى بىرىتى بوو لە تىكەلبوونى بە كاۋەخۇى ئايدىيولۇجى و چالاكى سىياسى لە لقە ئەكادىمىيەكانى كۆمەلناسى. قوتابخانەى «كۆتايى ئايدىيولۇجى» بەرھەمى "شەپرى سارد"* بوو كە لە ھەشتاكانەمە ۈك زىيانىك ھەلۋەشانەمەى كۆمۇنىزىم لە ئەوروپاى رۇژھەلات و گەرانەمە بۇ ئابوررى بازارنى ئازادى بە دوا خۇيدا ھىنابوو. كۆتايى ئايدىيولۇجى ھاۋكات بوو لە گەل بە قارەمان بوونى «كۆمەلناسى» بە تايبەت كۆمەلناسى ئەمەرىكى چوونكە جىھانى بەمە دلخۇش كردبوو كە سەردەمى خورافە بە سەر چوۋە و شەبى زانست بايەخدار بىت. ئەم تەعبىرە گەرانەمەيەك بوو بۇ ئەندىشەكانى تراسى. چوونكا ئەمىش پىنى وابوو كە ئايدىيولۇجى زانستى سىپىنەمەى خۇرافاتە. كەچى لە كۆمەلناسى ۱۹۵۰ بەملاۋە ئايدىيولۇجى خۇرافەيەك بوو كە پىنۋىستى بە سىپىنەمە نەبوو.

لە لايەكى ترەۋە لايەنگرانى تىۋورى كۆتايى ئايدىيولۇجى، نەيانتوانىبوو بە جىسى ئايدىيولۇجى، ئەلتەرناتىۋىك پىشنىياز بىكەن. بەم بۆنەمە مەك ئىنتايەر، بە ھۆشمەندىيەمە وتى: لە راستىدا كۆتايى ئايدىيولۇجى، پىنەمەى كە بە ھەقىقەت كۆتايى ھاتن بە ئايدىيولۇجى بىت، خۇى ئايدىيولۇجىيا و تەشكىك لە لىپراىلىزمى پراگماتىكى لە ئەژمار نەھات.

ئەمىستە گولۋەلى ئايدىيولۇجى زۆر ئالۋزە و كەوتۋتە لىژىيەمە. يەككى لەم جەمسەرەنەى كە ئىستاش ئەكرەۋىيە، دژايەتى نىۋان ھەقىقەت و ئايدىيولۇجىيە. كارى ئايدىيولۇجىيا بە بەلگاندىن سەر ناگرى بەلكوو زىياتر كارى داكۋكى كردن و جەخت كردن و ئەرمەمانى(تجويز)يە.

Ideologue

ايدئولوگ

ئايدىيولۇگ

بە ماناى كەسكىك كە لە ئايدىيولۇجىيەك سەردەرچوو بىت و لەم بارەمە بۇ خەلكانى تر سەرچاۋە بىت.

Opposition

اپوزىسيون

ئۇپوزىسيۇن/بەرھەلىستكار

بە زمانى فەرەنسى بە واتاى «نەيارى» يان «نەياران» بەلام بەگىشتى بىرىتيە لە ھەول و تەقەلاى ئەنجومەن، حىزب، گرۇپ و جەماۋەريان كەسانىك بۇ گەيىشتن بە ئامانجگەلىك بۇ نەيارى كردن لە گەل ئامانجى دەسلەتدارانى سىياسى و ئابوررى و كۆمەلەيەتى، جا چ لە رىسى پەرلەمانەمە بىت چ بە شىۋازەكانى تر. بە واتاىكى سادە «ئۇپوزىسيۇن» ناۋىكە بۇ گرۇپنىك كە لە سىستەمىكى پەرلەمانىدا بە پىنى دەستورى بىنچىنەى بوونى بە پەسسىيەت ناسراۋە و لە پەرلەماندا گرۇپنىك بۇخۇى دائەمەزىنىنى بەلام

سەروپىيەنى بە ھۆكۈمەتەۋە نىيە ۋە پىشتىۋانى لى ئاكا كەچى ھەردوللا خۇيان بە ۋەفادارى دەستۇرىكى بىنچىنەنى دەۋان. ئۇيۇزىسىيۇنى پەرلەمانى بە بەشدارىرىكىن لە گىفتوگۇكان ۋە راۋىژى ئىۋو پەرلەمان بە پىنى ئەۋ مەرجانى كە دەستۇرى بىنچىنەنى دىيارى كىردۈۋە، بەسەر كاروبارى ھۆكۈمەتدا چاۋدىرى راستەۋخۇى ھەيە ۋە پاي گىشتىش لە ئەنجامى كارەكان ئاگادار ئەكاتەۋە.

گىرىنگىرىن ئەركى ئۇيۇزىسىيۇن ئەمەيە كە دەرھەتى چەشنىكى دىكەى ھەلېزاردن ئەخاتە بەردەمى دەنگەران بۇ ئەۋەى بەم بۇنەۋە ھەلېزاردىنكى لەبارتەر بەرئۈۋە بىچىت. ئۇيۇزىسىيۇن ھىمايىكە بۇ ھۆكۈمەتى داھاتتو. بەم پىنىە ئۇيۇزىسىيۇن بەشنىكى تەۋاكەرى سىستەمە پەرلەمانىيەكانى ۋەلاتانىكى لىپرانلى كۇنباۋ ۋەك بەرىتانىا ۋە فەرەنسە ۋە سۈيدە كە بەزۇرى دوو حىزبى سەرەكى بە نۇبە، پۇلى دەسەلاتدار ۋە ئۇيۇزىسىيۇنى تىدا ئەگىزىن. لە سىستەمە تاك حىزبىيەكاندا ئۇيۇزىسىيۇن بە شىۋەى رەسمى ۋە ياساى ھەبۈۋى نىيە. لەم سىستەمانەدا ھەر چەشەنە ئىيارىيەك لە گەل حىزب ۋە دولەتى دەسەلاتدار بە واتاى ئەيارىكىردن لەگەل نەزىمى گىشتى ۋە دەستۇرى بىنچىنەنى لە ئەزماردىت.

لە ۋەلاتە يەكگىرتۈۋەكانى ئەمىرىكادا بە ھۆى ھەبۈۋى سىستەمى سەركۇمارى، پىيۋىست ئاكا لە پەرلەمان زۇرىنەيكى يەكەنگە ھەيىت چۈنكا لامەركەزى بوۋى حىزبەكان رېگا لە دامەززانى فراكسىيۇنى يەكەنگە ئەگىرتى، ھەبۇنە لەم ۋەلاتەدا ئۇيۇزىسىيۇن ۋەك دەزگايەكى پەيۋەست بە دەستۇرى بىنچىنەنى بەدى ناكىرى ۋە لەبەرئەۋەى ھاۋچەشنىەكى فراكسىيۇنى لە ئارادا نىيە، بۇ مەسەلە بىنچىنەيىەكان ناكىرى ئەم بابەتە بەرتەسكە يىتە ئاراۋە.

سىستەمى سەركۇمارى (بېۋانە سەركۇ كۇمان) دەرھەتى ئەۋە ئەدات كە زۇرىنەى پەرلەمان سەر بە حىزبىك بىت ۋە سەركۇ كۇمارىش سەر بە حىزبەكەى تر، ئەم دوۋانەش ھارىكارى يەكتر دەكەن ۋە ئەم دۇخەش لە مېژە لە ۋەلاتەدا ھاتۇتە كايەۋە.

يەكەم ئۇيۇزىسىيۇنى سىياسى لە سەدەى ۱۸ى زايىنى لە بەرىتانىا لە نىۋان دو گروپى (ۋىگ ۋە تورى) پىك ھات كە جىاۋازىيەكى ئەۋتۇيان ئەبۈۋە ۋە زۇرجارىش ھاۋدەنگ بوۋن. شەرى زۇرىنە ۋە كەمىنە ۋە جىبەجى بۈنى حىزبى دەسەلاتدار ۋە حىزبى ئەيارىش لەبارى سىياسىيەۋە زىاتر روكارىكى شەخسى بوۋە تاكو گىشتىگر. لە سىستەمى پەرلەمانىدا ئۇيۇزىسىيۇن دەۋرىكى ۋادەگىرپى كە لە تىۋرى كلاسكى جىاكرىدەۋەى ھىزەكان * (تفكىك قۋا) ئەم دەۋرە بۇ پەرلەمان لەبەر چاۋ گىراۋە. چۈنكا لەۋ كاتەۋە سىستەمى پەرلەمانى ھاتۇتە كايەۋە، بەزۇرى سەركۇ دەۋلەت ۋە سەركۇ پەرلەمان يا يەكك بون يا يەكگرتتۈ كە ئەم يەكبوۋنە ۋاىكىردۈۋە ئەركى پەرلەمان كە چاۋدىرى كىردنە بە سەر دەستۈۋر ۋە ياساداناندا بگۇرپى ۋە بەم بۇنەۋە ئۇيۇزىسىيۇن تۋاننى بە سەر دەۋلەتدا چاۋدىرى بكا.

ئۇپورتونىسىم: بېۋانە ھەلپەرەستى.

ئوپىك: بىروانە رىئەخراۋەى ۋلاتانى بەرھەمىيىنى ئەت.

ئۆتۆكراسى يەكە سالارى Autocracy

دەسلەتلىك بەم تايىبەتمەندىانەى خوارەوہ:

(۱) فەرمانكردنى راستەخۆى كەسىك بەسەر بالاترىن پلەى ئىدارى ۋلاتىك. (۲) نەبۇنى ياسا و نەرىتىك بۇ چاودىرى كىردن بەسەر كىدارەكانى فەرمانپروادا.

(۳) دەسلەلانى فەرمانپروا لە ھەركارىكدا بى سنوور و بى جەوہ.

ئۆتۆكراسى رەنگە بە پىيى ۋەفادارى دەرونى فەرمانبەر بە فەرمانپروا بىت يان لە روى ترس و خۇفەوہ بىت. ئۆتۆكرات، رەنگە دەسلەلانى خۇى لە رىي داب و نەرىتى كۆمەلەيتى(مىرات و جىماوہ) يان بە زۆرەملى بە دەستى ھىنابى. كە لە شىۋازى يەكەمدا ئۆتۆكراسى رەوايە و لە شىۋازى دوھەمدا دىكتاتورىەتە. ھوكمەتە ئىستىبادىيەكان(بىروانە ئىستىباد) لە چەشنى ئۆتۆكرات لە ئەژمار دىن.

ئۆتۆنۆمى خودگردانى Autonomy

ماق بىرپاردان بۇ بەرپۆھەردىنى كاروبارى ناوخۆى و سىياسى و ئابوورى و كولتورى ناۋچەيەك يا ھەرىمىك يا خود گروپىكى ئەتتىكى لە ناو ۋلاتىكدا. ئۆتۆنۆمى لە ئەنجامدا ئەگاتەوہ بە سەربەخۆى. لە ۋلاتانى فېدەرالىدا (بىروانە فېدەرالىزم) بە پىيى دەستورى بىچىنەى ۋلاتەكە، دەۋلەتى ناوھەندى بەرپۆھەرىيەتى ناوخۆى ھەرىمىكى جوگرافى يان ئەتتىكى ۋلاتەكە ئەسپىزىتە خۇيان و ئەم ھەرىمەش تا شۆيىنىك كە لە گەل دەستورى بىچىنەى فېدەرالىدا بگوتىن ۱۲۵۵۸

+ بۇ خۇيان ياسا دانەنن. لە ۋلاتانىكى فېدەرالى ۋەك ئەمەرىكا و ھىند و ... ھەرىمە ئۆتۆنۆمىيەكان خاۋەنى سىستەمىكى تۆخى سىياسى و ياسادانانن بەلام بۇ سىياسەتى دەرەوہ و ھىزى چەكدارى و پلاندانانى ئابوورى لە ژىر ركىفى دەۋلەتى ناوھەندىدان. دەۋلەتە كۆلۆنىيەكان چارچار پىش بەخشىنى سەربەخۆى يەكجارى يان خودموختارى بە ژىردەستەكانيان، ماق ئۆتۆنۆمىيان پىدەدان.

ئورگان ارگان Organ

مىدىيەك كە بلاۋكەرەۋى ئەندىشە و سىياسەتى حىزب، رىئەخراۋە يان گروپىك بىت. ئەم زاراۋە ھەرەوہا بە واتاى رىئەخراۋە و دەزگای تەشكىلاتى بە كار براۋە.

ئولىگاركى اولىگارشى /گروہ سالارى Oligarchy

لە زمانى يۇنانىدا بە ماناى ھوكمەتى گروپىكى بچوۋە. بە واتايەكى تر، دەسلەلادارىتى گروپىكى بچوۋە بە سەر دەۋلەت بى ئەۋەى زۆرىنەى خەك، بەسەرىا چاودىرى بكات. ئەم زاراۋە زۆرتەر بۇ

كەمىنە يەككى دەسەلەتدار بە كار ئەبىرئەت كە دەسەلەت دەولەت ئەخەنە خزمەت بەرژەۋەندى و قازانجى خۇيان و زۆرىنەنى ئەييارانېش سەركوت ئەكەن.

فەرمانكردنى گروپپىكى بچووك بە سەر رىكخراۋە و دەزگا كۆمەلەيەتەكانى تروك رىكخراۋە ئايىنى و كرىكارى و حىزىيەكانىش، پىئى ئەوترى ئولىگاركى. لە سەردەمى پلاتۋە، ئولىگاركى لە بەرامبەر ئۆتۆكراسى* و دىموكراسى، راۋەستارە. بە پاى پلاتۋ، ئولىگاركى جۆرە حوكمەتتىكى گەندەلە كە لە ئارىستۆكراسىيەۋە سەرچاۋە ئەگرى بە ھەمان شىۋە كە ستمەكارى، پاشايەتتى گەندەل ئەكات، ھەركى بە ھەركىش، دىموكراسى بەرەۋ گەندەلنى دەبات.

بىرمەندانى ھاۋچەرخ، سەرنجىكى زۇريان داۋەتە ئولىگاركى و ھەندىكىان بە تاجار زۆرىيەى حوكمەتەكان بە ئولىگاركى لە قەلەم ئەدەن. ئەمانە پىيان وايە كە ناكرى حوكمەتەكان بە دوو جۆرى تاكەكەسى و كۆمەلەكى دابەش بىكرىت چونكا كۆمەلەيان خەك ھەركىز حوكمەت بە دەستەرە ناگرن و كردارى راستەقىنەى حوكمەت، ھەمىشە بە دەست گروپپىكى بچووكەۋەيە و تەنبا جۆرى پىۋەندى ئەم گروپپە لە گەل كۆمەلگا و سنورى بەرپرسىارىيەتى چى دەكرى.

ئەپارتھائىت: بىروانە جىاۋازى رەگەزايەتى.

ئەخلاقى نىۋنەتەۋەيى اخلاق بين المللى International Morality

برىتتىيە لەو بەلئىن و پەيمانە ئەخلاقىيەنى كە ۋلاتانى جىهان لە پىۋەندى ناوخۇيان جىبەجىنى دەكەن. قانونى ئەخلاقى، ۋلاتەكان پىملدەكات كە لە بەرامبەر يەكتەدا بە دەروون پاكى و راستگۇيانە ھەلسوكەوت بىكەن و لە كاتى شەردا دلەۋەشى ۋىق و كىن بۇ نەزمىن ئاستى خۇى دابەزىنن و لە كاتى ئاشتى، پتر دلپاك و خىرخۋاز بن و لە قەدەر تواناي خۇيان يارمەتى يەكتەردەن.

ئەشكەنجە شكنجە Torture

بە پىئى بەندى يەكەمى كۇنقانسىۋننى قەدەمكردنى ئەشكەنجە، رىكەۋتى ۱۰۰ دىنەمبەرى ۱۹۸۴ رىكخراۋى ئەتەۋەيەكگرتۋەكان، ئەشكەنجە بىرتتىيەلە: ھەر چەشەنە كىرەۋەيەك كە بەۋ پىئىيە كەسەك ئازار و جەزەبەيەكى توند(جەستەيى يان دەروونى) بىرئىت. ئەم ئازارە بەۋ مەبەستەيە كە لەۋ كەسە يان كەسەكى سىنەم، زانىبارى دەرىكىشەرىت يان بە زۆر پىملى بىكەن كە دان بە شتىكدا بنىت، تاكوو بەۋ پىئىيە ئەۋ كەسانە سزا بىرئىن يان بىانتوقىنن و بىيانخەنە ژئىر فشارەۋە.

بە پىئى مادەى دوۋەمى كۇنقانسىۋنەكە: (بەندى ۱) پىۋىست دەكات دەۋلەتەنى ئەندام، ئاسانكارى ياساى، ئىدارى و دادۋەرى بۇ نەھىشتى ئەشكەنجە لە قەلەمپەۋى دەسەلەتتى خۇيان بە ئەنجام بگەيەنن. (بەندى ۲) ھىچ ھەلۋمەرچىكى ئاساساى، بۇ ۋىنە شەپ يا ئانارامى سىياسى ناوخۇيى ئابى پاساۋدەرى

ئەشكەنجە بىت. (بەندى ۳) ھىچ مەقامىكى بالا يان ھىزىكى دەولەتى، ناتوانى بىرارى ئەشكەنجە دەرىكات.

Al-Qaida(the Base)

القاعده

ئەلقاعىدە

تۆرى ئەلقاعىدە برىتتىيە لە كۆمەلە گروپپىكى سىياسى ئىسلام خواز كە لە سالى ۱۹۸۸ دامەزراوە. ئەم تۆرە بە رىبەرەيتى «ئوسامە بىن لادەن»، سەر بە موسولمانانى سونفە پىك ھاتوو كە خويندەنەوھىكى وشك و دەمارگىزانەيان لە ئىسلام ھىيە و تىكرا، ئەمىركا و ئىسپرايىل بە دوژمنى ھاوبەشى ھەموو موسولمانان دەزانن. ئەلقاعىدە، خوازىارى راوانانى ئەمىركايە لە ولاتانى ئىسلامى و مەخف كەردنەوى ئىسپرايىل لە جىھاندا. ئەم تۆرە، بۇ گەيشتن بە ئامانجەكانى بە گشتى روى كەردۆتە خەباتى چەكدارى و تىرۆر(بروانە تىرۆرىزم).

ئەلقاعىدە، تۆپىكى بان - نەتەوھىيە كە تىيدا لە ھەموو رەگەز و نەتەوھىك بەر چاۋ ئەكەوئت. لە روانگەى ئەم رىكخراۋە تەۋاۋى ئەو دەولەتانى كە بە سەر ولاتە ئىسلامىيەكاندا حوكمەت ئەكەن، ناپەۋا و گەندەلن كە دەبى ھەموويان ولانرىن. مۇدىلى ئەلقاعىدە بۇ حوكمەت كەردن ھەمان مۇدىلى «خەلافەت» ى قۇناغى سەرەتاي ئىسلامە.

بىن لادەن سەرۋكى ئەلقاعىدە، لە ماۋەى ۱۰ سالدأ رۆلىكى بالاى بوۋە لە رىكخستنى ئەو گروپپە پىرژو بىلوانەى كە لە ولاتە ئىسلامىيەكاندا ئامادە بوون بۇ ئەم جۆرە خەباتە. بۆيە لە سال ۱۹۹۸ رىكخستنى بەرەھەىكى ئىنۆنەتەوھىيە دژ بە ئەمىركا رادەگەينى و بە ئاشكرا كەردارە تىرۆرىستىيەكان لە ئەستۆ دەگىرى. بۇ نمونە ئەكرى ئامازە بەدەين بەم چەن كەردارەى خوارەۋە: ھىرش بۇ پاپۆرىكى ئەمىركايى لە مۇگادىشۋ (۱۹۹۳ كوشتنى ۱۸ سەربازى ئەمىركى)، تەقاندەنەۋەى ئۇتۇمۇبىلىكى مېن رىزىكراۋ لە رىياز(۱۹۹۵ كوشتنى ۵ سەربازى ئەمىركايى)، تەقاندەنەۋەى بالوزخانەى ئەمىركا لە نايروبىيا و داروسەلام (۱۹۹۸ كوشتنى ۲۲۴ كەس)، ھىرش بۇ پاپۆرىكى تر لە يەمەن(۲۰۰۰ كوشتنى ۱۷ كەس)، تەقاندەنەۋەى تاۋەرە ئەفسانەىيەكانى رىكخراۋەى بازوگانى جىھانى و چەن بئەكەى سىياسى و ئەمنى ئەمىركا(۲۰۰۱ كوشتنى زىاتر لە ۲ ھەزار كەس)، تەقاندەنەۋەى جىزنى قورىانى ھەوليز، (۲۰۰۴ كوشتن و بىرىنداربوونى ۲۵۰ كەس).

Activism

فەالىت سىياسى/كوشندگى

ئەكتىۋىزم/چالاكىي سىياسى

ئەم زاراۋە بە دوو مانا لىكدراۋەتەۋە، يەكەم بە مانايەكى ئەلمانى كە زىاتر لە بەستىنى ئەدەبى و رۆشتىبىردا گونجاۋە. دوۋەم بە واتايەكى بەرەلۆ كە بە ماناى تىھەلچوونىكى گەرم وگۆرە لە كەردەۋە و چالاكى سىياسى. ئەم واتايە دەلالەت ئەكات لە سەر رۆلى گرىنگى چالاکوانان ۋەك كاكلى ئازاى حىزبە سىياسىيەكان. ھەرۋەھا لە جوۋلانەۋە شۆرشگىرىيەكان بە تايبەت لە سىياسەتى حىزبى بونىادگەرادا گىرنگىيەكى زۆرى پى ئەدرى. لە شىۋازە توندەرەۋەكەيدا بۇ پاساۋدانى تىھەلچوونى راستەخۇ يان بۇ لە دۇخ دانى زەبىر و زەنگ بوگەيشتن بە ئامانجى سىياسى بە كار ھاتووۋە. لە سىياسەتى بالى چەپدا جارى ۋا ھىيە

که خهباتکار به مانای چالاک به کار دبریت به لّام مه به ست، راده ی بونیدادگریتی تهوکسه سیه له سیاسه ستدا. ئەم خاله به تایبەت له باره ی حیزبه کۆمونیستییه کان پێش گه یشتن به دهسه لات، زۆر بهرچاوه.

ئەنجومەنی ئاسایش شورای امنیت Security Council
ئەنجومەنی ئاسایش، یه کیکه له شهش پوکنی سهرهکی رێکخراوی نه تهوه یه کگرتووه کان. ئهرکی سهرهکی ئەنجومەن پاراستنی ناشتی و ئاسایشی نیونه تهوه ییه. ئەم ئەنجومەنه ۱۵ ئەندامی ههیه که پینچ لهم ئەندامانه (ئهمریکا، بریتانیا، روسیا، فرهنسا و چین) وهك ئەندامی هه میشه یی له ئەژمار دین. ۱۰ ئەندامی کاتی ئەنجومەن، له لایه ن کۆمه لنی گشتی رێکخراوه بۆ ماوه ی ۲ سال هه لئه بژێردرین. به پێی جارنامه ی گهردوونی نه تهوه یه کگرتووه کان ئەندامانی رێکخراوه که هاو دهنگن له سه ر جیبه جی کردنی بپارەکانی ئەنجومەنی ئاسایش.

ئەنجومەنی ئاسایش دهسه لاتیک ی به رفراوانی ههیه و سه ره ره شتی هیزی چه کداری نه تهوه یه کرتووه کان دهکات و پاش ده رکرنی بپارەکان جیبه جیان دهکات و دهو له تانی ئەندامیش ناچار به جیبه جی کردیان دهکات. ئەگه ر کێشه یهکی گرن گ بهر ده ستی ئەنجومەنی ئاسایش، بۆ جیبه جی کردنی پنیو سه ته ۹ و لات له پانزه و لات ی ئەندام، دهنگی پی بدن به و مه رجە ی که ه یچ کام له پینچ ئەندامی هه میشه یی ئەنجومەن، فیتۆ* ی نهکات یا دهنگی نه رینی له سه ر نه دا بیت.

ئەنجومەنی باکووری (نۆردیک) شورای شمالی (نوردیک) Nordiic Council
ئەنجومەنی باکووری یان ئەنجومەنی سکاندینافی، کۆمه لیکه پیکهاتووه له نوینهرانی و لاتانی دانیمارک، سوید، ئیسله ند، فه نلاند و نه رویج که به مه به ستی په ره پیدان به هاوکاری له بواری جۆراوجۆر له نیوان و لاتانی سکاندینافی دامه زراوه. ئەم ئەنجومەنه ئەندامانی خو ی هان ئەدا که بۆ رێکسه ستنی بازاړنکی هاوبه ش بۆ به ره مه کانی خۆیان، چالاکیه کانیان رێک بذه ن تاکوو به ره و یه کیه تییه کی گومرگی هه نگاو بنین. به لّام ئەم جوو له نه وه، له دوای دامه زرانی یه کیه تی بازرگانی ئازادی ئه وروپا. له سالی ۱۹۵۹ و به ئەندامبوونی دانیمارک و نه رویج و سوید له و یه کیه تییه دا کۆتایی پی هات.

ئەنجومەنی پیران/سینات مجلس سنا Senate
وشه ی senate که به لاتینی ده بیته senatus به واتای پیر و به سا لاچوو هاتووه. مه به ست له م زاواوه ئەنجومەنی پیرانی ئەمریکایه که له کۆنگرێسی ئه و و لات ده ایه و له ئەنجومەنی نوینهران بچوو کتره. بۆ هه لبژاردنی سیناتۆره ئەمریکیه کان، رێژه ی دانیش تووانی ویلایه ته کان له بهرچاو ناگیردری و هه ر ویلایه تیک ۲ سیناتۆری ههیه و ئەنجومەنی پیران، سه رجه م ۱۰۰ ئەندامی ههیه و نابی ته مه نی ه یچ سیناتۆرێک له ۳۰ سال کەتر بیت و ماوه ی نیشته جی بوونی هه ر سیناتۆرێک له و ویلایه ته ی که خو ی بۆ ده پالێوت، نابی له ۹

سال که متر بیت. هر خولیکی نهجومهنی پیران، چوار ساله و هر دو سال جاریک ۱/۲ نهندامهکان دهمننهوه و له جیاتی نهوانی دیکه به شیویهکی کاتی کهسانیک له لایهن فرمانداری ویلایهتهکان دادهرنیت. نهندامانی سینات، له لایهن خهلکی ویلایهتهکانهوه ههلههژیردرین. هر پهیمانیک که دهولهتی نهمریکا له گهل ولاتانی دیکه دهیبهستی، دهبی لانیکه له لایهن ۲/۲ سیناتورهکانهوه پهسند بکرنیت. دهسهلاتی نهجومهنی پیران به ههندیک جیاوازی ههروهک نهجومهنی نوینهرانه و رولیکی بهرچاوی له دانانی یاساکاندا هیه. نهجومهنی پیران چونکه هاوکارییهکی زوری له گهل سهركوماردا هیه، لهچاو نهجومهنی نوینهران له بوازی سیاسهتی دهرهکیدا دهسهلاتیکی زیاتری هیه.

نهجومهنی جیهانی کلیسهکان شورای جهانی کلیساها World Council Churches
 نه نهجومهنه پیکهاتوه له کلیسهکانی پروتیستان و ئورتودوکس که له سالی ۱۹۴۸ دامهزروه و دواي دامهزرائی نهجومهنی قاتیکانی ۲ (۱۹۶۹)، نهندامانی کلیسهی کاتولیکی روماش هاتنه ناو پیزی نه نهجومهنهوه. نهجومهنه له بواره سیاسی و ئابووری و کومهلایهتی و ئایینییهکان دهکولیتهوه و سهرنجیکی تایبهتیش دهواته کیشهی ولاتانی جیهانی سییهه. نه پیکهاته به دژی سیاسهتی رهگهزیهرستانهی ئاپارتایده.

نهجومهنی هاریکاری کهندای فارس شورای همکاری خلیج فارس
 Persian Gulf Cooperative Council

نه نهجومهنه له ۱۹۸۱/۵/۲۵ به نهندامهتی ولاتانی کوهیت، بهحرهین، قهتر، ویلایهتی میرنشینی عهرهبی، عهممان و عهرهبستان له نهبوزهی دامهزرا. ئامانجی پیکهانی نه نهجومهنه، پاراستنی بهرژهوهندییه سیاسی و ئابووری و سهربازییهکانی نهندامهکانیهتی. نووسینگهی نهجومهنه له ریان، پیتهختی عهرهبستانه. نهجومهنی هاریکاری کهندای فارس له سالی ۱۹۹۴ بریاری دهرکرد که گهماروی ئابووری لهسهر ئیسراییل لاجیت. نه گهمارویه که ئیجازهی مامهله و دانوستانی له گهل کومپانییهکانی سههریم ولاته، نهندا له سالی ۱۹۴۷ له لایهن یهکیهتی عهرهه دهرکراپوو.

نهنفال انفال

نهنفال، له زمانی عهرهبی(قورمان)دا به واتای تالانی دوژمنان و دهسکوهتی جهنگییه. نه زارواه له لایهن سههدام حسهین (۱۹۳۷-۲۰۰۷) دیکتاتوری رژیمی پیشوی عیراق و دهستیویهنهکی بۆ لهناویردن و ژینوسایدی گهلی کورد بهکار هیئراوه. نهنفال، کومهلی عمهلیاتی نهو رژیمه بوو بۆ سهردیهاتهکانی کوردستانی باشوور که له سالی ۱۹۸۸ به مههستی رهشهکوژی و کوشتن و برینی گهلی کورد به نهنجام

گه‌یشت. له ئەنقاله‌كاندا زیاتر له ۱۸۲ هه‌زار كەس خەلكی ئەم ناوچه له كوردستان، بەكۆمەڵ زینده به‌چال کران و دیهات و گونده‌كانیش له گەڵ خاكدا یه‌كسان کران.

ره‌نگه سه‌دام به ناولیانی ئەم كاولکاری و په‌شه‌كۆژیانه به ناوی ئەنقاله‌وه، ویستبێتی وهك عه‌ره‌ییکی موسولمانی سوننه، خۆی له‌گۆڤن په‌یره‌وییکی به‌ره‌هرمانی قورئان بناسینیت كه به ئەمری ئەو، له‌ناوبردنی كورد وهك ده‌سكوت و تالانییه‌کی جه‌نگی سه‌یر بكات. له‌م سۆنگه‌وه سه‌دام، كوردی به پله‌ی یه‌كه‌م به دوژمنی خودا و به پله‌ی دووه‌میش به دوژمنی خۆی له قه‌ڵەم داوه بۆیه بۆ له‌ناوبردنی مرۆفی كورد وهك تالانییه‌ك سه‌یر نه‌كات كه له شه‌ڕێكدا به‌ده‌ستی هی‌نابێت.

ناسینی ئەنقال، ره‌نگه ئه‌ركێکی ئەخلاق‌ی بێت، ئەمه نه‌ك به ته‌نها له‌به‌ر ئەوه‌یه ئەنقال دیاردیه‌کی كاره‌سات ئامێزی سه‌ر به ساته‌وه‌ختی‌کی تایبه‌تی می‌ژووی میله‌تی‌كه و ده‌بێت باس بكریت به‌لكوو ئەمه به‌و مانایه‌شه كه باسكردن و وه‌بیر هی‌نانه‌وه‌ی ئەم دیارده ده‌شیت ڕیگر بێت له دووباره‌بوونه‌وه‌ی، نه ته‌نها له كوردستان به‌لكوو له زۆر شوێنی دیکه‌ی دنیا‌دا كه هاوكێشه‌ی زۆرینه* و كه‌مینه*، هاوكێشه‌ی ده‌وله‌تی تۆتالیته‌ر و گرووی ئه‌تنی جیاوا، هاوكێشه‌ی كولتووری جیا‌جیا و ناسیۆنالیزمی‌کی راسته‌وه‌ی تێدا به‌رقه‌راره. له‌م رووه‌وه، خوێندنه‌وه‌ی ئەنقال و شیکردنه‌وه‌ی ره‌هه‌نده سیاسی و كۆمه‌ڵایه‌تی و ئەخلاقیه‌كانی، ده‌شیت هه‌لگری چه‌ندان ده‌لاله‌ت بێت كه سنووری می‌ژووی كوردی تێپه‌ڕینی و وهك كێشه‌یه‌کی ئینسانی گه‌وره و به‌شێك له می‌ژووی هاوچه‌رخ‌ی كۆمه‌لگا مۆدێرنه‌كان ته‌ماشای بكریت. راسته كوردبوون، سیفه‌تی‌کی تایبه‌تی به ئەنقال داوه به‌وه‌ی له پشته‌یه‌وه، هاوكێشه‌یه‌کی نایه‌كسانی هی‌ز و ته‌نایی‌یه‌کی سیاسی كوشنده ئاماده‌یه، به‌لام ئەنقال و ئەزموونی ئەنقالیانه رووداوی‌كه سنووری می‌ژووی كورد و می‌ژووی عێراق و می‌ژووی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست تێده‌په‌ڕینیت. ئەنقال رووداوی‌كه، بێ گه‌وره‌كردن ده‌شیت له سیاقی می‌ژووی هۆكۆست* و هه‌موو ره‌شه‌كۆژییه‌كانی كۆمه‌لگای مۆدێرن‌دا ته‌ماشای بكه‌ین.

ئهویدی دیگری The Other

ناخیزگه‌ی چه‌مکی «ئهویدی»، له ئەندیشه‌كانی هیگل دا سۆزاغ ده‌كریت. كاتی‌ك كه ئەلێكساندر كۆژۆ (۱۹۴۷) خوێندنه‌وه‌یه‌کی به‌پێزی له *دیاریه‌ناسی رۆح* به ئەنجام گه‌یاند. به‌لام زاراوه‌كه له كەشێکی مژاوی له ده‌روونشیکاری ژاك لاكاندا (۱۹۶۰) بوو به جه‌مسه‌ری‌کی دایه‌لیکتیکی له نێوان سوژه و ئۆبژه‌دا. بابه‌تی ئهویدی یا ئەوانی‌دی، یه‌كێك له پرسیاره سه‌ره‌كیه‌كانی ماهیه‌تی «شوناس»* ی به‌ره‌م هی‌ناوه. پرسیار ئەوه‌یه: بۆچی ئینسانه‌كان، خۆیان به «خۆمانه» له قه‌ڵەم نه‌دن و غه‌واره‌ش به «ئهوایدی»؟ یان جیاوازی نێوان كه‌سێك له گە‌ڵ ئهویدی، بۆ چ شتی‌ك ئەگه‌ڕێته‌وه؟ هه‌مدی كەس هۆكه‌ی ده‌گه‌ڕێننه‌وه بۆ جیاوازی كه‌لتووری، زمان، ئایین، شارستانییه‌ت، هه‌لومه‌رجی فراوتن و په‌ره‌ستاندن و هه‌روه‌ها جیاوازی ره‌گه‌زی، ئەتنیکی، ئەته‌وه‌یی، چینیایه‌تی، نایدیۆلۆجی و زایه‌ند(سی‌كس).

Moslem Brotherhood

نيخوانولوسلمين نه پړوکه له ميسر و چندين ولاټي ئيسلامى ديکه دا چالاکی ئاشکرای هيه. بۇ ويښه له سوودان له حهفتاکاندا لايه نگرى زوړى بدهست هينا و توانى له هه لېږدنه کانى ۱۹۸۶ به ناورى ، بهرې نه توهيى ئيسلامى، به شدارى بگات و ۵۱ کورسى په رله مان بدهست بهيښت. ئهم ريکخراوه له ولاټي ميسر وهک حيزيېکى نياساسي و به شيويهکى شاراوه دريژ به چالاکی ئه دا ته نمانه دهگوتړئ له ناو په رله مانى ئهم ولاټه دا لايه نگرى بهر جاړى هيه.

General will

ئەم تېۋىزىيە لە لاين فەيلەسوفى فەرەنسى جان جاك روسو، لە كىتەبى پەيماننامەى كۆمەلەيتىدا بە تىر و تەسەلى باس كراۋە. روسو ئەم كىتەبە بە پىرسىك لە كىشەى دەۋلەت دەسپىدەكات كە: چۈن دەۋلەت بىناىت ئەنرئ و كى بىناىتى دەن؟ ھەر خۇشى لە ۋەلامدا ئەلئ: دەۋلەت دەرئەنجامى كۆپۈنەھەى كەسانىكە كە بە خواسىتى خۇيان دەس لە دۇخى ئازادى «سروشتى» بەرئەدەن و پىمەل ئەبەن بە كۆت و بەندى رىساىەكى سىياسى و ياساكانى. چونكا ياش ئەھەى مروۋ ژيانى سروشتى و كىۋىيى خۇى بەجئ ھىشت و پىيى ناىە

ژيانىكى كۆمەلەيتىمە، گۇرانيكى گەورەى بە سەرا دىت. ئىنجا زۆر و سەتم و ھەلشاخانى غەرىزى جىنى خۇى ئەدا بە عەدالەت و داد و بە پىچەوانەى رابردو لە بەرامبەر ياسا ئەخلاىيەكاندا چۆك داندەدات. كەواتە بىناتنەرى دەولەت، ئىرادەى گشتىيە و ھەر ئەم خواستەى كە بالادەست و ياسادانەرە. بەم بۆنمە ملەكەچ كەردن بۇ ياسا شتىكى حاشاھەلنەگرە چونكا ياسا ئازادى بۆ ھەمووان دەستەبەر ئەكا و ئەگر كەسەىك بىن قانونى بكات، ئەبىن بە زۆرەملى لە بەرامبەر ياسادا چۆكى پىدابدەرى. بە حوكمى ئەم گوشارەى كە ئازادىيەكەى پىن ئەبەخشرىتەمە. تاك لە ناو كۆمەلگەى سياسى و بە فرەمانى قانونە كە شوناسى ئەخلاقى بە دەست ئەمىن. چونكا لە بىن سەرەبەرىمى رزگار ئەبىن و پابەندى رىئاسى ئەخلاق و ماف دەبىن و كەلوى خۇى ئەكاتە قازى كەرمەكانى خۇى. چەندە رىئاسى سياسى لە گەل ئىرادەى گشتى ھاوتەرىب بىت، ئەمەندەش تاك ھەلمەرجى گەشەى ئازاد و راستەقىنە و رىنگەى بەرمە فرازۇوتنى خۇى باشتەر ئەدۇزىتەمە. بەم پىنە لە روانگەى رۆسۇو كۆمەلگەى سياسى، خاوەنى ئىرادەىكەى رەھا و بىن ھەلە و بىن بەدىلە.

پاش رۆسۇ چەمكى ئىرادەى گشتى، يۆتە بابەتى سەرەكى چەند فەلسەفەى سياسى بەلام ئەم فەلسەفەنە لایەنگرى دىموكراسى و دەسەلاتى گشتى نەبوون. بۆ وىنە ھىگل، فەيلەسوفى گەورەى ئەلمانى لە كىتبى «فەلسەفەى ھەق»، ستايشى رۆسۇ ئەكات كاتىك، «ئىرادە بە بىنەرەتى دەولەت» لە قەلەم ئەدا بەلام لە لایەكى ترمەو لۆمەى ئەكات كاتىك، بە «خواستى گشتى» ناوبرەدى ئەكات چونكا زمانى ھالى خۇى لە كۆنگرەى گشتىدا ئەدۇزىتەمە. ھىگل دەلن: رەنگە گومانىان وایە كە ئەو شتەى دەولەت رائەنگرى، «زۆر» بىت بەلام لە راستىدا راگرى دەولەت ھەمان ھەستى تەكوزىيە كە ھەموان لىنى بەھرمەرن. دەولەتى ھىگل، رۆح يان خواستىكى بالاترە لە رۆح و خواستى شارۆمەندان و دەزگاكەنى دەولەت كە دىرەر ئەدات بە ژيانى شارۆمەندان. ئەو شتەى كە شارۆمەندان بەرمە دەولەت رائەكىشىن رەگەزى عەقلە لە ئىرادەكانى ئەواندا.

بەم جۆرە ئىرادەى گشتى كە لە لایەن رۆسۇو چەمكى رەھا و بىن نىياز لە تاك سەیر كراوہ ئەكا بە ھىگل كە دەولەت وەك بوونىكى پابەند بە رموتى جوولەى مېژووى «رۆحى رەھا» سەیر ئەكرىت. ئەم تىۆرىيە بەدەر لە ئاوەزى مەوۋە سەرەنجام لە سەدەكانى ۱۸ و ۱۹ ئەبىتە ژىرخانى تىۆرىيە دىموكراسىەكان و لە سەدەى بىستەمدا ئەبىتە ھۆى بەدىھاتنى رژیئە توتالىتەرەكان.

رۆسۇ، كۆمەلگا سياسىە ئایدىيالەكەى خۇى بە كۆمەلگەىەكى بچۆك دەزانى كە تىيىدا ھەموو خەلك بە بەشدارىكردى راستەخۆ، ئىرادەى خۇيان بە كار دەھىنا. بەلام لە شۆرشى مەزنى فرەنسەدا – كە رۆسۇ لە بارى فېكرىيەو كارىگرى لە سەر رېبەرەكانى دانابوو – پىادەكردى ئىرادەى گشتى شىۆەى پەرلەمانى بە خۆو گرت و ھىدى ھىدى لەبەرى ئەم چەمكە «خواستى نەتەمە» يان «خواستى نەتەمەى» بەكار ھىنرا. پاشان بە گەشەسەندنى ناسیونالىزم و سوسیالیزمى نوئ، ئىرادەى گشتى بە ناوى «خواستى نەتەمەى» يان «خواستى كۆمەل» پىرۆز كرا، تا ئەوشوینەى كە ئىستە لە ھەموو جىھاندا دەسەلاتى دەولەتەكان بەم ناوہ دەرکراوہ و زۆرەى شەر و كیشە سياسىەكان بەم ناوہ پاساو ئەدرىت.

Absolutism

استېداد

ئىستېداد/رەھاگەرايى

سىستېمىكى سىياسىيە كە ئەم تايىبەتەندىيانەى لە خۇگرتىت:

- (۱) دەسلەتلىكى دەولەتى كە ھېچ سنورىكى ياساى يان نەرىتى بۇ ھوكمەت كىردن نەبىت.
- (۲) فراوانبىونى بەستىنى ھاكىمىيەتى ملوپرانە(ھەلبەت ئەم دۆخە پىيوسىتى بە دامودەزگايەكى ناھەندگەرا ھەيە.)

ئىستېداد، ئۆتۆكراسى و دىسپۇتېزىم* سى چەمكى ھاۋاتان بەلام بە تەۋاۋەتى يەك ناگىرنەۋە، ۋەك چۈن توتالىتارىزىم جۇرىكە لە ئىستېداد بەلام ھەموو ئىستېدادىك تۇتالىتەر نىيە.

ھوكمەتى شارستانىيەتە كۈنەكانى ئاشۋور و بابل و مىسر و ئىران و... سەرچەم ئىستېدادى بۈون.

تەنيا يۇنان و رۇم نەبىت كە دىكتاتۇرى كاتىيان ھەبۈۋە. (بېۋانە دىكتاتۇرى)

لە سەدى ۱۶ بەدۋاۋە ئىستېداد لە ئەۋرۋىا رووكارىكى تازەى لە خۇگرت. ئەۋىش لە كاتىكدا بوو كە دەۋلەتە نەتەۋەيىيەكان و پادىشاكان لە بەرامبەر دەسلەتى پاپا قوت بوۋنەۋە و ئىستېدادى پاتشايى (لە سەر بىنايتىكى رەھاي دەسلەت بۇ پاشا) ۋەكوۋاۋاتىكى سىياسى لىنھات و ئەم دەۋلەتەنەى بە شىۋەيەكى نوئى رىكخست. بۇ ۋىنە ئەم گوزارەى لۇيى چۈرەدەھەم كە گوتى: «مەن دەۋلەتەم» نەمۈنەيەكە لە ئىستېدادى پاشايى كلاسلىك.

ئىستېداد لە سەدەكانى ۱۷و۱۸ لە بارى تىۋرىيەۋە، لە سەر بىنايتى دەسلەتى بىنسنورى پاشا، گەشەى كىردۈۋە و ھېچ شتىك تەنەتە «ماڧى سىروشتى»* خەلگىش ئەم سنورى ئەبەزاندۈۋە. لە سەدى ھەزەدەيەم، شۇرپەكانى ئەمىرىكا و فەرەنسە بە دى ئىستېداد راپەرىن و ئەم خەباتە لە ھاۋەى سەدەكانى ۱۹و۲۰ بوو بە ھۆى سەرھەلدانى چەن دەۋلەتلىكى ياساى لە سەرەنسەرى جىھاندا. ھەمان كات (سەدى بىستەم) جۈرە ئىستېدادىكى تازە سەرى ھەلدا كە پىئى ئەۋتەرى، توتالىتارىزىم. سىستەمە ئىستېدادىيەكان لە ۋلاتانى رۇژمەلەت، لە چەشنى ھوكمەتلىكى لاسار بوۋە. (بېۋانە دىسپۇتېزىم)

Tyranny of the majority

استېداد اكثريت

ئىستېدادى زۆرىنە

ئەم زاراۋە لە لاينە جان ئوستۋارت مىل، لە ۋاترىكدا بە ناۋى دەرپارەى لازادى ھاۋتە ئاراۋە، بەلام رەنگدانەۋەيەك بوو لەمەر نىگەرانىيەكى گشتىگرى ھەندىك لە بىرەمەندانى سىياسى و ئازادىخۋازى سەدى نۆزدە. ئەم نىگەرانىيە، بە تايىبەت لە بەرمەمەكانى دۆتۆكۈيل(۱۸۵۹-۱۸۰۵) زياتر بەرچاۋ دىكەرىت. باسەكە ئەمەيە كە بەھاكانى ئازادىخۋازى بە تايىبەت بەھاكانى ئازادى بىر و پا و ھەلبەزاردنى شىۋازىكى تايىبەتى ژيان، ئەگەرچى نامۇش بىن، بەمەرچە زىان بە كەس نەگەيىنىت لەم دىموكراسىيەنەى پابەندە بە ئازادى زۆرىنەدا ئەكەۋىتە مەترىسيەۋە. بەراى مىل، زۆرىنەيەك كە بىرىتى بىت لە چىنى كرىكارى نەخۋىندەۋار، چۈنكا لە بەرانبەر مەرام و رەفتارى جىۋازى كەسانى تر تۈۋشى كەمقاھەتى دەبىت رەنگە، بە شىۋەيەكى ناپرەسمى دەس بداتە ئازاردانى ھەركەسەك كە لە خۇى نەچىت.

دۇتۇكۈيل، بېرۋاي بە ديموكراسى سىنوردار بوو بەلام بەر رادە بۇ بەر بەرستىكرىنى ماقى دەولەت لە چاودىرى كىردى ئازادى تاك، رازى نەبوو. ئەو دەلى: بۇ ئەو بەر بەر گشتى مەۋقەكى ئاساىى و مامناۋەندى دروست بېيت، لە رىگەى عەدالەت خوازى و ديموكراسى زۆرىنە، گوشارى زۆر دىتە سەر كۆمەلگا. جگە لەۋەش، رەشەگەلى نەخوتىندەۋار و بىن پەرۋەردە ئامادەى چەوساندەۋەن و خەلكانى چەۋاشەكار و گەندەل، دەستىان ئەكەن بە زاخاۋدا و چەۋاشەيان ئەكەن.

دۇتۇكۈيل لەم بابەتەۋە تەنبا نەبوو، چونكا رۇژنامەنوسانى لايەنگرى حوكمەتى فېدېرال و پلان دانەرانى دەستورى بىنچىنەى ئەمرىكا گوتبۇۋيان كە دەبىن ئاستى ھەلېژاردنەكان جىاۋاز بېت تاكوو سەرۋك كۇمار و سىنات ئەكەۋىتە ژۇر كارىگەرى رەشەگەلەۋە.

كۆزىن ھازر، لە كىتەبى سىستەمى سياسى كۆمەلگەى رەشۋكى دا دەلى: دىكتاتورىيەتتىكى ۋەشۋوم ۋەك نازىسم* ئىتېر نابىن سەرھەلېدات، مەگەر ئەۋەكە سىتراكتورى كۆمەلەتەى نەھىلېت دەستى نوخبە سياسىيەكان بگاتە ھەست و سۆزى رەشەگەل. لە زۆر لايەنەۋە ئىستېبادى زۆرىنە رىگىرەكە لە بەردەم ديموكراسى ئازاد لە رۇژاۋادا.

Neo-colonialism

استعمار نو

ئىستىعمارى نو

گەشەسەندى ئابۋورى «سەرمایەدارى»* ۋە ھەناردى سەرمایە بۇ سودۋەرگرتن لە سەرچاۋەكانى ۋلاتانى تر، پىۋەندى ئابۋورى ۋلاتە پىشەسازىيە ئىستىعمارىيەكانى لە گەل ۋلاتە بچۈكەكانى ئارە ئاۋ قۇناغىكى تازەۋە. بەم مانايە كە ۋلاتە پىشەسازىيەكان بە ناردى سەرمایە و مىكانىزمى جىھانى نرخ و دانوستانى كەرەسى خاۋ و كالای دروسكراۋ و گوشارى سياسى و ئابۋورى، ۋلاتانى دواكەۋتوۋ ئەچەۋسىنەۋە. بەم دۇخە دەگوتىر ئىستىعمارى نو كە زۆرىك لە ۋلاتانى بچۈك و تازە ئازاد كراۋى بە دژى ئەم پىۋەندىيە سياسى و ئابۋورىيە راست كىردۋتەۋە.

ئەم شىۋازە داگىركارىيە ۋاىكردۋە كە ۋلاتانى بىن دەسەلات، ئەگەرچى بە حەقىقەت يان بە روالەت بە سەرەخۋى سياسى گەشەستېن بەلام ھەروا لە بەرايى گەشەسەندى بەمىنەۋە يان تەنانتە بگەرىنەۋە بۇ دوۋاۋە و لە لايەكى ترىشەۋە ۋلاتانى پىشەكەۋتوۋ بە چەوساندەۋەيان سودى زىاتر بگەن.

باۋ بوۋى ئەم زاراۋە ئەگەرەتەۋە بۇ «كۇنفرانسى باندۇنگ» (۱۹۵۵). لەم كۇنفرانسەدا سۇكارنۇ، سەركۇمارى ئەندونىزىيا بە جۆرىك لە ئىستىعمار ئامازەى كىرد كە بە جلوبەرگىكى نوۋە لە لايەن كۆتەلەيەكى خەلك، بە كۆتېرۇل كىردن و زالبوون بە سەر ئابۋور و كەلتوردا ھەمان ئامانجەكانى ئىستىعمارى كۆن دەپىنكىن.

Empire

امپراتورى

ئىمپىراتورى

بە ۋلاتىك ئەگوتىر كە ئەم تايەتەندىانەى ھەبىت:

- (۱) بېر فراوانی خاك، زېربوونی حشیمهت و له خۆگرتنی چەن نەتەرە یان رەجەلەك یان كەلتووری جیاواز.
- (۲) دەسەلات و هیزى ئەم ولاتە بە ھۆى ھەژمۆنى * نەتەرەمەك بە سەر ئەوانى دیکەدايە و ویککەوتنیش ئەگەر بېیت، بە ھۆى دەسەلاتى چەكدارییەوھیه.
- (۳) پینکھاتەى سیاسى لەم سیستەمەدا دەسەلات ئەبەخشى بە یەك كەس (ئیمپراتۆر) و تەواوى دەسەلاتە ناوچەییەكان، دەبنە فرمانبەرى ئەم.
- (۴) ھەبوونی بنیاتىكى ئەخلاقى یان سیاسى لە ژێر چەترى ئاین، ئاییدیۆلوجیا یان دەستوورىك بۆ دابین کردنى ناشتى لە نێوان خەلكى ولاتدا.
- لە روالەتدا ئیمپراتۆرییەتى، ھاوشیوھى ریکخراوە نێونەتەرەمییەكانە بەلەم لە ناوەرۆكدا بە ھۆى نەبوونی عدالەت و خودموختارى و خواستى پینکەوھ ژيانى ئارەزومەندانەى نەتەرەكان، شتىكى جیاوازه.
- ئیمپراتۆرییەتەكان، سەردەمانىك لەم میژوودا سەریان ھەلدا كە نەتەرەمەكى جەنگاوەر بەنیازى جیھانگیرى، بازەى دەسەلاتى خۆى بەریلاو کرد و بە سەر نەتەرەكانى دیکەدا سەرکەوتن. ئینجا ھاندەرەكى ئاییدیۆلوجیایى (كە زیاتر جەھادى ئایینی بوو) پێوھ لکاوه. بۆ وێنە ئیمپراتۆرییەتەكانى میسر و ئیران و عوسمانى و ھیند و چین و ژاپۆن و یۆنان و رۆم و...
- لە سەدەكانى ناوەرەستدا ئیمپراتۆرییەكانى عەرەب و تورك و مەغول، موسولمان بوون و ئیمپراتۆرى فرانك و جیرمەنیاخ خاچپەرست. لەم رووھە، ئاین ھەوینی یەكگرتوویى ئەوان بوو. ئەم ئیمپراتۆرییانە ھەلگری ئەندیشەى حوكمەتێكى جیھانى بوون كە بە ئاییدیۆلۆجى * ئاین، بانگەشەى ناشتى مرۆقاھەتیان دەکرد. ئیمپراتۆرى نوێ بە دوو شیواز پیاوھ ئەكریت: دەریایى و زەمینی. ئیمپراتۆرییەكانى پورتوگال و ئیسپانیا و ھۆلەندا و فرەنسا و بەریتانیا و ئیمپراتۆرییە تازە پینگەیشتووەكانى ئەلمانیا و ئیتالیا و بەلجیکا و ئەمەریكا و ژاپۆن بە داگیركارى و ئیستعمارى ولاتە بان بەحریریەكانەوھ، بەدیھاتن. تایبەتەندى ئەم ئیمپراتۆرییانە، رەنگامەیی رەگەزى و كەلتوورى بوو. ھەندى لەمانە ھەولیان داوھ بە بلاقردنەرەى كەلتوور و یاسا و ئابوور، دەسەلاتى ناوھەندى بۆ سەرانسەرى ئیمپراتۆرى، چى بكن بەم شیوھ كە رۆمییەكان کردیان. ھەندىكى تر لەم ئیمپراتۆرییانە بە شەرعییەت بەخشین بە خودموختارى سیاسى و ئابوورى و كەلتوورى، ھەولیان دا خەلكان یەكگرتوو بكن. ئەم رەوتە كاتێك ئاشكرا بوو كە دەولەتى ناوھەندى ئیمپراتۆرییەتەكان لاواز ببوون، لێرەوھ ھەستى ناسیۆنالیستى لە نێو ئیمپراتۆرى دا وزەى گرت.

Imperialism

امپریالیسم

ئیمپریالیزم

بەگشتى واتایكە بۆ دەولەتێك كە لە دەرەوى بەستینی حوكمەتەكەى خۆى، دەست درێژ ئەكا بۆ ولاتانى دیکە و خەلكى ئەم ولاتانە ئەكیشیتە ژێر ركیفى خۆیەوھ و سەرچاوە ئابوورى و ئینسانییەكانیشى ئەرووتیتیتەوھ. ئیمپریالیزم بە مانای ئیمپراتۆرى * ھەر لە سەرەتای میژووەوھ بوو.

لە زاراوھدا، ئەم وشە ئەگەریتەوھ بۆ ئیمپراتۆرى كە لە ۱۸۹۰ بەملاوھ لە لایەن لایەنگرانى ژوزف

چیمبه‌رلین، سیاست‌مداری نیستعمار خوازی به‌ریتانیا، هاته ئاروه. ئهم کابرا، ده‌یویست پهره بدا به ئیمپراتۆریه‌تی به‌ریتانیا.

زاراوه‌ی ئیمپریالیزم، خیرا چووہ ناو زمانه‌کانی تریشموه. ئهم وشه بوو به بیانوییک بۆ خالی کردنه‌وه‌ی رق و کیشمه‌کیشی نیوان ده‌وله‌ته‌ ئوروپیه‌کانی ئهو سهرده‌مه. ئهم کیشمه‌کیشانه له ۱۸۸۰ تا ۱۹۱۴، ودها به سهر سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌یدا بالی کیشا، که ئهم قوناغه به «چاخ‌ی ئیمپریالیزم» ناوبرده کرا. له‌م ناوه‌دا به‌ریتانیا و ئیمپریالیسته‌ ئوروپیه‌که‌انیش، به‌ ناوی پهره‌سه‌ندن‌ی شارستانیه‌ت و به‌شکردنی ده‌سه‌کوته‌کانیان به‌ سهر خه‌لکانی ره‌گه‌ز - ناپاک، درژه‌یان به‌م ئاکاره دا. دوا‌ی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م، ئایدیۆلۆجیای ئیمپریالیزم له‌ قه‌باره‌ی فاشیزم و نازیزم دا گه‌یشته‌ لووتکه‌ی خو‌ی.

یه‌که‌مین ره‌خنه‌ی تیۆریک له‌ ئیمپریالیزمی نو‌ی، له‌ لایه‌ن ج. ا. هابسۆن، ئابوورناسی به‌ریتانی، له‌ کتێبیک به‌ ناوی ئیمپریالیزم (۱۹۰۲) ب‌لاو کرایه‌وه. له‌م کتێبه‌دا بۆ یه‌که‌م جار، به‌ روانگه‌یه‌کی ئابووریه‌وه سه‌یری ئهم دیارده کرا. لیڤین، له‌م روانگه‌وه کتێبی ئیمپریالیزم، دوا‌قوناغی سه‌رمایه‌داری (۱۹۱۵) ب‌لاو کرده‌وه. دواتر ئهم ر‌ی‌بازه به‌ ناوی تیۆری ئابووری ده‌رباره‌ی ئیمپریالیزم، ناوبانگی ده‌رکرد. تیۆری لیڤین جگه له‌وه‌یه‌که ماهیه‌تی ئیمپریالیزم شی‌ئه‌کاته‌وه، تیۆرییه‌که له‌ به‌اره‌ی سه‌رچاوه‌ی شه‌پ - شه‌پی ئیمپریالیستی - که به‌رهمی سیسته‌می سه‌رمایه‌داریه. (به‌روانه لیڤینیزم)

ئیمپریالیزمی که‌لتووری امپریالیسم فرهنگی Cultural imperialism

به‌کاره‌ینانی ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئابووری بۆ ب‌لاوکردنه‌وه‌ی نه‌ریت و به‌هاکانی ئهو ده‌سه‌لاته له‌ نیوان خه‌لکانیکی‌تر که به‌ زانیان بی‌ت. ئیمپریالیزمی که‌لتووری ده‌توانی یاریده‌ری ئیمپریالیزمی سیاسی و ئابووری بی‌ت. بۆ وینه‌ فیلمی ئه‌مریکایی ده‌توانی بی‌ته‌ خزمه‌ت به‌ره‌مه‌کانی ئهو و‌لاته و بازا‌ری فره‌وشی بۆ زیاد به‌کات.

ئینتەرپۆل (ری‌خ‌خ‌راوی نیۆده‌وله‌تی پۆلیسی تاوانباران) سازمان بین‌المللی پلیس جنایی (اینترپل)

International Criminal Police Organization (Interpol)

ئهم ری‌خ‌خ‌راوه له‌ سا‌لی ۱۹۲۳ به‌ مه‌به‌ستی به‌رگریکردن له‌ تاوان و سووکه‌تاوانی یاسای گه‌شتی و سزادان و راه‌ده‌ستی تاوانباران له‌ شاری قییه‌نا(نه‌مسا) دامه‌زراره و نیستا پتر له‌ ۱۷۶ و‌لات بوونه‌ته‌ نه‌ندامی ری‌خ‌خ‌راو. به‌ گه‌شتی ئامانجی ئهم ری‌خ‌خ‌راوه بریتییه‌له: پته‌وکردنی پیوه‌ندی راسته‌خو‌ی مه‌قاماتی پۆلیسی و‌لاتانی جیهان به‌یه‌که‌تر، کۆجیکردنی زانیاری پیوه‌ندیدار به‌ تاوانبارانی نیۆده‌وله‌تی و هه‌نگاوانانی ته‌کنیکی له‌مه‌ر تاوانه‌کانی یاسای گه‌شتی، جگه له‌و باب‌ه‌تانه‌ی که لایه‌نی سیاسی یان نایینی یان ره‌گه‌زیان هه‌بی‌ت. ناوه‌ندی ری‌خ‌خ‌راوی نیۆده‌وله‌تی پۆلیسی تاوانباران، له‌ سا‌لی ۱۹۸۹ له‌ شاری پارێسه‌وه گواستراوه‌ته‌وه بۆ شاری لییۆن له‌ فره‌نسا.

ئىنتەرناسىئونال

بين الملل / انترناسيونال

International

ئەم زاراۋە لە رەوتىكى مېژوۋىيدا بە چوار ھاۋپەيمانىيەتى ئەگەشتىڭىز كە لە نىۋان خىزىب و رىڭخراۋە سوسىيالىستىيە كرىكارىيەكاندا بە مەبەستى گەيشتن بە يەكەدەنگىيەكى جىيەانى و پېشخستنى بزاڭى كرىكارى بەسراۋە. ئەم چوار ھاۋپەيمانىيە بىرىتەلە:

ئىنتەرناسىئونالى يەكەم، يان يەكەيتى نىۋنەتەۋەيى كرىكاران كە لە سالى ۱۸۶۴ بە ھەول و تىڭۇشانى كاپۇل ماركس لە لەندەن دامەزرا. لە ۱۸۷۲ دوو لى لى جيا بۆۋە كە بە لايەنگرانى ماركس و گروپى سەر بە ئانارشىزىمى مىكايىل باكوڭىن، ئاۋيان دەرگەد كەچى لە سالى ۱۸۷۶، لە بەر مەملانىي ئايدىۋلۇژىك كۇتايىي پىن ھات.

ئىنتەرناسىئونالى دوۋەم: لە سالى ۱۸۸۹ لە پارس دامەزرا بەلام نەيتۋانى خۇي لە قەيرانى خىزىبى سۇسالىست و نەتەۋەخۋاز بۆ بەرگى كەردن لە ھەلگىرسانى شەپرى جىيەانى، دەرپاز بەكات. ئەم ھاۋپەيمانىيەتە لە ۱۹۲۳ لە نەبوۋنى كۇمۇنىستەكان (كە ئەدەم ئىنتەرناسىئونالى سىيەمىيان دامەزراندبو) دىسانەۋە پىڭكەتەۋە و دواتر ئىنتەرناسىئونال سۇسالىست*يان پىڭكەنى.

ئىنتەرناسىئونالى سىيەم: لە سالى ۱۹۱۹ لە مۇسكۇ دامەزرا بەلام ھەر خىرا ئاشكرايوو كە دەرگاكانى تەنيا بەرەروى خىزىبە كۇمۇنىستەكانى سۇقىت ئاۋەلەيە. ئىنجا ئاۋى كۇمىنتىر* و پاشان كۇمىنفۇرم*ى بەخۇۋە گرت.

ئىنتەرناسىئونالى چوارەم: لە سالى ۱۹۳۸ لە لايەن دارودەستەى تروتىسكى دامەزرا كە ئىستاش چالاكى ھەيە.

ئىنتەرناسىئونال سۇسالىست بين الملل سوسىيالىست International socialist

لە سالى ۱۹۲۲ لە پاشاۋەى خىزىبە سوسىيال دىموكراتەكانى ئەندامى ئىنتەرناسىئونالى دوۋەم، سەر لە نۆى دامەزرايەۋە كەچى پاش گەيشتن بە دەسلەت لە ئەوروپادا ئەمانىش دەستيان لە كار كىشايەۋە. ئىنجا ئىنتەرناسىئونال سۇسالىست لە سالى ۱۹۵۱ لە فرانكفۇرت دامەزرا بەلام ئاۋەندەكەى لەندەن بوو كە نىزىكەى پەنجا خىزىبى سۇسالىستى نەرمەرو و لايەنگرى پەرلەمان و رىفۇرم خۋاز و دىموكراسى خۋاز تىيدا بوون بە ئەندام.

ئىنتەرناسىئونالىزم انترناسيونالىسم Internationalism

ئەم زاراۋە مانايەكى مژاۋى ھەيە و لە ژۇر شوڭندا بەكار ھاتوۋە. بەلام مانا گشتىيەكەى ئەو بېروا و سىياسەتانە لە خۇ ئەگىرئ كە جەخت ئەكا لە سەر بەرژەۋەندى ھاۋبەشى نەتەۋەكان و لە گەل ناسىئونالىزمى شەپەنگىزدا دژايەتى ئەكات. ئىنتەرناسىئونالىستەكان دەرۋازن ئەگەر نىۋان دەۋلەتەكان ھاۋكارى ئاشتى خۋازانە لە ئارادا نەيىت، لانىكەم لە نىۋان نەتەۋەكاندا بىيىت.

بەم يېتە ئىنتەرناسىيۇناليزم، برىتتىيە لەۋەيكە ھەر تەكلىك گرىندراۋى كۆمەلگەيەكى جىھانىيە ۋە نەتەۋەش كە ئاخىرگەي لە ئەۋمار دىت، دەبى بە رىكخراۋەكانى كۆمەلگەي جىھانىيەۋە يەۋەست بىت... ئەم رىيازە لە گەل «جىھاننىشتمانى» دا يەك ئاگرىتەۋە چوئكا ئىنتەرناسىيۇناليزم ئاخۋازى تەك لە نەتەۋە يان دەۋلەتەكەي خۇي داپرى بەلكو دەخۋازى پىۋەندىيەكى زۆرتەر لە نىۋان تەك ۋ نەتەۋەكانى دىكەي جىھاندا بىكرىتەۋە.

ئاسىيۇناليزمى نەرمەۋە لە گەل ئىنتەرناسىيۇناليزمدا وانىيە ھەلنەكەن بەلام ئاسىيۇناليزمى توندىرەۋ دىيىەتى. بۇ ۋىتە ئازىسم ۋ فاشىزم بە رىيازى ئەۋادىپەرسىتى ۋ خۇبەزلزانى بە سەر نەتەۋەكانى دىكەدا بوۋنە دوژمئانى سەرسەختى ئىنتەرناسىيۇناليزم.

ماركسىزم بۇچوونىكى تايىبەتى لە ئىنتەرناسىيۇناليزم بىلاۋ كرىدۆتەۋە. بەراي ماركس، بۇرژۋازى بە يارمەتى مەكىنە ۋ دانوستانى جىھانى ئازاد، سىۋورە نەتەۋەيىيەكانى بەزاندوۋە ۋ سىستەمىكى ئابۋورى جىھانى پىك ھىناۋە كە لە نىۋو چىنى ھەژاران بە تايىبەت پىرۇلتارىي ۋ لاتان، يەكگىرتوۋىيەكى جىھانى ساز كرىدوۋە كە لە زارۋەدا پىي دەگوتى «ئىنتەرناسىيۇناليزمى پىرۇلتارى». ئەم رەۋتە شۇپشىكى سەرانسەرى لە جىھاندا بەدۇى بورژۋازى پىك دىننىت كە سەرنەجام كۆمەلگەيەكى سوسىيالىستى جىھانى دانەمەزىنى. بۇيە ماركسىيەكان پىروايان ھىيە بە يەكگىرتى ھەژارانى جىھان ۋ دروشمە بەناۋابانگەكەشيان ئەمەيە: «زەحمەت كىشانى جىھان، يەك بگىرن! يەك بگىرن!»

دۋاي پىكھاتنى يەكەيتى سۇقىيەت، بە تايىبەت لە سەردەمى ستالىندا ئەم ۋلاتە بانگەشەي ئەۋەي دەكرىد كە ئاۋەندى ئىنتەرناسىيۇناليزمى پىرۇلتارىيە. ستالېن، لە شىرۇقەيەكى ئىنتەرناسىيۇناليزمى پىرۇلتارىيىدا ئەم رىيازە بە ھەلقۋلاۋى يەكەيتى سۇقىيەت دەزانى (پىروانە ستالېن خۋازى).

ئىنتەرناسىيۇناليزمى پىرۇلتارىي: پىروانە ئىنتەرناسىيۇناليزم.

Intifada

انتفاضە

ئىنتىفازە

ۋەشكە غەربىيە ۋ لە رىشەي «نقىض» بە ۋاتى لەرىنەۋە ۋەرگىراۋە بەلام لە زارۋەي سىياسىدا برىتتىيە لە راپەرىنى گىشتى خەلكى فەلەستىن كە لە دىسەمبەرى ۱۹۸۷ دەستى پىكرىدوۋە ۋ بە شۇپشى «بەردە – ۋىركە» ش ناۋى دەكرىدوۋە. رۇۋى ۸ دىسەمبەر ۱۹۸۷، چۋار كەس لە كرىكارە فەلەستىنىيەكان لە شارى غەزە كەۋتە بەر ھىرشى زىيۋشەكانى ئىسرائىل ۋ گىيانىيان لەدەست دا. ئەم رىودادە بوۋە ھۇي ئەۋە كە جەماۋەرى ئەم شارە، مان بگىرن ۋ مانگرتەكەش ئاۋچەكانى دىكەشى تەنىيەۋە. ئىنتىفازە چەند رەھەندى جۇراۋجۇرى ھىيە كە برىتتىن لە:

- ۱- ھەموو چىن ۋ تۈزەكانى خەلكى گرتەۋەتەۋە رەھەندى ئىسلامى بوۋنەكەشى بەرجەستەيە. ۲- چەكى دەستى خەلك، «بەرد» كە لە فەلەستىنى داگىركراۋدا بەزۇرى دەست ئەكەۋىت. ۳- ھىشتەنەۋەي ئىنتىفازە.

(چونکو جەماوەری فەلەستین بەو قەناعەتە گەشتوون کە نە رێبەری ولاتانی عەرەبی و نە کەسی دیکە ناتوانن کێشەی ئێوان چارەسەر بکەن، بەلکوو دەبێ هەر خۆیان هەول بدهن و نەسرەون تا سەردهکمون. ۴- سەرپەخۆیی و بێ نیازی ئینتیفازه له ولاتانی عەرەبی و ئیسلامی و رۆژاوا و رۆژھەلات. ۵- ئەم راپەرینه جوولانەرەیکە وشیارانەیه کە له لایەن لاوانی خەباتکار و شوێشگێری فەلەستینی دەستی پێکرد. ۶- دەوری ریکخراوەگەلیکی وەک حماس*، ئیخوانولموسلمین* و جەھاد لەباری چەکدارییەوه زۆر گرنگە.

ب

Babeufism

بابوفىزم

بابوفىزم

بىزافىكى شۆپشىگىرى فەرەنسى لە سەدەى ھەژدە بە مەبەستى دامەزرانى «كۆمارى يەكسانى». ئەم جوولانەمە ناوەكەى لە رىيەرى خۆى بە ناوى فرانسوا نۇئىل بابۇف (۱۷۶۵-۹۷) ۋەرگرتوۋە. بابۇف ۋ ھارپىيانى لە ۱۷۹۶ «نەخشەى يەكسانى» يان بۇ رووخانى حوكمەت، داپشت كە ئەمە چلەپۇپەى بىزافەكە بوو. بەلام پىلانەكە سىرى ئاشكرا بوو، لە ۱۷۹۷ سەرى بابۇف يان بە گىوتىن لىك جودا كەردەۋە. لايەنگرانى بابۇف، بوونە مىراتگىرى ئايدىيولۇجىيائى مەترىيالىزمى سەدەى ھەژدەى فەرەنسە ۋ ئەندىشە شۆپشىگىرىيەكانى ئەم سەردەمە ۋ نۆينەرى توندەرەوترىن رىئازەكانى شۆپشى فەرەنسە.

بابۇفىزم يەكەمىن تەقەلا بۇ كەردنى سۆشىيالىزم بە تىۋرى جوولانەمەى شۆپشىگىرى بوو. بابۇفىيەكان بۇ «كۆمارى يەكسانى» خۇيان، سىستەمىكى تىز وتۇخى ياسا ۋ رىسا يان بۇ باشتى كەردنى ۋەزى ھەژاران ۋ زالبوون بە سەر مىلماننى ھىزەكانى دژە شۆپش، پىش يىنى كەردىبوو. ئەندىشەى پىيادەكەردنى «دىكتاتورى رەنجدەرەن» (بىروانە دىكتاتورى پىرولتارىا) دواى سەركەوتنى شۆپش، ھەر لە لايەن ئەم گروپپە ۋە ئاراستە كرا.

North and South

شمال و جنوب

باكوور و باشوور

باكوور برىتتىيە لە: ۋلاتانى پىشكەرتوۋى پىشەسازى سەرمایەدارى، واتە ۋلاتانى ئەوروپى، ئەمىرىكاي باكوورى، ژاپۇن ۋ ئوستىرالىا كە بەزۇرى لە نىۋەى باكوورى گۇى زەۋىدا جىگىر بوون. باشوور برىتتىيە لە: ۋلاتانى دواكەوتوۋى ھەژار، واتە ۋلاتانى ئەفرىقايى ۋ ئەمىرىكاي باشوورى ۋ ئاسىيائى كە زۆربەيان لە نىۋەى باشوورى گۇى زەۋى جىگىر بوون. لە مىدىياكانى رۇژاۋا، ئەغلەب ئامازە دەرىتە فۇرمولى باكوورى دارا ۋ باشوورى نەدار. كەۋاتە لەم روانگەۋە جىيەئانى ھاۋچەرخ دابەش كراۋە بە كۆمەلى نەتەۋەى پارەدار ۋ كۆمەلىكى دەستەنگ ۋ بى پارە. فرى بىتۇ، قەشەى ئازادىخۋازى برازىلى، بۇ چارەسەركەردنى گىرقتەكانى سەرزەۋى دوو رىچارە پىشنىياز دەكات: يەكەم، پاۋەجىكەردنى ئاشتى لە جىيەان. دوۋەم، كەمكەردنەۋەى جىياۋازى ۋ لەمپەرى نىۋان باكوور ۋ باشوور.

sovereignty of law

حاکمیت قانون

بالادەستىي قانون

سەركەى تىرىن بىنەپەرتى ماقى ئىدارى ۋلاتەكان، بالادەستىي قانونە كە بەۋ پىنيە ئەبى بەرپۇەبەردنى كاروبارى

گشتی و دهرکردنی فهرمانی کاربهدهستانی ئیداری دهولت، له گهل یاسادا بگونجی.

بالادەستیی قانون سێ دەرەنجامی لیئەبیتەوه:

۱- یاسا ئەبێ پیاوه بکریت.

۲- دیاریکردنی کاروباری گشتی ئەبێ به پێی یاسا بێت.

۳- هەلسوکەوتی ئیداری ئەبێ له گهل یاسادا بگونجی.

بالادەستیی قانون له پێوهند له گهل خەلکدا بهسراوهتەوه بهم مەرجانەی خوارهوه:

۱- خەلک گوێزپرایەلی یاسا بن.

۲- ملدان به دەستوورەکانی یاسا.

Ambassador

سفیر

بالیۆز

بالاترین نوێنەری نێردراوه له ولاتیكهوه بۆ ولاتیکی تر. له سەدهكانی ناوەراستدا به شیوهی کاتی بالیۆز نێردراوه بهلام له سەدهی پازدەهه بوو که دیاریکردنی بالیۆزی نیشتهجێ له ولاتیکی تر پرەوی پێدرا. یه‌که‌م ولاتانیکی که بالیۆزیان ناردە ولاتانی دیکه، دهولەت - شارە بچکۆله‌کانی ئیتالیای ئەو سەرده‌مانه‌ ب‌وو. هه‌ل‌ب‌ێ‌ژ‌اردنی بالیۆز له‌ لایه‌ن سەرۆکی ولاته‌وه‌ دیاری نه‌ک‌ری‌ت به‌لام ئەبێ ئەو کەس‌ه‌ی که ده‌ست‌نیش‌ان ک‌راوه‌ له‌ لایه‌ن سەرۆکی ولاتی وەرگ‌ری بالیۆز په‌س‌ند ب‌ک‌ری‌ت ئینجا داوا‌ی ب‌ک‌ری‌ت. بالیۆز ده‌بێ له‌ ولاته‌که‌ی خۆی به‌ل‌گه‌نامه‌یه‌ک که پ‌ێ‌ی ده‌وتری «بروانامه - credential letter» به‌ واژۆی سەرۆکی ولاته‌که‌ی وەرگ‌ری و پ‌ێ‌ش‌ک‌ش به‌ سەرۆکی ولاتی وەرگ‌ری ب‌کات. له‌ داوا‌ی پ‌ێ‌ش‌ک‌ش کردنی ئەم بروانامه‌، بالیۆز به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی ده‌ست به‌کار ده‌ب‌ێ‌ت.

Embassy

سفارت

بالیۆزخانه

نوێنەرایه‌تی بال‌ای سیاسی ولاتی‌ک له‌ ناو ولاتی‌کی دیکه‌ که ش‌و‌ێ‌نی گ‌وزه‌رانی ره‌سمی و نووسینگ‌ه‌ی بالیۆزی ئەو ولاته‌ له‌ ئەژمار د‌ێ‌ت. بالیۆزخانه له‌ داوا‌ی کۆنسۆل‌خانه‌ پ‌ێ‌ک هات. چ‌ۆ‌نیه‌تی دروست‌بوونی ئەم ش‌و‌ێ‌نه‌که‌ به‌رته‌وه‌ بۆ ئەوه‌یه‌ک پ‌اش ک‌وت‌ایی هاتنی هەر ش‌ه‌رێ‌ک، ولاتانی د‌و‌ژمن چ‌هن که‌س‌ی‌کیان بۆ گ‌فت‌و‌گ‌ۆ راده‌س‌پارد. ئەم راسپاردانه به‌ ش‌و‌ێ‌ن د‌ۆ‌زینه‌وه‌ی ر‌ێ‌گا چاره‌یه‌ک بوون تاک‌وو ش‌ه‌ر هه‌ل‌نه‌گ‌یرسیته‌وه‌. بۆ ئەوه‌ی ئەم راسپاردانه‌ ب‌توانن ئەرکه‌کانی خ‌ۆ‌یان ب‌ن مه‌ترسی و له‌ ئاسایش‌دا به‌‌پ‌ر‌ت‌وه‌ ب‌ه‌ن، مه‌سه‌له‌ی چ‌ۆ‌نیه‌تی «پاراستن»یان هاته‌ ئاراوه‌.

به‌ندی یه‌که‌می ر‌ێ‌که‌وت‌نامه‌ی لاهاوان که له‌ ۲۰ ی ف‌ی‌و‌ری‌یه‌ی ۱۹۲۸ م‌ۆ‌ر‌ک‌راوه‌، مافی بالیۆزخانه به‌م ش‌ی‌وه‌ دیاری نه‌ک‌ات: «ده‌وله‌ته‌کان مافی ئەوه‌یان ه‌یه‌ نوێنە‌رانی سیاسی بۆ ولاتانی یه‌ک‌دی ب‌ن‌ێ‌رن». هەر کات ده‌وله‌ت‌یک، ب‌ێ‌نه‌وه‌ی له‌ گهل ولاتی‌کی تر له‌ حاله‌تی ش‌ه‌ر‌دا ب‌ێ‌ت یان ب‌ێ‌نه‌وه‌ی پ‌ێ‌وه‌ندی سیاسی خ‌ۆ‌ی له‌گه‌ل داب‌ر‌ب‌ی‌ت، نوێنە‌ری سیاسی ئەو ولاته‌ وەر‌نه‌گ‌ری‌ت، له‌ روان‌گ‌ه‌ی مافی ن‌ی‌ونه‌ته‌ره‌ب‌یه‌وه‌ مافی ئەو ده‌وله‌ته‌ی

پیشیل کردوه.

یهکم بالیۆزخانهی هه‌میشه‌یی له لایهن ریشیلیۆ راویژکاری لویی سۆزده‌هه‌می فره‌نسا دامه‌زرا و ده‌وله‌تانی دیکه‌ش به‌ پیتی ئەم رنسا‌یه هه‌نگاو‌یان نا. که‌واته ده‌کرێ بڵێن بالیۆزخانه‌ی هه‌میشه‌یی له کۆتاییه‌کانی سه‌ده‌ی ۱۷ له دنیا‌دا به‌دیها‌ت.

بالیۆزی ئاکریدی‌تی

سفیر آکریدی‌ته Accredited Ambassador

هه‌ر کاتی‌ک دوو وڵات له گه‌ل یه‌کدی پێوه‌ندی سیاسییان هه‌بێت به‌لام پیکه‌وه بالیۆزیان ئالوگۆڤ نه‌کردبێت، له‌م حا‌له‌ده‌دا هه‌غ‌له‌ب بالیۆزی خۆیان له وڵاتی‌کی دراوسێی ئەو وڵاته وه‌ک «بالیۆزی ئاکریدی‌تی» به وڵاته‌که‌ی‌تر ده‌ناسێن. ئەم بالیۆزه له راستیدا ئەبێته راسپاردە‌ی وڵاتی‌ک له دوو وڵاتی دیکه.

بزاقی ئاشتی

جنبش صلح Peace Movement

بزاقی‌که که‌ هه‌ز به‌ چه‌سپاندنی ئاشتی نێونه‌ته‌وه‌یی (یا نه‌ته‌وه‌یی) بکات و به‌رگه‌ری ده‌کات له به‌ریابوونی شه‌ڕ له داها‌تو‌دا. ئەم بزاقه‌ پیتی وایه که به هه‌ره‌وه‌زی ئینسانی له هه‌موو جیهان، ده‌کرێ ده‌وله‌ته‌کان به‌خێنه‌ ژێر فشار و به‌ سازدانی پێوه‌ندی نێونه‌ته‌وه‌یی، کێشه‌کان که‌م بکێنه‌وه و کۆمه‌لگاکان له یه‌کدی نزیک ببه‌وه.

بزوتنه‌وه‌ی بێ‌لایهن

جنبش عدم تعهد Non-alignment movement

بریتی‌ه له‌ وڵاتانه‌ی که‌ نه‌بوونه ئەندامی دوو په‌یمانی سه‌ربازی ناتۆ و وارشه‌و و له په‌یمانە ناوچه‌یی‌یه‌کانی وه‌ک سیتۆ و سینتۆ به‌شدارییان نه‌کردوه و له سیاسه‌تی ده‌ره‌کی‌دا له سیاسه‌تی بێ‌لایهن (سیاسه‌تی سه‌ربه‌خۆ له دوو بلۆکه‌که) پێڤه‌وی ده‌که‌ن. زۆری‌ه‌ی ئەم وڵاتانه که هه‌موویان سه‌ر به جیهانی سێهه‌من، له باری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و ئایدیۆلۆجیه‌وه له گه‌ل دوو بلۆکی رۆژه‌لات* و بلۆکی رۆژاوا* جیاوازیان هه‌یه و هه‌رکامیان بانگه‌شه‌ی میتۆد و ئایدیۆلۆجیا‌یه‌کی تایبه‌ت ده‌که‌ن. له راستیدا ئەو شته‌ی که ئەم وڵاتانه له یه‌ک نزیک ده‌خاته‌وه، به‌ پێچه‌وانه‌ی دوو بلۆکی رۆژاوا و رۆژه‌لات، یه‌کیه‌تی سیاسی و ئابووری و سه‌ربازی نییه به‌لکوو راوه‌ستان و خۆڤاگرته له به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لاتی ئەو زله‌ی‌زانه‌ی که‌ بوونه‌ته مه‌ترسیه‌م بۆ سه‌ربه‌خۆیی سیاسی ئەوان. به‌ واتایه‌کی‌تر هۆکاری کۆبوونه‌وه‌یان له ده‌وری یه‌کت، به‌ پیتی هاوسانی و یه‌کگرتوویی نییه به‌لکوو له سه‌ر بنه‌مای «نه» گوته‌ به‌ وڵاتانی ده‌سه‌لاتخا‌ز که‌ بۆ ئەوان جیگای مه‌ترسی و هه‌ره‌شه‌ن.

بزوتنه‌وه‌ی بێ‌لایهن له پاش شه‌ڕی جیهانی دووه‌م و دوا‌ی ته‌شه‌نه‌ی شه‌ڕی سارد* سه‌ری هه‌ل‌دا. پێشه‌نگا‌وی ئەم بزاقه‌، هیندستان و یۆگسلا‌قی‌ا بوون. پاشان میسر و ئەندونسی‌ا و سه‌ره‌نجام زۆری‌ه‌ی ئەو وڵاتانه‌ی که تازە سه‌ربه‌خۆییان به‌ ده‌ست هێنا‌بوو ها‌تته‌ ریزی بزاقه‌که‌وه. سه‌رۆکی ئەم وڵاتانه له دوو

كۆنگىرى گەورە واتە «كۆنفرانسى باندۇڭ ۱۹۵۵ ۋ كۆنفرانسى بىلگىراد ۱۹۶۱» كۆپۈنەمە ۋ ئامانجەكانى خۇيان بەم شىۋە دىيارى كىرد:

- ھەلۇدان بۇ كەمكىردنەمەى كرژى سىياسى ۋ كىشمەكىش لە پىۋەندى نىۋەلەتەدا.
- ھاندان بۇ بەكاربىردى شىۋى ئاشتى خوازەنە بۇ چارەسەركىردى كىشە نىۋەتەمەيەكان.
- جىگىر كىردى پىۋەندى نىۋەتەمەيەى لە سەر بىنەماى يەكسانى مافى نەتەمەكان ۋ رىزدانسان بۇ يەكپارچەيى ۋ ھاكىمىيەتى نەتەمەيەى.
- بەرفراوانكىردى ھارىكارى نىۋەلەتەى.
- دۇايەتى لە گەل داگىركارى ۋ پاكتاۋى رەگەزى.
- لايەنگى لە ئاشتى ۋ پىكەمە ژيانى ئاشتى خوازەنە.
- داكۇكى كىرد لە چارنامەى نەتەمەيەكگرتۋەكان ۋ بىنەماى مافە نىۋەتەمەيەكان.
- دەسدرىژى نەكردن ۋ خۇتى ھەلەنەقورتاندىن لە كاروبارى ناۋەكى ۋلاىتىكى.
- بەشدارى نەكردن لە يەكەيتى نىۋەتەمەيەى سەربازى.

ئەم گروپە لە رىكخراۋى نەتەمەيەكگرتۋەكاندا بارستايىەكى فراوانيان ھەيە بەلام دواكەتۋىيى ۋ لاۋازى ئابۋورى ۋ سەربازى ئەم ۋلازانە، بۇتە ھۇى ئاستەنگى لە بەرامبەر زەلھىزەكاندا. بەم بۇنەمە زۆرىيەن لە نىۋان دوو بۇكەكەدا كەتۋىۋەنە ھەلاجان.

لە كۆنفرانسى ۱۹۷۹ لە بىلگىراد ۸۵ ۋلاىت ۋەك ئەندامى سەركەى ۱۰ ۋلاىت ۋەك چاۋدىر ۸ ۋلاىتىش ۋەك مىۋان بەشدارىيان تىندا كىرد. ژمارەى ئەندامانى ئەم بىزاۋتە لە كۆنفرانسى ۲۰۰۶/۹/۱۱ لە ھاقتا، پايتەختى كۇبىا گەيشتە ۱۱۸ ۋلاىت.

Anarchism

آنارشىسم / سرورى ستيزى

بشپوى خوازى

لە زمانى يۇنانىدا بە واتاى بىن سەرۋەرىيە. بەلام لە زاراۋى سىياسى بە رىبازىك ئىگوتىرئ كە ھەز بە دارمانى دەۋلەت ئەكا ۋ جىگىر كىردى ئىنجۈمەنى ئازاد ۋ ھاۋكارى ئارەزۈمەندەنى تاك ۋ گروپەكانە لە جىي دەۋلەت.

بىن بونىادى بشپوى خوازى، لە سەر دوژمىنى كىردن لە گەل دەۋلەت پابەندە ۋ ھەر چەشەنە دەسەلاىتىكى رىكخراۋەيى ئايىنى ۋ كۆمەلايەتىش بە ئارەۋا دەزانى. ئەم رىبازە: ياسا دەۋلەتتەيەكان بە سەرچاۋەى داگىركارى ۋ ۋەشپومىي كۆمەلايەتى دەزانى ۋ بەم بۇنەمە خوازىارى لە ناۋچۈۋى تەۋاۋى دەۋلەتەكانە. كەماتە ئەكرئ بلىن لايەنگرانى ئەم فېكرە بە چەشتىك، لە شوۋىن سىرېنەۋى دەۋلەت لە كۆمەلگادان.

بشپۋەخوازان، بە پىچەۋانەى ئەۋەيكە تا ئىستە دەنگى داۋەتەۋە، ئازاۋەگىر يان ھەركى بەھەركى خواز نىن ۋ ناخۋازن كۆمەلگە، بى سەرۋەرىيە ۋ پاشاگەردانى بىت بەلكۈۋ بىر لە سىستەمىك دەكەنەۋە كە بەرەنجامى ھاۋكارى ئارەزۈمەندەنە بىت كە باشتىن شىۋازەكەى دامەزىنى گروپى ئوتۇنۇمىيە. چۈنكا زاتى ئىنسان

به كۆمهلهكى دهزانن. ئېلېزا ريكۆلز (۱۸۲۰-۱۹۰۵)، ئانا پرشيستی فهرهنگسى دهلى: «ئامانجى ئېمه، ژيانى بى دهولت و بى قانونه». بشيوى خوازەكان پېيان و ايه گهريانى سيستمى ئابورى، له كۆمهلگايهكى نازاد و ئارەزومەندانەدا باشتەر دهگونجى چونكا شو شتهى كه ئيمېرۇ دهولت به زهبر و زهنگ نهجامى نه، خەلكانى ئارەزومەند باشتەر بهريوى دهبن و پېويست به بهرتهسك كردهوهى هەريى تاكهكەس ناكات. چونكو مروؤ له زاتى خویدا به هەزىكى ئازادانه ريز بۇ مافى تاك قاييله.

بشيوى خوازەكان به هەر ريبازيكيانهوه (ريفورميسست، كۆمونيست يان تاكهپرست) هەمويان له سەر رووخاندنى هەرچهشنه دهولتهيك هاودهنگن و ديموكراسيش به ئيستبدادى زۆرينه دهزانن كه به دهگمەن له ئيستبدادى سولتاني بى قهرتره. پرۆدۆن دهلى: «دهولتهكان شەللاقى خواكان».

كۆنگرهى نيونهتهوهيى ئانارشيستهكانى جيهان، له سالانى ۱۸۷۷ و ۱۹۰۷ پيكتات بهلام هيچ كاتيكت نهياتناتوانى ريخخراوهيكي هەميشهيه دامەزرين. سەنديكاليزم كه يەككە له لقهكانى ئانارشيزمه له هەندى له ولاتانى ئوروپى و ئەمەريكاي لاتين تهشەنهى سەندووه. لقيكى تر له جوولانهوهى ئانارشيستى له سوقيەت به ناوى نيهيليزم* چالاکى بووه.

Blanquism

بلانكيسم

بلانكيزم

ريبازى سياسى و بۆچونهكانى لۆيى ئاگۆست بلانكى (۱۸۰۵-۱۸۸۱)، بيرمەند و خەباتكار و شوپشگيرى فهرهنگسى. بلانكى له شوپشهكانى ۱۸۲۰ و ۱۸۴۸ و له دامەزراندنى «كۆمۆنى پارس» (۱۸۷۱) بهشدارى كردووه و نيوهى تهمنى خوى له بهنديخانهدا بووه. بۆچوونه شوپشگيرييهكانى بلانكى له ژيتر كاريگهري بابوڤيزم* بيجمى گرت و دزهى كرده نيو ماركسيزمهوه. شو هەندى زاراوهى ماركسى وهك ديكتاتۆرى پرۆلتارى، داهياناوه. بهرههه بهناوبانگى بلانكى، كتيبي رهخهه كۆمهلويەتیه (۱۸۶۹).

بلانكى، ماترياليست و راسيۆنال (عهقل خوان) بووه و برۆي به پيشكهوتنى بى کوتايى ميژوو بووه. بهراى شو ميژوو له قوناغى تاكيبههت رهاوه كه هى سەردەمى مروقى وهخشييه، بهرهو كۆمونييزم - كۆمهلگاي داهاتوو كه تاجى سەرى شارستانيههت - له جوولهدايه. بلانكى به سهختى له گەل دژبههه كۆمهلايهتیهكانى سيستمى سەرمایهدارى دهستو يهخه دههت و بۆ رووخانى ئەم سيستمه پيلان و شيواى ئانارشيستى پيشنيان نهكات. بلانكيزم، دزهى كرده ناو شوپشى ولاتانى ديكه، وهك سوقيەت و ماركس و لينين، ستايشى خهباتهكەيان كردوه.

West(ern) Bloc

بلوك غرب

بلوكى رۆژاوا

سەرجهمى ولاتانى ئوروپاي رۆژاوا و ئەمەريكاي باكوورى كه بریتين له پيشكهوتووترين ولاتانى سەرمایهدارى جيهان، به بلوكى رۆژاوا ناوبرده كراوه. به مانايهكى تر بلوكى رۆژاوا به ولاتانى ئوروپاي رۆژاوا (سوید و نهساي لیدەرچن) له گەل ئەمەريكاي باكوور دهوترئ كه ئەندامى ريخخراوهى ئەتلاتنيكى

باکووری (ناتق)* بن و له بهریهکی سیاسی و سهربازی دژ به بلۆکی رۆژهلاتدا یهکیان گرتوو. بهلام ئەم زاراوه و لاتانی سهرمایهدارێ پیشکەوتووی وەک ئوستورالیا و زیلاندى نوێ و ئەفریقای باشووریش له خو دەگرێ. کەواته وشەى رۆژاوا، لایەنێکی جوگرافى رووت نییه بەلکۆ ئەویش وەک بلۆکی رۆژهلات زیاتر هەلگرى بارێکی ئایدیۆلۆجیکى یه که درێژەى شارستانییهى رۆژاوا له ئەزمار دیت.

زاراوهى بلۆکی رۆژاوا، هەندێ جار دەولەتانى داندراو یان یهگرتووی رۆژاوا له ئاسیا و ئەفریقا و ئەمەریکای لاتینیش له خۆدەگرێ. لێره دا واتای ئایدیۆلۆجیکى و سیاسى ئەم زاراوه مەبەسته.

دواى شەپى جیهانى دووهم، ویلایهته یهگرتووکانى ئەمەریکا بووه هێزى یهکەمى جیهان و پیشەنگاوى سیستەمى سهرمایهدارى. ئەم و لاتە له بهرامبەر سۆقیهت دا بوو به دەسلەلاتى سهرمەکی بلۆکی رۆژاوا و رۆژهلات. هاوکات له گەل ئالوگۆرەکانى ۱۹۶۰ و ۷۰ له جیهان، دەسلەلاتى سۆقیهت له بلۆکی رۆژهلات، هەر ئەهاتوو لاوازتر دەبوو. ئەمەریکاش دەسلەلات و شەوتى جارانی لى ئەستێندرا. پاش ئاوهاندردنەوهى ئەوروپا و به هیزبوونەوهى بەریتانیا و فەرەنسە و ئینجا ئەلمانیا و ژاپۆن، ئەم و لاتانە له بێراره سیاسى و ئابورییهکانى ئەمەریکا دا رێدەستیان پەیدا کرد و له رێکخراوهى ئەتەوه یهگرتووکان، ولاتانی هاوێهیمانى ئەمەریکا و رۆژاوا له «جیهانى سیپهەم»* دا به زۆرى به پێچەوانەى ئەمەریکا، هەلۆیستیان دەگرت.

زاراوهى بلۆکی رۆژاوا و بلۆکی رۆژهلات، زیاتر له قۇناعى «شەپى سارد»* باو بوون.

East(ern)Bloc

بلوک شرق

بلۆکی رۆژهلات

به کۆمهلیک له ولاتانی کۆمونیستى ئەوروپای رۆژهلات و رۆژهلاتى ئاسیا، «بلۆکی رۆژهلات» دەگوترێ. ئەم و لاتانە هەلگرى ئایدیۆلۆجیای کۆمونیستى بوون که له بهرامبەرانا «بلۆکی رۆژاوا»* شیر و تیری نیشان دەدا.

تا شەپى جیهانى دووهم تەنیا دوو ولاتى سۆقیهت و مەغولستان، سەر به کۆمونیست بوون. بەلام پاش داگیرکردنى ئەوروپای رۆژهلات له لایەن ئەرتەشسى سوورەوه، ولاتانی رۆمانیا و پۆلۆنیا و بولگاریا و ئەلمانیاى رۆژهلات و چیک، کەوتنه ریزی کۆمونیستەکانەوه. دواتر، ولاتانی چین و کۆریای باکوور و قیتنام و کامبوج و لاوس له ئاسیا و کوبا له ئەمەریکا هاتنه جەرگەى ولاتانی کۆمونیستى و بلۆکی رۆژهلاتەوه.

بلۆکی رۆژهلات تا هاوێهیکیش دواى شەپى جیهانى دووهم، یهگرتوویى سیاسى بووه و ئاوهندى دەسلەلاتى سیاسى و سهربازی و ئابورییهکەشى، یهکیهتى سۆقیهتى پێشوو بوو. بەلام پاش هاتنه سهرکارى خروشچۆف له سۆقیهت و زل‌بوونەوهى قەیرانى سیاسى و ئایدیۆلۆجیکى نیوان چین و سۆقیهت، یهکیهتى بلۆکە هەلۆهشا. مەیلی سەرەخۆیى ولاتانی کۆمونیستى ژێر رکێفی یهکیهتى سۆقیهت رۆژبەرۆژ زیاتر دەبوو، جارى وابوو ئەم جیا‌بوونەوه به شۆپشی خوێناوى مەیسەر دەبوو. پاش کۆتایی شەرى سارد و

رووخانی دیواری بەرلین لە کوتایی سەدەى بیستەم، سیستەمى کۆمۆنیستی لەگۆن بڵۆکیکی سیاسى بە تەواوەتى لیکەلەوێشاوە و کۆمارییەکانى یەکیەتى سۆقیەت سەر بەخۆی یان بە دەس ھێنا و بڵۆکی رۆژھەلات وەك رێبازنکی ئایدیۆلۆجیکی سپێردرایە مێژووەوە.

بەپەرەتى یەكسانی اصل برابری principle of equality

بەپەرەتییکی یاسایی و سیاسییە کە دەبێت بەی پێیە، لە ھەموو کاروباریکی کۆمەلایەتیدا ھەموو کەس بە یەك چا و تەمەشا بکری، بێجگە لەوەی بۆ کردەوێەکی دیاریکراو دەرھەق بە ھەندئ کەس یان گروپ بەلگەى تاییبەت بە دەستەوە بیئت. ئەم پەرەنسییە لە سەر ئەم گریمانە راوەستارە کە تەواوی خەلک لە بابەت «مافی سروشتی» پێکھە یەكسانن. ئەم بۆچوونە ھۆی ئالێکچوویی زەینی و جەستەیی ئێوان خەلک ئەگەر پێنیتەرە بۆ «بەروبوومی کۆمەلایەتی» و «نایەكسانی دەرھەتەکان». لە لایەکی ترەوێ دژبەرائی یەكسانی، لە سەر ئەم باوەرەن کە ئالێکچوویی کەسەکان تا رادەییەکی زۆر زاتییە و تەکوژی و ھایراکی کۆمەلایەتی بە پێی ئەم دۆخە دروست ئەبن.

بەپەرەتى یەكسانی زۆرتر روالەتییکی ئەخلاقی و مەژۆ دۆستانەى ھەبە و کەمترین خواستەکەشی ئەو یە کە ئەبێت ھەمووی خەلک لە ھەندئ مافی سەرەکی ھاوێش و داوینکردنی پێداویستییەکانیان بە یەكسان بەھەرھەر بن. بەلام رادەى ئەم مافانە نادیارە و ھەرچی خەباتی یەكسانخوازانەش بەریلۆتر ئەبیئت، ئەوانیش زیاتر دەبن. مەسەلەییەکی تر پێوەندى ئێوان یەكسانییەکانە، چونکە ھەركام لەوانە خۆبەخۆ یەكسانییەکانی تر لە خۆ ناگرن.

لانیكەم ۲۰۰ ساڵە ململانێ سیاسى و ئایدیۆلۆجییەکانی رۆژاوا لە سەر كێشەى یەكسانی چەقى بەستووە و كۆلتێنەوێ فرەلایەنى ئەم مەسەلەش بۆتە ھۆی سەرھەلانی جوولانەوێ سیاسى جۆر بەجۆر لە سەدەى بیستەمدا. ئەم باسە لە «یەكسانی لە بەردەم یاسا» وە کە دروشمی لیبرالیزم* بوو، دەستی پێکرد و تا «یەكسانی دەرھەتەکان» کە دروشمی سوسیالیزمە، درێژەى پێدرا. لە سەدەى بیستەمدا جوولانەوێ راستگەرای گەورە بە دژی ئەم بیروکە بەریا بوو.

بۆژوازی بورژوازی Bourgeoisie

لە سەدەکانى ناوەراستدا بە کەسیکیان ئەگوت کە خەلکی شارى ئازاد یا «بۆرگ»بیئت، کەسیک کە نە ئاغا بیئت و نە رەعیەت، پێیان دەگوت بۆژوا. لە سەدەکانى ۱۷ و ۱۸ ئەریاب و خاوەنکار لە بەرامبەر چەرچی و کریکار، یان بازرگان لە بەرامبەر کاسبکار، بە بۆژوا ناو ئەبرا. کەواتە بۆژوا بە مانای کەسیک لە چینی مامناوەندى ناوبردە کرا. بۆژوازی، لە فەرەنسە بە گشتی ئاونیشانیك بوو بۆ چینی مامناوەندى مەعامەلەچی یان شارۆمەندانى کە بە ھۆی پارە و دارایی یەوێ بپوئە خاوەن مافی سیاسى بەلام دواتر لە باس وخواسە سیاسییەکاندا مانایەکی بەریلۆی لیکەوتەرە.

لە سەدەى نۆژدە بە دواوہ ئەم چینه کە بنیاتنەری شارستانیهتی نوێ لە ئەژمار هاتووہ، بە شیوہى جۆراوجۆر نرخیندراوہ. لە روانگەى ئابووړى و سیاسییەوہ بۆرژوازیان بە چینیکی کراوہ و سەر بەگنجەل و شوپشگێر لە قەلەم داوہ. بەم جۆرەى کە مارکس لە «مانیفیستی کۆمونیست» دا دهنووسى: بۆرژوازی لە بارى میژووییەوہ بالاترین دەورى هەبووہ. بۆرژوازی ئەگەر هەمیشە ئامرازى بەرھەمەینان و سەرچەم پیوھندییەکانى بە شیوہىەکی شوپشگێرانە و ەرنەگێرئ، ناتوانئ بژئ. بۆرژوازی ئالەھلگری لیبرالیزم* لە ئەژمار دیت و ئەم شوپشانەى کە لە ژێر سیئەرى ئەودا بە سەمەر گەیشتوون بە تاییەت شوپشئ فەرھەنسە. کۆتایی هیناوہ بە ژندەماق رەچەلەک و لە سەر تاک و ماف و دەسکەوتەکانى تاک وەک پیودانگێک بۆ نرخاندنى بەھای کۆمەلایەتى مرۆف پابەند بووہ. بەلەم لە بواری کەلتورییەوہ نووسەران، لە مولیرەوہ بگەرە تاکو بالۆک، بۆرژوازیان بە نیشانەى تەماحکارى و پەستى و ناحەزى ناوبردە کردوہ و بیجگە لە پوولپەرسى هاندەرنکی بۆ نابینئ. لە دیدى خەلکانى ھونەرى و کەلتورییەوہ بۆرژوازی، چینیکە کە ھەمووشتیک تەنەت کەلتوریش بە چاوى شەمەک و کالە سەیر ئەکات.

بۆرژوازی لە گوتارى مارکسیزمدا بە واتای سەرمایەدار و مەعامەلەچى و کاسبکارى سەربەست لە قەلەم ئەدرئ، لە بەرامبەر پڕۆلتاریا کە تەنیا بە فرۆشتنى وزە و ھیزى بازووى خۆى ئەژئ. بە پێى ئەم پۆلین بەندییە، بۆرژوازی لە لایەکەوہ بە سەرمایەدارى پێشەسازى و پارەدار و لە لایەکی ترەوہ بۆرژوازی گەورە (سەرمایەدارەکان) و وردەبۆرژوازی (کاسبکارى دەستەنگ و دوکاندار و کەسانیک کە ئاستى ژانیان لە پڕۆلتاریا سەرنەاکەوئ) دابەش ئەکرتئ. بەپرای مارکس، سەرمایەدارى* پێکھاتیکە لە گەشەى چینی مامناوھندى مەعامەلەچى و سەنەتکارى کۆمەلگای سەدەکانى ئاوھراست کە بنیاتی سیاسى خۆى لە سەر بنەما وێرانەکانى داناوہ و بە رێبازە لیبرالەکانییەوہ پیوھەندى ئابووړى و سیاسى کۆمەلگای وەرچەرخاندوہ.

بەم پێیە، چەمکی «بۆرژوا» (بە مانای تاکى ھاوپیوھەند بە چینی بۆرژوازی) و «بۆرژوازی» لە زمانى سۆشیالیستەکانى ئەوروپای کیشوهرى - کە لە ۱۸۹۰ بەملاوہ زۆریان بووئە مارکسیست - ھاتە ئاراوہ. لەوھودا بە مانای «سەرمایەدار» و «نامارکسى» باو بووہ. کەواتە لە گوتارى مارکسیزمدا «کۆمەلگای بۆرژوازی» بە مانای «کۆمەلگای سەرمایەدارى» و «حیزبى بۆرژوازی» بە مانای «حیزبى ناسۆشیالیستى» و سۆشیالیزمى بۆرژوازی بەواتای «سۆشیالیزمى نامارکسى» شروفە کراوہ. جارى واش ھەیە، ھەر بە مانای چینی مامناوھندى رافە ئەکرتئ.

دابەشکردنى بۆرژوازی بە بۆرژوازی گەورە (grand bourgeoisie) و وردە بۆرژوازی، لە روانگەى کەلتوریشەوہ مانای تاییەتى لە خۆ گرتووە. بۆرژوازی گەورە، بەو تۆیزە ئەلین کە تەنیا فێر بووہ دارایی بخاتە خزمەت بەھەرەمەندى لایەنە مەعنەوى و کەلتورییەکانى ژبانى ئارستۆکراسى. بەلەم بەپرای ھەندیک، وردە بۆرژوازی ھێمایەکە بۆ رۆحیانەتى کاسبکارانە و مەعامەلەچى بەرچاو تەنگ و دوور لە بەرزەفەرى و بە گشتى بالانۆینى مرۆفى نابالغ و پئ نەگەیشتووە. لەم سالانەى دوايیدا بۆرژوازی کەمتر بە مانای پارە

سەرھەكخىستىن لىنكىدراۋەتەۋە بەلگۈۋى زىاتىر بە ماناى شىۋاۋى رۋانىن بە ئاكارى زاينەندى(ئەخلاقى سىنكىس)شەۋقە كراۋە.

بۇرۇكراسى بوروكراسى/دىۋانسالارى Bureaucracy

لە زاراۋەدا بە ماناى دەزگاي ئىدارىيە كە بۇ گەيشتىن بە ئامانجەكانى، بە پىنى رۇسا و بېرىارى دىارىكرارو كاروبارى رۇژانەى دەزگايەك (ۋەزارەت، كۇمپانى، ئەنستىتۇ، دەۋلەت، زانستگە و...) بەرئۈۋە ئەبات. دانەرى تىۋورى نوۋى دەربارەى بۇرۇكراسى ماكس قىبىر كۇمەلناسى ئەلمانى بوو كە ئەم سىستەمە بە سەرنمۈۋەنى رەسىمى ئەندىشەى رىكخىستىن لۇژىكى دەزانى. لە جۈملەى تايبەتەندىيە زىندۈۋەكانى بۇرۇكراسى بىرىتىيە لە: ھەبوۋنى رۇساي قانۋونى بۇ كاروبار، ھەبوۋنى دامودەزگايەكى ئىدارى موۋچەخۇر، دىارىكرادى رۇلنىكى تايبەت بۇ ھەركارمەندىك، گرنگايەتى دەسەلات و مەقام بە جىيى دەسەلاتى تاك و پاراستىن رىكۋىپىكى بەلگە و داكىۋمىنتەكان. بە بېرواي قىبىر بۇرۇكراسى لۇژىكى، ھۇكارى سەرمەكى بە لۇژىكى كرادى سىستەمى دەۋلەت لە جىيەندايە.

بۇرۇكراسى دەرنجاسى باشى لىنەكەتۋتەۋە، بۇ نەمۈنە: خاۋبوۋنەۋى كارەكان لە جەغزى رۇساي توند و تۇل و ھاپىراكى دور و درىژ، كەك ۋەركرتن لە دەسەلات بە قازانجى خۇت، خەركردن بە بەرلۇكرادى بەستىنى دەسەلات و زىادكرادى شەۋتى خۇت بە سەرايەنەكانى تىرى ژيانى كۇمەلايەتى و نابورى و سىياسى. بىرمەندانى سىياسى، بۇرۇكراسى بە دەسەلاتىكى بى ھەوسار ئەزانن كە دەيەۋىت تەۋاۋى كۇمەلگا قوۋت بات. بالژاك كە زاراۋەى بۇرۇكراسى رەۋاج پىندا، لە چىرۇكى كارمەندان (۱۸۲۶) دا بۇرۇكراسى بە «دەسەلاتى دىۋەزمەيەك» ئەشۋبەيىنى كە بە دەست جەماعەتلىك كۈلەبنەۋە...

مىل، (۱۸۵۹) بۇرۇكراسى، دىۋى دىموكراسى و ھۈكەمەتى پەرلەمانى و ئازادى لە قەلەم ئەدا. گاتانۇمۇسكا، كۇمەلناسى ئىتالى (۱۹۲۹) دەۋلەتى مودىرن لە بنەرەتدا بە دەۋلەتلىكى بۇرۇكراتىك ناۋبەردە ئەكا كە كەمىنەيەك بە سەريا دەسەلاتدارى ئەكات.

ئەمىستا ئەۋشەتى داھىنەرانى تىۋورى سىياسى بە خۇۋە سەرقال كرادوۋە، مەسەلى بۇرۇكراسى لەگۈيىن يەك «چىنى نوۋى»يە كە دەسەلاتى سىياسى بە دەستەۋەيە. ئەم بىرۇكە لە كىتېبى چىنى نوۋى، بەرمەمى مىلوان جىلاس بىرمەندى يۇگوسلاۋى بىلاۋ كرايەۋە.

بولشۋىزم بولشۋىسم Bolshevism

ئەم زاراۋە ناۋى ئايدىۋىلۇجى حىزبى بولشۋىك، بە رۇبەرايەتى لىتېن بوو كە «شۇپشى سۇقىيەت»ى لە ئۇكتۇبەرى ۱۹۱۷ بە نەنجام گەياند و يەككىيەتى سۇقىيەتى دامەززانند. چۈنەيتى پىكەتاتى بولشۋىزم ئەگەرئەتەۋە بۇ ئەۋ ئاكوۋىكە كە لە كۇنگرەى حىزبى نەيىنى سۇسىال دىموكراتى سۇقىيەت لە سەرنەندامەتى لە حىزبەكەدا رۋىدا، كە ئەمەش بوو بە ھۇى شەقاربوۋنى حىزب و لادان و جىابوۋنەۋەى دوو گروۋپى

بولشويك(بە ماناى زۆرىنە) بە رېبەرايەتى لىنىن و مەنشويك(بە ماناى كەمىنە) بە رېبەرايەتى مارتۇف. لىنىن لە سالى ۱۹۰۹ ئەم ناوھى لە گروپپەكى خۇى نا و لە ۱۹۱۲ حىزبەكەيان دامەزئان. لە سالى ۱۹۱۸ ئەم ناوھيان بە «حىزبى كۆمۇنىستى سەرئانسەرى سۇقىيەت» گۆپى و پاشان لە سالى ۱۹۵۲ دىسانەوھ بە«حىزبى كۆمۇنىستى يەكەيتى سۇقىيەت»ئاوداريان كرد.

تايبەتمەندىيەكانى بولشويزم، برىتى بوو لە: يەكەم، لايەنگرى لە ماركسىزمى ئۆرتۇدۇكسى. دووھەم، ھەبوونى رىكخراوھىەكى ناوھەندىخوازى حىزبى. سىيەم، شۆرشگىرى و خەبات لە گەل رىفۇرمخوازى و حىزبەكانى تر.

بولشويزم، وەك ئايدىيۇلۇجىيەكى شۆرشگىرپانە، ئاويتەيەكە لە ماركسىزمى رۆژاوايى لە گەل ترادىسيۇنى جقاتىخوازى سۇقىيەت. دواى بە دەسپىئانى دەسەلات لە ۱۹۱۷ بەملاو، ھاوتەرىب لە گەل ھوكمەتى رەھاي سۇقىيەت، تىۋور و كردەوھ لە سەر پرەنسىيەكانى لىنىنىزم چەقى بەست. رۆلى مېژوۋى بولشويزم لەم راستىيەدا بوو كە لە لايەكەوھ پىۋەندى خۇى لە گەل ماركسىزم بىپارزى و لە لايەكى تىرەشەوھ، دەس ھەلگىرى لەم يىرۇكەى ماركس، كە گوتىبوى: «ئازادى چىنى كرىكار تەنيا بەدەس خۇيان مەيسەر ئەبى» و لەجىياتى ئەوھ، ئەندىشەى تىكاچۇف پەسند بكن كە دەلى: شۆرشى كۆمەلەيتى، تەنيا بە ھىنانى وشىيارى چىننامەتى بۇ ئاۋ كرىكاران لە دەرەوى چىنەكەيان و لە لايەن شۆرشگىرپانى لىھاتوۋى سەر بە رۆشنىپرانى سۇشالىستىيەوھ پىادە ئەكرىت.

لىكۆلەرانى ئەورۇپى تا ۱۹۴۵، بولشويزميان بە توندەرەوترىن لقى جوۋلانەوھى چەپ لە قەلەم داوھ بەلام لەوھدا زۆربەيان، بە سىمايەكى توتاليتەر تەغىيرىان لىكردوھ.

بونيائىتگەرلىتى/بەنرەنخوازى بىنادرگرايى/ اصول گرایی Fundamentalism

بروابوونى كۆرئانە بە ھەموو ناوھرۇكى ئىنجىل و ئەوھىكە ئەم كىتەپە پاك و بىغەشە و وشە بە وشەى «فەرمائىشى خودايە» وەك چۆنىيەتى دروستبوونى جىھان و ئادەم و ھەوا و بەھەشت و دۆزەخ. ئەم زاراوھ لە زنجىرە وتارىك لە ژىر سەردىپى بىئاغەكان وەرگىراوھ كە لە سالى ۱۹۰۹ لە ۋلاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمريكا بۆلۈ كرايوھ. ھەندى لە پىرۇتستانە ئەمريكىيەكان تا سەر ئىسكان بونيائىتگەران و كلىسەى كاتولىكى رۇما و ھەر ئەندىشەيەكى تازە و نوپاۋ، بە كوفىر دەزانن.

بونيائىتگەرلىتى بە ماناى گەپانەوھىە بۇ بىئاغەكان. وەك دەرئەكەۋى ئەم زاراوھ لە دىئاي مەسىھىدا سەرى ھەلداوھ بەلام لە دىئاي ئىسلام زىدەتر پەرەى سەندوھ. لە دىئاي مەسىھى سىرپىنەوھى پىرۋىزى لە ئايىن و شكاندىنى تابۇ ئايىنىيەكان ھاۋكات دەستى پىكرد.

ئارىشەى بونيائىتگەراكان لە سەر ھەقىقەتە. ئەوان بانگەشەى ئەوھ دەكەن كە ھەقىقەت، وەك چەمكىكى رەھا بە تەواۋەتى لاي ئەوان دەست ئەكەۋىت. ھەندى خەسەلت بۇ بونيائىتگەرلىتى دىارىكاروھ كە ھەندى بىنەرەتى مەعرىفى تايبەتى ھەيە. بۇ وىنە خاۋىيەكى «قەھار» و «سزادەر» وىنا دەكەن و بروايان بە

ھەقىقەتتىكى تاقانە ھەيەكەتتە ئايلاي خۇيان دەست ئەكەي. لە بارى مۇقتاسىيە، مۇۋەبە كەسىكى تاوانبار دەزانن و ئەم دىئاش وەك شۇئىك بۇ بەسزاگە ياندىنى تاوانباران دەيىنن.

بەراي ھەندى، بۇنىاتگەرئى جياواز لەئۇرتۇدۇكس، دياردەيەكى نۇيە و لە سەردەمى جىھانگىرىدا بۇرى باشترى بۇ دەرەخسى(گىدىنن). بە وەي ھەندىكى دىكەش بۇنىاتگەرئى، سەرچاۋەيەكە بۇ بەرھەمەننى شۇناس كە لە كۆمەلگاي رايەلەيىدا بە گەرانەۋە بۇ رابردو و ھەرۋەھا گۇلبۇزىر كىردنى چەن رەھەندىكى ئەو رابردو، دىخۋازى بە شۇئىن ھاۋسانكردنەۋە بىت(كاستىلن). ئەم كەسانە پىئان وايە كە بۇنىاتگەرئى بە دىرۇئى مېژو بوۋە بەلام لەم سەردەمەدا دەرەتان و ئىمكەنى زىاترى بۇ رەخساۋە.

سكالتى، پىيى وايە ئەيى لەئىۋان دوو جۇز بۇنىاتگەرئى جياۋازى قايىل بىن: يەكەم، بۇنىاتگەرئى ئايىنى و نامۇدىرنە. دوۋەم، بۇنىاتگەرئى مۇدىرنە.

ديارە بۇنىاتگەرئى ئىسلامى لە روى مەرىفەيە، لە چەشنى يەكەم ناۋنوس دەكرى. لە كۆتايى سەدەي بىستەم و سەرەتاي سەدەي ۲۱ بە تايبەت كارەساتەكەي ۱۱ سىپتەمبەرى ۲۰۰۱ لە ئەمەريكا، بۇنىاتگەرئى لە روالەتە ئىسلامىيەكەي دا بە جۇرىك لە گەل چەمكى تىرۇرىزم* ھاۋاتا دەيىتەۋە لەبەر ئەۋە تۇرىكى شەرەنگىز بە ناۋى ئەلقائىدە*، بە دەسپىچكى ئىسلام خۋازى و رىزاركىردنى موسۇلمانان لە چىنگى كافەرەكان، چەندەھا ھىرشى تۇقۇنەر و كوشندە لە جىھان ئەنجام ئەدەن كە ھاۋكىشە سياسى و ئەمنى و نىۋەتەۋەيەكەن بەرەۋ پىئاسەيەكى تر دەگۋازىتەۋە.

National Interest

منافع ملی

بەرژەۋەندى نەتەۋەيى

بەرژەۋەندى نەتەۋەيى برىتتىيە لە ئامانجى سەرمەكى و چارەنۇوسساز لە پىرۇسەي بىراردان لە سياسەتى دەرەكى ۋلاتىك. ھەر ۋلاتىك كۆمەلەك بەرژەۋەندى بۇ خۇي ديارى دەكات كە پىيەۋەندى ھەيە بە مان و نەمانى ئەۋ ۋلاتەۋە. بۇ نەۋە: پاراستنى خاك و زىد، سەربەخۇيى، ئاسايش و خۇشگۈزەرانى ئابۋورى. ھەر كاتىك بەرژەۋەندى نەتەۋەيى ۋلاتەكان پىكەۋە تەبا بىت، ئەم ۋلاتانە بۇ چارەسەرى كىشەكانيان ھاۋدەنگ دەين و ھارىكارى يەكتەر دەكەن بەلام ئەگەر ۋا نەبو، كىشەمەكىش و رەبەرايەتى و مەملەتنى و سەرنەجام شەر دەكەۋىتە نىۋانيان.

بەرژەۋەندى نەتەۋەيى بە چەند جۇز دابەش كراۋە كە برىتتىيە لە: بەرژەۋەندى ھاۋسەنگ، بەرژەۋەندى ھاۋد، بەرژەۋەندى ھاۋبەش و بەرژەۋەندى گىرغىستان.

ھانس مورگىنتا، يەكەك لە لايەنگرانى قوتابخانەي رىالىزم، بەرژەۋەندى نەتەۋەيى لە گەل پاراستنى دەسەلات لە لايەن دەۋلەتەۋە، بە يەك مانا شۇۋە دەكات. رىالىستەكان دەسەلات بە شتىكى پىيۋىست دەزانن بۇ دەستەبەركىردنى بەرژەۋەندى دەۋلەتەكان. بەراي مورگىنتا كەمترىن خۋاستى يەك دەۋلەت برىتتىيە لە: پاراستنى شۇناسى فىزىكى(پاراستنى خاكى ۋلات)، شۇناسى سياسى (پاراستنى رۇزم) و شۇناسى كەلتورى(پاراستنى بەھا و نەرىتە مېژۋىيەكان)كە لە ژۇر سىبەرى دەسەلات و ھىزى پىيۋىست بەنەنجام دەكات.

Political Participation

مشارکت سیاسی

به‌شداری سیاسی

هاوکاری شارۆمه‌ندان به شیوه‌یه‌کی رێکخواه‌یی بۆ هه‌ڵبژاردنی رێبه‌رائی سیاسی و به‌شداری چالاکانه له کاروباری کۆمه‌ڵایه‌تی و سیاسی و کارکردن له‌سه‌ر فۆرم و رێنمونی کردنی سیاسه‌تی ده‌وله‌ت. له زۆربه‌ی وڵاتانی جیهان نه‌ک هه‌ر به‌شداریکردنی جفاک له سیاسه‌ت په‌سند ناکرێت به‌لکوو ئیجازه ناده‌ن جه‌ماوه‌ر خۆی له سیاسه‌ت هه‌لقورتنی. هۆی ئەم رێگرتنه‌ی ده‌سه‌ڵاتدارانیش ئەگهریته‌وه بۆ دوو هۆکار: یه‌که‌م، حوکمه‌ت توانای سنووردارکردنی ده‌ستیوه‌ردان له سیاسه‌تی هه‌یه تا نه‌وکاته‌ی نه‌خوێنده‌واری و بێ‌ئاگایی گه‌شتی، لاوازی و نه‌بوونی کۆمه‌ڵگای مه‌ده‌نی و که‌مت‌رخه‌می جه‌ماوه‌ر بۆ تێگه‌یشتن له ئاریشه‌ سیاسیه‌کان له گۆڕیدا بێت، سنووردارکردنی هاوبه‌شیه‌ی سیاسی و ده‌ستیوه‌ردان له سیاسه‌ت له لایه‌ن حوکمه‌ته‌کان وه‌ک ناوخواردنه‌وه ده‌ییت. دووه‌م، ده‌سه‌ڵاتداران به‌زۆری ده‌ترسن له‌وه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی و قازانج و حه‌ز و تاسه‌یان له‌ناوبه‌جییت. بۆیه به‌گه‌شتی رژیمه‌ سه‌رکوتکاره‌کان تێده‌کوشن به‌ شیوازی جۆراوجۆر رێگر بن له به‌شداری سیاسی جه‌ماوه‌ر و ده‌ستیوه‌ردان له سیاسه‌تدا.

بیرمه‌ندانی زانستی سیاسی ٢ هۆکار بۆ به‌شداری سیاسی به‌ گرنه‌گ ده‌زانن: یه‌که‌م، پالنه‌ر و هاندهری به‌شداری کردن، واته بۆ هه‌ر چه‌شنه‌ هاوبه‌شیه‌یه‌که‌ ده‌بن ناڕه‌زایه‌تییه‌که‌ بۆ تا‌ک له‌ئارادا بێت تاکوو بۆ قه‌ره‌بوو کردنه‌وه‌ی ئەم ناڕه‌زایه‌تییه‌ بیه‌ته‌ ئەندامی ئەنجومه‌ن یا رێکخواه‌یه‌که‌ که‌ هه‌ول ئەدات له‌ بواری جۆراوجۆر هاوبه‌شیه‌تی بکات. هه‌ول‌دان بۆ رازی هێشتنه‌وه‌ی تا‌ک ده‌بیته‌ پالنه‌رێک بۆ هاوبه‌شی کردن. دووه‌م، رێکخه‌ستن چ به‌ شیوه‌ی کۆن و چ به‌ شیوه‌ی مۆدێرن، وزه‌ و فیکره‌ ده‌به‌خشێ به‌ به‌شداریبووان و یارمه‌تی ئەوان ده‌دات بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانیان. سه‌یه‌م، نه‌رم‌وینایی حوکمه‌ته‌کان، واته حوکمه‌ته‌کان تا چ پاده‌یه‌که‌ له واقیعه‌دا ده‌رفه‌تی راسته‌وخۆی هاوبه‌شی کردنێ جه‌ماوه‌ر سازده‌که‌ن و تا چ راده‌یه‌که‌ له به‌رامبه‌ر ئەم پرۆسه‌ به‌ نه‌رم وینایی ره‌فتار ده‌که‌ن.

Baath

بعث

به‌عس

مانای وشه‌که «هه‌ستانه‌وه» یه‌ به‌لām له زاراوه‌دا ناوی جوولانه‌وه‌یه‌کی عه‌ره‌بی و حیزبیه‌که‌ که‌ تێده‌کۆشێ لیکۆلێنه‌وه‌ی کۆمه‌ڵایه‌تی مارکسیسته‌ی له‌ گه‌ڵ ناسیۆنالیزمی عه‌ره‌ب مۆتۆربه‌ بکات. ناسیۆنالیزمی عه‌ره‌ب، خه‌ونی به‌ده‌یه‌نانی کایه‌نکی یه‌که‌پارچه‌ی عه‌ره‌بی ده‌بینێ که‌ هه‌ر له‌ مه‌راکیش تا که‌نداوی فارس ئەگهریته‌وه. به‌عس به‌ شوێن ته‌عه‌یری ئەم خه‌وه‌ بوو، له‌م رێبازه‌شدا بۆ ئیسلام وه‌ک ده‌سپێچکێک بۆ گه‌یشتن به‌ ناسیۆنالیزم ده‌یروانی.

ئەم جوولانه‌وه‌ له ١٩٤٤ له‌ دیمه‌شق به‌ شیوه‌یه‌کی نه‌ینی به‌ ناوی یه‌کیه‌تی خوێندکاران و رۆشنی‌به‌رائی لاو به‌ رێبه‌رایه‌تی میشل ئەفله‌ق و سه‌لاح به‌یتار به‌ ئامانجی کورته‌کردنه‌وه‌ی ده‌ستی فره‌نسه‌ له‌ سووریا دامه‌زرا. پاش سه‌ربه‌خۆیی سووریا، حیزبه‌که‌ نا‌شکرا بوو ئێنجا به‌رنامه‌یه‌کی نه‌رمه‌وه‌ی سه‌رزه‌وینی راگه‌یاند و له‌ گه‌ڵ ده‌سه‌لاتی سیاسی و ئابووری بازرگان و مۆلکداره‌ گه‌وره‌کانی دیمه‌شق و حه‌له‌ب که‌وته‌ ململانێ و خه‌باته‌وه‌.

لە سالی ۱۹۵۲ حیزبی بەعس و حیزبی سۆشیالیستی سوریا (حزب الاشتراکيه) بە رێبەرایەتی ئەکرەم حورانی یەکیان گرت و ئەم دووانە پێکەوه «حیزبی سۆشیالیستی بەعسی عەرەبی»یان دامەزراند. ئەم حیزبە سەرەتا لە رێبازی پان - عەرەبیزمی توندڕەوی رێبەرازی شۆپشی ۱۹۵۲ میسر بە جێددی پشگیری کرد و یەکێک لە ھۆکارەکانی یەکگرتنی سوریا و میسر لە ژێر ناوی «کۆماری یەکگرتووی عەرەب»بوو کە لە گەڵ حوکمەتی عەبدولکەریم قاسم لە عێراقیش کێشمەکێشی سەخت و خۆناوییان بوو.

پاش ھەلۆەشانەوی تەواوی حیزبەکان لە کۆماری یەکگرتووی عەرەب، حیزبی بەعس بە تایبەت لقی ئەکرەم حورانی، کەوتە دژبایەتی کردن لە گەڵ ناسر و دواي نەمانی کۆماری یەکگرتووی عەرەب لە ۱۹۶۱ ھێدی ھێدی، دەسەڵاتی لە سوریا بەدەستەوەر گرت و سالی ۱۹۶۲ بوو بە حیزبی دەسەڵاتداری ئەم وڵاتە. بەلام لەبەر ئەوەیکە دەسەڵاتی سیاسی بە دەست لقی چەکداری بوو، لە سالی ۱۹۷۰ بەملاوێ حیزب گرنگایەتی خۆی لە دەس دا. ئەم حیزبە پاش رووخانی حوکمەتی قاسم لە عێراقیش، دەسەڵاتی بە دەستەوەر گرت بەلام جیگرەکەیی عەبدوسەلام عارف، ھەمووی پێچانەوێ. پاش مردنی عارف دووبارە لە سالی ۱۹۶۵ سەریان ھەڵداوێ و دەستیان گەیشتەوێ بە حوکمەت. لە واقعدا گرووپێکی سەربازی لە بری ئەم حیزبە حوکمەتی بە دەستەوەر بوو.

حیزبی بەعس سالی ۱۹۶۴ لە سوریا، ھەندێ دامودەزگا و کارخانەیی بە ئەتەوویی راگەیاند و لە گەڵ ئیخوانولموسلمین* کەوتە ململانێوێ. ئەم حیزبە لە ئێردەن و لوبنانیش لقی کردۆتەوێ. حیزبی بەعس لە عێراق، دەرھەق بە گەلی ئێر وڵاتە و بە تایبەت گەلی کورد کردەوێ نامرۆقانی زۆری لە خۆی نواند. لە سالی ۱۹۸۷، ھێزەکانی بەعس بۆ یەکەم جار لە ئاستێکی بەربڵاودا چەکی کیمیاییان لە شار و دیھاتە کوردنشینەکان بەکار ھێنا و ھزاران کەس تیاچوون. پاش سالیکی تر ئۆپەراسیۆنی ئەنفال* و تیابردنی کوردەکان بە ئەنجام گەیشت کە لە ئاکامدا زیاتر لە ۲۰۰ ھزار کەس کوژران و ۴۰۰۰ گوندیش وێران کرا. لە ئاگۆستی ۱۹۹۰ سەدام ھێرشێ کردە سەر خاکی کوهیت و ئەم وڵاتەیی داگیر کرد. دواي سالیکی ھێزەکانی ھاوپەیمانان، لە ئاسمان و زەویییوێ ھێرشێکی چۆپۆریان کردە سەر عێراق و زەبڕێکی کاریگەریان گەیاندە ھێزی سەربازی ئەم وڵاتە. سەرەنجام سالی ۲۰۰۳ ھێرشێ ھاوپەیمانان بۆ سەر خاکی عێراق بووێ ھۆی رووخانی رژێمی بەعس و پاش ۲ سال بە لە سیدارەدانی سەدام حەسەین، حیزبی بەعس پەکی کەوت. بەلام وادەرئەکەوێت پاش چەن سالیکی، پاشماوێکانی ئەم حیزبە ھەر بە شیوێ نەینێ ھەلسوگەوت بکەن بە چەشنێک کە بۆ داھاتووی ئەم وڵاتە مەترسی دروست بکەن.

Declaration Balfour

اعلامیە ی بالفور

بەیاننامە ی بالفور

بەیاننامە ی حوکمەتی بریتانیا کە بە نامەیک لە لایەن ئارتور جیمز بالفور (۱۸۴۰-۱۹۳۰)، وەزیری دەرەوێ ئەو وڵاتە لە رێکەوتی ۲ی ئۆقەمبەری ۱۹۱۷ بۆ ڕۆچیلد (سەرۆکی کۆنگرە ی زایۆنیستەکانی بریتانیا) دەرکراوێ. لەم نامەدا وێرای ھاوسۆزی کردن لە گەڵ ئاواتی جوولەکان، ئامادەیی بریتانیا بۆ

«دامه‌زاندنی نیشتمانی جووله‌که» له ولّاتی فهلهستین راگه‌یاندراره. لهو کاته‌دا فهلهستین له ژێر ده‌سه‌لاتی ئیمپراتۆرییه‌تی عوسمانی بووه به‌لام له سهر بپاری کۆمه‌لنی نه‌ته‌وه‌کان (۱۹۲۲) ئه‌سپێردریته حوکمه‌تی به‌ریتانیا. له‌وه به‌دواوه به‌ریتانیا مابوو که چۆن ئهو مرجه‌ی نامه که جێبه‌جێ بکات که ئه‌لێ: «نابی کارێکی وه‌ها بکریته که ماف مه‌ده‌نی و ئایینی گه‌لانی دیکه‌ی فهلهستین پینشیل بکریته». سهرجه‌می ئهو رووداوه‌ی که بوو به‌ هۆی دا‌پرا‌نی جووله‌که و عهرهبان له یه‌کتر و دامه‌زانی ئیسرائیل و شه‌ری نیوان عهرهب و ئیسرائیل، لی‌ره‌وه ده‌ستی پێکرد. جا بۆیه، عهرهب پیتی وایه به‌یاننامه‌ی بالفور پیلانیکی ئیمپریالیستی بووه له لایه‌ن به‌ریتانیاوه به‌ دژی عهرهب و فهلهستینه‌کان.

چار‌نامه‌ی گه‌ردوونی مافه‌کانی مروّقه: ب‌ه‌وانه ماف مروّقه.

اعلامیه‌ی سه‌ جانه‌ی ۱۹۵۰

به‌یاننامه‌ی سی‌لایه‌نه‌ی ۱۹۵۰

Tripartite Declaration of 1950

به‌یاننامه‌ی ده‌ولتانی به‌ریتانیا، فهره‌نسه و ئەمهریکا له سهر زامنه‌کردنی دۆخی ئهو کاته‌ی فهلهستین. به‌ پیتی به‌یاننامه‌که ئهم سن ده‌ولته، رێک که‌وتن له سهر ئه‌وه‌یکه هه‌رکاتێک ئیسرائیل یان ولتانی عهرهب پێیان خسته ئه‌ودیو سنوور و هێله‌کانی ده‌سکێشانه‌وه له شه‌ر، ئه‌وکات بۆ کۆتایی هێنان به‌ شه‌ر له رێی رێک‌خراوه‌ی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان یان رێگه‌ی تر، «ده‌سه‌به‌جێ» بینه مه‌یدانه‌وه.

Cairo Declaration

اعلامیه‌ی قاهره

به‌یاننامه‌ی قاهره

ئهم به‌یاننامه پاش دیداری سه‌رۆکی ده‌ولتانی چین و به‌ریتانیا و ولاته‌یه‌که‌گرتووه‌کانی ئەمهریکا له دیسه‌مه‌ری ۱۹۴۲ له شاری قاهره بلا‌وکرایه‌وه. ئهم ده‌ولتانه جاریکی‌تر دا‌وایان کرد له ژاپۆن که بن‌منه‌ن خۆی ته‌سلیم بکات. ئه‌مانیش کارێک نه‌که‌ن که خا‌که داگیرکراوه‌کانی بگه‌رنه‌نه‌وه بۆ دۆخی ۱۸۹۵. له‌م‌لایشه‌وه ژاپۆن ده‌بوا له هه‌موو ئهو دوورگه و خا‌که‌ی که له شه‌ری جیهانی یه‌که‌م له به‌حری هێمن گرتبووی، پاشه‌کشه بکا و ئهو نا‌وچانه‌ش که له چین داگیرێ کردبوو، بداته‌وه به‌و ولاته. له‌م به‌یاننامه‌دا هه‌روه‌ها ب‌پار درا که کۆریا ب‌بینه ولاتیکی سه‌ره‌خۆ. به‌یاننامه‌ی ها‌وانا: ب‌ه‌وانه کاستروئیزم.

Neutrality

ب‌ی‌طرفی

ب‌ی‌لایه‌نی

ئهم ژاراوه له د‌وای شه‌ری جیهانی دو‌هه‌م هاته‌ ئاراوه، مه‌به‌ستیشی له‌ حاله‌تی ئهو ده‌ولتانه‌یه که له باری سیاسی و دیپلۆماسیه‌یه‌وه له‌ گێره و کێشه‌ی ده‌ولتانی کۆمۆنیست و لایه‌نگرانی رۆژاوا، به‌ هه‌چ‌کام له‌م دوو لایه‌نه‌وه نه‌به‌سه‌رانه‌وه. ئهم سیاسه‌ته ئامرازێکه که به‌و پێیه ولاتی که‌ نه‌توانی خۆی له‌ قه‌یرانی

ئايدىيولۇژىكى نىۋان ۋلاتانى دىكە دەربىھاۋىژى.

مەبەست لە بىن لايەنى بۇ ھەر ۋلاتىك لە بواری جوگرافىيەۋە، ۋاتايەكى جىاۋاز لە خۇ دەگرى. بىن لايەنى لە لايەكمەۋە بە مانای گۆشەگىرى و دورۋە پەرزى تەۋاۋە و لە لايەكى ترەۋە بە «بزوۋتنەۋى بىلايەن» * non-alignment» لە بەرامبەر دوو لايەن و بەشدارى چالاك و پۇزەتتىق بۇ دابەزاندنى قەيرانى نىۋو نەتەۋىيى شىرۇقە دەكرىت (بىروانە بزوۋتنەۋى بىن لايەن).

پىۋىستى بىلايەنى، نەچۈنە ناۋ پەيماننامەى سەربازى و ۋەرنەگرتنى چەك يان يارمەتى سەربازى لە ھىچ لايەننىك يان نەدانى بىنكە بە ھىچ لايەننىكى شەپە و بەرەۋدەنەبوۋنى ھىچ شىتەك لە بەرامبەر خواستى لايەنەكانى قىۋەگلاۋ بە شەپەۋىيە. ئەم شىۋازەى بىلايەنى، گرتتەبەرى سىياسەتى دەرەكى سەربەخۇزىيە و بە لايەننگرانى ئەم رىبازە دەلەن ۋلاتانى «بىلايەن». بىلايەنى، رۋالەتتىكى پۇزەتتىقىشى ھەيە كە برىتتىيە لە ھەلەدان بۇ ئاشتەكرەنەۋى دوو لايەن يا ناۋبىزىۋانى لە نىۋان دوو گروۋپى رەقىب و تەقەلا بۇ پاراستنى ئاشتى جىھانى لە رىگەى چەك كىردەنەۋە (بىروانە چەك دامالەن). بەم شىۋازە دەۋىتى «بىلايەنى پۇزەتتىق». ۋلاتى ھىند لە سەردەمى نىھۇ گەۋرەترىن پىرەۋكارى ئەم سىياسەتە بوۋە لە جىھاندا.

جۇرىكى تر لە بىلايەنى برىتتىيە لەۋەيكە دەۋلەتانى پىلانگىر، بە پىنى بەرژەۋەندى ھاۋبەشيان لە كاتى ھەلگىرسانى شەرىك، ۋلات يا ناۋچەيكە لە شەپەكە ئەپارەن، ئەۋىش پەيمان ئەبەستى كە لە پىۋەندىيە نىۋەدەۋلەتتىيەكاندا خۇ ھەلەنەقۇرتىنن. ئەم جۇرە بىلايەنىيە، چەشنىكى نىگەتتىقە كە لە دۋاى شەپى جىھانى دوۋەم لە سەرنەمسا پىادە كرا. دەۋلەتى سۇقىيەت بەم مەرجە ھىشتى نەمسا سەربەخۇزىيە بە دەس يىننى كە بىن لايەن بەمىننىتەۋە. كۆتەرتىن و بەناۋابىگىرتىن ۋلاتى بىلايەن لەم چەشەن، ۋلاتى سۋىسرا يە كە تەنانەت نەبۇتە ئەندامى رىكخراۋەى نەتەۋە يەكگرتتۈۋەكان و ئەم شىۋازە لە سىياسەتى دەرەكى، بۇتە پىششىنەيەكى پايەدارى ئەم ۋلاتە. بە بۇچۈننى رەشەگەل بىلايەنى، بە ماناى دورمانەۋە لە شەپە. ئەم جۇرە بىلايەنىيە، بارۋدۇخى ئەم كەسانەن كە لە ئاشتىدا بە سەرنەبەن بەلام دىتران سەرقالى شەپن. لە رۋانگەى ئەكادىمىيەۋە، بىلايەنى ۋاتايەكى تازەترى لە خۇ گرتتۈۋە كە برىتتىيە لە بارۋدۇخىكى ياساى كە ئەرك و مافگەلىكى دىيارىكراۋ پىششىياز ئەكات. ۋاتە بىلايەنى ھەلگىرى بارىكى ياساى و قانونى نىۋەدەۋلەتتىيە كە لە دوو كاتى شەپ يان ئاشتىدا ئەبى پەپىرە بكرىت. لەم بارەۋە پاتىر دەلەن: ئەم زاراۋە بەم جۇرەى كە پىش سالى ۱۹۴۵ پىناسە كرابوۋ لە لايەن ھەموو ئەم دەۋلەتەنەى كە مەنشورىيان مۇر كىرېۋو فەشەلى ھىنا. ئىگىلتۇن پىنى ۋايە كە شكاندنى پەيماننامەى بىلايەنى لە شەپدا بە ۋاتى نەمانى ئەم پەيمانەيە.

پ

پارادایم/سەرمەشقی فیکری الگوری نظری/پارادایم Paradigm

زاراوەی پارادایم یا سەرمەشقی فیکری لە لایەن تۆماس کۆفەن (۱۹۶۲) بۆ فەلسەفەی زانست ئاراستە کراوە مەبەست لەم زاراوە پێمەل بوونی گشتیی ستاتیکی زانستییە بە رێبازێکی تایبەتی زانستەوه. کۆفەن، بە نووسینی کتێبی *پێکھاتەی شۆرشە زانستییەکان* (۱۹۷۰) دەورێکی بالایی لە پەرەسەندنی زانست بە خۆوه بینی. بەپای کۆفەن، بۆ ئەوەی بزانی چ شتێک زانستی یە، دوو نەریتی فیکری لە ئارادایە: یەکەم، نەریتی ئەرەستویی بە رێبازی نایینزانی و دووھەم، نەریتی گالیلویی بە رێبازی میکانیکی.

چەمکی پارادایم، بەرھەمھێنی ئەو پێوانەکانە کە مەۆۆ بە پێی ئەوان ناریشە و گرافتە فکرییەکانی خۆی ھەڵدەبژێرێ و دواتر پێناسەیان دەکات. کەواتە پارادایم، میتۆد و شیوازی پرۆژەیی زانستی دیاری ئەکات. لە پارادایمی زانستیدا کاتێک شۆرش بەرپا ئەبێت کە چەن زانا و توێژەری زانستی لە بێرگەیمکی زەمەنی تایبەتدا تووشی چەن بابەتیکی ئاناسایی و ئاوازە دەبنەوه و تێدەگەن کە ئەم بابەتانە بە پێوانەی پارادایمی پێشوو ناخوێندەرنەوه.

بە کورتی، پارادایم بە واتای کۆمەڵی گریمانە کە لە بوارێکی تایبەت دەبێتە ھۆی دروست بوونی تیۆرییەک. بە واتایەکی تر، تیۆرییەکی گشتییە کە ئینسان لە بابەت بەستینێکی گەردوون ئاراستەیی دەکا و بە پێی ئەو تیۆرییە دەست ئەکا بە موقەلاشتن و وردەکاری و توێژینەوه لەو بەستینەدا. لە سیاسەتدا مەۆۆ بە پێی جیھانی بینی*یان سەرمەشقی فیکری و پارادایمی زالی بەسەر ئەندیشەیدا ئەو بابەتە کە دەبخوازی، ھەڵدەبژێرێ و ئەیخاتە مەیدانی ئەزموونەوه.

پاراستنی نیۆدەولەتی مادەیی ئەتۆمی پادمان بین المللی مواد هستەای

International Nuclear Materials Safeguard

بریتییه لە ھەنگاوانە ئازانسی نیۆنەتەوهیی وزەیی ئەتۆمی* بە مەبەستی دۆزینەوه و راوەستاندن ئەو ھەول و دەولە کە بەکارھێنانی مادەیی ئەتۆمی رێدراو(مجان) بە لاریدا ئەکێشی و دەسەبجی لە رێگای پەیماننامە و یاسای پێویست بە لاری چوونی ولاتان لە دامودەزگا ئەتۆمییەکان رادەگەینن.

پارە سپی کردنەوه پولشویی

Money Laundering

پرۆسەی گۆڕینی پارەیک کە سەرچاوەی بەدەسھێنانەکی نایاسایی بێت بۆ دارایی و داھاتیکی یاسایی. بۆ وێنە پارەیک کە لە رێگای قاچاخی کردن بە مادەسپەرەکان، خواردنەوهی ئەلکولی، تیرۆریزم، بەرتیلدان و

کاری ناپرهوای دیکه بهدهست هاتوره. ئاریشهی سپی کردنهوای پاره، کاتیځ سهر هل دها که نهم جوړه پارانه له سیستمی ئابووری ودامودهزگا ماییهکانی ولایتیدا بکونه گهر. سهرچاوای بهکار هیئانی نهم زارواه یکه کم جار، دهگپرتهوه بۆ دهسهلاتی مافیا بهسرتوړنکی جلیشوری مهکینهیی نهمریکی له دهیهی ۱۹۲۰. لهو سالانهدا گانگستریک به ناوی ئال کاپوئن، پارهیهکی زوړی که له ریځای دهسپری وچهتی، قوما، تاوان، قهجهگری و قاچاخ کردن به مادههوشبهرهکان ودهدستی هیئابوو، له جلیشورخانهکان خستیهگهر تاکوو سهرچاوای بهدهستهیئانهکی ون بکات و کس نهزانی چوئن نهو پارهی بهدهست هیئانه.

پاسپوړت/ پهساپوړت گذرنامه/ پاسپورت Passport
بهلگهنامهیهک که له لایهن کاربهدهستانی دهولت دهردهکریت و بهو پییه کهسیک دهیته شارومهندی کاتهکی ولایتیکی دیکه و ریځگی پی نهدری له ولاتهکی خوی بجیته دهرهوه. پاسپوړت به ناوی جوړاوجوړ دهرنهکریت که بریتین له:

۱- پاسپوړتی سیاسی (Diplomatic Passport) نهم جوړه پاسپوړته تاییهتی کاربهدهستانی بالای هوکمهت و دیپلوماتهکانه.

۲- پاسپوړتی خزمهتگوزاری (Service Passport) تاییهتی کارمهندانی دهولت بۆ جییهجیکردنی کاروباری هوکومییه.

۳- پاسپوړتی ئاسایی(نهتهوهیی)، بۆ ههموو هاوولاتیان دهرنهکریت.

نهو کهسانهکی که خاوهنی پاسپوړتی سیاسی و خزمهتگوزاری بن، له ولاتانی دهرهکی مافی پارئزراوییان ههیه. دهرکردنی پاسپوړتی سیاسی و خزمهتگوزاری له لایهن وهزارهتی دهرهوه و پاسپوړتی ئاسایی له لایهن وهزارهتی ناوخووه به نهجمام دهگات.

پاسیفیزم: بېروانه ناشتیخوازی.

پاشایهتی سلطنت/ پادشاهی Monarchy

شیوازینکی هوکمهت کردنه که تئیدا سهرۆکی ولت به ناوی پاشا یان شارن ناوبرده نهکرئ(بۆ وینه قهیسهری روم، تیزاری روس، خاقانی چین، شاههنشای ئیران و شارنی بهریتانیا).
نهرهستۆ، پاشایهتی به «فرمانرهبویهتی تاکهکس» پیناسه نکا و زۆرداری* به شیوازه گندهلهکی له قهلم نهداث. پاشایهتی نهگهر رهوا بیت - پاشا مانایهکی ئایینی و پلهیهکی هیماینی ههیه - جینی «باوک»ی نهتهوه نهگرتتوره.

له زارواهی نویدا به فرمانرهبویهتی بی ههوسار دهوتری پاشایهتی رها. له بهرامهر نهویشدا پاشایهتی مهرجدار دیته ئارواه. لهه چهشنهی دوایدا پاشا، تهنیا نهونهبی دهوړیکی رهسمی و تهشریغاتی ههیه بهلکوو کهمتاکورتیک کاروباری هوکمهتیش بهرئونهبات، بۆ وینه ههلیژاردنی سهرهک وهزیر.

به زوری شازادهی جی نشین، تایبه تهنندی سهرهکی سیستمی پاشایه تییه به لام رهنگه پاشایه تی به هه لبرژاردن بیټ یان رهوا بیټ که پاشا جینشینته کهی خزی به نازادی دیاری بکات یان ژنیکسی فالگیر پاشای داهاتوو دیاری بکات. دهرگای پاشایه تی، به دوو مهرج له دهرگاگانی تری هوکمهت جیا ده بیتهوه: (۱) نهگمر به مانای جادویی یان نایینی بیټ که له مهراسیمی تاجگوزاری دهر نه کهوئ. (۲) گرنگی هیماینی پاشایه تی، به مه بهستی نهوهیکه پاشایه تی هیمایه که بو پیوهندی میژوویی و ره تهوویی نه تهوهیکه بو وینه پاشایه تی له بهریتانیا و ژاپون.

پاشکۆ/ لکاندن الحاق/ پیوست Annexation

لکاندن و لاتیکی بن خواهن یان دهرمانی خاکی و لاتیکی به خاکی و لاتیکی دیکهوه. نه رهوته به ته رزیکسی یه کلایه نه دیته نه بنجام یان لانیکه نه دهوله تهی که به شیک له خاکه کی له دهرس نه دات، به م کاره خوشحال نییه. لکاندن، ماقی فهرمانپروایی نه به خشی به دهوله تی لکینه ر و خه لکی خاکه دهر دراوه کهش ده به نه شارمه ندی نه دهوله ته. کپرن یا به کرنگرتنی و لاتیکی تر، له گوین معامه له یکی دوولایه نه، پاشکۆ له نه ژمار نایه ت. لکاندن نه مسا و ناوچه ی سوده ت به نه لمانیای پینش شه ری جیهانی دووه م، دوو نمونه ی گرنگی پاشکۆ نارونوس دهرکرن.

پاش مودیرنیزم پست مدرنیسم/ فرانوگرایی/ پسانوگرایی Post-modernism

له بهستی نی کردی سیاسیدا نه م قوتابخانه له سهر نه م باره پیه که خه باتی چینی کرنگار به ره کوژانه وه نه پرات و له هه ناوی کۆمه لگا پینشکه و تهوه کانی سیستمی سهرمایه داریدا پووکاوه تهوه. به پای دانیال بیل، کۆمه لناسی نه مریکایی قونای پاش مودیرنیزم سهرده می دژایه تی کردنه له گه ل نۆرمه کانی بویرزوازی و نه لیکردن له شوناسی کۆمه لایه تی، تاک باوه ری توندپروانه، چیریه رستی کوت و کویر و یاخیبوون له که لتووری نوڅوازی، سیاسه تی دیموکراتیک، نابووری سهرمایه داری و به ما نایینییه کان. هه ندئ که س پاش مودیرنیزم، وه که به رسفیکسی که لتووری به دوا یین گوژانکارییه کانی سیستمی سهرمایه داری ناوبرده نه که ن. هه ندیکیش بیجکه له ره نگدانه وه ی چاخی نه زوکی هزی و سیاسی که ده سکه و تیکسی مه زنی نه بووه به شتیکیان نه زانیوه. پاش مودیرنیزم، له راستیدا هه لپینی ده نگیک بوو به دژئ هه موو ده سکه و ته کانی چاخی رو شنگه ری، نه چاخی که زه مینه ی شوړشی فهره نسه و هه ز و لاگری زانستی و کۆمه لایه تی خوش کرد.

پالاوتن پاکسازی/ تصفیه Purge

له گوتهاری کۆمونیسته کان، شیواژیکه بق خاوین هیشتنه وه ی حیزبی کۆمونیست له هه ر چه شنه ره که زیکسی گه نده ل یان گومان لیکواو یان بوژار کردن و پاکردنه وه ی حیزبیک له نه دنامی ناپاک. بنه مای

پالۋوتنى خىزىي ئەگەرپىتەۋە بۇ لىپىرسىنەۋە لە كىردار و مەرامى سىياسى ئەندامانى خىزىپ كە يەكەم جار لە كۈنگەرى دەھەمى خىزىي كۆمۇنىست لە سالى ۱۹۲۱ بە تايىبەت لە سەردەمى ستالىن ھاتە كايەۋە. لەم قۇناغەدا پالۋوتن بە شىۋە تىۋورى پۇلىسى بە ئەنجام ئەگەيشەت و رادەيەكى زۇر لە رىبەران و كادىرى پاىەبەرزى خىزىپ تياچوون و بە ملوئنان كەسش رەوانەى تاراۋگە كران بۇ كارى زۆرەملى. دواى نەمانى ستالىن، شىۋازى پالۋوتنە خوتناۋىيەكانى چىن و سۆقىيەت و ولاتانى ئەۋروپاى رۇژھەلات كۇتايى پىھات و بە جىي ئەم ئاكارە، رەۋشتى نەرم تر ۋەك دەر كىردن لە خىزىپ و كاروبارى دەۋلەتى پىادە كرا.

پالۋوتنى ئەتنىكى پالايىش قىمى Ethnic cleansing

تەغىرىكى مودىرنە لە دايىزان يا لاپردنى پلان مەند يا بەئەنقەستى ئەندامانى گروپپىكى ئەتنىكى لە ولتەكى خۇيان كە بە شىۋە نامرۇقانە و زۆرەملى، روۋ ئەدات. لە بارى تىۋورىيەۋە، ئەكرى بلىن لە گەل جىنۇسايىد*يان كوشتارى بە كۆمەل كە بە ئامانجى ھەۋتاندى بەئەنقەستى نەتەۋەيك روۋئەدات جىاۋازە بەلام لە ۋاقىعدا ئاكرى ئەم دوۋانە لىك جىا بگرىنەۋە. بۇ وىنە پاكسازى و دايىزانى ئەتنىكى لە لاين سىرەكان و كروۋاتەكان لە نىۋان سالەكانى(۱۹۹۲ تا ۱۹۹۶). يان دەر كىردنى زۆرەملى كوردى كەركوك لە لاين رۇئىسى سەدام ھسەين بۇ شارە عەرەب نىشىنەكان و ھاوردىنى عەرەبان بۇ ئەم شارە بە مەبەستى تىكىدانى دىمۇگرافى شارەكە. پالۋوتنى ئەتنىكى، يەككە لە شىۋازەكانى شەرى پاش مودىرن كە تىيدا ناتەبايى نىۋان دەۋلەتەكان، جىي خۇى ئەدا بە دژبەرى نىۋان ھىزى مىلىشىيى و گروپپى ئەتنىكى. بە وتە رايىرت كايلان، شەرى پاش مودىرن و پالۋوتنى ئەتنىكى و جىنۇسايىد، بەرھەمى دياردەى دەۋلەت - نەتەۋە دۇراۋەكانى دواى شەرى ساردە. ئەو دەۋلەت - نەتەۋانەى كە بە چاۋى خۇيان لاۋازىۋونى ھوكمەتى ناۋەندى و بە ھەرم كىردنى عەشىرەى ناۋچەكان و پەياۋونى لە رادەبەدەرى نەخۇشى و پەرەسەندنى شەريان دىۋە.

پان پان Pan

بە زمانى لاتىنى، پىشگرىكە بە ماناى «ھەموۋان». لە سەدەى نۆزدە و بىست، سەرەتا لە ئەۋروپا و ئىنجا لە ئاسيا و ئەفرىقا چەن بزوۋتەنەۋەيكى سىياسى سەريان ھەلدا كە بە لكاندى ئەم پىشگرە بە ناۋى ولات يان نەژاد يان ئايىنەكەيان، خۇيان پىناسە دەكرد. ئامانج لەم كارەش ئەۋە بوۋ كە جەماۋەرى ھاورەگەز و ھاۋنايىن يان ھاۋزەمان، بە ناۋى نەتەۋە يان ئۆمەت يا نەژادىكى تايىبەت لە يەكەيكى سىياسى و نەتەۋەيىدا كۆبەنەۋە. بە ناۋابانگىرىنى ئەم بزاۋاتانە برىتىن لە: پان ئىسلامىزم*، پان ئىسلاقىزم*، پان جىرمەنىزم* و پان عەرەبىزم*.

پان ئىسلاقىزم Pan-slavism پان اسلاۋىسم

راپەرىنىكى سىياسى و كەلتورىيە كە لە سەدەى نۆزدە لە سۆقىيەت و ولاتانى ئەۋروپاى رۇژھەلات بە

مەبەستى يەكخىستىنەۋى ئەۋنەتەۋانەى كە خاۋەنى رەگەز و زمان و كەلتورى ئىسلاقى بوون. كىشى سياسى ئەم جوۋلانەۋ، بە زوۋىي دەنگى دايەۋە و لە سانى ۱۸۴۸ پاش لاۋان بوونى ئىمپىراتۆرىيەتى نەمسا و بە پىشەنگى مىژۋوناسىكى چىك، كۆنگرەى ئىسلاقى لە پراگ بەرپۆۋە چوۋ. ئامانجى ئەم كۆنگرە ھارىكارى ھەموو نەتەرە ئىسلاقىيەكان بوو بۇ رازىكردى ئىمپىراتور كە سولتەى خۆى بدا بە فدراسىيۇنىكى پىنكھاتوۋ لە نەتەرەكان.

Pan-islamism

پان اسلامىسم

پان ئىسلامىزم

بىزاقىكى سياسى بان - نەتەرەى و بان - ئەتنىكى كە لە سەدەى نۆزدەۋە دەستى پىكرد بە مەبەستى بىردىنەسەرەۋەى ھۆشيارى سياسى موسولمانان بۇ پىكھىنانى بەرەيەكى يەكگرتوۋ لە مەر پاراستنى بەرژەۋەندى و كىيانى كۆمەلگەى ئىسلامى لە بەرامبەر شالۋەكانى سياسەتى ئىستىقماردا. پان ئىسلامىزم بىرتىيە لە: ئارمانجى رىبەرانى موسولمان لە ۱۸۹۰ بەملاۋە بۇ زىندوۋكردىنەۋەى دەسەلات و يەكگرتوۋىي خەلكانى موسولمان لە ژىر ئالەى دەسەلاتىكى يەكگرتوۋدا. رىشەى ئەم جوۋلانەۋە لە لايەكەۋە ئەگەرئەۋە بۇ وشىاربوۋنەۋەى موسولمانان دەرھق بە دواكەوتوۋىي دەسەلاتى جىھانى ئىسلام. لە لايەكى ترەرە، پالئەرى سەرەكى ئەم جوۋلانەۋە پەيوەست بوو بە دەست بەسەرەگرتنى ئەۋروپىيەكان بە سەر ولاتانى ئىسلامى لە سەدەى نۆزدە و بىستدا. وشىاربوۋنەۋە بە رىژەى دواكەوتوۋىي ئىسلام، بوۋە ھۆى سەرھەلدانى ۋەھابىيەت كە بانگەشەى بۇ گەرەنەۋە بۇ سەرەتاكانى ئىسلام و زىندوۋكردىنەۋەى سوننەتەكانى پىغەمبەر دەكرد. بەلام لە ھەمان كاتدا رۋاۋوۋىي لە گەل رۇژاۋا، رىبەرانىكى ۋەك سەيد جەمالەدىنى ئەفغانىشى ھىنايە مەيدان كە خاۋىزارى گۆرانى بەرەر تەبا كرىدى ئىسلام بوو لە گەل ھەلومەرجى ژيانى ھاۋچەرخدا. بىجگە لەمەش، ئەفغانى، بە شوۋىن يەكگرتوۋىيى جىھانى ئىسلام بوو لە ژىر ساىەى خەلىفەيك كە بتۋانى بەر بە ھىرشى مەسىحىيەكان بۇ سەر خاكى موسولمانان بگرى.

لە سەدەى شانزە، كاتىك كە ولاتانى عەرەبى كەۋتە دەستى سولتانى عوسمانى، شىيە و سولتانى مەراكىش و پاشاى مەغولانى ھىند نەبى، تەۋاۋى موسولمانان بۇ سولتانى عوسمانى - كە پىيان دەگوتن خەلىفە - ۋەك پارژەرى ئايىن سەيرىان دەكرد. ئەۋدەم سولتانى عوسمانى بەناۋى خەلىفەۋە بە سەر بەشىكى زۆر لە «دارولئىسلام» ھوكمرانىيان دەكرد.

سولتان عەبدولھەمىدى دوۋھەم (۱۸۷۶-۱۹۰۹)، تەبلىغاتىكى ۋەھابى بۇ ئىسلام كرىبوو كە دەسەلاتدارانى ئەۋروپا، تۇقباۋون لە ۋەيكە نەكا موسولمانانىيان لى ياخى بكات! ئەگەرچى ئىمپىراتۆرىيەتى عوسمانى، لە بارى سياسى و سەربازىيەۋە لە بەرامبەر دەسەلاتى ئەۋروپايىيەكاندا ھەر ئەھاتوۋ لاۋاتر دەبوو، بەلام بە دروشمى پان ئىسلامىزم، خۆى لە لاي موسولمانان ھەلئەكىشا و تۋانىبۋى ۋەك دەرپاستى دەۋلەتى پىشەرەۋى ئىسلامى لە ئەنجۈمەنە ئەۋروپايىيەكان دەنگى خۆى لە لايەن ئىسلامەۋە ھەلئەرى. پىش ئەۋەيكە بىرۋەكى ناسىۋناليسىتى لە ئەۋروپاۋە بىتتە ناۋ ئىسلامەۋە، پان ئىسلامىزم، ئايدىۋولۇجىي زال بوو بە سەر

دونیاى ئىسلامیدا و عەبدولحەمید، وەك خەلیفەى موسولمانان، پشتیوانی لێئەکرد و چەند كەسایەتییەكیش تەبلیغیان بۆ ئەكرد. سەیدجەمالەدینی ئەففانی یەكێك لەوانە بوو كە لە چەندین ولاتی ئیسلامی وەك، ئەفغانستان و ئێران و هیند و میسر و عوسمانی، بانگەشەى بۆ ئیسلام دەكرد. تەنانت تەبلیغەكانی لە جاو و تونیس و شانگهای دەنگی دا.بۆو.

لە سالى ۱۹۰۳ عەبدوللا سوهرهەردى ئەنجومەنى پان ئىسلامى لە لەندەن دامەزراند و لە بلاقۆكێكیشدا كە بەناوى پان ئىسلام دەرى ئەكرد، بۆ ئاراستە كردنى ئىسلام لە چەمكەگەلێكى ئەندێشە ئەوروپاییەكان وەك هیومانیزم و لیبرالیزم و سوسیالیزم كەلێكى وەرەگرت و هیرشی ئەكردە سەر لایەنە درێوێكانى شارستانیەتى ئەوروپایى. لەو كاتەدا بۆ یەكگرتنى شیعه و سوننەش هەول ئەدرا و بەم بۆنەو لە سالى ۱۹۱۱ تاقمێك لە زانایانى ئێرانى و عوسمانى، لە نەجەف كۆ بوونەو و بەم قەناعەتە گەیشتن كە لە بنەپەتەكاندا هیچ جیاوازییەك لە نێوان دوو فیرقەدا نییه. بەلام ئەم هەولانە جیگیر نەبوون. لایەنگرانى یەكگرتنى ئىسلامى هەموو سالتێك بە هۆشەندییەو لە مەراسیمى حەج بۆ تەبلیغ كەلکیان وەرەگرت. بەلام گەورەترین پلانیك كە لەم بابەتەو سەرئى حاجییەكانى راكیشا، هیلى ئاسنى حىجاز بوو كە بە دارایی شەخسى كەسانێكى وەك سولتان عەبدولحەمید دروس كرا و بوو یادگارێك بۆ ئامانجى پان ئىسلامیزم.

پان ئىسلامیزم، لە سەرەدەمى دەسەلاتى عوسمانیدا واتای شوناسى تۆنرێكێكى — ئایینزای موسولمانەكانى كرده شوناسێكى سیاسى. لەم روووە پان ئىسلامیزم، بە پلەى یەكەم، بزاڤێكى ناسیونالیستی بوو بۆ دامەزرانى دەولەتێكى نەتەرەى نوێ لە رێى ئاویتەكردنى كەلتوور و سیاسەتەو. ئەم بزاڤە بە چەمكەكانى «ئۆمەت و خەلافەت»، بێنەوێ بەلێنى رزگارى یا كۆچ بەدات، مانایەكى سیاسى دەبەخشى. لە واقیعدا پان ئىسلامیزم بوو بە كەرسەتییەكى بەهیز بۆ بە دنیاى كردن و دەروونى كردنى چەمكى نوێ نیشتمان و ناسیونالیزم.

مەملەتێسى ناسیونالیزم: رووخانى عەبدولحەمید لە سالى ۱۹۰۹ نیشانەى لە بەین چوونى پان ئىسلامیزم بوو. شكست هینانى عەبدولحەمید لە یەكخستەنەوێ جیهانى ئىسلام و بەرگرى نەكردن لە داگیركارییەكانى ئەوروپا لە ولاتە ئىسلامییەكان، گەلێك لە زانایانى ئىسلامى كە لە دەست ئیستبدادى سولتان تەنگیان پێ هەلچنرابوو، هان دا كە بۆ گۆڕینی ئەو سیستەمە سیاسیه رێگە چارەیهك بدۆزنەو. بەرەى نوێ كە لە حوكمەتى قانوون و ناسیونالیزمى رۆژاوا كارێگەرێ وەرگرتبوو، بە هیوا بوو كە بە یارمەتى ئەم چەمكە، دەولەتێكى بەهیز لە عوسمانیدا بێنێتە سەر كار. بەلام ناسیونالیزم بوو هۆى لێك ترازانى ولاتە ئىسلامییەكان. چونكا ناسیونالیزم لە كۆمەلگایەكى وەك «دارولئىسلام» كە پێكهايتێك بوو لە رەگەز و نەتەرەى جۆراوجۆر، بوو هۆى لێك چەران و لاگیرى بۆ دامەزرانى دەولەتى نەتەرە. توركە ناسیونالیستەكان، كە سۆزێكیان بە نەسبەت ولاتانى ئىسلامییەو نەبوو، لە شەرى یەكەمى جیهانى بوونە هاوپەیمانى ئەلمانیا بەلام عەرەبى موسولمان ئەم هاوپەیمانییەیان رەت كردهو.

ئەو رژیمە تازەیی که لە دواى شەپرى جیهانی یەکمە لە تورکیا دەسەلاتی بە دەستەوەر گرت، بە پێی بنەماکانی ناسیۆنالیزم دامەزرا. دەسەلاتی خەلیفەکان لە پێشدا لە مستوای مەعنەوی (۱۹۲۲) پووجەل بوو و ئینجا لە ۱۹۲۴ ئیمپراتۆریەتی عوسمانی لێک هەلەو شە و بە یەکجاری رووخا. موسولمانە سوننەکان بەم کارەى تورکان ناقاییل بوون.

پاش شەپرى دووھەمی جیهانی، دوو ولاتی پاکستان و ئەندونیسیا سەر بەخۆییان وەرگرت و ئەم دوو ولاتە ئیسلامییە، بوونە هۆی لەداک بوونی راپەرینیکی ئیسلامی. هەروەها لە رۆژەلاتی ناوین و باکووری ئەفریقا، چەندین ولاتی عەرەبی موسولمان دامەزرا. بەلام گەشەى ناسیۆنالیزمی عەرەبی که بۆ ئیسلام بە چاوی رەگەزێکی عەرەبی دەپروانی، ئاواتی یەکگرتنی جیهانی ئیسلامی بە فێرۆ ئەدا. لەم روووە بوو که ولاتانی ئیسلامی بۆ یەکخستنی دەنگی ئەم ولاتانە لە رێخراوە نێونەتەرەییەکان، لە سائەکانی ۱۹۵۲ لە کەرچی و ۱۹۵۴ لە مەککە، «کۆنفرانسی نەتەرە موسولمانەکانیان» دامەزراند که بوو بە هۆی پیکهینانی کۆنگرە و نووسینگەى هەمیشەیی. کاری ئەم نووسینگە سازدانی دیداری سائەنى سەرۆکی ولاتانی ئیسلامیە و هەولدان بۆ رێکخستنی چالاکی و هاوێکردنیان لە کۆمەلگای نێونەتەرەیی. ئینجا هیدی هیدی لە خەونەکانی پان ئیسلامیزمیش دوور کەوتەرە.

Pan-turkism

پان ترکیسم

پان تورکیزم

ئەم بزاقەش وەك بزاقە هاوشیوەکانی تر، لە دووی ئەو پلان و نەخشە سیاسییەوێه که لە جیاتى ئەوێه که گروپیکی نەتەرەویی تاییبەت لە خۆ بگرێ، هەموو خەلکانی بە پەچەلەك تورك دەخاتە بازەنى خۆیەرە. کەرەتە ناسیۆنالیزمی تورکی بزاقیکی بان - نەتەرەویی یە که بە شوێن دامەزرانی یەکەیکی سیاسیە لە سەر بنەمای پەيوەندى کەلتووری تورکان.

بە گشتی زۆرتین لایەنگری لەم بزاقە ئەگەر پێتەرەو بۆ دواى هەلەو شەنەرەوى ئەو ئیمپراتۆرییانەى که خەلکی تورکیان لە خۆ گرتبوو. ئەم جوولە لە رەوتی رۆچوونی ئیمپراتۆرییەکانی عوسمانی و سۆقیەت، زیاتر ئاشکرا بوو. لە جوملەى ئەو کەسانەى که لە سەر پیکهینانی بزاقی نەتەرەویی تورك قسەى کرد، رۆژەلاتناس، ئارمینییۆس و امییری بوو که لە سائی ۱۸۶۰ لەمبارەرە دەستی بە نووسین کرد. ناودارتین کەسێک که لە ناسیۆنالیزمی تورك پشتگیری کرد، سەمایل باى گاسپیرینسکی (۱۸۵۱-۱۹۴۱) ناسراو بە قاسپیر عەلى، خەلکی کریمە بوو که داواى کرد توركەکانی سۆقیەت یەکبگرن. قاسپیر عەلى، رۆلى میدیای گشتی بە باشی هەست پیکردبوو. بەم بۆنەرە گۆفاریکی بە زمانی تورکی عوسمانی لە ئاستیکی بەرفراواندا بلۆکێردەرە. دەولەتی کاتی سۆقیەت لە ۱۹۱۷ لایەنگری خۆی لە بەرنامەکەى قاسپیر عەلى راگەیاندا خویندنی ئەم زمانەى لە قوتابخانەکانیش پیادە کرد. پاش هەلەو شەنەرەوى یەکیەتی سۆقیەت لە سائی ۱۹۹۱، خەونەکانی ناسیۆنالیزمی تورکی زیاتر بەرجەستە بوونەرە و بزاقی پان تورکیزم، ئاهیکی تازەى بە بەردا هاتەرە.

Pan-germanism

پان ژرمانىزم

پان جېرمانىزم

بە تىۋرى ۋە ڭەلە ۋە پىلانە شەرخاۋزە ئەلمانىيە دگوتىرى كە لە بەرلى سەدى ئۆزدە بە ئامانچى يەكگرتى سياسى ۋلاتانى ئەلمانى زمان، ھاتە كايەۋە. رەگ ۋە رىشەى فەلسەفى پان جېرمانىزم ئەگەرتىنەۋە بۇ يۈھان فېشتە، فەيلەسوفى ئەلمانى (۱۸۱۴-۱۷۶۲). فېشتە، لەو سەردەمەى كە ھىشتا ئەلمانىا دابەش ئەكرا بە مىرنشېنى بچووك ۋە يەكگرتوۋىيەكى سياسى لە ئارادا نەبوو، باسى لە «چارەنووسى گەۋرەى نەتەۋە» دەكرد ۋە نەتەۋەى ئەلمانىاي بە خاۋەن رۇخىكى ئاقرىنەر دەزانى ۋە لە بەرامبەر ئەمەشدا نەتەۋە لاتىنى يەكانى بە چارەش ئاۋىردە ئەكرد.

راپەرىنى سياسى ۋە رۇمانتىكى سەدى ئۆزدە كە بىناتەكەى لە سەر ئاسىيۇنالىزم بىنا كرايوو، يىرۇكەى رېبەرايەتى جېھانى ئەلمانىيەكانى بە ھىزىتر كىرد ۋە يىرمەندەن ۋە ئوسەرانى ئەلمانى بەرمو داپشتى ڭەلەى زىندووكردنەۋەى رايىش*، ھان دا ۋە سەرەنجام ئەم پلانە بەدەستى بىسمارك بە ئەنجام گەيشت. بەلام يەكگرتى يەكجاركەى ۋلاتە ئەلمانى زمانەكان، بە دەستى ئادولف ھىتلەر بە ئەنجام گەيشت. كەچى ئىمپىراتورىيەتەكەى زۇرى نەخايدان ۋە بە شىكست ھىئانى ئەلمانىا لە شەرى دوھەمى جېھانى (۱۹۴۵) ۋلاتى ئەلمانىا بە دوو پارچەى (ئەلمانىاي رۇژاۋا ۋە ئەلمانىاي رۇژھەلات) دابەش كرا (بېروانە دىۋارى بەرلىن).

Panchashila

پانچاشىلا

پانچاشىلا

بە زمانى سەنسكىرىت، بە ماناي پىنج بەنەرەتە. پانچاشىلا، لە شەرىعەتى بوودا بە گشتى ناۋى پىنج ياساي كىدارىي بوودايەكەنە كە برىتتېيە لە: خۇپاراستن لە كوشت ۋە كوشتار، دزى، بەئالۋشى، درۋ ۋە مەيخۇرى. ئەم زاراۋە لە لايەن دەۋلەتى ھىندەۋە بە واتاي پىنج بەنەرەتى سياسەتى دەرەۋە بەم شىۋازە بە كار براۋە: ۱) بايەخ دانان بۇ سەرۋەرى ۋە ھاكىمىيەتى نەتەۋەىي ۋە سنوورى ۋلاتەكان. ۲) دەسدرىژنەكردن.

۳) دەست نەبەردن بۇ ناۋ كاروبارى ناۋخۇيى ۋلاتەكانى دىكە.

۴) رىزگرتى دوۋلايەنە ۋە يەكسان لە پىۋەندىيە نىۋەنەتەۋەىيەكان.

۵) پىكەۋە ژيانى رىژىمى جۇراۋجۇر. كۆنگرەى نەتەۋەكانى ئاسيا ۋە ئەفرىقا لە باندۇنگ، ئەم بەنەرەتەنى بە «پىنج بەنەرەتى پىكەۋە ژيانى ئاشتى خۋازانە» پەسەند كىرد. لە سانى ۱۹۶۵ ۋلاتى ئەندونىسيا بەنەرەتەكانى پانچاشىلاى بۇ سياسەتى دەرەۋەى خۇي بە كار ھىناۋە.

Pan-arabism

پان عربىزم

پان عەرەبىزم

نۇربەى سەرچامەكان، دوو زاراۋەى پان عەرەبىزم ۋە پان ئىسلامىزم، بە يەك دەرۋو(مدخل) لە ئەژماردىن ۋە نىزىكايەتى مىژۋىي ۋە مەفھومى ئەم دوۋانە بەرچەستە ئەكەنەۋە. بۇيە ئاخىزگەى پان عەرەبىزمىش، ھەر دەگەرتىنەۋە بۇ راپەرىنى عەرەبان لە ھەمبەر ھۆكەمەتى توركانى عوسمانى پىش شەرى جېھانى يەكەم

(۱۹۱۴).

دەزگای هەواڵگری بەریتانیا، بە سەرپرشتی تۆمەس ئیدوارد لۆرینس (۱۸۸۸-۱۹۲۵)، بەلێنی دا بە عەرەبان کە ولاتیکی مەزنی عەرەبی، هەر لە کەنداوی فارسەو تا جۆگە سوئیز، دابەزێنێ. ئەم راپەرینە سەرەتا لە حیزبە مەدەستی پێکورد ئینجا رووی کردە دیمەشق لە سووریا و رۆژی ۲ ئۆکتۆبەری ۱۹۱۸ دەستی تورکان لە حوکمەت کردن لەم شارە، کورتبۆوە. لە لایەکی ترەو بە هۆی دەسبەسەرگرتنی فەرەنسە و بەریتانیا بە سەر چەن ناوچە عەرەبی (وەک لوبنان و ئەرەدن و سووریا و فەلەستین و عێراق) راپەرینی پان عەرەبی لە کەشیکێ تەردا رووی خەباتەکی کردە ئەو دوو ولاتە. بۆیە کەسانیکێ وەک ئەمەین ئەلحەسەنی (موفتی ئۆرشەلیم)، شوکری قووەتلی، جەمیل مەردەم، رەشید عالی گیلانی، میشل ئەفلق و سەلاحەدین بەیتار، بوونە رێبەرانێ قوناق بە قوناقی بزووتنەوێ پان عەرەبیزم. (بەروانە بەعس)

زاراوەی پان عەرەبیزم، یەکەم جار لە لایەن جەمال عەبدول ناسەر رێبەری ناسیۆنالیستەکانی میسر لە ساڵەکانی ۱۹۵۰ بەکار هێنرا. ناسەر زۆری هەول داوە کە پان عەرەبیزم بکاتە بەرەیهکی دژ بە ئێرانی و بەم بۆنەو یەکیەک لە پڕۆژانە عەرەبییەکانی کە وێستوویە ئەنجامی بدات، گۆڕینی ناوی «کەنداوی فارس» بوو بە «کەنداوی عەرەبی». ئەفلق و بین لادەن و سەدام حەسەین، لە جۆمەلە ئەو عەرەبە شوڤینیانە بوون کە لە ئیسلام کەلکیان وەرگرتووە بۆ زیندووکردنەوێ عەرەبییەت. نۆزادپرستی عەرەبی، لە سەردەمی سەدام حەسەین بەو پەڕی شەرمەزاری و بێوێژدانێ خۆی ئەگا و ئەم سیاسەتە چەپەلە، بە نەسبەت گەلی کورد بە دڕەندەترین رووکار خۆی پیشان ئەدات. بۆ وێنە لە ساڵی ۱۹۷۰ هەزاران کورد بەرمو ئێران دەرئەکات کە زۆرینەیان تا ئێستاش نەگەراونەو و هەر لە ئێران دەژین. بە عەرەب کردنی شاری کەرکوک و کارەساتەکانی ئەنفال* و هەڵبەجەش دوو نمونەنێ دیکەن لە کردەو نامۆقەنەکانی سەدام وەک ئەنجامی پان عەرەبیزم.

Propaganda

تبلیغات

پڕۆپاگەندە/بانگەشە

لە وشە لاتینی propagare وەرگیراوە و بە واتای «بلاوکردنەو» یە. بەلام لە زاراوەی سیاسیدا بە مانای راگەیاندنێ ئەو واقع و رووداوانە کە زۆدەتر سیاسی بن یان بە دەمەڵەبەستنی راپۆرتیک بە مەبەستی کارتیکردن لە سەر زەینێ بیسەر بۆ هاندان بەرمو ئەنجامی کردارێکی تایبەت. لە پڕۆپاگەندەدا زیاتر بە نامانج گرنگایەتی دەدرێ، تاکوو ناوەرۆک. پڕۆپاگەندە، هەمیشە بوو بەلام لە سەدە بیست بەملاوە بە هۆی پەرەسەندنی میدیا و کەرەستە راکەیانندن (وەک رادیۆ، تەلفیزێۆن، رۆژنامە، سینەما و ئینتەرنێت) کارلێکی زیاتری پەیدا کردووە و دەولەتان و حیزب و گرووپی سیاسی، زیاتر لە سەر ئەم دیارە لەنگەریان گرتووە و تەنەت لە کۆمەڵناسیدا لقێ ئەکادیمیشی لێ کەوتۆتەو. حیزب و دەولەتانێ فاشیستی و نازیستی و کۆمونیستی، بۆ بەدەسەینانی دلی رەشەگەل و راکێشانی سەرنجی خەلکانی جیهان بەرمو لای خۆیان توانایی زۆریان لە خۆ نیشان داوە.

كىشىمەكىشى تەبلىغاتى لە نىۋان دەۋلەت و حىزىيە راست و چەپپەكان، زاراۋەى «شەرى پېرۇياگەندەيى» و «شەرى سايكۇزى» ھىنايە ئاراۋە. شەرى پېرۇياگەندەيى لە قۇناغى شەرى جىھانى دوۋەم و سەردەمى شەرى ساردا گەيشتە بەرزترىن ئاستى خۇى.

پېرۇياگەندە، لەم سەردەمەدا لە سەر دوو دياردە بە باشى كارىگەرى بوۋە:

(۱) بەدەسپىننى زۆرترىن راي گشتى* بە قازانچى دەۋلەتەكانى كۆمەلگاي پىشەسازى.

(۲) بە كارھىننى كەرەستە و ئامرازى تەكنىكى بۇ بە قەناەت گەياندنى كۆمەل.

كەۋاتە پېرۇياگەندە لايەنى تايىبەتى شارستانىيەتى ھاۋچەرە لە ئەرمار دى چونكا ۋەيلانى خېكرىدەۋى تەۋاۋى چىن و تۈزۈمەكانى كۆمەلگايە بە دەۋرى فېكر و رىئاز يا ئايدىۋولۇجىيەكى تايىبەتەرە.

درىان كورر، لە نىۋان پېرۇياگەندەكان چەند جىاۋازى قايىل دەبىت:

۱- ھەلگەر: ھەرىشتىكە كە بلاۋ بىكرىتەۋە (ۋاتە ھەر شتىكە كە ھەلگەرى بارى تەبلىغاتى بىت).

۲- ئامرازى تەكنىكى: رادىۋى، تەلەفېزىيۇن، رۇژنامە و...

۳- ناۋەرۇك و ناۋاخن: ئايدىۋولۇجىا، ئەندىشە، دروشم، زانىبارى درۇ و...

۴- ئامانچ و مەبەست: فەرمانبردنى كۆزكۆرئانە، سەرسپوردەگى، دژەپېرۇياگەندە، ۋەتەن پەرسىتى، ۋەفادارى بە ھوكمەت.

پروتوكولنى گۆپىنى كەش و ھەۋاى كىۋتو پروتكل تەغىر آب و ھەۋاى كىوتو

Kyoto Climate Change Protocol

ئەم پىرۇتۇكۇلە لە سانى ۱۹۹۷ لە نىۋان سەرۋىكى ۋلاتانى جىھان لە كىۋتۇى ژاپۇن مۇركرا بە مەبەستى كەمكردنەۋى ئەم گازانەى كە دەبنە ھۇى گەرمبوۋنى گۆى زەۋى. ۋاتە چونكو ئەم گازانەى كە لە سوۋتاندنى سوۋتەمەنىيە فوسىلىيەكان (نەوت و گاز و خەلۋوزى بەرد) بلاۋ دەبىتەۋە دەبىتە ھۇى گەرم بوۋن و گۆپىنى كەشۋەۋاى سەرزەۋى، دەبى ۋلاتان ھەل بىدەن لە بەكارھىننى ئەم سوۋتەمەنىيە كەم بىكەنەۋە رۈوبىكەنە وزەى ھەتاۋى و ... بۇ پىيادەكردنى ئەم پىرۇتۇكۇلە دەۋاىيە لە لايەن ئەم ۋلاتانەى كە ۵۵% ئەم گازانە بلاۋ دىكەنەۋە، پەسند بىكرايە. مانگى ژۋەۋنى ۲۰۰۲ لە لايەن پانزە ۋلاتى يەكەيتى ئەۋروپا پەسند كرا. ھەر لەم سالەدا پىر لە ۷۰ ۋلاتى جىھان ئەم پىرۇتۇكۇلەيان پەسند كىرد. رەشنىۋوسى كىۋتۇ داۋا لە ۋلاتە يەككەرتۋەكانى ئەمىركا دەكات لە قەدەر بلاۋكردنەۋى ۳۶% ئەم گازانە لە سانى ۱۹۹۰، بۇ كەمكردنەۋى ئەم گازانە ھەنگاۋ بىت. كەچى بەم ھالەش، لە نىۋان سالەكانى ۲۰۰۲-۱۹۹۷ بلاۋكردنەۋى ئەم گازانە لە ئەمىركا، نىزىكى ۸% زىاتەر بوۋە. ئەمىركا تەنھا ۋلاتىكە كە لە گەل ئەم رەشنىۋوسەدا نەيارە.

پىرۇسە/ رەۋت فرايند/ پروسە Process

ۋەشكە فەرەنسەىيە و بە ماناى شىۋەى جىبەجىكردنى كارىك يان قۇناغەكانى پىدارۋىشتىنى كىردارىك بۇ

تەۋار بونىيەتى بەلەم لە زاراۋى سىياسىدا بە ماناى رەۋتى گۇرۇنكارى و ۋەرچەرخانى كۆمەلگا و راپەرېنەكان پېنئاسە ئەكرى.

پرولتاريا/چىنى كرېكار Proletariat پرولتاريا/طبقەى كارگر

بە زمانى لاتىنى لە وشەى proles بە ماناى مندان ۋەرگىراۋە. ئەم زاراۋە يەكەم جار لە سەدەى شەشەمى پ. ز. لە نېمپراتۇرىيەتى روم بە كار ھىنرا. لەو سەردەمەدا پرولتاريا بە كەسانىك دەگوترا كە ماف و موۋچە و ملىكان نەبوۋە بەلگۈ تەنيا ئەركيان ئەۋە بوو كە مندانەكانيان بنىرنە خزمەت دەۋلەت. بە پىنى ياسا دەبوايە خاۋەن ملىك و چىنەكانى دىكە، يان بە سەرئە و باج يان بە چوون بۇ سەربازى خزمەتيان بە دەۋلەت بگردايە، ئەرانەش كە شتىكيان نەبوۋ دەبوايە مندانەكانى خۇيان بناردبا خزمەت دەۋلەت.

ئەم زاراۋە لە سەدەى ۲ى زايىنىدا بىز بوو. لە سالى ۱۸۲۸ لە لاين سىسمۇندى(ئابورناسى سويسى)، جارنىكى ترزىندوو كراۋە و دەرھەق بەو كەسانە بە كار ھىنرا كە «ھىچ بەشتىكيان بە دارايى و سامانى كۆمەلگاۋە نىيە و بۇ ژيانى سادە و ساكار و داھاتوشيان دواپۇژنىكى روون بەدى نەدەكرا».

ئەم زاراۋە زياتر لە گەل ناۋى ماركسدا گونجاۋە. ماركس لە كىتپى رەخنە لە *فەلسەفەى ھەقەق* ى ھىنگل(۱۸۴۳)، پرولتاريا بە «چىنىكى دەست و پى سى» پېنئاسە دەكا و *مانىفېستى كۆمۇنىست* (۱۸۴۸) بەم دەستەۋازە پر تەنتەنەۋە دەست پېنەكات:

«مىژۋى ھەموو كۆمەلگا ئىنسانىەكان لە ئىستە و رابردودا مىژۋى شەرى چىنەكان بوۋە و سەردەمى بورژوازى، كىشەمكىشى چىنەكانى خاۋ كرەۋتەۋە و كۆمەلگى بە دوو چىنى گەۋرى دژبەيك(دوژمن) واتە بورژوازى و پرولتاريا دابەش كرەۋە». دىسانەۋە لە ھەمان شوئندا ئەلئ: «مەبەست لە پرولتاريا، ئەم چىنە كرېكارە نوپاۋەيە كە خاۋەنى ھىچ ئامىرىكى بەرھەمەين نىيە و وزە و ھىزى خۇى بۇ دابىنكرەندى ژيانى خۇى ئەفروشتىت».

زاراۋە پرولتاريا، لە راپەرېنى كۆمۇنىستى سەدەى بىستەم و ھەروەھا لە نىۋان ھەندى لە ھونەرەندان و رۇناكيرانى لاىەنگرى «كەلتورى پرولتارياى» لە ئەلمانىا و سۇقىيەدا چەمكىنى سەرنج راكىشى لىدەرھات و لە بابەت گرنگايەتى و دەۋرى سەرەكى لە شۇرەشدا جەختى لەسەر كراۋە. دەۋرى مىژۋى پرولتاريا، لە گوتارى ماركسىزم* ئەۋە كە بە پىنى رەۋتى بە پرولتارياى بوۋنى چىنى مامناۋەندى و جوتياران - بە لەدەسدانى سەرۋەت و دارايىيەكەيان - ئەم چىنە دەبىتە زۆرىنەى كۆمەلگا و ئىنجا دەبى شۇرەشى سۇشالىيەستى بە ئەنجام بگات.

دىكتاتۇرى پرولتاريا: رابردن و ھەنگاۋ نان بۇ كۆمەلگايەكى بى چىن و توپۇز، قۇناغ بە قۇناغ بە ئەنجام ناگات. يەكەم قۇناغ، شۇرەشى كرېكاريە، ئىنجا بەدىھاتنى پرولتاريا ۋەك چىنى دەسلەتداريان چىنى ھاكم. پاش سەرھەلدى دىكتاتۇرى شۇرەشىگرى پرولتاريا، دىكتاتۇرى پرولتاريا پەيدا ئەبى تاكوۋ دەۋلەت لە ناۋ بچى و لەبرى ھوكمەتكرەن بە سەر ئىنسانەكان، ئىذارەكرەندى شتەكان بىتە كايەۋە.

پرېستورىكا پرستورىكا Perestorika

لە زمانى رووسىدا بە ماناى سەرلەنۇي بىنا دروسكردنەوھىيە. بەلام مەبەستى داھىنەرانى ئەم زاراوھ، «گۆپرىنى كۆمەلگاي سۆڧىت» بوو. بە باوەرى گۆرباچوف پرېستورىكا، شۆپشېكى كاريگەر بوو بۇ فراژووتنى ئابوورى و كۆمەلەيتى و كەلتوورى كۆمەلگاي سۆڧىت.

ئەگەر لىنن مندالى نىھىليزىمى رووسىيە و مىراتگرى پرۇسەى روشنىبرى ھەشتاكانى سەدەى نۆزدە بووھ، ئەوا پرېستورىكا، مندالى شۆپشەكەى لىنن بووھ بەلام مندالىكى جياواز لە سەردەمى باوكەكەى خۆى كە ھەلئەدات ئەو شتەى كە بۆى بەجىماوھ بە كەمترىن زىان و بە شىوازىكى ئىمپروپى پېشكەش بە جىھانى نوئى بكات.

- پرېستورىكا سى پېشنىازىيان بۇ باشتىركردنى ئابوورى يەكەيتى سۆڧىت ئاراستە كرد:
- ۱- زىاكردنى تەقەلا بۇ بەسەمەر گەياندىنى پىداويستىيە كۆمەلەيتىيەكان لە ئابووردا(مال، نان و تەندروستى)
 - ۲- لادان لە گەشەى رووكارى و گەيشتن بە گەشەى جەوھەرى.
 - ۳- باشتىركردنى بەرپوھەرايەيتى.

پشتىوانى سىياسى حمايت سىياسى Diplomatic Protection

برىتتىيە لە ھەر چەشنە ھول و تەقەلاى دەولەتلىك لە بەردەم دەولەتلىكى دىكە بە مەبەستى بەدواداچوونى ماق ھاووللايتيانى خۆى و پشتىوانى كردنيان كە لە قەلمەرەوى ولايتلىكى بىيانى شەريان پى فروشىتتىن و دەستدرىژى كرايىتە سەريان.

پلاتفۆرم/سىياسەتى حىزب پلاتنفرم/سىياست حزب Platform

پلاتفۆرم بەو بەرنامە و سىياسەتە حىزبىيانە دەگوتىرى كە لە لە پېش ھەلئىزاردنەكان لە لايەن حىزب يان رىكخراوھىكى سىياسى بە مەبەستى بەدەست ھىنانى دەنگى زياتر، بە خەلك رادەگەيەندىرت. ئەم زاراوھ ھەروھەا لە كاتى ھەلئىزاردندا بەو تىوورى و بۇچوونانەى پائىئوراوان دەگوتىرى كە بە راگەياندىنيان سەرنجى خەلك بەرەمە لاى خويان رادەكيشتن بۇ ئەوھى دەنگيان پى بدن. بە واتايەكى تر پلاتفۆرم بەو ئەندىشە و تىوورىيانە دەگوتىرى كە بانگەشە بۇ شىواز و رىبازىكى سىياسى تايبەت دەكەن.

پلۇراليزم/فرەدەنگى پلوراليسم/كثرت باورى Pluralism

ئەم زاراوھ، ئەو تىوورىيانە لە خۆ دەگرى كە باوەريان ھەيە بە فرەدەنگى لە كۆمەلگادا. فرەگەنگى لە سىياسەتدا بە ماناى زىيادبوونى چەندايەتى و چۆنايەتى حىزب، ئەنجومەن، رىكخراوھ و گرووپى سىياسى و ئابوورى و كۆمەلەيتى و كەلتوورىيە لە يەك سىستەمدا. پلۇرالىستەكان پىيان وايە كە ئەبى ماق ھەندى

دەزگا ۋەك خىزان و ئايىن و ئەنجۈمەن و ھۆكۈمەتە خۆجىنىيەكان بە رىژەى دەۋلەت، زىاتەر رەچاۋ بىكرى و دوپىياتى ئەكەنەۋە كە دەۋلەت ئايىن دەسەلات مۆنۈپۈل بىكات بەلگۈۋە ئىبىن چاۋدىرىيەكى گىشتى ھەبىن و دەزگا كۆمەلەيەتتەيەكانى تر سەربەخۇزى خۇيان بپارىژن.

فەردەنەنگى كارىنكى ۋا ئەمكات خەلەك بەرەۋە ھىزىبايەتى و دامەززانى رىكخراۋەى سياسى و ئابۋورى و كۆمەلەيەتى و كەلتۈورى بىچن تاكوۋ لە رىگەى ئەم جۆرە ھاۋبەشىيەۋە بەرژەۋەندى گىشتى كۆمەلگا دايىن بىكرى و ئىدارەى كۆمەلگا ش بىشتر بەرژەۋە بچىت. لە زاراۋەى سياسىدا بە زۆرى بە ۋاتاي ھەلۈمەرجىك پىنئاسە ئەكرىت كە تىيدا ھىچ گروپىكى سياسى و ئايىنى و ئەتنىكى و كەلتۈورى تايبەت، ھۆكۈمەت ئەمكات. ئەم پانتايە ئەبىتە ھۆى كىنەركى و مەللانىي نوخەبەكان يا گروپى بەشدار لە كۆمەلگا. لە ۋەھا دۇخىكدايە كە كۆمەلگاى فەردەنگ يان پلۇزال لە دايە ئەبىت.

مۆنتەسكىۋ (۱۷۵۵-۱۶۸۹) پىنى ۋايە پلۇزالىزم كاتىك سەمەربەخشە كە لە نىۋان ئەندامانى ھىزب و ئەنجۈمەن و يەكەيتى و تەمانەت كەمىنە ئايىنىيەكان، كە بە لىبۋوردن و عدالەت رەفقار بىكرى و بۇ بىر و بۇچۈن و دەنگى جىاۋاز رىز دابىندى. ئەم لە گەل چەقبەستى و كۆجى بۈۋى دەسەلات نەيار بۈۋە و داۋى لە دامودەزگا ئاھكۈۋىيەكان ئەكرەك كە لە ئىدارەى ھۆكۈمەتدا بە شىۋەيەكى ئارەزۋومەندانە بەشدارى بگەن. پلۇزالىستەكان بە پىنچەۋانەى ئانارشىيەكان، خۋازىارى سىرپىنەۋەى دەۋلەت لە كۆمەلگا دايىن بەلگۈۋە پىيان ۋايە كە كاركردەكانى دەۋلەت، بە قازانچى كۆمەلگايە بۇ ۋىنە، رىكخستنى ئابۋور و پاراستنى ئازادىيە مەدەنىيەكان و پاراستنى ئاسايىشى ئەتەۋەى و ئىدارەى سياسەتى دەرەكى.

Plenum

پلنوم

پلۇنۇم

لە ۋەشەى لاتىنى پلېنۇس بە ماناى لىۋانلىۋ ۋەرگىراۋە. لە زاراۋەى سياسىدا بە كۆى ئەندامانى رىئەرايەتى يان دەستەى بەرژەۋەبەرى رىكخراۋە يان ھىزىپىكى سياسى دەگوتى. بە كۆمەلەى لە ئەندامانى كۆمىتەى ئاۋەندى، پلۇنۇمى كۆمىتە ئاۋەندى ئەگوتى. لە پلۇنۇمى بەرپلۇدا بىچكە لە ئەندامانى سەرەكى، ھەندى پىسپۇپىش لە بابەتى جۇراۋجۇردا بە شدارى ئەكەن.

Populism

پوپولىسم /مردم باورى

پۇپۇلىزىم/گەل پەرۋەرى

بە ماناى رىزگرتن و بەرەكردەنەۋەى مەفھۇمى گەل يان خەلەك تا ئاستى چەمكىكى پىرۇز و باۋەر بۈۋەيكە ئامانچە سياسىيەكان ئەبىن بە پىنى خواست و ئىرادە ۋەتەزى گەل - بە جىا لە ھىزب و رىكخراۋە سياسىيەكان - دەستەبەر بىكرىن.

پۇپۇلىزىم، ئايدىۋلجىاي ئەم كۆمەلگا سياسىيە جقاتى و داخراۋەيە كە تىيدا كۆمەلگاى مەدەنى پەرەى ستاندرۋە و بۈۋەتە مەترىيەك بۇ دۇخى سەقامگرتۋى سياسى. پەرچەكردارى دەۋلەت لە بەرامبەر ئەم مەترىيەدا ئەۋەيە كە بىئەۋەى بتۋانى كۆمەلگاى مەدەنى بە تەۋاۋى سىركوت بىكات دەس ئەكە بە ھىنئانە مەيدانى رەشەگەل بۇ لاۋازكردن و گۆشەگىركردنى ئەم كۆمەلگا مەدەنىيە. ئەم جۆرە كۆمەلگايە لە راستىدا

كۆمەلگايەمكى قەيراناۋى سىياسى داخراۋ و ئاچقايتىيە كە لە كۆمەلئاسى سىياسىدا بە ئايدىۋولۇزىي پۈيۈلۈم پىنئاسە ئەمكىرى.

لەم جۈرە كۆمەلگايەنەدا دەۋلەت بە ھەموو كەرەستە و ھىما شەرىعەكانىيە لە بەرامبەر بەھىزبۇونى گروپپەكانى كۆمەلگاي مەدەنى رادەۋەستى بەلەم ئەم گروپپانە لە بەر ھۇى جۈراۋجۈر، بەھىزەترن لەۋەيكە دەۋلەت بىتۈنى بە ئاسانى سەركۈتياۋ بىكات. لە ۋەھا كەشكىدا تىيابدردنى كۆمەلگاي مەدەنى ئەستەمە، بۇيە دەۋلەت بە ھەرەۋەن، رەشەگەل لە خۇى كۆنەكاتەۋە.

قەيرانى شەرىعتە و ھاۋبەشى سىياسى لەم جۈرە كۆمەلگايەدا بە تەۋاۋى خۇى دەرئەخات. بە ھەرەۋەزكردنى كۆمەل تەنيا ئەتۈانى رىگى چارمەيكى كاتى بىت بۇ ئەم قەيرانە. لە بۋارى شەرىعيەتى سىياسىيەۋە ئەمگەر حۈكەمەت بىتۈانى ھەستى رەشەگەل بەرەۋ لاي خۇى راكىشى، رەنگە تا رادەيكە ئاپرەۋابوونى خۇى قەرەۋو بىكاتەۋە. رەشەگىرى و ھەلخەندى خەلكى ساكار، نىشانەى لاۋازبۇونى حۈكەمەتە لە بەرامبەر كۆمەلگاي مەدەنىدا. پۈيۈلۈم، ئايدىۋولجىيەيكى دىيارىكاراۋ و گونجاۋى نىيە و لە ھەر ۋەلەتەدا بە شىۋازىك خۇى دەرئەخات. ئەم رىيازە ھەلگىرى ئەم تايەتەندىيەن:

چەۋاشەكارى، پىۋزكردنى كەسايەتى رىبەر(كارىزما)، دەمارگىزى، پىشەستىز بە رەشەگەلى لە خۇى بىگەنە، نەبوونى ئايدىۋولجىيەيكى دىيارىكاراۋ، رىفۇرم خۋازى، ئاسىۋنالىزىم و ئازادى سەندىكا و بىز بوونى دىموكراسىيەت. پۈيۈلۈم رەنگە چەپەرەۋ بىت يان راستەرەۋ يا ھىچكام بەلەم ھەرچى بىت، خەسەلتى كۆنەپەرستانە و گەرەنەۋە بۇ بەھاكانى رابردۋى ھەيە.

ئەندىشەى پۈيۈلىستى، يەكەم جارى لە ۱۸۶۰ بەملاۋە لە نىۋان روناكىرەنى توندەرەۋى سۇقىيەت بە سەرھەلەدانى ئاردۇنىيەكان(گەل پەرستان) ھاتە ئاراۋە. ئەمانە پىيان و ابۋو كە سۇقىيەت دەتۈانى بىنەۋەيكە قۇناغى سەرمايەدارى تىيەپىت، بىچىتە قۇناغى سۇشالىزىمەۋە.

رەنگە گىرەنگىزىن نەۋەنى پۈيۈلىستى لە دۋاى شەپرى جىھانى دوۋەم. پىرۇن، دىكتاتورى ئەرجەنتىن بىت(بىروانە پىرۇنىزىم). نىزىكتىن نەۋەنى پۈيۈلىزىم بە سەردەمى ئىستى، بارودۇخى سىياسى ھەشتاكانى سەدەى بىست(۱۹۸۰)ى بەرەى نەتەۋەيى فەرەنسەيە بە رىبەرەيەتى جان مارى لۋىيىن. بە گىشتى ئەم شىۋازە سىياسىيە زىاتەر لە ۋەلاتانى ئەمريكاي لاتىن باۋە. ھەندى لە بىرەندەن بۇ ۋىنە، كۆرن ھازىر، ۋەلاتەكان بە نىسبەت پۈيۈلىسىم شىيارەكەنەۋە و ئەم رىيازە بە مەترسىيەك بۇ كۆمەلگى دىموكراتىيەكان لە قەلەم ئەدەن.

Iron curtain

پردەى آھىن

پەردەى ئاسنىن

ئەم زارارە تەغىرىكە لە دىۋارىكى سەربازى و ئەمنى كە يەكەيتى سۇقىيەت و ۋەلاتانى كۆمۇنىستى ئەۋروپاي خۇرنشىن، لە دۋاى شەپرى جىھانى دوۋەم (قۇناغى شەپرى سارد)، بە دەۋرى خۇيان كىشەۋبۇيان و لە گەل ۋەلاتانى رۇژاۋا بە تەۋاۋەتى پىۋەندى خۇيان بىرېۋو. يەكەم جارى ۋىنستون چىرچىل لە سالى ۱۹۴۶ ئەم زارارەى لە مەجلىسى عوام بەكار ھىتا.

پەرستىشى كەسايەتى

شەخس پرستى

Personality cult

رېژىگرتىن لە پىلە و پىنگە و تايىبەتمەندىيەكانى رېئەريىك يان كەسايەتەكى كۆمەلەيەتى تا رادەى پەرستىش كىردىن يان ھەلگىشەنى لە رادە بەدەر و زىادەپۇيى دەريارەى دەورى كەسايەتى و پالەوانەكان لە مېژودا. زاراوەى پەرستىشى كەسايەتى، لە لاين خروشچوڧ لە پلەند لە گەل خەبات بە دژى ستالىنىزم لە وتارىكى پەنھانى لە كۆنگرەى بېستەمى حيزبى كۆمۇنىستى سۇقيەت (۱۹۵۶)، بە كار ھىنرا. ئەم زاراوە زياتر ەك ناتۆرەيك بۇ پروتستۇ كىردىن پەرستىشى ستالين و ھەلسوكەوتى ئەو كەسانەى كە يادەورى ستالىنيان لە پاش مەرگى زىندو ئەھىشتەمە. دواى خۆكىشانەوى خروشچوڧ (۱۹۶۴)، ئەم تۆمەتەش بە دژى خۇى بە كار برا. دژبەرانى پەرستىشى كەسايەتى، لاينەنگى «رېئەريەتى جقاتن».

پەرلەمان

مەجلىس / پارلمان

Parliament

بە زمانى فەرەنسە، بە شاندىك دەگوتى كە لە ھەر ولاتىك لە لاين خەلگەمە ھەلئەبژىردى بۇ دانانى ياسا و چاودىرى كىردن بە سەر چۆنىيەتى پىادەكرىدىدا. پەرلەمانەكان بە زۆرى بە دەنگى نەيىنى و راستەوخۇى جەماوەر ھەلئەبژىردىت (پروانە ھەلېژاردن). لەو ولاتانەى كە دەستورى بىچىنەيى لە سەر جياكرىدەمەى ھىزەكان (تفكيك قوا) دامەزراوەر، پەرلەمان ئەيىتە ھىزى ياسا دانان و ئەنجومەنى ەزىرائىش لە بەرامبەريا، بەرپرسە. ھەبوونى پەرلەمان لە ھەر ولاتىك ھىمايەكە بۇ حاكىميەتى خەل يان پىادەبوونى ديموكراسى. پەرلەمان لە زۆربەى ولاتان لە دوو كۆپ پىكىدىت: يەكەم، پەرلەمانىك كە بە دەنگى راستەوخۇى جەماوەر و بە زۆرى بىن مەرج ھەلئەبژىردى و دەيىتە دەمراست و نوينەرى راستەوخۇى جەماوەر، ەك مەجلىسى شۇرا، يا مەجلىسى عەوام (لە بەرىتانىا) يا كۆنگرەى ئەتەمەيى (لە فەرەنسە)، يا كۆنگرەى نوينەران (لە ولاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا). دووھەم، پەرلەمانىك كە تىيدا مەرجى پالىئوراوان و دەنگدەران سنووردارە و جارى واش ھەيە ھەندى لە نوينەرەكانى دائەنرۇن (ەك مەجلىسى سىناى پىشووى ئىيران)، جارى واش ھەيە مەقامى نوينەريەتى بە ميرات بەجى دەمىنى بۇ كەسلىك (ەك مەجلىسى لۆرەكانى بەرىتانىا). نوينەرانى پەرلەمان لە ماوەى نوينەريەتيدا ئەماننامەى سياسيان ھەيە. واتە كەس بۆى نيىە بى ئىجانەى پەرلەمان، بە ھەر گومانىكەمە بىيانخاتە بەندىخانەمە. بە زۆرى دەسەلاتى سياسى پەرلەمانى يەكەم لە پەرلەمانى جۆرى دووھەم گرەنگتەر و پەرلەمانى دووھەم، لە كاروبارى سياسى و داراييدا بەو جۆرە دەستى ناپوات. بوونى پەرلەمانى ياسا دانەر بە ماناى دەسەلاتدارىنى جەماوەر لە ئەزمار دىت بەلام بە چەشنى «ديموكراسى ناراستەوخۇ». پەرلەمانى ئالتىنگى ئىسلەندا، كۆتتىن پەرلەمانى جىھانە كە لە سالى ۹۲۵ زايىنى، دامەزراوەر و تا ئىستاش دەوامەى ھەيە. يەكەمىن پەرلەمانى بەرىتانىا لە ۱۲۶۵ دامەزرا و نەرىتى پەرلەمانى ئەم ولاتە، كۆتتىن و رىشەدارتتىن نەرىتى پەرلەمانى جىھانە (پەرلەمانى بەرىتانىا بە داىكى پەرلەمانەكانى جىھان ئاوبانگى دەركىدووە). دوو پەرلەمانەكەى فەرەنسە بەم شىوازەى ئىستقا، لە بەريى سەدەى نۆزدە دامەزرا. پەرلەمانى ئەلمانىا لە ۱۸۴۸ پىكھات و پەرلەمانى ژاپۇن بەناوى «دىت» لە

۱۸۸۹ دامەزراۋە. پەرلەمانەكانى ئوسترالىا، كەنەدا، زىلاندى نوۋى و ئەفرىقاي باشوور بە لاساىي كىردنەۋە لە پەرلەمانى بەرىتانىا دامەزراۋن.

Parliametarism

پارلمان دارى

پەرلەمانتارى

پەرلەمانتارى بە ماناى لايەنگىرى لە ھۆكەمەتى پەرلەمانى، مېتۇدى ۋە ۋلاتانەيە كە تېيىدا پەرلەمان لەگوئىن ھىزى ياسادانەر، ئىش دەكا و ھىزى بەرئۆۋەبەر(ئەنجومەنى ۋەزىران) لە بەرامبەرىا بەرپىرسە و دانانى سەرەك ۋەزىر و ۋەزىران بە پشتبەستى بە دەنگى پەرلەمانەۋە مەيسەر دەبىن. ھەركاتىك ھىزى ياسادانەر، متمانەى خۇى بە ئەنجومەنى ۋەزىران لە دەست بەدات، ۋە ئەنجومەنە فەشەل ئەھىتى و ئەنجومەنىكى دىكە دادەمەزىرىت. لە سىستەمى سەرۆك كۆمارى* كە تېيىدا سەرەك ۋەزىران و سەرۆك كۆمار، جىاۋازىيان نىيە(ۋەك ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا و فرەنسا) سەرۆك كۆمار بە دەنگى راستەوخۇى خەلك ھەلئەبۇزىردى و ھىزى ياسادانەر، تەمانەت ئەگەر متمانەشى پى نەكرابىن ناتوانى لە سەر كار لايبات. سەرۆك كۆمار لە بەرامبەر دەستورى بىچىنەى و ۋەك ۋەلەكى كە ھەلئەبۇزىردەۋە، بەرپىرسىارە. يەككە لە تايبەتەندىيەكانى پەرلەمانتارى ئەۋەيە كە مادامىكى سىستەمى سىياسى لە سەر بىنەماى جىاكرىدەنەۋەى ھىزەكانە*(تەفكىق قوا)، ھۆكەمەت يان سەرۆك كۆمار ناتوانى پەرلەمان ھەلئەۋەشىيئەۋە بەلام لە سىستەمى كۆنقانسىۋىدا ئەكرى پەرلەمان ھەلئەۋەشىيئەۋە(ۋەك كۆمارىيەكانى سىتھەم و چۋارەمى فەرەنسە و ۋلاتانى كۆمۇنىستى).

European Prliament

پارلمان اروپا

پەرلەمانى ئەوروپا

ئەنجومەنى پەرلەمانى «كۆمەلگەى ئەوروپا» كە بە سەر «لېژنەى ۋەزى ئۆتۆمى ئەوروپا» و «لېژنەى خەلوۋى بەرد و پۇلاى ئەوروپا» و كۆمەلنى ئابورى ئەوروپا، يان «بازارى ھاۋەش» چاۋدىرى ئەكات. ئەم پەرلەمانە لە سالى ۱۹۵۸ لە شارى ستراسبورگى فەرەنسە دامەزرا و نوسىنگەى ھەمىشەيەكەشى لوكرامبۇركە. ناۋى پەرلەمانەكە تاسالى ۱۹۶۲، كۆنگرەى ئەوروپا بوۋە. ۱۹۸ ئەندامى ھەيەكە لە لايەن پەرلەمانى ۋلاتانى ئەندام، ناۋەدە ئەكرىن. فەرەنسە ۋەبىرىتانىا و ئەلمانىا و ئىتالىا، ھەركاميان، ۲۶ نوئىنەريان ھەيە. بەلجىكا و نەمسا، ھەركام ۱۴ نوئىنەر و دانىمارك و ئىرلەندا، ۱۰ نوئىنەر و لوكرامبۇرك ۶ نوئىنەر. پەرلەمان بۇ ھەموو بابەتتىكى گرېنگ، راۋىژى پىئەكرى و ئەتوانى كۆمىتەى بەرئۆۋەبەرىيەتى و ئەنجومەنى ۋەزىران، بختە ژىر پىرسىارەۋە.

Political Education

تربىت سىياسى

پەرۋەردەى سىياسى

راھىنانى تاك بۇ ھاۋەشنى چالكانە لە ژىانى سىياسى و قىبۇلكردىن بەرپىرسىارىيەتى لە كۆمەلگا و ئاگاداركردىن لە مافە تاكەكەسى و كۆمەلەيەتتەكان و فەلسەفە و سىستەمە سىياسىيەكان. ھەرۋەھا

ئاگاڭدار كىردى تاك لە دەورى سىياسەت لە ژيانى كۆمەلەستى، ئارىشە سىياسىيەكانى رۇژانە و پىنگە و شۆيىنگەى ولاتەكەى لە ناو گۆرەپانى نۆدەولەتيدا. پەرەردەى سىياسى گونجاو، ئەبىتە ھۆى خۆشەختى و يەكەيتى نەتمەويى و رىككەوتنى نۆنەتمەويى.

پەرەسەندى بەردەوام توسەى پايدار **Sustainable development**
بە ماناى بەرپەرەردى و كەلك وەرگرتنى بەرپەرەردى سەرچاوەى سىرۇشتى و دارايى و وزەى ئىنسانىيە بۇ گەيشتن بە مۆدىللىكى مەزاختن و بە كارھىنانى توانستى تەكنىكى و پىكھاتەى بەرپەرەردى بۇ لاڭردى نىازمەكانى بەردى نۆى و داھاتوو.

پەرەسەندى بەردەوام، پەرەسەندىكە كە پىداويستىيەكانى بەردى ئىستادابىن ئەكات بىنەمەى زىيانىك بەگەينىت بە توانايىيەكانى بەردى داھاتوو لە دابىنكردى پىداويستىيەكانى خۇيدا.
پەرەسەندى ئىنسانى بە واتاى پەرەسەى بەرپەرەردى زەمىنەى خۆشگوزەرانى و بىرپەى باشى مەوۇ پىنناسە كراو.

پەرەسەندى سىياسى توسەى سىياسى **Political development**
برىتتە لە: بەرپەرەردى ئاستى كارامەى سىستەمىكى سىياسى بۇ چارەسەرگىردى ناتەبايى و كىشەكانى تاك و كۆمەل، ھەرەھا بىرىتتە لە خەلكى بوون و رادەى ئازادى و گۆرانكارىيە بەرپەرەردىيەكانى كۆمەلگەيك، پەرەسەندى سىياسى پەرەستە بە گەشەى ديموكراسى لە ولاتىكدا. تا چ رادەيك سىستەمىكى سىياسى لە سىستەمىكى داخراو بەردى سىستەمىكى كراو، لە ساكارىيە بەردى ئالۆزى، لە دەسبەسەرپەرە بەردى خودمەختارى و لە پەرۇ و بلۆيىيە بەردى يەكگرتووى ھەنگا و بنىت، بە ھەمان رادەش پەرەسەندى سىياسى لە ولاتەدا روو لە زىادبوون دەيت.

تازمەگەرى سىياسى، زياتر خۆى بە ئالووالكردى سىياسىيە دەسەلەت كەچى پەرەسەندى سىياسى بىياتەكان توشى گۆران ئەكات. سىن ھۆكارى پىويست بۇ پەرەسەندى سىياسى بىرىتن لە: رىكخراو، كارامەى و ئەقلىيەتى كىردەى و يەكگرتووى ئايدىلۆجىيائى رىبەران.

بۇ پەرەسەندى سىياسى، پىويست ئەكات سەرچاوە و ئامرازەكانى دەسەلەت لە نۆوان ھوكمەت و گرووپە سىياسىيەكانى كۆمەلگا دابەش بىرىت. كاتىك ھوكمەت بە تەنبايى، دەست بگىرئ بە سەر ھەموو سەرچاوەيكە دەسەلەتدا ئىنجا مەيدانى مەلانىنى سىياسى ئەكاتە نەزمەتىن ئاستى خۆى. لەم روو ھە بە كورت پەونەمەى دەستى ھوكمەت لە سەرچاوەكانى دەسەلەت، پانتاى مەلانىنى سىياسى و ھاوبەشىتى سىياسى لە كۆمەلگا دا روو لە زىادبوون ئەكات. كەواتە لە نۆوان مەلانىنى سىياسى و پەرەسەندى سىياسىدا پەرەندىيەكى بايەخدار لە گۆرەدايە.

پە. كە. كە: بېروانە ناسىئونالىزىمى كورد لە توركىيا.

Asylum

پناھەندىگى

پەنابەرىيى

لە سانى ۱۹۵۰ دواى ئەم ھەموو رووداوانەى كە بە دىرئىزايى ۲۵ سەدەى رابىردو بە سەر پەنابەران ھاتبوو، كۆمىتەى باڵاى پەنابەران، بەم جۆرە زاراۋەى پەنابەر پىئاسە دەكات:

پەنابەر بەم كەسە دەلەين كە «بە ھۆى تايىبەتمەندى رەگەزى، ئايىنزاىى، نەتموھىيى يان باۋەپرى سىياسى، لە ترسى دەسبەسەربوون بېچىتە دەرەۋەى ۋەلاتەكەى و بە ھۆى ئەم مەترسىيەمە نەيھەۋىت دووبارە بېچىتەمە ۋەلاتەكەى ھۆى». بە پىئى پىئاسەى ديوانى ئىئونەتموھىيى داد، ئەگەر كەسنىك لە لاىەن دەۋلەتەكەمە كەوتىتە ژىر گوشار و لەدووى كەوتىن و ۋەلاتىكى تر لەم رىگەمە پىشتىۋانى لەم كەسە بىكات، بەم كەسە دەۋترى پەنابەر.

پەنابەرىيەتى شىۋازى جۆرەجۆرى ھەيە كە پەنابەرىيەتى دىپلۇماتىك يان دەرەكى بەناۋىانگىرپىناە. پىئىشلىكاران و تاۋانبارانى ماقى گىشتى، لە جوملەى پەنابەران ناگوئىن. ھىچ ياسايەكى ئىئونەتموھىيى دەۋلەتەكان پىئەل ناكات بە بەخشىنى ماقى پەنابەرىيەتى بە كەسنىك.

Political Asylum

پناھەندىگى سىياسى

پەنابەرىيى سىياسى

پەنابەرىيى سىياسى يان پەنابەرىيى ئىۋان سىۋورى، دالەدەبەخشىن و ھانا دان بەم تۆمەتبارە سىياسىيە كە لە ۋەلاتىكى دىكە بە ھۆكارى سىياسى دەكەۋنە ژىر فشار و ئازار و لە مەترسى دەسگىر كىردن يان لەناۋچووندا بن.

Pact

پىمان

پەيما نامە

بىر يارىكى ئىئونەتموھىيە كە لە چەندىن بابەتى جۇراۋچۇر لە ئىۋان دەۋلەتەكاندا مۇر دەكرى: پەيمانى يەكگرتن: بەلەين و قەرارىكە لە بەيىنى دوو يا چەن دەۋلەت بۇ گەشىشتن بە ئامانجى سىياسى لە رىگەى سەربازى يان ھارىكارىيەمە.

پەيمانى يەكگرتنى ئىئونەتموھىيى: ۋەك يەكەيتى پۇستى.

پەيمانى يەكگرتن بۇ بەرگىرى.

پەيمانى يەكگرتن بۇ دەستىرئى: ۋەك ھاۋكارى لەمەر داگىر كىردنى ۋەلاتىك.

پەيمانى يەكگرتنى گىشتى.

پەيمانى يەكگرتنى سەربازى.

پەيمانى بىن لاىەنى: (ھەمىشەيى و كاتى)

پەيمانى ۋازەينان لە دوژمنايەتى رەھا.

پەيمانى سىياسى و بازىرگانى و تايىبەتى.

پەيمانى ئاشتى.

پەيمانى ھاۋكارى.

Baghdad pact

پیمان بغداد

پهیماننامه‌ی به‌غدا

له ۲۴ فېوریه ۱۹۵۵ له نیوان دوو ولاتی تورکیا و عیراق ریکه‌وتننامه‌یکې دوو قوئی به ناوی «پهیمانی هاوکاری دوو لایه‌نه» له به‌غدا مؤر کرا که به په‌یماننامه‌ی به‌غدا ناری دهرکرد.

ئامانجی ئهم په‌یماننامه بریتی بووه له زامنکردنی به‌رگری و هیمنی ناوچه‌ی رۆژه‌لاتی ناوه‌راست که دوو لایه‌ن له پیناو داکوکی کردن له ناسایش و هیمنی و به‌خته‌وهری و به‌هره‌مندی نه‌ته‌وه‌کانی خزیان، هاریکاری یه‌کتر بدن. به پنی ماده‌یه‌کی ئهم په‌یماننامه، به ئەندام بوونی ولاتانی ناوچه‌که نازاد بووه و هر بویه به‌رستانیا له ۲۰ ماری ۱۹۵۵ و پاکستان له ۲۳ سیپتیه‌مبه‌ر و ئیرانیس له ۱۱ ئۆکتوبه‌ری هه‌مان سال هاتنه ناو په‌یمانه‌که‌وه. پیکهینانی په‌یمانی به‌غدا، به‌رئنجامی چالاکانی ده‌وله‌تی ئەمریکا به تاییه‌ت فاستر دالّس، وه‌زیری دهره‌وی ئهم ولاته بوو که ده‌یویست ریکخراوه‌یه‌کی به‌رگری به‌هیز له رۆژه‌لاتی ناوین پیک بئیت تاکوو له دزه‌کردن و په‌ره‌ستاندن سؤقیه‌ت بۆ ناوچه‌که ریکر بیت. به‌لام له به‌ر گومان نه‌کردن و ده‌سخه‌پۆ کردنی سؤقیه‌ت، ئەمریکا خوی نه‌بووه ئەندامی ئهم په‌یمانه. دوی کۆده‌تای ۱۴ ژوئیه‌ی ۱۹۵۸ له عیراق، ده‌وله‌تی عبدالکهریم قاسم، رایکه‌یاند که به هه‌موو په‌یمان و شه‌رت و قه‌راره‌کانی ولاته‌که‌ی وه‌فاداره. به‌لام به‌کرده‌وه له هیچ کام له دانیشتنه‌کانی ئهم په‌یماننامه به‌شداری نه‌ه‌کرد تا ئه‌وه‌یکه دوی کو‌تایی هاتنی پینج ساله‌ی یه‌که‌می په‌یمانه‌که له سالی ۱۹۶۰ خوی لیک‌نیشاوه. پاشان ناوه‌ندی په‌یمانه‌که له به‌غداوه بۆ نه‌نقه‌ره گواسترایه‌وه و ناوه‌که‌شی له مانگی ئاگۆستی ۱۹۵۹ به ریکخراوه‌ی په‌یمانی ناوه‌ندی (سینتۆ) گۆردرا. ئهم ناوه‌ش ئاویتیه‌که بوو له دوو په‌یمانی (ناتۆ و سینتۆ) که تورکیه و پاکستان هه‌رکام تئیدا ئەندام بوون.

Saadabad pact

پیمان سعدآباد

په‌یماننامه‌ی سه‌عدناباد

ئهم په‌یماننامه له سالی ۱۹۲۷ له نیوان چوار ولاتی ئیران، ئەفغانستان، تورکیا و عیراق له کۆشکی سه‌عدنابادی تاران به مبه‌هستی دۆستایه‌تی و ده‌ست درژنه‌کردن بۆ خاکی یه‌کتر مؤرکرا. ناوه‌روکی ئهم ریکه‌وتنه، هاو‌رایه‌تی و یه‌کده‌نگی ئهم چوار ولاته بوو له هه‌لوێسته سیاسییه‌کان و یه‌کگرتنیا له کاتی مه‌ترسی و شه‌ردا. ئهم ده‌وله‌تانه به‌لینیان دابوو که له ده‌ستی‌وه‌ردان له کاروباری ناوخوی یه‌کتر خۆ بیاریزن و سنووره‌کانی یه‌کتر نه‌به‌زینن. بۆ یه‌کتر ده‌ست درژنی نه‌که‌ن و له پیکهینانی ئەنجومه‌ن و گرووپی به‌ره‌مه‌ستکار که ئامانجیان له ناو بردنی ناشتی و نارامی یه‌کێک له‌م ولاتانه بیت، خۆ بیاریزن.

له کاتی رووداوه‌کانی سالی ۱۹۴۱ (داگیرکردنی ئیران له شه‌ری جیهانی دووه‌م)، دهرکه‌وت که ئهم په‌یماننامه، سه‌نگیکی نییه و شتیکی بی قیমে‌ته.

په‌یماننامه‌ی نۆوده‌وله‌تی مافه‌ مه‌ده‌نی و سیاسییه‌کان (۱۹۶۶)

میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)

International Covenant on Civil and Political Rights (1966)

یهککه له دوو پهیماننامه گرنگه نیودهولتیهیه که ئهو مافانهی له جاپانامهی گهردوونی مافهکانی مرقدا باسی لیکراوه، لهباری یاساییهوه زهمانه تیان دهکات تاکوو جیبهجی بکړین(پروانه مافی مرقه). پهیماننامهکه پیکهاتوه له کومه لیک مافی مهدهنی و سیاسی هاوبهش بۆ ههموو مرققیک که دهولتهکان پابه ند نکات به پیادهکردن و بهرپرآگرتنیا. ئهم پهیماننامه ۵۲ ماده له خو دهگری و گرنگترین مافهکانی بریتین له: مافی ژیان و ناسایش، نازادی بزووتنهوه، نازادی ریکخستنی کوپونهوه و خویشاندان، نازادی بیر و پا و نایین و نه دیش و سرپنهوهی کویلیهتی، مافی چاره ی خو نووسینی نه ته وهکان و قه دهغه کردنی ئه شکه نجه. رهشوووسی ئهم پهیماننامه، سه رها له سالی ۱۹۵۴ له کومیسوینی مافهکانی مرققی ریکخواوهی نه ته وه یه کگرتووهکان پېشنیاز کرا و له سالی ۱۹۶۶ له لایهن کوملی گشتی پسند کرا. ئهم پهیمانه له سالی ۱۹۷۶ به کوی ۲۵ دهنگ ته رزیم کرا و وهک یاسایهک براوه ته وه.

پهیمانی بهر به سترکردنی چهکی نه تومی Non-proliferation Treaty (NPT)

ئهم پهیماننامه له یه که می ژوویییه ی ۱۹۶۸ بۆ بهرگریکردن له پهره سه ندنی چهکی ناوه کی له لایهن ولاتانی بریتانیا و نه مریکا و سؤقیهت مؤر کرا و له سالی ۱۹۷۰ به ملاوه پیاده کرا. ولاتانی دیکه ی جیهان دوا به دوا یه کتر بوونه نه ندانی ئهم پهیماننامه.

ئهندامانی ئهم ریکه وتتننامه، به دوو گروپ دابهش ئه کړین:

۱- ولاتانی خاوهن چهکی ناوه کی که به لاین ئه دهن ئهم جوړه چهکانه به ناو ولاتهکانی دیکه دا بلاو نه بیته وه و پهره نه ستینی.

۲- ولاتانی نا نه تومی که به لاینیان داوه، نه به نه خاوهنی ئهم جوړه چهکانه.

ئهم پهیمانه له راستیدا رېبازنکی لۆژیکیه بۆ به دیهینانی ناوچه گهلی پاککراو له چهکی ناوه کی (Nuclear Weapons Free Zone).

پهیمانی بهر گرتن له تاقیکاری نه تومی Nuclear Test Ban Treaty

پهیمانی که له نیوان بریتانیا و نه مریکا و یه کیه تی سؤقیهت له ژوویییه ی ۱۹۶۲ له مۆسکو واژو کرا. به پیی به ندی ۱ی پهیمانه که:

۱) هر دهوله تیک که ئهم پهیمانه ئیمزا دهکات، دهین خو بیارنریت له تاقیکردنه وهی چهکی نه تومی یان هر چهشنه ته قاندنه وهیه کی ناوه کی له هر شوینیکی قه له مه وهی ده سه لاتی خویدا له ناسمان و زهوی.

۲) هر دهوله تیک که ئهم پهیمانه واژو دهکات، بۆی نییه ناسانکاری بکات بۆ تاقیکردنه وهی نه تومی

يان لەم كارەدا بەشدارى پكات يا بېيىتە ھاندەر بۇ ئەم مەبەستە.

بە پېتى بەندى ۳، ئىمزا كوردنى ئەم پەيمانە بۇ ھەموو دەولەتەكان ئازادە. تا سالى ۱۹۶۵ نىزىكەى ۱۰۰ ولات پەيمانەكەيان مۆركرد بەلام ولاتانى چىن و فرەنسا لە مۆركردنى ئەم پەيمانە خۇيان پاراست. لە ۱۹۹۶/۹/۲۴ لە دانىشتنى سالانەى كۆمەلى گشتى نەتموہ يەكگرتوۋەكان لە نيۇيۇرك، پېنج زەلھىزى ئەتۈمى جىھان واتە ئەمريكا، برىتانىا، روسىيا، چىن و فرەنسا پەيمانەكەيان مۆركرد. بەلام ئەم پەيمانە تا ئەو كاتەى كە لەلايەن ۴۴ ولات كە توانايى دروستكردنى چەكى ئەتۈمىيان ھەيە بە ئىمزا نەگات، بە شىۋەيەكى جىددى پىادە ناكىرت.

Three-Borders Treaty

پىمان سە مرز

پەيمانى سى سنوور

لە مانگى گەلاۋىزى سالى ۱۹۴۴ كۆيۈنەۋەيەكى نەيىنى بە مەبەستى يەكگرتنى كوردستانى گەرە لە سەر كىۋى دالانپەر(كە سنوورەكانى ئىران و عىراق و توركىا لەۋىدا يەك دەگرەنەۋە) بەسترا. نوئىنەرانى سى پارچەى كوردستان لەو كۆيۈنەۋەدا پەيمانىكىيان ئىمزا كرد بۇ ھاۋكارى و پىشتىۋانى يەكتر كە بە پەيمانى سى سنوور ئاۋبانگى دەر كرد. نوئىنەران برىتى بوون لە: قاسم قادىرى، لە لاينە كۆمەلەى ژ. ك (كوردستانى رۆژھەلات)، شىخ عوبەيدۇلا (كوردستانى باشوور) و قازى مەلا ۋەھاب (كوردستانى باكۋور). لەو دانىشتنەدا ئەو نەخشەيەى كوردستانى گەرە پەسند كرا كە لە لاينە كۆمەلەى كوردى بەيروت بۇلۇكرابۇۋە.

Sever pact

پىمان سور

پەيمانى سىقەر

دۋاى رووخانى ئىمپىراتۋىيەتى عوسمانى لە سالى ۱۹۱۸، وىلسۇن، سەر كۆمارى ئەمريكا لە پلانەكەى خۇيدا بە ناۋى ئاشتى رايگەياند كە ئەبى بە كەمايەتە غەيرەتۈركەكانى عوسمانى، مانى سەر بەخۇمى بدريت. بەم بۆنەۋە لە ۱۰ ئاگۇستى سالى ۱۹۲۰ كۇنفرانسىك بە بەشدارىۋونى بەرىتانىا، فرەنسىە، ئىتالىا، ژاپۇن، ئەرمەنستان، بەلجىكا، يۇنان، حىجىز، پۇلەندا، پورتوگال، رۇمانى، چىك و توركىا سەرەنجام ئەمريكا و شاندىكى كورد ۋەك ئەندامى چاۋدۇر لە گفتۈگۈكانى پەيۋەست بە كوردستان و ئەرمەنستان رىكخرا. لەم كۇنفرانسەدا پەيماننامەيەكى ۴۲۲ مادەيى مۆركرا كە ئەم ۳ مادەى خوارەۋە پىۋەندى بە كىشەى كوردەۋە بوو بەلام ھىچ كات نەگەيشتە ئاستى جىبەجىكردن.

مادەى ۶۲

كۆمىتەيەك كە لە ئەستەنبول دانىشتن ئەكات و برىتە لە سى ئەندامى داشراۋى دەولەتانى بەرىتانىا و فرەنسىە و ئىتالىا، لە ماۋەى ۶ مانگ (لە بەرۋارى پىادەكردنى ئەم پەيماننامەۋە) نەخشە و گەلەلەيەك دائىرەيى بۇ خودمۇختارى ناۋچە كوردنشىنەكانى رۆژھەلاتى فۇرات، باشوورى سنوورى ئەرمەنستان، كە دواتر دىيارى ئەكرى و ھەرۋەھا باكۋورى سنوورى توركىيە و سوۋرىيە و مىزۇپۇتاميا(بە جۇرىك كە لە مادەكانى ۲۷ و ۲۸ ئامازەى پىكرۋە). لە سەر ھەر خالىك كە پىك نەھاتن، ئەم بابەتە لە لاينە ئەندامانى

کۆمیتتهکه، به دهولته پیوهندیدارهکان رابگهیهندری.

ئهم گهاله ههنگری ههموو پیشنیازنکی پیویست بیت بۆ داکۆکی کردن له کهمینهی ناسووری و کلد و کهمینه نایینی و نهژادییهکانی ناوچهکه. ههر بعم یۆنهمه کۆمیتتهیهکه به بهشداری نوینههاری بهریتانیا و فرههنگسه و ئیتالیا و ئیتران و کوردهکان دایههزری بۆ لیکدانهمه و بریاردان له کاتی پیویستدا و له سنووری تورکیه - ئهو شوینهی که به پیتی ئهم پهیمانه، له گهله سنووری ئیتران یهکه نهگرتهمه - دیتن بکات.

مادهی ۶۲

به پیتی ئهم پهیماننامه دهولتهی تورکیا، رازی نهبیت که بریارهکانی ههر دوو کۆمیتتهی ناوبراو له مادهی ۶۲ تاکوو سن مانگ له بهرواری راگهیاندن به دهولتهی ناوبراو، پیاده بکات.

مادهی ۶۴

دواي یهکه سال له پیاده کردنی ئهم پهیماننامه، ههر کاتیک خهلهکی کوردی دانیشتووی ئهو ناوچانهی که له مادهی ۶۲ باسکراون، هانا بهرن بۆ کۆمهلنی نهتههمکان و بتوانن بیسهلمیندن که زۆرینهی حهشیمهتی ئهم ناوچانه حهز به جیاپوونهوه له ولاتی تورکیا دهکهن و کۆمهلنی نهتههمکانیش، بهو قهناعهته بگات که ئهم خهلهکه شیاوی سهربهخوین و دان بهم شتهدا بنن، ئهوا ئهبن تورکیا به پیتی ئهم پهیماننامه، رهفتار بکا و له ههموو ماف و خواستهکانی خۆی لهم ناوچانه چاپووشی بکات.

چۆنیهتی شیکردنهوهی ئهم چاپووشیهی، ئهبیتته بابتهی پهیماننامهیهکیتر که له نیوان دهولته بهناویانگهکانی ناوچهکه و دهولتهی تورکیا، مۆر ئهکری.

مادامیکی تورکیا له مافی خۆی چاپووشی کرد، دهسهلاتدارانی ناوچهکه نابن له گهله پیوهسته بوونی ئارهزوومهندانهی کوردانی دانیشتووی ئهو ناوچه له کوردستان که تا ئیستا بهشیک بوون له ویلایهتی موسل بۆ دامهزرانی دهولتهیکی سهربهخۆی کوردی دژایهتی بکهن...

Versailles Treaty

عههنامه ورسای

پهیمانی فیرسای

پهیمانی کۆتایی هینان به شهیری جیهانی یهکه که له نیوان ولاتانی هاوپهیمان و ئهلمانیا له ریکهوتی ۱۹۱۹/۶/۲۸ له کۆشکی فیرسای پاریس مۆزکرا. به پیتی ئهم پهیمانه که بریتی بوو له ۱۵ پاژ و ۴۴۰ بهند، بهشیک له خاکی ئهلمانیا له لایهن ولاتانی فرههنگسه، بهلجیکا، دانمارک و پۆلهندا داگیر کرا و بریاری چهککردنی تهواو لهسهر ئهلمانیا دهکرا و بهریاکردنی دامهزراوه و دامودزگای سهریازی لی قهدهغه کرا. پاش ئهوهی نازییهکان له ئهلمانیا دهسهلاتیان به دهستمهه گرت و به پینگهیشتنی هیتلهر (۱۹۲۲) بهرهمهره پهیمانی فیرسای بایهخی خۆی لهدهست دا و ههموو گهمارۆ سهریازییهکان ههلهوشینرایمه. ئهمهش رینگای بۆ ههنگیرساندنی شهیری جیهانی دووههم خۆش کرد.

Losan pact

پیمان لوزان

پهیمانی لوزان

له رۆژی ۲۴ی ژوئیهی سالی ۱۹۲۲ له نیوان ولاتانی بهریتانیا، فرههنگسه، ئیتالیا، ژاپون، یۆنان، رۆمانی،

سېرېب، كرؤوات و توركييا، په يماننامه يهك مۇزكرا كه له راستيدا به واتاي به ره سمىيەت ناسىنى ولاتى تازەى توركييا بوو. به پيى ئەم په يمانه نىشتمانى نەتەوهي گەلى كورد به چوار پارچه دابەش ئەكرىت. ئەم په يمانه بىن بەشداربوونى هېچ كوردىك مۇزكرا و بۇ كورد، وەك سەرەتاي كۆيلەيى و دىلبوونى سياسى ناوبردە كراوه.

لايه نهكانى بەشدار لەم كۇنفرانسەدا په يمانىكى ئاشتىشيان مۇزكرد. زۆريەى خاكى كوردستان كهوتە ژيەر دەسەلاتى توركييا. لەم په يمانەدا ئاويك له كورد نەبراوه و هېچ مافىكىشيان پيى رهوا نەبيندراوه. تەنيا له بابەت داكوكى له مافى كه مينهكان، چەن هيمانەك كراوه. ئەمە له حالىكدايه كه كه مينهكان له ياساى توركيادا تەنيا به ئەرمەنى و يونانى ناوبردە كراوه وه و به ناوى ئەوهى كورد له گەل تورك يەكسانە، هېچ باسك له كورد نەماتۆتە ئاراوه.

په يمانى ماستريخت پيمان ماستريخت Masstricht Treaty

ئەم په يمانه له لايەن سەرۆكى ۱۲ ولاتى ئەندام له كۆمەلەى ئابوورى ئەوروپا كه برىتى بوون له: ئەلمانيا، ئيسپانيا، برىتانيا، ئىتاليا، ئيرلەندا، بەلجىكا، پورتوگال، دانىمارك، فرەنسا، لۇكزامبۇرگ، هۆلەندا و يونان له ديسەمبەرى ۱۹۹۱ له شارى ماستريختى هۆلەندا مۇزكرا. مەبەست لەم په يمانه يەكگرتنى سياسى و ئابوورى ئەوروپا بوو. هەروەها پيادەكردنى سىستەمىكى دراڤى يەكگرتوو، بېرە سمىيەت ناسىنى «شارۆمەندىي ئەوروپايى»، هاوكارى گەرمى ولاتانى ئەوروپى له بوارى سياسەتى دەرەكى، ئاسايش، دادوهرى و هەموو كاروبارىكى ناوخۆيى هاته ريزى داواكارىيەكانى ئەم په يمانەوه.

سالى ۱۹۹۲ خەلكى دانىمارك ئەم په يمانەيان پەسند نەكرد. پاش ئەوهى هەندى ژىدە ماف و بەلئىنيان بەم ولاتە بەخشى، ئىنجا خەلكى ئەم ولاتە دەنگى «ئەرى» يان پيدا. سالى ۲۰۰۱ هەر هەمان شت له بارەى خەلكى ولاتى ئيرلەنداي باشوورى هاته گۆڤي. نەيارى خەلكى فرەنسا و پاشان هۆلەندا له سالى ۲۰۰۵ له گەل ئەم په يمانه كه به دەستوورى بنچينه يى ئەوروپا ناوبراوه، نىگەرانييەكى گەورەى لەمېر چەسپاندنى ئەم دەستووره هيناووته گۆڤي و يەكەيتى ئەوروپا تووشى ئاريشە دەكات. پەسند نەكردنى دەستوورى يەكەيتى ئەوروپا له ولاتىكى وەك فرەنسا كه پۆلىكى سەرەكى هەيه لەم يەكەيتەدا بووه هۆى دواخستنى پړۆسەى راپرسى ئەم قانونه. به پيى بەرنامەى داپړنژاوى يەكەيتى ئەوروپا، بېيار بوو تا مانگى حەوتى ۲۰۰۶ دەستوورهكه له هەر ۲۵ ئەندامى يەكەيتى بكهوتە بەر راپرسىيەوه و له سەرەتاي سالى ۲۰۰۷ له تەواوى ئەوروپا جيبه جى بكرىت بەلام بەم بۆنەوه دواكهوتووه.

په يمانى نيوده ولەتى مافه ئابوورى و كۆمەلەيتى و كولتووريەكان (۱۹۶۶)

ميثاق بين المللى حقوق اقتصادى، اجتماعى و فرهنگى (۱۹۶۶)

International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights

یهکیکه له دوو پهیماننامه گرنگه نیودهولهتییه که شو مافانهی له جاپانمهی گهردوونی مافهکانی مرفؤدا باسی لیکراوه، له باری یاساییهوه زهمانهتیاں دهکات تاکوو جیبهجی بکرتن. شم پهیماننامه داخوارییهکانی هممو مرفؤتیکی لهمهرف مافه ئابووری و کومهآیهتی و کولتورییهکان له بهر چاوگرتووه و دهولهتهکانی به مسؤگهرکردنی شم مافانه راسپاردووه. شم پهیمانه ۳۱ ماده لهخو دهگری که بؤ نمونه دهگری ئامازه بهدین به مافی خودموختاری، کار و پشودان، مافی مانگرتن و دامهزاندنی ریکخراوه، رزگاربوون له ههژاری و برسییهتی و نهخوشتی، پهروهده و باشتکردنی باری ژباڤ و گوژهراڤ. ههنگاره سهههتاییهکان بؤ دارپشتنی شم پهیمانه له لایهن کومیسسیونی مافی مرفؤتی ریکخراوهی نهتهوه یهکگرتووهکان به نهچام گهیشته و له سالی ۱۹۵۴ به کومهلی گشتی شم ریکخراوه راگهیاڤدرا. بهلام تاسالی ۱۹۶۶ له لایهن کومهلی گشتییهوه پهسند نهکرا و له سالی ۱۹۷۶ پاش پهسند کردنی ۳۵ ولت یهکلارایهوه.

Warsaw Treaty

پیمان ورشو

پهیمانی وارشهو

پهیمانی وارشهو (Eastern European Mutual Assistance Treaty) - پهیمانی هاریکاری هاوبهشی نهوړوپای رۆژهلات) پهیمانیکی سهبازی بوو که له بهرامبهر پهیمانی یهکیهتی نهوړوپای رۆژاوا، ناتو* له نیوان ولاتانی کومونیستی نهوړوپای رۆژهلات بهسترا. شم پهیمانه له ۱۹۵۵/۵/۱۴ له نیوان ولاتانی چیک، نهلبانیا، نهلمانیا، رۆژهلات، پولهڤدا، مهجارستان، رومانیا و یهکیهتی سؤقیهت له شاری وارشهو بؤ ماوهی بیست سال گریږدا. ئامانچی پهیماننامهکه دابینکردنی هاریکاری سیاسی و سهربازی له نیوان شم ولاتانه بوو. به پئی پهیمانهکه ههرکات یهکیک له نهئدامهکانی ریکخراو، بکهوتایه بهر هیرش، نهئدامانی دیکه به دهنگیهوه دههاتن و به هممو هیژنکهوه پشتیوانیاڤان لی دهکرد.

ئاوهڤدی سهههکردایهتی عملیاتی چهکداری له شاری مۆسکو بوو. نهلبانیا له سالی ۱۹۶۸ وازی لهم پهیمانه هینا. شم پهیمانه له سالی ۱۹۷۵ بؤ ماوهی بیست سالی تر واژو کرایهوه بهلام دواي رووداوهکانی سالی ۱۹۸۹ که له ولاتانی نهوړوپای رۆژهلات هاته کایهوه و پاش ههلهوشانهوی بلوکی رۆژهلات*، شم پهیمانهش له سالی ۱۹۹۱ به شیوهیهکی رهسمی ههلهوشایهوه. (برواڤه دیواری بهرلین).

Treaty of Westphalia

عهدانامه وستفالی

پهیمانی ویستفالی

پهیمانیکی که له پاش شهری ۳۰ سالهی شایین له نهوړوپا (۱۶۴۸-۱۶۱۸) له نیوان هممو ولاتانی نهوړوپا جگه له بریتانیا و پولهڤدا واژو کرا. گریڤگی شم پهیمانه له ئاست پیوهندییه نیونهتهوهیهکان، له بهر شم هوکارانهی خوارهوهیه:

۱- شم پهیمانه بوو به دهسپیک و رینموونیکی بؤ کونفرانس و پهیمانهکانی دواتر له پیوهڤدی نیونهتهوهییدا.

- ۲- به پښتې نهم په پیمانۀ، کونفدراسیونې سویسرا و هۆلنډا به سهر به خو ناسرا.
- ۳- نژیکه ی ۲۵۰ یه کینه ی سیاسی نلمانیا، به پښتې نهم په پیماننامۀ سهر به خو پښان وه رگرت.
- ۴- سهر به خو پښی فرهنسا و پورتوگال به ره سمییه ناسرا و دهستیوه رډانی پاپا له کاروباری ناو خو پښی و دهره کی نهم و لاتانه قه دهغه کرا.
- ۵- بنه مای سهر به خو پښی و لاته کان (سیاسی و نایینی) هه روه ها یه کسانیا ن له گوړه پانی نیونه تمه ویی و پیوه ندی دهره کی، بۆ یه که مین جار به ره سمییه ناسرا و له سهری رنک ه و تن.
- ۶- و لاته کان له هه لېږډ رډنی نایین سهر پشک ده بن و له سهر نهرهش رنک ه و تن که گروپه نایینی ه کانی کاتولیک و لوتری و کالونیست نازادی ته وایان هه بیټ.
- ۸- سیستهمی هاوسه نگی هیزه کان له نیمپراتوری روما و نهوریا به مه به سستی بهرگریکردن له سهره لډانی دهوله تیکي «سهرده ست» له نیوان یه که سیاسیه کانی نهوریا به دی هات.
- ۹- نهندهامانی په پیمانۀ که، به لینیان دا که له بهرامبر ههر چه شنه ده ستریزتی و داگیرکاریه که، بېړه چا وکردنی نایین، یارمه تی یه کتر به دن.

Capital

پایتخت

پیتهخت

ناوه ندی حوکه متی ههر و لاتیک که تییدا پادشا یان سه روک کومار یان تاقمی ده سه لادار نیشه جی بن و هه موو کاروباری ئیداری و سیاسی و لات له موئ به نه نجام بگات. له هه ندی له و لاتان کاروباری سیاسی ته نیا له یه شار جیبه جی ناکریت و له یه کاتدا خاوه نی چه ند پیتهختن. بۆ وینه و لاتی هۆلنډا که نامستردهام، شوینی نیشه جی بوونی پادشایه و بنکه ی نه نجومه نی وه زیرانش له شاری لاه یه.

Peronism

پرونیسم

پیرونیزم

له ناوی خووان پیروئن (۱۹۴۷-۱۸۹۵)، دیکتاتوری به ناوبانگی نه رجه نتن له ساله کانی (۱۹۴۶-۵۵) و (۱۹۷۳-۷۴) و هاوسه ره که ی ئیفا پیروئن وه رگراوه که بریتیه له پروگرامه سیاسی و نابووری کومه لایه تییه کانی.

پیروئن، به رنکخستنی جقاته کی چینی کرئکار له یه کیه تی کرئکاری و میلیشیای کرئکاری به دژی گروپی نوخه و توئژی بالای مامناوه ندی و به سپاردنی ده سه لات له به ستینی سیاسه تی دهره وه و هاندانی نه رجه نتن یه کان به دژی نه مرکا و هه روه ها بانگه شه ی به ده ستمه و گرتنی رنبرایه تی نه مرکای لاتین، توانی سهرنجی جیهان به ره و لای خو ی راکیشی. نه گهرچی نه یتوانی کیشه نابوورییه کانی و لاته که ی خو ی چاره سهر بگات به لام له دلی هه مووان جی خو ی کردبووه.

پاش مه رگی پیروئن، هاوسه ره که ی وه ک سهرکومار، رنبازه که ی درنژه پییدا به لام دوی دهره که وتنی کارنه زانی و گهنده لېوونی حوکه ته که ی، له لایه ن نه رته شه وه سهر نه گون کرا و له باو که وت.

Progressism

بیشرفت خواهی / ترقی خواهی

پیشکەوتن خواهی

به مانای برپا هێنان به گۆپان و بوژانه‌وه‌ی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی و نه‌خلاقى مرۆقه. ئەم بڕوایه هه‌میشه‌یه‌کێک بووه له‌ بنهماکانی ئایدیۆلۆجی لیبرال و چه‌پ بۆ پێکهێنانی سیسته‌میکی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و سیاسی باشت‌ر و کارامه. به‌م بۆنه‌وه له‌م به‌رده‌دا راپه‌ڕینی شوێرشگێڕانه و ریفۆرم خوازان‌ه سه‌ریان هه‌ل‌داوه که خوازیاری له‌ناوچوونی ئەو ته‌گه‌ره سیاسییانه‌ بوون که له‌ به‌رده‌م گه‌یشتن به‌ سیسته‌می باشت‌ر و عه‌داڵه‌ت‌خواز و «خۆشه‌ختی هه‌مووان»، رێگر بوون.

پیشکەوتن‌خوازەکان، به‌ دوو تاقم دابه‌ش نه‌کړین: یه‌که‌م، ئەوانه‌ی که پیشکەوتنی کۆمه‌لایه‌تی له‌ روانگه‌ی دیموکراسی* و یه‌کسانی ئابووری له‌ روانگه‌ی نه‌خلاقیه‌وه، بۆ گه‌یشتن به‌ کۆمه‌لگایه‌کی یه‌کسان به‌ پێویست نه‌زانن. دووه‌م، ئەوانه‌ی که گه‌یشتن به‌ یۆتۆپیای* برایه‌تی و یه‌کسانی، به‌ جه‌وه‌ری یاسای سروشت و میژوو ده‌زانن. مارکسییه‌کان، توند‌په‌وترین و شه‌یداته‌رین پیشکەوتن‌خوازەکان له‌ ئەژمار دین. چه‌مکی «پیشکەوتن» نهمرۆکه‌ بۆته‌ یه‌کێک له‌ به‌ها سه‌ره‌کییه‌کانی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی و زۆریه‌ی ولاتانی جیهانی سێهه‌م که خۆیان به‌ شوێرشگێڕ ده‌زانن، بۆ «پیشکەوتن» هه‌ولیان داوه. پیشکەوتن‌خوازەکان که هه‌میشه‌ ئیستا و ناینده‌ له‌ رابردوو به‌ باشت‌ر نه‌زانن، له‌ به‌رامبه‌ر هه‌ر چه‌شنه‌ رابردوو خوازییه‌ک دژایه‌تی نه‌که‌ن و دژبه‌رانی خۆیان به‌ «کۆنه‌په‌رستی»* تاوانبار ده‌که‌ن.

مه‌رجه‌کانی پێویست بۆ په‌ره‌پێدان به‌ بیرۆکه‌ی پیشکەوتنی مرۆقه‌ بریتیه‌ له‌:

(۱) مه‌حکمه‌ر دانه‌وه‌ی نه‌فسانه‌ی سه‌ده‌کانی ناوه‌راست، چونکا پێی وایه‌ دنیا له‌ داها‌توویه‌کی نه‌زۆر دووردا کۆتایی پێ دێت.

(۲) جێماوه‌کانی رێنسانس و شوێرش‌ زانستیان و کاردانه‌وه‌ی له‌ سه‌ر باوه‌ری مرۆقه‌ به‌وه‌یکه‌ لۆجیک و ژیربژژی جیهانگیر بێت.

(۳) به‌ هیزبوونی ئەم باوه‌ره‌ که نه‌دینشه‌ی مرۆقه‌ هه‌ر دیتوو به‌ره‌و ژیری و لۆژیکی بوونی زیاتر نه‌هات.

Formation

فۆرماسیۆن / صورت بندی

پێکهاتن / روژان

زاراوه‌ی فۆرماسیۆن له‌ وشه‌ی form به‌ واتای شیواز و دا‌پشت و هه‌رگیراوه. فۆرماسیۆن به‌ واتای پێکهاتن و روژان هاتوو و له‌ بواری سیاسیدا بۆ پێکهاته‌ و شیوازه‌ندی ره‌وشی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری ژبانی مرۆی به‌کار دێت. مه‌به‌ست، سیسته‌می ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی کۆمه‌لگاکانه‌ که له‌ میژویه‌کی دیاریکراودا بیجم ده‌به‌ستێ و دیته‌دی. (به‌روانه‌ پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری).

صورت بندی اجتماعی - اقتصادی

پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری

Socio-Economic Formation

پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری بریتیه‌ له‌ سیسته‌می ئابووری دیاریکراوی میژوویی و سه‌رخانی* تایبه‌ت به‌و پێکهاته‌. له‌ زاراوه‌ی مارکسییه‌کاندا له‌ میژووی مرۆقه‌ پێنج پێکهاته‌ی کۆمه‌لایه‌تی - ئابووری

بەرچاۋ دىگەننىڭ كە بىرىتىن لى: كۆمۈنى سەرھەتلىرى، كۆپلەندۈرى، فېئودالىزم، سىرمايەدارى ۋە كۆمۈننىزم. ھەركام لىم پىنكھاتەنە، لىم بىۋارى چۈننىيەتنى سەرھەلدىن ۋە فرارۋوتتىن خاۋەننى ياساى تايىبەت بە خۇيان. لىم ھەمان كاتدا ياساىەكى گىشنىش لىم نارادىيە كە لىم ھەمىۋ پىنكھاتە كۆمەلەيەتنى - ئابۋورىيەكاندا دەۋر دەپىنىت.

ھەرىكە لىم قۇناغانە پىنكھاتەيەكى ئابۋورى ۋە كۆمەلەيەتنى تايىبەت بە خۇيان ھەبۋە. لىم راستىدا كۆپىنى پىنكھاتەيەك بۇ پىنكھاتەيەكى تىر بە ھۋى ئەۋ ئاكوڭىيانەۋە بۋو كە لىم كۆمەلگەي پېشۋودا سەرىان ھەلداۋە ۋە بۋونەتە ھۋى ئامادەبۋونى پىنكھاتەيەكى تىر. بۇ نىمۋونە سەردەمى كۆپلەندۈرى بە ھۋى ئەۋ مىلمىلانى ۋە ئاكوڭىيانەۋە بۋو كە لىم ئاۋ ئەۋ پىنكھاتەدا ھەبۋون. ئەمەش بۋو ھۋى لىك ھەلۋەشەنەۋە ئەۋ پىنكھاتە ۋە فېئودالىزم، ۋەك پىنكھاتەيەكى نۆي جىنى گىرتەۋە. بەم پىنە لىم ھەر سەردەمىكىدا پىۋەندى نۆي بەرھەمەتتەن ۋە شىۋازىكى نۆي ئابۋورى ۋە كۆمەلەيەتنى سەقامگىر دەپنى ۋە فۇرمىكى تازە لىم كۆمەلگەدا دروست دەپنى.

پىلان/كەتن

توطە

Plot

كردەيەكى پەنامەكى ۋە شاراۋەيە كە لىم لايەن گروۋپىكى شۇپشگىز يان سياسى بۇ روۋخانى ئاۋەندى رېبەرايەتنى سياسى ۋلاتىك بە ئەنجام ئەگات. بۇ ۋىنە: پىلان بە دىرى ھىتلەر(۱۹۴۴) ھەۋەھا بەدۇرى نۆۋرى سەمەيد ۋە مەلىك فەيسەل(۱۹۵۸) ۋە ەبدۋلكەرىم قاسم (۱۹۶۲)لە غىراق.

پىۋەندى نىۋەۋەلەتنى

روابط بين الملل

International Relations

پىۋەندى نىۋەۋەلەتنى كە پىتر بە سياسەتنى نىۋەتەۋەيى ۋە سياسەتنى دەرەكى ۋلاتان پىنئاسە كراۋە بىرىتىيەلە تۋىژىنەۋە پىۋەندى ۋە دانۇستان ۋە گەپخستىنى زانىارى ۋە پەچەكردارى ۋلاتانى لىك جودا. تۋىژىنەۋە پىۋەندى نىۋەۋەلەتنى لەگەل ئەم بابەتەنەى خوارەۋە سەروكارى ھەي:

۱. ئەكتەرى كۆپەپانە نىۋەۋەلەتتەيەكان: بۇ نىمۋونە، ۋلات، ھوكمەت، رېبەر، دىپلۇمات ۋە جەماۋە.

۲. ئەۋ ئامانجانەى كە ئەكتەرەكان دەيانەۋىت پىنى بگەن: واتە ئاسايش، خۇشگۈزەرانى ۋە دەسەلات.

۳. ئەۋ ئامرازانەى كە بۇ گەيشتن بە ئامانجەكان كەللى لى ۋەردەگىرى: واتە دىپلۇماسى، بەكارھىنانى دەسەلات ۋە بىقەناعەت گەياندىن.

۴. مەيدانى كار ۋە چالاكى: بونىادە سەرەككەيەكانى پىۋەندى نىۋەۋەلەتنى، پاش بەدىھاتنى سىستەمى

ۋلاتان لىم ئەۋروپا بە پىنى پەيمانى ۋىستفالى ۱۶۴۸ داپىرزا ۋە شۇرشى مەزنى فرەنسا لىم سانى ۱۷۸۹ قايىم تىرى كرد.

ت

تابوری پینجه م

ستون پنجم

Fifth column

له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتیه له دستوپیوه و سیخوپه‌کانی ولاتیک له ولاتیکسی دیکه، یان داروده‌سته‌ی گروپینکی نه‌یاری ده‌وله‌ت له ناو ده‌زگا ده‌وله‌تیه‌کاندا. ئهم زاراوه یه‌که‌م جار له شه‌ره ناوخوییه‌کانی ئسپانیا (۱۹۳۶-۳۹) هاته ئاراوه: لهو کاته‌دا که فرانکۆ فه‌رمانده‌ی سوپای دژه کۆمار، به چوار تابور هی‌رش برده سه‌ر مه‌درید، هاوکات بریار بوو گروپینکی‌تر دژه بکه‌نه ئهم شه‌ره و له ناوه‌وه هی‌رش به‌رنه سه‌ر هی‌زه‌کانی پاراستنی شه‌ره‌که. ئهم گروپیه‌یان به «تابوری پینجه‌م» له قه‌له‌م دا. ئیم‌پۆکه ئهم زاراوه بو ئاوبرده‌کردنی خه‌یانه‌تکاران و ده‌ستوپیه‌ونی دوژمن له ناو حیزب، ریکخراوه یان ولاتیک به کار ده‌بریت.

تاک باوه‌ری

فردباوری

Individualism

تیۆرییه‌کی سیاسی و ئه‌خلاقیه که به ئاره‌زووگه‌یشتنی تاک، به ده‌ره‌نجامی ژیان و ره‌فتاری کۆمه‌له‌یه‌تی ناوئوس ده‌کات و له سه‌ر ئهم گریمانانه راوه‌ستاو که سوودپه‌رستی تاک، خۆبه‌خۆ قازانجی کۆمه‌له‌گای به دواوه ده‌بن. له‌م رووه‌وه، ئهم تیۆرییه له سه‌ر مافی خاوه‌نداریه‌تی وه‌ک مه‌رجی پیوست بو ئازادی له‌نگه‌ر نه‌گرێ و چاودی‌ری ده‌وله‌تیش، زه‌مانیک په‌سند ئه‌کات که به مه‌به‌ستی دا‌بین‌کردنی ئازادی کرده‌وه‌ی تاک بیت. به پێی ئهم تیۆرییه تاک خۆبه‌خۆ ده‌بیته ده‌ره‌نجام و سه‌ره‌پای گوشاری کۆمه‌له‌گاش بو یه‌کسان‌کردنی تاکه‌کان، ئه‌بێ سه‌ره‌خۆ و ئازاد بێ.

ریشه‌ی تاک باوه‌ری ئه‌گه‌ر پێتسه‌وه بو باوه‌ری سۆفسته‌کانی یۆنان به‌لام له‌م چاخه‌دا به‌ شیوه‌ی جوولانه‌وه‌یه‌کی فیکری ئاوێته بووه له‌ گه‌ل جوولانه‌وه‌ی ریفورماسیۆن له‌ سه‌ده‌ی شانزه‌دا که له‌ ئه‌وروپا سه‌ری هه‌لدا. هه‌ر ئهم جوولانه‌وه‌ بوو که هه‌لی ئازادی تاکه‌که‌سی له‌ پیوه‌ند له‌ گه‌ل خوداوه‌ند، بێ‌واسیته‌ی کلێسه و ره‌ها‌بون له ژێر سولته‌ی کلێسه‌ی ره‌خساند.

ئه‌غله‌ب، تاک باوه‌رییان به واتایه‌کی ناپه‌سند به کاره‌یناوه و به مانای ده‌رچوونی تاک له ژێر ته‌وزیمی کۆمه‌له‌یه‌تی و خودپه‌رستی بێ قه‌ید و به‌ند له قه‌له‌م دراوه به‌لام نوسه‌ره کۆنه‌پارێزه‌کانی سه‌ده‌ی بیستهم، تاک باوه‌رییان زیاتر له به‌رامبه‌ر سۆشیا‌لیزم* و چه‌شنه‌کانی دیکه‌ی کۆباوه‌ری (کۆلکتیویزم) ئاراسته‌ کردوه و لهو ناوانه بو داکۆکی کردن له ماف و ئازادییه سه‌ره‌کییه‌کانی تاک سوودی‌ان وه‌رگرتوه که به‌پای ئه‌وان سۆشیا‌لیزم ده‌پوو‌کێتیه‌وه.

تالیان

طالبان

Taliban

گروپینکی سیاسی - چه‌مکداری کۆنه‌په‌رست و توندپه‌روی ئه‌فغانییه که له میانه‌ی سالی ۱۹۹۴ به یارمه‌تی

راسته و خوی و لاتانی ناوچه که بۇ وینه پاکستان، بوونی خوی پاگه یاند. زورینه ی ۱۹۹۶ هه ندامه کانی له قوتابخانه تالینیه کانی پاکستان له بوازی نایینی و چه کدارییه وه راهاتوون. پاش نهو ناخوړان باخوړانه سیاسیه ی که له دوا ی پاشه کشی هیزه کانی هه رته شی سوور (یه کیه تی سؤقیه ت) له هه فغانستان هاته کایه وه، تالین به پالیشتی عمره بستانی سه عودی و پشتیوانی چه کداری پاکستان، توانی له سیپته مبهری ۱۹۹۶ دهست به سه ر کابول (پینه ختی هه فغانستان) دا بگری و نه جیبوللا، سه رکؤماری پیشووی هم ولاته له سیداره بدات. تالین له دوامه ی هیزه کانی خویدا توانی له ناگؤستی ۱۹۹۸ شاری مه زار شریف بگریته وه و هه زاران شیعه و هه ندامانی کؤنسلوگه ری ئیران لهو شاره، به کؤمه ل بکؤرئت.

تالین پاش گرتنه وه ی نزیکه ی ۹۰٪ خاکی هه فغانستان ناوی ولاته که ی به «میرنشینه ئیسلامیه کانی هه فغانستان» گؤری و «مه لا محمه د عومه ری وه ک «امیر المومنین» به ده سالات گه یاند. سیاسه تی توندپه وانه ی ناوخو و دهره وه ی هم رژمه، بووه هو ی به ریابوونی ترس و خو فیکی گه وه له ناوه وه و دهره وه ی هه فغانستان و دوا ی چه نده ها کوشتاری به کؤمه ل له لایه ن ده ستوینوه نه که ی، بق و کینیکی جیهانی به درژی هه لگیرا.

دوا به دوا ی روودا وه تیرو ریستییه که ی یازده ی سیپته مبهری * ۲۰۰۱ له هه مریکا، ولاته یه کگرتوه کانی هه مریکا، په نجه ی گومانی به ره و ئوسامه بین لاده ن، به ره ه لستکاری سه عودی درنژ کرد که له لایه ن تالینا وه پشتیوانی لی ده کرا و هه فغانستانی کرد بووه مۆلگه و فیزگی هیزه تیرو ریستییه کانی خوی به درژی هم شته ی که پیی ده گوت، به رژه وه ندی ئیمپریالیزمی جیهانی.

تالینا که نهیده ویست بین لاده ن پاده ستی هه مریکا بکات و بنکه کانی «هه لقاعیده» * کؤیکاته وه، که وته بهر هه ره شه و غه زهبی چه کداری هه مریکا و له ۲۰۰۱/۱۱/۷، هیزه کانی هه مریکا، هیزشیان برده سه ر خاکی هه فغانستان و به ساپروخ و فؤو که ی جه نگی هم ولاته یان دا بیژا. به م بۆنه وه ریگا بۆ نه یاران و به ره ه لستکارانی تالینا خو ش بوو. له م سه ره بیه نده دا که یه کیه تی باکوور به رنیه رایسه تی نه حمه د شامه سه عود، شیرازه ی لیک پچرا بوو، توانی هیزه کانی خوی ته یار بکاته وه و به پشتگیری نیوده ولته تی دهست به سه ر کابولدا بگریئت. تالینا، که ته نیا ریگای هه لاتنی بۆ مابووه سه نگه ره کانی خوی چۆل کرد و په ره وازه ی کؤیستانه کان بوو. پاش دامه زرانی «لویه جه رگه» (ژوه نی ۲۰۰۲) حامید کارزای به سه رۆک کؤماری هه فغانستان هه لیژدرا.

له و کاته وه تا کوو به رایسی سالی ۲۰۱۰ هیزه کانی ناتو خاکی هم ولاته یان چۆل نه کردوه و جار جاریک له لایه ن چه کداری تالینا ده که ونه بهر هیزش و ئیستاش ئاسایش بۆ هم ولاته نه گه راوه ته وه.

Thomism

تامیسم

تامیزم

هم زاروه هه گه رته وه بۆ توماس ناکیونیا س (۱۲۷۲-۱۲۲۵) فیه لسه ف بیه ناوبانگ و که سایه تی پیروزی کلیسه ی کاتولیکی رووم. هم قوتابخانه پیی وایه که: مرو ف بوونه ورنکی سیاسی و کؤمه لایه تیه. ئامانجی

دەولەت پاراستنى بەرزەوئەندىيەكانى كۆمەلگايە و سەرچاوەى حوكمەت ئەگەرئەو بۆ خوا. لە پێنەندى تاك و دەولەتدا حوكمەت نابێ بە هاوولاتیانى خۆى ستم رەوا بىنێت. باشتەين شىوازى حوكمەت پاشايەتییە بە مەرجى چەقبەستنى ياسا و پىادەکردنى.

تاوانى سیاسى جرم سیاسى Political offence

کردارێكى تاوانبارانە كە بە مەبەستى رووخانى سیستەمى سیاسى و كۆمەلایەتى و شىواندنى بەرپۆنەبرایەتى سیاسى بە ئەنجام بگات، یان هەر کردارێكى تاوانبارانە كە دەرەنجامەكەى رووخانى سیستەمى سیاسى و كۆمەلایەتى و زیان گەياندن بە رێبەرانى سیاسى بێت. روودانى تاوانى سیاسى وەك هەر تاوانێكىتر، گێردراوى سێ روكنى ماددى و مەعنەوى و قانونیە و مادامیكى یەكێك لەم كۆلەكانە بلەنگێت، ئەوا تاوانێك رووى ئەداوە. بۆ سەلماندنى تاوانێكى سیاسى دوو رێسا گرنگە: یەكەم، رێسای زەینى. دووهم رێسای عەینى (بەرچا). بە پێى رێسای زەینى، كەسە تاوانبارەكە و ئامانجەكەى گرینگە نەك تاوانەكە و شوێنەوارە بەجێماوەكەى. بەم پێیە تاوانى سیاسى بریتییە لەو كە تاوانبار بە پانفەرى سیاسى و بە مەبەستى نەسكۆ لێدان بە حوكمەت دەسەلكار بووبێت. بە پێى رێسای عەینى، پێودانگى سەرەكى بۆ دەرگەوتنى تاوانێكى سیاسى، شوێنەوارێكە كە لە تاوانەكە بەجێ ئەمێنێت. ئەگەر تاوانەكە زیان بگەيەنێ بە حوكمەت و ئازادیە گشتییەكان، ئەوا لە جوملەى تاوانى سیاسى لە ئەژمار دێت.

تاوانى نیۆدەولەتى جرم بین المالى International Crime

لادان لە پرەنسیپەكانى دەولەت و نەتەوەكان و سستکردنى بنەماكانى ياسای نیۆدەولەتى و ھەرشە لە ناشتى و ئاسایش كە بریتین لە: دەست درێژى، داگیركارى، جینۆساید، ئاپارتاید، رەگەزپەرستى و نەپاراستنى پاك و خاوینى ژینگە.

ترۆتسكیزم تروتسكیسم Trotskism

لەقێكە لە رێبازى كۆمونیستى كە لە لایەن لیۆن تروتسكى (١٨٧٩-١٩٤٠) شوێرشیگێرى بە ناوبانگى سۆقیەت و چالاكوانى شوێرشى ١٩١٧ سۆقیەت، ھاتە ئاراو. لایەنگرانى تروتسكى بە سەرۆ وەرگرتن لە ئەندێشەكانى ماركس و ئینگلس و لێنین، ھەروەھا ئەزموونەكانى شوێرشى سۆقیەت كە تروتسكى تێیدا دەورێكى بەلای ھەبوو، خۆیان بە ماركسیە شوێرشگێرەكان ناوبردە ئەكرد. ئەمانە دەیانویست سەرمايەدارى بە شوێرشى كێركارى بپرووخێت. لە دىكتاتۆرى پرۆلتاریا پشتیوانى دەكەن بۆ گەیشتن بە كۆمەلگایەكی سۆشیالیستى كە تێیدا چینی چەوسینەر بێدەست بكێ و دەسەلات بكەوێتە دەس چینی رەنجەران و كۆمەلگا بە شىوازى سیستەمى فرە حیزبى ئیدارە بكێ.

تروٲتسكى، بۇ يەكەم جار لە سالى ۱۹۰۶ لە وتارىڭدا بە ناۋى «شۆپشى ئىمە» تىۋىيەكەى خۇى دەربارەى شۆپشى ھەمىشەىى ئاراستە كرد. لەم رىيازەدا ئەم فىكرەى ھىنايە ئاراۋە كە شۆپش رووداۋىكى كتوپر نىيە بەلكوۋ لە زنجىرە گۆرانىكى كۆمەلەيتى و سىياسى دەچىن كە ۋەك ۋەرچەرخانىكى بىراۋەستان بۇ بزوۋتنەۋەى كرڭكارى دەرڤەتەك ئەرەخسىنى تاكوۋ سەرەخۇلە ھىزە بەرھەمەينەكانى خۇى شۆپشەكە دەسپىنەكا و بەرە و پىشى دەبات.

لە بەرامبەر تىۋىرى «شۆپشى ھەمىشەىى» تروٲتسكىدا تىۋىرى ستالين دەربارەى «سۆشپاليزم لە ۋلاتىڭدا» ھاتە ئاراۋە. لە بەردەۋامى ئەم رىيازە، تروٲتسكى لە چەن وتارىكى بەناۋاباڭ لە ژىر سەردىرى «رىڭەى نوئى»، شەپرى خۇى بەدژى بورۇكراسىيەت دەسپىنكرد. ئەۋ رەخنەى گرت لەۋەيكە بىرپارەكانى حىزب تەنبا لە لاينە چەن كادىرىكى پاىەبەرزى حىزبەۋە دەرئەكرىت و ئەندامانى ئاستى خوارەۋەى حىزبەكە تەنبا لىنى ئاڭەدار ئەبن. تروٲتسكى لە كۆتايى سالى ۱۹۲۲ ئەمەى رەت كردەۋە كە بورۇكراسىيەت تەنبا «ئىدارە گەرنىتى» و پاشماۋەى بارودۇخى رابردوۋ نىيە بەلكوۋ لاڭرىيەكى سەرەكەيە كە رەنگە بىيەتە دژە شۆپشەك.

تروٲتسكى پىشنىيازى كرد كە حىزبايەتى، دىموكراتىزە بكرىت. ناۋەندى چالاكى لە سەرەۋە رادەستى خوارەۋە بكرىت. ئەۋ پىشى ۋابوۋ كە بەدىيەننى دىموكراسى دەروۋن حىزبى تاكە رىڭەى زالبوۋنە بە سەر نەستى لاڭەى كادىرەكان. ئەۋ لە كىتپى «ئەۋ شۆپشەى كە خەيانەتى پىكرا» دەلى: «يەكەيەتى سۆڤىيەت لەگوۋن ۋلاتىكى كرڭكارى، ھەلقوۋلەى شۆپشى ئۆكتوبەرى ۱۹۱۷ يە كە بەدەۋلەتى كردنى كەرەستەى بەرھەمەينان، بۆتە ھۆى گەشەى خىراى ئابوروى. بەلام لە ژىر دەسەلاتى ستالينىزىم، دەۋلەت بە تەۋاۋى توۋشى ۋەرچەرخان بوۋە لەجىياتى ئەۋەى بىيەتە كەرەستەيەك و بە دەست چىنى كرڭكارەۋە بىت، بۆتە داردەستەك بۇ چەۋساندەۋەى كرڭكار».

بە راى تروٲتسكى، «پروۋسەى شۆپشەگىرىى ئەبى بە دژى نايەكسانىي كۆمەلەيتى و خنكانى سىياسى بىت. سىندىكا و ئەنجومەنى كارگەكان ئەبى ئازادى خۇيان ۋەدەست بىنن. حىزبەكان تا ئەۋ شۆپشەى كە بروايان بە سۆشپاليزم بىت، ياسامەند بكرىن، ئابور بكەۋىتە خزمەت بەرھەمەين و ئەنجومەنى كارگەكان بە سەر بەرھەمەيناندا چاۋدىرى بكن و ...»

لەم چەن دەسەلەى دوايىدا رىيازى تروٲتسكى لە ھەندى بابەتەۋە بوۋە جىڭاى ھىۋايەت بۇ لاينەنگرانى «چەپى نوئى» كە مەيلىكىان بە كومۇنىزىمى سۆڤىيەت و مانۇنىزىم نەبوۋ. بۆيە لە شۆپشەكانى مانگى ماى ۱۹۶۸ لە ڤەرەنسەدا دەۋرى گىرا. لە ئەۋروپاى رۆژھەلاتىش بەناۋى ئەلتەرناتىڤى چەپى «شۆپشەگىرىى - ماركسىستى» سەرى ھەلدا.

تروٲتسكى لە سالى ۱۹۴۰ كۆژرا ۋ لاينەنگرەكانىشى تەنبا لە ۋلاتى سەيلان، توانىيان بىنە ھىزىكى سىياسى.

تۆتالىتارىزم/پاوانخۋازى فراگىرندىكى/توتالىتارىزم Totalitarianism

ئەم زاراۋە لە رىشەى لاتىنى (totus) بە ماناى «گىشت» ۋەرگىراۋە. بىر رىياز ۋە ئەندىشە سىياسى ۋە ئايىنى ۋە ئەخلاىيەنە دەگۈرتىڭ كە ھىچ سىنورىڭ لە نىۋان ژيانى كۆمەلەيتى ۋە ژيانى تاكەكەسى قايىل نايىت ۋە بۇ ھەيە تەۋاى كەلەن ۋە قوزىنى ژيانى خەك بېشكىن ۋە دەستى تىۋەردات. ھەلبەت ئەۋە لە بىر نەكەين كە تۆتالىتارىزم، لە خۇيدا ئايدىۋلۇجىيەكى تايىبەت نىيە بەلكو تايىبەتەندى ئايدىۋلۇجىكى سىستەمگەلىكى ۋەك كۆمۇنىزم ۋە فاشىزم ۋە نازىسم لە ئەۋمار دىت.

تۆتالىتارىزم، يەكەم جار لە دواى سالى ۱۹۲۲، ۋاتە ئەۋ سالى كە مۇسۋلىنى لە ئىتالىا دەسەلاتى بە دەستەۋە گرت، بۇ ئاۋىردە كىردى ئەۋ سىستەمە كۆمەلەيتى ۋە سىياسىيە كە دەيوست لەم ۋلاتەدا پىيادەى بىكات بە كار براۋە ۋە پاشان دەماۋدەم بلاۋ بۇتەۋە.

بە گىشتى ئەۋ رىئمانەى كە ھەلگىرى خەسلەتى تۆتالىتەرىن، ئەم تايىبەتەندىيەنە لە خۇ دەگىر:

- ۱- كۆنترۆلى دەۋلەت بە سەر ھەموو كاروبارىكى كۆمەلەيتى ۋە ئاۋورىدا.
- ۲- پاۋانكىردى دەسەلاتى سىياسى بە دەستى خىزى دەسەلاتدار.
- ۳- لاۋردى ھەموو جۇرە شىۋازىكى چاۋدىرى دىموكراتى لە كۆمەلگادا.
- ۴- پەنا بىردن بە تىۋر بۇ سىركوتكىردى ھەر چەشەنە يارىيەك.
- ۵- قۇرخكىردى خىزىب ۋە دەۋلەت لە لاينە تاكە كەسكەۋە.
- ۶- ھەۋلەن بۇ پىكەنىنانى كۆمەلگايەك بە پىۋانەكانى ئايدىۋلۇجى خىزى دەسەلاتدار.
- ۷- خىستەنەگەرى ھەموو ھىزەكانى كۆمەلگا لە پىناۋ ئامانجەكانى خىزىب ۋە دەۋلەت ۋە ئىفلىجىكىردى سەربەخۇى تاكەكەسى.

تۆرى سەرانسەرى جىيەنى شىكە سراسرى جەھانى (World Wide Web)

تۆرى سەرانسەرى جىيەنى كە زۇرجار بە ۋىب يا .www، ئاسراۋە، باشترىن خىزمەتى ئەنتەرنىتە كە لە رىگاي چەندەھا مىدىاۋە دەتۋاننى ئووسراۋە، دەنگ، ۋىنە ۋە ئەنیمەيشىن راگوۋىزىت. بىكەكانى ۋىب لە تەۋاى جىيەندا بلاۋ بوۋەنتەۋە بەلام زۇرتىنىان لە ۋلاتە يەكگرتۋەۋەكانى ئەمىركادايە. لە تۆرى ئەنتەرنىتدا مىليۇن - مىليۇن كۆمىتەرى خانەخویش پىكەۋە پىۋەندىيان ھەيە. ھەركام لەم كۆمىتەرانە لە زاكىرەى خۇيادا كۆمەلنى زانىارى جۇراۋجۇريان جىگىر كىردۋە. ئەگەر كەسك بىخاۋىت لە دەرياي بى پىرانەۋى ئەم زانىارىيەنە بە خىزىرى ۋە بەلەز كەك ۋەرىگىرت، دەپن لە رىگاي تۆرى جىيەنى ئەنتەرنىتەۋە دەستبەكار بىت. ئەم تۆپە لە سالى ۱۹۹۲ لە لاينە تىم بىرنىزلىسى، شارۋەمەندى ئەمىركايى داھات ۋە يەكەم بىكەكەشى لە لاينە ئاۋەندى تۋىزىنەۋەى فىزىكى گەردىلەيى ئەۋروپا cern لە بەينى سويسرا ۋە فەرەنسەدا بىنات ئراۋە.

Conciliation

سازش

ته‌بابی

پروژه‌ی چاره‌سەرکردنی ناشتیانه‌ی کیش‌ه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی (دوو ولات) به ناوبژیوانیی لایه‌نیکی سیه‌م که راده‌ستی کۆمیس‌یۆن‌یک‌ی تاییه‌تی سازش کرابیت و به ره‌زامه‌ندی هەر دوو لایه‌ن دیاری کرابیت بۆ روونکردنه‌وه‌ی هه‌قیقه‌ت. ئەم کۆمیس‌یۆنه‌ ملزومه به دەرکردنی راپۆرت‌یک که تینیدا رنچاره‌یه‌کی گونجاو بۆ چاره‌سەرکردنی کیش‌ه‌که ده‌سته‌به‌ر بکات. هه‌لبه‌ت دوو لایه‌نی کیش‌ه‌که له باری یاساییه‌وه بۆیان هه‌یه په‌سندی نه‌که‌ن.

Tactic

تاکتیک

ته‌کتیک

و‌شه‌که له زمانی یۆنانیدا به مانای «رێک و پێکی» به‌لام ئیم‌رۆکه دوو مانای لی‌ ئه‌بیته‌وه:

- ۱- زانستی فه‌رمانده‌یی له مه‌یدانی شه‌ردا (شاره‌زای ته‌کتیکی جه‌نگی).
- ۲- که‌ره‌سته و رێوشۆین و پلانی زیره‌کانه که به مه‌به‌ستی گه‌یشتن به ئامانج به کار نه‌برێ.

ته‌کتیک، به پنجه‌وانه‌ی ستراتیجی*، دهریه‌ستی به‌رزی و نرمی رووداوه‌کانه و به پێی زه‌مه‌ن ده‌گۆڕێ. له واقیعدا ته‌کتیک به‌شیکه له ستراتیجی.

political duty

تکلیف سیاسی

ته‌کل‌یفی سیاسی/ئه‌رکی سیاسی

ته‌کل‌یف (ئه‌رکی سه‌ر‌شان) به کرده‌وه یان خۆپاراستن له به نه‌جام گه‌یاندنی کرداریک ده‌گوترێ که به پێی یاسا فرمان درابیت یان نه‌هی لیکرابیت. به‌لام ته‌کل‌یفی سیاسی، به «ئه‌رکی هاوولاتی بۆ گۆڕایه‌ل‌ بوون به یاسا» ئاماژه ده‌کات. ئەم ئه‌رکه له بنه‌رتدا هه‌م‌ایه‌که بۆ گۆڕایه‌لی و سه‌رسپۆرده‌گی به «ده‌سه‌لات‌یک‌ی سیاسی» تاییه‌ته‌وه.

مه‌سه‌له سه‌ره‌کییه‌کانی فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی ئه‌وروپا بریتی بوون له: ۱- چۆنیه‌تی و هه‌لومه‌رجی په‌یدا‌بوونی ئەم ئه‌رکه. ۲- سنووره‌کانی ئەم ئه‌رکه. بۆ وینه له سه‌ر ئەم بۆچوونه کۆنه که پێی وابوو ئەم ئه‌رک و ته‌وزیمه له لایه‌ن خوا یان س‌روشته‌وه به ئینسان راسپێردراوه، گریمانه‌ی جیاوا‌ز له سه‌ر تیۆری په‌یمانی کۆمه‌لایه‌تی ئاراسته کراوه. بیرمه‌ندان‌یک‌ی وه‌ک هیووم، ئوستوارت میل هینگل و گرین، پنیان وابوو که ناکرێ مرۆف کۆتومت به‌رعۆده‌ی وه‌ها ئه‌رکیک ببیت به‌لک‌وو ئەو ئه‌رکانه به پێی به‌هاگه‌ل‌یک که له کۆمه‌لگا‌کان سه‌ره‌لنه‌ده‌ن، نه‌خویندرینه‌وه.

Three Worlds Theory

نظریه‌ی سه‌ جهان

تیۆری سێ جیهان

به پێی ئەم تیۆرییه که له لایه‌ن مائۆ (۱۸۹۳-۱۹۷۶) رێبه‌ری چینی کۆمونیست ئاراسته کراوه، دنیا‌ی ئەم‌رۆ به سێ جیهان دابه‌ش ئه‌کرێت که بریتین له: جیهانی یه‌که‌م واته دوو زله‌ی‌زی ئه‌مریکا و سۆقیه‌تی پێش‌وو که یه‌که‌میان ئیمپریالیستییه و دووه‌میش سۆسیال ئیمپریالیسته. جیهانی دووه‌م پیکهات‌وو له

ولاتانی پیشکەوتوو سەرمایه‌داری وەک بریتانیا، ئەلمانیا و ژاپۆن و ولاتانی سۆشیاڵیستی. جیهانی سێهەم، ولاتانی هەژار و دواکەوتوو. بە باوەڕی مانۆ، دەبایە جیهانی سێهەم لە گەڵ جیهانی دووهم، بە دژی جیهانی یەكەم یە بگرن. ئیمپڕۆکە باس لە جیهانی چوارەمیش دەکری کە لە جیهانی سێهەم نەدارترە و لە حالی پەك کەوتندایە.

تیئۆکراسی/یەزدان پەرستی تنو کراسی/یزدان سالاری Theocracy

تیۆرییەکی سیاسی و ئایینی کە تەنیا حوکمەتی ئایینی بە پەوا دەزانێ و یاسایەك بە دروست ئەزانێ کە لە لایەن خواوە دانراوە و بە پیغەمبەرەکانا بە خەڵکی راگەیاندووە. بە پێی ئەم تیۆرییە ئاین و سیاسەت (مەلا و دەولەت) لێک جیا نین و ئەبێ یاسا و دەستوورەکانی خوا لە پێوەند لە گەڵ خەڵک پیادە بکری.

تیرۆریزم تروریسم Terrorism

وشەی تیرۆر لە رهگی لاتینی (terrere) بە مانای ترس و تۆقاندنە. ئەم وشە یەكەم جار (ساڵی ۱۷۹۶) لە «فەرەه‌نگی زانستی فەرەنسە»، هاتوو و تیرۆریزمی بەم شیۆ مانا کردۆتەوه: «رژیم یان سیستمی تۆقێنەر».

فەرەه‌نگی زاراوەی سیاسی دالۆز (dalloz) تیرۆریزم بە کرداریکی سیاسی شەرەنگێزانی جەماعەت یان کەمینە یەکی رێکخراو بە دژی کەسان یان دارایی یان دامودەزگە یەك لە قەڵەم ئەدا کە بۆ گەیشتن بە ئامانجە لێکی وەک، سەر بەخۆبوون لە دەولەتێک، رووخانی رژیمی دەسەڵاتدار یان خەبات بەدژی هەندی رووکاری سیاسی دەولەتێک روو ئەدات.

فەرەه‌نگی زاراوەی سەربازی (وەزارەتی بەرگری ئەمریکا) تیرۆریزم، بەم جۆرە پێناسە دەکات: دەسەکاربوون بۆ شەرەنگیزی نایاسایی یان هەڕەشە بۆ ئەنجامدانی وەها کردارێک بە مەبەستی ترساندن و سەركوتکردن یا تۆقاندنی حوکمەت یا کۆمەڵگاگان، بۆ گەیشتن بە ئامانجێک کە بە گشتی سیاسی، ئایینی یان ئایدیۆلۆجیایی بێت.

پاش تەنینه‌وهی قۇناغی تیرۆر و تۆقاندن لە فەرەنسە (سێپتەمبەری ۱۹۷۲ تا کوو ژوئییە ۱۹۷۴) تیرۆریزم، بوو بە شێک لە زاراوەی سیاسی ئەوروپا و بە درێژایی زەمەن مانا و کارلێکی جیاوازی بە خۆه بینی و هەندی جار مانای دژبە یەکی لێکەوتۆتەوه. بۆیە ئەو کەسە کە بە باوەڕی هەندێک «تیرۆریست» لە قەڵەم ئەدرا، بە‌پای هەندێکی تر «جەنگاوەری رێگای ئازادی» پێناسە دەکرا. واتە پێناسە کردنی ئەم چەمکە پەيوەست بوو بە گۆشە نیگا و ئایدیۆلۆجی ئەو کەسە کە شروغە ی دەکرد.

تایبەتمەندییەکانی تیرۆریزم :

۱- لە گەڵ شەرەنگیزی فیزیکی ئاویتە یە بۆ ترساندن و تۆقاندن.

۲- چاوەپوان نەکراوە و کتوپر روو ئەدات.

۳- به نامانج و پالنه‌ری سیاسیه‌وه روو ئه‌دات.

۴- له ده‌روه‌ی سنووری ره‌سمی شه‌ری نیوان دوو گروویی شه‌رخواز روو ئه‌دات.

تیرۆر به گشتی له هه‌لومه‌رجیکدا روو ئه‌دات که تێیدا ده‌سه‌لات به شیوه‌یه‌کی یه‌کسان و به‌رامبه‌ر دابه‌ش نه‌کراییت. له‌م که‌شه‌وه‌ادا لایه‌نیک هه‌موو جوژه ده‌سه‌لاتیکه‌ی سیاسی و سه‌ربازی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی به ده‌سته‌وه‌یه و لایه‌نه‌که‌ی تریش بۆ قهره‌بووکردنه‌وه‌ی ئه‌م که‌موکوورییه هه‌له‌ده‌ستنی به تیرۆر کردن. ئه‌م دیارده له ولاتانی ئیستبدادی شتیکی به‌رچاوه. له ولاتانی دیموکراتیشدا جاری وا هیه کۆجینی ده‌سه‌لات له ده‌ستی هه‌ندئ له گرووپه‌کانی کۆمه‌لگا ده‌بیته هۆی ئه‌وه‌ی گروویی نه‌یار بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانیان ده‌ست بده‌نه تیرۆر.

تیرۆریزم له بنه‌ڕه‌ندا له مه‌سه‌له ئه‌خلاقییه‌کان ریشه‌ی داکوتاه، که‌واته پیناسه‌کردنی ئه‌م دیارده دژواره. چونکا هه‌ندئ له پۆلین به‌ندییه‌کانی «شه‌ره‌نگیزی سیاسی» پاساو ئه‌درین و هه‌ندیکیشیان بێ‌پاساون. که‌واته بۆ شو‌رقه‌ی چه‌مکی تیرۆریزم و گه‌یشتن به پیناسه‌یه‌کی جیهانی، ئه‌بێ پالنه‌ری تاکه‌که‌سی و ئاخیزگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی و نامانجی سیاسی له به‌ر چاو بگرێ.

هه‌ندئ که‌س به سانایی کرده‌وه‌یه‌ک به تیرۆریستی ناوبرده ئه‌که‌ن که‌چی هه‌ندیکتر هه‌مان کرده‌وه هه‌یجاک به تیرۆریستی له قه‌له‌م نه‌ادن. به‌پرای هه‌ندیک رێکخراوه‌ی ئازادیخوازی فه‌له‌ستین (PLO) رێکخراوه‌یه‌کی تیرۆریستی ئاره‌وايه که بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانی خۆی هه‌له‌ده‌ستنی به ئه‌نجامدانی کرده‌وه‌ی شه‌ره‌نگیزانه. به‌پێچه‌وانه‌وه هه‌ندئ له ولاتان ئه‌م رێکخراوه به تیرۆریستی له قه‌له‌م نه‌ادن و به نوێنه‌ری قانونی و راسته‌قینه‌ی گه‌لی زۆرلیکراوی فه‌له‌ستین پیناسه‌ی ئه‌که‌ن که بۆ گه‌یشتن به نامانجه‌کانی رووی کردۆته کرده‌وه‌ی شه‌ره‌نگیزانه. له‌م سالانه‌ی دوا‌ییدا ولاته یه‌که‌گرتوو هه‌کانی ئه‌مریکا هه‌ولێ داوه به پێی سیاسه‌ته‌کانی خۆی لیستی گرووپه تیرۆریسته‌یه‌کانی جیهان ناوبرده بکات و به‌م جوژه له ناستی نیۆده‌وله‌تیدا ده‌خوازیت بۆ به‌ره‌نگاربوونه‌وه‌یان، ولاتانی هاوپه‌یمان له گه‌ل خۆیدا هاونا‌هه‌نگ بکات.

تیرۆریزم لق و پۆپ و شیوازی جو‌راوجۆری لیبۆته‌وه که گرنگترینان بریتین له:

۱- تیرۆریزمی پیشی‌لکاری مافی گشتی. وه‌ک کرده‌وه‌کانی مافیا له ئیتالیا و تیرۆریزمی ماده‌ سه‌رکه‌ره‌کان له ئه‌مریکای لاتین.

۲- تیرۆریزمی په‌راوێزی. ئه‌م جوژه وه‌بیر هینه‌ره‌وه‌ی تیۆرییه پارتیزانییه‌کانی چی‌گوارا به مه‌به‌ستی راکی‌شکردنی ره‌شه‌گه‌ل له رێی کرده‌وه‌ی تیرۆریستی وه‌ک بۆمب ته‌قاندنه‌وه.

۳- تیرۆریزمی سیاسی. بریتییه له کوشت و کوشتاری زنجیره‌یی و هه‌ره‌شه و ترساندنی که‌سان و گرووپ و کۆمه‌لگا یان ده‌وله‌ته‌کان بۆ به‌یاردان له به‌رامبه‌ر خواستی سیاسی تیرۆریسته‌کان.

۴- تیرۆریزمی گرێلایی. له پڕۆسه‌ی شو‌رش یان شه‌ری ئازادیخوازی به مه‌به‌ستی راکی‌شانی هه‌ستی جفا‌ت بۆ لای خۆی.

۵- تېۋىزىمى ئايىنى. لە گەل تېۋىزىمى سىياسى نىزىكايەتى ھەيە بەلام بە شەپەنگىزىيەكى بەرفراوانترەۋە.

۶- تېۋىزىم بە پالەنەرى شەخسىيەۋە. ەك جوولانەۋەكانى گياخۇرى؛ زىنگەيى و بەراۋىتىن(سك لە باربردن). ئەم جۆرە تېۋىزە لە ۋلاتەيەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا زۆر بەرچاۋە.

۷- تېۋىزىمى دەۋلەتى. رىشەي ئەم جۆرە تېۋىزە ئەگەرئەۋە بۇ كولتورى ماركسىيەت كە بە پىشتەستىن بە پۇلىسى نەيىنى و كىردەۋەي سەركوتكارانە، ئامانجەكانى خۇى نەپىكىن. بۇ ۋىنە سولرچاكانى مەركە لە رىژمەكانى ئەمىرىكاى لاتىن كە دەستيان دابوۋە كوشتىن و بىرىنى نەياران.

ئىمپۇكە تېۋىزىمى دەۋلەتى بىرىتپە لە شىۋازىكى تېۋىزە كە دەۋلەتلىك بۇ گەيشتن بە ئامانجەكانى خۇى، ستراتىجى تايىبەتى بۇ دائىرەئى. بۇ ۋىنە پىشتىۋانى سىياسى و ئابۋورى لە كاتىكدا كە شەپرى چەكدارى نەتۋانى ئامانجەكان بېيىكىن.

۸- تېۋىزىمى نىۋەتەۋەيى. ەك ھاۋكارى بزوۋتەۋە تېۋىزىستىيەكانى سالەكانى ۱۹۶۰ (لە نىۋان رووس و كوۋيا) لە سەردەمى شەپرى سارد.

۹- تېۋىزىمى ئەنفۇرماتىك. شىۋاندىنى تۆپى ئەنفۇرماتىكى ۋلاتىك بە مەبەستى خىستەن زىرگوشارىان بەيەكادانى دەۋلەتلىك. ئەم جۆرە تېۋىزە بە چەن شىۋە روو ئەدات كە بىرىتىن لە:

۱- ھىزىش بىردن بۇ سەربىكە و دامودەزگاي ئەنفۇرماتىكى لە رىگەي تەقاندەۋە يا ئاگرتىبەردان.

۲- ھىزىشى سىنتاكسى. لە رىنى ناردنى قايرۇس.

۳- ھىزىشى مانايى. لە رىگەي شىۋاندىنى پلانە كۆمپىتەرىيەكان.

۱۰- سۆپەر تېۋىزىم. ئەم تېۋىزە بە كەك ۋەرگرتن لە مادەي كىمىياۋى و بايەلۇجى و رادىيۇلۇجى و ئاۋەكى روو ئەدات.

۱۱- گەۋرە تېۋىزىم. لەم جۆرە تېۋىزىمە كە رووداۋەكەي ۱۱ى سىپىتەمبەرى ۲۰۰۱ (تەقاندەۋەي تاۋەرە ئەفسانەيەكانى رىكخراۋەي بازىرگانى جىھانى) ەك ئىمۋونەيەكى بەئاۋانگ لە ئەزمار دىت، تېۋىزىستەكان بە تەقاندەۋەي فېۋكەي نەفەرەنگەر و بە ھاندەرى سىياسى، دەست ئەدەنە كوشتىنى ئىنسانى بىتتاۋان بۇ تۆقاندنى ھەموو جىھان.

ھەر لەم جۆرە تېۋىزە لە لايەن گروپى تېۋىزىستى ئەلقائىدە* لە كوردستانىش بە ئەنجام گەشتۋە كە دەكرى بە تەقاندەۋەكەي جىزىنى قوربانى ۲۰۰۳ ئامازە بىردى كە سەدان كەس كوژراۋ و بىرىندارى لىكەۋتەۋە.

۱۲- ساير تېۋىزىم(تېۋىزىمى كۆمپىتورى)، كەك ۋەرگرتن لە سەرچاۋە كۆمپىتورىەكان و تەكنۇلۇجى زانىارى بە مەبەستى تۆقاندن يا پىئەل كىردنى خەك بۇ گەيشتن بە ئامانجى سىياسى و كۆملايەتى و ...

ریڭخراوەی نەتەوێهە کەگرتوووەکان و تیۆریزم

ریڭخراوەی نەتەوێهە کەگرتوووەکان، ھەولەکەکانی خۆی لە ساڵی ۱۹۷۲ بۆ پێناسەکردنی تیۆریزم دەست پێکردوو و سەرەنجام لە ساڵی ۱۹۷۹ گوزارشتی خۆی بۆئەوێ ھەم دیاردە پێناسە کردبێت، پێشکەش بە کۆمەڵەی گشتی کرد. ھەم ریڭخراوە لە ساڵی ۱۹۸۹ بە پێی بێرنامەییەک، بە تەئکید بیروپای خۆی لە بابەت مافی چارە ی خۆنۆسین و سەرەخۆیی ھەموو گەلانی زۆرلیکراو لە ژێر دەسەلاتی رژێمە نژادپەرست و ئیستیعارییەکان راگەیاند و ھەولێ ھەو راپەرینە رزگاربخوازانەکی کە لە گەل ئامانجەکانی جاپنامە نەتەوێهە کەگرتوووەکاندا بگونجێت، بە قانونی و ھەوا ناوبردە کرد. کۆمەڵەی گشتی ھەموو کردەوێھەکی تیۆریستی، لە ھەر کۆی و لە لایەن ھەر کەسیکەوێهە بێت مەحکووم کرد و ھەم جۆرە کردەوانەکی، تاوانبارانە و بێ پاساو لە قەلەم دا.

بێرنامە ۱۳۶۸: رۆژێک دواى رووداوێکەى ۱۱ى سێپتەمبەرى ۲۰۰۱، ئەنجومەنى ئاسایشى نەتەوێهە کەگرتوووەکان، بە کۆی دەنگ بێرنامەییەکی پەسەند کرد کە تییدا لە سەر مافی بەرگری رەواى تاکەکەسى و کۆمەڵەکی بە پێى مەنشورێ نەتەوێهە کەگرتوووەکان، تەئکید کراو. بەم پێیە ناسینی تیۆریزم ھەو مافەکی ئەدا بە دەولەتێک مادام بەر شالۆی تیۆر کەوتبێ، بە پێی مادەى ۵۱ مەنشورێ نەتەوێهە کەگرتوووەکان، بۆ داکوکی کردن لە خۆی دەس بباتە ھیزی سەربازی.

بێرنامە ۱۳۷۳: لەم بێرنامە کە ھەموو ۱۵ ئەندامی ئەنجومەنى ئاسایش بە دەنگییەو ھاتن، راگەیندرا کە «تەواوی کردەوێ تیۆریستیێ نیو نەتەوێھەکان بۆ وێنە ۱۱ى سێپتەمبەر، مەترسییەکە بۆ ئاسایش و ھێمنایەتی نیو نەتەوێھە».

ھەم بێرنامە لە بارى بەرفراوانییەو، گرینگترین بێرنامەى ئەنجومەنى ئاسایش لە ئەژمار دێت کە سەرچاوەی دارایی و بنیاتی ئابووری ئەداتە بەر مەدی نەزەر و داوا لە دەولەتان ئەکات کە لەبەر پێوەندى توندوتۆلى تیۆریزمى نیو نەتەوێھەکی لە گەل جەنایەتە داریژراوێ بان - نەتەوێھەکان، بۆ وێنە قاچاخى مادە سەرکەرەکان، قاچاخى چەک و تەقەمەنى و راگواستنى نایاسایی مادەى ئەتۆمى و کیمیایی و بایۆلۆجى، ھەول و تیکۆشانەکانى خۆیان بخەنە ریزی یەکتەرەو.

Blind terrorism

تروریسم کور

تیۆریزمی کوێر

مەبەست لەم جۆرە تیۆرە، ئەنجامدانى زنجیرە کردارێکە بۆ پرۆیاگەندە* و ھاتوھاوار بە قازانجى گرووپێک یان راکیشانى سەرنج و رای گشتی بۆ شتێک. لە بەر ئەوێکە ھێچ پلان و بەرنامەییەکی داریژراو ئەرادا نییە، پێی دەگوترێ تیۆریزمی کوێر.

Technocracy

فەن سالاری

تیکنۆکراسی

ھەم زاراوێ لە لایەن ویلیام ھینزى سمیت، نووسەرى ئەمریکایی لە ساڵی ۱۹۱۹ داھینراو و بەم جۆرە پێشانیازی کردووێ کە حوکمەت بکەوێتە دەست خاوەن پێشە و تەکنیکەکان. جۆرە حوکمەتێک کە لە گەل

سهرده‌می پیشک‌هوتنی هونه‌ری و زانستی هه‌نگاو بنیټ. له‌م جوړه حوکمه‌ته‌دا پیوسته هه‌موو سهرچاوه ئابوورییه‌کان و کاروباری کۆمه‌ل له‌ لایه‌ن ته‌کنیکسازان و زانایانه‌وه به‌ریوه بجیټ. تیکنوکراته‌کان، کۆمه‌لنیک بوون که له‌ دوا‌ی شه‌ری یه‌که‌می جیهانی ده‌ستیان کرد به‌ تو‌یژینه‌وه‌ی بارودو‌خی ئابووری و لات‌ه یه‌گرتووه‌کانی ئەمریکا.

ئهم جوړه حوکمه‌ته‌ده‌ره‌نجامی پیشک‌هوتنی خیرای زانست و ته‌کنو‌لو‌جییه له‌ جیهاندا و ئهم پیشک‌هوتنه‌ش له‌ سهر بیر و ب‌روای سیاسی حاکم و ئاکاری سیاسه‌ته‌داران کاریگه‌ریی دانا. زۆریه‌ی تو‌یژهرانی کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی ئهم شته‌یان به‌لاوه په‌سنده که له‌ کۆمه‌لگای پیشک‌هوتو‌ی پیشه‌سازیدا هه‌ر دی‌توو ده‌وری ته‌کنیککاران و زانایان گرینگتر ده‌یټ به‌لام له‌وه به‌گومانن که رژی‌می ته‌کنیکسازان بتوانی جینی نهم و ته‌کو‌زی سیاسی بگرته‌وه.

تیۆری / نظریه Theory

به‌ کۆمه‌لن ئەندیشه و بو‌چوونی گونجاو له‌ باب‌ه‌ت زانستیکی تایبه‌ته‌وه تیۆری ده‌گوتری. وه‌ک تیۆری ر‌یژهری ئانشتاین (له‌ فیزیا)، تیۆری ئابووری کۆن (ئابووری)، تیۆری پیوه‌ندییه‌کان (کۆمه‌لناسی) و تیۆرییه‌کانی ده‌ول‌ه‌ت (له‌ سیاسه‌ته‌دا). زانایان له‌ ر‌یگای کۆلینه‌وه و تو‌یژینه‌وه هه‌ول ئەده‌ن بو‌ کۆکردنه‌وه‌ی داتا و واقیعه‌کان له‌ بواریکی تایبه‌تی زانستی به‌لام پیویست ئەکات ئهم زانایاریانه به‌ ورد‌بینی و وشیا‌ری زانستییه‌وه ر‌یکی ب‌خه‌ن و پۆل‌ین به‌ندی ب‌که‌ن و پیوه‌ندی ماناداری نیوان داتا‌کان روون ب‌که‌نه‌وه و ده‌ری ب‌ه‌چن. بو‌وه‌ها کار‌یک پیویست به‌ شت‌یک به‌ ناوی تیۆری هه‌یه.

ئامانجی سهره‌کی و به‌ره‌نجامی زانست گه‌یشتن به‌ دارشتنی تیۆرییه و ئامانجی تیۆریش بریتییه له‌:

- ۱- کورت کردنه‌وه‌ی داتا‌کان و پ‌یکه‌ی‌نانیان له‌ ناو سیسته‌میکی گونجاودا. ۲- مانا به‌خشین به‌ ده‌سکه‌وته‌کان وه‌ک ئەزموون. ۳- ده‌رب‌ری‌نی و ئاشکراکردنی ئەنجامی ئەزموونه‌کان له‌ ر‌یگه‌ی دیاریکردنی پیوه‌ندی نیوان ب‌گۆره‌کان. ۴- پ‌یش‌بینی دوا‌هات و رووداوه‌کان له‌ ناینده و ۵- له‌بار کردن و خو‌ش کردنی زه‌مینه بو‌ په‌خش و بلا‌وکردنه‌وه و په‌ره‌سه‌ندنی زانست.

تیۆری سیاسی نظریه‌ی سیاسی Political theory

تیۆری سیاسی له‌ سۆنگه‌ی باب‌ه‌ت و باسه‌وه، چوار ته‌وه‌ری سهره‌کی له‌خو‌ ده‌گری که دوو ته‌وه‌ری ۲و۱ به‌ فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی ناوبرده کراوه:

(۱) تیۆری ئەخلاقییانه‌ی زانستی سیاسه‌ت.

(۲) خو‌ی‌ندنه‌وه‌ی می‌ژوو‌ی ئەندیشه‌ سیاسییه‌کان.

(۳) شیاکاری زمانه‌وانی ئەندیشه‌ سیاسییه‌کان.

(۴) دۆزینه‌وه و به‌رب‌لا‌وکردنی سیسته‌ماتیکی ب‌نه‌ما گشتیه‌کانی ره‌فتاری سیاسی.

لە روانگەى مېژووئىيە، كۆتەرتىن پېناسەى ئەم زاراۋە بۇ ئاۋىردەكردنى لىقەك لە زانستە سياسىيەكان بە كار ھاتوۋە كە لايەنى تىۋرىكى بوۋە، دېمانەيەك بە ماناى تىقكرين لە بالاترین ئاستى ماھىيەتى ژيانى باش و ئەم دەزگا سياسىيانەى كە وەھا ژيانەك بەدى دەھىنن.

J Curve Theory

نظريه منحنى جى

تىۋرى كەوانەى جەى

جۇن جەى (John Jay) كۆمەلناسىكى بەئاۋىبانگە كە ھۆكارى شۇپش دەگەپنئىتەۋە بۇ جىاۋازى فراۋان لە نىۋان چاۋەپۋانى تاكەكانى كۆمەلگا و ئاستى جىبەجىكردنى پىداۋىستىەكانيان كە ئەم فەرق و جىاۋازىيە، بە شىۋەى بەش خوراۋى و ھەژارى خۇى نىشان ئەدات. ئەم پىى وايە كەموكۋىيەكان، رەھا نىن بەلكوۋ لە نەدارىى و بەشپراۋىى رىژەيى يەرە سەرچاۋە دەگرن و ئەم ئاستەنگىيەش كاتەك روو ئەدات كە سەردەمى دوۋر و درىژى خۇشگوزەرانى ئابوۋرى، لە ئاكاۋ راۋەستى و بە شىۋەيەكى بەرچاۋ پىچەۋانە بىيئەۋە. كۆمەلناسى ئاۋىراۋ، تىۋرىيەكەى خۇى لە قەبارەى خىشتەيەك ئاراستە كردوۋە كە بە كەۋانەى جەى ناۋى ئاسراۋە.

چارنامەى ئىسلامى مافەكانى مروۋە

اعلامىه اسلامى حقوق بشر

Islamic Declaration of Human Rights

چارنامەى ئىسلامى مافى مروۋە لە دانىشتنى وەزىرانى دەرەوى رىخراوى كۆنفرانسى ئىسلامى لە سالى ۱۹۹۰ لە قاھىرە پەسەندى. ئەم چارنامە بە پىسى سەرمەشقەكانى ئايىنى ئىسلام، مافى مروۋە و نازادىيەكانى تاكى خستوتە بەر چاو و هەول ئەدات تا رادەيكە خویندەنەوہەيكى ھاوشىوہ لە گەل مافەكانى مروۋە لە روانگەى ناناىنى و سەر زەمىنىيەوہ بدا بە دەستەوہ.

چارنامەى سەربەخۆى و لاتە داگىركراوہكان

كىمىتە ختم استعمار

The special Committee on Decolonization

لە رىكەوتى ۱۴ دىسەمبىرى ۱۹۶۰ كۆمەلەى گشتى نەتەوہ يەكگرتووەكان، چارنامەى راگەياندىنى سەربەخۆى و لاتانى كۆلۇنيايى و داگىركراو (چارنامەى كۆتايى داگىركارى) كە لە لاىەن ۴۲ و لاتى ئەفرىقاى و ئاسىياى نامادە كرابو بە كۆى ۹۰ دەنگى نەرىنى و ۹۹ دەنگى پارىزكەر و بىن هىچ دەنگىكى نەيار، پەسەندى كرد. لەم چارنامەدا روون كراوہتەوہ: ژێردەستەبوون، وەبەرھىنان، يا خستەنە ژنەر رىكىفى جەماوہرىك لە لاىەن حوكمەتلىكى بىگانە، پىشلىكەرى چارنامەى نەتەوہ يەكگرتووەكان و ماف و نازادىيە مەدەنىيەكان لە ئەژمار دىت و رىگرىكە لەبەردەم ناشتى و ھارىكارى نۆدەولەتەدا.

بۇ نەھىشتەنەوہى ئەم بەربەستەنە، كۆمەلەى گشتى «داواكارى كۆتايى ھىنانى خىراى داگىركارىيە و دەخوازىت، بىن هىچ مەرجىك سەربەخۆى و لاتانى داگىركراو لە ژێردەسەلاتى بىگانە» راگەيەندىت.

ئەم چارنامە لەسەر ئەوہ جەغەدەكات كە نەبوونى نامادەيى سياسى، ئابورى، كۆمەلەيەتى و كولتورى ئەم و لاتانە نابىت رىگر بىت بۇ دواخستنى پرۆسەى سەربەخۆى.

چارنامەى نەتەوہ يەكگرتووەكان

United Nations charter

مشور ملل متحد

چارنامەى نەتەوہ يەكگرتووەكان، رىسانامەى نەتەوہ يەكگرتووەكانە. ئەم چارنامە برىتەلە نامانج و پەنسپ و ياسا و رىساكانى پىويست بۇ گەيشتن بە نامانجەكانى نەتەوہ يەكگرتووەكان كە پىكەتاتوہ لە يەك پىشەكى، ۱۱۱ بەند و يەك پاشەكى ھەفتا بەندى كە پەيوستە بە دادگاى نۆنەتەوہيى داد. چارنامەى نەتەوہ يەكگرتووەكان لە رىكەوتى ۱۹۴۵/۱۰/۲۴ لەپاش پەسەندى كردنى دەولەتانى چىن، فرەنسا، برىتانىا، سۆڤىيەتى پىشوو، و لاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا و زۆرىنەى و لاتانى ئەندام، گەيشتە قوناعى جىيەجىن كردن.

Mass/mob

توده

جڭات/جه‌ماوهر

جڭات به کومه‌لنکی چالاک نه‌وترئ که هاوشیوهی جه‌ماعه‌ت له نه‌ژمار دیت. تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی جڭات بریتیه له: نزیکایه‌تی شوین، ناپایه‌داری و کرده‌وه‌یه‌کی کومه‌له‌کی که بکه‌ویته ژنیر کاریگه‌ری پالنه‌رنکی به‌سوزی هاوبه‌ش تاکوو بگاته ده‌ور و ینگه ره‌سمیه‌کانی. له روانگه‌یه‌کی تره‌وه به گشتی به مانای کومه‌لن بوونه‌وه‌ری سروشتی که زیاتر وه‌ک جه‌سته‌یه‌ک سه‌یر نه‌کرئ، لیکدراوه‌ته‌وه. له زانسته‌ مرویی و کومه‌لایه‌تیه‌کاندا جڭات ده‌لالت نه‌کا به سهر خه‌لنکی زور که له شویننک نیشته‌جن بووبیتن.

له باره‌ی جڭاته‌وه، ته‌نیا شتیک که گرنگه گشت بوونه‌که‌یه‌تی نه‌گینا سه‌رنج نادرته‌ کهرت و ره‌گه‌زه پینکهنه‌ره‌کانی، بویه له گه‌ل گروپ جیاوازی زوری هیه.

له جه‌ماوه‌ردا به گشتی بیروپا و لایه‌نگری و تواناییه‌کانی تاکه‌که‌س و گروپ، یان شیوازی ژبان به تهرزینکی لیک ترازو خوی نیشان نادات به‌لکوو نه‌م شتانه له‌ناو کومه‌لنک هوکار و شیواز و لاگیریی ره‌شوکی ده‌وتینه‌وه.

جڭات، گروپ نییه که له رووی ویست و ئیراده‌وه خاوه‌نی تاییه‌تمه‌ندی و یه‌گرتوویی بیت. له جڭاتدا به ریژه‌ی گروپ هه‌ست به گوشارنکی که‌متر نه‌کرئ. ده‌سپۆشتن و سه‌یتره په‌یاکردن به سهر جڭاتدا نه‌غله‌ب به ناسانی روو نه‌دات. به هاسانی نه‌کرئ جڭاتینکی ناپازی بگوزیته جڭاتینکی رازی و به پیچاوه‌نه‌شوه نه‌م شته روو نه‌دات.

separatism

تجزیه طلبی

جودایی خوازی

خواستی گروپینکی نه‌تنیکی دانیش‌تووی ولاتیک بۆ جیا بوونه‌وه له ژنر ده‌سه‌لاتی سیاسی ده‌وله‌تیک که نه‌و گروپیه نه‌تنیکیه تا نه‌ر کاته به‌شیک بووه له‌و ولاته. نه‌غله‌ب، نامانجی جودایی خاوه‌کان دامه‌زاندنی ده‌وله‌تینکی نوییه له ولاتینکی تازه بۆ نه‌ته‌وه‌یه‌کی تاییه‌ت. سه‌ده‌ی نۆزده له نه‌ورویا و سه‌ده‌ی بیستیش له ناسیا و نه‌فریقا، به هوی پهره‌سه‌ندنی ناسیونالیزم* و ته‌نینه‌وه‌ی وشیار ی نه‌ته‌وه‌یی له‌ ناو ئیمپراتۆریه‌کاندا بزاقی جودایی خوازی به زوری پهری سه‌ند و بووه هوی هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئیمپراتۆریه‌کان و سه‌ره‌م‌لدانی نه‌ته‌وه‌ی نوئ. گرینگترین روودای له‌م چه‌شنه هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی ئیمپراتۆریه‌ گه‌وره‌کانی فهره‌نسه و به‌ریتانیا و عوسمانی بوو که له ناسیا و نه‌فریقا و نه‌مریکا ده‌سه‌لاتیان به ده‌سته‌وه بوو.

هاندهری جودایی خوازی، ره‌نگه جیا بوونه‌وه له ولاتیک بیت و موثره‌ بوون به ولاتینکی‌تر. جودایی خوازی، له یاسای زۆریه‌ی ده‌وله‌ته‌کاندا ره‌نگه له جومله‌ی تاوانی سیاسی* له قه‌لم بدریت و هه‌ندی جاریش به واتای خه‌یانه‌ت پیناسه نه‌کرئ و به‌ناوی دژبه‌ری و ناتهبایی حاکمیه‌تی نه‌ته‌وه‌یی سزای بۆ دیاری نه‌کرئ.

جوگرافیای سیاسی (جینوپولیتیک)

جغرافیای سیاسی

Geopolitic

پلاندانان بۆ سیاسەتی دەرەوێ و لا ئێک بە لە بەرچا و گرتنی ھۆکارە جوگرافیەکان. بابەتی جوگرافیای سیاسی، خۆیندەنەوێ بنەما جوگرافیەکانی دەسەلاتی دەولەتە واتە لێکدانەوێ دەوێ کە شەھەوا، سەرچاوە سرووشتییەکان، شوێنکاتی جوگرافیای، حەشیمەت و تاییبەتەندیە کەلتورویەکان بە سەر سیستەمی سیاسی و لا ئێک. ئەرەستۆ دەلێ: بە بێ رەچا و کردنی جوگرافیا، ئەقلی سیاسی بێ ناکات. جان بۆدن، یەکەم بیرمەندی ھاوچەرخ بوو کە پێوەندی نێوان زانستی سیاسەت و جوگرافیای بەرجەستە کرد. مۆنتسکیف و رۆسو، ھەرمەکانیان بە نۆبە خۆیان لە سەر پێوەندی ھۆکارە جوگرافیەکان و کەشوەھا بە سەر شینواری حوکمەت کردن و کاریگەری ئەم ھۆکارانە بە سەر سیاسەت و ئازادی خەلک، توێژینەوێان کردووە.

یەکیک لە پێشەنگەکانی جوگرافیای سیاسی، ھالفۆرد مەکیندر (۱۸۶۱-۱۹۴۷) نووسەری بەریتانی بوو کە پینی وابوو چارەنووسی مێژووی جیھان، ئاکامی شەڕ و ململانێی ھیزی و شکای یوو لە بەرامبەر ھیزی دەریاییدا.

بابەتی نوێی جوگرافیای سیاسی، لێکدانەوێ مەسەلە جیھانیەکانە لە روانگەی جوگرافیایەوێ. سەرھەلانی ناوێندە جیھانیەکانی دەسەلاتی نوێ، گرنگایەتی سەرچاوە سرووشتیەکان لەباری دەسەلاتی سیاسی و پێوەندی باکوور و باشوور لە جوملەی سەرباسەکانی جوگرافیای سیاسی مۆدێرنیە. لێکدانەوێ سنوورە سیاسییەکان و ناوچە سەرسنووریەکان، ھیزی دەریایی و شکایی و ناوێندە سیاسییە بەھیزەکانی دەسەلات لەباری جوگرافیەوێ بابەتی توێژینەوێ جوگرافیای سیاسییە.

جوولەکە قەران

یھودستیزی

Anti-semitism

دوژنایەتی یا نەفرەت لە جوولەکان بە مەبەستی ئازاردان یا لەناوبردنیان. لە ئەوروپای سەدەی بیستەمدا دوژنایەتی لە گەل جوولەکان - کە پیشتر لە سۆنگە یەکی ئایینیەوێ بوو- جینی خۆی دا بە دوژنایەتی رەگەزی (رەگەزپەرستی) و ئەلمانای نازی (بەروانە نازیس) یوو ناوێندی بلاوکردنەوێ ئەم نەفرەتە. دوژنایەتی لە گەل جوولەکە، لە مێنەئە سەدەی نۆزدە ھاوکات لە گەل سەرھەلانی رێبازەکانی بالادەستی رەگەزی ئاریایی (نوردیک) پەرەئ سەند و لایەنگرانی ئەم بیرۆکە ھەولیان دا بۆ رێبازەکیان بنیاتی زانستی بدۆزنەوێ.

لە ئەلمانای نازی ھەولیان دا کە رەگەزی «ئاریایی» لە «نا ئاریایی» جیاکەنەوێ و لە «تێوێدانی» ئەم رەگەزە بەرگری بکەن و لەم بابەتەوێ یاساگەلێکیان دانا. بە پینی ئەم قانونانە جوولەکە، بێگانە و خاوەن رەگەزێکی سووک بوون کە خۆینی ژەھراویان خۆبەخۆ تاوانباریان دەکات. لەم رووێوێ یوو کە زەھاسە و خۆشەویستی لە نێوان جوولەکە و ئاریایی پیاوان کرا.

دوای ئەم قانونانە، زانیانی ناوداری جوولەکە وەک ئەنیشتەین و فڕۆید، خزانە تاراوگەوێ و بەرھەمە

مۆسیقاییه‌کانی مەندلسۆن و باخ یاساغ کرا. جووله‌کان له مافی مه‌ده‌نی و پیشه‌یی و بازرگانی بی‌هش کران و ده‌سته‌ده‌سته نێردانه ئۆردووگا‌کانی کاری ژۆره‌ملی.

له سه‌ده‌ی نۆزه‌ و نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی بیست، ئه‌وروپای رۆژه‌لات بووه‌ ناوه‌ندی پرۆیاگه‌نده‌ دژی جووله‌که‌ و لێزمه‌ بوو که‌ جووله‌نه‌وه‌ی زایۆنیزم* ده‌ستی پێک‌رد. له‌ ده‌ستووری بنچینه‌یی ئهم ولاتانه‌دا (له‌ ۱۹۴۵ به‌م‌لاوه‌) ئه‌گه‌رچی به‌ رێژه‌وه‌ باس له‌ مافی که‌مینه‌ ئایینی و ره‌گه‌زییه‌کان کرابوو به‌لام جارجاریک ئهم دۆژمانیه‌تییه‌ ئه‌بێندرا و زۆربه‌ی ئهو جووله‌کانه‌ی له‌م ولاتانه‌دا مه‌نسه‌بی ده‌وله‌تییان هه‌بوو، ده‌ستیان له‌ کار پێ کێشانه‌وه‌.

دوا‌ی شۆڕشی ۱۹۱۷ سۆقیه‌ت، ده‌وله‌تی نوێ به‌ جووله‌کانی ولاته‌که‌ی که‌ ئه‌و‌ده‌م ۲ ملیۆن و ۲۰۰ هه‌زار که‌س بوون، مژده‌ی خودمۆختاری له‌ ژێر چاودێری ده‌وله‌ت دان. هه‌روه‌ها دانانی شانۆ و ده‌رکردنی رۆژنامه‌ و گۆڤار و کتێب به‌ زمانی ئیدی (زمانی جووله‌که‌کانی ئه‌وروپا که‌ ئاوێته‌یه‌ک بوو له‌ زمانه‌کانی ئه‌وروپی و عیبری) ئازاد کرا به‌لام ئهم به‌لێنانه‌ به‌ رێوه‌ نه‌چوو.

سه‌ره‌له‌دانی زایۆنیزم و ده‌وله‌تی ئیسراییل، بۆته‌ ه‌وی په‌ره‌سه‌ندنی جۆربه‌جۆری جووله‌که‌ قه‌ران له‌ رۆژه‌لاتی ناوین و شوینی دیکه‌. ئه‌گه‌رچی ده‌وله‌تی ئیسراییل هه‌ول ئه‌دات هه‌ر جووله‌یه‌کی دژ به‌ زایۆنیزم به‌ جووله‌که‌ قه‌ران له‌ قه‌له‌م به‌دات به‌لام دژایه‌تی له‌ گه‌ل زایۆنیزم و له‌ناوبردنی جووله‌که‌کان هه‌میشه‌ یه‌ک واتایان نییه‌، چونکا له‌ ناو جووله‌کانیشدا گروپ و خه‌ڵکانیکی نووسه‌ر و لیکۆله‌ر هه‌ن که‌ دژی زایۆنیزم و ده‌وله‌تی ئیسراییلن.

Separation of powers

تفکیک قوا

جیاکردنه‌وه‌ی هێزه‌کان

ئهم زاراوه‌ ده‌لاله‌ت ئه‌کا به‌ سه‌ر دابه‌شکردنی ده‌سه‌لات له‌ به‌ینی ده‌زگا جۆراوجۆره‌کانی حوکمه‌ت که‌ له‌ نه‌جامدا هه‌ر ده‌زگایه‌ک خۆی به‌ ئه‌رك و ته‌وزیمیکی جیاوازه‌وه‌ سه‌رقاڵ ئه‌کا و له‌م به‌ستینه‌شدا که‌م‌اکۆرتیک به‌ شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ له‌ ده‌زگا‌کانی دیکه‌ ئیش ده‌کات. له‌ راستیدا ئهم بیرۆکه‌ بۆ به‌رگری کردن له‌ ده‌سه‌لاتی ژۆرداری و مله‌وپیی ئاراسته‌ کراوه‌، بۆ ئه‌وه‌ی ده‌سه‌لاتی حوکمه‌ت له‌ شوێنیکدا چه‌ق نه‌به‌ستی و کۆ نه‌بێته‌وه‌. سه‌رچاوه‌ی ئهم بیرۆکه‌ ئه‌گاته‌وه‌ بۆ ئه‌ره‌ستوو به‌لام به‌ شیوه‌ی نوێ و ئه‌میس‌تایی ئه‌گه‌ر بێته‌وه‌ بۆ قه‌یله‌سوفانی سیاسی سه‌ده‌کانی ۱۷ و ۱۸ی ئه‌وروپا، به‌ تایبه‌ت جۆن لاک له‌ به‌ریتانیا و مۆنتسکیڤ له‌ فه‌ره‌نسه‌. نه‌ریتی هه‌له‌وه‌شاندنی هێزه‌کان له‌ حوکمه‌تدا به‌ سێ هێزی راپه‌راندن، یاسادانان و دادوه‌ری بووه‌.

له‌م باره‌وه‌ شروقه‌ و پرسی جیاوژ له‌ ئارادایه‌ که‌ بریتین له‌: ئهو ئه‌رك و ته‌وزیمانه‌ی که‌ ئه‌بێ به‌ وردی لێک جیا بکړینه‌وه‌ کامانه‌ن؟ راده‌ی سه‌ربه‌خۆیی پێویست چه‌نده‌یه‌؟ تاچ راده‌یه‌ک چاودێری ده‌زگا‌کان به‌ سه‌ر کاری یه‌کتدا ئه‌گه‌نجیت؟ و ئهم بابته‌ش که‌ نایا ده‌ره‌نه‌جامی جیاکردنه‌وه‌ی هێزه‌کان، هاوته‌رازنی ده‌زگا جیاوازه‌کان دابین ئه‌کات؟

بڼه‌مای جیاکردنه‌وی هیژده‌کان، بۆ یه‌که‌م جار به له‌به‌ر چا‌و‌گرتنی بیرۆکه‌ی مۆنتسکیف له ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەمریکا‌دا ها‌ته ئا‌راوه. ئەم ده‌ستووره هیژی راپه‌را‌ندنی سپارده سه‌ر‌کۆمار و هیژی یاسا‌دا‌نایشی به کۆنگرێس به‌خشی. د‌و‌ای شۆ‌رشی فره‌نسه و به له‌به‌ر‌چا‌و‌گرتنی ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەمریکا، ئەم بڼه‌رته له ده‌ستووری فره‌نسه‌ش‌دا په‌سندکرا و ئینجا ئەم فیکره زۆربه‌ی و‌لاتانی دیکه‌ی جیهانی گرت‌ه‌وه.

جیا‌وازی/فرق‌دا‌نان تبعیض Discrimination

به گشتی به مانای جیا‌کردنه‌وه، سه‌رنج پێ‌دان، یا‌ن قاییل بوون به جیا‌وازی له نیوان شته‌کان‌دا‌یه. به و‌اتایه‌کی سه‌ره‌زاه‌کی بریتیه له به‌ربه‌ستگه‌لیکی یاسایی، نه‌ریتی یا‌ن قه‌رار و به‌ریاری نا‌به‌سمی به د‌ژی گرووپیکی تابه‌ت بۆ وینه گرووپیکی ئایینی یا نه‌ت‌نیکی جیا‌وا‌ز.

جیا‌وازی ره‌گه‌زایه‌تی تبعیض نژادی Apartheid/Segregation

جیا‌کردنه‌وه‌ی ها‌و‌و‌لاتیان له یه‌ک‌تر به پێ‌دا‌نگی نه‌ت‌نیکی و به‌ربه‌ستکردنی که‌ما‌یه‌تی‌یه ره‌گه‌زیه‌کان له باب‌هت شوونی ژیا‌ن و تیکه‌لبوون له گه‌ل ره‌گه‌زی «بالا‌ده‌ست» و هه‌روه‌ها بې‌به‌ش کردنیان له ماف مه‌ده‌نی و سیاسی و بێ‌عه‌دا‌له‌تی و نا‌به‌رامبه‌ری له وه‌رگرتنی مووچه و په‌روه‌رده و را‌ه‌ینانی کۆمه‌لا‌یه‌تی. نموونه‌ی جیا‌وازی ره‌گه‌زایه‌تی، سیاسه‌تی ئەلمان‌یا‌ی نازی بوو ده‌رحه‌ق به «خه‌لکانی نا‌نا‌ریایی» (به‌وانه جووله‌که‌ ق‌را‌ن).

به نا‌و‌یا‌نگ‌ترین رژێمێک که به‌ری‌وه‌به‌ری ئەم سیاسه‌ته د‌ژه مرو‌فانه بووه، رژێمی ئەفریقای باشووری بووه که به ناوی «نا‌پارتاید»* له سا‌لی ۱۹۴۸ سیمایه‌کی یاسایی و ره‌سمی به‌خۆ‌وه گرت‌وه. له نا‌وه‌راستی سه‌ده‌ی چه‌ق‌ده‌وه که ئەوروپییه‌کان ده‌ستیان به‌سه‌ر ئەم و‌لاته‌دا گرت، ئەم سیاسه‌ته به‌ری‌وه‌ چووه. حیزبی «نه‌ته‌وه‌یی» که له سا‌لی ۱۹۴۸ به ده‌سه‌لات گه‌یش‌ت، رێسا‌گه‌لیکی بۆ ئەو خه‌لکانه‌ی که سپی‌پێ‌ست نه‌بوون په‌سند کرد که هه‌موو بواریکی ژیا‌نی ئەوانی ئەگرت‌ه‌وه. (بۆ وینه، به‌رگری کردن له زه‌ما‌وه‌ندی سپی پێ‌سته‌کان له گه‌ل ره‌گه‌زه‌کانی‌تر، به‌ربه‌ستکردنی ماف سیاسی و ها‌ت‌وو‌چۆ و هه‌ل‌به‌ژاردنی ما‌ل و نیش و کار و ...)

له سا‌لی ۱۹۵۲ نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرت‌وه‌کان له‌م باره‌وه ده‌ستی به په‌ی‌جووری کرد و ئەم سیاسه‌ته‌ی وه‌ک مه‌ترسییه‌ک بۆ ئاشتی و ماف مرو‌ف له قه‌له‌م‌دا به‌لام ده‌وله‌تی ئەفریقای باشووری، رێگه‌ی به‌کۆمیته‌ی لێ‌پرس‌را‌وی ئەم مه‌سه‌له نه‌دا. سه‌ره‌نجام ئەم رژێمه له سا‌له‌کانی کۆتایی سه‌ده‌ی بیسته‌م‌دا به‌خه‌باتی بێ‌‌و‌چانی خه‌لکانی ئەم و‌لاته به رێ‌به‌رایه‌تی نیلسۆن مه‌ندێ‌لا روو‌خ‌پێ‌ندرا و ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه به‌بێ ره‌چا‌و‌کردنی جیا‌وازی ره‌گه‌زیی که‌وته‌وه ده‌ست خه‌لك.

جیهاد/خه‌باتی ئایینی جهاد Jihad (holy war)

بۆ وشه‌ی جیهاد ئەم پێ‌ناسانه‌ی خوا‌ره‌وه‌ کرا‌وه:

- شهر له گه‌ل کافره‌کان له پیناوی ناین. له قورئاندا زیاتر له‌گه‌ل وشه‌ی قتال (کوشتار) به‌کار براوه.
- قتال بۆ پشتیوانی کردن له ناین، کارنکی ره‌وايه.
- خه‌باتی موسولمانان له گه‌ل نه‌جنه‌بی به‌مه‌به‌ستی بانگه‌یشتنیان بۆ نایینی ئیسلام یان بۆ پاراستنی سه‌ربه‌خۆی حوکه‌مه‌تی ئیسلامی.
- له خۆ بووردن و کۆشش له ریی خوا.
- له نایینی ئیسلامدا لهم وشه‌ زاراوه‌گه‌لیکی‌تر دروست بووه:
- جیهادی سه‌ره‌تایی: شه‌رێك که به‌مه‌به‌ستی داکوکی کردن نه‌بی‌ت و له شه‌رێکی ناسایی بجیت.
- جیهادی بچوک: به‌مانای شه‌ر له گه‌ل کافره‌کان.
- جیهادی مه‌زن: به‌واتای شه‌ری گه‌وره‌ که شه‌ری ئینسانه‌ له گه‌ل نه‌فس(ده‌روون)ی خۆی بۆ چاکسازی و پاراستنی خۆی.
- جیهادی بانگه‌یشتن: ئەم جیهاده جوړه شه‌رێکه به‌مه‌به‌ستی بل‌اوکردنه‌وه و په‌ره‌پێدان به‌دیانه‌تی ئیسلام.

جهان‌بینی جهان بینی Weltanschauung/ world outlook

ره‌گی ئەم وشه‌ ئەلمانیه‌ و به‌مانای «روانین بۆ جیهان»ه. له فره‌نگی فله‌سه‌فی ئەلمانیدا به‌مانای وینایه‌کی گشتیه‌ له جیهان و به‌پێگه‌ و هه‌لوێستی ئینسان له‌ ناو خۆیدا لیک‌دراوه‌ته‌وه. جیهان‌بینی روانین و ته‌فسیرنکی تایبه‌ت له‌ گه‌ردوون و ژيان ئەدا به‌ده‌سته‌وه.

له‌ زاراوه‌دا بریتیه‌ له‌ ده‌زگای تیۆری و مه‌فه‌ومی و ویناندنی جیهان. به‌مانایه‌کی به‌رب‌لا‌و هه‌موو تیۆریه‌کانی ئینسان له‌ باره‌ی جیهانی ده‌وروهر، هه‌ر له‌ تیۆری و بیرۆکه‌ فله‌سه‌فی و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کانه‌وه‌ بگه‌ر هه‌تا ئەخلاق و هونه‌ر و زانسته‌ سرووشته‌یه‌کان نه‌گه‌ریته‌وه. به‌لام مانا جه‌وه‌ری و کاکله‌کی بریتیه‌ له‌ تیۆری و بیر و بروای فله‌سه‌فی. به‌ گشتی جیهان‌بینی، سن رێچکه‌ی لی بۆته‌وه:

- جیهان‌بینی زانستی
- جیهان‌بینی فله‌سه‌فی
- جیهان‌بینی نایینی

جهان‌نگه‌ری/جیهانی بوون جهانی شدن Globalization

ئه‌گه‌رچی وشه‌ی جیهانی (global- گلو‌قه‌س) میژویه‌کی سه‌دان سه‌له‌ی هه‌یه‌ به‌لام زاراوه‌ی (globalization) له‌ سا‌لی ۱۹۶۰ به‌دواوه‌ به‌ره‌وی په‌یدا‌کردوه. فره‌نگی وێبستێر، یه‌که‌م فره‌نگه‌نگی موحته‌به‌ر بوو که له‌ سا‌لی ۱۹۶۱ ئەم زاراوه‌ی پیناسه‌ کرد. به‌م حا‌له‌ به‌رفراوانی «جیهان‌نگه‌ری» وه‌هایه‌ که

گه‌یشتن به پیناسه‌یه‌کی پرپیست و گونجاو دژوار نه‌نوئین. ئەم پیناسه‌ی ژێره‌وه، کۆی پیناسه و بۆچوونی چەن‌کەسیکی پسیپۆره‌ له‌م باره‌وه:

جیهانگهری، بریتییه‌ له‌ پرۆسه‌ی په‌ستاوتنی کات و شوێن که‌ به‌و پینیه‌ خه‌ڵکانی جیهان که‌م‌تاکورتنیک به‌ وشاریه‌یه‌وه‌ له‌ کۆمه‌لگای جیهانیدا تێوه‌گلێن. به‌ واتایه‌کی‌تر ره‌وتیکه‌ که‌ به‌و پینیه‌ تاکه‌کەس و کۆمه‌لگا له‌ پانتایه‌کی جیهانیدا یه‌که‌نه‌گره‌نه‌وه. له‌ پیناسه‌یه‌کی‌تردا جیهانگهری، پرۆسه‌یه‌کی‌ شالۆزه‌ که‌ ده‌وله‌ته‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان زیاتر له‌ جاران پیکه‌وه‌ گرێ نه‌دا و تیۆری دیموکراسی تووشی کێشه‌ و قه‌یرانیکی‌ نوێ ده‌کات. کارگه‌ری جیهانگهری به‌ سه‌ر دیموکراسی و حاکییه‌تی نه‌ته‌وه‌یی له‌م پرسیارانه‌دا خۆی ده‌ره‌خات:

ئایا حوکمه‌ته‌ دیموکراتیه‌کان، وه‌ک جاران ده‌سه‌لاتیان به‌ سه‌ر کاروباری ناوخوا‌ی و لا‌ته‌که‌یان نه‌شکێ یا نه‌وه‌ی شارۆمه‌ندان به‌ حوکمه‌تیک ده‌نگ نه‌ده‌ن که‌ نه‌توانی‌ بریاره‌کان جینه‌جی بکات" چونکا ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ به‌ ده‌ست بازاری دۆلار و کۆمپانییه‌ فره‌نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان و بانکه‌ نێونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌که‌ ده‌یه‌. ئایا له‌ نێوان هاوولا‌تیانی و لا‌تیک له‌ گه‌ل ئەو که‌سانه‌ی نه‌که‌ونه‌ ژێر کارگه‌ری سیاسه‌ته‌کانی حوکمه‌تی نه‌ته‌وه‌یی، ویکچوویی و هاوشیوه‌یی‌یه‌ک له‌ ئارادایه‌" (بۆ وینه‌ سیاسه‌تی یارمه‌تیدان یا پاوه‌جیکردنی دامه‌زراره‌ نه‌تۆمیه‌یه‌کان).

ئایا ده‌کرێ ده‌زگا نێونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان، بۆ وینه‌ «سندوو‌قی دراوی نێونه‌ته‌وه‌یی» و «بانکی جیهانی» به‌ شیوازیکی دیموکراتیک به‌ره‌نۆه‌ بیرین؟

به‌ گشتی دوو روانگه‌ی جیاوا‌ز له‌ باب‌ه‌ت جیهانگهری له‌ ئارادایه‌: روانگه‌ی یه‌که‌م، نه‌یارانی ئەم پرۆسه‌ له‌ ئەمار دین و روانگه‌ی دووه‌م له‌ گه‌ل‌یا هاوده‌نگن. نه‌یاران پینان وایه‌ که‌ جیهانگهری و یه‌که‌پارچه‌ بوونی جیهان زیاتر له‌ هه‌فسانه‌ ده‌چن و ئەم زارابه‌ به‌ پالنه‌ری سیاسیه‌یه‌وه‌ داها‌تووه‌. له‌م روانگه‌وه‌ شتیکی‌ نه‌وتۆ له‌ جیهاندا رووی نه‌داوه‌ و جیهانگهری دیاردیه‌یه‌کی‌ نوێ نییه‌ و ئەم هه‌لومه‌رجه‌ی ئیستا زیاتر له‌ بارودۆخی سه‌ده‌ی نۆزه‌ ده‌چێ به‌ واتایه‌کی‌تر ئەم ره‌وته‌ ده‌وامه‌ی میژووه‌.

له‌ به‌رامبه‌ر ئەم روانگه‌دا هه‌ندیکێ‌تر ده‌لێن جیهانگهری هه‌موو شتیکی‌ خستۆته‌ ژێر کارگه‌ری خۆیه‌وه‌ و پیکه‌اته‌ی ده‌وله‌ت و ماهیه‌تی سیسته‌می ئابووری و لا‌تانی تووشی وه‌رچه‌رخان کردووه‌. تیۆری دانهری به‌ناوبانگی ئەم بۆچوونه‌، کینچی ئۆمایه‌ی له‌ ژاپۆنه‌ که‌ پینی وایه‌: ده‌وله‌ت - نه‌ته‌وه‌کان به‌ره‌و تیاچوون هه‌رۆن و پیتش‌بینی ئەکات له‌ ۲۰ سالی‌ داها‌توودا ۱۰۰ تا ۲۰۰ ده‌وله‌ت - شار، به‌دی بێت. به‌ باوه‌ری‌ شانتونی گیدی‌ن، تیۆری دووه‌م نزیک‌تر له‌ واقع. ئەو ده‌لێ جیهانگهری به‌ تایبه‌ت له‌ به‌ستینی ئابووردا به‌ گه‌وته‌ی ئابووری ناسی به‌ناوبانگ، دانی‌ کو‌اخ، هی‌دی‌ هی‌دی‌ به‌ره‌و ئابوورییه‌کی‌ بێ‌بارست ده‌پوا. ئابووری سووک له‌ ناستی جیهانیدا په‌یه‌وه‌سته‌ به‌ دانوستان و بازرگانی‌ کردن به‌ زانیاری‌ نه‌ک بازرگانی‌ کردنی‌ کالا و شه‌مه‌ک.

گیدی‌ن، پرۆسه‌ی جیهانگهری به‌ به‌ره‌می‌ به‌یه‌کادرا‌نی نه‌زمی هه‌میشه‌یی و شوێن و کات له‌ قه‌له‌م نه‌دا و پینی‌ وایه‌ ئەم ره‌وته‌ به‌ مانای ئالوگۆزکردنی هه‌موو ده‌زگا‌کانی کۆمه‌لگایه‌ و ئەم وه‌رچه‌رخانه‌ هه‌ر له‌ به‌ستینی

ئابووری روو نادات به لککو له ناستی پڼوه نډییه کانداهه قهرمن به چه شنیک که ده ولت و نه ته وه و ژبانی که سه کی نیمه ده خاته ژیر کاریگریه وه.

د. حسین عزمی، تیوری داریژی نابووری و پهره سندن له نیران دهلی: جیهانگیری به واتای هواسنبوونه وه به کی ساده کی که لتووره کان نییه به لککو به واتای نه وه به که پڼوه نډی که لتووره کان خیرا تر نه بې و لیک حالیبوون و فاماندنی فهرهنگی نه ته وه کان زیاد نه کات. به لآم نه وه نډی میژوو نیشانی داوه، وادیاره ویکچوویی همه لایه نه ی فهرهنگی روو نادات و جیهان که لتووریکي تاقانه به خویه وه نابینیت.

Free world

دنای آزاد

جیهانی نازاد

نهم زارواه له لایه ن سیاسه تمه دارانی روژاوايي بو باسکردن له جیهانیک به دهر له کومونیسیت به کار براوه

Third

جهان سوم

جیهانی سنیهم

world زارواه ی جیهانی سنیهم، یه که م جار له لایه ن نابووریناسیکي فهرهنگی به ناوی «نالفرید سووی» به کار براوه. نهم زارواه له ساله کانی ۱۹۵۰ تا ۱۹۶۰ رهواجی پیدا کرد و مه به ستیش له ولاته ناسیایی و نه فریقاییانه بوو که تازه سهر به خوییان به دس هیابوو. هه روه ها شو ولاتانه شی نه گرتوه که نه له ریزی ولاتانی پیشکوه وتووی سهرمایه داریدا نه گونجان و نه له ریزی ولاتانی پیشکوه وتووی کومونیسیتیدا.

پیناسه گه لیکي تریش له بری نهم زارواه به کار براوه که بریتین له: ولاتانی دواکه وتوو، ولاتانی که متر پیشکوه وتوو، ولاتانی روو له پهره سندن. خه لکی ولاتانی جیهانی سنیهم، به زوری خه ریکی کشتوکالن و له دیها ته کانداهه ژین و بو کاری به ره مه پینان زیاتر له شیوازی کونباو که لک وه رنه گرن.

له م سالانه دا بزاقیکي سیاسی نیونه ته وه یی له م جوړه ولاتانه پهری سهند که له دووی شوناسیکي تاییه تی سیاسی و نه خلای بووه بو روبه پوبونه وه له بهرامبر دوو بلوکی روژه لات و روژاوا دا. به ناوبانگترین ریبه رانی نهم بزاقه بریتی بوون له: جواهرله عل نیهر و له هیندستان، جه مال عه بدولناسر له میسر، نه حمده سکارن و له هندونیسیا و تیتو له یوگوسلاقی. هه نډی له مانه هیوادار بوون به پیکه پینانی «هینزکی سنیهم» بلوکیکی تر له بهرامبر دوو بلوکه که دابه مزینن.

چینی یه کان به په سندرکدن ییوکه ی سن جیهان، نهم زارواه یان بره و پیندا. به پای شو ان جیهانی سنیهم، جیهانی حه قیقی و دژی نیمریالیزمه.

چارتیزم

چارتیسم

Chartism

چارتیزم له وشه‌ی charte به مانای نووسراوه، به‌لگه، به‌یاننامه، بلاقوک و وهره‌قه‌ی شوناس وهرگیراوه. چارتیزم، بزاځیکې ریفورمخوازانه‌ی به‌ریتانی بوو که له ساله‌کانی ۱۸۴۰ تا ۱۸۴۸ له‌م ولاته‌دا بډ‌باشتر کړدنی پهرله‌مان له‌شارادا بووه. سهرکه‌وتنی چارتیزم به‌هوی گرووپیکی کړنکاری بوو که خوځیان به چارتیست له‌قه‌لم دابوو. هوی‌ثم ناولینانه‌ش نه‌وه بوو که له‌سالی ۱۸۳۸ نووسراوه‌یه‌کیان دهرکړدبوو که به‌ناوی «بلاقوکی گهل» ناوی دهرکړد. هندی له چارتیسته‌کان له‌بنه‌رتدا نه‌و سوسیالیستانه‌ بوون که له گهل‌شینوازه‌کانی سهرمایه‌داری دژایه‌تییان دهرکړد و پنیان وایوو که سهره‌نجامی چالاکیه‌کانیان نه‌بن ناردنی چینی کړنکار بډ‌پهرله‌مان بیټ. ربهرانی‌ثم بزاځه له‌به‌یاننامه‌ی سالی ۱۸۳۸ خواسته‌کانی خوځیان به‌م شیوه‌ راگیانده:

- ههلېژاردنه‌کانی مه‌جلیسی عوام، نه‌بن سالی جارنک به‌پړوه بچیت.
 - هر که‌سیک بالغ بوو بیټ بوی هه‌یه له‌م ههلېژاردنه‌دا به‌شداري بکات.
 - دهنگان به وهره‌قه‌ی شاراوه بیټ.
 - سندووقه‌کانی دهنگان به‌شیوه‌یه‌کی یه‌کسان دابه‌ش بکړت.
 - مهرجی ملکداریه‌تی له‌مهرجه‌کانی نه‌ندامه‌تی مه‌جلیسی عوام لابریت.
 - بډ‌نه‌ندامانی مه‌جلیسی عوام، موچه‌دیاری بکړت تاکوو خه‌لکانیک به‌داهاتی که‌میشموه بتوان
- بینه نه‌ندامی پهرله‌مان.

چارتیسته‌کان له‌باری میژووییه‌وه هاندهری چینی کړنکار بوون بډ‌به‌نه‌نجام گیاندنی رولیکې شوږشگیرانه. نه‌گهرچی‌ثم بزاځه له‌سالی ۱۸۴۸ لیک‌هه‌لو‌ه‌شا به‌لام دواتر هندی له‌نامانجه‌کانی له‌قه‌واره‌ی به‌رنامه‌کانی نه‌نجومن و یه‌کیه‌تی کړنکاری پیاده‌کړا.

چله زه‌یتون

شاخه زیتون

Olive Branch

چله زه‌یتون میمایه‌که بډ‌ناشتی و ناسایش.

چوارده ماده‌ی ویلسون

چهارده ماده‌ی ویلسون

Fourteen points

له‌ریکه‌وتی ۱۸ ژانویه‌ی ۱۹۱۸ توماس وودرو ویلسون (۱۸۶۹-۱۹۵۹) سهرکوماری نه‌وکاته‌ی نه‌مریکا، به‌یاننامه‌یه‌کی دهرباره‌ی نامانجه‌کانی ده‌ول‌تانی یه‌ککه‌وتوو(له‌شه‌ری جیهانی یه‌که‌م) بلاو

توندېرھو لە لاي چەپ و نوڭنەرانى كۈنەپارۋىزىش لە لاي راستەھە دائەنىشتى. لەو سەردەمدە ئام دوو زاراھە مانايەكى ئاشكرا و جياوازيان ھەبوو: چەپ بە ماناي شۆرەشگىزىيى و ھەز بە گۆران كردن بوو و راستىش بە واتاي نەياريكردن لە گەل ھەر چەشەنە گۆرانىك يان گەرانەھە بۆ رابەردوو. بەلام لەوھە دوا، واتاي زاراھەكان تووشى ھەوراز و نشيۆ بوون و ھاوكات لە گەل سەرھەلداى لاگىرىيى نوڭى سىياسى، ديارىكردنى سەنورىكى بەرچاھ لە بەينى ئام دوو چەمكەدا ئەستەم بووھ.

بە گشتى بزاڭى چەپ برىتتەيە لە ھەموو گروپىيى رىفۆرمخواز* و شۆرەشگىزىيى ئام سەردەمە. واتە لىبرال و سۆسالىست و ئانارشىست و كۆمۇنىستەكان كە لە بارى ئايدىيۇلۇجىيەھە كەتوونە ژۇر رىكفەي ئەندىشەيى نوڭى پاش رىئەتسانس. ئەندىشەگەلەيى ھەك: راسىيۇنالىزم(بېروا بە ئەقەل) لە بەرامبەر بېرواي ئايىنى، پىشكەھوتن خوازى، يەكسان خوازى، دىموكراسى و ئازادى و مەروۋە دۇستى. تايەتمەندىيەكانى چەپ برىتتەيەھە :

۱- لايەنگرى لە گۆرانكارى كۆمەلەيەتى و ئابورىيە بە مەبەستى دايىنكردنى يەكسانى و لەناو بېردنى جياوازي چىنايەتى و كۆرتكردنەھە دەستى دەولەت لە كاروبارى كۆمەلەيەتى و ئابورىيە.

۲- لايەنگرى لە ئيمانى سەرزەمىنى، واتە بېروا ھىنان بە پىشكەھوتنى بى سەنورى زانست و مەروۋە و مەژوھ لە بەرامبەر ئيمانى ئايىنى و پەسلەنى، روھىنانە ئەقەل و بەلگەند و بېرواي فەلسەفە ئايىنى و دژەئايىنى.

۳- لايەنگرى لە ئىقتەرناسىيۇنالىزم لەبەرى نىشتەمان پەرەھى و ناسىيۇنالىزم*. بېرواھىنان بە ھاسانىي مەروۋە و چارەنوسەھەي.

۴- لايەنگرى لە شكاندى تەرادىسيۇن و نەرتەكان و ھەزكردن بە شۆرش لەبەرى رىفۆرم خوازى و ئاراستەكردنى پلانى نوڭى كۆمەلەيەتى بە پىيى پىيودانگى ئايدىيۇلۇجى لەبەرى كۈنەپارۋىزى و كۈنەپەرسىتى، بېرواھىنان بە جەماھە ھەك تاكە سەرچاھە ھەقىقەت و دەسەلاتى سىياسى.

زاراھە راست دەربارەي زنجىرە تىۋرىيەكى سىياسى ئەدوئ كە لە بەرامبەر چەپ رادەھەستى. لە راستىدا بائى راست بۆ ئاوبەردە كەردنى ئەھ كەسانە بەكارھات كە بەرگىريان ئەھكەد لە دەستىۋەردان و رەمبازىنى شۆرشى فەرەنسە بۆ سەر دەزگاكەنى پاشا. بە دىرژايى سەھەي نۆزە زاراھە راست بە ماناي قەبۇلنى دەسەلات و سەرچاھەبۇونى دەزگايەك يان كەسەك (دەولەت، كلىئە، رىئەت) پىئاسە كراھە. بېرواھىنان بە ھۆكەمەتتىكى ژۇردار، مۆلكەدەھەت، كلىئە و بەھىزىۋونى سىپا. تايەتمەندىيەكانى بائى راست لە سەھەي نۆزە برىتەيەھە :

۱- رەھابىيىنى ئابەرامبەرىي كۆمەلەيەتى و جياوازيى چىنايەتى لە كۆمەلگەي سەرمایەدارى لەبەرامبەر ھىرشەكانى سۆشالىزم.

۲- پىشتىۋانى و داکوئى كەردن لە دەزگا مەژىنەكانى كۆمەلگە ھەك خىزان، كلىئە و پاشا لە بەرامبەر ھىرشى چەپەكان.

۳- لايەنگرى توند لە ناسىيۇنالىزم و بېردنەسەرەھەي دەسەلاتى ئەتەھەي و رىزىگرتن لە كەلتورىيە

نەتەرەپىيە و ئەزادى لە بەرامبەر لاگىرىي ئىنتەرناسىئونالىستى.

۴- داکۆكى كردن لە ئازادى سياسى و ئابورىي تاکەكەس لە بەرامبەر ھەر گوشارىكى دەولەتدا.

رووداوەکانى دواى شەرى جىھانى دووھەم بە تايبەت دزەکردنى ئایدیولوژى نوئى سياسى لە ئەوروپاوە بە ئاسيا و ئەفرىقا، دەسلەت و بزاڤگەلىكى سياسى وای ھىناوئە کايەوھە کە جياکردنەوھى رەگەزەکانى راست و چەپ لە يەکتەر دژوار ئەکات. بۆ وئىنە ھەندئى لەم بزاڤ و حوکمەتەنە لە لايەکەوھ، لايەنىكى ئاسىئونالىستى بەھىزان ھەيە و لە لايەكى تریشەوھ، زۆربەى دروشمەکانى چەپ دەئىنەوھ و خوڤيان وەك شوپشگىڤرک لە قەلەم ئەدەن و بانگەشەى پىشکەوتن و گەشەسەندن ئەکەن.

لەم سالانەى دوايیدا زاراوھى راست و چەپ بۆ پۆلئى بەندى ناوڤوئى حیزبەکان بەکار براوھ. وەك چۆن لە حیزبى كۆنەپارىزى بەرىتانيا، مەبەست لە بەلى چەپ ئەو كۆنەپارىزانەن كە ھەندئى چەمكى چەپى وەك پلان دانانى ئابورى و بەربلاوکردنى خزمەتگوزارى كۆمەلایەتى و سەربەستى داگىركراوھكانە. لە حیزبى كرێكارى ئەم وڵاتەش، مەبەست لە چەپ گەيشتن بە سۆشىالیزمە و لايەنگرى لە راست، بە واتاى لیبرالەکانى ئەو حیزبەيە.

New left

چەپ جەدید

چەپى نوئى

ئەم لايەنگرىيە سياسىيە لە ۱۹۵۰ لە دواى دەرکەوتنى ئارەزايەتى لە چەپى كۆن سەرى ھەلدا. بە گشتى ئەم زاراوھ دەرھەق بە كەسانىك يا رێكخراوھگەلىك بە كار براوھ كە پەپرەوى رێبازە جۆراوجۆرەکانى ماركسىزمى نوئى، سۆشىالیزم، سىندىكالىزم، ئاناڤشیزم و پاسىفیزم بن. لايەنگرانى سەرەكى ئەم بزاڤە، كۆمەلەى خویندكارى و رێكخراوھ رەشپىستەكان بوون. ئەم بزاڤە بۆ دژايەتى كردن لە گەل تەشەنەدان بە شەرى قىتئام، لە سالى ۱۹۶۴ چالاكى زۆرى لە خۇى نواند.

چەپى نوئى لە ھەموو شوئىنىكدا بزاڤىكى خویندكارى بوو، بۆ وئىنە سالەكانى ۱۹۶۰ لە ئەمريكا و رووداوەكانى مانگى مەى ۱۹۶۸ لە فەرەنسە و ئەلمانيا.

Centralization

تەمرکز

چەقبەستەن/كۆجىنى

مەبەست لە چەقبەستەن، كۆبوونەوھى لە پادەبەدەرى دەسلەت و ھىز لە دەستى چەندكەسىكى سەر بە گروپىنى كۆمەلەيەتەدایە. زاراوھى چەقبەستەن لە سەرەتای سەدەى ۱۹ بە تايبەت لە فەرەنسە بۆ ئاوبردە كردنى پرۆسەى زیادبوونى ھىزە حوكومىيەكان (حوكمەتە سياسىيە ئاوپەيەكان) بەكار براوھ. ئەم زاراوھ زياتر، لە لايەن دۆتۆكويل، بلاو بۆتەوھ.

لە ھەمبەر چەقبەستەندا زاراوھى چەق سەرنەوھ (decentralization) ھاتۆتە ئاراوھ كە بە ماناى داپەزاندىنى ئاستى كۆجىنى دەسلەت بە نەزمترین پەلە پىناسە كراوھ. چەقبەستەن، پتر واتايەكى سووكايەتى ئامىزى لە خۆ گرتووە بەلام چەق سەرنەوھ وەك چەمكىنى پۆزمتيف پىناسە كراوھ.

چەك دامالېن

خلع سلاح

Disarmament

كەمكردنەۋە ۋە لەناوېردنى چەك ۋە تەقەمەنى يان كۆتۈرۈلى ئامېرى جەنگى ۋە كەمكردنەۋە ھىزى سەربازى بە مەبەستى داشكاندى مەترسى شەپ ۋە زىابوونى ئاسايش ۋە ھېمنايەتى ئۆنەتەۋەيى. لە بابەت چەك دامالېنى ھەمەلايەن ۋە گشتكىر، لە مۆرە باس ۋە كۆلېنەۋە كراۋە. يەكەم جار لە «كۆمەلى نەتەۋەكان» لە سالەكانى ۳۴ - ۱۹۲۷ ۋە پاشان لە «رېكخراۋە نەتەۋە يەكگرتۈۋەكان» بەلام ھېچكاميان نەيانتۋانى ئەم كېشە چارەسەر بگەن. پاش شەپرى يەكەم ۋە دوۋەمى جىھانى ۋە بە ھۆى ئەۋ كارەساتانەى كە لە جىھان رووياندا بە تايبەت، پاش دروستكردنى چەكى ناۋەكى ھەول ۋە دەۋلى ئۆنەتەۋەيى بۇ ئەم مەبەستە زياتر پەرى سەند ۋە ئەمەش واىكرد كە لايەنگرانى چەك دامالېن بە خىرايى كۆبېنەۋە ۋە پىرارى گرنگ دەرىكەن ۋە بە كەردەۋەش ھەنگاۋى بەرچاۋى بۇ بىنن. بۇ ۋىنە پەيمانى ئاتلانتىكى باكوۋرى (ئاتق) لە سانى ۱۹۴۳ بە مەبەستى دۆزىنەۋە رېگا چارەيەكى لەبار بۇ ئەم مەسلە چەن ھەنگاۋىكى ھەلگرت.

پىرۋسەى دامالېنى چەك، رەنگە بە شىۋەى يەكلايەنە، دوۋلايەنە ۋە چەندلايەنە يان پارژەكى ۋە گشتى بىت. لە سىستەمە سىياسىيەكانى ھاۋچەرخدا چەك دامالېن، بەدۋاى شكىست ھىنانى لايەنكى شەپ دېتە ئاراۋە ۋە دەۋلەتى سەرگەۋتۋى شەپكە دەست ئەكا بە دامالېنى چەكى لايەنى دۇراۋ.

پىۋىستە بگۈترى كە چەك دامالېن، خۇبەخۇ نابىتە ھۆى دابەزاندنى مشتومر ۋە كېشە. ناكۆكى مەسلەكە لەۋەدايە كە پىرۋسەى دامالېنى چەك كە بۇ نزمكردنەۋەى كېبەركىنى چەك ۋە تەقەمەنى دېتە كايەۋە، ھەندى جار خۇى دەبىتە ھۆى كېشە ۋە ملەلانى. چاۋدېرى كردن بە سەر پىرۋسەى چەك دامالېن پىۋىستى بە بەرئۆۋەبەرايەتتەيەكى ناۋەندگەراى بەھىزە.

چىن

طبقه

Class

چىن، بەۋ كۆمەلە خەلكانە ئەلېن كە لە چەند ئەندام پىكەھاتوون ۋە ھەر يەكە بە پىنى جىگا ۋە شۋىنى خۇى لە سىستەمى بەرھەمەننى كۆمەلايەتى ۋە ئابۋورى لەۋانى تر جيا دەبىتەۋە. بە واتايەكىتر، چىن برىتتە لە بەگروپ كردن يا ديارىكردنى شۋىنكات ۋە ھەلۋىستى تاكەكان بە پىنى ھايراكى كۆمەلايەتى كە لە سەر بىنەماى پىۋەندى ئابۋورى لە كۆمەلگا دابەش بوۋىت. ئەگەرچى جەماۋەر، ئەغلەب چىنەكانى كۆمەلگا بە دوو چىنى سەرمایەدار ۋە ھەزار دابەش ئەكات بەلام بەكاربردنى ئەم زاراۋە، بۇچوونى جياۋازى لىۋىتەۋە كە ئەگەرپتەۋە بۇ شىۋازى مۆلكدارىتى ئابۋورى، ئەك تەنيا رادەى بەھرەدارى لە سەرۋەت ۋە دارايى. ماركس، كە لە سەدەى نۆزدە بەردى بناخەى يىرۋەكى چىننايەتى دانا، پىنى ۋابوۋ كە لە دۋاى پەيداۋونى پىشەسازى، دوو چىنى سەرەكى لەدايك ئەب: يەكەم، بۆرۋازى* يا چىنى سەرمایەدار كە خەك بە ئىشەۋە سەرقال ئەكات. دوۋەم، پىرۋلتاريا* يا چىنى كىركارى بىن سەرۋەت ۋە سامان.

لىكەندەۋەى زاراۋەى چىن، سىن تەۋەرى جياۋاز لەخۇ دەگرى: دەرەفى كۆمەلايەتى، شۋناس ۋە سىياسەت. يەكەم، ئەم پىرسىارە دىنېتە ئاراۋە كە ئايا ئەندامانى چىنە جۇراۋجۈرەكان، بۇ گەشەكردن لە

كۆمەلگا، لەگەڵ دەرفەتى نايەكسان بەرھەروون؟ (بۇ وێنە لە دەزگا پەرۆدەییەكان یا لە مەیدانى ئیش و كار) یا لە ژيانى رۆژانەى خۇیان لە گەڵ دەفئارى رەگەزپەرستانە بەرھەروو دەبنەو؟ دووھەم: ئایا ئەندامانى چینهكان، شوناس گەلى تاییبەتى ھاوبەشیان ھەیە؟ (بۇ وێنە خودناسین، روانگەى كەلتورى یا شیوازه كۆمەلایەتییهكان). سێھەم، ئایا ئەندامانى چینهكان ئارەزووى سیاسى ھاوبەشیان ھەیە و لە پیناوی گۆرانكارى كۆمەلایەتى پیکەو ھاوکارى یەكتر ئەکەن؟ ماركس، بۇ ھەر سى پرسىارەكە وەلامى ئەرئ ئەداتەو. بەلام پیناوی و ابوو كە سەرەنجام چینه ژێردەستەكان ھەست بە ھەژاری و چەوساوەیى خۇیان ئەكەن و بە «وشیاری چینیایەتى» ئەگەن.

لە سەرەتای سەدەى بیستەم كۆمەلناسى ئەلمانى، ماكس قئبەر، بۆچوونەكانى ماركسى رەت كەردەو. قئبەر ئەم بۆچوونەى ماركسى بەلاو گران ھات كە كۆمەلگا تەنیا لە دوو چینی سەرمايەدار و كرتكار پیکەتاییت! لە لایەكى ترەو، ئەو پیناوی و ابوو كە ئەو گرووپە ھاوكوفاى كە تەنیا بە پیناوی شیوازی ژيانى ھاوبەش پیناوی دین، بە نەیسەت چینهكان باشتەر ئەتوانن كاریگەرى دابینن بە سەر ئینتیما دەرۆنییەكان. قئبەر، دەولەت وەك ھیزئكى چالاكى كۆمەلایەتى ناوبردە ئەكات كە تینیدا كاربەدەستان و حیزبە سیاسییەكان لە سەر دەسەلات مشتومریانە. كەچى ماركس، دەولەت وەك گۆرەپانیكى بئىلەن بۇ خەباتى چینهكان لە قەلەم ئەدا.

ئیستاكە جگە لەو پۆلین بەندییە كلاسیكەى چین، جیاوازی لە چینی مامناوەندى، چەندین چینی دیکەى كۆمەلایەتى سەریان ھەلداو كە ئەكرئ بەم جۆرە ناوبردە كړن: پسیپۆرانی پيشه‌یى، بەرپۆرەرانى ناوهندى و خاوەن پيشه‌یى بچووكى ئازاد.

Middle class

طبقه متوسط

چینی میانه/چینی مامناوەندى

چینی بورژوا، لە بارى میژووییەو بە چینی میانه ناوی دەرکەردووە. لە سیستەمى سەرمايەداریدا نیناوی چینی سەرمايەدار و كرتكار، دوو گرووپى بەرفراوانى كۆمەلایەتى سەرى ھەلداو: گرووپى یەكەم بریتییه، خەلكانى بازرگان، مامەلەچى، دوكاندار، خاوەن دەزگای بچووكى ئابوورى و بەرھەمەینى سەرەخۆ. گرووپى دووھەم بریتییه: خەلكانى خویندەوار، ئەندازیار، پزىشك، ماف پەرور، مامۆستای زانكو، فێركار، خویندكار، كارمەند و مووچەخۆر. ئەم دوو گرووپە بە چینی میانه یان چینی وردە بورژوا پیناسە كراون. (بروانە وردە بورژوازی)

ماركسییەكان ئەم گرووپانە لە بارى عیلاقاتى سیاسییەو بە دوو گرووپى دیکە دابەش دەكەن: یەكەم، تویرى بالای چینی میانه كە لە ژيانى كۆش بەرھەمەندە و لە بەریانى خەباتى چینیایەتیدا دەچیتە بەرەى سەرمايەدار و تاقمى دەسەلاتدارەو. دووھەم، تویرى خواروى چینی میانه كە بە ھۆى لەدەستدانى ئیمتیازەكانى، خۆى ئەخاتە پال چینی پرۆلتاریا. كەواتە تویرى بالای چینی میانه، لە ماھییەتى سیاسیدا كۆنەپەرست لە ئەژمار دئ و تویرى خواروو، شۆرشگێر.

وشهکه به مانای فەرمانرەوایی و حوکم کردنه بەلام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییه لە کۆمەڵە رێکخراوەیهکی کۆمەڵایەتی که بۆ دیاریکردنی پێوەندی چینه کۆمەڵایەتییهکان و پاراستنی سامانی کۆمەڵگا بەدی دێت. چه مکی حوکمەت بە نەیسەت دەولەت، چه مکی عەینی و بەرچاوترە. ئەرکه سەرەکییهکانی حوکمەت، دانانی یاسا و پێدەکردنیانە. جیاوازی لەمانەش حوکمەت و دەزگا حوکومییهکان، ئەرکی پەرەسەندن و خۆشگوزەرائی کۆمەڵایەتییان لە ئەستۆدایە.

رێکخراوە حوکومییهکان، لە کۆمەڵگای سەرەتایی دا بەدی ناکرێن چونکا ئەم جۆرە کۆمەڵگایە بە هۆی تێک تەنراوی و تیکەڵاوی کۆمەڵایەتی، بێ رێوشوونی رێکخراوە یان کەسیکی تایبەت رەفتار ئەکات. کۆمەڵگای سەرەتایی لە بەر ئەم هۆیانە خوارەو پێویستی بە حوکمەت نەبوو:

۱- گرووپیکی بچووکه.

۲- خاوەنداریهتی گشتی لە ئارادا نەبوو.

۳- کۆنەپەرست بوو.

بەلام حوکمەت لەم چاخدا جیاوازی و رۆژبەرۆژ بەرەو ئالۆزبوونی زیاتر ئەچێت و ئەرك و تەوژیمی گەورە و بەربلاوی لێ زیاد بوو. لەم بارەو سێ هۆکار دەور ئەبینن که بریتی لە:

۱- بەرفراوانی خاك و ژێد: بە هۆی زیادکردنی قەڵەمڕەوی هەندێ لە دەولەتەکان و یەكگرتنی نەتەوێ جۆراوجۆر لە ولاتەكەدا دەولەتانیکی بەرفراوان دروست بوون.

۲- ئالۆز بوونی ژبانی کۆمەڵایەتی: ئیمپرۆکه، ئەو دەولەتانە که تەنیا لە یەك نەتەو پێكهاتین واتە کۆمەڵگایەکی هاوکووفیان بێت که خاوەنی بەرژەوێندی و زمان و میژووی هاوبەش بێت بە دەگمەن هەڵدەکەون. هەندێ لەم دەولەتە تازەپیاکەوتووانە، خەڵکانیکی زۆریان لە خو گرتوو که لە باری رەگەزی و ئەتینیکی و ئاینییەو، جیاوازی زۆریان پێکەو هەیه.

۳- گۆڕانی هەمیشیی: کۆمەڵگای ئەم سەردەمە، لە سبەری تەکنۆلۆجیەو هەمیشە لە حالێ گۆران و نوێ بوونەو دایە و ئەم تازەبوونەو بۆ حوکمەتەکان ئەستەم و دژوارە.

ئەم هۆکارانە بۆتە هۆی ئەوەیک ئەرکی دەولەتەکان لە بەرامبەر کێشەکان ئەستەم بێت، بە چەشنێک که حوکمەتانی ئەم سەردەمە ناتوانن وەك حوکمەتەکانی پێشوو بە سانایی ژبانی خەك خوێش بکەن و ئاسایشی کۆمەڵگا مسۆگەر بکەن. یەكێک لەو مەترسییانە که رێوشوونی کۆمەڵایەتی لە دەولەت ئەشیوین، شوێش و لادان لە داب و نەرتە کۆمەڵایەتییهکانە. لەم روووە بە هۆی ئالۆزی کاروباری حوکمەتی ئەم سەردەمە، ژمارە رێکخراوە و بەرپۆهەرائی دامودەزگا ئیدارەکان روو لە زیادبوونە و

كۆمەلگا بۇتە دىلىكى بەر دەستى بۇرۇكراسىيەتەۋە.

چەمكى حوكمەت ئەگەر لە گەل ئاۋەلئاولىك بەكار بېرىت، ئەۋە بۇ دىارىكردىنى جۇرى رژیىمى سياسىيە. بۇ وینە: حوكمەتى پەرلەمانى و حوكمەتى دىموكراسى. «حوكمەتى قانونى»، بە پىنى ماناكەى، نوینەرى «خواسى گشتى» یە و بەرپوۋەبەرى ئەم خاستانەبە بە پىنى رۇشۈنەكانى دەستور. بەم بۆنەۋە تا ئەۋكاتە حوكمەت «قانونى» لە ئەژماردیت كە رەفتارەكانى لە گەل خواسى گشتیدا يەك بگرتەۋە ئەگىنا ئەبیتە حوكمەتىكى دىكتاتورى*.

لە روانگەى ياساى نپودەۋلەتى و پپوۋەندى نپوان ولاتەكان، واقىعى حوكمەت ئەۋەبە كە دەسەلاتى راستەقىنە بە دەست چ كەسانىك يا گروپپىكەۋەبە. ئەغلەب پپودانگى راستەقىنە بۇ ناۋېردەكردىنى حوكمەت ك لایەنى واقىى شتەكەبە تاكوو لایەنى قانونىيەكەى. واتە لە گەل خواسى گشتیدا يەك بخوینیتەۋە. بەلام ھەندى جار بۇ وینە لە كاتى راپەرین يان شۇپش لە ولاتىك، ھەندى لە دەۋلەتەكان رىنخراۋە يان دەۋلەتى ئازاد* يان دەۋلەتى كاتى* ۋەك دەۋلەتى قانونى، بە رەسمىيەت ئەناسن نەك دەزگای حاكىم كە بە ھۆى پپشیلكردىنى خواسى گشتى بە نایاساى ناۋى دەركردوۋە.

حوكمەتى پىران/پىر مەزنايەتى پىرسالارى/حكومت سالخوردگان Gerontocracy
حوكمەت كە تپیدا كاروبارى ولات بسپىردىتە دەست بەسالچوانى دنپادیدەى زانا و بەئەزمون. ئەم تپویرىيە لە پىنچسەد سال پپش زابینەۋە كەمئاكورتيك لایەنگرى خۆى ھەبوۋە چونكە لایەنگرانى ئەم رپبازە، لاۋان، بە كالقام و شەرھەلایسىن دەزانن ھەرىۋە پىرانى زانا بۇ بەرپوۋەبەرايەتى كۆمەلگا بە شاپستەتر دەزانن.

حوكمەتى دەستوروى Constitutional government حكومت مشروطه
بە رژیىمىكى سياسى دەگوترى كە بەستىنى دەسەلاتەكەى بە پىنى بەرەبەستى قانونى بەرتەسك كرابیتەۋە. لەم روۋەۋە لە بەرامبەر حوكمەتى ئىستېدادى و دىكتاتوریدا حوكمەتى دەستوروى دیتە ئاراۋە. بە واتايەكى تر، حوكمەتى دەستوروى لە گەل حوكمەتى قانونى بە يەك مانا لىنكرادونەتەۋە. قانون برىتییە لە كۆمەلنى بنەما و پرنسپ كە لە لایەكەۋە سنوورى كىردەۋى تاك و كۆمەل دىارى ئەكات و لە لایەكى تریشەۋە ئاستى بەكارھىنانى دەسەلاتى دەۋلەت سنووردار ئەكات. ھىنانە كايەى پپوۋەندىيەكى قانونى لە نپوان حوكمەت و ھاۋولاتيان و پابەندى ھەردوۋلا بە قانون، لە مەرچە سەرەككەكانى حوكمەتى دەستوروى لە ئەژمار دیت. زاراۋەى، ئازادىيەكانى تاك، و «جياكردەۋەى ھىزەكان» * يەكىكى تر لە لایەنە سەرەككەكانى ئەم جۇرە حوكمەتەبە.

لە بەرئەۋى ئەم حوكمەتە سىستەمىكى قانونىيە و بنەماكانى بە پىنى ياسا دامەزراۋە، لە گەل پەرلەمان و پەرلەمانتارى ھاۋشپوۋە دەنۆنن. حوكمەتى دەستوروى، بە دوو شپوۋازى جودا ھاتۇتە كايەۋە: يەكەم،

كۆمارىيى. دووهەم، پاشايەتى. يىرۆكەى حوكمەتى دەستورى لى بئەرتەو، ئەگەرئەو بۇ بزووتنەو، ئازادىخوۋى(لىبرالىزم)*.

حوكمەتى سەربازىيى حكومت نظامى Martial law

برىتتىيە لى پىادەكردنى دەسلەت و كۆتۈرۈلى سەربازى و سوپايى دولەتلىك بەرامبەر بە كەسانى مەدەنى لى ولاتلىك لى كاتى شەپيان تەنگەتاۋى. لى كاتى جىگىرپوۋنى ئەم حوكمەتە لىبرى فرمان و دەستورى مەدەنى، فرمانەكانى ھىزى سەربازىيى پىادە ئەكرى و دادگا مەدەنىيەكانىش جىيى خۇي ئەدا بە دادگاى سەربازى.

حوكمەتى ھەرىم حكومت محلى Local Government

حوكمەتى ھەرىم يان حوكمەتى ھەرىمى، پىنكەتەيەكە لى يەكەيەكى تايبەت بۇ وئە شارۆچكە، شار يان ھەرىملىك كە تا رادەيەكى زۇر بۇ خۇي سەرىشك يىت و بۇ راپەراندنى كاروبارى ناچەكە سەربەخۇيەكى كەمتازورى ھەيىت. خەلكى ئەم ناوچە خۇيان بە دانانى ياسا - بەو مەرجەى لىگەل ياساكانى ولات تەبا يىت - كاروبارى ھەرىمەكە بەرپۆە دەبەن. نموۋنەى ئەم جۆرە حكومەتە، ھەرىمى كوردستانى عىراقە كە لى سالى ۱۹۹۱ بەملۆە، بە شىۋەيەكى سەربەخۇ دەسلەتلى بە دەستەوہيە.

ھەماس حماس Hamas

ئەم زاراۋە كورتكراۋەى «حرکه المقاومە الاسلامى»يە كە بە بزاولتى خۇپراگرى ئىسلامى خەلكى فەلەستىن ناۋى دەركدوۋە و بۇ ئازادكردنى ھەموو خاكە داگىركراۋەكانى فەلەستىن لى دەستى رژىمى ئىسرائىل خەبات ئەكات. ھەماس لى رىكەۋتى ۱۵ ى دىسەمبەرى ۱۹۸۷ بە رىبەرەيەتى شىخ ئەحمەد ياسىن، بە شىۋەيەكى رەسمى بوۋنى خۇي لى بەياننامەيەكدا راگەياند. ھەماس دوابەدۋاى زىندانى كرانى زۇربەى ئەندامانى چالاكى خۇي لى لايەن ئىسپرايىلەو، لى كۆتايىيەكانى سالى ۱۹۹۰ لقى چەكدارىى خۇي بە ناۋى ھىزى شىخ عىزەدىن قەسسام راگەياند. ئەم رىكخراۋە پىيى وايە كە مەترسىدارترىن پلانى ناشتى كە تا ئىستا ھاتۆتە ئاراو، رىككەۋتننامەى «غەزە - ئەرىحا»يە كە لى رىكەۋتى ۱۲ى سىپتەمبەرى ۱۹۹۳ لى نىۋان رژىمى ئىسرائىل و رىبەرەيەتى رىكخراۋەى رىزگارى خوۋى فەلەستىن لى واشنتۇن واژۇ كرا. چونكا لىم رىككەۋتەدا ئىسرائىل لى خاكە داگىركراۋەكان بە رەسمىيەت دەناسرى و پىۋەندى ولاتانى عەرەب لى گەل ئىسپرايىل ھىۋر دەكرىتەو.

لى ھەلپىزاردنە گشتىيەكانى پازدەى ژانۋىيەى ۲۰۰۶ ھەماس، توانى لى سەرجمە ۱۲۲ كورسى، ۷۲ كورسى بباتەو و بەم جۆرە دولەتلى نوئى فەلەستىنەكان دابەمىزىنى. لىم سالانەى دوايىدا ناكۆكى نىۋان ھەماس و رىكخراۋى فەتخ*روۋى لى زىادبوۋن بوۋە و جارى واش ھەبوۋە كىشەكانيان ئاكامى چەكدارى و

شەپى لى كەتۈتەۋە نەمەش ھەر دىتتو پىرۋسەى ناشتى نىۋان ئيسرايىل و ەەرەبان ئالۆزتر و درىژخايەن تر دەكاتەۋە.

دوابەدۋاى سەرکەۋەتنى ھەماس ئيسرايىل و ۋلاتەيەكگرتۋەكانى ئەمەريكا، يارمەتتەيەكانى خۇيان بۇ خەلكى فەلەستىن راۋەستەند و ئيسرايىل بۇ پىۋەندى گرتن لە گەل ھۆكەمتى فەلەستىنى، سى مەرجى ديارى کرد كە برىتى بوون لە:

- دەبى لقى چەكدارى ھەماس چەك بکرىت ۋاتە خۇى لە چەك دامالنى.

- مادەى «لەناۋبەردنى ئيسرايىل» لە پلاتفۇرمى ھەماسدا نەمىنى.

- ھەموو رىككەۋتەكانى نىۋان ھۆكەمتى فەلەستىنى و ئيسرايىل بەھەند بگرىت.

Party

حزب

حزب/ پارت

رىكخاۋەيەكى سىياسىيە كە تىئىدا ھاۋىيران و لايەنگرانى ئارمانچىك بە شىۋەيەكى ئارەنۋەندانە لە دەۋرى يەك كۆدەكاتەۋە. ئەم رىكخاۋە وشيارترىن كەسەكانى چىن و تۋىژىك لە خۇ دەگرى كە بە پىنى بەرژۋەندىيەكى ھاۋەش خېر دەبنەۋە. لە پىناسەيەكى تردا حىزبى سىياسى بە رىكخاۋەيەك دەگوترى كە ئامانچى گەيشت بە دەسەلاتىكى رەۋايە بە سەر ھۆكەمتدا لە رى پىرۋسەى ھەلبىژاردنەۋە.

كورتە مۇۋەپپەقىيەتلىك حىزبىيەتلىك: حىزبە سىياسىيەكان ھاۋكات لە گەل رىۋپەسى ھەلبىژاردن و پەرلەمان ھاتنە كايەۋە و پەرەيان سەند. لە سەرەتادا بە ناۋى كۆمىتەى ھەلبىژاردن خۇيان دەرخت و ئەركەكەيان سىپاردنى سەرپەرشتى كردنى پىۋاقۋولان بوۋ بە دەست پالىۋراۋىك و كۆ كىردنەۋەى پارەى پىۋىست بۇ رەكەپرايەتلى لە ھەلبىژاردندا. ئىنچا لە قەۋارەى كۆمەلنى ياسادانان و گروپى پەرلەمانىدا لە گەل نۆتەرانى لايەتلىكى سىياسى يەك دەكەۋت. ئەم نىزىكايەتەى نۆتەران لە ئاستىكى بالادا بوۋە ھۋى پىكەتلىكى سىياسى كە ئەم پىكەتەن، يەكەمىن حىزبە سىياسىيەكانى بەدى ھىئا.

سەرھەلدانى حىزبەكان بوۋە ھۋى پەرەسەندنى ھەلبىژاردن و پەرلەمان. لە ناۋەپاستى سەدى نۆزدە حىزبەكان ۋەك كۆپۈنەۋەى دەستە و گروپە سىياسىيەكان، شىۋازىكى فەرمىيان بەخۋەگرت و لە كۆمەلگا جۇراۋجۇرەكان گەشەيان كىرد. ئىنچا كۆپۈنەۋەى كەسانى ھاۋىر لە زۆرەى شۆنەكانى جىهان لە سەر شىۋازى حىزب پەرەى سەند. لە ئەنجامدا حىزب بوۋە شۆننى كۆپۈنەۋەى روۋناكىران و رىفۇرمخۋازانى كۆمەلگا. لەم سەردەمەشدا حىزبى راستەقىنە مەكۆى كەسانىكە كە بۇ ۋەدەيىنئانى ئامانچەكانى جەماۋەر و دابىنكىردنى بەرژۋەندى كۆمەلەيتى و سىياسى بە شىۋەيەكى ھاۋەش تىدەكۆش.

لە بابەت ئەۋەى لە ۋلاتاندا سىستەمى تاك حىزبى يا فرەحىزبى لە ئارادا بىت بۆچۈنى جىاۋاز ھەيە: ھەندى كەس سىستەمى فرەحىزبى لە ۋلاتىكدا بە نىشانەى ئازادى و دىموكراسى دەزانن و لەۋ باۋەپەدان كە چالاكى حىزبى جۇراۋجۇر و پەرەسەندنى بىۋبۆچۈنى جىاۋاز، رەۋتى چاكسازى كۆمەلەيتى خىراتر دەكات. ھەندىكىش لەۋ باۋەپەدان كە كۆپۈنەۋەى لايەنگرانى يەك رىباز لە حىزبىكدا بە قازانچى كۆمەلگا

تهواو دهیئت چونکا به رووخستنی ریڅازی راست و رهوا، گۆرانکاریهکی باشت به نهنجام نهگات و هر جوړه ناکوکی و ناتهباییهک له ناو دهبات.

به گشتی سهرهلدان و بههیزبوونی حیزبهکان، پهیوهسته به پاوهجی بوونی دیموکراسی واته بهخشینی مافی دهننگدان به خهک و سهقامگیربوونی پهلهمان له ولایتیدا. له رژیمیکي پادشایی و سولتانیدا که حوکمهتهکی له سر بنه مایهکی کۆنیاو دامه زراوه، حیزب و حیزبایه تی هیچ بایه خیکیان نییه.

هندی له پیناسهکانی حیزب نیمړکه له سر بابه تی پالنهر و هاندرهکانی دهسه لاتی حیزبهکان جهخت نهکهن. له روانگوه حیزب بریتیه له دهزگایه که تهواوکه ری حوکمهت و یارمه تیدهری دهنگدران له کاتی هه لېژاردنی به پریرسان له نه ژمار دیت.

ریخستنی حیزبیک، پیویستی به مهرانه ی خواره وه هیه:

۱- پروگرام (مهرنامه): بریتیه له کومه لیک روشوینی سهره کی حیزب که هه موو نامانج و نه رکهکانی حیزبی تیا دیاری کراوه. له پروگرامدا روشوینی وهرچه رخانه بویرانه و شیوازهکانی گهیشتی به نامانجهکان دیاری نه کریت بۆ وینه له بابهت پیشه سازی کشت و کال و کاروباری کومه لایه تی و نه ته وهی و پینشکه وتنه وه، روشوینی تابیهت دیاری نه کریت.

۲- پېره و نامه: کومه له رئیسایه کی ناوخوی حیزبه که تینیدا چۆنیه تی پیکهاتنی رېبه رایه تی و دهزگا حیزبیهکان و کۆنگره و دانیشتهکانی حیزب روون کراوه ته وه.

۳- کۆنگره: بهر زترین پله ی رېبه رایه تی حیزبه و له نوینه ری هه موو ناوچه و ریخراوه حیزبیهکان پیک دیت. له کۆنگره دا راپورتی سهرۆک یا سکرتریری گشتی حیزب ده خویندریتنه وه و باس له چالاکی و پیړوی تازه ی حیزب نه کریت. پاشان نه ندامانی رېبه رایه تی حیزب، سهرۆک و سکرتریری گشتی و راوینکار و پشکته ران هه لده لېژن.

۴- کومیته ی ناوه ندی: بریتیه له نه ندامانی هه میشه یی و هه لېژنردراوی حیزب که له نیوان دوو کۆنگره کاروباری حیزب بهر پوه نه بن و بهر پرسی کۆنگره یه.

۵- رېبه رایه تی: رېبه رایه تی به کومل له ناو حیزبیدا جگه له وهیکه نه بیته بهر به ستیک له بهر دم تاکره ویی و خو داسه پاندن به سر حیزبیدا بهر پوه بردنی نه رکه حیزبیهکان و رېبه رایه تی کردنیش به چاکترین شیوازه به نه نجام نهگات.

۶- کادیر: به مانای کارمه ندی شاره زایه. بوونی کادیری پیر و لاو له ریزهکانی حیزبیدا بۆ وه دیهینانی نامانجهکانی حیزب زور پیویسته.

۷- پلۆنوم*: کۆبوننه وه کی گشتیه که هه موو نه دامانی کومیته ی ناوه ندی و راوینکاران به شداری تیدا نهکهن و کیشه گرنگهکان نه خرینه بهر باس و لیکولینه وه.

۸- کونفرانس: کۆبوننه وه ی نوینه رانی حیزبه بۆ بیروا گۆبینه وه له سهر بابه تی جوړاوجوړی سیاسی و کومه لایه تی و نابووری و هونه ری.

۹- دروشمى حيزبى: دروشم، برىتييه له پهيام يان دەستەواژەيەكى كورت و مانادار و بەرئوچى كە حيزبىكە له قۇناغىكى ديارىكراوى ميژووى ئەيكاتە مەبەست بۆ كىشەيەكى گىرنگ و بانگەشەى بۆ دەكات. ئەكرى دروشم يان سياسى و ئابوورى بىت يا ستراتىجىكى و تەكتىكى.

۱۰- دانىشتن(مىتىنگ): بە واتاى دانىشتنىكى چىروپىرە بۆ باس و لىكۆلىنەو له سەر كىشە يان رووداوىكى سياسى. ئەم زاراوه ھەروەھا بە ماناى كۆبوونەو ھى حەشىمەتىكە بۆ گۆنگرتن بە وتارى وتەبىزنىكى حيزبى له مەپ كىشەيەك يان رووداوىكى سياسى.

Factionalism

فاكسيونالىسم/تەحزىب

حيزبايەتى

فاكسيون بە ماناى حيزبە و ئەم زاراوه له لايەن جۆرچ واشىنتون له سەرەتاي سەرەخۆيى ئەمريكا، لەبرى حيزب بەكار براوه. فاكسيونالىزم بە واتاى حيزب خوازى يە و بېوا بەو ھى كە بوونى حيزبى سياسى پىيوستە و دەبى بنەماى حوكمەت و دەولەت لەسەر حيزبايەتى دامەزرىت. ئىمپروكە حيزبايەتى، بەشىكى جيانەكراو ھى له ناو ھەروكى حوكمەتە دىموكراسى و پەرلەمانىيەكان كەچى فاشىزم و كۆمونيزم، حيزبايەتى و فرەحيزبى رەت دەكەنەو ھى چوونكە بېوايان بە سىستەمى تەك حيزبى ھەيە.

Nepotism

خویشاوندپروری / پارتی بازی

خزم خوازی / خزم خزمینه

نیپوتیزم یا خزم خوازی و خزم خزمینه، له وشه‌ی نیتالی nepotismo به واتای «لایه‌نگری له ناموزاکان» وهرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتیه له هینانه‌سهرکاری خزم و عه‌شیره بۆ کاروباری گشتی یان ماف تایبته قایل بوون بۆ ئه‌وان و پشتگیری کردنیان بۆ به‌خشینی پله و پایه‌ی ئیداری و سیاسی. ئهم ئاکاره زهمینه بۆ گه‌نده‌لی سیاسی خو‌ش ئه‌کات.

Nationalization

ملی کردن

خۆمآلی کردن

ده‌ست به‌سهرراگرتنی ده‌ولت به‌سهر مۆلك و مال و داراییه‌كه كه پیشتر له لایه‌ن كۆمپانی یا كه‌سانێكى بیگانه‌وه قۆرخ كرابیّت. ئهم زاراوه هاوواتایه له گه‌ل زاراوه‌گه‌لیكى وهك «به‌كۆمه‌ل كردن» و «خاوه‌نداریتی گشتی» و «خاوه‌نداریتی ده‌ولت». «خاوه‌نداریتی نه‌ته‌وه‌یی» له به‌رامبه‌ر «خاوه‌نداریتی تایبته‌تی» دا دیتته ئاراوه. خۆمآلی کردن له نه‌ریتی ئیداره‌ی ولات بریتیه له گواستنه‌وه‌ی خاوه‌نداریتی هه‌موو ئامرازه‌كانی به‌ره‌مه‌ئێنان و داموده‌زگا‌كانی به‌شی تایبته بۆ ده‌ولت یا به‌رگریکردن له هاوولاتیان و ئاره‌زایی ده‌ربهرین به‌رامبه‌ر كه‌مه‌ترخه‌می به‌شی تایبته بۆ به‌رژه‌وه‌ندییه نه‌ته‌وه‌ییه‌كان. به كه‌ك وهرگرتن له‌م شێوازه بانكه‌كان، كارگه‌كان، داموده‌زگا پرسیوده‌كانی كه‌رتی تایبته، ته‌نانه‌ت رووبار و دارستان و زه‌وی و زار و كانزاكان ده‌كه‌ونه ژێر ده‌سه‌لاتی ده‌ولت و داموده‌زگا ده‌وله‌تییه‌كان. له‌م رووه‌وه خۆمآلی کردن دوو ب‌ه‌مه‌ی سه‌ره‌کی له‌خۆ ده‌گرت: یه‌كه‌م، گۆڕانی خاوه‌نداریتی تایبته‌تی بۆ خاوه‌نداریتی گشتی و دووه‌م، ده‌سه‌به‌سهرراگرتن و كه‌ك وهرگرتن له داراییه نه‌ته‌وه‌ییه‌كان به قازانجی كۆمه‌لگا واته كۆتێرۆلی نه‌ته‌وه‌یی.

رژمه شوپشگیره سۆشیالیستییه‌كان، خۆمآلی کردن، ده‌كه‌نه ئامانجێكى سه‌ره‌کی خۆیان بۆ له‌ناوبردنی خاوه‌نداریتی تایبته‌تی به‌سهر ئامرازه‌كانی به‌ره‌مه‌ئێناندا. له نێوان ئه‌و رژێمانه‌ش كه خاوه‌نی ئابوورییه‌کی ئازادن به تایبته پاش جه‌نگی جیهانی دووه‌م، خۆمآلی کردن هه‌ندێ پیشه‌سازی و خزمه‌تگوزاری به قازانجی گشتی ره‌واجی پێدرا. هه‌ندێ له ولاتانی ئه‌وروپی، هێلی ئاسن و وزه‌ی کاره‌با و كانزای به‌رده‌خه‌لوز و پیشه‌سازی پۆلیان خۆمآلی کردووه.

خۆمآلی کردن زاراوه‌یه‌کی نوێ‌باوه و ده‌گه‌رێته‌وه بۆ سه‌ده‌یه‌كه له‌مه‌وبه‌ر كه ئه‌ویش له ژێر کاریگه‌ریی بزوتنه‌وه ئابووری و كۆمه‌لایه‌تییه‌كاندا گه‌شه‌ی کردووه به‌لام له‌م چهن ده‌سالانه‌ی دوایدا یه‌ك‌لاره‌ته‌وه. به‌ درۆژی ئهم سه‌ده‌یه جگه له پالنه‌ری ئابووری و كۆمه‌لایه‌تی، هه‌ندێ فله‌سه‌فه‌ی سیاسی و ئه‌خلاقیش کاریگه‌رییان داناوه له‌سهر ئهم چه‌مكه و لایه‌نگرانی ئهم شێوازه ئهم بیرو‌که‌یان ته‌شه‌نه پێداوه كه خۆمآلی کردن ئامرازه‌كانی به‌ره‌مه‌ئێنان جگه له دا‌بن‌کردنی پێداویستیه مادییه‌كانی مرۆ‌ف، داموده‌زگا‌کانی

کۆمەلگاش لە سەر بڤنه‌مای عەدالەت و یەکسانی دادەمەزنینێت کە نەمەش دەبێتە رینگێک لە بەردەم حیاوازی چینیایەتی و بەرگریکردن لە چەوساندنەوی مڕۆڤ و گەیشتن بە ناشتی.

خۆیبوون

خوڀيون

Xoybun

دوای تیلەشکانی شۆڕشی شیخ سەعیدی پیران لە ساڵی ۱۹۲۵ و توندو تیژی کاربەدەستانی تورک بەدژی گەلی کورد، هەندێ لە نیشتمان پەرورەکانی کورد، خۆکەوتن و لە ساڵی ۱۹۲۷ لە ناوچەی ئارارات کۆبوونەوه و بە ئامادەبوونی هەموو رێکخراوە سیاسییەکانی کوردی ئێوە سەردەمه، کۆنگرەیهکیان بەڕێ کرد. ئەم کۆنگرەیه سەرەنجام لە ۵ ی ئۆکتۆبەری هەمان ساڵ بە کۆمەڵەی خۆیپوون ناوی دەرکرد و هەموو رێکخراوەکانی پێشوو هەڵوەشیاندرایەوه و نێحسان نووری پاشا بە سەرۆکایەتی هەلبژێردا و کۆماری ئارارات دامەزرا.

گرنگترین ئامانجه کانی خۆیبوون بریتییە لە:

- دريڙه پيدان به خهبات به دري توركان تاكوو دوا سهربازي تورك خاكي كوردستان به جي دهيلن.
- ريځهستي هيزي سهربازي به نامرازي جهنگي نوي وه.
- دروستكردني پيوهندي برايانه له گهل حوكمهتي نيران، عيراق و سوريا.
سهرنجام كؤماری نارارات له سالی ۱۹۳۱ به هيرشي دوولايه‌نهی نيران و تورکيا تيك شكا و مهيدانی
چالاکيی خوږيوون به‌رتسک کرایه‌وه.

خوین داکوڑان

ترک مخاصمہ / ترک جنگ

Armistice

یەككەوتن بە مەبەستی كۆتایی هینان بە شەپ و دوژنایەتی لە نیوان دوو یان چەن دەولەتێك. لەم یەككەوتنەدا بە گشتی كەشوەما و ماوەی دەسەلگرتن لە شەپ لە نیوان لایەنەكانی شەپ دیاری نەكړیك. سازش كردن و كۆك بوون لە سەر خوین داکوژان رەنگە بە شیوەیەكی گشتی و هەمەلایەنە بێت: وەك خوین داکوژانی فەرەنسە و ئەلمانیا، یان كاتی بێت: كە زیاتر بە مەبەستی كۆكردنەوی كۆرراوەكان لە مەیدانی شەردا بە ئەنجام ئەگات. ئەم چۆرە كردارە بە «هەلیەساردنی شەپ»یش ناونێردە كراوە.

له روانگه‌ی ماق نځونه تهره بیهوه، ننگه‌رچی خوځڼ داکوژا بښتموه و دس له شپې هه لگړایې به لام حاله تی شپې، هر بېر دوه اوه و ماف و نرکی لایه نه کانی شپې هر له نارادایه. رڼسا گشتیه کانی خوځڼ داکوژان له کونفرانسی ناشتی لاهای له سالی ۱۹۰۷ دیاری کړا و بهو بڼیه له خوځڼ داکوژانه وې بڼی سنوردا کاتیک شپې و ناژاوه سره ملته داتمه که به تهرزیکي جیددی و همه لایه نهم رڼساگه له وه لا بڼرنت. نو کرده وانه‌ی که نه بڼته هوی پښیل کردنی بریارنامه‌ی خوځڼ داکوژان بریتیه له: پښېره وې ناشکرا، داگیرکردنی هر ناوچه کی به در له هڼلی دیاریکړاو، و جنبه جنګردنی سپاه که له بارودڅخکی لاوازا بووینت.

Class struggle

مبارزه طبقاتی

خهباتی چینایه‌تی

به باوه‌ری مارکسیه‌کان خهباتیکه که به شیوازی جوراوجور و له ناستی سیاسی و ئابووری و ئایدیولوژیک، له نیوان دوو چینیی زوردار و زورلیکراو له گۆڤی‌دایه و به‌رده‌وام به‌رژه‌وه‌ندیه‌کانی ئهم دوو چینیه خهسله‌تیکی شه‌ره‌نگیزانه‌یان هه‌یه. به پیتی ئهم رێبازه هه‌ر شۆرشیک که هه‌لگری خهباتی چینایه‌تی نه‌بێت، پووچه‌له. مارکس و ئنگلس له به‌یاننامه‌که‌ی حیزبی کۆمونیست ده‌لێن: «میژووی هه‌موو ئهو کۆمه‌لگا ئینسانیه‌ی که تا ئیستا سه‌ریان هه‌لداوه، میژووی خهباتی چینایه‌تی بووه. مرۆقی سه‌ربه‌ست و کۆیله، پیاوماقوول و ڤه‌شوکی، ئاغا و ره‌عیه‌ت، کرێکار و خاوه‌ن‌کار، خۆلاسه، سته‌م‌کار و سته‌م‌لیکراو هه‌میشه‌ی خواپی له به‌رامبه‌ر یه‌کترا دایستاون و تووشی شه‌ر هاتوون. خهباتی چینایه‌تی ده‌کرێ شیوازی قانونی یا ناقانونی، ناشتی‌ئامیز یا شه‌ره‌نگیزانه به‌خۆیه‌وه بگرێت. به پیتی رێبازی مه‌تریاڵیزمی میژوویی، تا ئهو کاته‌ی کۆمه‌لگای ئینسانی نه‌گه‌یشته‌ته ناستی کۆمونیزم و کۆمه‌لگای به‌ده‌ر له چینایه‌تی به‌دی‌نه‌هاتووه، له نیوان هه‌موو چینیه‌کان کیشمه‌کیش و مشتومر به‌رده‌وام ده‌بێت.

Nobel Peace Prize

جایزه صلح نوبل

خه‌لاتی ناشتی نۆبیل

خه‌لاتی نۆبیل نه‌گه‌یه‌ته‌وه بۆ کیمیازان و داهینه‌ری سویدی به‌ناوی ئالفرید نۆبیل، که له نیوان سالانی (۱۸۲۲—۱۸۹۶) له ستۆک‌هۆلم ژیاوه و له رۆی دڕوستکردنی دینامیت، سه‌روه‌ت و سامانیکی زۆری پیکه‌وه‌ناوه. به‌لام کاتیک زانی ئهم داهینه‌یه‌ی ئهو بووه‌ته مایه‌ی نیکه‌رانی و ئانارامی له جیهان، زۆری له دڵ گران بووه و هه‌ر بۆیه‌ پاره و سامانه‌که‌ی که پتر له ۲۱ ملیۆن کرۆنی سویدی بووه، بۆ شه‌ش خه‌لات ته‌رخان کرد. پینچ خه‌لات به‌و زانایانه ده‌درێ که له بواره‌کانی فیزیا، کیمیا، ده‌روونناسی، پزیشکی و ئه‌ده‌بی خزمه‌تی به‌رچاویان کردبێت و خه‌لاتی شه‌شهم به‌که‌سیک ده‌درێ که خۆی یا ولاته‌که‌ی له بواری ناشتی جیهاندا هه‌نگاوی گه‌رنگ و به‌نرخه‌ی هه‌لگرته‌بێ. له‌و کاته به‌دواوه، لیژنه‌یه‌ک وه‌ک به‌یڕرسی دابه‌شکردن، خه‌لاته‌که به‌که‌سانی به‌رجه‌سته‌ی زانستی و ئه‌ده‌بی و سیاسی پێشکesh ده‌کات. لیژنه‌ی نۆبیل، خه‌لاتی ناشتی نۆبیل له ئۆسلۆ پێته‌ختی نه‌روێژ پێشکesh ده‌کات.

یه‌که‌مین خه‌لات له سالێ ۱۹۰۲ به‌هاری دونان، بنیاتنه‌ری خاچی سووری جیهانی پێشکesh کرا. له‌و که‌سانه‌ی که ئهم خه‌لاته‌یان به‌دۆته‌وه، ده‌کرێ ئاماژه‌ به‌دین به‌کۆق نه‌ننان له‌ غانا، سه‌کرتیری نه‌ته‌وه یه‌که‌گرتوه‌کان (۲۰۰۱)، جیمی کارتر، سه‌رکۆماری پێشوی ئه‌مریکا (۲۰۰۲)، خاتوو شیرین عیبادی پارێزه‌ر و چالاک‌وانی مافی مرۆق له‌ ئێران (۲۰۰۳) و باراک ئۆباما سه‌رکۆماری ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی ئه‌مریکا (۲۰۰۹). به‌رای نه‌یاران و ره‌خنه‌گران، خه‌لاتی نۆبیل له‌م دوا‌یینه‌دا ره‌نگ و روویه‌کی سیاسی لی‌ نیشته‌وه و له‌ چوارچۆیه‌ی ده‌سه‌لاتی زله‌یزه‌کان به‌تایبه‌ت ولاتانی ئه‌وروپی دابه‌ش نه‌کریت.

دابران

گست / انفصال

Cessation

جيابوونه‌وې به‌شيك له خاكې ولايتك يان سهرزه‌مينيك له ژرر ده‌سه‌لاټې نهو ولاټه. دابران، زورتر له دواي شوېش روونه‌دات. چهن نمونه‌ي دابران، بريتييه له: جيابوونه‌وې چوارده موسته‌عمه‌ره‌ي به‌ريقتانيا و دامه‌زراني ويلايه‌ته يه‌كگرتووه‌كاني نه‌مريكا (۱۷۷۶)، جيابوونه‌وې به‌رازيل له پورتوگال (۱۸۸۲)، يونان له عوسمانی (۱۸۹۸)، كووېا له نيسپانيا (۱۸۹۸) و پاكستان له هيندستان (۱۹۴۷). دابران سهره‌نجامي «جودايي خوازي»* يه و پاش خه‌باتيكي دور و دريژ بؤ دامه‌زراني نه‌توه‌يه‌ك پيك ديت.

دادگای نورمبيرگ

دادگاه نورمبرگ

Nuremberg

trial نهم دادگايه پاش شېري دووه‌مي جيهاني به مه‌به‌ستي ليكولنه‌وه له تاوانه‌كاني جهنگ و دادگايي كردني ريټه‌راني نازي له سهرده‌مي شېر له شاري نورمبيرگي نلمانيا دامه‌زرا. نهم تاوانانه بريتي بوون له: دارشتن و به‌ړنوه‌بردني شېري ده‌ستدرېژكارانه، كومه‌لكوژي*، سووكايه‌تي كردن به ديله‌كاني جهنگ، تاوان دژ به مرؤفايه‌تي، پيشنيلكردني ياسا و چوارچيوه‌كاني جهنگ.

له نيوان ۱۷۷ گومانبار، ۲۵ كس له‌سيدراره‌دان، ۲۵ كس كه‌وتنه زينداني هميشه‌يي، ۹۷ كس زينداني كورت و دريژخايه‌ن (له ۱۵ تا ۲۵ سال) و ۳۵ كس‌يش بيتاوان درچوون. نهم دادگايه له سالي ۱۹۴۵ تا ۱۹۴۷ به‌رده‌وام بوو.

دادگای نيونه‌توه‌يي داد

ديوان دادگستري بين‌المللي

International court of justice

نهم دادگايه لقي دادوهری رنكخراوه‌ي نه‌توه‌يه‌كگرتووه‌كانه كه له سالي ۱۹۴۶ به مه‌به‌ستي راگه‌يشتن به كيښه وناكوكيه نيودموله‌تسيه‌كان دامه‌زرا و ناوه‌نده‌كشي له شاري لاهاي هولنده‌ايه. نهم دادگايه پانزه دادوهری بالاي هه‌يه كه له لايهن كومه‌له‌ي گشتي و نه‌جومه‌ني ناسايشي نه‌توه‌يه‌كگرتووه‌كان بؤ ماوه‌ي ۹ سال هله‌ده‌بريژدرين و ههر ساليه‌ي پينچ كه‌سيان ده‌گوژي. نه‌نداماني هميشه‌يي نه‌جومه‌ني ناسايش، هه‌ميشه مافي پالاوتني يه‌كيك لهو دادوهرانه‌يان هه‌يه و ده‌توانن هه‌ليبريژرن.

نهم كيښانه‌ي كه له دادگايي نيونه‌توه‌يي لاهاي ليكولنه‌وه‌يان له سهر نه‌كرې بريتين له:

- گوژريني هممو رنكه‌وتننامه و په‌يماننامه‌كان.

- چاره‌سهركردني نهو گيروگرفته ياسايبانه‌ي كه وهك پرسيار له لايهن ده‌ولته‌تاني نه‌ندام نه‌خريته به‌رده‌م

دادگاوه.

- دىيارىكرىدى ئاستى بەركەتتى زىيانىك كە لە ئەنجامى پېشلىكرىدى ياسا نۆدەولەتتەكان، روبەپروى ولاتىك دەبىتتە و چۆنىيەتتى قەرەبووكرىدەنەميان.

دادگاي نۆنەتەرومى داد تاكوو ئىستى چارەسەرى بۇ چەندەھا كىشەى نۆدەولەتتى دۆزىوتەو بەلام فرمانەكانى ھەمىشە ناگەنە ئاستى جىبەجى كرىن.

دادگاي ماقى مروقى ئەوروپا: بېوانە مافەكانى مروقا.

داروينىزمى كۆمەلەيەتتى داروينىسم اجتماعى Social darwinism

تىۋرىكى كۆمەلەيەتتى و مىژۋىيە كە لە لاين چارلز داروين (۱۸۰۹-۱۸۸۲) ئاراستە كرا و باس لە پېرۇسەى گەشەسەندى سىروشتى «جۆرەكان» ئەكات. ئابراو لە كىتەبە بەناومانگەكەى بە ناوى سەرچاومى رەگەزەكان، بۇ سەلماندنى بونىيادى گەشەى بونەوەرە زىندووەكان، بە پىسى ھەندى بەلگە پىتى وابوو كە بونەوەرەكان لە ژىر كارىگەرى ھەلوومەرحىكى دىيارىكرادا گۆرانىيان بەسەرا دىت. بۇ نەمونە مروقى بە بەرھەمى فراژووتن و گەشەكرىدى رەگەزىكى مەيموون دانەنا.

بىياتى ئەم تىۋرىكە لە بارى مىژۋىيەيەو، پابەندى بىنەماى «خەبات لە پىنناو ژيان» دايە. ئەم رەوتە سىروشتەو گوازراوئەو بۇ ئاوارەگەز و ئەتەوكان. لەم جەنگەدا «شياوترىنەكان» واتە «بەھىزەكان، دەمىنەو. ئەم تىۋرىكە لە كۆتايى سەدەى نۆزدە و بەرايى سەدەى بىست. بوو بىنەمايەكى نايدىۋلۇجىكى بۇ مەملەئىسى زەلەزەكان و دەسپىچكىك بۇ شەرى دەسەلاتدارىتتى نىمپىريالىزم. ئەم تىۋرىكە لە گەل رەگەزىرەستى* ئاۋىتە بوو بۇ نەمونە لە سەر كەسايەتتى ھىتلەر، پىش سالى ۱۹۱۴ كارىگەرى دانا و دواتر بەشنىك لە فەلسەفەى نازىسمى پىك ھىنا

داگىركارىيى (ئىستىعمار) استعمار Colonialism

ئەم وشە بە ماناى خەز بە ئاۋەدان كرىدەوئە بە چەشنىك كە تاقمىك لە خەللى ولاتىك چەنە ولاتىكى تر دەست بەدەنە ئاۋەدانكرىدەوئە ئەو جىيە. بەلام لە زاراۋەى سىياسىدا بە ماناى زالبوونى سىياسى، سەربازى، ئابورى يا كەلتورى ولاتىكى بەھىزە بە سەر ولات يا ئەتەوئەكى بى دەسەلاتدا. چەمكى ئىستىعمار، ئىمپۇكە لە گەل چەمكى ئىمپىريالىزم لە بارى مانايىيەو ھاورەگەزىان لى دەرھاتوۋە لە بىنەرتدا ئىستىعمار كرىدارىكى ئىمپىريالىستى ئاونوس دەرگىت واتە دەسەلاتىك كە دىيەوئە لە سىنورە ئەتەوئەيەكانى خۇى تىپەربى و ولاتان و ئەتەوكانى دىكە بخاتە ژىر سولتەى خۇيەو. بەم بۆنەو دوو زاراۋەى «ئىستىعمارى سوور» و «ئىستىعمارى رەش» ھاتونە ئاراۋە كە يەكەمىيان، سىياسەتى داگىركارىيەنى يەكەتتى سۇقىت بوو و دوۋەمىش، ھىزە ئىمپىريالىستىكەكانى رۇژاۋا. ھەر بەم قىياسە، پاكىستانىەكان لەبارەى «كەشمىر» ھەرويانكرىدەتە «ئىمپىريالىزمى قاۋەى».

Colony

مستعمره

داگیرکراو

ئەم زاراوه له بنه‌رتدا به واتای نیشته‌نگای گروویک له هاوولاتیانه که له ولاتیکی جیاواز له ولاتی سهره‌کی خویان ده‌ژین. به‌لام ئیستا به واتای ولات یا سهرزه‌مینیکه که له ژنر ده‌سه‌لاتی ولاتیکی به‌هیزی سیاسی یان سهربازی ئیداره بکریت و ده‌سه‌لاتی یاسادانانه‌کی به ده‌ست ولاته ده‌ره‌کیه‌که‌وه بێت. واته ولاتیکی بێ به‌ره له سهربه‌خویی سیاسی و نابووری و کولتورییه که به شیوه‌ی ناشکرا یان نادیار به‌شیک له ئیمپراتوریه‌تیک له ئەژمار دیت.

Dialectic

دبالتیک

دایه‌لیکتیک

دایه‌لیکتیک له وشه‌ی لاتینی dialect و وشه‌ی یۆنانی dialekt به واتای «په‌یڤ»، «گفتوگۆ»، «زمان» و «زاراوه» پیکهاتوه. زاراوه‌ی دایه‌لیکتیک، یه‌که‌م جار له لایه‌ن هیرکلیتس (۵۴۰-۴۷۰ پ. ز) فه‌یله‌سوفی یۆنانی روون کراوه‌ته‌وه. دایه‌لیکتیک، به کورتی بریتییه له لیکۆلینه‌وه‌ی ورد و لۆژیکی مه‌سه‌له‌یه‌ک بۆ گه‌یشتنه‌ نه‌ج‌ام. به واتایه‌کی تر هونه‌ر و زانستی گفتوگۆکردن. ئینسکلۆپیدیای دالامبر و دیدرو (۱۷۶۶-۱۷۵۱)، دایه‌لیکتیک به «هونه‌ری به‌لگه‌ه‌یانه‌وه» خو‌لاسه‌بوته‌وه و به‌مجۆره دایه‌لیکتیک، له گه‌ل لۆژیک (ژوربیژی) هاوواتا سه‌ر «توانایی به‌لگه‌ه‌یانه‌وه» خو‌لاسه‌بوته‌وه له لایه‌ن فه‌یله‌سوفانی ئایدیالیست به تایبته‌ فه‌یله‌سوفی ئەلمانی، بوته‌وه. ئەم زاراوه له سه‌ده‌ی نۆزده له لایه‌ن فه‌یله‌سوفانی ئایدیالیست به تایبته‌ فه‌یله‌سوفی ئەلمانی، هینگل (۱۸۳۱-۱۷۷۰) به شیوه‌یه‌کی به‌ریلاو به کاره‌ینرا. هینگل له‌و باوه‌رده‌ا بوو که جیهان و هه‌موو ئه‌و شتانه‌ی که تیندایه‌، به‌رده‌وام له‌ گۆراندایه‌ و هه‌مووشتیک گرێ‌دراوی یه‌کترن و به‌ که‌ک وه‌رگرتن له دایه‌لیکتیک، ده‌توانین بنچاخی گۆرانکارییه‌کان بدۆزینه‌وه و له چۆنییه‌تی گۆراننیا بکۆلینه‌وه.

به‌لام هینگل، «روح»ی له پینشه‌وه داده‌نا و ده‌یگوت روح دایه‌لیکتیکه‌ چوونکه‌ پێوه‌ندی به‌ پینشکه‌وتنی هه‌زه‌وه‌ هیه‌ و پینشکه‌وتنی هه‌زیش، به‌ هۆی گفتوگۆ و پینک‌دادانی ئەندیشه‌کانه‌وه دینه‌ به‌ره‌م. هه‌ر به‌م بۆنه‌وه‌یه‌ که هینگل هه‌ک فه‌یله‌سوفیکی ئایدیالیست ناسراوه. هه‌ر چه‌ند مارکس و ئەنگه‌لس له هه‌مبه‌ر گۆرانکاری شته‌کان له گه‌ل تیورییه‌که‌ی هینگدا هاو‌ده‌نگن به‌لام له هه‌مان کاتدا ده‌لێن که وینا‌کانی ئیمه‌ به‌ هۆی شته‌کانه‌وه‌ دروست ده‌بن و نه‌گه‌ر بیرو‌رای ئیمه‌ ده‌گۆریت، به‌ هۆی ئه‌و گۆرانکارییه‌یه‌ که له ده‌وره‌یه‌رماندا روو ئە‌ده‌ن.

له دایه‌لیکتیکی هینگدا «ئایدا» که له پرۆسه‌یه‌کی دایه‌لیکتیکی له‌ سروشت و هه‌ین دا چن ده‌بیت، به هۆی ناته‌بایه‌ک دینه‌ ئاراوه. هینگل ئەم ره‌وته به‌ سێ قوناغ دابه‌ش ئە‌کات که بریتین له: تیز (دۆخی هه‌نوکه)، ئانته‌ تیز (دۆخی به‌رامبه‌ر)، سه‌نتیز (دۆخی ئاوێته). بۆ نمونه‌ له باره‌ی کۆمه‌لگای سیاسی فه‌ره‌نسه‌وه، ئەم سێ قوناغه به‌مجۆره‌ شروقه‌ ده‌کریت:

له قوناغی یه‌که‌مدا که تیز دینه‌ ئاراوه، سیسته‌می پاشایه‌تی له ولاتی فه‌ره‌نسه‌ داده‌مه‌ژریت. له قوناغی دووه‌م واته‌ ئانته‌ تیز، شو‌رشی مه‌زنی فه‌ره‌نسه‌ سه‌رده‌که‌وێت. سه‌ره‌نج‌ام له قوناغی سێهه‌مدا که قوناغی

سهنتیز ناوونوس کراوه، هینگل، «ئیمپراتۆریه‌تی ناپیلئۇن» که کاریگهری له کهسایه‌تی ئهو وهرگرتوه، به سهنتیزیک له قهلم نه‌دات.

به گشتی دایه‌لیکتیک ئهم باوه‌ره ته‌شه‌نه پئ نه‌دات که هه‌موو شتی و هه‌ر باب‌ه‌تیکی کۆمه‌لایه‌تی و چاره‌نوس‌ساز به هۆی زنجیره‌یه‌ک پیشکه‌وتن و به پئی گوزهران به پرۆسه‌یه‌کدا دروست بوون و له‌ناوچوون و گه‌شه‌ده‌که‌ن. هه‌موو شتی له حالی جووله و گۆزاندایه و ده‌که‌وێته به‌ر وهرچه‌رخانی میژووی. له‌م رووه‌وه دایه‌لیکتیک ئامرازیکه که ده‌سه‌به‌جئ ده‌توانی سه‌ره‌تا و کۆتایی شته‌کانمان بۆ روون بکاته‌وه و له رینگای توێژینه‌وه و گفتوگو، له راستیه‌یه‌کان ئاگادارمان بکاته‌وه.

ده‌ستدریژی تجاوز Aggression
به‌کارهێنانی هیزی سه‌ریازی له لایه‌ن ولاتیکه‌وه به‌ دژی حاکمیه‌ت و یه‌کپارچه‌یی سه‌ره‌زمین یان سه‌ربه‌خیزی سیاسی ولاتیکی‌تر. له به‌یاننامه‌ی کۆمه‌لی گشتی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان، له دوو سۆنگه‌وه باسی ده‌ستدریژی کراوه:

(۱) مه‌به‌ست له ولات، ئهو ولاتانه‌ش ئه‌گرێته‌وه که نه‌بوونه ئه‌ندامی نه‌ته‌وه یه‌کگرتوه‌کان.

(۲) له کاتی پێویست، مانای کۆمه‌لیک ولاتی لی ئه‌که‌وێته‌وه.

دژه‌ شوێش دژد انقلاب Counter-Revolution
به‌و عه‌مه‌لیاته ده‌لێن که له دوا‌ی سه‌ره‌که‌وتنی شوێش بۆ پووجه‌لکردنی شوێش به‌ ئه‌نجام ده‌گات. به‌ واتایه‌کی‌تر، هه‌ول وده‌ولی حوکمه‌تی پێشوو به‌ دژی هه‌ولی شوێشگێڕانه‌ی حوکمه‌تی نوێ، به‌ دژی شوێش له قه‌لم دراوه. ئهم زاراوه یه‌که‌م جار له لایه‌ن کوندرسه، له سا‌لی ۱۷۹۲ له سه‌ربه‌ندی شوێشی فره‌نسا به‌کار به‌راوه. هه‌ندئ جارێش له لایه‌ن ده‌سه‌لاتدارانی‌ک که له ئاکامی شوێشیک گه‌یشته‌وونه حوکمه‌ت، ئهم زاراوه به‌ کسانیک گوتراوه که له گه‌ل ئه‌واندا نه‌یار بوون و به‌م بۆنه‌وه خراونه‌ته په‌راویزه‌وه.

دوکتیرین/پیرۆکه/ رپه‌و دوکتیرین / آیین سیاسی، آموزه Doctrin
زاراوه‌ی دوکتیرین، له وشه‌ی لاتینی docteur به‌ مانای فێرکردن و فێربوون وهرگیراوه و به‌ کۆمه‌لیک بیر و بۆچوونی تایبه‌تی سیاسی ده‌گوترئ که له لایه‌ن که‌سیکه‌وه ئاراسته‌ ده‌کرئ و دواتر ئه‌بێته رێبازیک بۆ لایه‌نگرانی. له زاراوه‌ی سیاسیدا دوکتیرین، بریتیه‌ له جیهان بینی و بۆچوونیکی تایبه‌ت که ده‌سه‌لاتدارانی ولاتی‌ک، بناغه‌ی ده‌سه‌لاته‌کانی خۆیانی له‌سه‌ر دانه‌مه‌زێتن و به‌رنامه‌ی کاره‌کانیان به‌ ده‌وری ته‌وه‌ری ئهو دوکتیرینه‌دا ده‌سووبێته‌وه و خه‌لکیش به‌ ناچار ده‌بئ له‌سه‌ر هه‌مان رێباز پێوه‌ندیه‌کانی خۆیان ریک بخن.

دوكترىنى ئايزەنھاۋەر دكتىرېن آيزنھاۋەر Eisenhower Doctrine

بە كۈمەلە پېشنىيارەكانى دوایت ئايزەنھاۋەر، سەرکۆمارى ۋلاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا (۱۹۵۲-۶۰) دەوترى كە لەسەر سىياسەتى ئەمىرىكا دەربارى رۆژھەلاتى ناوین و ناوچەكانى دەوروبەرى لە ژانويىيەى ۱۹۵۷، خستىيە بەردەم كۆنگرېس و بەو پېئە:

(۱) ئەمىرىكا بۆى ھەيە بۆ پاراستنى سەربەخۆيى «ۋلاتانىك كە لە دەروە دەكەنە بەر ھەرەشەى كۆمۇنىزم يان لە ناوۋە تووشى مەملەتتى و گىرەشيوينى دەبن»، مادامىكى ئەو ۋلاتانە بخوازن، بە يارمەتى ھىزە چەكدارەكانى خۆى پشتيان بگريت و داکۆكيان لى بكات.

(۲) ئەمىرىكا دەبن بۆ پەرەسەندنى ئابورى ئەم ۋلاتانە ھەنگاۋ بئى.

(۳) ئەمىرىكا دەبن بەو ۋلاتانەى كە خوازىارى ھاۋكارى سەربازى بن، يارمەتى بگەيەنيت.

ئەو ھەرمەنەى كە دوكترىنەكەى تيا بەرئۆە دەچو، ھەر لە لىبى لە رۆژاۋاۋە تا پاكستان لە رۆژھەلات و توركيا لە باكور و نىمچە دورگەى عەرەبستان لە باشورى دەگرتەۋە. نموونەى پيادەبوونى ئەم دوكترىنە، ناردنى ھىزى سەربازى بۆ لوبنان بو لە سالى ۱۹۵۸، بە ھۆى قەيرانى كەنالى سۆئىز.

دوكترىنى برىژنېف دكتىرېن برىژنېف Brezhnev Doctrine

ئەم زارراۋە لە دەروەى سۆقىتە دائراۋە و ناوھەى دىكەى «دوكترىنى ھاكىمىيەتى سنووردار». بەلام بە گشتى بە رىبازەكانى لينۇنىد برىژنېف، رىبەرى يەككىيەتى كۆمارىيەكانى سۆقىتە (۱۹۸۲-۱۹۶۴) لە بەرامبەر ۋلاتانى ئەقمارى دەگوترا. بە پىئى ئەم رىبازە، ھەركاتىك سۆشاللىزم لە ۋلاتىك بگەيۋتە مەترىسيەۋە، ۋلاتە سۆشاللىستەكان بۆيان ھەيە لە پىئاۋ پاراستنىدا دەست وەردەنە ئەو ۋلاتەۋە. دوكترىنى برىژنېف، دەستى ۋلاتانى سۆشاللىستى ئەبەستەۋە بۆ ئەۋەى نەتوانن مافى چارەى خۇنۋوسىن و ھاكىمىيەتى نەتەۋەيى بەدەست بىئن.

دوكترىنى بۆشى دووھەم دكتىرېن بوش دوم Bush(Jr) Doctrine (2001)

برىتييە لە كۈمەلى بىرۆكە و پەرچەكدار كە لە لاين جۇرچ دەبلىۋ بۆش، چل و سىئەمىن سەرکۆمارى ئەمىرىكا لە ئاست مەسلە جىھانىيەكان ئاراستە كرا. بۆش لە كاتىكدا بە دەسلەت گەيشت كە نزيكەى ۱۰ سال بو شەپى سارد و ھەلۋەشانەۋەى يەككىيەتى سۆقىتە كۆتايى پىئەتبوو. لەم سەروپەندەدا ئەمىرىكا دەيوست بەو ھەلەى كە بۆى رەخساۋە، دەسلەت و ھىزى سىياسى و سەربازى خۆى لە جىھاندا پاۋەجى بكات تاكوۋ بىيئە يەكەم ھىزى جىهان. كارەساتە تىۋرىستىيەكەى ۱۱ى سىپتەمبەرى ۲۰۰۱، كارىكى واىكد كە دەسلەتدارانى ئەمىرىكا شىلگىرانەتر بىر لە ئارمانجەكانى وىلسون بگەنەۋە و ھەنگاۋى بۆ بىئن.

ئەمىستايەكەم كارەكانى ئەمىرىكا، بەرەنگار بونەۋەيە لە گەل ئەو رەئمانەي كە لە روانگەي واشىنتونەۋە بە دولەتەتەنى لاسار (Rouge states) لە قەلەم دراۋن و تىۋرى پىكدادانى شارستانىيەتەكان كە لە لايەن ساموئىل ھەنتىنگتۇن، ھاتبوۋە ئاراو ۋەك پالەنرەيكي ئايدىۋولۇجىكى بۇ ئەم ستراتىجىيە ئاونووس دەكرىت. دوكترىنى بۇش، لە ئاست ۋلاتانى جىھانىش خۇي نىشان داۋە. بۇ ۋىنە ۋلاتى سۇقىيەتى - ۋەك رەقىيىكى دىرىنى خۇي - خانەنشىن كىردوۋە و بە ھاۋپەيمانىيەتى لە رىكخراۋەي ناتۇ*، ۋلاتانى رۇژھەلاتى ئەۋروپاي بەلاي خۇيدا كىشاۋە.

ئەم رىبازە، لەمەر سى ۋلاتى ئىران و عىراق (پىش رووخانى سەدام) و كورىاي باشوۋرى، سىياسەتىكى توندى بەرپۇۋە بردوۋە و لە ژانۋىيە ۲۰۰۲، ئەم سى ۋلاتە لە رىزى تەۋەرى شەيتانى (Axis of Evil) ئاۋىردە كراۋە. ھەر بە پىي ئەم دوكترىنە بوۋ كە ئەمىرىكا لە داۋى يازدەي سىيەتەمەر و بە ناۋى شەپ لە گەل تىرۋىزىم، ھىرشى بردە سەر دوو ۋلاتى ئەفغانىستان (ئۆكتۇبەرى ۲۰۰۱) و عىراق (۲۰۰۳ مارسى ۲۰۰۳) و تۋانى رەئمانەكانى تالىبان و بەعس بېروخىنى.

دوكترىنى بۇشى يەكەم د كترىن بوش اول (Bush Doctrine (1989-1993) ئەم زاراوۋ كە دواتر لە گەل دەستەۋازەي «سىستەمى نوئى جىھانى»* بە يەك مانا لىكرداۋنەۋە، برىتىيە لە كۆمەللىك بىرۋەكى مژاۋىي. كەچى بەم ھالە، زىچىرە رووداۋىك كە لە سەرەتاي نەۋەدەكانەۋە سەرانسەرى جىھانى گرتۋتەۋە، بىرمەندان و زانايانى والىكردوۋە كە ئەم رووداۋانە لە قەبارەي «سىستەمى نوئى نىۋەتەۋەيى»دا شىرۇقە بىكەن. رووداۋەكانى جىھانى كۆمۇنىستى و دواتر گۇرپانى رەئمانەكانى ئەۋروپاي خۇرەلات، رووخانى دىۋارى بەرلىن، كۇتايى ھاتنى شەپى سارد و ھىرشى ئەمىرىكا بۇ پاناما و شەپى كۈەيت، لە جۈملەي ئەم رووداۋانە لە ئەژمار دىن. لە رىكەۋتى ۱۱ى سىيەتەمەرى ۱۹۹۰، جۇرچ بۇشى يەكەم، سەر كۆمارى ئەمىرىكا داۋى ھىرشى عىراق بە كۈەيت و داگىركردنى ئەم ۋلاتە (ئاگۇستى ۱۹۹۰)، لە وتارىكىدا لە بەردەم نوئەرانى كۇنگرىسى ئەمىرىكا، بەم شىۋە سىستەمى نوئى جىھانى پىناسە كرد:

«جىھانىكى تەۋاۋ جىاۋاز لەو جىھانەي كە ناسىۋمانە. جىھانىك كە دەبى تىيدا بالادەستىي و ھاكىمىيەتى قانۇن لەبرى قانۇنى جەنگەل، سەرۋەر بىت. ئەو جىھانەي كە تىيدا ۋلاتەكان، بەرپرسىيارىيەتى ھاۋەش لە بەرامبەر ئازادى و عدالەت بە رەسمىيەت بناسن و دەسەلاتداران رىز دابىن بۇ ماق بى دەسەلاتەكان».

دوكترىنى مۇنرۇ د كترىن مونرو Monroe Doctrine ئەم زاراوۋ باس دەكات لە سىياسەتەكانى جەيمز مۇنرۇ كە لەنىۋان سالەكانى (۱۸۱۷-۱۸۲۵) سەر كۆمارى ئەمىرىكا بوۋە. مۇنرۇ لە ۲ى دىسەمبەرى ۱۸۲۳ لە پەيغۇكى خۇيدا بۇ كۇنگرىسى ئەمىرىكا، رايگە ياند كە ۋلاتانى ئەۋروپى ماق ئەۋەيان نىيە لە كاروبارى ئەمىركىيەكان دەستىۋەردان بىكەن و لە بەرامبەرىشدا

ئەمریکاییەکان نابیت دەستوەردەنە کاروباری ئەوروپییەکان. ئەم دوکتینە لە چوار تەوهری سەرەکی پیکهاتبوو کە بریتین لە:

- ۱- کیشوهری ئەمریکا نابێ بکەوێتە مەترسیی پەيوەست بوون بە خاکی هیچ ولاتیکی ئەوروپییەوه.
- ۲- ولاتەیه کگرتووەکانی ئەمریکا، هەر چەشنە هەولدا نیک بۆ پەرەپێدانی سیستمە سیاسییەکانی ئەوروپا، لە هەر بێستە زەمینیکی ولاتە کەدا بە مەترسییە ک بۆ ناشتی و ئاسایشی خۆی دەزانی.
- ۳- ئەمریکا هیچ دەستیوەردانی ناکات لە موستەعمەراتی ئەوروپادا.
- ۴- ئەمریکا لە شەری ولاتانی ئەوروپی کە لە سەر بەرژەوهندی تایبەت بە خۆیان هەلنەگیرسی خۆی تێ هەلناقورتین.

ئەم سیاسەتە لە بەرایی سەدهی بیستەمدا بەم ئەنجامە گەیشت کە ولاتە یە کگرتووەکانی ئەمریکا بێتە ژەندەرمە ئەمریکای باکووری و باشووری کە ئەمەش بوو هۆی کیش و هەرا لە نیوان ولاتانی ئەمریکای لاتین لە گەل ئەو ولاتەدا. بە باوەری دەسەلاتدارانی ئەمریکی سیاسەتی مۆنرۆ، ئیستاکەش وەک بئەمایەکی سەرەکی لە سیاسەتی دەرەوی ئەمریکا لە ئەژمار دیت.

Dogmatism

دوگماتیزم / وشکەمەرامی دگماتیسم / جزم اندیشی

ئەم زاراوه لە وشە یۆنانی (dogma) بە مانای بیرو باوەری وشک و بنچراو وەرگیراوه کە یە کەمجار لە لایەن فەیلەسووفانی گوماندار، بۆ وێنە «زینون»، هاتە ناو فەلسەفەی یۆنانەوه. لە زاراوی سیاسیدا بە شیوازی کە لایەنگرانی، لە کاتی باس و گفتوگۆدا بە دەرەستی بەلگە هێنانەوه نین و بیرو باوەری پیشووی خۆیان بە بن هینچ رەخنە یە ک پەسند ئەکەن و هیچ گۆرانکارییە ک بە سەر ئەندیشه و هزری خۆیاندا ناهێنن. باوەرمەندانی ئەم رێبازە، بڕواکانی خۆیان بە شتیکی مۆتلەق و نەگۆڕ بەدەر لە گومان و دڕدوونگی دەزانن.

دوگماتیەکان، گرنگی بە هەلومەرج و شوێنکات نادەن و شیوازیکی دژە دایەلیکتیکی دەگرەبەر و بە چاویکی کوێزانەوه پەیرەوی لە رێسا و مەرامە و شکەکانی رابردوو ئەکەن. ئەمڕۆ دوگماتیک بەو کەسانە دەلێن کە نامادە نین تیۆری و بیرۆکە ی نۆی پەسند بکەن و گوێ نادەنە ئەو گۆرانکارییانە کە بە سەر بوارەکانی ژياندا هاتوو. بە گشتی ئەم زاراوه وەک ئاوەلناویک بۆ قوتابخانە سیاسی و کۆمەلایەتیەکانی دیکە بەکار دیت.

Political psychology / سایکۆلۆجی سیاسی روانشناسی سیاسی

لە سالەکانی ۱۹۱۰ بە ملووه، والتیر لیپمەن، رۆژنامە نووسی ئەمریکی (۱۸۸۹-۱۹۷۴) وتی: گەورەترین هەلە ی ئەندیشه ی سیاسی ئێمە ئەو یە کە بن رەچاو کردنی «مۆق»، دەم لە سیاسەتەوه بەین. بابەتی سایکۆلۆجی سیاسی، لیکدانەوه ی کاریگەری کەسایەتی جەماوهر بە سەر سیاسەتدا بە تایبەت

گرنگایه‌تی سایکولوجی له بریاره سیاسیه‌کاندا سهرنجی پیدراوه. بهم حاله‌ش جوړاوجوړی قوتاخانه سایکولوجیه‌کان بۆته هوی فره‌چیشن سایکولوجی سیاسی. بۆ وینه جه‌خت کردن له سهر سایکولوجی فروید، سایکولوجیه‌کی سیاسی جیاوازیش دینیته ناراه.

سایکولوجی سیاسی، خوی به تایبه‌ته‌ندییه دروونییه‌کانی ئه‌کتره سیاسیه‌کان سهرقال ئه‌کات. متمانه کردن به خو، هه‌ست کردن به گونا‌هباری، هه‌ست به ناسایش یا نانه‌منی، خودشه‌یدیای، ئیگویی لاواز یان به‌هیز و... له جومله‌ی باب‌ه‌ته‌کانی تویرینه‌وه‌ی سایکولوجی سیاسی له ئه‌ژمار دین. به‌رای هه‌ندی له پسپو‌رانی ئه‌م زانسته، سیاست بۆ ئه‌و که‌سایه‌تیانه دل‌رفینه که له قوناغی مندالی یا هه‌ره‌کارریان تووشی شکست و سووکایه‌تی و نامورادی بویتن. وه‌ها که‌سانیک ئه‌یان‌ه‌ویت به وه‌ده‌سه‌نیانی ده‌سه‌لات، ئه‌م که‌موکوپیا‌نه‌ی ژیان قه‌ره‌بوو بکه‌نه‌وه.

به‌م پێیه سایکولوجی رێبه‌ره سیاسیه‌کان، به‌م سئ شته‌وه په‌یوه‌سته: یه‌که‌م ناسینی پالنه‌ره‌کانی که‌سایه‌تی، دووه‌م چۆنییه‌تی به‌ سیاسی کردنی ئه‌م پالنه‌رانه و سینه‌م پاساودانیان به پینی به‌ره‌وه‌ندییه نه‌ته‌وه‌یه‌کان. له‌م روانگه‌وه ره‌فتاری سیاسی رێبه‌ران بریتیه له دیتنه‌وه و ئاشکرا کردنی پالنه‌ره دروونییه‌کان و گرفته شه‌خسیه‌کانی تافی مندالی ئه‌وان.

ده‌ستووری بنچینه‌یی/یاسای به‌ره‌تی قانون اساسی Constitutional law

ده‌ستووری بنچینه‌یی بریتیه له به‌لگه‌نامه‌یه‌کی بناغیه‌ی و بنچینه‌یی که له ولایتیدا سروشتی ده‌سه‌لات و ئه‌رك و مافه‌کانی شارۆمه‌ندان ده‌ست نیشان ئه‌کات. ده‌ستوور، شیوازی هوکمه‌تکردن یا راگواستنی ده‌سه‌لاته. واته کۆمه‌له‌ رێسایه‌ک که توانایی و ره‌فتاری هیزه‌کانی سهر به ده‌وله‌ت و مافه سهره‌کییه‌کانی تاک و به‌شداری شارۆمه‌ندان له به‌رپوه‌بردنی ده‌سه‌لات له رێگای ده‌نگدان به نوینه‌رانی خویان، ده‌ست نیشان ئه‌کات. له پیناسه‌یه‌کی‌تردا ده‌ستووری بنچینه‌یی بریتیه‌له کۆمه‌لێ یاسا که پێوه‌ندی و چۆنییه‌تی هه‌لسوکه‌وتی نیوان ده‌سه‌لاتداران و شارۆمه‌ندانی ولایتیک دیاری ئه‌کات. ده‌ستووری بنچینه‌یی له‌و ولاتانه‌ی که بنه‌مایه‌کی دیموکراسییان هه‌بێ، له لایه‌ن کۆمه‌لێ نوخبه‌ی سیاسی که به‌پینی هه‌لبژاردن له «ئهنجومه‌نی ده‌ستوور» یه‌ک ده‌گرته‌وه ده‌نوسری و دواتر بۆ په‌سندکردنی جه‌ماوه‌ر ده‌خړیته ریفراندومی ده‌ستووری بنچینه‌یی (بروانه راپرسی). ده‌ستووری بنچینه‌یی، تاکه سهرچاوه‌ی یاساداران له ئه‌ژماردیت له هه‌موو بواریکی کۆمه‌له‌یه‌تی و نابووری و سیاسی و که‌لتووری کۆمه‌لگادا.

ئه‌ره‌ستۆ، ده‌ستووری بنچینه‌یی به کۆمه‌لێک ئه‌رك و کرداری ولایتیک ده‌زانیت که چۆنییه‌تی دابه‌شکردنه‌کی له لایه‌ن ئه‌و ده‌ستووره‌وه دیاری ئه‌کړیت و ده‌سه‌لاتی حاکیمیه‌ت و ناوه‌روکی ئه‌و ئاما‌جانه‌ی که ده‌بێ خه‌لکی ولایتیک پینی بگهن، ده‌ست‌نیشان ئه‌کړیت. ده‌ستووری بنچینه‌یی له به‌ستینی سیاسیدا له‌و کاته‌وه زه‌ق بۆوه که سهرچاوه‌ی ده‌سه‌لات له شازاده‌یه‌که‌وه گه‌رایه‌وه بۆ خه‌لک و به‌م ده‌رکه‌وته،

ئیدی پاشا و میران، وک «خاوهن دسه‌لات» له‌ئه‌ژمار نه‌هاتن به‌لکو وک دسه‌لاتدارانک له‌قه‌له‌م دران که هیز و دسه‌لاته‌که‌یان له‌دستوره‌وه سه‌رچاوه نه‌گرت.

ده‌ستووری بنچینه‌یی ئه‌وروپا: پروانه په‌یمانی ماستریخت.

Intervention

دخالت / دست یازی

ده‌ست‌یوه‌ردان

ده‌ست‌یوه‌ردان بریتیه له‌ره‌فتاری ده‌وله‌تیک که نه‌جامه‌که‌ی پیش‌یلکردنی حاکمیه‌ت (پروانه فرمان‌په‌واپه‌تی) و سه‌ره‌خویی ناو‌خویی و ده‌ره‌کی ده‌وله‌تیک‌تری بیت. به‌واتایه‌کی تر ده‌ست‌یوه‌ردان به‌خو هه‌لقورناندن له‌کاروباری ناو‌خویی و ده‌ره‌کی ولاتیک نه‌گوتری که له‌نه‌جامدا بشیویی و ئاژاوه له‌ولاته‌دا دروست ببیت. ره‌نگه هه‌ندێ جار ده‌ست‌یوه‌ردان به‌پنی ریکه‌وتن بیت، وک ده‌ست‌یوه‌ردانی هاوپه‌یمانان به‌رێبه‌رایه‌تی ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی ئه‌مه‌ریکا له‌سالی ۲۰۰۲ له‌عیراق به‌مه‌به‌ستی روخانی رژیمی دیکتاتوری سه‌دام. بچ‌گه له‌ده‌ست‌یوه‌ردانانه‌ی که به‌پنی هاوپه‌رایه‌تی و ویکه‌ه‌وتنی نیونه‌ته‌وه‌یی دیته ئه‌نجام هه‌ر چه‌شنه ده‌ست‌یوه‌ردانیک له‌کاروباری ده‌وله‌تیک‌تری، پیش‌یلکردنی یاسا نیوده‌وله‌تیه‌کانه و داگیرکاری* له‌ئه‌ژمار دیت.

Authority

اقتدار

ده‌سه‌لات

تیک‌چنراوییه‌کی مانایی له‌به‌ینی ده‌سه‌لات و هیز(قدرت) له‌ئارادیه. ده‌سه‌لات بریتیه له‌«هیزیک که به‌هه‌قیانه‌ت یان به‌عه‌داڵت جی‌ب‌جی نه‌کرت» واته به‌هیزبوونی هه‌قیقی. به‌لام نه‌گه‌ر ده‌سه‌لات به‌م جو‌ره‌ پیناسه‌ بکرت، له‌ره‌وایی (شه‌رییه‌ت) جیا‌ناکرت‌ه‌وه چونکا هیزی راسته‌قینه‌ توانستیکی ره‌وایه و وزه‌ی هه‌قیقیش ئه‌وه‌یه که ره‌وا بیت. گرتی ئه‌م چه‌مه‌که ئه‌وه‌یه که ده‌سه‌لات چه‌شنیک له‌هیز ته‌بیر نه‌کرت که‌چی ئیستا وابه‌وه که زاراوه‌ی ده‌سه‌لات له‌ته‌نیش زاراوه‌ی هیز به‌روکاریک دایه‌لیکتیکی بو‌شروقه‌ی شوینکاتیک به‌کار ده‌بریت که فه‌رمان‌بردن و به‌یده‌ستی، شتیکی خۆبه‌خو و ئاساییه و ده‌سه‌لاتدار، به‌شوین ئه‌م به‌یده‌ستییه‌وه نه‌بووه. له‌وه‌ها کاتیکدا ده‌گوتری که ده‌سه‌لاتدار، ده‌سه‌لاتی هه‌یه به‌لام هیزی نییه. به‌م قیاسه‌وه ناکرێ ده‌سه‌لاتی پزیشکیکی به‌ناوبانگ به‌پنی ژماره‌ی ئه‌و نه‌خوشانه‌ی که ده‌ستوره‌کانی به‌کار نه‌بن، به‌راورد بکری.

که‌واته ده‌سه‌لات، به‌و هیزه نه‌وتری که به‌ره‌سمیه‌ت ناسراوه واته ره‌وایه و په‌سند کراوه و هه‌مووان ریزی بو‌دانه‌نین. پتوه‌ندی نیوان ده‌سه‌لات و هیز، پتوه‌ندییه‌کی ئاسایی و ساکار نییه. به‌کار هینانی برست و توانایی له‌ری زه‌بره‌وه، به‌بئ ده‌سه‌لات مه‌یسه‌ر نابێ. بو‌ئوه‌ی ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ بیته مه‌یدانه‌وه ئه‌بێ مافی فه‌رمان‌په‌وایی و کاریگه‌ری له‌سه‌ر خه‌لک هه‌بیت. ئه‌م مافه به‌پنی ئه‌خلاق و قانونی کۆمه‌لگا که بالانۆینی به‌رژوه‌ندی گشتییه، ده‌سته‌به‌ر نه‌بیت. به‌م واتایه ده‌سه‌لاتی راسته‌قینه‌ زامنی بوونی هاوپه‌رایه‌تی

و هاوده‌نگییه.

له لایه‌کی ترهوه هەر که دسه‌لات پاوه‌جی ده‌بی، خێرا به‌رهو بئ‌ناکاری و گه‌نده‌لیی ده‌پوا و نه‌بیته گوشاریکی کۆمه‌له‌کی بیئ‌ه‌وه‌یکه نه‌و که‌سه‌ی دسه‌لات به‌رئ‌وه نه‌بات، که‌سینکی شایسته یان دسه‌لات‌دارینکی داد‌په‌روه‌ر بیت. له وه‌ها که‌شینکا دسه‌لات نه‌بیته سولته و بی‌دادیی و فره‌مان‌په‌روایی به‌پینی زۆر و سته‌م. جاری وا هه‌یه دسه‌لات مانای دژ به‌یه‌ک نه‌دات، بۆ وینه:

- دسه‌لات له گه‌ل ره‌خنه‌ی شه‌خسی و نه‌زموونی راسته‌وخۆ به‌ره‌وپه‌و نه‌بیته‌وه، چونکا نه‌ندیشه یان به‌رویه‌ک له ده‌ره‌وه دانسه‌پینن.

- نرخ و بایه‌خی زانستی یا نه‌خلاقیبانه‌ی که‌سانی پسپۆز یان بیرمه‌ند له دۆخ نه‌دا: بۆ وینه ده‌گوتری فلانه بیرمه‌ند دسه‌لات‌داره (واته پله و پایه‌یه‌کی به‌رز یه‌یه).

دسه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی قدرت ملی National Power
کۆمه‌لی وزه و توانایی مادی و مه‌عنه‌وی که له قه‌له‌مه‌روی «یه‌که»یه‌کی جوگرافی و سیاسیی به‌ناوی ولات* ناماده‌یه که بریتین له:

- ۱- به‌روبووم، شوینکات، که‌شوه‌وا و توپ‌و‌گرافی قه‌له‌مه‌روی نه‌ته‌وه‌یی.
 - ۲- سه‌رچاوه‌ سروشتیه‌کان، وزه و ماده‌ی خۆراکی به‌ره‌م هینراو.
- دسه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی، گرێ‌دراوه به‌گه‌شه‌سەندنی ئابووری و سیاسەتی سه‌ربه‌خۆ، هینزی خه‌باتکار، ئارمانج و ئارمانی به‌ررز، دیموکراسی و هه‌ست و خوستی نه‌ته‌وه‌یی.

ده‌نگۆ/ قسه‌لۆک شایعه Rumour
ده‌نگۆ، به‌هه‌والێک ده‌گوتری که سه‌رچاوه‌یه‌کی روون و ئاشکرای نییه و به‌لگه‌ی پپووست له‌سه‌ر راست و ره‌وابوونی به‌ده‌سته‌وه نه‌بیت. له روانگه‌ی سایکۆلۆجی کۆمه‌لایه‌تییه‌وه، کاتی‌ک کۆمه‌لگا له‌مه‌ر باب‌ه‌تیک بئ‌هه‌وال ده‌مینیت، رێگا بۆ قاوداخستن و سازبوونی ده‌نگۆ خۆش و له‌بار ده‌بیت. به‌واتایه‌کی‌تر هه‌ر کاتی‌ک جه‌ماوه‌ر له‌ ئاستی شتینکا هه‌ستی بې‌زوی و له‌سه‌ر نه‌و باب‌ه‌ته هه‌یج هه‌والێک بلۆ نه‌کرایه‌وه، ئینجا قاوداخستن و ده‌نگۆ بازاری گه‌رم ده‌بیت. ویده‌جی ده‌نگۆ پتر له‌و کۆمه‌لگایانه‌ روو بدات که میدیاکان ده‌وریکێ چالاک نه‌بین له‌ راگه‌یاندنه‌ گشتیه‌کاندا. ده‌نگۆ، ده‌ماو‌ده‌م بلۆ ده‌بیته‌وه و له‌ هه‌ر گوتنه‌وه‌یه‌کدا کورت‌تر ده‌بیت و ئاسانه‌تر لینی تیده‌گه‌ن.

ده‌وله‌ت دولت State
ده‌وله‌ت له‌ وشه‌ی لاتینی (status) وه‌رگیراوه که ره‌گ و ریشه‌ی نه‌ویش نه‌گه‌رێته‌وه بۆ وشه‌ی (stare) به‌مانای «راوه‌ستا». ده‌وله‌ت له‌ مانایه‌کی به‌ربلۆدا بریتیه‌یه که کۆمه‌لگه‌یه‌ک که تینیدا هینزی سیاسیی به‌پینی

دهستووری بنچینهیی شیکاری و دهستیشان کراییت. دهولت بالاترین روالهتی دهسلات و حاکمیهته که له هه موو کۆمه لگا کانداهه بووه. گرینگترین لایه نی فره مان په وایی دهولت، دانان و پیاده کردنی یاساکانه له کۆمه لگادا. دهسلاتی دهولت له گوین فره مان په ووا، له ناو ولایتیکدا شتیکی بی وینه یه. تیگه یشتن له چه مکی دهولت پیویستی به فاماندنی ئەندیشه ی سیاسی و سیاست له سه ده کانی نۆزده و بیسته مدایه. له کرده ودا ئەسته مه بی دهولت زیان بهر په وچه ییت. هه بوونی دهولت جگه له وهی به مانای هه بوونی کۆمه لیک دهزگا و ریک خراوه یه، به مانای بوونی روانگه و شیوازی هه لسه که وتی جۆراوجۆره که به کورتی به شارستانییهت ناوبرده ده کرت. هه لیه ته هه ندی و یستگه ی فیکری به گومان وه له بهرام بهر پیویستی به دهولت له تگه نه گرن و هه ندی راما نه یان له بابته کۆمه لگای بی دهولت ئاراسته کردوه به لام دهولت، له ناو کاروباری رۆژانه دا به وردی دزه ی کردوه و ئەم رهوتش تا دیت، به رفراوتر نه بیته.

دهولت له هه ر کۆمه لگه یه که، هیمایه که بۆ بهرژه وهندی و سوودی گشتی و ئەگه رچی رواله تیکی ئەخلاقی و نایینی و نابووری هیه به لام له بهر په ودا پیکهاته یه کی ئەخلاقی و نابووری و نایینی نییه و رۆلی جیاوازی هیه، بۆ وینه پاراستنی ئاسایش و پاراستنی مافه سروشتیه کانی تاک و دابین کردنی پیداو یستیه کانی خو شگوزهرانی خه لکی کۆمه لگا.

له پیوه ند له گه ل دهولت چه ندین تیوری هاووته ئاراو که بریتین له:

- تیوری دهولته تی ره ها (absolutism) به واتای رژیمیکی بی جله و نه به ستراو به دهستووره وه. (له راستیدا یه که مین لیکدانه وه و هه لۆیسته ی وشیارانه له مەر چه مکی دهولت، له م تیۆرییه دا به رجسته بۆوه).

- تیۆری دهولته تی دهستووری (constitutional) (بهروانه حوکمه تی دهستووری).

- تیۆری ئەخلاقی دهولت، ئەم تیۆرییه زیاتر پابه نده به ئەندیشه کانی هیکل (۱۸۳۱- ۱۷۷۰).

- تیۆری چینیایه تی دهولت، ئەم تیۆرییه لیکدانه وهی چه مکی دهولته به پیی بۆچوونه کانی مارکس و

ئینگلس.

هه ندی له تیۆرییه کانی دهولت، له سه ر لایه نی ناچار یی دهولته کان پی داده گرن. ریا لیسته سیاسی و مارکسییه کان، دهولت به نامرازی ناچار یی و چه بری له قه لەم ئەدهن. هه ندیکی تر دهولته تیان به پیکهاتیک یاسایی و بی دهسلات ناوبرده کردوه.

به گشتی س پیئاسه ی جیاوا له بابته دهولت ئاراسته کراوه: پیئاسه ی قانونی، پیئاسه ی فله سفی و

پیئاسه ی سیاسی.

له پیئاسه قانونیه کهیدا دهولت بریتییه له یه که یه که ئەم تاییه ته ندییا نه ی له خو گرتبی:

۱- چه شیمهت، (واته دهولت، بی چه شیمه تی ئینسانی نایه ته کایه وه).

۲- سه رزه مین، (دهولت ئەبێن خاوهن کیانیکی دیاریکراو بیته).

۳- حاکمیهت، (بهروانه فره مان په وایه تی).

۴- حوکمەت، (خەلک ناتواڭن بە ئامانجەکانیان بگەن بێئەوێ بە شیوازێکی رێکخراوەیی لە کۆمەڵیک رێسای دیاریکراو بپەرەوی بکەن).

له پېنځه فېلېه كېدا دهولت، خاوهنې نامانچيكي سهرهكييه و له سونگي دهولتي چاك، دهولتي خوازوا يا دهولتي خاوين، هم گوزاره ليك هدا ته وه. له روانگي فېلېه كيوه، سي قوتاخانه ي فېكري له سهر دهولت ه دوين:

۱- بۈۈنى دەۋلەت، بۇرۇنقىسىن ۋاۋا ئامەنگى نېۋان كەرتە جىيا جىياكانى كۆمەنگا شىتىكى پېۋىستە. فېلەسوفانىكى ۋەك پلاتو، ئەرەستو، ئەكفىنىاس ۋاگۇستېن ۋ سېسرو لەم قۇتاخاندە جىئەگرن.

۲- دولت بهرنجامي پيماننكي كومه لايه تيبه، هم تيوريه له لايه ن فيله سوفاننكي وک هوېز واک و روسو داکوکی لئکراوه.

۳- دولت له نهنجامی خباتی هیزه ناتبا کۆمەڵایهتییهکان پیکهاتوو، مارکس ولایه نگرهکانی له م تئورییه داکۆکی دهکەن. مارکس سرچاوه و ماهیهتی دهولت گری ئه داتاو له به پێوهندی به ره مهیتان له ولایتکدا و دهولت به ئامرازێکی رایپارندن دهزانێ به دهست سه رمایه داره کانه وه و به نهنجامی ململانی چینیایه تی دهزانیت که به هویه و چینه ستم دیده کان له کۆت و بهندی دیله تیدا ده منته وه.

له پښتانه سیاسیه که یدا دولّت، ئې پښکاته بیښه نییه که فیله سووفان خه نښان پیوه دیوه به لکړو دیار دیه که، یابه ند له سهر واقعہ کانی رابردو، ئنستا و داهاتو.

چەمكى نوڧى دەولەت، لە گەل ناسيونايزم* پتوهندىيەمكى راستەوخۆى پەيداكردوو. ئەم روانگە كە لە دوا شوڧرى فەرەنسەم بە جىهاندا بلاق بوته، ەموو جىهانى خستوته ژنر كارىگرى خۆى بە چەشنك داخواى بو دامەزراندنى«دەولەتى نەتە»، گرنگترىن ەاندەرى بزاڧە سىياسىيەكان و شوڧشەكانى سەدى بىستەم بوو. ەندئ لە بىرمەندانى سىياسى، لە نيوان كۆمەلگا و دەولەت يان «كۆمەلگاي مەدەنى»و «كۆمەلگاي سىياسى»، جىاواى قايىل بوون. بە پئى ئەم جىاوازيە، دەولەت، ەوامانا نىيە لە گەل سەرچەم كۆمەلگادا بەلكوو بەشكە لە كۆمەلگا كە بە نوڧنەرايەتى لە لابەن ئە، حوكم دەكات.

دهولت شار

دولت شہر

Polis/city-state

بەو حۆكەمتانە كە لە یۆنانی كۆندا دامەزراوون پێیان دەگوت دەولەت شار. بەلام لە سەدەكانی ناوەراست و چاخی نوێدا بەو شارە ئوروپییانەش كە سەرەخۆ و خاوەن دەسلەتایەكی بەهێز بوون، ئەم زاراوەیان بۆ بەكار دەبرا. دەولەت شارەكانی یۆنانی كۆن خاوەنی رێكخراوە و دامودەزگا یونان كە سەرچەم لە دەزگایەكی حۆكەتیی بەناوی «دەولەت» بێك دەهات.

دهولہ تانی لاسار

دولت‌های خودسر

Rogue states

به دهوله تانی یاخی وچه مووش دهگوتری که له گۆره یانی نیونه ته وه ییدا به هوی رژی سیاسی با

بۇچىۋىنى ئايدىيۇلۇجىكى رېبەرەكەيان، توۋشى گۈشەگىرى دىپلۇماسى و سەرشۇرىى ئەخلاقى دەبن. شەرىيەتتى ئەم دەۋلەتەنە لە بەر پېئىل ئەبەۋىيان بە ياسا نېۋەدەۋلەتتەيەكان ئەكەۋىتە ژىر پىرسىيارەۋە. نەۋنەى كلاسىكى ئەم جۈرە دەۋلەتەنە، ئەفرىقاي باشۋورىيە لە نېۋان سائەكانى ۱۹۸۴ تا ۱۹۹۴. ئاپارتايدو ئاكارە سياسىيەكانى ناۋخۆيى و دەرەكى ئەم رژىمە، لە گەل پېۋانەكانى مافى مروڭ و مافى چارەى خۇنۋوسىن، دژايتى ئاشكرای ھەبوۋ(بېۋانە جىۋاۋزى رەگەزايەتى).

زاراۋەى دەۋلەتەنە تانى لاسار، بەزۇرى ئامارژە ئەدات بە سىستەمى سەركردايەتى (Leadership)، ئەك سىستەمى سياسى خەك يان ئەتەۋەكان بەتاييەت ئەو رېبەرەنەى كە فېئىلېاز و كەللەپەق و شەپخۋاز و سەرسەرى و ئاكەس بن.

دەۋلەتتى ئازاد دولت آزاد Free state

بىرىتتەلە دەۋلەتتەك كە نىشتەمانپەرۋەرانى ۋلاتىكى داگىركراۋ لە دەرەۋەى ۋلاتەكەى خۇيان ۋەك دەۋلەتتى كاتى دايدەمىزىنن و رىزگاركردى ۋلات بە ئەركى سەرەكى خۇيان دەزانن. ئەم دەۋلەتە كاتىك دروست ئەبى كە ژمارەيك لە دەۋلەتەكان، دانى پيا بىننن و بە نوپنەرى راستەقىنەى خەلكى ئەو ۋلاتەى بزانن.

دەۋلەتتى پۇلىسى دولت پلىسى Police state

دەۋلەتتەك كە تىيدا پۇلىس - بە تاييەت پۇلىسى نەينى - دەسەلاتىكى بەرفراۋانى ھەيە لە تۇقاندن و ترساندننى ئەو شارۋەندەنەى كە مافەكانيان پېشیل ئەكرىت و ناتوانن لەرېنى قانونىيەۋە دەنگى نارازايەتى خۇيان ھەلپن. نەۋنەى ئەم ھوكمەتەنە ۋلاتانى دىكتاتورى يا تۆتالىتەرن كە تىيدا نەيارانى رژىمەكە سەركوت ئەكرىن و كەسانى نارازى، تەنبا بە ھۋى سياسىيەۋە دەخرىنە بەندىخانەۋە.

دەۋلەتتى تاراۋگە دولت در تبعيد Government in exile

دەۋلەتتەك كە لە دەرەۋەى خاكى ۋلاتەكەى خۇى دامەزراۋە. دەۋلەتتى تاراۋگە يا دەۋلەتتى بىزى، بە دەۋلەتتى قانونى ۋلاتتەك دەگۈترى ئەمىستا داگىر كرابىت و تا ئەۋكاتەى كە دورەپەرىزى خۇى بە كاتى بزانىت، لە دىدى ئەو ۋلاتانەى كە ۋەك دەۋلەتتىكى قانونى بە پەسمىيەت ناسىۋىانە، دەۋلەتتى قانونى دەمىننەتەۋە. دەۋلەتتەك كە لە دەرەۋەى خاكى ۋلاتەكەى خۇى دامەزراۋە، ھىچ پېۋەندىيەكى لەگەل دەۋلەتتى پېشۋودا نىيە. دەۋلەتتى تاراۋگەى نوئ، پېش ئەۋەى بېيتە خاۋەنى دەسەلاتى پېۋىست بۇ نوپنەرايەتى كرىنى ۋلاتەكەى دەبن لە لاين ۋلاتانى دىكەۋە بە رەسمى بناسرىت. لە ۋەھا دۇخىكدا دەۋلەتتى تاراۋگەى نوئ، پېش بىنى دەكات كە سەرەنجام بېيتە دەۋلەتتى قانونى ئەو ۋلاتە. نەۋنەى دامەزاندننى دەۋلەتتى تاراۋگە، بىرتى بوون لە: دەۋلەتەنە چىك، ئىتېۋىيا، يۇنان، ھۆلەندا، نەروىچ، پۆلەندا و يۇگۇسلاۋىا لە شەپرى دورەۋەمى جىيەننى.

دەولەتی تەواودۆست دولت کامله‌الوداد (بەین دوست) Most Favoured Nation
 ئەم زاراوە پتر لە رێککەوتننامە بازگانییە نێودەولەتییەکاندا بەکار دێت. لەم جۆرە رێککەوتنەدا مادەیکە دەگونجێن کە بەر پێیە هەر دوو لایەن مافی «دەولەتی تەواو دۆست»یان هەبێت. بە واتایەک ئەگەر لایەنێک باجی گومرگی دەولەتێکی سێهەم کەم بکاتەو یە مافیکی بازگانی تایبەتی بدات، ئەوا لایەنەکی دیکەش خۆبەخۆ دەبێتە خاوەنی ئەو مافە. نمونەی ئەم رێککەوتنە لە دانیشتنی مۆسکۆ (۱۹۹۱/۷/۳۰) لە نیوان سەرۆکی هەر دوو ولاتی ئەمریکا و سوڤیەت بە ئەنجام گەیشت کە ئەمریکا مافی دەولەتی تەواو دۆستی بە پێی پینچ رێککەوتننامە بە سوڤیەت بەخشی.

دەولەتی جەنگی دولت جنگی War state
 بۆ ئەوەی دەولەتێک لە کاتی قەیران و بە تاییەت لە کاتی شەڕدا بەخێرای و یەگرتوووییەکی پتەو بتوانی ئیش بکات بە ناچار، دەولەتەکی بە حالەتی جەنگی رادەگەیەنێ تاکوو بە دەسەلاتێکی بەرفراوانەو بە دامودەزگا حوکومییەکان رابگات. بەم بۆنەو لە چالاکیەکانی بەرھەمھێنانی تایبەتی دەست وەرئەدا و ئازادی تاکەکەس، سنووردار ئەکات.

دەولەتی خۆشگوزەران دولت رفاه Welfare state
 سیستەمیکی سیاسی کە دەولەت خۆی بە بەرپرسی پشنگیری و پیشکەوتنی ئاسایشی کۆمەلایەتی و خوشگوزەرانی شارۆمەندانی ولاتەکی دەزانی. ئەم دەولەتە ئەبێ پێداویستی خزمەتگوزاری دەرمانی و بیمە نەخۆشی و بیکاری و خانەنشینی و یارمەتی مال و خێزان، هەر لە مندالییەو تا سەری پیری بۆ هەمووان دا بین بکات. بیمە کۆمەلایەتی لە ساڵی ۱۸۸۰ لە ئەلمانیا و ۱۹۱۴ لە بەریتانیا رواجی پەیدا کرد بەلام وەک بەرنامەیکە گونجاو، هەروەها زاراوی «دەولەتی خوشگوزەرانی»، یەکەم جار لەلایەن حیزبی کریکاری بەریتانیا لە ۱۹۴۵-۵۰، ھاتە ئاراو.

رەخنەگرانی دەولەتی خوشگوزەرانی، لەسەر ئەم خالە پێدائەگرن کە خەڵکانی بەھرەدار لەم جۆرە دەولەتەدا لەش قورس دەبن و هەولی ئیش و کار نادەن. بە گشتی بزافی سۆسیال دیموکراسی* لە ئەوروپا دەوریکێ کاریگەری بوو لە پشخستنی بیروکەکی ئەم جۆرە دەولەتانەدا. سەرکەوتوترین نمونەی ئەم سیستەمە لە لایەن حیزبی سۆشیالیستی سوید دامەزراوە کە ئەگەریتەو بۆ دواى شەری جیھانی دووھەم.

دەولەتی داسپاردە دولت دست‌نشانده Pappet Government
 رژێمێک کە بە روالەت سەربەخۆ بێت کەچی لە راستیدا لە لایەن حوکمەتێکی دیکەو کۆتڕۆل و ئیدارە ئەکەرت. بۆ وینە قیچی فرانس لە سەربەندی شەری دووھەمی جیھانی کە زێدەتر لە کۆتڕۆلی فەرەنسەدا بوو.

Shadow cabinet

کابینه‌ی سایه

دەولەتی سەنەبەر

رێبەرایەتی حیزبی کەمینه‌ی لە پەرله‌مانی بەریتانیا هەركاتێك دەسەلات بەدەسته‌وه‌ بگرن، دەبنە ئەندامی كابينه‌. دەولەتی سەنەبەر یان دەولەتی خەيالی، كابينه‌یه‌كی گریمانكراوه‌ كە حیزبه‌ كەمینه‌كان لە ولاتانی دیموكراسیدا بۆ خۆیان سازى ده‌كەن و بۆ هەر وه‌زاره‌تێك، وه‌زیرێكی خەيالی دەستنیشان ده‌كەن. تایبه‌تمەندی ئەم كارە لەوه‌دایه‌ كە حیزبی كەمینه‌ چاودێری به‌ سەر هەموو كاروباریكی دەولەتدا ده‌كات و ده‌توانێت لەم باره‌وه‌ پێشنیاز و بیر و بۆجیونی سوودمەند ب‌خاته‌ روو.

Provisional State

دولت موقت

دەولەتی کاتی

دەولەت یا حوكمه‌تێك كە لە بەرزه‌خێكی سیاسی واتە لە كاتی گواستنه‌وه‌ی دەسەلات لە سیسته‌مێكی سیاسیه‌وه‌ بۆ سیسته‌مێكی سیاسی دیکه‌ دروست ئەبن و تا پەسندكردنی ده‌ستووری بنچینه‌یی نوێ و دانانی دامودەزگای تازه‌ی سیاسی، كاروباری ولات لە ئەستۆ ده‌گرت. (بۆ نموونه‌ گۆڕینی سیسته‌می به‌عسی عێراق به‌ سیسته‌می كۆماری فیدرالی له‌ ساڵی ۲۰۰۵ لەم ولاته‌ یان گۆڕینی رژێمی پاشایه‌تی ئێران به‌ كۆماری ئیسلامی له‌ ساڵی ۱۹۷۹). ره‌نگه‌ دەولەتی كاتی له‌ ده‌روه‌ی ولات بنیات بنرێت. ئەوه‌ش له‌ كاتێكدایه‌ كە ئەو ولاته‌ داگیركراوێت یا سه‌رقالی شه‌ر و شوێش بێت. ئەم جۆره‌ دەولەته‌ هه‌روه‌ها به‌ دەولەتی ئازاد* ناوبرده‌ ئەكرێت.

Nation-state

دولت - ملت

دەولەت - نەتەوه

شیواژێك له‌ سیسته‌می سیاسی كە له‌ سه‌ده‌ی شانزده‌وه‌، له‌ نێوان حوكمه‌ته‌ فێودالییه‌كانی ئه‌وروپا سه‌ری هەڵدا و هەموو جیهانی گرتەوه‌. لەم سیسته‌مه‌دا له‌ نێوان دەولەت* - وه‌ك بالاترین رێكخه‌ری ته‌كوزی و نه‌زمی سیاسی - و نەتەوه* - وه‌ك پێكه‌ینه‌ری ته‌كوزی سیاسی - پێوه‌ندییه‌كی تێر و تۆخ و ره‌ها دیتە ئاراوه‌. لەم شیواژه‌دا مه‌فرووزه‌ كە نەتەوه‌ كەم‌تاكورتيك، كۆمه‌لێكی ئینسانی هاوشیوه‌یه‌ كە خاوه‌نی هه‌ستێكی نه‌تەوه‌یی هاوبه‌شه‌ و له‌ ناو سنوورێكی دیاریكراوی ده‌ولەتیكی سه‌ربه‌خۆدا ئەژی. «دەولەتی نه‌تەوه‌یی» له‌ دنیاى ئەم‌ڕۆدا بالاترین شیوه‌ی ته‌كوزی سیاسی ناوبرده‌كراوه‌.

جیهانی سیاسی ئیم‌پۆ به‌ واتای پێكهاتێكه‌ له‌ نەتەوه‌كان، ئەو نەتەوه‌وانه‌ی كە رێكخراوه‌ی نه‌تەوه‌یه‌ك‌گرتوه‌كان پێكدەهێنن. ره‌نگه‌ له‌ گە‌ل ئەم پێناسه‌دا نه‌یاریی بكرێت كە ئەندامانی رێكخراوه‌كه‌، نه‌تەوه‌كان نین به‌لكو ولاته‌كان و زۆریه‌ی نه‌تەوه‌كان له‌ به‌ینی چه‌ند ولاتیك دابه‌ش‌كراون به‌لام ئەمه‌ پێناسه‌ی ره‌سمى جیهانه‌ له‌ پێكهاته‌ی خۆی ئەمه‌ش به‌ میرات و جیماوه‌ی ناسیۆنالیزم* له‌ ئەژمار دیت.

یه‌كێك له‌ سه‌رباسه‌كانی ده‌ولەتی نه‌تەوه‌، جیاوازییه‌كانی ده‌ولەت و نه‌تەوه‌یه‌ كە لێره‌دا به‌ چه‌ن خالێك له‌و جیاوازیانه‌ ئاماژه‌ ده‌كەین:

۱- ده‌ولەت به‌ره‌مه‌ی هۆكاره‌لێكی دیاریكراوی وه‌ك سه‌ربه‌خۆیی سیاسیه‌ به‌لام نه‌تەوه‌، ده‌ره‌نجامی

ھۆكۈمەتلىكى دىيارىكرارە كە بۆتە ھۆى پەيدا بولۇنى كۆمەللىكى مېژووى سەقامگرتو.

۲. خەللى دەولەتلىك، رەنگە پىئەندىيان بە نەتەۋەكەۋە بېئىت يا نەبېئىت، كەچى نەتەۋە رەنگە بولۇنلىكى سىياسى سەربەخۇى ھەبېئىت يا كەرتىك بېئىت لە دەولەتلىكى گەۋرەتەرى فرەنەتەۋە. ھەندى لە نەتەۋەكان رەنگە لەناۋ زىاد لە يەكەيەكى سىياسى دابەش بولۇپتەن ەك كۆزىيەكان و كوردەكان.

۳. دەولەت دەرگايەكى سىياسى - ياسايىيە، بەلام نەتەۋە، دىيارەيەكى مېژووى - سىياسى و كەلتورىيە.

۴. دەولەت، بەرھەمى فراژووتنى مېژووى نىيە بەلام نەتەۋە دەرەنجامى ژيانى ھاۋبەشى دور و درىژى جەماۋەرە.

۵. دەولەت لە ھەر سەردەمىكىدا كيان و نىشتەمانلىكى دىيارىكرارە ھەيە و ئەم زىدەش، رەنگە بە ھۆى زۆردارىسى يا يەككەۋەتەۋە توۋشى گۆپان بېئىت كەچى نەتەۋە، لەبارى مېژوويەۋە جقاتىلىكى راۋەستار لەئەزمار دىت و بە پىئى وىست و ئىرادە، گەرە و بچوك نابىتەۋە.

۶. لە سەربەندى كەۋننىيە مېژووى مەۋقىشدا دەولەت ھەبۋە بەلام نەتەۋە، بەرھەمى چاخى نۆيىيە و دەرەنجامى ئاۋىتەبولۇنى خىل و عەشیرەت و گروپە رەگەزىيەكانە بە زەبرى شىۋازى بەرھەمەيتىنى سەرمایەدارى.

دەولەتى ياسايى دولت حقوقى Rechtsstaat

زاراۋە دەولەتى ياسايى بەرھەمى ئەندىشەى كۆنى ئەلمانىيى و سويسىريە. فرىدريخ يۇليۇس، سىياسەتمەدارى كۆنەپارزى ئەلمانى پىئى وايە: «دەولەت ئەبى سنورى رەفتارەكانى خۇى و پانتاى ھاندانى شارۋەندان بە شىۋازىكى وردى ياسايى دەستىنشان بكات بىئەۋەى زىيانلىكى بچوك بەركەس بىكەۋىت». تاييەتمەندىيەكانى دەولەتى ياسايى، برىتەن لە:

- ھەبولۇنى دەستورى بىچىنەيى كە تىيدا ھىزەكان جىاكرايىتەۋە و دەسەلات دابەش بولۇپتەن. (بەروانە: جيا كەردنەۋەى ھىزەكان)

- دىيارىكرەنى ھەندى ماق ئازادىخۋازانە و جوامىرانەى كۆمەلەيەتى شارۋەندان لە دەستورى بىچىنەيىدا بە چەشنىك كە دانانى ياساى نۆى بىبەستىتەۋە بەم ماقانەۋە.

دىپلومات دىپلمات Diplomat

بە كارمەندانى پاىەبەرزى ۋەزارەتى دەرەۋە و ئەۋ كەسانەى كە سىياسەتى دەرەۋەى ۋلايتىك بەپىۋە ئەبەن، دىپلومات ئەگۈرتى. دىپلوماتەكان، لە زۆربەى ۋلاتان بەم رىزەى خوارەۋە پۆلەن بەندى دەرگىن:

راۋىژكار (پە ۱، پە ۲، پە ۳)، سكرتېرى يەكەم، سكرتېرى دوۋەم، سكرتېرى سىيەم و ئاتاشە (كارمەند) كە خۇى بە كارمەندى سىياسى، سەربازى، ئابۋورى و كەلتورى دابەش ئەكرىت.

دىپلومات ئەبى جگە لە بۋارە زانستىيەكەى خۇى، لە بۋارە جۇراۋجۇرە زانستى و كۆمەلەيەتتەيەكانى

دیکهش بههری ههبن و له داب و نه‌ریتی خه‌لکی ئه‌و ولاته‌ی که تئیدا ئیش ده‌کات ناگاداریت.

دیپلۆماسی

دیپلماسی

Diplomacy

دیپلۆماسی، له وشه‌ی «دیپلۆما» ی یۆنانی و لاتینی وه‌رگیره‌وه که به مانای به‌نگه و بپوانامه‌یه. هه‌روه‌ها مانای زمان شیرین و زمان لووسیشی لی‌ بۆته‌وه. ئه‌م وشه‌ له زاراوه‌ی گشتی و زانستی سیاسه‌ت به سێ مانای سه‌ره‌کی را‌هه‌ کراوه‌:

۱- به‌ گشتی، دیپلۆماسی بریتییه‌ له پێوه‌ندی نیوان ده‌وله‌ته‌کان. هه‌ندێ له بیرمه‌ندانی سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌یی، دیپلۆماسی به‌ ره‌گه‌زێکی ده‌سه‌لاتی نه‌ته‌وه‌یی له قه‌لم ئه‌ده‌ن و هه‌ندیکێ تریش ته‌نیا وه‌ک ئامرازێک بۆ جێبه‌جێکردنی سیاسه‌تی نه‌ته‌وه‌یی ناوبرده‌ی ئه‌که‌ن.

۲- واتایه‌کی تری ئه‌م زاراوه‌، به‌ گفتوگۆ و دیالۆگ لینکدراوه‌ته‌وه‌ چونکا مه‌به‌ست له‌ گفتوگۆ سازش کردنه‌ که‌واته‌ له‌م روانگه‌وه‌ ئه‌کرێ دیپلۆماسی به‌م جۆره‌ پێناسه‌ بکه‌ین: هه‌نهری مامه‌له‌کردن له‌ گه‌ل سیاسه‌تی نیونه‌ته‌وه‌یی که‌ رێگا له‌ مه‌ترسی تیاچوونی به‌رژه‌وه‌ندی و ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی* ده‌گه‌رێت.

۳- سه‌ره‌نجام، دیپلۆماسی پێناسه‌یه‌که‌ بۆ شیواز و میتۆدی ئیشکردنی ده‌زگای به‌رپوه‌به‌ری پێوه‌ندی نیوده‌وله‌تی و چۆنیه‌تی هه‌لسوکه‌وتی ئه‌و که‌سانه‌ی که‌ به‌رپررسی کردنه‌وه‌ی ئه‌م جۆره‌ پێوه‌ندییه‌نه‌.

یه‌کێک له‌ بابته‌ گرنگه‌کانی دیپلۆماسی، چۆنیه‌تی گرێبه‌ستی جه‌نگ و دیپلۆماسییه‌ته‌. له‌م روه‌وه‌ دیپلۆماسی، ئامرازێکه‌ که‌ به‌ کێک وه‌رگرتن لێ، سیاسه‌تی ده‌ره‌کی له‌بری شه‌ر و پێکدادان به‌ ئامانجه‌کانی خۆی ئه‌گات به‌ دیوه‌که‌ی تریشدا ده‌ستپێکردنی شه‌ر به‌ مانای شکسته‌هێنانی دیپلۆماسییه‌ته‌.

دیپلۆماسی ئاو: بپوانه‌ سیاسه‌تی ئاو.

دی‌تانه‌ت/هی‌ورساز‌ی

دنانت/تنش‌زدایی

De'tente

و‌شه‌که‌ به‌ زمانی فهره‌نسی به‌ واتای شل‌کردنه‌وه‌ و ئارامی و هه‌سانه‌وه‌یه. له‌ زاراوه‌ی سیاسیشدا به‌ مانای که‌م بوونه‌وه‌ی ئالۆزی و ناحه‌زی و دوژمنایه‌تی نیوان ولاتان و ئاسایشی نیوان ولاتانه‌. قوناغی هی‌ورساز‌ی، ره‌نگه‌ به‌ پێی بپارنامه‌یه‌کی ره‌سمی یا خود له‌ ئاکامی گۆڕانی ستراتیجی نه‌ته‌وه‌یی له‌ ماوه‌ی چه‌ندین سا‌ندا رووبه‌ات. بۆ نمونه‌ په‌یمانی لۆکارنو (۱۹۲۵) له‌ ئه‌وروپا که‌م تا زۆر، به‌ دوا خۆیدا سه‌قامگیری هێنا. له‌ ده‌یه‌ی ۱۹۶۰ قوناغیکی هی‌ورساز‌ی له‌ نیوان ولاته‌یه‌که‌گرتووه‌کانی ئه‌مریکا و یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت هاته‌ کایه‌وه‌ که‌ له‌ سه‌ر بته‌مای پێکه‌وه‌ ژیا‌نی ناشتی خوا‌زانه‌ و ئه‌م راستییه‌ دامه‌زرا‌بو که‌ شه‌رێکی هه‌مه‌لایه‌ن، سه‌ره‌نجام به‌ تیاچوونی هه‌ر دو‌ولا ته‌واو ده‌بێت.

دی‌تیرمینیزم : بپوانه‌ ئیراده‌گه‌ریت‌ی.

Despotism

دیسپوټیزم / لاساری گهری / دیسپوټیزم / خدایگانسالاری

نهم وشه له ریشه‌ی یونانی (despoties) به مانای سولتان و دهسه‌لاتداری تاکره و هرگیراوه. مه‌بست لهم زارواوه، دهسه‌لاتیکه که هیچ سنووریکی ریزه‌یی و یاسایی نییه و به لاساری و به‌ریه‌ره‌لا به‌کار نه‌بریت. پیشوونه‌ی نهم وشه له زارواوه‌ی سیاسیدا نه‌گه‌رنته‌وه بۆ ۲ هزار سال له‌مه‌وبه‌ر. هه‌لبه‌ت تا چهند سه‌ده‌یه‌ک به‌ر له ئیستا، دیسپوټیزم له‌گه‌ل زارواوه‌ی تیرانی (بروانه زۆرداری) به‌بێ ره‌چاوکردنی جیاوازیه‌کانیان، له‌بری یه‌کتر به‌کار ده‌بران. به‌لام نهم چه‌مکه به مانا نویباوه‌که‌ی، په‌یوه‌سته به نه‌ندیشه‌ی بیرمه‌ندانیکه وه‌ک دۆتۆکوئل، هیگل، مارکس و ویتفۆگئل.

هیگل و مارکس، نهم زارواوه‌یان به شیوه‌یه‌کی هاوبه‌ش بۆ پیناسه‌کردنی نه‌و جۆره کۆمه‌لگایانه به‌کار هانیوه که له ره‌وتی میژوویی خۆیان به‌ره‌و شارستانییه‌ت، تووشی کپ‌بوون و بیده‌نگی هاتوون. هیگل، پی‌ی وایه که میژو له رۆژه‌لاته‌وه به‌ره‌و رۆژاوا رۆشتووه و له‌م ره‌وته میژوویییه‌شدا دیسپوټیزم، یه‌که‌مین قوناغی نهم جووله‌بووه که نامانجه سه‌ره‌کیه‌که‌شی دامه‌زراندنی حوکه‌تیکه‌ی پادشایی بووه له نه‌روپادا به باوه‌ری نه‌و، له کاتیکدا که هه‌موو خه‌لکی رۆژاوا له نازادی هه‌ساونه‌ته‌وه، که‌چی له رۆژه‌لات، ته‌نها یه‌ک که‌س (پادشا یا دهسه‌لاتدار) له نازادی به‌هره‌مه‌نده و له‌م سۆنگه‌وه شارستانییه‌تی رۆژه‌لات له یه‌که‌مین قوناغی میژوویی خۆیدا ماوه‌ته‌وه.

کاپۆل ویتفۆگئل کۆمه‌لناسی نه‌لمانی. به پێوانه‌ی تیۆرییه‌که‌ی مارکس ده‌رباره‌ی شیوازی به‌ره‌مه‌ینانی ناسیایی، رامانه‌یه‌کی نوێ له سه‌ر دیسپوټیزم ده‌رئه‌کات که هه‌موو شارستانییه‌ته خۆره‌لاتیه‌کان (چین، هیند و ئیران) و ته‌نانه‌ت شارستانییه‌ته سووره‌هوله‌کاشی ئه‌مریکا (ئینکا، مایا و نازتەک) له خو ده‌گرێ. به‌پای نه‌و، تایبه‌ته‌ندییه‌که‌ی نهم جۆره کۆمه‌لگایانه بریتییه‌له:

(۱) رژیمی سیاسی ئیستبدادی.

(۲) نه‌بوونی چینی ئاریستۆکراتی به‌رده‌وام (بروانه ئاریستۆکراسی).

(۳) چه‌قبه‌ستنی له‌را‌ده‌به‌ده‌ری سیسته‌می نیداری و‌لات.

(۴) نزم‌بوونی پینگه‌ی کۆمه‌لایه‌تی بازرگانه‌کان له کۆمه‌لگادا.

(۵) به‌کاره‌ینانی ناو‌دی‌ری به‌ره‌مه‌لدا له کشتوکا‌لدا.

دیفاکتۆ: بروانه ناسینه‌وه‌ی دووفاکتۆ.

Dictatorship

دیکتاتۆری

دیکتاتۆری

زارواوه‌ی دیکتاتۆری له وشه‌ی لاتینی dictator له رۆمی کۆن، به واتای مه‌قامی بلێندپایه به زماندا هاتووه که به دهسه‌لاتیکه ئیجگار زۆره‌وه نیداره‌ی و‌لاتی به‌دهسته‌وه بووه. له به‌ره‌تدا دیکتاتۆری پله‌یه‌ک بووه که له کۆماری رۆمی که‌و‌نینه‌دا، له کاتیکه‌ی قه‌یراناوی به که‌سی‌ک ده‌دا. له‌م سه‌روبه‌نده‌دا نه‌و که‌سه

تەۋاۋى دەسلەتلىك ھۆكۈمەت ۋە ھېزى سەربازى بۇ ماۋەيەكى دىيارىكراۋ (۶ مانگ) بەدەستەۋە دەگرت. لەم روۋەۋە دىكتاتورى رۇمى، بە چەشنىك دەسلەتلىكى ياساى بوۋە بەلام لە كۇتايى سەردەمى كۇمارى ئەۋ سىياسالارنەى كە بە شىۋەى نارەۋا دەسلەتلىان بەدەست ئەھىنا خۇيان بەم ئاۋبانگەۋە ناساند ۋە ئىنجا دىكتاتورى، روالەتلىكى نىياساى بەخۇۋە گرت.

لە زاراۋەى سياسى ئىمرۇدا ئەم زاراۋە بەۋ رۇئمانە ئەگوترىن كە تىئىدا كەسلىك يان حىزىيىك، مەجال ناداتە گروۋپەكانى تر تاكوۋ ئەۋانىش بەشدارى بىكەن لە دەسلەتلىدا ۋە بەمجورە دەسلەتلى ھەموۋ ھىزەكانى ۋلات بەدەستەۋە ئەگرت. نمۇۋەى رۇئىمى دىكتاتورى لە سەدەى بىستەمدا برىتى بوۋن لە: ھىتلەر(۱۸۸۹-۱۹۴۵) لە ئەلمانىا، مۇسۇلىنى(۱۸۸۳-۱۹۴۵) لە ئىتالىا، ستالېن (۱۸۷۹-۱۹۵۳) لە يەكپىيەتى سۇقپىيەت كە لە قەۋارەى حىزىى ناسىۋنال سۇسىالىست ۋە فاشىست ۋە كۇمۇنىزىم پىكھاتن ۋە سەرمەشقى ھۆكۈمەتى دىكتاتورى حىزىى ۋە تاكەكەسى لە ئەۋماردىن.

دىكتاتورىيەكان، بە سى جۇرى كۇنەپەرسىست ۋە شۇرشىگىرپانە ۋە تىكەل دابەش دەبىن. دىكتاتورى كۇنەپەرسىست، ناھىلىت پىكھاتە كۇمەلەيەتپىيە كۇنەكان توۋشى ۋەرچەرخان بىن. بە پىچەۋانەۋە دىكتاتورى شۇرشىگىرپانە، ۋەرچەرخانى ئەم پىكھاتە كۇمەلەيەتپىيە خىراتر ئەكات. بەلام جىاكردنەۋەى ئەم جۇرە دىكتاتورىيەنە لە يەكتەر ھاسان نىيە چونكا لە ۋاقىعدا زۇرىبەى رۇئىمە دىكتاتورىيەكان خۇيان بە شۇرشىگىر دەزانن ۋە بانگەشەى ئەۋە دەكەن كە لە سەر شارە ۋەيرانەكان كۇمەلگايەكى نوئىيان دامەزراندۇتەۋە. ھەندىجار جۇرىك لە دىكتاتورىيەت ھاتۇتە مەيدانەۋە كە لە ميانەى كۇنەپەرسىستى ۋە شۇرشىگىرىدا ھەنگاۋى ناۋە كە پىنى دەگوترى دىكتاتورى تىكەل، بۇ نمۇۋە رۇئىمى ناپىلنۇن.

رۇئىمە دىكتاتورىيەكان بەزۇرى لە رىكاى نىياساى ۋەك كۇدەتاي سەربازى جەۋەى دەسلەت بەدەستەۋە ئەگرن بەلام ھەندى رۇئىمى دىكتاتورىش ھەن كە لە رىكاى ياساى دەسلەت بەدەستەۋە ئەگرن كەچى پاش سەقامگىر بوۋنى ھۆكۈمەتەكەيان نامادە نىن بە ھەمان شىۋە ۋاز لە دەسلەت بەيىن. بۇ ۋىنە ھۇگۇ چاقىز سەۋك كۇمارى قەنىزۇئىلا، لە سەردەتاي سالى ۲۰۰۹ بە دەركردنى ياسايەك لە پەرلەمانى ئەم ۋلاتە، تۋانى رىكا بۇ پالاتۋنى ھەمىشەى خۇى بۇ پۇستى سەۋكايەتى كۇمار ھەموۋ بىكات.

ھەموۋ رۇئىمە دىكتاتورىيەكان لەم خالانەى خۋارەۋەدا ھابەشەن:

۱. كۇجىيۋون(چەقبەستەن) دەسلەت.

۲. پىشنىلكردىنى ئازادىيەكانى تاك.

۳. نەبوۋنى قانۇن ۋە ياسايەك كە ماۋەى دەسلەتدارىيەتى فەرمانرەۋا سنوۋردار بىكات.

۴. نەبوۋنى ياسايەك بۇ جىن نشىنى دەسلەت.

۵. ملكەچكردىنى جەماۋەر بۇ دەسلەت تەنبا بە ھۇى ترسەۋە.

۶. كەلك ۋەرگرتن لە تىرۇر* ۋەك ئامرازى بەكارھىنانى زەبر ۋ زۇر.

ديكتاتورى پرولتارىا دىكتاتورى پرولتارىا Dictatorship of proletariat

يەككە لە چەمكەكانى ماركسىزم* كە چۈنئىيەنى بەكارھىتائى ھىزى دەولەت لە نىزان شۇرشى سۇشئالىستى و پىادەكردنى كۆمەلگى سۇشئالىستى دىارى ئەكات. ماركس لە رىبازەكەى خۇيدا بۇ تىپەربوون لە قۇناغى سەرمایەدارى بەرەو سۇشئالىزم، باسى قۇناغىكى تەرەكات كە بە «دىكتاتورى پرولتارىا» ئاوبردەى ئەكات. بە باوهرى ماركس، دواى ئەوہى پرولتارىا لە رنى شۇرشەو دەسلەتسى سىياسى بەدەست ھىتا، ھوكمەتى چىنەكەى خۇى(كرىكاران) دائەمەزىننى. وەھا ھوكمەت ك مووچە و ھەقدەست بە رىژەى ئىش و كار ئەدات و خاوەندارىيەتى كەرەستەى بەرھەمەنئان و دابەشكردن و مەزاخت بەدەستەو ئەگرئ و ھەرسارى چىنەكانى تەرەھار ئەكات. ئەم ھوكمەتە، بە لەئاوبردنى كارى دەستى و فىكرى و جىاوازى چىنايەتى، رىگە بۇ لە دايكبوونى كۆمۇنىزم واتە كۆمەلگى بەدەر لە چىنايەتى، خۇش ئەكات. لەم كاتەدا پرولتارىاش ەك چىنئىك، لەئاو ئەچىت و جىئى خۇى ئەدات بە ئەنجومەنەكانى ھارىكارى بۇ بەدەستەو گرتنى كەرەستەكانى بەرھەمەنئان.

بەپراى ماركس و لاىەنگرەكانى، دىكتاتورى پرولتارىا قۇناغى گواستەنەوہى لە كۆمەلگى سەرمایەدارىيەو بۇ كۆمەلگى سۇشئالىستى. ماركسىيەكان گرنىگىيەكى زۇر بەم تىۋرىيە دەدەن و بە ئامانجى كۆتائى ھاتنى«سەردەمى رەنجەران»ى دەزانن ك بەو پىئىە گۇپانكارىيەكى بەرچاۋ لە ھەموو بوارە ئابورى و كۆمەلەيتىيەكاندا دىتە دى.

يەككە لەو گرافتەنەى كە بۇ ماركسىيەكان بۇ بەكار ھىتائى ئەم مۇدىلە لە ولاتانىكى ەك سۇقىتە و چىن بەدى ھات، ئەمە بوو كە لەم ولاتانە بە ھۇى دواكەوتوۋى ئابورى، پرولتارىا زۇر بىتوانا و بى ھەشىمەت بوو بەلام لىئىن و ماۋ، بە دامەززانى ھىزب، لەبرى چىنئىك كە ھىزب خۇى بە نوئەرى دەزانن، لەم مۇدىلە بۇ فەرمانرەواىى رەھائى ھىزبى كۆمۇنىست كەلكيان وەرگرت.

ديكتاتورىيەتى اقتدار گرايى Authoritarianism

برىتىيە لە پىشتىوانى كردن لە ھوكمەتلىكى سەركوت كار كە فرمانەكانى تەنبا لە ترسى سزادان جىبەجئ دەكرىت. لاىەنگرانى ئەم جۆرە ھوكمەتانە لەسەر ئەم باوهرەن كە دەسلەتسى فەرمانرەوا بە شىۋەيەكى خورسك، شەرى و رەوايە و پىۋىستە خىرا بەرئوہ بچىت چونكا ئەم دەسلەتە لە لاىەن خواوەندىان رەوتى مېژوو بە دەسلەتدار سىپىرداۋە. لاىەنگرانى نوئى ئەم رژىمانە، سىستەمە دىموكراسىيەكان لەمەر ئىدارەى كۆمەلگا بەر رەخنە ئەدەن و بۇ ئىدارەى كۆمەلگا سىستەمىكى دەسلەتدار و بەھىز داوا دەكەن كە بى سەرنجدان بە خواستەكانى فەرمانبەران كاروبارى ولات جىبەجئ بكات.

رژىمە دەسلەت خوازەكان، لەم سۆنگەوہ لە گەل رژىمە دىموكراسىيەكان جىاوازىيان ھەيە كە ئەمان ھىيارى فىكرىيان پى قبول ئاكرى و دەست ئەگرن بەسەر مىدىاكاندا و لە بەردەم ئازادىيەكانى تاك تەگەرە ساز دەكەن و دەسلەتلىش ئەسپىرنە دەست تاقمىكى ناوازە. لە كۆمەلگى دەسلەت خوازدا بە شىۋازى كۇن،

تاقىمى دەسلەت خىۋان بۇ راگرتنى دلى جەماۋەر ھىچ ھەۋلىك نادات و خۇى بۇ لىپىرسىنەۋە نامادە ناكات بەلكو ھەۋل ئەدات جەماۋەر تەنیا ملەكەجى خۇى بكات. نموۋەنى ئەم جۇرە ھوكمەتەنە، رژیمة دىكتاتۇرىيە فاشىستىيەكانن.

Demagogie

دەماگوژى / عوام فریبى

دېماگوژى

ئەم زاراۋە لە وشەى demagogia يۇنانى ۋەرگىراۋە و لە سەرەتادا بە ماناى «رېبەرەيتى خەلك» بەكار براۋە. لە رۇمى كۇنىشدا مانايەكى سەرەرزانەى بوۋە بە چەشنىك كەسانىكى ۋەك پرىكىلىس و دىمۇستىنس و سىسرون، بەم ناولە ناوبانگىيان دەرکردوۋە. لە زاراۋەى سىياسى نوپىدا دىماگوژى، مانايەكى سوۋكايەتى نامىزى لەخۇى گرتوۋە و بە واتاى فريودانى جەماۋەر و بەلئىنى ناراست دان و كەلك ۋەرگرتن لە ھەست و سۇزى خەلك بۇ گەيشتن بە ئامانجى تايبەت لىكدرادوۋەتەۋ.

دىماگوژ، كەسىكە كە ھەستى جەماۋەر دەجولئىنىت و ھانىيان دەدات بە مەبەستى دەسكەۋتى نامانجەكانى خۇى.

Democracy

دەموكراسى / مردم سالارى

دېموكراسى

دېموكراسى لە دوو وشەى يۇنانى دېمۇس، بە ماناى «خەلك» و كراتوس، بە ماناى «ھوكمەت» يېكەتاتوۋە. ماناى ئەم زاراۋە لە پوختەى قەسەكانى ئابراھام لىنكولن (۱۸۰۹-۱۸۶۵)، شانزەھەمىن سەركۇمارى ئەمريكا) برىتى بوو لە: «ھوكمەتى خەلكى، لە لايەن خەلكەۋە، بۇ خەلك». ئەم بىرۇكە بە روالەت زۇر سادەيە، كەچى لە واقىعدا زۇر ئالۇز و تىكتەنزاۋە. ئەگەرچى ماناى دېموكراسى تا رادەيكە روۋنە بەلام ئەم مەسەلە كە «خەلك» چۇن بە سەر خۇياندا ھوكمەت بكنە ھىشتا ھەر مژاۋىيە و روۋن نەكرادوۋەتەۋ. بەم بۇنەۋە بۇچوۋنى جىاۋاز لەسەر ئەم چەمكە ھاتۇتە نارادە.

ئىمىرۇكە مەبەست لە دېموكراسى شىۋازىكە لە ژيان كە تىنىدا دەسلەت جىيا بىكرىتەۋە و بە ھەموو كەس ۋەلام بداتەۋە. لەم سىستەمەدا جىياۋازىيەكان بەھەند ئەگىرىن و لە پىنگە و جىگەى جەماۋەر رىز دەگىرى و دەرەفتى يەكسان بۇ ھەموۋان دەرەخسىن. بە كورتى دېموكراسى بە ماناى دابەشكردنى دەسلەتە بە بى توندوتىژى و شەپنانەۋە. لە سىستەمىكى دېموكراتىدا ھىچ كەس فەرمانرەۋاى ھەمىشەىيى نىيە و ھىچ كەس لە سەر تەختى دەسلەت كېر ناكەۋى. سەركۇمار ئەكەۋىتە بەر رەخنە و لىپىرسىنەۋە و لە زەمەنىكى دىارىكرادوۋە ئەبى لە دەسلەت دەست بېكىشىتەۋە. كەۋاتە لەم جۇرە رژیمةدا ھىچ كەس بۇى نىيە دەسلەت مۇنۇپۇل بكات، بگرە دەسلەت ھەمىشە لە ژىر چاۋدىرى و كۇتۇپۇلى ھەموۋاندايە.

دېموكراسى سەدەى بىستەم، بەرھەمى لىبرالىزىمى سەدەى نۆزدەھەمە. ھەئبەت لىبرالىزىمى ئەم سەدەيەش ئەگەرپتەۋە بۇ ئەندىشەكانى ھىۋم، مىل و رۇسۇ. ھەندى كەس دېموكراسى بە ئايدىۋولۇجى سىياسى چىنى مامناۋەندى لە قەلەم ئەدەن. جىياۋازى سەرەكى دېموكراسى لە سەدەى نۆزدە و بىست لەۋەدايە كە ئىمىرۇ

بنه‌ماکان و ئایدیۆلۆجیای سیاسی چینە مامناوهندییەکان بە ناو چین و توێژەکانی دیکەى کۆمەڵگادا بڵاو بۆتەوه.

لە پێناسەییەکی‌تردا دیموکراسی شیۆازیکی حوکمەتکردنە بە‌سەر نەتەویەکی‌ بانغ و هەراش کە ئەندامانی ئەو نەتەوه‌ خاوەنی بە‌هرەى بیرکردنە‌وه و رەخنە‌گرتن بن و لە راپەراندنی کاروباری کۆمە‌ڵگادا بە‌شداری بکەن. لەم سیستمە‌دا جە‌ماوە‌ر بە‌ مافە‌کانی خۆیان شارە‌زان.

یە‌کێک لە‌و گرافتانە‌ی کە لە‌سەر چە‌مکی دیموکراسی پیش هاتووه، جیاوازی نیوان دیموکراسی راستە‌وخۆ و دیموکراسی نوێنەراییە‌تی یا ناراستە‌وخۆیە. دیموکراسی راستە‌وخۆ، هە‌لگری ئە‌و زە‌مانە‌تیە کە خە‌لک راستە‌وخۆ بێ‌نه ناو مە‌یدانە‌وه بۆ دەرکردنی ئە‌و یاسا و بڕیارانە‌ی کە پێ‌وه‌ندی بە‌ ژبانی خۆیانە‌وه هە‌یه. بۆ وێ‌نه خە‌لکی ناسینا لە‌ سالانی ۵۰۷ تا کوو ۲۲۲ی پیش زاین، ئە‌م شیۆازە حوکمە‌تە‌یان پیا‌ده کرد. گە‌وره‌ترین رەخنە‌گری دیموکراسی راستە‌وخۆ، پلاتۆ، فە‌یلە‌سوفی مە‌زنی یونانی بوو. ئە‌و پێ‌ی وابوو کە لە جیاتى ئە‌وه‌ی بڕیارە‌کان لە‌ لایە‌ن کە‌سانی شارە‌زا و پسپۆ‌رە‌وه دەرکێ‌ن، سپێ‌ردراوه بە‌ کە‌سانی خاوە‌ن پێ‌شه کە‌ سە‌ریان لە‌ سیاسە‌ت دەرناچن کە‌واتە دیموکراسی راستە‌وخۆ حاکمە‌تی جقاتییە.

دیموکراسی نوێنەراییە‌تی بە‌ واتای سیستمیکی حوکومییە کە تێیدا نوێنەرانی هە‌لبژاردە‌ی خە‌لک، یاساکانی کۆمە‌ڵگا دانه‌نین. تاییبە‌تمە‌ندییە‌کانی ئە‌م جۆ‌ره دیموکراسییە بریتین‌لە: یە‌کە‌م، هە‌لبژاردنی نازاد ناوبە‌ناو بێ‌ته کایە‌وه و هەر شارۆ‌مە‌ندیکی هە‌راش مافی ئە‌وه‌ی بێ‌ن کە دەرنگ بدات و دەرنگی پێ‌ی بدە‌ن. دەرنگدان ئە‌بێ‌ دوور بێ‌ت لە‌ هەر جۆ‌ره مە‌ترسی و هە‌رە‌شە‌یە‌ک. دوو‌هە‌م، ئە‌م جۆ‌ره هە‌لبژاردنە‌ش نابێ‌ تە‌نیا ببە‌سری‌تە‌وه بە‌ پالیۆ‌راوانی حیزب یان لایە‌نێکی دیاریکراو، ئە‌گەریش ژۆ‌ری‌نە‌ی خە‌لک دەرنگیان نە‌دا بە‌ مانە‌وه‌ی حوکمە‌تی دە‌سە‌لاتدار، ئە‌بێ‌ دە‌سە‌لات بدرێ‌تە دە‌ست کە‌سانی‌تر. سێ‌هە‌م، نوێنەرانی هە‌لبژاردە‌ی خە‌لک (پەرلە‌مان)، ئە‌بێ‌ مافی یاسادانانیان لە‌ هە‌موو بوارێ‌ک هە‌بێ‌ و بتوانن بە‌ راشکاوی بڕیارە‌کانی دە‌ولە‌ت بخە‌نە ژێ‌ر پرسیار یان لە‌ گە‌لیا نە‌یار بن بێ‌ ئە‌وه‌ی هیچ ترس و خۆ‌فێ‌ک یان نازار و مە‌ترسییە‌ک بێ‌ته سەر رێ‌گە‌یان.

لە‌م چا‌خە‌دا دیموکراسی پەرلە‌مانی، باوترین شیۆازی دیموکراسییە. بنە‌مای دیموکراسی برۆ‌هێ‌نانە بە‌ بایە‌خە‌کانی تاک‌ی مرۆ‌ف و دەر‌فە‌تی بڕیار‌دەرکردن لە‌ کاروباری گشتی و تاییبە‌تی. ئە‌گەرچی ئە‌م شیۆازە، لە‌ سەر بنە‌مای تاکە‌کە‌س دامە‌زرێ‌وه بە‌لام کاتی‌ک ما‌هییە‌تی فرە نە‌تە‌وه‌یی و فرە‌کە‌لتوری ژۆ‌ری‌یە کۆمە‌ڵگا‌کان شرو‌فە دەرکێ‌ت، گ‌رفت‌ی جۆ‌راو‌جۆ‌ر دێ‌تە بە‌رچاو. ئە‌گەر لە‌ ولاتی‌ک ژۆ‌ری‌نە‌یە‌کی کە‌لتوری یە‌کدە‌نگ هە‌بێ‌ت، ئە‌غلە‌ب جار بە‌رژە‌وه‌ندییە‌کانی ئە‌و ژۆ‌ری‌نە دە‌ستە‌بەر نە‌کێ‌ت. کە‌واتە رە‌نگە ئە‌م شیۆازە‌ی دیموکراسی رێ‌گە خۆ‌ش بکات بۆ «دی‌کتاتۆ‌ری ژۆ‌ری‌نە‌ی کە‌لتوری». چ‌ما نوێنەرانی کە‌لتوری کە‌مینە‌کان یان هیچ‌کات هە‌لنە‌بژێ‌ردێ‌ن یان رادە‌یان هێ‌ندە کە‌م بێ‌ت کە لە ئە‌نجومە‌نی یاساداناندا کاری‌گەر نە‌بن.

دیموکراسی سیاسی لە‌ واقی‌عدا بە‌ مانای حوکمە‌تی ژۆ‌ری‌نە یان یە‌ک لە‌ سەر نی‌وه‌ی دەرنگە‌کانە. لە‌ روان‌گە‌ی فە‌لسە‌فە‌ی سیاسییە‌وه دیموکراسی، خە‌لک لە‌ بە‌رێ‌وه‌بردنی ئی‌دارە‌ی کۆمە‌ڵگا و چا‌ودێ‌ریی بە‌ سەر

ھۆكۈمەت بەھقەدەر ئەزانى و دەۋلەت* بەبەرھەنجامى ئىرادى گەشتى لە قەلەم ئەدرىت.

ھىرۇدۇت، مېژوونووسى بەناوبانگى يۇنانى ئەنووسى: «ئەگەرچى دىموكراسى بۇ ھەموو خەلک لە بەردەم ياسا بە يەك چاۋ دەروانى بەلەم گەشتىكى ھەيە ئەويش بە ھاسانى ئەبىتتە مۇبۇكراسى، ۋاتە سەرورەى كەسانى ئەزان و بازاپى و دەسەلاتى بۇرەپياۋانى سەرگىش و لاسار»(بېروانە ئاژاۋە خۋازى).

رەۋتى گەشتەكردى دىموكراسى لە جېھاندا ئەگەرئەۋە بۇ يۇنانى كۈن بەلەم دواتر لە سالى ۱۲۱۵ى زايىنى بۇ يەكەمجار، كىنگ جۇن پادشاي بەرىتانيا پاش راپەرىنكى جەماۋەرى فەرمانىكى دەركرە كە بە «چارنامەى گەرە» ناوبانگى دەركرەۋە و تىيدا ئەنجۈمەنىك بۇ نۆينەرەن پىشېينى كراۋە. لە فرەنساش لە دۋاى شۇرېشكى خۇيىناۋى لە سەدى ھەژدە، ئەزموونى دىموكراسى تاقى كراۋەتەۋە. لە سالى ۱۸۲۱، لە بەلجىكا بۇ يەكەمجار دەستۋورى دىموكراتى دانراۋە كە تىيدا ئازادى نووسىن و رادەرىپىن و كۆبۈنەۋەكان زەمانەت كراۋە.

لە سەرەتاي سەدى بىستەۋە، لە ۋلاتانى ئاسىيى و ئەفرىقايى دۋاى دزەكردى ئەندىشە ئەۋرۈپپىھەكان، بزاۋتى دىموكراسى خۋازى لەم دوو كىشۋەرەدا گەشەى كىرد. بەلەم لە بەر نەبۈنى ھەلۈمەرجى پىۋىست و داکۋتانى رەگى ئىستىبدادى لەم ناۋچانە، زۇربەى ئەم بزاۋانە شەكستىان ھىنا و دۋاى ماۋەيەك تەنبا بە ھىشتەۋەى رۈۈكەشكى دىموكراسى سەرلەنۋى بە چەشنى دىكتاتورى نۆى سەريان ھەلدايەۋە. ھەلەبەت لەم ناۋەدا چەن نمۈنەى سەرەكەۋتۈرى دىموكراسى ھاتەدى كە ئەكرى ئامازە بدەين بە ژاپۇن و ھىندىستان.

دىموكراسى پىشەسازانە دموكراسى صنعتى Industrial democracy

بە پىنى ئەم بىرۈكە، ئەبىن كرىكاران لە بېرەركەنى ھاۋپىۋەند لە گەل كارخانە پىشەسازىيەكاندا بەشدار بن. لەم بارەۋە تىۋرى جۇراۋجۇر ھاتۋتە ئاراۋە كە سەرەنجامى ئەم تىۋرىيەنە خۋازىارى روۋخانى سەرمايەدارى و چەسپاندنى دەسەلاتى كرىكارانە. تىۋرىيەكى نۆى لە بارەى دىموكراسى پىشەسازىيەۋە ئاراستە كراۋە كە پىنى ۋايە ئەم سىستەمە، سەرمايەدارى و شانۋشكۈى بەرئۈۋەبەرانى قىۋول كىردۈۋە و ئەم راستىيەى دركاندۈۋە كە كرىكاران ناتۋانن لە بەرئۈۋەبەردنى كارخانە پىشەسازىيەكان سەرەكەۋتۈۋە بن.

دىموكراسى جفاكى دموكراسى تودەى/دموكراسى خلقى People's democracy

ئەم ئازارە لە لاينە ۋلاتانى كۆمۇنىستىيەۋە بەكار ئەبىرت بۇ جىكارەنەۋەى سىستەمى سىياسى تاك حىزبى خۇيان لە گەل سىستەمى سىياسى فرەحىزبى كە لە ۋلاتانى ئەۋروپاي رۇژاۋا باۋ بوۋە و بە دىموكراسى بۇرژۋايى ناۋى دەبەن. لەم سىستەمەدا حىزبى كۆمۇنىست خۇى بە نۆينەرى زۇرىنەى كۆمەلگا يا رەنجەدرەن دەزانى و ماقى چالاكى سىياسى بە چىنە چەسنىئەرەكان نادات. لەم سىستەمەدا بىنەماكانى دىموكراسى لىبرالى رۇژاۋايى بەرچاۋ ناكەۋى. پىناسەيەكى تىرى ئەم سىستەمە، «دىكتاتورى پرولتارىا»*يە.

دیموکراسی کۆمه‌لایه‌تی: بېروانه سۆسیال دیموکراسی.

دیموکراسی لیبرال

دموکراسی لیبرال

Liberal Democracy

دیموکراسی لیبرال شیواژیکه له دیموکراسی ناراسته‌وخو ځان دیموکراسی نوینه‌رایه‌تی. دیموکراسی لیبرال ریژ داده‌نې بۆ مافه‌سرووشتی و مه‌دنده‌یکان و هه‌روا قاییل به یه‌کسانی مافه‌کانه بۆ هه‌موو هاوولاتیان له بواړی سیاسی و دادوهریدا. له‌م جوړه له دیموکراسیه‌دا ده‌سه‌لاتی زوړینه* به شیوه‌یه‌کی سنوورداری یاسایی جیه‌جی ده‌کریت. له‌م سنووره‌ش، بۆ زامنکردنی به‌هره‌مندی که‌مینه* یه له هه‌ندې له مافه تاکه‌کەسی و کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی وه‌ک نازادی بیر و ړا و ټایین.

به باوه‌ری نه‌یارانی له‌م شیواژه حکومیه‌ دیموکراسی لیبرال، بئ ره‌چاوکردنی ماقی هاوولاتیان له به‌ستینې نابوویدا چه‌واشه‌کردنی خه‌لکه بۆ په‌رده‌کیشان به‌سهر جیاوازی چینایه‌تی کۆمه‌لگا. مارکس، دیموکراسی لیبرالی به دیکتاتوری بۆرژوازی له‌ قه‌لم داوه. ئیستا بانگه‌شهی له‌وه ده‌کریت که لیبرالیزمی شاووړی، هاوړې له‌گه‌ل سیستمی دیموکراسی، له‌ گۆږه‌پانی خه‌بات له‌گه‌ل ئایدیولوژییه‌کانی دیکه‌دا سه‌ره‌رز و سه‌رکه‌وتوو هاتوته‌ دهره‌وه. چونکا پیکهاته‌ی سیاسی دیموکراسی لیبرال، ده‌سپنجکیکی به‌هیزه بۆ به‌ده‌ست هی‌نان و پاراستنی ده‌سه‌لات. له‌م سیستمه له‌ گه‌ل تاقمی بوروکراتی سیاسی هاوده‌نگه و به‌رزه‌وه‌ندییه‌کانی له‌وان ده‌پارژیت.

به‌ ړای هه‌ندې که‌س لیبرالیزم به‌ هوی سه‌روساختی له‌گه‌ل سه‌رمایه‌داریدا ناتوانی به‌و به‌ئینه‌ی که له‌مه‌ړ نازادی تاکه‌کەس بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجه‌کانی داویه‌تی وه‌فادار بیټ. چونکا لیبرالیزم پارژهری به‌رزه‌وه‌ندی چینی به‌هره‌دار له‌ خاوه‌نداریتی تایبه‌ته که له‌مه‌ش ره‌نگه‌ بېټه‌ هوی ململانئ و شه‌ری چینایه‌تی و به‌رزه‌ونه‌وه‌ی هه‌لپه‌ی شه‌ر و پیکدادانی جیهانی.

دیموکراسی مه‌سیحی

دموکراسی مسیحی

Christian democracy

له‌م زاراوه بۆ له‌و حیزیه‌ سیاسییانه‌ی نه‌روپا به‌کار دیت که له‌ گه‌ل کلیسه‌ی مه‌سیحی - زۆرت کاتولیکه‌کان - هاویه‌یمان و به‌ حیزبی دیموکرات مه‌سیحی ناویان ده‌رکړدوه و نه‌دنامه‌کانیشی به «دیموکرات مه‌سیحی» ده‌ناسرن. له‌م حیزبانه له‌ سه‌ده‌ی نۆزده، به‌دژئ سه‌رمایه‌داری و سۆشیالیزم و جووله‌کان بوون. له ۱۹۴۵ به‌دواوه، له‌ شیوازی پیتشووی خو‌یان وه‌ک حیزبیککی سه‌ره‌کی لایاندا و بوون به‌ کۆنه‌پارژ و له‌ ولاتانی فرهنسا و نه‌مسا و ئیتالیا و به‌لیکا و نه‌لمانیا ده‌سه‌لاتیان به‌ده‌سته‌وه‌ گرت.

دیواری به‌رلین

دیوار برلین

Berlin Wall

له‌م دیواره که هی‌مایه‌که بۆ شه‌ری سارد*، به‌و دیواره له‌گوتړئ که له‌ ئیواره‌ی ۱۳ی ئاگۆستی ۱۹۶۱ به‌ فرمانی رووسه‌کان له‌ لایه‌ن هیزه‌کانی ئاسایشی نه‌لمانیا‌ی روژه‌لاه‌ته‌وه‌ بینا کړا. له‌م دیواره که به‌ درنژایی

۴۶ ك. م بوو، سەرھەتا بە سىمى خالدار و پاشان بە بتۇن شارى بەرلىنى بە دوو بەشى رۇژاۋايى و رۇژھەلاتى دابەش كرد و لە رىئى خاكەو، پىۋەندى خەلكى بەرلىنى رۇژھەلات و رۇژاۋاي لىك پچراند. ھەر لە سەرھەتاوہ ئەمىرىكا و بەرىتانىا بە بىناكردنى ئەم دىوارە نارازى بوون و ئەمەش بووہ ھۆى پىيادەكردنى لەشكرىكى دەبابەى ھىزەكانى ئەمىرىكا لە كەرتى رۇژاۋاي دىوارەكە.

بە پىئى رىككەوتنى يالقا كە لە نىۋان ھاوپەيمانى شەپى دووھەمى جىھانى مۆركرا، بەرلىن لە نىۋان ھەر چوار ۋلاتى داگىركار دابەشكرا. بەلام پاشان ھەر سى ۋلاتى رۇژاۋايى (ئەمىرىكا و بەرىتانىا و فرەنسا) ناۋچەكانى ژىر دەسەلاتى خۇيان لە بەرلىنى رۇژاۋايى بەيەكەوہ لكاند و بە ھاۋكارى يەكتر لە ناۋچەرگەى ئەلمانىاي رۇژھەلات، بەرلىنى رۇژاۋايان كردە نمونەيەكى پىشكەوتن و گەشەكردنى ئابوورى رۇژاۋا.

بەدۋاي گۆرانكارى و شەپۆلەكانى ۋەرچەرخان لە ئەوروپاي رۇژھەلات و ھەلوەشانەوہى ئىمپراتۆرىيەتى سۈڧىيەت، مەسەلەى يەكگرتنەوہى دووبارەى ھەردوو بەشەكەى ئەلمانىا ھاتەوہ ئارا و سەرەنجام ئەم دىوارە لە ۴ى ئۆكتۆبەرى ۸۹ لەدۋاي ۲۸سال لە لاىەن خەلكى دوو ۋلاتەكە رووخىندرا و بە شىۋەيەكى رەسمىش، لە رىكەوتى ۸۹/۱۱/۱۸ سنوورى نىۋان ئەم دوو ۋلاتە سەرلەنوئى ئاۋەلا كرايەوہ.

Refrandum

راپرسى/ريفراندوم ھەمە پرسى / رفراندوم

پرسىنى را و بۆچۈنى راستەوخۇ لە ئەندامانى رىكخراوہ يان كۆمەلگايەك بۆ رەتكردنەوہ يان قىبۇلكردىنى سىياسەتلىك لە سەر يېشىنىارى نوئىنەران يا رىيەران. ئامانچى راپرسى ئەوہيە كە قانۇنىك بە زىيانى زۆرىنەي خەلك دەرئەچى. لە سىستەمى نوئىنەرايەتى و پەرلەمانى نوئىدا تەنيا بۆ دەستورى بىچىنەيى يان بۆ گۆپىنى رژىمى سىياسى، راپرسى دىتە ئاراوہ بەلام لە ھەندى ولاتى بچووكدا بۆ ھەموو شتىك راپرسى دەكەن.

راپرسى بە چەن شىوہ بەرئوہ دەچى:

۱- راپرسى بۆ دەستورى بىچىنەيى: وەرگرتنى راى شارۆمەندان لە بابەت پەسندكردىنى دەستور يان پياچوونە يىئىدا. ئەم راپرسىيە بە رىفراندومى زۆرەملىش ئاوبىرە كراوہ. بۆ ويئە راپرسى لە فەرەنسە بۆ سەرەخۇيى ئەلجەزايىر (۱۹۶۱).

۲- راپرسى بۆ ئەنجومەنى ياسادانان: كاتىك ئەنجومەن بىيەوئ قانۇنىك پەسند بكات، ئەبى زۆرىنەي خەلك لە دۇخى بدەن ئىنجا شتەكە ئەبىرئەوہ. ئەم جۆرە راپرسىيە بە رىفراندومى ئارەزوومەندانە ئاوبىراوہ.

۳- راپرسى بۆ سەرۆك كۆمارى: لە كاتى ھەلېژاردنى سەرۆك كۆمار يان سەرۆك وەزىران بە شىوہ راستەوخۇ بەرئوہ دەچى.

دەكرى راپرسى بە خواستى ھەموانىش بىتە ئاراوہ. بەم شىوہ كە ئەگەر پەرلەمان ھەز نەكات بابەتلىكى تايبەت بخرىتە رىفراندومەوہ، ئەوا ھەندى لە خەلكانى ئاسايى كە ماقى دەنگدانىان ھەبى دەتوانن بە كۆكردەنەوہ ئىمزا داوا بكەن ئەو بابەتە بخرىتە راپرسىيەوہ. رادەي پىويسى بۆ ئەم داواكارىيە، بە پىنى ياساى ولتەكان لە ۵ تا ۱۵ لە سەدى دەنگدەرانى دوايىن ھەلېژاردن ئەبىت. بە زۆرى لە دەستورى ولتەكاندا چۆنىەتى و ھەلومەرجى بەرئوہچونى راپرسى ئامژەي پى ئەكرى.

Extradition

رادەستى تاوانباران استرداد مجرمان / باز داد

بە واتاي دوابارە دانەوہي تاوانبار يان گومالنىكرائو لە دەولەتلىكەوہ بۆ دەولەتلىكى ترە. لەم بارەوہ ھىچ ياسايەكى ئىدەولەتلى لە ئارادا نىيە بەلام دەولەتەكان لەناو خۇياندا قەرار و بەلئىن ئەدەن كە تاوانباران يان گومالنىكرائوان (جگە لە تاوانبارى سىياسى) رادەستى يەكتەر بكەنەوہ. تاوانبارى سىياسى (پروانە تاوانى سىياسى)، بە پىنى ياسا ئىدەولەتەوييەكان بە «پەنابەر» ئاونوسدەكرى و ئەبى لە ماقى پەنابەران بەشدار و بەھرەوەر بىت.

Radical

رادىكالى / بىئادستىز

رادىكالى / چەپرە

قوتابخانە، حېزبىيان كەسپكە باۋەپى بە گۇرۇنكارى خىرا و بىنەپەتى لە بونىادە سىياسى و كۆمەلەيتىيەكاندا ھەيە و دەخوازىت بىنەپەتەكان لە رىشەۋە بگۇپى، بە تايىبەت ئەگەر ئەم گۇرۇنكارىيانە بىننە ھۇى ھىۋىر كىردنەۋەى بارۋۇخى كۆمەلەيتى يان سىرنەۋەى گەندەلەيتىيەكان.

Radicalism

رادىكالىسم / بىئادگرابى

رادىكالىزىم

ئەم زاراۋە دەلەلەت ئەكا بە سىر ئەندىشە و كىردارىكى سىياسى و كۆمەلەيتى كە دەخوازى بە پەلەو بىنراۋەستان، گۇرۇنكارىيەكى قوول بەسەر دامودەزگا كۆمەلەيتىيەكاندا بىننەت. رادىكالىزىم (و ئاۋەلناۋى رادىكالى) زىاتىر بۇ ۋەسفى ئەندىشە و كىردەى سىياسى چەپى توندرەۋ. ماركسى يا ئاماركسى - بە كار ھاتوۋە. زاراۋەى رادىكالىزىم، يەكەم جار لە بەرىتانيا دەرھەق بە ھىياران، لە «پلانى رىفۇرم» ۱۸۳۲ ھاتە ئاراۋە وپاشان ج. بىننام و ھاۋرىكانىيان بە رادىكالى فەلسەفى، ئاۋىرد بەلام بەم واتايەى كە ئىمىرۇ بە زاردا دىت، ئەگەرپىتەۋە بۇ سىندىكا خاۋى فەرەنسە. لە سانى ۱۹۲۰ بەملارە رادىكالىزىم ئىجگار لە گەل ماركسىزىم ئاۋىتە بوۋە. جوۋلەنەۋەى چەپى توندرەۋ زىا لە ھەموو شتى كەۋتە ژۇر كارىگەرى ستالىنىزىمەۋە. ھەندىك رادىكالىزىمىان لە بەرامبەر لىبرالىزىمى نوۋى ئەمەرىكا، بە چەشنى فرانكلين رۇزۋەلت ئاۋىردە كىردوۋە. لە سەردەمى چالاك بوۋى «بەرەى خەلكى» لە ۱۹۳۰ دزايەتى ھاۋبەش لە گەل فاشىزىمى ئەۋروپى بوۋە ھۇى يەكگىرتوۋى رادىكالى ماركسى و لىبرالەكان. مۇركىردنى پەيمان لە نىۋان سۇقىيەت و ئەلمانىاي نازىيەت، بوۋە ھۇى خاۋ بوۋنەۋەى ئەم يەككىيەتە بەلام بە ھاتنە ئاۋ جەرگەى شەپى يەككىيەتى سۇقىيەت، دوۋبارە گورج بۇۋە.

راسپاردەى بالەى پەناپەرانى ئەتەۋەيەكگىرتوۋەكان

كىمسارباى عالى پناھندگان سازمان ملل متحد

United Nations High Commissioner for Refugees

ئەم راسپاردە لە ژانۋىيەى ۱۹۵۱ دوۋ ئەركى سەرەكى پىن سىپىردراۋە: يەكەم، ئاسانكارى بۇ پىشتىۋانى و پاراستنى نىۋنەتەۋەيى پەناپەران. دوۋەم، دابىنكىردنى پىداۋىستى و كەرەستەى ئابۋورى و كۆمەلەيتى و قانۋونى بۇ سەقامگىر بوۋى پەناپەران لەۋ ولاتانەى كە تىيدا دەرژىن و ولاتانى نوۋ. بارەگای ئەم راسپاردە لە شارى جىنىقا لە سويسرايە و ھەموو كاروبارى پەناپەران، بىجگە لەۋ ئاۋارە و پەناپەرانەى كە ولاتىكىتر بەرپرسىيارىيەتى بەرەۋدە گىرتوۋە بۇ ۋىنە ئاۋارەكانى فەلەستىنى لە ئەستۇ دەگرى. بوۋدجەى ئەم رىكخراۋە لە لاىەن دەۋلەتەۋە دابىن ئەكرىت. سانى ۱۹۵۴ خەلاتى نۇبىلى ئاشتى بەم رىكخراۋە بەخىشرا.

The Right

راست

راست

زاراۋەى راست برىتىيە لە كۆمەلەى تىۋرى سىياسى كە لە بەرامبەر «چەپ» دىتە ئاراۋە. بە دىرتزايى سەدەى نۆزدە، ئەم زاراۋە لە گەل دەسەلات و نىشتىمان پەرۋەرى، نەرىتى كۆن، ھوكمەتى بەھىن،

مولکدارنتی، کلیسه و هیزی سهریازی هاوواتا بووه. دوی شهری جیهانی یه‌که‌م راستیکی بونیادگه‌رای نوی سهری هه‌لدا که له گه‌ل راستی کۆنه‌پاریزی کۆنباو جیاوازی هه‌بوو. ئەم جۆره راسته له گه‌ل به‌رژه‌وه‌ندی چینه‌کانی بالای کۆمه‌لگا دوژمنایه‌تی کرد. نازیسیم له ئەلمانیا توند‌په‌وترین شیوازی «راست»‌په‌و بوو. له دوی شهری جیهانی دووه‌م، هه‌ر دوو زاراوه‌ی راست و چه‌پ به‌ شیوازی جوراوجۆر به‌کاربرا. (پروانه چه‌پ و راست).

راستی نوی راست نو New Right

دیاردە‌ی راستی نوی پیکهاتوو‌ه له بنه‌رگ و ریشه‌کانی نینۆلیبرالیزم و کۆنه‌پاریزی نوی. له ۱۹۸۰ به‌م‌لأوه زۆربه‌ی ده‌وله‌تانی رۆژاوا‌یی بۆ هه‌لۆتست نیشاندان له به‌رامبه‌ر قه‌یرانی ئابووری هه‌فتاکان، به‌ ده‌ست‌کێشانه‌وه له سیاسه‌ته‌کانی کینزی، به‌ره‌و به‌ره‌ی «راست» هه‌نگاویان نا. راستی نوی رادیکالیزمی‌که سهر به‌ بالی لیبرالیزم و هیرشیکه که هیژه بنچینه‌یه‌یه‌کانی خۆی له‌م دوو ریبازه وه‌رده‌گرئ. ئەم زاراوه به‌ تایه‌تی ده‌رباره‌ی سیاسه‌ته‌کانی حیزبی کۆنه‌پاریزی به‌ریتانی له سهرده‌می تاجپیر و حیزبی کۆماری‌خوازی ئەمریکا له سهرده‌می ریگان دا به‌کار براوه و به‌ گشتی له‌ بواری ئابووری و سیاسی، لیبرال له‌ ئەژمار دیت. واته له سهر ئازادی ئابووری و که‌م‌کردنه‌وه‌ی باج و بازاری ئازاد و ده‌وله‌تی سنووردار چه‌خت ئەکات به‌ل‌ام له‌ باری ئەخلاق و که‌لتووری و کۆمه‌لایه‌تییه‌وه کۆنه‌پاریزه. راستی نوی، حوکمه‌ت له‌ باری ئابوورییه‌وه لاواز ده‌کات به‌ل‌ام له‌ بواری سیاسی واته‌ دابینکردنی ئاسایش، به‌هیز ده‌بیت.

رامیاریی: پروانه سیاسه‌ت

رایش رایش Reich

ئەم زاراوه بۆ ئیمپراتۆریه‌تی ئەلمانیا به‌کار براوه که له‌ لایه‌ن دۆن برووک، له‌ کتییی رایشی سیه‌م (۱۹۲۴) ره‌واجی په‌یدا کردوو. نازییه‌کان پێیان وابوو که له‌ ئەلمانیا ۲ رایشی هه‌بووه: رایشی یه‌که‌م، یا ئیمپراتۆری پیرۆزی رۆما (رۆژاوا‌یی) که له‌ سه‌ده‌ی نۆیه‌می زایینی له‌ ئەوروپای ناوین دروست بوو که زۆربه‌یان له‌ ولاتانی ئەلمانیا زمان پیکهاتوو‌ه و بنه‌مانه‌ی هاپسبورگ به‌ سه‌ریا حوکمه‌تیان کردوو. رایشی یه‌که‌م له‌ سالی ۱۸۰۶ روخواوه.

رایش دووه‌م، ئیمپراتۆری ئەلمانیا بووه که له‌ ۱۸۷۱ تا ۱۹۱۹ له‌ لایه‌ن بیسمارک دامه‌زراوه. ئینجا تا سه‌ره‌تای رایشی سیه‌م، واته‌ کۆماری وایمار (۱۹۱۹ - ۱۹۳۳) حوکمه‌تی کۆماری و دیموکراسی له‌ ئەلمانیا پیاده‌ کرا. رایشی سیه‌م که له‌ لایه‌ن ئادۆلف هیتلر بنیات نرا له‌ ۱۹۳۳ تا ۱۹۴۵ درێژه‌ی بوو. هیتلر ده‌یویست رایشی سیه‌م ته‌مه‌نی ۱۰۰۰ ساله‌ بیت.

پای گشتی

افکار عمومی

Public Opinion

په‌رچه‌کرداری زۆربه‌ی خه‌لك له به‌رامبه‌ر ئهو بابته و رووداوانه‌ی كه له كۆمه‌لگادا زۆر گرینگان یان لانیكهم زۆرینه‌ی خه‌لك به گرینگى ده‌زانن. رای گشتی، بیروبوچوون و هه‌لسه‌نگاندنی هاوبه‌شی گروپیکی كۆمه‌لایه‌تییه له‌مه‌ر بابته‌یكی جینگای سه‌رنجی گشتی كه له كاتیکی دیاریكراو له نێوان زۆرینه‌ی جه‌ماوه‌ردا به‌رجه‌سته بوویت. رای گشتی، ده‌نگدانه‌وه‌ی ره‌هه‌ندی كۆمه‌لایه‌تی مروّقه كه ده‌توانی له پروسه‌ی گۆزانی بارودۆخه‌كان كارگه‌ری دابنیت. پێشینه‌ی ناگاداریوون له رای گشتی ده‌گه‌رته‌وه بۆ چالاكیه‌كانی جوړج گالۆپ له سالانی ۱۹۳۰ له ئه‌مه‌ریكا. له‌م وڵاته‌دا زیاد له هه‌موو وڵاتیکی دیکه‌ی جیهان، هه‌ول ده‌دریت له رای گشتی ناگادار بن.

نێستا رای گشتی له زۆربه‌ی وڵاتان به‌های پێ نه‌دریت و بۆته كانگایه‌کی راسته‌قینه‌ی ده‌سه‌لات و رێژه‌ی گرینگى پێدان به‌م بابته په‌یوه‌سته به ئاستی گه‌شه‌سەندن و په‌روه‌رده‌ی سیاسی كۆمه‌لگا. ئهو داموده‌زگایانه‌ی كه له‌سه‌ر رای گشتی ده‌ور ده‌بینن بریتین له: كتیپ، رۆژنامه، رادیو و ته‌له‌فیزیون و ئامیزی نوێی ئه‌تته‌رنیت. به‌م بۆنه‌وه ده‌وله‌ته‌كان هه‌ول ئه‌ده‌ن به كه‌لك وه‌رگرتن له‌م ئامێرانه و به‌رنامه‌ی سه‌ته‌لایت (مانگی ده‌سكرد) و ته‌له‌فیزیون، سه‌رنجی پای گشتی به‌ره‌و لای خۆیان راكێشن. له زۆربه‌ی وڵاتان له گه‌رمه‌ی هه‌لبژاردنه‌كاندا هه‌ندێ داموده‌زگای را وه‌رگرتن هیه‌كه زۆرجار به دروستكهری پای گشتی له قه‌لم ده‌دریت. بۆ وینه له‌و كاتانه‌دا راده‌گه‌یه‌نن كه فلائه پالێوراو ۷۰٪ ده‌نگه‌كانی جه‌ماوه‌ر به‌ده‌ست ده‌هێنن كه ئه‌مه راسته‌وخۆ كارده‌كاته سه‌ر پای گشتی و پێگه‌ی ئهو پالێوراوه له‌ناو خه‌لكدا به‌هێز ده‌كات. ئه‌م زاراوه له زۆربه‌ی وڵاتان به‌كار دێت و مانای بیر و را و بوچوونی خه‌لكه ده‌رباره‌ی بابته‌یكی تایبه‌ت. هه‌لبه‌ت بوچوونی زۆربه‌ی خه‌لك ده‌رباره‌ی بابته‌كان هه‌میشه هه‌قیقی و بێغه‌ش ده‌رنه‌چێ چونكه له راوه‌رگرتنه‌كاندا بیروپرای هه‌موو خه‌لك چ خه‌لكانی رووناكییر و خوێنده‌وار و چ خه‌لكانی ساكار و نه‌خوێنده‌وار به یه‌ك چاو سه‌یر ده‌كرێن. له لایه‌کی ترمه‌وه چونكه زۆربه‌ی خه‌لك زانیاری تێر و ته‌سه‌لیان له‌مه‌ر بابته جو‌راوجۆره‌كان نییه و له ژنر كارگه‌رییه‌ی هه‌ست و سۆزدا بێ‌یار ده‌ده‌ن، هه‌ر بۆیه زۆرجار ده‌ره‌جانه‌كانی رای گشتی به راست ده‌رنه‌چێ.

رژیم

رژیم

Regime

له وشه‌ی لاتینی reginien وه‌رگیراوه به واتای رێسایه‌كه ده‌رباره‌ی شیوازی ژبان. له زاراوه‌ی سیاسیدا رژێم به مانای شیوازی حوكمه‌ت‌كردن و چۆنیه‌تی به‌ریوه‌بردنی وڵاتیه‌ك به‌كار هاتووه. بۆ نموونه رژێمی پاشایه‌تی، رژێمی كۆماریه‌ی و رژێمی سه‌ربازی. به‌لام ئه‌غلبه‌ ئه‌م زاراوه له پال حوكمه‌تیکی میلیتاریدا به‌كار براهه.

رژیمی سیاسی

رژیم سیاسی

Political Regime

رژیمی سیاسی به‌م دوو تایبه‌ته‌ندییه‌ی خواره‌وه پێناسه ده‌كریت:

- ۱) كۆمەلنى مېتود و شىۋازى حوكمەت كىرىن كە بەو پىئىھ چەندوچۇنى ماف و ئازادىيە دىموكراتىيەكان و پىئوھندى ئۆزگەنەكانى دەسەلاتى دەولەت لە سەر بىنەماى ياسا دىيارى ئەكرىت.
- ۲) چۇنىھەتى رىئىكسىتن و سازدانى پىئوھندى ئىۋان فەرمانپەرۋا و خەلكانى رۇر دەسەلات.
- دەستۇرى بىنچىنەى ھەر ۋلاىك، رۇئىمە سىياسىيەكەشى دىيارى ئەكات.
- رۇئىمە سىياسىيەكان بە پىئى پىئودانكى جىاۋاز لە يەكتر جىا دەكرىنەۋە:
- ئەگەر سەرچاۋى دەسەلاتى دەولەت، پادشا بىت، ئەو رۇئىمە بە پاشايەتى لە قەلەم دەرىت كە دەسەلات بۇ تاكىك بە جى دەمىنىت.
- ئەگەر سەرچاۋى دەسەلات، جەماۋەر يان زۇرىنەى خەل ك بىت، ئەو رۇئىمە بە كۇمارى ناۋنوس دەكرىت كە لەم شىۋازە حوكومەتتىيەدا ناۋەندەكانى بالى دەسەلاتى دەولەت بە شىۋەى ھەلپۇزدىن. بۇ ماۋەيەكى دىيارىكراۋ ئەسپىردىتە دەست كەسانىك.
- بە لەبەر چاۋگرتنى كۇجىنى دەسەلات، ۋەك رۇئىمى دىكتاتۇرى و رۇئىمى تاك حىزبى.
- لە سەر بىنەماى پىنكەتەى دەولەت، ۋەك فىندراىلىزم و كۇنفىدراىسىۋن.

Orientalism

شرق شناسى

رۇژھەلات ناسى

رۇبازىكى رۇژاۋاىيە بە مەبەستى تۇيۇنەۋە و كۆلىنەۋە لە بارودۇخ و داب ۋەرىت و زمان و خووخەدى خەلكانى رۇژھەلاتى زەۋى. رۇژھەلات ناسى، ئەگەر پىتەۋە بۇ خەز و خولپاى خەلكانى گەپۇك و مامەلەگەرى رۇژاۋاىيە بەرھەمى ئامانچى سىياسى و داگىركارائەى دەولەتانى بەرىتانيا و سۇقىيەت و فرەنسا و نەمسا و ئەلمانىا بوۋە و زىاتر لە لاين راسپاردەكانى ۋەزارەتى دەرەۋەى ئەم ۋلاتانە پەرەى ستاندوۋە.

رۇژھەلات ناسى، دوۋ رەھەندى بوۋە: يەكەم، ئەو قازانچ و بەرھە بوۋە كە ۋلاتانى داگىركەر لە رۇگاي خويۇندىنەۋە و سەردەرھىنان لە بارودۇخى ناۋچەكە ۋەدەستىان كەوتوۋە (بۇ ۋىنە بازىرگانى كىردن). دوۋەھەم، لە بوۋارى پىشكەۋتنى زانستى بۇ ۋلاتانى رۇژھەلاتى خالەتتىكى ئىجابى بوۋە، ئەۋىش خزمەتتىكە كە ئەم رۇبازە بە ناسىنى پىششىنەى كەلتوۋرى و مېژۋوۋىي گەلانى رۇژھەلات كىردوۋىيەتى. زاراۋەى رۇژھەلات ناسى بۇ گەلانى رۇژھەلات، ۋەبىرھىنەرەۋەى رابىردوۋىيەكى تال ۋ ئەۋ زىانە سىياسىانەى كە بەناۋى ناسىنى گەلانى رۇژھەلات لە لاين رۇژاۋاىيەكانەۋە پىئان گەشىتوۋە. ئىدوارد سەئىد دۇگماكانى رۇژھەلات ناسى بەسەر چوار تەرەۋ دابەش دەكات:

- ۱- دۇگماى جىاكارىيەكى نامىژۋوۋىي و جەۋھەرىى لە ئىۋان رۇژاۋا لە رۇژھەلاتدا، بەۋەى گوايە رۇژاۋا سەرزەمىنى عەقلاىيەتتىكى قول ۋ مەزەنە و رۇژھەلاتىش سەرزەمىنى كالقامى و گىلىيەتتىكى گەرە.
- ۲- دۇگماى ئەۋەى ھەر شتىك كە لە ئىسلامدا روۋ بدات، دەبىت لە رۇگاي ئايىنى ئىسلامەۋە لىكېدېرتەۋە و بىئاسرىت ۋاڧە بىكرىت. لەم دىدەدا ئەم ئايىنە جەۋھەرىكى نەگۇبى ھەيە و بەرپرسىارە لە سەرچەم ئەۋ روۋدوانەى لەم دىنپاىدە روۋنەدەن، ئەك كۆمەلىك ھۇكارى نابوۋرى و سىياسى و كۆمەلەيەتى.

۲. دۇگمای نیشاندانی بىردىھوامى رۇژھەلات وەك گشتىكى ھاوشىوہ و ليكچوو كە توانای بىرھەمەننى تانى ھىزى جياواز و شوناسى جياواز و كولتورى جياوازي نىيە و ناتوانيت گۇرانكارىيى بە دوا خۇيدا بىنيت. مادامەكى رۇژھەلات رۇژھەلاتە، كەواتە دەبىت بۇ نمونە سلىمانى ھىچ جياوازييەكى لە گەل كابل و كابولش ھىچ جياوازييەكى لە گەل بىروت و ھىوش ھىچ جياوازييەكى لە گەل تاران دا نەبىت. لەم دىدەوہ رۇژھەلات بەمانای و ليكچوونىكى سەرتاسەرى گەورەيە.

۴. دۇگمای نیشاندانی رۇژھەلات وەك سەرزەمىنى مەترسى و ھەرەشە و تۇقاندن. شونىك بۇ ھەوى پام بىكرىت، دەبى ليكۆلەنھەوى بىردىھوامى لەسەر بىكرىت و بناسرىت و كۆتۈرۈل بىكرىت و مادامىكى ھەرەشەكانى ھەر بىردىھوام بوو، ئىنجا داگىر بىكرىت.

رۇژھەلاتى ناوين خاورميانه The middle east

ئەم زاراوہ ھەر لە سەرتاوہ مژاوى بووہ و تا ئىستا بە ناوچەيەكى جۇگرافىيى دىارىكراو كە ھەمووان لە سەرى كۆك بىن پىناسە نەكراوہ. پىناسەى جۇراو جۇر لە بارەى ئەم ناوچەوہ ھەيە كە بە چەن بۇچوونىك نامازە ئەكەين:

۱- رۇژھەلاتى ناوين، برىتيەلە: ولاتانى ئىران، توركيا، قوبرس، ولاتانى عەرەبى رۇژھەلاتى دىرياي ناوہراست، فەلەستىن، نىمچە دورگەى عەرەبستان، ناوچەى دىچلە و فۇرات، دىراوى نىل (مىسر و سوودان) و لىبى. (سالنامەى رۇژھەلاتى ناوين و باكورى ئەفرىقا ۱۹۸۷).

۲. ناوچەيك لە نىوان عەرەبستان و ھىندستان كە ناوہندەكەى لە روانگەى ستراجىستەكانەوہ، كەندوى فارس لە ئەژمار دىت. (بىرنارد لوويىس، رۇژھەلاتى ناوين و رۇژاوا).

۳. رۇژھەلاتى ناوين واتايەكى دانراو و دىخاوانەيە كە مەبەست لە سى ولاتى گەورەى ئىران و مىسر و توركيا و ولاتانى عەرەبى ناسيا و ئىسرائىل و قوبرسە. (ژان پىير درىتيك، رۇژھەلاتى ناوين لە سەدەى بىستەم).

بە گشتى بە لەبەرچاوغرتنى ئەم روانگە و پىناسانە، ئەكرى بلىن رۇژھەلاتى ناوين ناوچەيەكە كە ئەم ولاتانەى خواروہ لەخۇ دەگىر:

ئىران، ئەرەد، مىرنشەنە يەكگرتوۋەكانى عەرەبى، بەھرەين، توركيا، سوورىا، عىراق، عەرەبستانى سەعوودى، عەممان، فەلەستىن، قەتەر، كورەيت، لوبنان، مىسر و يەمەن. لە دواى ھەلۋەشانەوہى يەكەيتى كۇمارىيەكانى سۇقىيەت، بە راى ھەندى زانا، ولاتانى موسولمانى ناسىاي ناوہندى (ئۇزبەكستان، توركمانستان، قرغىزستان و قازاغستان) و ناوچەى قەفقاز (نازەربايجان، ئەرەنستان و گورجستان) دىكەنە بىستىنى «رۇژھەلاتى ناوہراستى نوئ» وە.

روشنفکران Intellectuals روشنفکران

ئەم زاراوہ لە وشەى intellect بە مانای ھىزى عەقلى لە زمانى فەرەنسەوہ وەرگىراوہ بەلام يەكەم جار لە

سالى ۱۸۶۰ لە سۆڧىيەت ۋە تارىخى پىساروف، بۇ ئايرىدىكى لائىكى ئەكادىمىيەكارلار ۋە «خاۋەنى ئەندىشە يەككى رەخنەگراڭ» بىن.

بە ۋاتايەكى تىرى تۈرگىنىۋ، «نېيلىست» بىن، ۋاتە ئەۋ كەسانەكى بە نازى عەقلى ۋە پىشكەۋىتەۋە ھەممو تىرادىسىۋنىك بىخەنە ژۇر پىسارەۋە. لە فەرەنسەشدا ئەم ۋشەيان بە سوۋكاپەتى ۋە تەۋسەۋە دەرحەق بە دىرېفۇۋسىيەكان بە كار دەھىتا.

لە ئەندىشەكى كەسانىكى ۋەك دۆتۈكۈيل ۋە ماركسدا چەمكى «رۇشنىر» لە گەل چەمكى «چەپ» بە يەك ۋاتا بە كار براۋىن. ماركس لە مانىفىستى كۆمۇنىستدا رۇشنىرمان بەۋ بەشە لە بۇرژۋانى* دەۋانى كە لە گەل چىنى كىركار يەك ئەگىرەۋە تاكوۋ ئەندىشەكانى خۇيان بە پىرى رەۋتى مېژۋ پىراكتىزە بىكەن. رۇشنىرىيە لە تراپىسىۋنى رۋوسىدا پىۋەندى راستەۋخۇى لە گەل «چەپ» دا بەرەدەۋام ھىشەتەۋە ۋە دواتر لىنن، لە رۇبەرەپەتى ھىزب ۋە چىنى كىركاردا جىگەيەكى بالاي بە ئەۋان بەخشى. بەلام ئەگەر رۇشنىرمان بە ماناي نۇخبە* ى كەلتۈرى لىك بەدەينەۋە، ئەندىشە ۋە كرەدارەكانيان بە تەۋاۋەتى لە گەل چەپدا ناۋىتە نىيە ۋە زۇربەى ئەم گروۋپە لە بالى راستدا جىگەر دەبن.

بەم حالەش زۇرىك لە رۇشنىرمان ھەزىان لە سىياسەت نەكرەۋە بەلام چۈنكا لە ئاخىرگەيەكى ماناۋەندىيەۋە پىگەيشتۈۋ، بە زۇرى ناتۇرە «رۇشنىرمانى ۋەدە بورژوا» يان پىۋە لكاندۈن.

ھەرچۇنىك بىت، رىئايى رۇشنىرىيە (intellectualism) بەرھەمى شارستانىيەتىگە كە لە سەر بايەخەكانى عەقلى ۋە مۇۋەپپەقىيەت (ھىومانىزم) ۋە پىشكەۋىتە لەنگەر ئەگىرىت. كەۋاتە رۇشنىرمان پاسەۋانانى نەرىتى ئەندىشەى ئاقارند ۋە رەخنەگىرتن لە ئاست نۇرمەكانى كۆمەلگادا. لە ۋاقىيدا رۇشنىر پىر كەسىپكە كە خۇى بەم ناۋابانگە دەناسىنى ۋە لە باسى رۇشنىرمانە لە گەل رۇشنىرمانى تىر بەشدارى ئەكا ۋە بەم بۇنەۋە لە كۆمەلگادا پىگەيەك بۇ خۇى دەستەبەر ئەكات.

ئىمىرۋە رۇشنىرمان بۈۋەتە چىنىكى بەرچاۋ لە كۆمەلگادا. چۈنەتتى كارىگەرى ئەم چىنە بە سەر «كاركردى مېژۋىي» ئەۋان (ھەرچۇنىك پىناسە بىرىن) ئىستاش ھەر گىرەيەكى نەكرەۋەيە.

رەش بىنى سىياسىى بىدگمانى سىياسى Political Paranoia

نەخۇشەيكى دەۋۋى ۋە عەقلىيە كە ھەر كەسىك تۈۋشى بىت، ھەست بە سىتەم ۋە چەۋساندەۋە دەكات ۋە پىرى ۋايە خەلكانى تىر بۇ لەناۋىردى ئەۋ نەخشە ۋە پىلان ئەكىش. ئەم نەخۇشەيە حالەتىكى كۆمەلەيتىش لەخۇ دەگرى كە بەۋ پىنە گومان دەكرىت كارۋىار ۋە رۋوداۋە گىرەگە سىياسى ۋە كۆمەلەيتەكان بە دەستى نادىار ۋە پىلانى سىياسەتى بىانى بەرپۈۋە ئەچىت. ھەندى جار ئەم زاراۋە لە گەل تىۋرى يا مەمى پىلان بە يەك مانا لىكداراۋەتەۋە.

رەگەن پەرسىتى Racism نژاد پرستى

رەگەن پەرسىتى (راسىزم)، بە زەمانى فەرەنسەى لە ۋشەى (race) بە ماناي رەگەن ۋە رىگرەۋە.

رەگەزپەرستى تىۋرىيەكى نازانستى و كۈنەپەرستانىيە كە لە نىۋان رەگەزە جۇراۋجۇرەكان لە بارى تواست و توانايى عەقلى، فەرق دانەنىت. ئەم تىۋرىيە پىنى وايە كە لە نىۋان رەگەزە جۇرەجۇرەكان لە بارى جىنىتىكى و رەگەزىيەو فەرق و جىاۋازى ھەيە و ئەم جىاۋازىيەش دەبىتە ھۆى سازبۈنى گرت و كىشەى كەلتورى و مېژۋىي كۆمەلگا و نايەكسانى شارستانىيەتەكان. ئەم بىرۆكە ەك ئايدىۋلۇجىيەكى سىياسى - كۆمەلەيتى لە سەدەى نۆزدە و بىست سەرى ھەلدا و كاردانەۋىيەكى زۆرى لە نىۋان ۋلاتانى جىھاندا بەجى ھىشتۋە.

بۇ تىنگەيشتن لە چەمكى رەگەزپەرستى. پىرىست ئەكات ئەم چەمكە لە پانتايەكى ئابورى، ئايدىۋلۇجىكى، مېژۋىي و جۇگرافىدا لىك بدرىتەۋە. چونكا رەگەزپەرستى لە قۇناغە مېژۋىيە جىاۋازەكاندا بە شىۋازى جۇراۋجۇر خۆى دەرختۋە و بە پىنى ھەلومەرجىكى زال ھاتۆتە ئاراۋە.

سەدەى ۱۶ لە بەرىتانىا، ھاۋكات لە گەل دەستپىكردى بازىرگانی بە كۆيلە، چەمكى رەگەز مانايەكى ئابورى بە خۆۋە گرت. لە لايەكى ترەۋە ئەم چەمكە زىاتر بە ماناي چىن يا تويژىكى تايبەتى مرۇقا يا شتەكان لىكدرەۋەتەۋە و بە ھىچ جۇرك لە بارى تايبەتەندى بايۋلۇجىيەۋە بەرجەستە نەكراۋەتەۋە.

بە درىژايى سەدەى ۱۷ ئەم چەمكە رەھەندىكى مېژۋىي لە خۇگرتۋە و ھەندى لە ئىنگلىزىيەكان كە لە بىنچەى رەگەزى جىرمەن ئاۋبەردە كرارون، ئەم بىرۆكەيان رەۋاج پىنداۋە كە دەستدرىژى نۆرماندەكان لە سەدەى ۱۱ بۇ سەر ئەۋان، بۆتە ھۆى زالبۈۋى رەگەزىكى بىگنە بە سەر ساكسۇنەكاندا.

لە كۇتايەكانى سەدەى ھەژدە و سەرەتاكانى سەدەى نۆزدە، لە ئەۋروپا و ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا سەرەنجام زاراۋەى رەگەز دەلالەتلىكى فېزىكى لە خۇدەگرى و بەمجۇرە رەشپىستەكان بە رەگەزى سووك و نانەجىپ سەرىان ئەكرىت. لە كۇتايى سەدەى نۆزدە، ئايدىۋلۇجى «سووك و نانەجىپ» بە سەر خەلكى خۇمائى داگىركراۋەكانى بەرىتانىا سەپىندرا و رەگەزى بەرىتانىايىش ەك رەگەزى بالادەست پىناسە كرا. ئىنجا وردەۋردە بە داكشانى ئەم فېكرە، رەگەزپەرستى لە بەرىتانىا روالەتلىكى دژ بە جۈولەكەى پەياكرد. لە سالى ۱۹۰۵ دەۋلەتى ئەم ۋلاتە بە دانانى ياساى چۇننىيەتى ۋەرگرتنى پەنابەران تەگەرەى خستە بەردەم پەنابەرە جۈولەكەكان. رەگەزپەرستى لە سالانى ۱۹۲۳ تا ۱۹۴۵ لە حىزىى نازى ئەلمانىا بۆتە بىنەماى سەرەكى و ئايدىۋلۇجىاي رەسمى ئەۋ ۋلاتە و ھىتلەر، بەۋ پىيە سىياسەتى لەناۋېردى جۈولەكەى گرتەبەر. (بىروانە جۈولەكە قىران).

لەم چاخەدا و بە گىشتى لەۋاى شەرى جىھانى دوۋەم. بە ھۆى پەرەسەندى كۇچى خەلكانى ناسىيى و رەش پىست بەرەۋ ۋلاتانى رۇژاۋايى، باس و لىكۈلىنەۋەى كۆمەلناسانەى زۇر ھاتۆتە ئاراۋە. بە ھۆى دابەزىنى رىژەى ئىش و كارى كرىكاران و لەباۋ كەۋتنى بىرۆكەى فرەدەنگى كەلتورى و پىيىستى ناردنەۋەى ئەم پەنابەرەنە بۇ ۋلاتەكانى خۇيان، جارىكى تر مەسەلەى جىاۋازى رەگەزايەتى* و ۋەدەرنانى ئەم كۇچبەرەنە ھاتۆتەۋە ئاراۋە.

رهگه زنامه/ راژئری/ نه ته وایه تی تابعیت/ ملیت
Nationality
 بریتیه له یوه نډیه سیاسي و معنویه یی که که سینک به دهوله تیکي تایه ته وه گری نه دات. له راستیدا پیوه نډی تاک و دهوله ت. پیوه نډیه کی سیاسیه، نو که سیه که سر به نه ته وه ی ولاتیکی دیاریکراوه پنی نه گوتری هاوولای. نو که سیه که سر به هیچ نه ته وه یه که نه بیت پنی نه گوتری ناپاترید.*
 له بابته رهگه زنامه وه. یاسای ولاته کان ۳ مه سه له یان له بهر چاو گرتووه:
 ۱- هر که س نه بن رهگه زنامه یه کی هه بیت (واته هاوولای ولاتیک بیت).
 ۲- هیچ که س نابن زیاتر له یه که رهگه زنامه ی هه بیت.
 ۳- رهگه زنامه، شتیکی هه میشه یی و نهر و نه گور نییه.
 به خشیني رهگه زنامه له لایه ن دهوله ته که نه وه به دوو شیوه به نه جام دهگات:
 ۱- سیسته می خوین. بهم پییه رهگه زنامه به هو ی دایک و باوک و خزمایه تیه وه ددریته پال مندان واته ههر که مندان هاته دنیاوه، رهگه زنامه ی دایک و بابی پی نه دریت.
 ۲- سیسته می خاک. واته مندان له خاکی ههر ولاتیک له دایک ببی، رهگه زنامه ی نو ولاته ی پی نه دریت.

ریالیزی سوشیالیستی رئالیسم سوسیالستی
Socislist realism
 ستاتیکی (جوانی ناسی) یه کیه تی کوماریه کانی سؤقییه ته که له نیوان ساله کانی ۱۹۲۰ تا ۱۹۵۶ ره واجی پیدرا. ناوی سیاست و تیوری ره سمی حوکه ته سؤقییه ته له مه ر داهینانی هونه ری. نه رنبازه له لایه ن ماکسیم گورکی و سیاسته دارانکی وه بوخارین و ژانوف له سالی ۱۹۲۴ له کونگره ی نووسه رانی سؤقییه هاته ناراه به لام هیچ کاتیک پیناسه یه کی رنکوپیکي لینه کراوه. مه به ست له داهینانی نه م سیاسته راکیشکردنی شیوازی ریالیستی کوتاییه کانی سه ده ی نۆزه بوو بو هونه ر و نه ده ب و شانۆ به ره و لایه نیکي پۆزه تیف.

ریالیزی سوشیالیستی، شه رییه تی خو ی له بیرو که که ی لینن له مه ر partinost (لایه نگری) و نه ده ب، له گوین ره نگدانه وه ی واقع لای مارکس و نینگلس و هر ده گری. نه م دوو بیرمه نده ویرای نه وه ی بو نه ده ب رۆلنکی نایدیولۆجیک قاییل ده بن، له سه ر پیوه نډی نیوان نه ده ب و نابوو جه خت ده کن. نه م رنبازه له سه رده می ستالین (بروانه ستالین خوازی) به شیوه یه کی به ربلاو پیاده کرا و هونه ری سؤقییه تی به ره و دارمان و تیکشکان برد. به تیکشکان و رۆچوونی ستالینیزم، ریالیزی سوشیالیستی ش که وته بهر ره خنه و له ناوچوو.

ریفورم خوازی/ چاکسازی خوازی اصلاح طلبی/ بهبودخواهی
reformism
 زاراهیه کی نوینه که نایدیولۆجی یان شیوازیکی سیاسي. نابووری و کۆمه لایه تی تایه ته ده ستنیشان نه کات. بهم پییه ریفورم خوازی، بهرا هیئانه به وه یه که ده کری، هیدی هیدی کۆمه لگا به ره و گۆبان و چاک بوون

بەیت بێنەوێ دەسکاری پێکەتە ی بنچینەیی کۆمەلگا بکێت. ئەم لایەنگرییە تەنیا لە وڵاتەدا بەکارە کە بە هۆی سیستمی پەرلەمانی و هەبوونی ئازادی قانونی، هەل بۆ بەدەسەپنانی ناشتی خوازانەیی دەسەلات دەپەخسێ. لەم گۆشە نیگاوە ریفۆرم خوازی، بە گشتی لە بەرامبەر کۆنەپەرستی* و قایمەکاری یان شۆرش خوازی دەوڵەتیتەو.

Revisonism ریفیژێونیزم (پیاچوونەوێگەری) تجدیدنظر طلبی

ئەم زاراوە لە وشەیی لاتینی revisere بە مانای ھەز بە تازەکردنەوەی دیدار و پیاچوونەوە، وەرگیراوە. پێداچوونەوە، بە بوورژانەوێ بن بونیات و کارکردەکانی رێبازێک دەگوترێ (بەروانە دۆکترین). واتە ئەو کەسێ کە لە بارەیی رێباز یان ئایدیۆلۆجیایەکی خوازیاری دەسکاری کردن و پێداچوونەوە بێت، پێی دەگوترێ ریفیژێونیست (کەسێک کە دەسکاری شتێک بکات). ئەم بۆچوونە لە لایەن نووسەر و سیاسەتەداریکی سۆسیال دیموکراتی ئەلمانێ بە ناوی ئیدوارد برنشتین لە ساڵی ۱۸۸۹ خرایەپوو. ئەم تیۆرییە رەخنەییکی ئایدیۆلۆجیکی بوو کە لە تیۆری و پیشەبینیەکانی نابووری - سیاسی کارل ماركس گیرا و بە پێی ئەم خاڵەیی خوارەو رەخنەیی لێ گیرا:

(۱) بۆچوون و جیهانبینی ماركس دەربارەیی کۆمەلگای سەرمایەداری و گۆڕینی خێرای بۆ کۆمەلگایەکی پرۆلیتاری، بە خێراییی و پەلە نایەتەدی و ھەر بۆیە پێویستە ئەم تیۆرییە پێداچوونەوێ بە سەردا بێت و دەسکاری بکێت.

(۲) خەباتی چینیایەتی بەو شیوێ کە ماركس پیشەبینی کردبوو، بە ئامانج نەگەیشیت و چینی ماناوەندی نەک لە کۆمەلگا نەسەردا بۆو بەلکوو پەرەیی ستاندبوو.

(۳) ناوەندگەریتی پیشەسازی و سەرمایە، بە پێچەوانەیی بۆچوونی ماركس، توشی وێستان و بێ سەرەو بەرەیی ببوو.

رێکخراوەی بازرگانی جیهانی سازمان تجارت جهانی

(World Trade Organization (WTO

ئەم رێکخراوە بە پێی بیری ۱۲۴ وڵاتی ئەندامی رێککەوتنامەیی گات (رێککەوتنامەیی گشتی تارێفە و بازرگانی) دامەزرا و بە شیوێیەکی فەرمی لە رێکەوتی ۱/۱/۱۹۹۵ دەستی بە کار کرد. ئامانجە سەرەکیەکانی رێکخراوەی بازرگانی جیهانی، بە ھەمان شیوێ کە لە پێشەکی دەقی رێککەوتنامەیی گات ھاتوووە بریتیەلە: بێدەسەروەیی ئاستی ژیان لە وڵاتانی ئەندام، داگیرکردنی ھەلومەرجی کار و پیشە، زیادکردنی داھاتی راستەقینە و بازار، کەلک وەرگرتنی بەجێ لە سەرچاوە جیھانییەکان و پەرەپێدان بە بەرھەمھێنان و بازرگانی نێو دەوڵەتی.

کاروبار و چالاکییەکانی ئەم رێکخراوە بە گشتی لە سەر چوار تەوہری سەرەکی ھەندەسوورپێت:

یه‌که‌م، گشتاندن و رایپ‌راندنی بیرۆکه‌ی به‌ناوبانگی «ده‌وله‌تی ته‌واودۆست»* و س‌ر‌پ‌نه‌وه‌ی ه‌م‌ر چ‌ه‌شه جی‌اوازی‌یه‌ک له نی‌وان ولاتانی هاو‌پ‌ه‌یمان له باز‌رگانی جی‌هانی‌دا.

دووه‌م، به‌رگ‌ری له سنو‌ردار‌کردن و به‌ر‌به‌ست‌کردنی ه‌ه‌نارده و ها‌ورده‌کان.

س‌یه‌م، داش‌کانی تار‌یفه گو‌مرگی‌یه‌کان له ر‌ئی گ‌فتو‌گو و زان‌کردنی ر‌ئ‌کو‌ته‌کان.

چوار‌م، راوی‌ژ‌کردن له گ‌ه‌ل ه‌ندامه‌کانی‌تر له باب‌ه‌ت سی‌اس‌ه‌ته باز‌رگانی‌یه‌کان و چاره‌سه‌ر‌کردنی ک‌یشه و ج‌افته باز‌رگانی‌یه‌کان له ر‌ئی گ‌فتو‌گو.

تا کۆ‌تایی سالی ۱۹۹۶ ژماره‌ی ه‌ندامانی ه‌م ر‌ئ‌خ‌راوه گ‌ه‌یشه ۱۴۹ ولات و ۲۸ ولاتی د‌یک‌ه‌ش ئاماده‌یی خۆیان بۆ به ه‌ندام‌بوون لهو ر‌ئ‌خ‌راوه‌دا راگ‌ه‌یان‌دوه.

له رو‌وداوه تی‌و‌ری‌سته‌یه‌کی ۱۱ی س‌ی‌پ‌ته‌مه‌یه‌ر*، که له لای‌نه ر‌ئ‌خ‌راوی ه‌لقا‌عه‌ده* به ه‌نجام گ‌ه‌یشه، ه‌م‌ر دوو تا‌وه‌ره ه‌فسانه‌یی‌یه‌کانی ه‌م ر‌ئ‌خ‌راوه له ه‌م‌ریکا که‌وته به‌ر ه‌یرش که تی‌یدا نزیکه‌ی ۲۰۰۰ ک‌س گ‌یانیان له ده‌ست دا.

ر‌ئ‌خ‌راوه‌ی په‌روه‌ده‌یی، زانستی و که‌لتو‌وری نه‌ته‌وه یه‌ک‌گ‌رتو‌وه‌کان (یونس‌کو)

سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو

United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)

دام‌س‌زانی ر‌ئ‌خ‌راوه‌یه‌کی په‌روه‌ده‌یی، زانستی و که‌لتو‌وری له کۆ‌نفرانسی وه‌زیرانی په‌روه‌ده‌ی هاو‌پ‌ه‌یمانان له شه‌ری جی‌هانی دووه‌م له لای‌ه ده‌وله‌تی بریتانیا پ‌یش‌ن‌یاز ک‌را. ه‌م ر‌ئ‌خ‌راوه که یه‌ک‌یه له ناوه‌نده پس‌پۆری‌یه‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گ‌رتو‌وه‌کان له سالی ۱۹۴۵ به مه‌به‌ستی ه‌ه‌نگاو‌ان له پ‌ینا‌و ئاشتی و ئاسایشی جی‌هان له ر‌یگای ه‌اریکاری نی‌ونه‌ته‌وه‌یی به که‌لک وه‌رگ‌رتن له په‌روه‌ده و زانستی و که‌لتو‌ور دامه‌زراوه، به چ‌ه‌شن‌یک که له ه‌ه‌موو شو‌ی‌ن‌یک ستایشی عه‌داله‌ت و سه‌روه‌ریی قانوون و مافی مرو‌ژه و ئازادی‌یه سه‌ره‌کی‌یه‌کان مسو‌گ‌ه‌ر ب‌کات. ناوه‌ندی یونس‌کو له پار‌یسه.

چالاکیه‌کانی یونس‌کو له ۸ ته‌وه‌ری سه‌ره‌کی ی‌یک‌ه‌ات‌وه:

- ۱) په‌روه‌ده، (مه‌حف کردنه‌وه‌ی نه‌خو‌ین‌ده‌واری، بردنه‌سه‌روه‌ی ئاس‌تی په‌روه‌ده، ر‌ژ‌گ‌رتن له مافی مرو‌ژه له ر‌ئی په‌روه‌ده و دا‌بن‌کردنی زانیاری بۆ گ‌ه‌شه‌پ‌یدان به شو‌ی‌ازه‌کانی په‌روه‌ده).
- ۲) زانستی سه‌روه‌شتی، (هاو‌کاری کردنی زانیان و ه‌اندان بۆ ئاسان‌کاری له مه‌ر ف‌یر‌بوونی زانستی).
- ۳) زانسته کۆمه‌لایه‌تی‌یه‌کان، (ه‌اندان بۆ ئاسان‌دانی کۆس‌پ و ته‌گ‌ه‌ره ده‌روونی و کۆمه‌لایه‌تی‌یه‌کانی به‌رده‌م په‌ره‌سه‌ندن، بۆ و‌ینه جی‌اوازی ئایینی و نه‌ژاد په‌رستی).
- ۴) چالاکیه‌ فه‌ره‌ه‌نگیه‌کان، (په‌ره‌پ‌یدان به دانوستانی که‌لتو‌وری له نی‌وان ه‌ندامانی ر‌ئ‌خ‌راوه رو‌وخ‌ستنی ئاسه‌واره ه‌ونه‌ری و ه‌ده‌بی و فه‌لسه‌فیه‌یه‌کان).

- ۵) سازدانی پێوەندی نیوان کەسایەتییەکان، (کۆکردنەوی زانیاری لە بواری دەرھەتی ئیش و کار و خویندن لە دەرھە و سەھەری دۆستانە).
- ۶) پێوەندی گشتی، (ئاگادار کردنەوی ھەمووان لە چالاکیەکانی یونسکۆ و روداوێ گرنگەکانی بواری پەرەردە و زانست و کەلتور و یارمەتی دان بە جەماوەر بۆ فیڕبوونی زانست).
- ۷) تازەگەری، (دابینکردنی پارە و کەلوپەل بۆ کتێبخانە و فیڕگەکان و ناوەندە زانستییەکانی ئەو وڵاتانەی لە شەڕدا وێران بوون یان دواکەوتوون).
- ۸) یارمەتی تەکنۆلۆجی، (دابینکردنی کەسانی پسپۆر لە بوارە گرنگەکانی پەرەردە، راھێنانی مامۆستایان، پەرەردە و تەکنۆلۆجیکی و لیکۆلینەو و ھاوایی زانستی لە گەڵ ئەندامانی یونسکۆ بو نەهێشتنەوی نەخویندەواری و دروستکردنی خویندنگە و ...)

ریکخراوەی پەیمانێ ئاتلانتیکی باکووری(ناتۆ)

سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)

(North Atlantic Treaty Organization (NATO

پەیمانێکی سەربازییە کە لە ۴/۴/۱۹۴۹ لە نیوان وڵاتانی بەلجیکا، کەنەدا، دانیمارک، فرەنسا، بەریتانیا، نیسەلەندا، ئیتالیا، لۆگزامبۆرگ، ھۆلەندا، نەرویج، پورتوگال، وڵاتە یەكگرتووەکانی ئەمریکا، یونان و تورکیا (۱۹۵۱)، ئەلمانیا و رۆژاوا (۱۹۵۵) و نیسپانیا (۱۹۸۲)، مۆرکرا.

بە پێی مادە ی پێنجەمی ئەم پەیمانە، ھەر چەشنە ھێرشێک بۆسەر وڵاتێکی ئەندام بکێت، ھێرش بۆ ھەموو ئەندامانی ناتۆ لە قەلەم ئەدرێ و ناتۆ خۆی بە بەرپرس ئەزانێ لەم وڵاتە پشتیوانی بکات و لە سەری ھەلقێ. ناتۆ لە بنەڕەدا بە مەبەستی پاراستنی ئاسایشی ئەوروپای رۆژاوا لە بەرامبەر دەسەلاتی سەربازی سۆڤیەت و بلۆکی رۆژھەلات* و بە واتایەکی تر بۆ بەربرگەری لە پەرەسەندنی کۆمۆنیزم دامەزرا. ئەنجومەنی ئاتلانتیکی باکووری، بالاترین پلەی ئیداری ناتۆ لە ئەژمار دێت و ئەرکی ریکخستن و ھاوئاھەنگی لقە بەرێوەبەرایەتیەکان و کۆمیتە سەربازی بەرەۆدە گرتووە. لە سالی ۱۹۶۶ فرەنسا ھیزەکانی خۆی لە ناتۆ کێشاوە و لە ئەندامەتی سەرکردایەتی سەربازی ھاتە دەرھە. بەلام لە بەشەکانی پشتگیری سەربازی و دابینکردنی بوودجە و دەرگاكانی ھۆشدار تووشی نەسکۆ ھات. بەم بۆنەو بارەگای نیۆنەتووی ناتۆ لە فرەنساونە بۆ بەلجیکا گواسترایووە.

دواوەدای رووخانی دیواری بەرلین* و یەكگرتنەوی دوو پارچەکە ئەلمانیا و ھەلوەشانەوی یەکیەتی سۆڤیەت، پەیمانێ ناتۆ تووشی گۆرانکاری ھات. ھەندێ پێیان وایە بە کۆتایی ھاتنی شەڕی سارد* نیت، بوونی ناتۆ کەلکی نامینێ بەلام ھەندیکیش لە سەر ئەم بڕوایەن کە بە ھەلوەشانەوی یەکیەتی سۆڤیەت، ئەرکی ناتۆ کۆتایی پێ نەھاتووە و خایەلی سۆڤیەت تاکوو ئیستا ھەر لە دلی دەسەلاتدارانی رۆژئاواییدا

ماوه‌توه. به پئی ئەم بۆچوونه ناتۆ ئەركیكى بالاتر له ئەركی سەربازی هیهه و له‌گوین دەسپینچكینكى سیاسى، شانەشانی هاوكارى سەربازی و دیپلوماتیک، زامنكەرى هاوكارى ئابوورى و كۆمە‌لایە‌تیشە. بۆ ئەم مە‌بە‌سته به پئی بە‌رنامە‌ی نوئی ناتۆ له قە‌واره‌ی «هاوبە‌شیتی له ناشتی» دا زنجیره دانیشتنیک له ژێر سە‌ردی‌زى «۱+۱۶» به ئاماده‌بوونی ناتۆ و وه‌زیرانی بە‌رگری و دەرە‌وى سۆ‌قیهت پینكەت و سەرە‌نجام له مانگی مه‌ی ۱۹۹۷، ئەم وڵاته به مۆ‌ركردنی رێ‌ككه‌وتنیک له پاريس، به شیوه‌یه‌كى رە‌سمى ئاماده‌یی خۆی بۆ هاوكاری‌كردن له گە‌ل ناتۆدا راگە‌یان‌د.

له درێ‌ژه‌ی به‌ئە‌ندامبوونی وڵاتانی ئە‌وروپای رۆ‌ژه‌لە‌ت له ۱۲ ی مارسى ۱۹۹۹ كۆ‌مارى چين، مە‌جارستان و پۆ‌له‌ندا چوونه ناو ریزى وڵاتانی ئە‌ندامه‌وه. لەم سالانه‌ی دوايشدا هە‌ندى له ئە‌ندامانی پيشووی پە‌یمانی وارشو* هە‌ولیانداوه بې‌شه ئە‌ندامى ناتۆ، هەر بۆ‌یه له كۆ‌بوونه‌وى رۆ‌ژى ۲۱/۱۱/۲۰۰۲ ئە‌ندامانی ناتۆ له پراگ داوا له حە‌وت وڵاتى بولگاریا، رۇمانیا، لیتونی، نیستونی، لیتوانیا، سلوفاکیا و سلوفاکیا کرا بۆ سالى ۲۰۰۴ بې‌شه ئە‌ندامى ناتۆ. دواتریش به ئە‌ندامبوونی وڵاتانی دیکە‌ی ئە‌وروپای رۆ‌ژه‌لە‌ت بە‌رده‌وام‌بوو. ئیستا ئە‌م رێ‌خ‌راوه ۲۶ ئە‌ندامى هیهه. ناتۆ له شە‌رى دژە تیرۆ‌ر له ئە‌فغانستان وە‌ك هیزیکى شە‌رکەر له گە‌ل تالیبان دە‌ورى چالاك ئە‌بینی.

سازمان جهانی بهداشت

رێ‌خ‌راوه‌ی جیهانی تە‌ندروستی

World Health Organization

رێ‌خ‌راوه‌ی جیهانی تە‌ندروستی (W. H. O) یه‌كێ‌كه له دە‌زگا پە‌سپۆ‌رییه‌كانی نە‌ته‌وه‌یه‌ك‌گرتووه‌كان كه له رێ‌كه‌وتى ۱۹۴۸/۴/۷ له سەر پيشنيزای كۆ‌نفرانسی سانفرانسیسكو (۱۹۴۵) و كۆ‌نفرانسی نی‌ونه‌ته‌وه‌یی تە‌ندروستی له نی‌ویۆرك (۱۹۴۶) دامە‌زرا. پینگە‌ی یاسادانه‌رى رێ‌خ‌راوه‌كه «كۆ‌مە‌لى تە‌ندروستی جیهانی»‌یه كه سالى جارێ‌ك به ئاماده‌بوونی هە‌موو وڵاتانی ئە‌ندام دە‌بە‌ستری و پلان و بوودجە‌ی رێ‌خ‌راوه‌كه دە‌ست نیشان ئە‌كات. بۆ «دە‌ستە‌ی كارگێ‌ری»، نوینە‌رانى ۲۴ دە‌ولە‌ت ئامادە‌ن تا برباره‌كانى كۆ‌مە‌ل جیبه‌جی بكە‌ن. رێ‌خ‌راوه‌ی جیهانی تە‌ندروستی له روى بە‌هیز كردنى بارى تە‌ندروستی و داوودەرمان یارمە‌تى هە‌موو وڵاتانی ئە‌ندام دە‌دات تا پە‌تا و نە‌خۆشیه‌كان له سەر‌انه‌رى جیهان ریشه‌كێ‌ش بکات. باره‌گای ئە‌م رێ‌خ‌راوه له شارى جینیڤ دایه و كاروباره‌كه‌شى له ژێر چاوه‌دێ‌رى «بە‌ریوه‌بە‌رى گشتی» بە‌ریوه‌ دە‌جیت.

سازمان جهانی مالکیت معنوی

رێ‌خ‌راوه‌ی جیهانی خاوه‌نداریه‌تى مە‌عنه‌وى

World International Property Organization (WIPO)

ئە‌م رێ‌خ‌راوه‌ می‌ژوو‌هە‌كى ئە‌گەرێ‌ته‌وه بۆ كۆ‌نفرانسیونی پاريس (۱۸۸۲) و بی‌رن (۱۸۸۶) كه بریتی بوون له یه‌كیه‌تى نی‌ونه‌ته‌وه‌یی بۆ پشتگێ‌رى خاوه‌نداریه‌تى مە‌عنه‌وى و یه‌كیه‌تى نی‌ونه‌ته‌وه‌یی پشتگێ‌رى له بە‌ره‌مه‌ نە‌ده‌بى و فهره‌ه‌نگیه‌كان. ئە‌م دوو كۆ‌نفرانسیۆنه له ۱۸۹۳ یه‌کییان گرت و سەرە‌نجام له

کونقانسینونی ستوکھولم (۱۹۶۷/۷/۱۴) له ژتر سهرديړی ریکخراوهی نیونه تهرهوی خاوه ندریه تی معنه وی، بوونی خوی راگیانده بلام به شیوه یکی ره سمی له ۱۹۷۰/۴/۲۶ پیاده کړا.

به پنی بهندی ۳ی کونقانسینونی ستوکھولم نامانجه کانی هم ریکخراوه بریتین له:

- په ره پیدان به پشتگیری له خاوه ندریه تی معنه وی له هم مو جیهان له ریگای هاوکاری نیوده ولته تی.

- زامنکردنی هاوکاری نیداری نیوان یه کیه تییه کان.

به پنی بهندی چواری هم کونقانسینونه، ریکخراوه که به مبهستی گیشتن بهو نامانجه تی سهره وه، هله دستن به نهجامی هم نهرکانه ی خواره وه:

- په ره پیدان به هر جوړه ناسانکاریه که به مبهستی پشتگیری له خاوه ندریه تی معنه وی. جیاواز له مهش، هاو نا ههنگی یاسا نه تهره وییه کان به همد نهرگرت.

- پیاده کردنی شو ریککه وتنه نیونه تهره وییه تی که بو هم مبهسته واژو دکړی.

- ولاتانی خوازیاری یارمه تی یاسایی و تهکنیکی له بابته خاوه ندریه تی معنه وی، هاوکاری یه کتر دهکن.

- هم مو زانیاریه کی پیوه نیدار به خاوه ندریه تی معنه وی کوده کړیته وه و به تویرینه وه له سهر هم بابته پاداش ندری و نهجامی تویرینه وه کان بلاو دکړیته وه.

سازمان آزادیبخش فلسطین

ریکخراوه ی رزگاری خوازی فله ستین

Palestine Liberation Organization (PLO)

هم ریکخراوه له سالی ۱۹۶۴ به مبهستی یه کخستنی گروه فله ستینیه ناوهرکان له بهر یه کی یه کگرتوودا بو تیکشکانی ده سله لاتی زایونیسته کان و ستاندنوهی ناوچه داگیرکراوه کان دامه زراوه و تهوای ولاتانی عرب و ولاتانی دوزمنی نیسراییل، هم ریکخراوه به نوینه ری راسته قینه ی خه لکی فله ستین دوزان. ریکخراو، یاسر عرب هات به سهرؤکی خوی هله ده برتری که نهو دم سهرؤکی گهره ترین ریکخراوی سیاسی فله ستینیه کان بوو (پروانه هله فته). سهرؤکی ریکخراو له کونفرانسه کانی ولاتانی عرب، هاوشانی ربه رانی هم دهو له تانه به شداری هکات. تا سالی ۱۹۷۰ ناوه ندی ریکخراوه که له نهر دن بوو بلام به هزی شو پیکادانه خویناوییه کی که له سینته مبه ری شو ساله له نیوان سوپای شو ولته و چه کدرانی فله ستینی رویدا، فله ستینیه کان قه لچوکړان و ریکخراو، ناوه ندی چالاکیه کانی خوی گواسته وه بو سوریا و لوبنان.

سالی ۱۹۸۲ به هزی زهر و زوری هیزه کانی نیسراییل بو بنکه کانی ریکخراوه که له لوبنان، ریکخراو ناچار بوو ناوه ندی چالاکیه کانی خوی یگوازیته وه بو تونس. له سالی ۱۹۸۸ ریکخراوه ی رزگاری خوازی فله ستین، دهو له تی فله ستینی له تاراوگه دامه زراند و یاسر عرب هات به سهرؤکی هم دهو له ته هله برتری درا له لایه ن په نجا دهو له تی شو کاته به ره سمی ناسرا. (پروانه: دهو له تی تاراوگه)

دوابه‌دوای ده‌ستپیکردنې پړوسه‌ی ناشتی نیوان عه‌ره‌ب و نیسراییل و ریککه‌وتننامه‌ی ناشتی مه‌درید، ده‌ولته‌ی فله‌ستین بارگاه‌ک‌ی خوی گواستوه‌ بۆ کهرتی غه‌زه له‌ خاکی فله‌ستین و له‌ هه‌لبژاردنیک‌ی گشتی له‌ سالی ۱۹۹۶، جاریکی‌تر یاسر عه‌ره‌فات به‌ سه‌روکی ده‌ولته‌ی فله‌ستین هه‌لبژاردرا. له‌ یانزه‌ی نوڅه‌مبه‌ری ۲۰۰۴ یاسر عه‌ره‌فات کوچی دوا‌ی‌ی کرد و سه‌روکایه‌تی هوکمه‌تی فله‌ستین له‌ ۲۰۰۵/۱/۹ سپی‌ردرایه‌ مه‌حمود عه‌بیاس ناسراو به‌ نه‌بو‌مازن. به‌لام به‌ هو‌ی نا‌کارا بوونی نه‌م هوکمه‌ته (به‌ ربه‌رایه‌تی نه‌لفه‌تخ) و نا‌دیار‌بوونی مافه‌کان و چاره‌نووسی فله‌ستینیه‌کان و په‌که‌وتنی نابووری له‌ ناوچه‌کانی ژیر ده‌سه‌لاتی خویدا له‌ هه‌لبژاردنه‌ گشتیه‌کانی ۲۰۰۶/۱/۱۵ ریکخراوه‌ی حه‌ماس* (بزاقي خو‌پاگري نیسلا‌می) توانی له‌ سه‌رجه‌م ۱۲۲ کورسی ۷۲ کورسی بباتوه‌ و به‌م جو‌زه ده‌ولته‌ی نوی فله‌ستینیه‌کان دا‌به‌مه‌زینن. دوابه‌دوای سه‌رکه‌وتنی حه‌ماس، نیسراییل و ولاته‌یه‌که‌گرتوه‌کانی نه‌مریکا یارمه‌تیه‌کانی خو‌یان بۆ خه‌لکی فله‌ستین راوه‌ستاند و نیسراییل بۆ پیوه‌ندی گرتن له‌ گه‌ل هوکمه‌تی فله‌ستین سئ مه‌رجی دیاری کرد که بریتی بوون له‌:

- ده‌بن حه‌ماس لقی چه‌کداری خوی له‌ چه‌ک دا‌مالئ.
- ماده‌ی «له‌ناوبردنی نیسراییل» له‌ پلاتفورمی حه‌ماسدا نه‌مینن.
- هه‌موو ریککه‌وتنه‌کانی نیوان هوکمه‌تی فله‌ستین و نیسراییل به‌ه‌ند بگریئت.

سازمان کنفرانس اسلامی

ریکخراوه‌ی کونفرانسی نیسلا‌می

Organization of Islamic Conference (OIC)

گه‌وره‌ترین ریکخراوه‌ی ولاتانی نیسلا‌میه‌ که له‌ ۵۶ نه‌ندام پیکه‌اتوه‌ و به‌ شیوه‌ی ره‌سمی له‌ سپته‌مبه‌ری ۱۹۶۹ له‌ کونفرانسی سه‌روکی ولاتانی نه‌ندام له‌ ربات(پیته‌ختی مه‌غریب) دا‌مه‌زرا. پالنه‌ری سه‌ره‌کی بۆ پیکه‌ینانی نه‌م کونفرانسه‌، چاره‌سه‌رکردنی نه‌و کیشه‌ و گرفتانه‌ بوو که له‌ نه‌نجامی شکست هینانی ولاتانی عه‌ره‌بی له‌ گه‌ل نیسراییل(ژوه‌نی ۱۹۶۷) هاتبووه‌ ناراه‌. نامانجه‌کانی ریکخراوه‌ی کونفرانسی نیسلا‌می بریتین له‌:

- گه‌شه‌پیدانی پیوه‌ندی و هاوکاری و یه‌که‌گرتووی له‌ نیوان ولاتانی نیسلا‌می له‌ هه‌موو بواره‌کانی نابووری، کو‌مه‌لایه‌تی و که‌لتووری.
- سه‌رینه‌وه‌ی پاکتاوکردنی ره‌گه‌زی.
- پشتیوانی کردن له‌ ناشتی نیوده‌وله‌تی.
- پشتگیری موسولمانان له‌ خه‌باتیان بۆ پاراستنی شه‌ره‌ف و سه‌ره‌بخزی و مافه‌ نه‌توه‌بیه‌کانیان.
- هه‌رچه‌نده نه‌م ریکخراوه له‌ سه‌ره‌تادا هه‌لو‌نستیکی یه‌که‌گرتووی دژ به‌ نیسراییل و پشتیوانی کردن له‌ مافه‌ فله‌ستینیه‌کان هه‌بووه‌ به‌لام به‌ نزیک بوونه‌وه‌ی میسر له‌ نیسراییل و نیمزاکردنی ریککه‌وتننامه‌ی ناشتی له‌ نیوان نه‌م دوو ولاته‌، کونفرانس تووشی نا‌کوکی هات و یه‌که‌مین نا‌ته‌بابی له‌ سالی ۱۹۷۸ به‌ ده‌رکردنی

میسر له ریکخواو سه‌ری هه‌لدا. به گشتی ریکخواوی کونفرانسی ئیسلامی له مهر ئه‌و کیشه و گرفتانه‌ی که بۆ ولاتانی ئیسلامی هاتۆته پێش، هه‌ر له ده‌ستدریژی یه‌کیه‌تی سوڤیه‌تی بۆ سه‌ر ئه‌فغانسته‌وه بگه‌ر تا شه‌ری ئێران و عێراق و دوو شه‌ره‌که‌ی که‌نداو و ناکوکیه‌کانی باکووری ئه‌فریقا، نه‌یتوانیوه وه‌ک سه‌رچاوه‌یه‌کی شه‌ری بیته مه‌یدانه‌وه به‌لکوو زیاتر له جاران به‌ره‌و بئ هیزی و ده‌سته‌وسانی و له‌رزوکی چووه.

له په‌راویزی ئه‌م ریکخواوه‌دا چه‌ند کۆمیه‌یه‌ک پیکهاتوون که بریتین له:

کۆمیه‌ی کاروباری ئابووری که به مه‌به‌ستی به‌ره‌و پێشقه‌بردنی هاوکاری ئابووری و پاراستنی یه‌کگرتوویی له نیوان ولاتانی ئیسلامی دامه‌زراوه، کۆمیه‌ی زانستی فیرکاری و فره‌ه‌نگی، ناوه‌ندی لیکۆلینه‌وه‌ی میژوویی، هونه‌ری و فره‌ه‌نگی ئیسلامی و کۆمیه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی پاراستنی جیماوه‌ی ئیسلامی و لیژنه‌ی وه‌رزش.

سازمان ملل متحد

ریکخواوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کان

The United Nations Organization

ئه‌م ریکخواوه‌ی دوا‌ی ته‌واوبووینی شه‌ری جیهانی دووه‌م بۆ به‌رگری کردن له هه‌لگیرسانی شه‌ر و سه‌قامگیرکردنی ناشتی له جیهان دامه‌زرا. ریکخواوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کان، له راستیدا جینگای کۆمه‌له‌ی نه‌ته‌وه‌کانی گه‌رتوه که له ساڵی ۱۹۱۹ پاش کۆتایی هاتنی شه‌ری جیهانی یه‌که‌م دامه‌زراوو. ئاماچه‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کان وه‌ک له به‌ندی یه‌که‌می جارنامه‌که‌یدا هاتوه به‌م شیوه‌یه:

۱- پاراستنی ناشتی و ئاسایشی نیونه‌ته‌وه‌یی.

۲- په‌ره‌پێدانی پێوه‌ندییی بایانه له نیوان نه‌ته‌وه‌کان له سه‌ر بئه‌م‌ای ریزگرتنی به‌رامبه‌ر و یه‌کسانی مافه‌کان و مافی سه‌ره‌وه‌ری نه‌ته‌وه‌کان.

۳- هاوکاری له پێناو چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کان و یه‌کخستنی هه‌وله‌کان له بوا‌ری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و فره‌ه‌نگی و ریزگرتن له مافی مرو‌فه و ئازادییه‌ بنه‌رته‌یه‌کان بۆ هه‌موو که‌سیک.

۴- هاونا‌هه‌نگ کردنی هه‌وله‌کانی ولاتانی ئه‌ندام بۆ گه‌یشتن به‌و ئاما‌نانه‌ی که ئاما‌ژیه‌یان پیکراوه.

ئه‌ندامبوون له نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کاندا بۆ هه‌موو ئه‌و ده‌وله‌ته‌ ناشتی خوا‌زانه‌ی که دادوه‌ری ریکخواوه‌که‌یان له مه‌ر بپارانا‌مه‌کاندا قبول‌ بێت، ئازاده. ژماره‌ی ئه‌ندامانی ئه‌م ریکخواوه‌ ده‌گاته ۱۹۱ ولات و چاره‌پوان ده‌کرێ زیاتریش ببێت. ئه‌ندامانی نو‌ی له سه‌ر پێش‌نیازی ئه‌نجومه‌نی ئاسایش و به‌په‌سند کردنی زۆرینه‌ی ۲/۳ ئه‌ندامانی «کۆمه‌لی گشتی» وه‌رده‌گیرێن. ریکخواوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌کگرتووه‌کان بۆ راپه‌راندنی ئه‌رکه‌کانی، چه‌ندین ئه‌ستونی گرینگی هیه که بریتین له:

۱- کۆمه‌لی گشتی، (ئه‌م کۆمه‌له‌ی باس له هه‌موو کیشه و بابه‌ته‌ گشتیه‌یه‌کان ده‌کات، ته‌نا‌هت ئه‌و بابه‌تانه‌ی

که پێوه‌ندییان به‌ کۆمیه‌ته و ئه‌نجومه‌نه‌ گشتیه‌یه‌کانه‌وه هه‌بێت.)

۲- ئنجومهنى ئاسايش، (ئنجومهنى ئاسايش دەسلەتلىكى بەرفرانى ھەيە و سەرپرشتى ھىزى چەكدارى نەتەوھەكگرتوۋەكانە و پاش دەرکردنى بىرمارەكان جىبەجىيان دەكات و دەولەتانى ئىندامىش ناچار بە جىبەجىي كوردنيان دەكات. ئەگەر كىشەيەكى گرینگ بخرىتە بەردەستى ئىنجومهنى ئاسايش، بۇ جىبەجىي كوردنى، پىۋىستە ۹ ولات لە پانزە ولاتى ئەندام رەزامەندى لە سەر بەدن بەو مەرجەي كە ھىچكام لە پىنج ئەندامى ھەمىشەيى ئىنجومەن (ئەمرىكا، روسيا، برىتانىا، چىن و فرەنسا) قىتۇ*ى نەكات يا دەنگى نەرتنى لەسەر نەدايىت.

۳- ئىنجومەنى ئابوورى و كۆمەلەيەتى، ئىنجومەنى ئابوورى ۵۴ ئەندامى ھەيە كە لە لاين كۆمەلى گىشتىيەو بۇ ماوۋى سى سال ھەلدەبىژىردىن. ئەم ئىنجومەنە لە ھەموو بوارە ئابوورى و كۆمەلەيەتتەكاندا چالاكى دەكات.

۴- ئىنجومەنى راسپاردەكان. ئەم ئىنجومەنە چاودىزىي ئەو ولاتانەي دەكد كە ھىشتا سەربەخۇيان وەرئەگرتىو، ئەم ناوچانەش كە لە پانزە ناوچە پىكھاتىيون تا سالى ۱۹۹۰ سەربەخۇيان وەدەست ھىنا و پاشان ئەركەكانى ئىنجومەنەكەش كۇتايى پىن ھات.

۵- دادگاي نىۋەتەوھى داد*، ئەم دادگايە پىكھاتوۋە لە پانزە دادوەر كە دەپن خەلكى پانزە ولاتى جياواز بىن. ناوھەندى دادگاگە لە لاھاي ھۆلەندايە و لە سەر پىشنىيازى ئىنجومەنى ئاسايش و پەسندكردنى كۆمەلى گىشتى دادەنرىن. ئەركى سەرەكى دادگاي لاھاي، چارەسەرکردنى گىروگرفتە ياساييە نىۋەلەتتەكانە.

۶- سىكرتارىەتى گىشتى، ئەم كۆلەكە ھەموو ئەركە كارگىزىيەكانى رىكخراوہ و ھاوناھەنگ كوردنى دامودەزگا جۇراوچۇرەكانى نەتەوھەكگرتوۋەكانى لە ئەستۇدايە و زىاتر لە ۲۵ ھەزار كارمەندى ھەيە كە ھەلگى رەگەزنامەي ھەموو ولاتانى ئەندامى نەتەوھەكگرتوۋەكانن.

سىكرتېرى گىشتى، ئەركى بەرئوھەردنى رىكخراوہ و جىبەجىي كوردنى بىرارى دەزگا جۇراوچۇرەكان لە ئەستۇ دەگرى و ھەر پىنج سال جارنك لە سەر پىشنىيازى ئىنجومەنى ئاسايش و پەسندكردنى ۲/۲ ئەندامانى كۆمەلى گىشتى ھەلدەبىژىردى. سىكرتېرى گىشتى نابىن ھاوولاتى ھىچ كام لە پىنج ولاتى ئەندامى ھەمىشەيى ئىنجومەنى ئاسايش بىت. ھەلبۇزاردەوۋى دووبارەي بۇ ئەم پۇستە، ھىچ بەربەستىكى ياسايى نىيە.

رىكخراوۋى نەتەوھەكگرتوۋەكان، جگە لەو شەش ئەستونە سەرەككە، كۆمەلىك رىكخراوۋى پىسپۇزىي و دامودەزگاي جياوازي دىكەي ھەيە كە گرنگرتىنيان برىتىن لە: ئازانسى نىۋەتەوھەي وزەي ئەتۇمى*، رىكخراوۋى نىۋەتەوھەي كار*، بانكى جىھانى*، رىكخراوۋى خۇراك و كىشتوكالى جىھانى، رىكخراوۋى پەرورەدەيى و زانستى و كەلتورى نەتەوھەكگرتوۋەكان* و رىكخراوۋى جىھانى تەندروستى* و ...

به پښتې چارنامې نه‌توره‌یه‌گرتووه‌کان، نو زمانه‌ی که له ریکخواو به شیوه‌یه‌کی ره‌سمی به‌کار ده‌برتن بریتین له: سپانیولی، نینگلیزی، چیني، روسی و فره‌نسی. زمانی عه‌ره‌بیش به زمانه ره‌سمیه‌کانی کومه‌لی گشتی، نه‌نجومه‌نی ناسایش و نه‌نجومه‌نی نابوری و کومه‌لایه‌تی زیاد کراوه. له‌م سالانه‌ی دوايیدا نه‌توره‌یه‌گرتووه‌کان، هه‌ولی به‌رزکردنه‌وی توانای سهریازی خو‌ی داوه و چالاکیه‌کانی له سمر ناستی جیهانی به‌رفراوان کردووه که نه‌م‌ش به خالیکي سهره‌کی گوزانکاری له رولی نه‌م ریکخواوه دانه‌رنی. تا سالی ۱۹۹۵ سهرجه‌م هیزه چه‌کداره‌کانی ریکخواو که به کلاوشینه‌کان، یا «ناشتی پاریزه‌کان» ناوبانگیان دهرکردووه گه‌یشته ۷۰ هزار کس.

سازمان بین‌المللی آوارگان

ریکخواوه‌ی نیونه‌توره‌یی ناواره‌کان

(International Refugee Organization (IRO

نهم ریکخواوه سهر به نه‌توره‌یه‌گرتووه‌کانه و له ناگوستی ۱۹۴۸ تا دیسه‌مبه‌ری ۱۹۵۱ نمرکی چاودی‌ری و گه‌راندنمه‌وی ناواره‌کانی بؤ ولاتی خو‌یانی له نه‌ستؤ بووه و راسپارده و لایه‌نگری سیاسی و قانونی ناواره‌کان بووه له ولاتانه‌ی که وهرده‌گیران. نهم ریکخواوه نه‌رده‌م کاتی بووه و به هه‌لوه‌شانه‌وی له سالی ۱۹۵۱ نمرکه‌کانی سپن‌ردرایه «راسپارده‌ی بالای په‌نابه‌رانی نه‌توره‌یه‌گرتووه‌کان».*

سازمان بین‌المللی کار

ریکخواوه‌ی نیوده‌وله‌تی کار

International Labour Organization

نهم ریکخواوه له سالی ۱۹۱۹ وه‌ک پیکه‌اته‌یه‌کی سهره‌خو، به‌لام له ژیر چاوه‌دی‌ری «کومه‌لی نه‌توره‌کان» به مه‌به‌ستی باشرکردنی هه‌لومه‌رجی نیش و کار و به‌رزکردنه‌وی ناستی ژبان و پیشخستنی نابوری و کومه‌لایه‌تی جیهان دامه‌زرا. له سالی ۱۹۴۶ «ریکخواوه‌ی نه‌توره‌یه‌گرتووه‌کان»، نمرکه‌کانی نهم ریکخواوه‌ی له سهر نو بابه‌تانه‌ی ناماژه‌ی پښ دره به ره‌سمی ناساند و له‌وه به‌دوا وه‌ک یه‌کیک له ده‌زگا پسپوریه‌کان ناوونوس کرا.

نمرکه‌کانی نهم ریکخواوه به‌وردی بریتیه له داپشتنی یاسای نیوده‌وله‌تی کار، وه‌ک ناستی مووچه و هه‌قد‌ه‌ست و ماوه‌ی کارکردن و بیمه‌ی بیکاری، ته‌ندروستی شوینی کار، مهرجه‌کانی کارکردنی ژنان و می‌رمندالان، پیشبینی سهرده‌می پیری و نه‌خو‌شی و پشتیوانی کردن له‌و کرکارانه‌ی که له هه‌ندمران نیش نه‌کهن. ناوه‌ندی ریکخواوه‌که له جنیف ه. ۱۰ ولاتی (له‌مانیا، نه‌مریکا، به‌ریتانیا، نی‌تالیا، چین، ژاپون، سو‌قیه‌ت، فره‌نسا، که‌نده‌ا و هیندستان) به هو‌ی پیشکه‌وتن له پیشه‌سازیدا نه‌ندامی ده‌سته‌ی به‌ریوه‌به‌رایه‌تین و ۳۸ نه‌ندامه‌که‌ی تری ده‌سته‌ی به‌ریوه‌به‌رایه‌تی هه‌لده‌بژن.

رېڭخراۋەى ولاتانى بەرھەمھېنى نەوت (ئۆپىك)

سازمان كىشورھى صادركىندەى نفت (اوپېك)

Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)

ئەم رېڭخراۋەى لە دواى ھەولى زۇر و درىڭخايەنى ولاتانى نىرەرى نەوت لە ژانويىيەى ۱۹۶۱ لە كاراكاس (قىتئەى زۇنىلا) دامەزرا و سەرھەتا ولاتانى ئىران، عەرەبىستانى سەعوودى، عىراق، كۈەيت، قەتەر و قىتئەى زۇنىلا بۈۋنە ئەندام و پاشان، ولاتانى ئەندونىزىيا، لىبى و نىجىريا بۈۋن بە ئەندام. ئۆپىك بۇ گەيشتن بەم ئامانجانەى خوارەۋە دامەزرا:

۱- چەسپاندىنى سىياسەتەىك بۇ دانانى نىرخ و مەزەندەيەكى يەكلەكراۋ، بەدۈر لە ھەلاجانى ئابۋورى ولاتانى بەرھەمھېنى نەوت.

۲- پاراستنى سەرچاۋە و كانە نەوتىيەكان.

۳- پاراستنى ئاسايىشى نەوتى راگۈنزاۋ.

۴- بەرگىرى لە زىادەبۈۋنى نىرخى يەكلەكراۋ يان ھەناردنى نەوتى لە پادەبەدەر بە پىچەۋانەى بىرپارى زۆرىنەى ئەندامان.

ولاتانى ئەندام لە ئۆپىك، ۴۵% نەوتى جىھان بەرھەم دەھىنن و جگە لەۋەش داۋا لە كۇمپانىا نەوتىيەكان دەكەن تا نىرخى نەوت و بەرھەمە نەوتىيەكان لە ئاستىكى دىيارىكراۋ و يەكسان رابگىرن، چۈنكا ھەلاجان و ھەلەبەز و دابەزى نىرخى نەوت بۇ ئەم ولاتانە دەبىتە ھۆى ھەلاجانى ئابۋورى و ھەندى جارگەشەسەندى ئەم ولاتانە توۋشى زىان ئەكات.

يەكەى لە ھۆكارانەى كە لە دواى دامەزراى ئۆپىك ئاۋبەناۋ بۆتە ھۆى ھەلەكشانى نىرخى نەوت، شەپ و گۇرانكارىيە ئاۋچەيى و جىھانىيەكان بۈۋە. بۇ ۋىنە:

- شەپى نىسرايىل و عەرەبان لە ۱۹۷۲ كە بۇ ماۋەيەك بۈۋە ھۆى راۋەستانى ناردنى نەوتى ولاتانى عەرەبى بۇ رۇزاۋا و ئەمەش ھەلەكشانى نىرخى نەوتى لىكەۋتەۋە.

- شۆپىشى گەلانى ئىران (۱۹۷۸) كە بەريانى نەوتى ئەم ولاتەى بۇ ماۋەيەك راۋەستاند و ئەمەش بۈۋە ھۆى ھەلەكشانى بى ۋىنەى نىرخى نەوت تا ئەم سەردەمە.

- شەپى ئىران و عىراق (۱۹۸۸-۱۹۸۰).

- شەپەكانى كەنداۋى فارس كە بىرىتى بۈۋن لە: شەپى ھاۋيەيمانى نىۋەتەۋەيى بە دژى عىراق لە دواى داگىركردنى خاكى كۈەيت لە لاينە ئەم ولاتە (۱۹۹۱-۱۹۹۰). شەپى ئەمىرىكا و بەرىتانىا بە دژى عىراق بە بىانۋى چەككردنى ئەم ولاتە (۲۰۰۳).

- زىادەبۈۋنى مەترسى و ھەپەشەى نىۋەتەۋەيى لە ئىران بە ھۆى بەرنامەى ئەتۈمى ئەم ولاتە لە سەلەكانى ۲۰۰۵ و ۲۰۰۸ كە نىرخى نەوتى تا نىزىكەى ۱۲۰ دۆلار ھەلەكشاند.

- سەرھەلدى قەيرانى ئابوورى جىھانى لە سالى ۲۰۰۸ بوو ھۆى دابەزىنى دووبارەى نرخى نەوت بۇ ۴۰ دۇلار.

ريڭخراوى ھاوبەندى ئەمىرىكاي لاتىن
سازمان ھەبىستگى آمىرىكاي لاتىن
Latin American Solidarity Organization

ئەم ريڭخراو لە ژانويىيەى ۱۹۶۶ لە پەراويزى ھاوبەندى حىزبە كۆمۇنىستەكانى ئاسيا، ئەفرىقا و ئەمىرىكاي لاتىن» لە شارى ھاڭا، پىتەختى كوويا دامەزرا. بە دامەزrandى ئەم ريڭخراو سەرکەوتنى كاسترو و تىزى شۆپشى جوتيارىيەكەى بەسەر حىزبە كۆمۇنىستەكانى ئەمىرىكاي لاتىن كە تا سالى ۱۹۶۴ دۇايەتتيان دەكرد، مۇڭەر بوو.

ريڭخراوى ھاوكارى و ئاسايشى ئەوروپا
سازمان ھەكارى و امنيت اروپا
Organization of Security and Cooperation in Europe

كۆنفرانسى ئاسايش و ھاوكارى ئەوروپا لە سالى ۱۹۹۵، ناوى خۆى بە ريڭخراوى ھاوكارى و ئاسايشى ئەوروپا گۆڭى. بەرنامە و ئامانجەكانى ئەم ريڭخراو بىرىتى بوو لە: بەرزاگرتنى بايەخە ھاوبەشەكان، يەكەندىگى و ھاوانەنگ كرىنى باس و گەتوگۇكان لەمەر ئاسايشى ئەوروپا، چەك دامالين و كۆتۈرۈلى چەك، ھەنگاونان بۇ چارەسەركرىنى قەيران و شەپى ناوچەى بە مەبەستى كەم كرىنەوھى كىشە و ناكۆكىيەكان.

ريڭخراوى ھاوكارى و ئاسايشى رۆژھەلاتى ناوين
سازمان ھەكارى و امنيت خاورميانه

Organization of Cooperation and Security in middle East

مالكۆلم رىفكىند وەزىرى دەرەوھى برىتانيا لە كۆتايىيەكانى سالى ۱۹۹۶ لە سەردانىكى خۆى بۇ ناوچەى رۆژھەلاتى ناوين، دامەزrandى ئەم ريڭخراو بە مەبەستى زىادكردى متمانە لە نىوان ولاتانى ناوچەكە پىشنىار كرىد. بە باوهرى رىفكىند، ئەم ريڭخراوانەى كە تا ئەو دەم لە رۆژھەلاتى ناوين دامەزrandى نەيانتوانوھە بە پىداويستىيەكانى ناوچەكە وەلام بەدەنەو. وىدەچى كە ئامانجى سەرەكى لە دامەزrandى ئەم ريڭخراو پاراستنى دۆخى ھەنووكەى ناوچەكە و رازى كرىنى عەرەبان بە ئاشت بوونەوھە لە گەل ئىسرائىلدا بىت.

ريڭخراوى يەكگرتنى ئەفرىقا
سازمان وحدت افريقا

Organization of African Unity

ئەم ريڭخراو لە ۱۹۶۳/۵/۲۵ لە ئەدىس ئابابا پىتەختى ئىتوپيا دامەزرا كە ئامانجەكانىشى بىرىتى بوون لە: ۱- ھەلدان بۇ يەكگرتوويى و تەبايى ولاتانى ئەفريقاى. ۲- رىشەكىشكردى ھەر جۇڭكى ئىستىعمار و

داگیرکاری لە ئەفریقا. لەم رێکخراوەدا ۵۶ دەوڵەت ئەندامان کە نۆژدە دەوڵەتیان بە «هیزەکانی مۆنرۆیا» و ۶ دەوڵەتی دیکەش بە «هیزەکانی کازابلانکا» ناویان دەرکردووە. ئەفریقای باشووری لە ساڵی ۱۹۹۴ بوو بە ئەندامی رێکخراو.

بە هۆی ناتەبایی و کێشەکیشی نێوان ئەندامان، زۆربەی نەخشە و بەرنامەکانی ئەم رێکخراوە بەهەروری شکست دەبێتەوە. سەرەنجام لە دوایین دانیشتنی رێکخراو لە ئەفریقای باشووری لە ژوویەیی ۲۰۰۲، «رێکخراوەی یەکگرتنی ئەفریقا» بە شیۆیهیکی رەسمی ھەلۆەشایەو و جینی خۆی دا بە «یەکیەتی ئەفریقا». هۆی ئەم ھەلۆەشانەو دەگەڕایەو بۆ دامودەزگای پان و بەرین و زۆر بوونی ژمارە ی کارمەندان کە ۸۰٪ بوودجە ی رێکخراوەکە ی بۆ تەرخان دەکرا و تەنیا ۲۰٪ بوودجەکە ی خەرجی بەرنامە ئابوورییەکان دەکرا.

رێکخستن سازماندهی Organizing

دیاریکردنی پێکھاتە ی پێوەندی دوولایەنە لە سەر بنەمای ھەلبژاردن و بەرپرساریەتی گرووپە ئێنسانییەکان بە مەبەستی گەیشتن بە ئامانجی دیاریکراو. رێکخستن پالئەرنێکە بۆ ھاوبەشی سیاسی چونکا بەم کارە جەماوەر بە ئامانجەو بەرھە مەبەستێک رێنموونی دەکات و رێژە ی ھاوبەشی سیاسی دەباتە سەرھو. بۆ دەسەڵاتدارانی ھەلبژێردراو، رێکخستن بریتیە لە خۆ رێکخستن بەلام بۆ رێبەر شوێرشیگێرەکان، رێکخستن بە واتای خۆرێکخستە لە گەل جەماوەردا.

رێککەوتننامە ی جەزایر قرارداد الجزایر Algery Agreement

ئەم رێککەوتنە لە ۱۹۷۵ / ۳ / ۶ لە شاری ئەلجەزیرە (پێتەختی جەزایر) لە لایەن محەمەد پەزا شای ئێران و سەدام حوسێن (کە ئەو دەم جیگری سەرۆک کۆماری عێراق بوو) ئیمزا کرا. بە پێی ئەم رێککەوتنە، ئەم خالانە ی کە دوو لایەن کۆک بوون لە سەری بریتی بوون لە:

۱- سنوورەکانی خۆیان بە پێی پڕۆتۆکۆلی ئەسکەندەرۆن (۱۹۱۲) و بڕیارنامە ی دیاریکردنی سنوور (۱۹۱۴) دەست نیشان بکەن.

۲- ئێران و عێراق کۆتایی بە ناکۆکی مێژوویی خۆیان دەھێنن لەمە پ مافی کەشتیوانی ھەر دوو وڵات بە سەر رووباری شەتولعەرەب و سنوورە ئاویەکانی خۆیان بە پێی ھێلی تالۆگ دیاری دەکەن.

۳- بەم کارە دوو وڵاتەکە، ئاسایش و تەمانە ی دوو لایەنە بۆ یەکتەر مسۆگەر ئەکەن و سنوورە ھاوبەشەکانی خۆیان ئەپارێزن بۆ بنێکردنی ھەر جۆرە دزەکردنێکی دوژمنکارانە لە لایەن ئەویدیکەو.

۴- ھەر دوو لایەن، رێککەوتن لە سەر ئەوێکە ئەم بڕیارانە ی سەرھو فەکتە رێکی ھەمیشە ی بن بۆ چارەسەریەکی گشتی و شکاندەو ی ھەرکام لەم رێککەوتنانە، لە گەل رۆحی رێککەوتنی ئەلجەزیرەدا دژایەتی ھەبێت.

سې مانگ پاش هم ريککهوتنه، هر دو ولات پهيماني نوښي سنووري نيوان نيران و عيراقيان نيمزا کرد. هم پهيمانه کاريگريهکي خراپي له سر شوږشي نهيلوول دانا و له راستيدا نامانجنيکي سرهکي هر دو لا، له باربردني شوږشي کوردستاني باشوور بوو.

ريککهوتننامه ي سايکس - پيکو (۱۹۱۶) Sykes-Picot Agreement (1916)

ريککهوتننکي نهينيه که له ۱۹۱۶/۵/۱۶ له نيوان بهريانيا و فرهنسا و له لايه «سيزمارک سايکس» ي بهرياني و «جوږج پيکو» ي فرهنسي به مهبستي دابهشکردني نيمپراتوريه تي عوسماني نيمزا کرا. سمرلهبري ناوهرؤکي ريککهوتننامه که به پيچواڼه ي نه و وعده و بهلپانه بوو که لورننس له عهرهستان به ناوي ريزگرتن له ماف خه لکان ي عهره بي ناوچه کاني ژير قهله مړه وي نيمپراتوريه تي عوسماني دابووي. به پتي هم ريککهوتننامه به شيکي زوري خاكي روژه لاتي ناوين به دوو ناوچه ي ژير دهسه لاتي بهريانيا و فرهنسا دابهش کرا. ناوچه ي ژير دهسه لاتي بهريانيا برتي بوو له: شاري خانهقين له کوردستاني خوارو، باشووري سووريا، بعلبک، بهسره، باکووري قهلهستين و به شيکي کويت. بهشي فرهنساش برتي بوو له: بهشي زوري سووريا، لوبنان، نه نه دول (باکووري کوردستان) و موسل. پاشان روسياش تييدا بهشدار بووه و به باليوزي روسيا راگهياندر که نه گهر بريار له سر هم پهيمانه بدات، نه و ناوچه ي باکووري روژه لاتي تورکيا به خاكي روسياوه نه لکيتندري. لايه نيکي گرنگي هم پهيمانه بو گهلي کورد نهويه که جاريکي دیکهش کوردستان له لايه ولاتاني داگيرکهره و پارچه پارچه کرا.

ريککهوتننامه ي کهمپ دهيقيد توافق نامه کمپ ديويډ Kamp David Agreement

کهمپ دهيقيد، هاوینه هوار ي سرؤک کؤماری نه مرکيا که له دهوړ بهري شاري واشنتون هه لکه وتوه. هم شوينه پتر به هو ي نه و گفتوگو يانه وه ناوبانگي ده رکړد که له سالي ۱۹۷۸ له نيوان کارتر، سرؤک کؤماری نه رساي نه مرکيا و نه نومر سادات، سرؤک کؤماری ميسر و مناخم بگين، سرؤک وهزي راني نيسرايل نيمزا کرا. له ناکامي هم گفتوگو يانه له ۱۹۷۸/۹/۱۷ ريککهوتني ناشتي نيوان ميسر و نيسرايل نيمزا کرا که ميسر له بهرام بهر دان پيداناني فرمي به نيسرايل، سره زه وييه داگيرکراوه کاني خو ي له بيا باني سينا له نيسرايل وهرگرتوه به لا هم هم کرده وي ميسر بووه هو ي نه وه که له جيهاني عهره و نيسلاميدا گوشه گير بکړيت. نه نومر سادات سرؤک کؤماری ميسر به هو ي نيمزا کردني هم ريککهوتننامه له ۱۹۸۱/۱۰/۶ له لايه نه فسر ريکي توندې ده وي نيسلامگه راوه تيرؤر کرا.

ريککهوتننامه ي واشنتون توافق نامه واشنگتون Washington Agreement

پاش رووداني چه ندين شهري ناخو يي له نيوان پارتی ديموکراتي کوردستان و يه کيه تي نيشتماني

کوردستان (عێراق) که له ١٩٩٤/٥/١ دەستی پێکردبوو، (نهم شه‌ربه‌ به‌ شه‌ری براکوژی ناوی ده‌رکرد) چه‌ن‌دین رێککه‌وتنه‌نامه‌وه‌که‌ رێککه‌وتنه‌نامه‌کانی پاریس، ئانقهره‌ و درۆگیدا) له‌ لایه‌ن هه‌ر دوولا ئی‌مزا کرا به‌لام هه‌ردوولا لایه‌ن نه‌گه‌یشتنه‌ رێککه‌وتنی یه‌که‌جاره‌کی و کو‌تایی هه‌ینان به‌ شه‌ر. سه‌ره‌نجام له‌ ١٩٩٨/٩/١٧ به‌ چاو‌دی‌ری وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌مه‌ریکا، زه‌مه‌ینه‌یه‌کی له‌بار بو‌و رێککه‌وتنی هه‌ردوولا ره‌خ‌سا و له‌ لایه‌ن پار‌تی‌یه‌وه‌ مه‌سه‌وع بارزانی و له‌ لایه‌ن یه‌کیه‌تی‌یه‌وه‌ جه‌لال تا‌له‌بانی و له‌ لایه‌ن وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی ئه‌مه‌ریکا، ده‌یف‌ید و‌لش، بریکاری وه‌زیری ده‌ره‌وه‌ رێککه‌وتنه‌نامه‌که‌یان ئی‌مزا کرد.

[illegible]

ریکھه وتننامه ی یانزه ی ئازار ۱۹۷۰

Mars. 1970 Agreement - 11

نهم رنككەوتىننامە لە ۱۹۷۰/۲/۱۱ لە نىيوان بزاڭى رىزگارپىخاۋى گەلى كورد بە سەرۆكايەتى مەلامستەفا بارىزانى و حوكمەتى عىراق ئىمزا كرا و لە ۱۵ مادە پىنكەتاتووھ كە مافەكانى گەلى كورد لە كوردستانى عىراق دەستەبەر ئەكات. مادەى ۱۰ رنككەوتىننامەكە زۆر گرىنگە و داوا دەكات كە دەستوورى كاتىبى عىراق بەم شىبۆەى خوارەوھ ھەموار بىكرىت:

١- گهلی عیراق له دوو نهتهوهی سهرهکی کورد و عهرهپ پێک دێت و ئهم دهستوره دان دهنیته به مافی نهتهوهیی گهلی کورد و کهمیینهکانی دیکه له چوارچێوهی عێراقیکهی یهکیارجهدا.

٢- داوا نهکات نهه برهگيه به مادهی چواری دهستور زیاد بکړئ: «زمانی کوردی له پال زمانی عرههیی به زمانی فهرمی ناوچه کوردنشیننهکان داده نریت».

۳۔ ئەم خالەي سەرۋە لە دەستووری ھەمیشەیدا جیگیر دەکریت.

ئىمزا كوردى ئىم رىككە وتتنامە يە كۆتايى بە جەنگى نيوان ھەر دوولا ھىتا و بە ھەموار كوردنى كايىنەى
غىراق، جىگىرىكى سەرۆك كۆمار و چوار ۋەزىرى كورد - كە ھەموويان ئەندامى پارتى ديموكراتى كوردستان
بوون - چوونە ناو كايىنەى ھوكمەتى غىراق بەلام ئەر كۆمىتەى كە لە دەقى رىككە وتنەكەدا ئامازەى بىكرارە

لە جىيە جىيىكردى ئەرەكەكانى تووشى گرفت ھات. بۇ نمونە ئەو دەرھانەى كە دەكەونە بەرنامەى ئۇتۇنۇمى يا ماف و جياوگەكانى دامودەزگا ئۇتۇنۇمىيەكان و رىژەى ئەو بوودجەى كە دەبىت بۇ ناوچەكە تەرخان بىكرىت.

ھىدى ھىدى رژىمى عىراق لە بەلئىنەكانى خۇى پاشگەز بۇەوہ و لە ۱۹۷۴/۲/۲۷ ھىرشى ئاشىكرا و راستەوخۇى كرده سەر ناوچەكانى كوردستان و بە راگەياندىنى يەك لايەنەى پروژەى ئۇتۇنۇمى سنوردان، بە كردهوہ رىككەوتنەكەى ھەلۋەشاندەوہ و لەبارى بىرد.

بەندى يەكەمى ئەم رىككەوتننامە دان بە بوونى رەواى گەلى كورد لە عىراقدا دەئىت و لە بەندەكانى دىكەش چەند خالىكى گرىنگ لەبەرچاو گىراون، بۇ نمونە: كوردنەوہى زانكۆى سلىمانى و كۆپى زانىارى كورد و داننان بە ھەموو مافە فەرھەنگىيەكانى گەلى كورد و خويىند بە زمانى كوردى لە ھەموو قوتابخانە و پەيمانگە و زانكۆكان، داننان بە پاراستنى كەلتورى نەتەوہىيى و جەژنە نەتەوہىيەكان و بە رەسمى ناساندى جەژنى نەورۆز وەك جەژنىكى نەتەوہىيى لە كۆمارى عىراق و ...

ز

زايونيزم

صهيو نيسم

Zionism

ريپابليك كه پهرى دا به دامه‌زى رژيميكى زايونىستى له خاكى فله‌ستين. پاش ويرانكردى ئورشليم له سالى ۷۰ زايىنى له لايىن رومىيىكان، جوولەكانى ئەم و لاتە به تەواى جيهاندا بلاو بوونەوه. بەم حالەش يەكپه‌ستى نايىنى و كەلتورى له نئونايان نەپسا و له ناو نەتەوه‌كانى ديكەدا نەتوانەوه. به دريژايى ميژوو له لايىن خاچ‌په‌رستەكانەوه وەك كەمپه‌يه‌ك سەيران ئەكرا و زۆر جاريش تووشى نازار و ئەشكنجە دەبوون. بۆيه هەر ئارەزووى گەرانەوه بۆ «ئەرزى مەوعود» يان له دلددا ما بۆوه.

له سەده‌كانى ۱۶ و ۱۷ هەندى له جوولەكەكان، هەولييان دا بگه‌رڤنەوه بۆ فله‌ستين. بزوتنەوهى زايونيزم له ميانەى سەدهى نۆزه له ئەوروپاي رۆژه‌لات و ناوه‌نديه‌وه دەستى پيكرى و ناوه‌كهى خۆشى له دۆلىكى فله‌ستين به ناوى «زايون» وەرگرتوه. له سالى ۱۸۹۷ رۆژنامه‌نووسىكى نەمسايى به ناوى تيودور ھېرتزل، يەكەمىن كۆنگره‌ى زايونىسته‌كانى له بازيلى سويسرا به‌رڤه برد و داواى كرد هەموو جوولەكەكان بگه‌رڤنەوه بۆ فله‌ستين.

ئەگەرچى عوسمانىيەكان بەم كارە رازى نەبوون، بەلام دواى رووخانى ئيمپراتورى عوسمانى، بەريتانىاييەكان بەم كارە هەستان و سەرەتا له سالى ۱۹۰۲ حوكمەتى بەريتانىا، پيشنيازي كرد كه بەشيك له خاكى ئوگاندا بۆ نيشتە‌جيكردنى جوولەكان تەرخان بكرىت كه‌چى زايونىسته‌كان رازى نەبوون.

بەياننامەى بالفور كه له سالى ۱۹۱۷، له لايىن ئارتور جەيمز بالفور وەزىرى دەرەوى بەريتانىا بلاو كرايه‌وه، بەريتانىاي به دامه‌زى رژيميكى زايونى له خاكى فله‌ستين پيمل كرد. له سالانى دواى شەرى جيهانى يەكەم، بزوتنەوهى زايون، پەنا به‌ره جوولەكەكانى له شار و ديها ته‌كانى فله‌ستين جيگر كرد و هەندى دامودەزگاي سەربه‌خۆى له‌وى دامه‌زىاند. حەشيمەتى جوولەكەكان كه له سالى ۱۹۲۵ زياتر له ۱۰۸ هەزار كەس بوون، له سالى ۱۹۳۲ گەيشته ۲۲۰ هەزار كەس. له ميانەى دوو شەرى جيهانى و به تايبەت شەرى دووهەم، به هۆى سياسەتى دژ به جوولەكه‌ى نازىسم، جوولەكان دەسته‌دهسته به‌ره و فله‌ستين گلۆر بوونەوه و خويان گەيانده‌وه ئەم سەرزەمپنه.

زۆربهى عەرەبه فله‌ستينىيەكان هەر له سەرەتاوه، زايونىسته‌كانيان وەك مەترسييه‌ك له قەلەم دا و كوتنه جموجوول بۆ سەركوت كردنيان. ئەم مەسەله بووه هۆى دامه‌زىانى سپاي خوفييه‌ى جوولەكەكان له سالى ۱۹۲۰ كه به ناوى هاگانا به ماناى بەرگرى ناوى دەرکرد. دواى شەرى جيهانى دووهەم، ريكخراوهى نەتەوه يەكگرتووه‌كان به دابه‌شبوونى فله‌ستين و دامه‌زىانى دەولەتيك بۆ جوولەكەكان رازى بوو. به‌ره‌به‌ره زەمپنه بۆ شەرى گەورەى جوولەكه و عەرەبان خۆش بوو. لەم شەپه‌دا جوولەكەكان به زۆرى سەركەوتنيان

بەدەس ئەھمیتا و خاکیکی زۆرتریان داگیر ئەکرد. لە شەڕەکانی دواتریش (١٩٧٢، ١٩٦٧، ١٩٥٦) دەرلەتانی عەرەبیش ھاتنە مەیدانی شەڕەکە و مائ وێرانی و ئاوارەییەکی زۆری لیکەوتەو. «رێکخراوەی ئازادی فەلەستین»* و چەندین گرووپی گریلائی دژ بە جۆولەکەکان دامەزرا کە تا ئێستاش ئەم ناوچە روانەتی ناشتی و نارامی بە خۆوە ندیووتەو.

زستانی ئەتۆمی زمستان هسته‌ای Nuclear Winter

ئەم زاراوە نامائە ئەکات بە کارەساتێکی ژینگەیی کە لە دای شەڕی ئەتۆمی روو ئەدات. بەو پێیە، دوابەدای تەقینەو ئەتۆمیەکان، بۆ ماوەی پتر لە سائیک، گەرما و تیشکی ھەتاو ناگاتە گۆی زەوی و ئەمەش دەبێتە ھۆی سەرما و سوێکی سەخت و زەوی دەگەرێتەو بۆ دۆخەکانی بەر لە میژوو (چاخی سەھۆلبەندان).

زل ھێز ابرقدرت Superpower

ھێزێک کە لە ھێزەکانی تر بەھێزتر بێت. لە زاراوەی سیاسیدا «زل ھێز» بە ولاتێک ئەگوترێ کە لە بواری ھیزی پیشەسازی و سەربازیووە لە ولاتەکانی تر بەھێزتر و بە سەرگۆڕەپانی سیاسەتی نیونەتەوایی دا دەسەلاتدارییەتی ئەکات. ئەم زاراوە بە تایبەت بۆ ناوبرەکردنی ئەمریکا و یەکێتی سوڤیەت (پێشوو)، بە کار دێت کە لە بواری بەرھەمھێنانی سنەتی و ھیزی سەربازی و وزی ئەتۆمی و بەرفراوانی خاکی ولات و سەرچاوەی سروشتی و پادەیی حەشیمەت، لە ولاتەکانی دیگە لەپیش ترن. ھەروەھا ئیمکانی مناوەرەیی سیاسی و سەربازی ئەوان لە ناستی نیونەتەوایی دا لەوانی تر زیاتر و وەک دوو ھاوڕێی سەرەکی لە گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی لە ئەژمار دێن.

زمانکۆژی زبانکشی Linguicide

بریتیە لە لەناوبردن و ریشەکشکردنی زمان. قەت کردنی زمانی زگماکی ناوچەکان لە سیستەمی پەرورەدیی ولاتێک کە دەرەنجامی ئەم کارەش ئەگاتە سەرینەوێ فەرھەنگی کەمێنە ئەتیکییەکان. نموونەیی ئەم قەت کردنە، سیاسەتی زمانی ولاتانی تورکیا و... سووریا بە نەیسبەت زمانی کوردی.

زۆرداریی / تیرانی دژسالاری / جباریت Tyranny

بە گشتی بە مانای حوکمەتی ستەمکار و چەوسینەرە. لەم جۆرە حوکمەتە دا دەسەلاتی ولات بەدەست یەک یا چەند کەسیکە و ئەمانیش بە سەرگیان و مائی خەلکدا دەسەلاتیکی رەھا و بێ سنووریان ھەیە.

ئەم زاراۋە بۇ ئەو ھۆكۈمەتەنە بەكار ئەبرىي كە بە شىۋازى ئىستېبادى و تىرۆر* دەسلەت بەرئۆە دەبن. ھەندى جار دىموكراسىيەش ماناى زۆردارانە لە خو دەگرئ ئەوئش ئەو كاتەيە كە زۆرىنە* بە شىۋەيەكى رەھا و ستەمكارانە بەسەر كەمىنەيەك ھۆكۈمەت دەكات.

زۆرىنە اكثريت Majority

ھەر ۋلاتىك، پىكەتۋە لە چەن گروپى جىاۋازى خەك. گروپىك كە زۆرتىن ژمارەى دانىشتۋانى لە خو گرتىت، پىي ئەگوترى زۆرىنە. كۆمەلگا ئىنسانىيەكان لە لايەنى جۇراۋجۆرە(سىياسى، ئابۋورى، ئايىنى و زمانى ...) بە زۆرىنە و كەمىنە دابەش ئەكرىن.

لە سىستەمى پەرلەمانى نويدا بنەپتى «ھۆكۈمەتى زۆرىنە» ۋەك بنەماى بىراردانى ياساى پەسند كراۋە. ۋاتە ھەر بابەتلىك كە زىاتر لە پەنجا لە سەدى دەنگەكان بىنىت، ياساىيە و دىي بەرئۆەبچىت. ئەگەرىش بە رىۋە نەچۋو، ياسا فەشەل ئەھىنىت. چونكا مەفرووزە كە بىرارى زۆرىنە، بىرارىكى عەقلى و راستە و رەنگدانەۋى «ئىرادەى گەشتى» يە. بەلام ۋاش نىيە كە «زۆرىنە» ھەمىشە نەگۆر بىت چونكا رەگەزەكانى دەگۆرئ و ھىچ زۆرىنەيەكىش بۇى نىيە كە خۇى بە خاۋەن خەقلىكى پاۋانخاۋانە بزائى و ھەمىشە سەرۋەر بىت.

ھەبۋنى ئازادى بىر و را و كۆبۈنەۋە و لىبۈرەيى سىياسى و ئايىنى لەم سىستەمانەدا و سنووردارى خولەكانى پەرلەمان، بۇ ئەۋەيە كە دەرفەت بىرىتە كەمىنە سىياسىيەكان تاكوو بە تەبلىغى رىبازەكانيان، بتۋان ھاۋرپايتى كەسانى تىرىش بە دەس بىئىن و لە كەمىنەۋە بىنە زۆرىنە و سەرەنجام فىكرە سىياسى و ئابۋورى و كۆمەلەيەتيەكانى خۇيان پىادە بكن. بەم پىئىە رەنگامەيى حىزب و گروپە سىياسىەكان و ئازادى كۆبۈنەۋە و تەبلىغ، يەككىل لە ئەستۈنەكانى سىستەمى پەرلەمانى راستەقىنەيە(بىروانە ئازادىخۋازى). زۆرىنەى تەۋا، كاتىك دىتە كايەۋە كە لانىكەم نىۋە لەسەر يەكى دەنگەكانى ۋەدەست ھىنايى.

زۆرىنەى رىژەيى، ئەۋەيە كە ھەندى لە دەنگەكان لەۋانى دىكە زىاتر بىت، بىئەۋەى زۆرىنەى مۇتەلق بەدەس ھاتىي. (بۇ ۋىنە، رىژەى ۴۰% بە سەر ۳۰% يان ۲۰%)

زىندانى سىياسى زندانى سياسى Political prisoner

لە سىستەمە ياساىيەكاندا زىندانى سىياسى بە كەسلىك دەگوترىي كە بە ھۆى بەزاندىنى سنوورە ياساىيەكانى دىيارىكراۋ بۇ ئازادىيە سىياسىەكان - كە لە دەستۋورى بىنچىنەيى دا دىيارى كراۋە - ھەروا خىستەنە ژىر پىي سنوورى دەسلەت و ھاكىمىيەتى دەۋلەت، بىرارى زىندانى كردنى بۇ دەرنەچىي. گەۋرەترىن تاۋانى سىياسى كە لە ياساكانى سزاداندا بە «تاۋانى بالا» ئاۋىردە كراۋە، پىلان گىتران بە دژى يەكپارچەيى خاكى ۋلات و شەپرى چەكدارى بە مەبەستى روۋخانى رىژىمى سىياسى ۋلاتىكە.

لە لایەکی ترەوه، دیل کردنی ھەر تاکێک بە ھۆی ئەو تاوانانەی سەرەوه، بە پیشیل کردنی جارنامەی جیھانی مافی مرۆفە دادەنرێ چونکە ئەم جارنامە لە بەندی نۆزدەھەمدا دەلێ: ھەموو کەسێک مافی ئازادی بێر و باوەڕ و پادەرپرینی ھەیە و ئەم مافەش بریتییه لەوێکە بە ھۆی بێر و باوەرپەوه تووشی ترس و خۆف نەبێت و لە پیناوەرگرتنی زانیاری و ئەندیشە و بلاوکردنەوێان، بە ئامرازی گونجاو بێر پەچاوکردنی ھیچ بەرپەستێک، ئازاد بێت (بروانە مافەکانی مرۆفە).

ئەو کەسانەی کە لە روانگەی ریکخراوە مرۆفە پارێزەکانەوه بە زیندانی سیاسی لە قەلەم ئەدرین، نۆزبە ی دەولەتان بە تیکدەر و تیۆریست و ئاژاوەگیر و ناحەز ناوونوسیان دەکەن و ئەندامبوونیان لە گرووپە نایاساییەکان دژ بەو پیناسەییە دەزانن کە بۆ زیندانی سیاسی کراوە.

لە یاساکانی سزادان، ئەغلەب تاوانی سیاسی لە تاوانە ئاساییەکان جیا دەکەنەرە و بۆ تاوانبارانی سیاسی ھەندێ مەرج و ئاسانکاری تایبەت لە بەرچاو دەگرن. بۆ وینە ئامادەبوونی «ئەنجومەنی چاودێران» و مافی جیاکردنەوهی زیندانی سیاسی لە زیندانی ئاسایی لە ئاو بەندیخانەکاندا.

ژاکوبىنىزم

ژاكوبىنىسم

Jacobinism

بزاوتى توندرهوانه‌ى سەردەمى شۆپشى فەرەنسە (۱۷۸۹) كە پىۋەندى ھەيە بە روبسىپىر و ئەندامانى يانەى ژاكوبىن. مەبەستى سەرەكى ئەم بزاوتە پەيجۆرى كردنى نامانجە شۆپشگىرىيەكانە بە ھەر جۆرنىك بىت و خۇياراستن لە ھەر چەشنە سازشكارىيەك. ھەندى لە تايبەتمەندىيەكانى ژاكوبىنىزم برىتتىيەلە: سووكايەتى كردن بە خواستى زۆرىنە، لايەنگرى لە دىكتاتورى گرووپىكى نەبەزى شۆپشگىر و دامەزرانى كۆمىتەى ئاسايشى گشتى وەك بىكەيەك بۆ تىرۆر. لىنن، رېبەرى شۆپشى ئۆكتۆبەرى سەۋقىيەت، لايەنگرەكانى خۆى بە ژاكوبەنەكانى پەيوەست بە چىنى كرىكار ئاۋىردە ئەكرد.

ژىرخان

زىرساخت

Infrastructure

لە جىھان بىنى ماركسىدا و بە پىنى تىۋرى «سەترىالىزىمى مىژۋىيى»، لە ناو ھەموو پىۋەندىيە كۆمەلەيەتتىيەكانى كۆمەلگا، پىۋەندىيە مادى و بەرھەمەينەرەكان بە پىۋەندى سەرەكى و چارەنوس ساز دادەنرەن. ژىرخانى ھەر كۆمەلگايەك برىتتىيە لە كۆى ئەو پىۋەندىيە بەرھەمەينەرەكانى كە پەيكەرى ئابورى كۆمەلگا پىك دىنن (واتە سىستەمى ئابورى، ھىزە بەرھەمەينەرەكان، پىۋەندى چىنايەتى و شىۋازەكانى خاۋەندارىيەتى).

لە بەرامبەر ژىرخاندا سەرخان دىتە ئاراوە كە ئەۋىش برىتتىيە لە سەرچەم دەزگا كۆمەلەيەتى - سىياسى و كەلتورىيەكانى كۆمەلگا. ئەم سەرخانە لە دوو روالەت پىك دىت: يەكەم، شىۋازە ياساى و رىكخراۋەيىيە كۆمەلەيەتتىيەكان، واتە دەۋلەت و دەزگاي دادپەرۋەرى و سىياسى. دووھەم، ئايدىيۈلۈجى* واتە كۆى بېروا و ئەندىشە ئەخلاقى و سىياسى و ئايىنى و فەلسەفەيەكان كە ئەبىتتە پائىششى سىستەمى خاۋەندارىيەتى و شىۋازى دابەشكردنى بەرھەمەكان. بە بېرواى ماركس، لە ئىۋان ژىرخان و سەرخان، پىۋەندىيەكى يەك لايەتە لە ئارادا ھەيە و ھەر چەشنە گۆرانيك بە سەر ژىرخاندا بىت، دەبىتتە ھۆى گۆرانيكارى لە سەرخانىشدا. ژىنۆسايد: بېروانە كۆمەلگورى.

س

Sabotage

سابوتاژ / خرابکاری

گيره شيونى

ئەم زاراۋە لە وشەى فەرەنسى saboter بە واتاى دەنگ دەرھێنان لە جۆرە پىلاۋىكى دارىنە بە ناوى sabots ۋەرگىراۋە كە لە سالى ۱۸۴۲ لە لاىەن كرێكارانى فەرەنسىيە ۋە بە كار براۋە. ھۆيەكەشى بۆ ئەۋە دەگەرپتەۋە كە لە يەكەمىن بزاڤى كرێكارى فەرەنسى، كرێكاران بۆ دەرپرېنى ناپەزايەتى، پىلاۋە دارىنەكانى خۇيان لە پىن دائەكەند و بە پىنگدادانىيان و دروستكرىنى ھەراھەرا و دەنگەدەنگ، بەرپەستيان لە بەردەم كرێكارەكانى ديكە ساز ئەكرد. بە واتايەكى تر لە سالانى دور، ھەندى لە كرێكارە ئەۋروپىيەكان بە مەبەستى دەرپرېنى ناپەزايەتى و گيره شيونى، پىلاۋە دارىنەكانى خۇيان دەخستە بەينى چەرخی كارگەكان و كارەكەيان رادەۋەستان. سابوتاژ لە زاراۋەى سياسيدا برىتيە لە ئەنجامى كارى تىكەدەرەنە لە رىكخراۋە و دەزگا دەۋلەتى و گشتىيەكان بە مەبەستى ئاستەنگى نەۋە و گيره شيونى.

Satyagraha

ساتياگراھا

ساتياگراھا

ساتياگراھا وشەىكى سانسكرىتيە و بە ماناى «ھىزى رۆڭ و حەقيقەت» يان پىداگرتن لەسەر راستىيە. ئەم گوزارە بەشيكە لە ئەندىشەى فەلسەفى و تيۆريە كۆمەلەيەتى و سياسىيەكانى گاندى رىبەرى بزاڤى نەتەۋەيى و سەرپەخۆيى خاۋازەنى خەلكى نىمچە كىشۋەرى ھىندىستان. لەم فەلسەفەدا بۆ ئەنجامى چالاكى كۆمەلەيەتى، كارىگەرى ھىزى دەروونى زياترە لە ھۆكارە ماددىيەكان. شيۋازى گاندى بۆ بەكارھىنانى ھىزى رۆحى و پارىزكرىن لە بەكارھىنانى ھىزى ماددى، «نەرمكىشى» و ھيورى بوو. گاندى بە پشت بەستن بەم تيۆريە، توانى راستى و خۆشەويستى بكاتە بناغەى كارەكانى خۆى و بە ھاۋبەندى و يەكپارچەيى ھەموو چىن و تويزەكان، لە خەباتى خۆى دژ بە كۆلۇنيالىستەكان بەردەوام بىت.

سارك (يەكەيتى ھاريكارى ناوچەيى ئاسىيائى باشوور)

سارك (اتحاديه جنوب آسيا براى ھمكارى منطقەاى)

SAARC (South Asian Association for Regional Cooperation)

سارك ناوى رىكخراۋەيەكە پىكھاتوۋە لە حەوت ولاتى بەنگلادىش، بووتان، پاكستان، سىرلانكا، مالدىف، نىپال و ھىندىستان كە لە ۱۹۸۵/۱۲/۸ لە داكا پىتەختى بەنگلادىش بوونى خۆى راگەياندا. ئامانجى دامەزراندنى ئەم يەكەيتىە زىادكرىنى ھاريكارى ئابوورى دوولايەنە لە نىۋان ئەندامانى ناوبراۋ و

هاوکارکردنی ریکخواوه نیونه تهره بیهکانه لهه بهستینه دا. نووسینگهی هه میشه یی سارک له کاتماندژ پیته ختی نیپال ه و له بهرواری ۱۶ / ۱ / ۱۹۸۷ به شینوهیهکی فهرمی کراوه توه.

Salt

سالت

سالت

نهم زاراهه کورترکراوهی دهستهواژهی (Strategic Arms Limitation Talks - گفتوگو لهه سهه برههستکردنی چهکه ستراتیژیکهکان) ه که له سالی ۱۹۶۹ له نیوان نهمریکا و یهکیهتی سوکیهتی دهستی پیکرد و له ۲۶ / ۵ / ۱۹۷۲ بوو به هو ی نیمزاکردنی یهکهمین پهیمانی بهر بههستکردنی چهکه ستراتیژیکهکان. خولی یهکهمی نهم گفتوگوزیانه و نهو پهیمانهش که له دوا ییدا موزکرا، به سالتی ۱ ناوی دههکردوه و خولی دوهمه که له سالی ۱۹۷۹ پهیمانیکی تازهی لیکهوتوه، به سالتی ۲ ناو نووس کراوه. بهلام له دوا ی هیرشی سوکیهتی بو سهه نهفغانستان له مانگی دیسهمهبری ۱۹۷۹، پهیمانهکه له (۱۹۸۰) له کونگرئس پهسند نهکرا و پیشبرکینی خو پر چهک کردن له نیوان نهمریکا و سوکیهتی بهردهوام بووه. له سالی ۱۹۸۲ دوو ولاتی ناوبراو زنجیره گفتوگوهیکی تازهیان به ناوی ستارت (START) هه لهو بابهتوه دهستپیکردوه. پهیمانی ۱۹۷۲ به یهکهمین ههنگاوی گرینگ بهرو کهمکردنوهی چهکه ناوهکیهکان له جیهان له نهژمار دیت.

Censor/Censorship

سانسور

سانسور

نهم زاراهه له وشهی لاتینی censere به مانای حوکم کردن و بایهخ دانان وهگریراوه بهلام له زاراهه ی سیاسیدا بریتیه له بهرگری کردن له بلاوکردنوه و دههبرینی ههه مرام و بهرههمی (نهدهبی، هونهی، سیاسی، نایینی و فلهسق) که له روانگی سیستمی سیاسی یا نهخلاق - که دهسهلاتی حاکم پشتیوانی لی نهکات - زیانبار و مهترسیدار له قهلهم بدریت. سانسور رابردوویهکی دور و دریزی ههیه بهلام بهکاربردن و بهرجهسته بوونهوی نهم دیارده نهگه ریتوه بو قوناغی پاش داهینانی چاپ. کلنیهی کاتولیک له سهدهی ۱۶ ی زایینی، یهکهمین لیسنی کتییی قهدهغهکراوی راگه یاند و پروتستانهکانیش له سهردهمی «ریفورمی نایینی» له سانسور کهلکیان وهگررتوه.

سانسور له چاخدا به دوو جور نهجام نهدری:

یهکهم، سانسوری هوشیارکهروه (ناراستهوخو) واته له پیش چاپ و بلاوکردنوه، بهر به دههبرینی مرام یا بلاوکردنوهی بهرههمی دهگریت. لهم جور ه سانسوردها خاوهنی دهزگاکانی بلاوکردنوه ناچار دهکرن نهو بابهتانه بلاو نهکرنهوه که له بهرزهوهندی سیستمی فرمانرهوادا نین یا خود ناچار یان دهکن به پیچوهانی ویستی خویان، ههندی بابهت بو پیاوهلدان و ستایشی حوکمهت بلاویکه نهوه. لهم ولاتانهدا لهه نهوهی نووسهران تووشی گنجهل نهین، ناچار دهبن به پارزهوه شت بنووسن و له راستیدا خو سانسور دهکه نهوه (auto-censor).

دوهم، سانسۆری سزادر (راسته‌وخۆ)، که به پئی یاسا و به فهرمانی دادگا به‌رئوه ده‌چن. سانسۆر به گشتی تابه‌تی ولاتانی ئیستبدادی و تۆتالیته‌ری* یه به‌لام له ولاتانی دیموکراتیش تا راده‌یه‌ک سانسۆر چن ده‌کریت. له ولاتانه‌دا کاتیک قوناغیکی ناناسایی و هه‌ستیاری (بۆ وینه کاتی شه‌پ) دیته‌ پیشه‌وه، سانسۆر به‌کار ده‌بریت. هه‌روه‌ها له هه‌موو ولاتیک، یاسایه‌ک ده‌رنه‌چیت تاکوو له بڵاوبونه‌وه‌ی ئه‌و به‌ره‌مه‌مانه‌ی که «دژی ده‌روون پاک‌ی و ئه‌خلاق‌ی گشتی» بێت، به‌رگری بکات.

سایر دیموکراسی سیر دموکراسی Cyberdemocracy

ئه‌م زاراوه‌ له‌م دواییانه‌دا بۆ ئاماژه‌کردن به‌ پیاوه‌کردنی دیموکراسی راسته‌وخۆ له‌ رنگای ته‌کنولۆجیای نویی کۆمپیته‌ری و ئه‌ته‌رنیټ بۆ نموونه به‌شداری کردن له‌ هه‌لبژاردنه‌کان، که‌مکردنه‌وه‌ی خه‌رج و به‌رجی هه‌لبژاردن، بڵاوکردنه‌وه‌ی خیرای زانیاری سیاسی.

ده‌روونناسی سیاسی/سایکۆلۆجی سیاسی روانشناسی سیاسی Political psychology
له‌ ساڵه‌کانی ۱۹۱۰ به‌ملاوه، والتیر لیمن، رۆژنامه‌نوسی ئه‌مریکی (۱۸۸۹-۱۹۷۴) وتی: گه‌وره‌ترین هه‌له‌ی ئه‌ندیشه‌ی سیاسی ئیمه‌ ئه‌وه‌یه‌ که‌ بێ ره‌چاو کردنی «مروّ»، ده‌م له‌ سیاسه‌ته‌وه‌ به‌ین.

بابه‌تی سایکۆلۆجی سیاسی، لیکدانه‌وه‌ی کاریگه‌ری که‌سایه‌تی جه‌ماوه‌ره‌ به‌ سه‌ر سیاسه‌تدا به‌ تابه‌ت گرنگایه‌تی سایکۆلۆجی له‌ به‌ریاره‌ سیاسیه‌یه‌کاندا سه‌رنجی پێدراوه‌. به‌م حاله‌ش جۆراوجۆری قوتابخانه‌ سایکۆلۆجیه‌یه‌کان بۆته‌ هۆی فره‌چه‌شنی سایکۆلۆجی سیاسی. بۆ وینه‌ جه‌خت کردن له‌ سه‌ر سایکۆلۆجی فرۆید، سایکۆلۆجیه‌یه‌کی سیاسی جیاوازی دینته‌ ئاراه.

سایکۆلۆجی سیاسی، خۆی به‌ تابه‌تمه‌ندییه‌ ده‌روونیه‌یه‌کانی ئه‌کته‌ره‌ سیاسیه‌یه‌کان سه‌رقال ئه‌کات. متمانه‌ کردن به‌ خۆ، هه‌ست کردن به‌ گوناهایری، هه‌ست به‌ ئاسایش یا نائه‌منی، خودشه‌یدایی، ئیگۆی لاواز یان به‌هیز و... له‌ جومه‌لی بابه‌ته‌کانی توێژینه‌وه‌ی سایکۆلۆجی سیاسی له‌ ئه‌ژمار دین. به‌رای هه‌ندێ له‌ پسپۆرانی ئه‌م زانسته‌، سیاسه‌ت بۆ ئه‌و که‌سایه‌تیانه‌ دله‌رفینه‌ که‌ له‌ قوناغی مندالی یا هه‌رزه‌کاریان تووشی شکست و سووکایه‌تی و نامواری بویټن. وه‌ها که‌سانیک ئه‌یانه‌وێت به‌ وه‌ده‌سه‌ینانی ده‌سه‌لات، ئه‌م که‌موکۆریانه‌ی ژیان قه‌ره‌بوو بکه‌نه‌وه‌.

به‌م پێیه‌ سایکۆلۆجی ره‌به‌ره‌ سیاسیه‌یه‌کان، به‌م سێ شته‌وه‌ په‌یوه‌سته‌: یه‌که‌م ناسینی پانه‌ره‌کانی که‌سایه‌تی، دوهمه‌ چۆنیه‌تی به‌ سیاسی کردنی ئه‌م پانه‌رانه‌ و سه‌یهم یاساوانیان به‌ پئی به‌رژه‌وه‌ندییه‌ نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان. له‌م روانگه‌وه‌ ره‌فتاری سیاسی ره‌به‌ران بریتییه‌ له‌ دیتنه‌وه‌ و ئاشکرا کردنی پانه‌ره‌ ده‌روونیه‌یه‌کان و گرفته‌ شه‌خسیه‌یه‌کانی تافی مندالی ئه‌وان.

Delegation of power

تفویض قدرت

سپاردنی دەسلەتات

سپاردنی دەسلەتات بە مانای ئەوەیە کە کەسێک یان ئەنجومەنێکی خاوەن دەسلەتاتی یاسایی یان سیاسی، بەشێک یا تەواوی دەسلەتاتی خۆی بێسپێرنەتە کەسێک یان جەماعەتێکی ژێردەستی خۆی. رەنگە دەسلەتاتی نوێنەرێک بە رێژەی دەسلەتاتی پەرلەمانتاریک جیاوازی بەرچاوی ھەبێت.

ستالین سەرینەو: بڕوانە ستالین خوازی.

Stalinism

استالینیسزم

ستالین خوازی

بە سەرچەم سیاسەت و شیوازی حوکمەتی ژۆزێف ستالین (۱۸۷۹-۱۹۵۳)، سەرەک وەزیر و فەرماندەیی گشتیی ھێزەکان و سکرتیری حیزبی کۆمۆنیست و دیکتاتۆری یەکیەتی سۆڤیەتی پێشوو دەگووترێ. ئەم زاراوە، ئایدیۆلۆجیا یەکی تایبەت نییە بە لکۆو شیوازی پیاوەکردنی «مارکسیزم — لێنینیزم» — ە لە سەردەمی حوکمەتی ستالین و ھەندێ شڕۆڤە ئەم تیۆرییانە و رادەیی سازدانیان لە گەڵ واقعدا. ئەم شیوازانە بریتی بوون لە تێڕۆرزم و بۆرۆکراتیزم و ملدانی زۆرەکی بە دەستوورە رەھاکانی ستالین لە بزوتنەوێ کۆمۆنیستیدا جا چ لە سۆڤیەت بێن و چ لە نیوان حیزبەکان یان ولاتە کۆمۆنیستەکانی جیھان.

ستالین خوازی، لەو کاتەو سەری ھەلدا کە ستالین رەقیبەکانی خۆی بەتایبەت تروتسکی (بڕوانە تروتسکیزم) لە مەیدان بەدەر کرد و بوو بە جێنشینی لێنین (۱۹۲۴). سیاسەتی ستالین ناسراو بە (سۆشیالیزم لە یەک ولاتدا) بریتی بوو لە ھاوبەشیی زۆرەملەیی کشتوکاڵ و پێشەسازی کردنی خێرای یەکیەتی سۆڤیەت. ستالین بۆ گەیشتن بەم ئامانجە، خەلکی خستە ژێر کۆنترۆلیکی پۆلیسی و لەم رێگەوہ شیوازیکی بێرەحمانەیی زۆری بەکارھێنا و پۆلیسی نھینی (کاگی بێن) و نەریتی رژیمنە تۆتالیتەرەکانی لە گەڵ تاک پەرستی تیکەل کرد.

فەرفیشالی ستالین پەرستانە وایکرد، ئەو وەک فەرمانرەوایەکی خێرخوان بناسرێت کە بە بلیمەتی و ئاوەزەندییەو توانیویەتی گەلانی خوشبەخت و ناسوودەیی ولاتەکەیی لە یقینە «کاپیتالیزم» (بڕوانە سەرمایەداری). رزگار بکات. تەواوی دەزگا تەبلیغاتییەکانی دەولەتی سۆڤیەت و سەرچاوەکانی ھەوال و ئەمنیی و «ریالیزی سۆشیالستی»* لە ئەدەب و تەنانەت دەسکاریکردنی میژووشی خستبوو ە گەر بۆ بلۆکردنەوێ ئەم فیکرە لە ناوخ و دەروەدا. سەرکەوتنی سۆڤیەت لە شەری جیھانی دووھەم و بەربلۆکردنی دەسلەتاتی خۆی لە پاش ئەم شەرە، بە مانای سەرکەوتنی میژوویی و بە مۆراد گەیشتنی ستالینیزم لە جیھاندا لە ئەژمار ئەھات.

کۆمۆنیستەکان تا ئەو کاتەیی ستالین ماوو، ئەویان بە گەورەترین شڕۆڤەگەری مارکسیزم و بالاترین سەرچاوەی تیۆری بزوتنەوێ نیونەتەوہیی کۆمۆنیزم لە قەلەم ئەدا بەلام پاش مەرگی لە کۆنگرەیی بیستەمدا خرۆشچۆف، سکرتیری گشتی حیزبی کۆمۆنیست بیلانیکی لە تاوانەکانی ستالین بلۆکردووە و لە کۆنگرەیی بیست و دووھەم ئەم تاوانانە زیاتر لیکدراوە. ئینجا ستالینیزم بە سەرپێچی کردن لە فەرمانەکانی

لېنېن زانرا و بە تاوانبار دەرچوو. لەمەودا ناوھىنانى ستالېن و بېروراكانى لە باو كەوت و ستالېنيزم، بە نۆلم و نۆر و تاك پەرستى و دىكتاتورىيەت و رژىمى پۇلىسى لىك دراىەو.

لە جوولانەوئى نۆنەتەوئى بە دژى كۆمۇنيزم، حىزبى كۆمۇنىستى يۆگۇسلاڤيا يەكەم حىزبىك بوو كە بەدژى ستالېنيزم و پېدريژى سەمكارانەى سۆڤىيەت بۆ سەر حىزب و ولاتە كۆمۇنىستەكان، راپەرى و ئەم كارەى بە لادان لە ماركسىزم – لېنېنيزم لە قەلەم دا.

يەككە لە بەناوبانگترين شەرقەكانى ستالېن كە لە تېۋرىيەكانى ماركسىست – لېنېنيزم كەردبوو، تېۋرى «دەولەتى سەرەمەرگ» و «ئىنتەرناسىيۇنالىزم» بوو. ئەو لە وەلامى ئەو كەسانەى بە رەخنە گرتن لە ماركسىزم پاش نەھىشتەوئى چىنى چەوساوه، (بە برواى ستالېن ئەم چىنە لە سۆڤىيەت نەمابوو) مەسلەى لەناوچوونى دەولەتياڻ باس ئەكەرد دەلى: دەولەت بە لاوازكردن، تووشى مەرگى كاوهخۇ نايت بەلكوو زياتر، بە بەھيزبوونى دەفەوتى. لە بابەت ئىنتەرناسىيۇنالىزمىش دەلى: «ئىنتەرناسىيۇنال، كەسكە بە گيان و بەدل بۆ پاراستنى يەككەيتى سۆڤىيەت لە خۆى بېورى ... چونكا ھەركەس گومان بكات كە بى يەككەيتى سۆڤىيەت دەتوانى لە خەبات و شۆرشى جىھانى داكۆكى بكات، لە راستىدا بە دژى شۆرش وەستاوه و دەكەوتتە ناو بازەى دوژمنانى شۆرشەو». بەم پىيە ستالېن، ستراتىجى* و تەكتىك*ى حىزبە كۆمۇنىستەكانى بە شىۋازىكى رەھا ئەبەستەو بە سىياسەتى دەرەوئى سۆڤىيەت. بەلام ئەم تېۋرىيە لە پاش مەرگى ستالېن تا رادەيەكى زۆر رەتكراوه و بە تايبەت پاش سەرھەلدانى پڕۆسەى ستالېن سېرنەو، كە بە گوزارشە پەنامەكەكەى خرۆشچوف (۱۹۶۵) دەستى پىكرد و تىنيدا پەرستشى تاك مەككوم كرابوو، بالادەستى و مەرجهەيەت سۆڤىيەت لە جوولانەوئى نۆنەتەوئى كۆمۇنيزم، تووشى نىسكۆ ھات. ئىنجا، شەرى ئايدىۋولۇجىكى چىن و سۆڤىيەت و لە پاشان، لادانى حىزبە كۆمۇنىستەكانى ئەوروپاى رۇژاوا – كە لە گەل حىزبە كۆمۇنىستەكانى فەرەنسە و ئىتالىا و ئىسپانىا، بەرەيكى نوئيان بە ناوى «كۆمۇنيزمى ئەوروپى» پىكەيتابوو – لانىكەم، سىن بەرەى ترى لى جيا بۆو. ھەولدان بۆ جياكردنەوئى ستالېنيزم لە ماركسىزم – لېنېنيزم و سېرنەوئى شىۋازى ستالېنى پاش بىدەس مانەوئى خرۆشچوف لە دەسەلات لە سۆڤىيەتدا ھەرسى ھىنا كەچى فەرمانرەوايانى دواتر، بىئەوئى ناويك لە ستالېن بىئن، ھەندى دەزگا و دۆگماى ستالېنىيان لەم ولاتەدا زىندوو ھىشتەو.

لەم چەن سائەى دواييدا لە لاين ھەندى دەزگاى ناكومىيەرە، سەرلەنوئى لاينەنگرى لە ستالېن – وەك رىبەرىكى بەتوانا بۆ ئىدارەى حوكمەتى سۆڤىيەت – سەرى ھەلداوه، تا ئەو رادەى كە چەندەھا پەيكەرى ستالېن، نوئى كراوەتەرە و لە مۆزەخانەى تايبەت رىزى لىدەگىرئ.

Strategy

استراتژى / راھبرد

ستراتىجى

ئەم زاراوه لە بنەرەتدا زاراوہیەكى سەربازییە و بە مانای ھەڵسەنگاندنى وەزعی خۆت و دوژمنەكەت یان دانانى پیلانى جەنگ و فەرماندەیی ھیزی سەربازى لىكدراوەتەرە. لە سیاسەتدا بە مانای خستە گەرى

سەرچەم تواناییەکان و گۆزینی باشتی هەلومەرجەکانە بۆ گەشتن بە ئامانجێکی سیاسی. کەواتە ئەتوانین خستەنگەپێ تەواوی وزە نابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسییەکان بۆ گەشتن بە ئامانجێکی دوورمەودای نەتەوهیی وەک، بە پیشەسازیکردنی ولات یان گەیااندنی ناستی بەهەرداری و دەسەلاتی نەتەوهیی بە سنوورێکی دیاریکراو، بە ستراتیجی ناوبردە بکەین. بەم پێیە ستراتیجی، هاوسەنگە لە گەڵ میتۆدێکی گشتی بۆ گەشتن بە ئامانجێکی گشتی.

رەنگە ستراتیجی، هەمیشە بە ئامانجە سەرەکییەکی نەگات یان لە مەیداندا (چ سەربازی چ سیاسی) سەرکەوتوو نەبێت بەلام هەولێ ستراتیجی زانەکان ئەوەیە کە تووشی کەمترین شکست بێن.

بەلام بۆ گەشتن بە هەر ئامانجێکی گشتی ئەبێ لە چەن قۆناغ تێپەڕین. بە چۆنیەتی تێپەڕبوون لەم قۆناغانە و هەموارکردنی رێگا، تەکتیک دەگوترێ. چۆن لە جەنگێکدا گرتنەوهی گردیکی دیاریکراو بایەخێکی تەکتیکی هەیە، لە سیاسەتیشدا بە دەسپێنانی دلی چینی مامناوەندی بۆ ئەوەیکە لە هەلبژاردندا بە حیزبێکی چەپی دەنگ بدات، تەکتیک* لە ئەژمار دێت.

دەولەتەکان، لە پرۆسەی پێوهندییە نێودەولتییەکاندا ناچارن لە ناست سیاسەتی دەرەکی، دیدیکی ستراتیجیکی بە کار بێنن. لەم بۆچووندا رەنگە سیاسەتێک سەرکەوتن بەدەس بھێنێت کە پەسندی هەمووان نەبێت.

National Strategy

استراتژی ملی/راھبرد ملی

ستراتیجی نەتەوهیی

۱- پەرەپێدانی هاوسان و هاوناھەنگ بە ھیزە سیاسی و کەلتووری و ئەخلاقی و نابووری و سەربازییەکانی نەتەو و وەرگەخستنی ئەم ھیزانە.

۲- زانست و تەکنۆلۆجیای بەکارھێنانی دەسەلاتی سیاسی، نابووری، کۆمەڵایەتی، کەلتووری و سەربازی ولاتیک لە کاتی ناشتی و شەر بۆ گەشتن بە ئامانجە نەتەوهییەکان.

National Hymn

سرود ملی

سرودی نەتەوهیی/نیشتمانی

۱- سرودێکی رەسمییە کە بالائێنی روژی نەتەو و کەلتوور و داب و نەرت و میژووی ولاتیکە.

۲- ناوازیکی نیشتمانپەرەوانە و نایدیالییە کە لە کاتی فرمیدا بۆ ریزگرتن لە ولاتیک تۆمار نەکرت.

Dehumanization

انسانیت زدایی

سپرنەوهی مروڤایەتی

بەرەبەست کردن یان نەلیکردنی ئەندیشه و کەیفییەتی ئەو چالاکییانەی کە تابەتی مروڤە بن. سپرنەوهی مروڤایەتی، زیاتر لەخۆ بیگانەبوونە وەک لەوەیکە بیگانە لە سیستەم یان ستراکتوورێکی دەرەکی بێت. مارکس ئەم ھالەتە بە رەگەزێکی تێکەڵەنراوی بیگانەبوونێکی گشتی لە نیش و کار ناوبردە نەکرد کە لە ھەر سیستەمیکی کۆمەڵایەتیدا سەرھەڵدە و کرێکار ناچار ئەکات زیاتر لەوەیکە بۆ گەشە و نەشە خۆی

یان که سایه تیه که ی کار بکات، ته نیا بۆ پاراستن و هیشتنه وه و مانه وه ی خۆی مل ئەداته کار. ئیمڕۆ که ئەم زاراه به گشتی بۆ ئەو ئەرکه ماشینی و دووپاتیانە ی بەشی مۆنتاژ به کار ئەبرئ که بهردهسته کانی تاکوو ناستی کهرتیکی ماشینی دانه بهزینئ.

سزاریزم: بڕوانه قهیسەرگهریتی.

سکولاریزم

سکولاریسم

Secularism

سکولار له ریشهی لاتینی saeculum به مانای کاروباری ئەم دنیا وەرگیراوه واته جیهان پهرستی، ئەو شتە ی که پێوهندی بهم جیهانه خاکیه وه هه بێت. له زاراه ی سیاسی و فەلسەفیدا بریتیه له بڕوا هێنان به راگواستنی سەرچاوه له دەرگا ئایینه کانه وه بۆ کهسان یا ریکخواه ی نا ئایینی. واته گوی بۆ ئایین نه دان و له ئایین دا بران، جیا کردنه وه ی ئایین له کاروباری حوکمهت و جیهان به تابهت ی پهر وهرده و فیرکردنی قوتابیان. به پێی ئەم تیۆرییه، ئەو شتە ی که له کاروباری کۆمه لایهتیدا ره سه ن له ئەژمار دێت، سیاسه ته نه ک ئایین، چونکا ئایین شتێکی تاکه که سی و شه خسی به. سکولاریزم به واتای دنیا پهرستی و رهتکردنه وه ی هه موو شتێک جگه له دنیا و به ئەسل دانانی دنیا را فه ده کرت که و ابوو رهتکردنه وه ی ئایینیش ده گرت ه وه. بێرۆکه ی پێوړستی جیا کردنه وه ی ئایین له سیاسهت، ده گه رت ه وه بۆ ئەو کێشه مکیش و نا کوکیانه ی که له تیکه لکردنی شته رۆحی و ده روونییه کان له گه ل شته دنای ی و مادییه کان هات بووه ئاراه. ئەمیش سه ر هتا له کۆمه لگای مه سیحیه کان و رۆما خۆی نیشان دا. ئەمان بۆ پاساوی بیر و بۆچوونه که یان پشتیان بهم گوته یه ی عیسا پیغه مبه ر به ستبو که ده لئ: «مالئ قهیسەر بۆ قهیسەر و مالئ مه سیح بۆ مه سیح» واته عیسا به دینی خۆی و مووسا به دینی خۆی!

له سه ده کانی یاش چاخ ی رۆشن گه ری و یاش سه ره له دانی فەلسەفه کانی لیبرالیزم و دیموکراسی، ئەندیشه ی جیاوازی ئایین له سیاسهت به کرده وه پیا ده کرا تا راده یه که ئەم یستا ئەم بێرۆکه وه ک به شیک ی سه ره کی ده ستووری بنچینه یی و لاتانی رۆژاوی لی دهرهاتوه.

سکولاستیکیزم

فلسفه مدرسی / اسکولاستیسیسم

Scholasticism

ئەم زاراه له ریشهی لاتینی scholastica به واتای «وانه قوتابخانه ییه کان» وەرگیراوه. له سه ده کانی ناوه راس ت باس و گفتو گو زانستی و فەلسەفه یه کان پتر له ناو قوتابخانه و کلێسا و په رسته گه کان ئەنجام ده دران هه ر بۆیه باسه زانستیه کانی ئەو سه رده مه به زانستی سکولاستیک ناو بانگیان ده رکرد بوو. لایه نگرانی ئەم قوتابخانه یه ئیمان یان به لاهه گرنگ تر بوو له ئە قل و ناوه ز و پێیان وابوو که ئەبێ له پێشدا بڕوا و ئیمان مان هه بئ ئینجا بابه ته کان بفامێنن. به پای ئەمان، ئایین له لایه ن خودا وه به م رۆ هتا کرا وه و ئە قل نا توانئ له به رامبه ریدا ملهوړ ی بکات و ره تی بکاته وه. با وه رمه ندانی ئەم رێبازه له گه ل هه ر چه شه نه سه ربه خۆ یه کی

فېكرىدا نەييارن و تەنبا بە نووسراوھەكانى كىتئېي پېرۇز و بىنما فېكرىھەكانى ئايىنى مەسىھ پىشت ئەبەستىن.
ئەم فەلسەفە ئەگەرچى پىشتى بە ئايىنى مەسىھ بەستېبو، بەلام لە راستىدا جۇرئەك گەرانەوھ بوو بۇ
قوتابخانەكانى يۇنانى كۆن و لە ژئىر كارىگەرەي نىشتەمانى خەيالى و ئايديالى پلاتۇدا بوو. پاش
سەرھەلدانى رېئىسانس لە ئوروپا و پەيدابوونى ھزرقانان و بىرمەندانىك كە بىنماكانى سىكولاستىكىيان
خستەبەر گومان، ھەندى رېفۇرم بە سەر ئايىنى مەسىحدا ھات و رۇگا بەم قوتابخانە لىژىراو و جىگاي خۇي
دا بە رېئازى راسيۇئالىزىم.

سۆسىال ئىمپېريالىزىم سوسىال امپېريالىزىم Social Imperialism
يەكەم جار، لىنئىن، ئەم زاراوھى لە سالى ۱۹۱۶ بۇ بەرپەرچەدانەوھى كاؤتسكى و رېبەرەنى دىكەي سۆسىال
دىموكراسى ئەلمانىا بەكار ھىئاوھ و مەبەستى ئەوھ بووھ كە بە زمان لايەنگرى سۆشئالىزىمە و بە كەردەوھش،
سىياسەتى ئىمپېريالىستى پىادە ئەكات.

دوابەدوای دەرگەوتنى ناكۆكى و كىشەي ئايديۇلۇجىكى لە نىوان چىن و سۆقىت، چىنىي يەكان ئەم
زاراوھىان ھەك ناتۇرە، بە سۆقىتەكەنەوھ لكاند. ئەوان پىئان وابوھ كە سۆقىتەش زەلېزىكى ئىمپېريالىستىيە
كە دەخوازىت لە ژئىر ناوى سۆشئالىزىم، وئىراي دەسەلاتدارىيەتى بە سەر ولاتانى دىكە، دەسەلاتى سىياسى
خۇي بەسەريان داسەپىئنى و لە سەرچاوھ سىرووشتى و ئىنسانىيەكانى ئەم ولاتانە كەلك ھەربىگىرت. بە
واتايەكىتر، چىنىي يەكان لەو باوھەردا بوون كە سۆقىتەش ولاتىكى ئىمپېريالىستىيە بەس تەنبا
جىاوازىيەكەي ئەگەرئىتەوھ بۇ سىستەمى ئابوورىيەكەي كە لەبرى ئەوھى سەرمايەدارى تايىبەتى يىت،
سەرمايەدارى دەولەتتە. لايەنگرانى سۆسىال ئىمپېريالىزىم، ئىمپېريالىزىمى تازەپىنگەيشتووي سۆقىتەتيان، لە
ئىمپېريالىزىمى ئەمريكا و رۇژاوا بە مەترسىدارتر دەزانى.

سۆسىال داروئىزىم سوسىال داروئىزىم Social Darwinism
لە ميانەي سەدەي ۱۹ بۇچوونە ژۇنگەناسىيەكانى چارلز داروئىن لە سەر تىۋورىيە سىياسىيەكان كارىگەرييان
دانا. گرەيمانەكانى داروئىن لە سەر لايەنە جۇراوچۇرەكانى مەلمانئى تەكىدىيان دەرگە و پىۋەبوون كۆتېرۇلى
سىياسى لە لايەن كەمىنەيەكى سىياسى و سىستەمىكى ئابوورى سەرمايەدارى پاساۋ بەدن.
سپىئىسەر و گراھام سامنر، ھەك پىشەنگى سوسىال داروئىزىم، شەرى مان و نەمان يان لە دۇخ دەدا (واتە
كردوكۇشى گىئانلەبەرەن بۇ ژالىبوون بەسەر دوژمن و بارودۇخى وادا كە بىيانخاتە مەترسى لەناۋچوونەوھ)
بەلام لە لايەكى ترەوھ بىرمەندانىكى ھەك پارسۇنز و گامپلۇقىي و سىياسەتەدارانىكى ھەك بىسمارك،
چەمبرلېن و رۇزۋىلت جىاوازي رەگەزى و زايەند و پەرەسەندنى ئىستىعمار و شەريان بەھەند ئەگرت و بە
ھۆكارى مەلمانئى و كىشەمەكىشى نىۋان نەتەوھ و گروپەكانىيان دەزانى.

سۆسیال دیموکراسی سوسیال دموکراسی Democratic Socialism

لئیکى سۆشیالیزم و بزواتى کرىکارى له ئهژمار دیت که جهخت ئەکات له سەر بنه‌مای دیموکراسی بۆ گۆرناکرىیه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان و به‌وای به‌ریفۆرم (چاکسازى) هه‌یه نەک شۆپش. له بارى میژووبیه‌وه، سۆسیال دیموکراسی له پاش ئینتەرناسیۆنالی یه‌که‌م به‌دى‌هات. له‌و کاته‌دا زۆریه‌ی حیزبه‌ سۆسیالیسته‌کان که دواتر له «ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست» کۆمه‌لیان به‌ست، که‌متاکورتیک له‌ گه‌ل ژيانى سیاسى ولاتانى خۆیان یه‌کپارچه‌ بوون و یه‌کیان گرتە‌وه.

له بارى تیۆرییه‌وه له ئه‌وروپا بزاقى سۆسیال دیموکراسی تا راده‌یه‌کى زۆر دهره‌نجامی پیاچوونه‌وه به‌ مارکسیزم و ده‌ست به‌ردان له دۆگماتیزمی تیۆری بوو. دوا‌به‌دواى سه‌رکه‌وتنى بولشویزم* له سۆقیه‌ت، ریفۆرم‌خۆازه‌ سۆسیال دیموکراتیه‌کان به‌ یه‌کجارى لیک جیا بوونه‌وه و ته‌نانه‌ت به‌دژى یه‌کتر راوه‌ستان. دواى شه‌رى جیهانى دووه‌م، سۆسیال دیموکراته‌کان هه‌یمه‌نه‌ی خۆیان له ئه‌وروپای رۆژاوا به‌ ده‌ست هه‌ینایه‌وه به‌لام له ئه‌وروپای رۆژه‌لات سه‌رکوت کران. سیاسه‌تى حیزبه‌ ده‌سه‌لاتداره‌کانى سۆسیال دیموکراتى ئه‌وروپای رۆژاوا له روانگه‌ی هه‌ندى له هه‌ندامانى ئەم حیزبانە‌وه سازشکارانه‌ بوو، به‌م بۆنه‌وه له‌ نیوان با‌لى راست و چه‌پى ئەوان، کیشه‌ درووست بوو.

ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست له‌ سالى ۱۹۵۱، گرنگترین ئامانجه‌کانى بزواتى سۆسیال دیموکراسی به‌م جوړه‌ پیناسه‌ ئەکات:

سۆشیالیزم، خوازیارى جیگیربوونی سیسته‌میکه‌ له‌ برى سه‌رمایه‌دارى* که‌ تێیدا قازانجى گشتى به‌ سەر قازانج و به‌رژه‌وه‌ندى تاکه‌که‌سى زال بێت. بۆ گه‌یشتن به‌م ئامانجه‌ش ده‌بێ به‌رنامه‌یه‌کى و بۆ به‌ره‌مه‌یه‌نان دا‌به‌رژیت که‌ قازانجى هه‌مووان له‌ به‌رچاو بگرت. ئەم به‌رنامه‌ش به‌ کۆجیکردنى ده‌سه‌لاتى ئابوورى له‌ ده‌ستى که‌مینه‌یه‌ک سه‌رنا‌گرت به‌ لکو پێویسته‌یه‌کى چاودێریه‌کى دیموکراتیانه‌ و کاریگه‌ره‌ به‌ سه‌ر ئابووردا. که‌واته‌ سۆسیال دیموکراسی، له‌ گه‌ل پلاندانانى سه‌رمایه‌دارى و هه‌ر چه‌شنه‌ به‌رنامه‌یه‌کى تۆتالیته‌رى به‌ توندی دژایه‌تى ده‌کات چونکا هه‌ردوکیان له‌ به‌رده‌م چاودێری گشتى به‌ سه‌ر به‌ره‌مه‌یه‌نان و دا‌به‌شکردنى یه‌کسانى به‌ره‌مه‌مکان ته‌گه‌ره‌ سازده‌کەن. جا‌پنامه‌ی ئینتەرناسیۆنال سۆسیالیست، بانگه‌شه‌ی ئەوه‌ ده‌کات که‌ سۆشیالیزم به‌ده‌ر له‌ دیموکراسی به‌دى‌ نایه‌ و به‌ «سۆسیالیست» نا‌برده‌ کردنى هه‌ندى له‌ ولاتانه‌ی که‌ به‌ سیسته‌مى تۆتالیته‌رى ئیداره‌ ئەکرین، به‌ هه‌له‌ ده‌زانن. سۆسیالیسته‌کان بۆ پێشقه‌به‌ردنى دیموکراسیه‌ت له‌ پێشه‌سازى و ئاسته‌نگکردنى بوورکراسی، به‌هێز کردنى یه‌کیه‌تییه‌ کرىکاریه‌کان و به‌رپۆه‌به‌رانى کارگه‌کان به‌ پێویست ده‌زانن.

به‌ درزایی سه‌ده‌ی بیسته‌م، چ له‌ لایه‌ن بیردۆزان و چ جه‌ماوه‌ره‌وه، سۆشیالیزم به‌ واتای به‌رب‌لاوى حوکمه‌تکردن به‌ سه‌ر خۆدا هاو‌پنوه‌ند له‌ گه‌ل دیموکراسی له‌ قه‌لەم دراوه‌. به‌لام له‌ میانه‌ی ئەم سه‌ده‌وه تا هه‌لۆه‌شانه‌وه‌ی سیسته‌مى کۆمونیستی که‌ له‌ ۱۹۸۹ ده‌ستى پێکرد، سۆشیالیزم و دیموکراسی به‌ گشتى وه‌ک هاودژى یه‌کتر نا‌وبرده‌ کراون. هۆکارى سه‌ره‌کى ئەم گۆزانه‌ فیکریه‌ش نه‌گه‌رێته‌وه‌ بۆ هه‌لسۆکه‌وتى

دیکتاتورپانیهی دهولته تانی سوشیالیستی و تیکه ل بوونی کونه پهرستانه ی دهزگا سیاسیه کانی لیبرال – دیموکراسی له گه ل نابووری سهرمایه داری له ولاتانی سهرمایه دار.

دیموکراسی کومه لایه تی یان سوسیال دیموکراسی له سهره تای سده ی بیستم، له لایه ن ئیدوارد برنختاین، یه کیک له مارکسیه نه لمانیه کان هاته ناروه. برنختاین، رایگه یاند که پیش بینیه کانی مارکس ده برابره ی مهرگی سهرمایه داری و دواتر به ده سله ات گه یشتنی چیننی کریکار – که نه وده م نوقلانه یه کی زانستی له قه لهم درابوو – هه له و نادرستن. ده رکه وتنی نه م ناراستیه بووه هوی سهره لاندانی بزواتیک که به ناخی سوشیالیزمدا بچینه وه و به که لک وهرگرتن له پهرله مان و شیوازی ریفورم خوازانه. وهرچه رخنایک به ریبازه که بینیت که له م ناوه دا دیموکراسی کومه لایه تی، وه ک ناستیکی ناوه نجی سوشیالیزم و لیبرالیزم په سندن بکات.

دیموکراسی کومه لایه تی، سیاسه تیکی یه کسان خوازانیه که به وایه کی به هیزی به ده ولته تی خوشگوزهرانی نوئ هیه و به نه رکی سهرشانی ده ولته نه زانی که سهرله نوئ داراییه کان دابهش بکاته وه. سوسیال دیموکراسی، به نه ما نازادیخوازییه کان له بابته دیموکراسی نونه رابه تی و نابووری تاییه تی و ده ولته تی په سندن نه کات و سهرنج نه داته ریفورمی سیاسی و وه فاداری خویان به نارمانجی نه خلایق عه داله تی کومه لایه تی رانه گه یهن.

به باوه ری مارکسییه کان، دیموکراسی روظاوا دیموکراسی بوزرژوازییه که له خزمته چیننی سهرمایه داردایه. نه وان پیمان وایه که باشرین شیوازی دیموکراسی، دیموکراسی سوشیالیستییه چونکا له خزمته زورینه ی ههره زوری ره نچه رانه و به رژه وه ندیه کانیان به باشی نه پاریزی و ژیرخانه نابووریه که شی، مولکداریه تی گشتیه له پیناو که ره سته ی به ره مه مینان دا.

به پینی نه م مه راضه، له سیسته می سوشیالیستیدا، عه داله تی راسته قینه ی تاکه کان بی ره چا وکردنی ره گه ز و نه ته وه و نایین و زایه ند له هه موو بواره کان دابین نه کریت

Social Fascism

سوسیال فاشیسم

سوسیال فاشیزم

نه م زاراه له لایه ن کومونیسته نه یاره کانی مۆسکۆ به رۆلی یه کیه تی سؤقیه ته له و ولاته ده گوترا. به لگه ی لایه نگرانی نه م روانگه نه وه بوو که به گوزانی سؤقیه ته له دۆخی سوشیالیزمه وه بۆ هیزکی سوسیال ئیمپریالیستی چینیکی بورژوا ده سه لاتیان به ده سته وه گرتوه و بوونه ته هوی په ره سه ندنی فاشیزم له م ولاته دا.

Social Catholicism

سوسیال کاتولیسیم

سوسیال کاتولیسیزم

بریتیه له بزواتیکی فیکری که له کوتاییه کانی سده ی ۱۹ ده سته ی پیکردوه. نه م ریبازه خه باتی خوی به دژی سنعاتی بوون به شیوازی لیبرالیستی و هاوپی له گه ل قوتابخانه ی تاکه گه رایانه هیورتر کردوه.

لايەنگرانى ئەم رىئازە و يېزى بايەخدانان بە باوەرە ئايىنيەكانى خويان، بە بنەماي ريفورمى كۆمەلەيتىش بېروايان ھىيە. ئەو كاتولىكانەي كە خويان بە سۆسيال دەزانن، لە سەدەي نۆزدەھە بە دژى تاكگەرئىتى بىن سەروەرى كۆمەلگاي لىبرالى و ئابوورى لىبرالى دەست بەكار بوون. ئەم بزاوتە خەباتى خوي كىشاوتە ناو كۆمەلە كرىكارىيەكان و بە شيوازي تيؤرىك درئژە بە خەبات بەدژى تاكگەرئىتى و بىن باوەرە ئەدات.

سۆشئىاليزم

سوسىيالىسم

Socialism

سۆشئىاليزم لە ريشەي لاتىنى sociare بە واتاي يەكگرتن و پەيوەست بوون پىكەو، وەرگىراو. سۆشئىاليزم ماناي زۆرى ھەيە بەلام واتاي گشتى زاراو كە بريتەلە: «تيؤرى يان سىياسەتيك كە ئامانجەكەي خاوەندارىيەتي كردن يا چاوديرى كۆمەلگايە بە سەر ئامرازەكانى بەرھەمھىنان (سەرمايە، خاك، دارايى، تەكنۆلۆجى) و ەگەر پەختىنى ئەم شتەنە بە قازانجى ھەمووان. «بەم ھالەش مانايەكەي يەكلاكارا بۆ ئەم زاراو لە ئارادا نىيە چونكا چەمكى «خاوەندارىيەتي و چاوديرى گشتى» ەك ھەمىرئىكن كە ئاو زۆر ئەكيشن. گەنگەرتىن رەگەزى ھاو بەشى تيؤرىيە سۆشئىاليستيەكان جەخت كردنە لە سەر بالادەستىي كۆمەلگا و قازانجى گشتى بە سەر تاك و قازانجى تاكدا. لە روانگەي ميژووييەو، سۆشئىاليزم ھەلپىنى دەنگە بە دژى تاك باوەرەي و لىبراليزمى ئابوورى ھاوچەرخ.

ئەگەرچى وشەي سۆشئىاليزم وشەيەكەي نوپىيە و بەرھەمى رووداوەكانى سەدەي ھەژدەيە بەلام ھەندئ پىيان وايە كە پىشينيەي ئەم چەمكە دەگەرئەتەو بۆ سەروەندى ئەشكەوتنشىنى مەوژە كە ئەودەم ئىنسان ناچار بوو بە شيووي كۆمەلەكەي بژى. بەم جۆرە سۆشئىاليزمە دەگوتري «سۆشئىاليزمى سرووشتى». بەكارھىنانى وشەي سۆشئىاليزم ئەگەرئەتەو بۆ جىاوازيەك كە لە نيوان شۆرشى سىياسى و شۆرشى كۆمەلەيەتي بەرچاو دەكەوت كە ميژووي ئەم جىاوازيەش لە سەرەتاكانى ۱۸۰۰ بەملاو دەست پىنەكات. زاراووي سۆشئىاليزم يەكەم جار لە فيورىيەي ۱۸۲۲ لە رۆژنامەي سەن سيمۆن بلاو كراوەتەو. ھەندئ لە نووسەرەن لە سەر ئەم باوەرەن كە شكست ھىنانى شۆرشى مەزنى فرەنسا و رۆچوون بە ھەناوى ديكتاتۆرى ناپيلئۇندا دەرەنجامى ئەم راستىە بوو كە شۆرشەكە تەنيا شۆرشىيكي سىياسى بوو و لە رووكارى دامودەزگاي دەولەتيدا قەتيس ماو و شۆرشى كۆمەلەيەتي (بە مانا سۆشئىاليستيەكەي) لە ئەندىشە و شيووي ژيانى جەماوەر لە ئارادا نەبوو. ئەم شەوژە دەگەرئەتەو بۆ ماركس كە پىيى وابوو شۆرشى فرەنسا كەردەيەكەي سىياسى بورژوازانە بوو.

خائىكى گەنگە كە دەبى روون بگريئەو ئەمەيە كە شتئىكى تۆكە و يەك دەست بە ناوى سۆشئىاليزم لە ئارادا نىيە، بەلكوو دەبى باس لە سوسىيالىزمى جۆراوجۆر بگريئە كە زۆرەيان لە گەل نايدىولۇجياكانى دىكە تىئەلگيش بوون. لەم بابەتەو دوكترينىكى سەربەخۆ لە ئارادا نىيە و دەبى بە شىئەيى لە گەلیدا ھەلسوكەوت بگريئە چونكا ھەلئويستى زانى ماركسىزم لە ميژووي بزاوتى سوسىيالىستيدا بۆتە ھۆي ئەو كە ئەغلەب جار سۆشئىاليزم بە چاوي ماركسىزم سەير بگريئە. ماركسىزم، سۆشئىاليزمى ھەقىقىي نىيە بەلكوو

يەككەكە لە رەگەزەكانى سۆشئالىزىم.

زۆربەى لىكۆلەرانى سۆشئالىزىم، يەكسانى، بە بايەخى سەرەكى سۆشئالىزىم ئاۋىردە ئەكەن و گوتراۋە كە ھەر سۆشئالىستىك دەۋى زىا لە ھەموو شتەك يەكسان خواز بىت كەچى بە پىنچەوانەۋە ھىچ باسك لە ئازادى نەكراۋە. لەم روۋەۋە داكۆكى كردنى لەرادەبەدەر لە يەكسانى، بە واتاى رەتكدنەۋەى ئىمكانى ئازادى لىك دراۋەتەۋە. بۆيە دەللىن سۆشئالىستەكان ئاتوانن لايەنگرى لە ئازادى بكن.

ھەندئ جار گومان دەكرىت كە ھەموو سۆشئالىستەكان دەۋلەتخواز بن و بە جۆرىكى جياۋاز لە چەمكى دەۋلەت تىگەشتەن كەچى ئەمانە ھەلەيە. وئىناكردىنى سۆشئالىزىمى لايەنگرى دەۋلەت، ھاۋواتاى كۆمەلخۋازى دىتەۋە. كۆمەلخۋازى تەنبا مېتودىك نىيە بۆ ھەلەكشانى سۆشئالىزىم بەلكو خاۋەنى ستراتىجى بەھىزە كە زۆربەى سۆشئالىستەكان رەتيان كرۋتەۋە. لە لايەكى ترەۋە ئەغلەب ماركسىزىم لەگوڭن رىبازنىكى دەۋلەتخواز سەير كراۋە و ەك نمونەيەكى ئايدىالى دەۋلەتى سۆشئالىستى ئاۋەسرخواز سەير نەكرىت كەچى لە نووسراۋەكانى ماركس و ئىنگلەس، روانگەيەكى پۆزەتيف دەربارەى دەۋلەت بەدى ئاكرىت و ئەۋەى كە ديارە شروڤەيەكى يەكجار نىگەتيفە.

سەرھەلەنى ماركسىزىم لە ميانەى سەدەى نۆزدە، ۋەرچەرخانىكى گەۋرە بوو لە ئەندىشەى سۆشئالىستىدا چونكا لەم قۇناغە بەداۋە، كەمىتاكورتىك ھەموو بزاۋتە سۆشئالىستىەكان كەۋتتە ژىر كارىگەرى ئەم ئايدىۋلۇجياۋە. ماركسىزىم، خۇى بە «سۆشئالىزىمى زانستى» پىئاسە كرد چونكا ساعەى رىبازەكى لە سەر شىكارى كۆمەلەيتى و مېژۋىي و دۆزىنەۋەى «ياسا جەربىيەكانى» مېژۋو داناۋو.

سەرھەلەنى بولشۋىزىم لە سۆڤىيەت و سەرەكەۋتنى لە ۱۹۱۷ قۇناغىكى دىكەى مېژۋىي ۋەرچەرخانى سۆشئالىزىمە چونكا لە داۋى ئەم قۇناغە بوو (لە ۱۹۲۰)، بزاڤى سۆشئالىستى بە دوۋلقى سەرەكى كۆمۇنىزىم و سۆشئالىزىم دابەش كرا. تايەتەندى كۆمۇنىزىم. جەخت كردن بوو لە سەر ماھىيەتى شۆرشگىرەنى ماركسىزىم و بەدىھاتنى سۆشئالىزىم كەچى سۆشئالىستەكان ھىدى ھىدى لە خەسلەتى شۆرشگىرەنە و زانستىنەى ماركسىزىمەۋە بايانداۋە بەرەۋ خەسلەتى ئەخلاقى سۆشئالىزىم و نەرتەكانى دىموكراسى رۆژاۋىسى. بەم جۆرە، بزاۋتى سۆشئالىستى دوۋ بالى شۆرشگىرەنە و رىڤۇرمخۋاز*ى لى جيا بۆۋە و رىڤۇرمخۋازەكانىش، دواتر بە «سۆسىال دىموكرات» ئاۋيان دەركرى. ئوۋكە، پىئاسەى «سۆشئالىست» بە دەگەن بۆ كۆمۇنىستەكان بەكار دەبرىت.

سۆشئالىزىم لە گەل ھەر چەشنە پىئاسەيەكى بىنېركراۋدا نەيارە، چونكا بە پىي بۆچۈۋنى ماركس شىۋازى سۆشئالىزىم پىۋەندى ھەيە بە ھەلوۋمەرجى مېژۋىي و كۆمەلەيتەۋە. كەۋاتە رەنگە سۆشئالىزىم دەۋلەتى بىت يان لايەنگرى ئازادى تاكەكەس، ماركسى بىت يان لىبرال، شۆرشگىر بىت يان لايەنگرى ئىنتەرناسىۋنال*. بەلام لە سەر ئامانچەكانى سۆشئالىزىم رىككەۋتنىك ھەيە ئەۋرىش برىتەلە كۆمەلگايەكى بەدەر لە چىنايەتى لە سەر بىناغەى خۇمالىكردىنى دارايى و ئاۋەندە سەرەككەيەكانى بەرھەمەتيان. خەۋنى جىهانگىربوۋنى برايەتى، مۇڤايەتى و ئازادى لە ئىۋان ھەموو قۇتابخانە فىكرىيەكانى سۆشئالىزىمدا

ھاوبەشە.

خالىئىكى جياواز كە دەكرىئ ئامازەي پىي بىدرىت ئەۋەپە كە سۆسىيال دىموكراسى، تىدەكۆشىي بە شىۋازىكى دىموكراتىيانە دەست بە سەر دەۋلەتدا بگرىت بەلام سۆشىيالىزىمى شۆرشگىرەنە لە شوۋىن سىرپىنەۋەي دەۋلەتى ھەنوۋكە و دامەززانى دەۋلەتتىكى نۆيىيە لە رىئى دىكتاتورى پرۇلتارىيا (ماركسىزىم*، لىنىنىزىم*، كۆمۇنىزىم*).

بىي گومان تىۋرى و ئارىشە گىرنگەكان، بە پىي زەمەن و لە ۋلەتتەكەۋە بۆ ۋلەتتىكى تر جياوازيان ھەيە. سۆشىيالىزىم لە راستىدا براقىكە بۆ برەۋپىيدانى خۇشەختى و خۇشەزىۋى ھەموو كەسىك. ئەم بزاۋتە بە شوۋىن «گەرەترىن شادى و خۇشخالى بۆ زۇرتىرەن رادەي خەلك» ە، نەك بۆ بوۋنەۋەرىكى مېتافىزىكى ۋەك دەۋلەت كە تەنيا بۆ بەدىھاتنى خواستى ھەندى كەس ھاتىيەتە كايەۋە.

دۋاي ھەندى گۇرەن بە سەر بىنەماكانى سۆشىيالىزىم، ۋاتاكانى سۆشىيالىزىمىش گۇرەن بە سەردا ھاتۋە و چەندەھا لىقى جوراۋجۇرى لىي بۆتەۋە. بە گوتەي گىرىفىس نوۋسەرى برىتانىيىي، نىزىكەي ۲۶۱ جۇرى سۆشىيالىزىم ھاتۋە ئارۋە كە ھەركاميان پىنئاسەي خۇي ھەيە بەلام ۋەك ئامازەي پىدرا رەگەزى ھاوبەشى تىۋرىيە سۆشىيالىستىيەكان داكۋكى كىردنە لە سەر بالادەستىي كۆمەلگا و قازانچى گىشتى بە سەر تاك و قازانچى تاكەكەسدا. نەموۋنەكانى ئەم سۆشىيالىزىمانە برىتىن لە: سۆشىيالىزىمى پەرەسەندۋانە، سۆشىيالىزىمى زانستى، سۆشىيالىزىمى فابىيان، سۆشىيالىزىمى پىشەيى، سۆشىيالىزىمى ماركسى، سۆشىيالىزىمى لىبرال، سۆشىيالىزىمى پەرلەمانى و . . .

Guild Socialism

سوسىيالىسم صنفى

سۆشىيالىزىمى پىشەيى

لىقكى بزاۋتى رادىكالىزىمى ئەۋروپىيە كە لە سالى ۱۹۰۶ دامەززاۋە. ئەم بزاۋتە خوازىارى گەرەنەۋەيە بۆ سىستەمى پىشەيى سەدەكانى ناۋەپراست. لايەنگرانى ئەم بزاۋە چالاكىيەكانى خۇيان لە ناۋ يەكىيەتى و نەنجۈمەنەكاندا كۆدەكەنەۋە و قازانچ و بەرژەۋەندى كىركاران تەنيا لە رىگەي كارگە و دامودەزگاكاندا دەيىن و برۋايان بە دروستكىردنى يەكىيەتى پىشەيى ھەيە. بەم بۆنەۋە يەكىيەتى كىركارى رىك ئەخەن و بە شىۋەيەكى پىشەيى و نەنجۈمەنى، پىشەسازىيەكان بەرژەۋە دەبن. ئەم بزاۋتە رادىكالىستىيە لە ۱۹۲۵، دۋابەدۋاي ھەلۋەشانەۋەي «كۆمەلەي يەكىيەتتە نەتەۋەيەكان» لەناۋ چۈۋە و زۆرەي ئەندامەكانى چۈۋە ناۋ رىزى ئەندامانى حىزبى نۆبىباۋى كۆمۇنىستى برىتانىيا و نىستاش نەرىتەكانى لە حىزبى كىركارى برىتانىادا پىادە ئەكرىت.

Creeping Socialism

سوسىيالىسم خزندە

سۆشىيالىزىمى خىزۇك

دەستىۋەردانى بەكاۋەخۇي دەۋلەت لە كاروبارى كەرتى تاييەتى ئابۋور، بە سۆشىيالىزىمى خىزۇك پىنئاسە

کراوه. ئەم شتە لە ولاتانە روونەدات کە دەولەت و ڕەهەردە دەزگا ئابووریەکان، خۆمانی دەکات و دەست و بانی کەرتی تایبەتی لە ئابووردا بێستیتەوه و خۆی زیاتر بە کاروباری ئابووری سەرقاڵ بکات.

سۆشیالیزمی خەيالی سوسیالیسم تخیلی Utopian Socialism

ئەم زاراوه کە لە روانگەی مارکسیەکانەوه پەرچەکرداریک بوو لە بەرامبەر سیابەختی و بێعەدالەتیەکانی کۆتایی سەدەی ھەژدە و سەرەتای سەدەی نۆزدە، ھەنگری بیروکە و تیۆریگەلیکن کە لە لایەن ناودارانیکە وەک سەن سیمۆن، فۆریه، بوشه، کابە و لۆی بلان ئاراستە کرابوون. سۆشیالیزمی خەيالی، ناویک بوو کە کارلۆ مارکس، بۆ پیناسەکردنی ھەموو ئەو بزات و رێبازە مژاوییانەیی کە پیشتر لە ئارادا بوون بەکاری ھینابوو.

سۆشیالیزمی زانستی سوسیالیسم علمی Scientific Socialism

بە باوەری کارلۆ مارکس (۱۸۸۲-۱۸۱۸) سۆشیالیزم، لیکۆلینەوهی زانستیەکانی کۆمەلگا و ھەلومەرجی ئابووری و تەکنیکی بە پێیست دەزانی تاکوو بەم بۆنەوه واقعەکانی کۆمەلگا و یاساکی داسەپاو بەسەر یا بناسرین و بەسەر ئاریشەکانی سەرمايەداری* دا زال بین. سۆشیالیزمی زانستی لە لایەن ھەردوو رێبازی مارکسیزم و کۆمۆنیزم پەسند کراوه بەلام دەرەنجامی توێژینەوهکانی ھەندئ لە سۆشیالیستەکان ئەم راستییە دەرئەخات کە سۆشیالیزم یا تەنانت مارکسیزمیش، دیاردەیکە زانستی نییە چونکا پینان وایە کە ھیشتا کۆمەلناسی نەیتوانیوه بە پلە و پینگە زانستی بگات و ھە زانست ناوبردە بکریت. جگە لەمەش ھەندئ لە رووداوەکان و واقعەکانی ھاوچەرخی پیشبینییە - بە روالت زانستی - یەکانی مارکسیان بەدرۆ کردۆتەوه. کەواتە بە واتایەک، باسکردن لە سۆشیالیزمی زانستی بانگەشەیکە نازانستیەیکە.

سۆشیالیزمی شوێشگێرانه سوسیالیسم انقلابی Revolutionary Socialism

ئەم جۆرە سۆشیالیزمە کە تاکۆرتیک مارکسیزم* پەسند ئەکات بەلام ھەموو جۆرە مژووویەکی رژیمی کۆمۆنیستی رەت ئەکاتەوه و قایل نابیت بە رێبەراییەتی کردنی جیھانی لە لایەن سۆقیەت یان ھەر ولاتیکی ھاوشیو کە لە سەرۆکی حیزبە کۆمۆنیستیەکانەوه بێت. دەرکری بلین ئەو مارکسیانەش کە دژی لینین و ستالین بوون، سەر بە سۆشیالیزمی شوێشگێرانه بوون. لە تروتسکی و تیتو و رۆزا لۆکزامبۆرگ و جیللاس و ھە بگرە تا ئەو گرووپە جێزواوچۆرانەیی کە لەم دوايانە لە کۆمۆنیزم جودا بوونەوه، ھەموو بە سۆشیالیزمی شوێشگێر پیناسە دەرکرن.

سۆشیالیزمی مارکسی سوسیالیسم مارکسی Marxian Socialism

بە پینی بۆچوونەکانی مارکس، سۆشیالیزمی مارکسی بریتیەلە سۆشیالیزمی زانستی یان کۆمۆنیزم کە

بەو پێتھە پرۆژەى رەگەرەبەخەش و شۆرەشگێرەنە و رووخێنەرى سەرمايەدارى بە ئەنجام ئەگەيەنیت. ئەم جۆرە سۆشیاڵیزمە لە رەوتى بەدیھاتنى مێژوویى خۆیدا چەند لقیكى وەك سۆشیاڵیزمى روسى و سۆشیاڵیزمى چینی لیکەوتەو کە ئەوانیش بە پێى مەرام و رێبازى رێبەرەکانى بە چەند لقیكى تر دابەش بوون. تیۆرى ماركسیستى سۆشیاڵیزم، لە سەدەى بیستەمدا زاترین رێبازى سۆشیاڵیستى بوو کە بە خەمڵاندنى ئەم تیۆرییە لە لایەن لینن و مائۆتسەتۆنگ لە ئەزموونى شۆرشى چین، لە زۆربەى ناوچەکان و ولاتانى جیھان گرنگایەتى پێدراو.

مارکس و لایەنگرانی، سۆشیاڵیستەکانى بەر لە خۆیان بە سۆشیاڵیستى خەيالى لە ناو سیستەمیكى سەرمايەدارى ناوبردە ئەکەن کە تێیدا ئابوورى ولات لە سەر بناغەى خواھەندارىتێى تايبەتى ئامرازەکانى بەرھەمھێنان بنیات نراو بەلام لە سۆشیاڵیزمى ماركسیدا خواھەندارىتێى کارگە و ئامرازەکانى بەرھەمھێنان دەدرێ بە رەنجدەرەن و زەحمەت کێشان.

Christian Socialism

سوسیاڵیسم مسیحی

سۆشیاڵیزمى مەسیحی

ئەم بزائوتە لە ئاویتە کردنى چەمكى ئەخلاقى مەسیحیت و چەمكى كۆمەلایەتى سۆشیاڵیزم پێكھاتوو و ولادمادەنەویەك بوو بەو ئاكوكیە زانستیەنەى كە لە ھەناوى كۆمەلگای سەرمايەدارى پێشەسازى و ئامانجەكانى سەرى ھەلدا. سۆشیاڵیزمى مەسیحى پێى وایە كە ئامۆزگارەكانى ئینجیل دەتوانن لەم بارودۆخە دژوارەدا كێشەكانى مرۆڤە چارەسەر بكات و بۆ گرتە ئابووریەكانى كۆمەلگا وەك بێكارى و ھەژارى خەلك، رێگاچارە بدۆزیتەو.

ئەم بزائوتە لە دەوروبەرى سالى ۱۸۰۰ لە بەرىتانیا دەستى پێكرد و لایەنگرەكانى، بە دژى دەستەنگى و نەدارى چینی كرێكار دەنگیان ھەلپى و دەیانویست ژيانى ئەم چینه ھەژارە بە پێى ئایینی مەسیحیت ببوژیتەو. سۆشیاڵیزمى مەسیحى بە پێچەوانەى سۆشیاڵیزمى خەيالى* بەرنامەكانى خۆى لە سەر رێبازى روون و ئاشكرای ئایینی دامەزراندبوو. لە دواى شەپرى جیھانى دووھەم، چەندەھا حیزبى سیاسى لە ولاتانى ئەوروپای رۆژاوا دامەزران كە سەر بە ئایدیۆلۆجیای سۆشیاڵیستى بوون و بە شینوازی جۆراوجۆرى لایەنگرى مەسیحیت بوون. بەھاكانى سۆشیاڵیزمى مەسیحى بریتین لە: یەكسانی، ھاوبەشیتى، ئاشتى، برايتى، لابردنى ناتەبابى و دژایەتى لە گەل ھایراكى كۆمەلایەتى.

Unknown Soldier

سرباز گمنا

سەربازى ئەناسراو(سەربازى ون)

لە زۆربەى ولاتان بووئە باو كە تەرمى سەربازىكى ئەناسراو وەك نوێنەر و سیمبۆلى ھەموو كوژراوانى شەڕ لە شوێنێكى تايبەت بنێژن و لە گۆپەكەى رێژ بگرن. دیاردەى سەربازى ئەناسراو یا سەربازى ون، یەكەم جار لە بریتانیا داھات تاكوو ھەركەس لە شەڕدا كەسیكى لە دەست داویت، تەرمى گۆپى سەربازى ئەناسراو بە شەھیدی خۆى بزانی.

سهر به‌خوئی سیاسی

استقلال سیاسی

Political Independence

بریتیه له: ده‌سه‌لاتی ده‌وله‌تیک له مهر به‌رتوه‌به‌رایه‌تی و راپه‌راندنی کاروباری ناوخوئی و ده‌ره‌کی ولاته‌که‌ی خوئی، به‌ بئ راگرتنی دلی ده‌وله‌تیکی تریان گرینگی نه‌دان به‌ رازی بوونی ده‌وله‌تیکی بیگانه.

سهر په‌رشتی

سرپرستی / قیمومت

Trusteeship

ده‌زگایه‌کی نیونه‌ته‌وه‌یی به‌ که‌ به‌و پنیه ده‌وله‌تانیک، له ژئر چاودیری ریکخواوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتوه‌کان، له‌گوین سهر په‌رشت، ئیداره‌کردنی سهرزه‌مینیک دیاریکراو به‌رعوده‌ ئه‌گرن تاکوو ئه‌م سهرزه‌مین به‌ره‌و خودموختاری یا سهر به‌خوئی» راپیچ بکه‌ن. ده‌وله‌تی پئ سپێردراو، مافی لکاندن ئه‌و سهرزه‌مین به‌ خاکی خویه‌وه‌ نییه.

ئه‌م سهرزه‌مینانه، داگیرکراوی ده‌وله‌تانی تیکشکاری شه‌ری یه‌که‌می جیهانی بوون که‌ له‌ لایه‌ن ده‌وله‌تانی سهرکه‌وتوو له‌ شه‌ردا له‌جیاتای لکاندن به‌ خاکی خوین، سپێردانه ده‌وله‌تانی سهر په‌رشتکار. (بۆ وینه سهر په‌رشتی کردنی فه‌له‌ستین له‌ لایه‌ن بریتانیا، پاش هه‌له‌وشانه‌وه‌ی ئیمپراتوری عوسمانی)

ئو سهرزه‌مینانه‌ی سهر په‌رشتی ده‌کرین، ره‌نگه‌ ستراتیجیکی نه‌بن. هه‌له‌ب‌ت ئه‌م دابه‌شکاریه‌ ژۆر روون نه‌کراوه‌توه‌ و ته‌نیا یه‌ک سهرزه‌مین «ستراتیجیک» ناوبرده‌ کراوه‌ ئه‌ویش «کۆمه‌له‌ دورگی پاسیفیک» به‌ که‌ له‌ لایه‌ن ولاته‌ یه‌ک‌گرتوه‌کانی ئه‌مریکاوه‌ سهر په‌رشتی ده‌کریت.

ئه‌م ئه‌رکه‌ له‌ ریکخواوه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌ک‌گرتوه‌کاندا وه‌ک یه‌ک‌یک له‌ نه‌ستوونه‌کانی ریکخواو، به‌ نه‌نجومه‌نی راسپاردنه‌کان سپێردراوه‌ که‌ ئه‌ویش له‌ سالی ۱۹۹۰ به‌ملاوه‌ و له‌ دوا‌ی وه‌رگرتنی سهر به‌خوئی کۆمه‌له‌ دورگی می‌کۆنزی کۆتایی پئ هات.

سهرمایه

سرمایه

Capital

له‌ روانگه‌ی نابووری کلاسیکدا سهرمایه‌ بریتیه‌ له‌ هۆکاری به‌ره‌مه‌ینانی سه‌روه‌ت و سامان به‌ یارمه‌تی هۆکارگه‌لیکی وه‌ک مرۆف، سه‌روشت و نامرازی کار. له‌ روانگه‌ی نابووری سۆشیا‌لیستی، سهرمایه‌ یه‌ک‌یک له‌ مه‌رجه‌کانی کاره‌ و خۆبه‌خۆ له‌ ره‌وتی فراژبوونی به‌ره‌مه‌یناندان خرخی نییه‌ به‌لک‌وو کوتومت بۆ کالای به‌ره‌مه‌ینراو رانه‌گوزریت. چه‌ن جۆر سهرمایه‌ له‌ نارادایه‌ که‌ بریتین له‌: سهرمایه‌ی مالی (درا‌ف)، سهرمایه‌ی ته‌کنیکی (نامرازی ماددی به‌ره‌مه‌ینان)، سهرمایه‌ی ناودار (به‌شداری به‌ناو له‌ کۆمپانیاکان)، سهرمایه‌ی یاسایی (مافی خاوه‌نه‌که‌ی ده‌پاریزێ).

سهرمایه‌ (کاپیتال)، هه‌روه‌ها ناوی کتینیک‌کی کارۆن مارکس (۱۸۱۸-۱۸۸۳)، فه‌یله‌سوف ئه‌لمانیه‌ به‌ تیتیدا رژیمی سهرمایه‌داری* خستۆته‌ به‌ر ره‌خنه‌. به‌رگی یه‌که‌می ئه‌م کتینه‌ له‌ کاتی ژبانی خویدا له‌ سالی ۱۸۶۷ ب‌لاو کرایه‌وه‌ به‌لام دوو به‌رگه‌که‌ی تری که‌ کۆتایی پئ نه‌هاتبوو له‌ لایه‌ن ئینگله‌سه‌وه‌ ته‌واو کرا و دوا‌ی

مەرگی مارکس له سالانی ۱۸۸۵ و ۱۸۹۴ ب‌لاو کرایه‌وه. ئەم کتێبه به «ئینجیلی کۆمۆنیزم» ناونانگی ده‌کردوه.

Capitalism

سەرمایەداری

سەرمایەداری

سەرمایەداری (کاپیتالیزم) له وشەى capital به واتای سەرمایە وەرگیراوه بە‌لام له زاراوه‌دا به‌و سیستمه ئابوورییه ده‌گوترێ که له پێشدا له سەردهمی شۆرشى پێشه‌سازى له ئەوروپای رۆژاوا و ئەمریکا سەری هە‌ل‌دا و دواتر، ولاتانی رۆژه‌لاتیشی گرتە‌وه. لەم سیستمه‌دا له‌ ب‌واری نامرازه‌کانی به‌رهه‌مهێنان له‌بری ئەوهی بۆ به‌رهه‌مهێنانی ئاسایی، له‌ هێزی ئینسانی و ئاژەل‌ کە‌ل‌ وەرگیریت، کەرەستەى میکانیکی (مە‌کینه) بۆ به‌رهه‌مهێنانی باشت‌ر به‌کار دێت.

له‌ باری میژویییه‌وه، سەرمایەداری وه‌ک به‌شیکى بزاوتى تاک‌ باوه‌پى له‌ ئەژمار دێت. له‌ به‌ستینی ئایین‌دا ئەم سیستمه هە‌ندێ ریفۆرمى به‌ دوا خۆیدا هینا. له‌ زانست و په‌روه‌رده‌دا بووه‌ هۆی گه‌شه‌سەندنی زانستی فیزیا، له‌ پێوه‌ندیه ئینسانیه‌کاندا زانسته‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی لی‌ کە‌وته‌وه، له‌ زه‌مینه‌ی سیاسەت، بناخه‌دانه‌ری حوکمه‌ته‌ دیموکراتیه‌کان بووه‌ و له‌ ئابووریشدا سیستمى سەرمایەداری هینایه‌ گۆڕی. لەم رووه‌وه گریمانەى «شارستانیه‌تى سەرمایەداری» به‌ گریمانەیه‌کى راست و ره‌وا ده‌رئەچێت. ئەم گریمانە بانگه‌شه‌ى ئەوه‌ ده‌کات که سەرمایەداری، ته‌نیا سیستمێکى ئابوورى تايبه‌ت نیه‌، به‌‌ل‌کوو سیستمێکى کۆمه‌لایه‌تى تۆکمەش له‌ ئەژمار دێت.

زاراوه‌ى سەرمایەداری، زیات‌ر له‌ لایه‌ن سۆسیالیسته‌کان - به‌ تايبه‌ت مارکسیه‌کان - به‌ره‌وى په‌یدا کرد ئه‌ویش سیستمێکه‌ تێیدا خاوه‌نداریتی تايبه‌تى سەرمایه، مەرجى سەرکه‌یه بۆ سیمای ئابوورى و سیاسى و ئەم ره‌وته‌ش به‌دى هینە‌رى جۆزیک ته‌کو‌زى کۆمه‌لایه‌تى تايبه‌ته‌ که تێیدا چینی ده‌سه‌لاتدار (که‌ پێى ده‌گوترێ سەرمایەدار یان بورژوا) له‌ هێزی به‌رهه‌مهینى کۆمه‌لگا به‌ قازانجى خۆى کە‌ل‌ وەرده‌گرێ.

یه‌کێک له‌ بنه‌ماکانى سەرمایەداری، ئابوورى بازاره. له‌ سەردهمی پێش سەرمایەداری‌دا به‌ گشتى ئابوور، خۆمالى و سه‌رىشک بووه. خێزان خۆى پێداویستیه‌کانى خۆى به‌ شێوه‌ی ئالوگۆپرکردنى شمه‌ک دابین ئە‌کرد. دابه‌شکردنى ئیش و کار له‌ گۆڕیدا نه‌بووه‌ و هەر خێزانی‌ک ناچار بوو چه‌نده‌ها کار و ئه‌ركى جیاوازه‌ به‌ نه‌ج‌ام بگه‌یه‌نێت. به‌‌لام له‌ ئابوورى بازاری سیستمى سەرمایه‌داریدا کار و ته‌وزیم به‌ پێى لێهاتووبى و کارزانی دابه‌ش ئە‌ک‌رێت و هەر کە‌سه ته‌نیا ده‌توانێ به‌شیکى هه‌ره‌ بچووک له‌ پێداویستیه‌کانى خۆى، به‌ پێى لێهاتووبى و شاره‌زایی خۆى دابین بکات.

یه‌کیکی‌تر له‌ بنه‌ماکانى ئابوورى بازاری سەرمایه‌داری، ململانی‌یه. له‌ ئابوورى مۆدێرن بۆ به‌رهه‌مهێنانى کالا و خزمه‌تگوزاریه‌کان، ئالته‌رناتیفى ململانی‌ چ به‌ شێوه‌ی مۆنۆپۆلکردنى تايبه‌تى یان مۆنۆپۆلى یاسایی، له‌ ژێر ده‌ستى ده‌وله‌تدايه. یه‌کیکی‌ تر له‌ تايبه‌ته‌ندیه‌یه‌کانى سیستمى سەرمایه‌داری، بنه‌رته‌ى قازانجه. ئابوورى سەرمایه‌دارى زنده‌تر له‌ هەر سیستمێکى ئابوورى دیکه ده‌رفه‌ت بۆ وه‌چنگ هینانى

قازانچ ئەرەخسىنى. ئەم جۆرە ئابورىيە ئازادى بازىرگانى كىردن و پىشە و ئازادى مال و دارايى و رىككەوتن زەمانەت دەكات.

گەشەى سەرمایەدارى ھاویەندە بە گەشەى بازىرگانى كە تىیدا سەرمایەدارى گەرە، بە سەر دانوستاندا شارەزا دەبن. پاش سەرھەندانى شۆرشى پىشەسازى قۇناغى سەرمایەدارى دەست پىشەكات. لەم سەروبەندەدا خاوەنى كۆمپانىا گەرەكان و رىكخراوە ئابورىيەكان، دەست ئەگرن بە سەر پېۋسەى بەرھەمەتئاندا.

سەرھىجام قۇناغى سەرمایەدارى (دارايى) دىتە كايەوۋە. لەم قۇناغەدا دەسلەتلى ئابورى ھىدى ھىدى دەكەيتە دەست خاوەن بانكەكان و پارەدارە قەبەكان، ئەمانىش بە پارەى بەردەستىيان ھەموو كۆمپانىا پىشەسازىيەكان مۇنۇپۇل دەكەن. بەم ھالە دوابەدواى ھەر قۇناغىك، سەردەمەكەى پىشەو ناسپىرەتقەوۋە ھىچكام لەم قۇناغانە ناتوانن بە سەر ھەموو پانتاى ئابورى ولاتىكدا بە تەواوتى زال بىن.

ھەندى جار باس لە قۇناغى چوارەمىش ئەكرىت كە ئەویش پىنى دەللىن «سەرمایەدارى دەولەتى». ئەم زاراۋە بۇ ھەر جۆرە سىستەمىكى ئابورى دەولەتى بە كار ئەبرىت. جارى واش ھەيە بە تەوس و رەخنەوۋە بۇ سىستەمى ئابورى ولاتانى كۆمۇنىستى بە كار ئەبرىت.

سەرمایەدارى دەولەتى: بىروانە سەرمایەدارى.

سەرمایەى كۆمەلەيتى

سەرمایە اجتماعى

Social Capital

ئەم زاراۋە بە واتاى نۆى، پىنكەتەى كەلتورى كۆمەلگەى مودىرنەيە كە لە چاخى رۆشنگەرىيەوۋە لە سەر بنەماى عەقلىيەت و ھوكمەتى قانۇن دامەزراۋە. لەم سالانەدا چەمكى سەرمایەى كۆمەلەيتى لە لايەن بىرمەندانكى ۋەك بۇدىز (۱۹۷۹)، كالمەن (۱۹۸۸) و پۇنتام (۱۹۹۳) شىۋە كراۋە. فۇكۇياما، سەرمایەى كۆمەلەيتى بە رىبازىكى ناپەسى دەزانى كە ھارىكارى نىۋان دوو يا چەند كەس مسۇگەر دەكات. ئەو رىبازەى كە سەرمایەى كۆمەلەيتى پىكدىننىت، لە ھارىكارى دوو قۇلىيەوۋە بگرە تا نايىن و ناھەنگى رىكپىك و ئالۇز (ۋەك مەسىحىيەت و ئىسلام) ھەمچەشەن و جۆرەجۇرن. بە باۋەرى فۇكۇياما، دەولەتەكان ئەتوانن ھەم رىژەى سەرمایەى كۆمەلەيتى بىنە سەرەو ھەم نەھىلن كورت و كۆر بىتەوۋە. ھەلبەت دەولەتەكان ئامرازى بەدىھىتئانى شىۋازە جۇراۋجۆرەكانى سەرمایەى كۆمەلەيتىيان بەدەستەوۋە نىيە. چۇنكا سەرمایەى كۆمەلەيتى بەرھەمى ئايىن، نەرىمى كۇن، ئەزمۇنى ھاۋەشى مىژۋىيى و كۆمەلنى ھۇكارى بەدەر لە كۆنترۇلى دەولەتە. لە لايەكى ترەو تەنيا شۆننىك كە دەولەتەكان دەتوانن بە شىۋەيەكى راستەوخۇ لەسەر سەرمایەى كۆمەلەيتى كارىگەرى دابنىت، پەرەردەيە.

سەرۆك/پىشەوا

رەبىر / لىدر

Leader

بە واتاى رىبەر، پىشەوا، سەركرەدە و فەرماندە يە. سەرۆك، برىتتە لە كەسايەتتەك كە بەھۆى توانست و

لېۋەشاۋەيەكى تايىبەتەۋە دەپتە خاۋەن پىنگە ۋە مەقامىكى بەرز بۇ رېبەرايەتى ۋە سەرۋىكايەتى كىردىنى لايەنگران ۋە خەلكانى ژىردەستى. سەرۋىك، بە ئاۋىتەكىردىنى توانايى ۋە لېۋاتوۋىيى لايەنگرانى لە گەل توانستەكانى خۇي، رېبازىكى نۆژەن ئەدۋىتەۋە بۇ گەيشتن بە ئامانجەكانى. سەرۋىكىك كە لووتكەى خەبات ۋە پېشەنگى مېژوۋىيى بېت، دەتوانىت رەۋتى روداۋە مېژوۋىيەكان ۋە گەيشتن بە ئامانجەكان خىراتر يان ھىۋاشتر بكات. رېبەران، لەم حالەتەدە دەتوانن دەۋرى پېشەنگى كاروان بگېرن يان بېنە ھۇي دواكەۋتوۋىيى نەتەۋەيك.

ھەر سەرۋىكىك لە پاش تېپەركىردىنى چوار قۇناغ، بېيار دەردەكات: پىلاندانان، رېكخستىن، رېبەرايەتى ۋە كۆتۈرۈل (چاۋدىرى). لەم رېگەدا ھەتا رېكار زياتر بېت، بېياردان دژۋارتەر دەپىت. سەرۋىكى لېۋاتوۋ بە ھۇي ئەم چەن خالە سەرگەۋتوۋ دەپىت: بېيارەكانى ھەمىشەيى ۋە بېرەۋىيى بېت، ۋەگەپرخستىنى خىرا ۋە بەجىيى ئەندامان ۋە دەروون پاكى لە دەسەلاتدارىيدا.

لە رابىردودا ھىزى جەستەيى، توانايى دۆست راگرتن، وشىيارى ۋە زىرەكى ۋە ناسىنەۋەى مەترسىيەكان، گىرنگىرتىن تايىبەتەندى سەرۋىك بوۋە بەلام ئىمېۋكە زانست ۋە مەعرفە، توانايى بەرپۈەبىردن ۋە راپەراندىن، پاراستىنى بەرپۈەۋەندى ئەندامان ۋە دامەزاندنى بەجى ۋە شىۋاي ئەندامان، فەكتەرى گىرىنگ لەئەژمار دىن.

Presidency

رياست جمهورى

سەرۋىك كۆمارىي

برىتتېيە لە: پىلە ۋە پاىيە ۋە ئەرک ۋە تەۋىزىمى سەرۋىكى ئەنجومەنى ۋەزىرانى دەۋلەتى ھەلپىژىردراۋ لە ۋلاتىكى كۆمارىدا. بە پىيى ماھىيەتى پىلە ۋە پاىيە سەرۋىك كۆمارىي لە سىستەمى كۆمارىدا دوو شىۋازى سەرۋىكايەتى ئەپىندىرى: لە ۋلاتە يەكگىرتوۋەكانى ئەمىرىكا ۋە كۆمارىيەكانى ئەمىرىكا لاتىن، كارى «سەرۋىكى ۋلات» ۋە سەرۋىكى ھوكمەت يەككىكە ۋە ھەمو ئەرک ۋە كارىدەكان لە پىلە ۋە پاىيە سەرۋىك كۆمارىدا كۆپۈتەۋە. بەلام لە ۋلاتانىكى ۋەك كۆمارى فېدېرالى ئەلمانىا ۋە ھىندىستان ۋە ئىتالىا ۋە زۆربەى كۆمارىيەكانى دىكە سەرۋىك كۆمار، تەنبا سەرۋىكايەتى ۋلاتى لە ئەستۋيە ۋە كارى بەرپۈەبەرايەتى ھوكمەت لە ئەستۋى رايۇنكار يان سەرۋىكى ئەنجومەنى ۋەزىراندايە. جىۋازىيەكى دىكەش لە نىۋان ئەم جۈرە ھوكمەتەندە ھەيە ئەۋىش ئەگەپىتەۋە بۇ ھەبوۋنى پەرلەمان. لە ۋلاتەيەكگىرتوۋەكانى ئەمىرىكا ۋە ئەمىرىكا لاتىن سەرۋىكى ۋلات ۋە بەرپىسى بەرپۈەبەرايەتى، يەك كەسە (سەرۋىك كۆمار) كە ئەۋىش سەربەخۋ لە ئەنجومەنى ياسادانان ۋە بە دەنگى راستەۋخۇ خەلەك بۇ ماۋەيەكى دىيارىكارا ھەلدەپىژىردىت. بەلام لە ھوكمەتى پەرلەمانىدا ھەلپىژاردنى بەرپۈەبەرى ۋلات يا ئەنجومەنى ۋەزىران، لە ئەستۋى پەرلەماندايە ۋە تا ئەۋكاتە لە پۇستى سەرۋىكايەتى دەپىت كە دەنگى مەمانەى زۆرىنەى پەرلەمانى بىردىپىتەۋە.

salafiyyat

سلفىت

سەلەفىيەت

سەلەفىيەت، رېچكەيەكى ئايىنى ئىسلامىيە كە بىرۋى بە گەپانەۋە ھەيە بۇ ئىسلامى راستەقىنە، ۋاتە ئىسلامى سەردەمى پىغەمبەر. بىرۋكەى ئەم رېچكەيە لە لايەن كەسانىكى ۋەك سىد قوتب (۱۹۰۶-۱۹۶۶) ۋە

حسن البناء (۱۹۴۹-۱۹۰۶) له ولاتی میسر داریزرا. سهله فییهته له هه مان سه ره تاوه به هو ی دوگما فیکریه کوشنده کانییه وه تووشی نسکو ده بی و نه مهش ده بیته هو ی دو به ره کی له ریبازه که و بویه دوو گروپی جیاوازی لی ده که ویتنه وه: یه که م، گروپی سه له فی ته بلیغی به ریه رایه تی ناسرالدین ئالبانی (۱۹۹۹-۱۹۱۴) ناسراو به شیخ محمد ناسر ئالبانی که یه کیک له شارحه ئایینییه کانه و خاوه نی ده یان کتیب و نوو سراوه ی ئیسلامیه. گروپه که ی دیکه، واته سه له فی جیهادی له سر ئه م بپروایه له نگه ر ئه گرت که نه گه ر بپتوو بپرومان هه بی به ئیسلامی سه رده می پیغمه به ر، ده بی هه موو ئه ر که و فرمانه ئیسلامیه کان به ته واوه تی جیه جی بکرین و ئه رکی جیهادیش له جومله ی ئه رکه سه ره کییه کان (واجبات) له قه له م ده دن. کیشی نیوان سه له فی جیهادی و سه له فی ته بلیغیش له سر ئه م چه مکیه.

سه له فی ته بلیغی پنی وایه که جیه جی کردنی ئه رکی جیهاد، پتویستی به که شو هه و و هه لومه رچی تاییه ته و کاتیک ئه م فه رزه ئایینییه ده بیته ئه رکی سه رشان که دوژمنکی بیانی له ولاتی کافرا نه وه هیرش بکاته ولاتی موسولمانان ئینجا موسولمانان بویان هه یه له خویان به رگری بکه ن و له گه لیان بکه ونه شه ره وه. به لام سه له فی جیهادی، پنی وایه که موسولمانان نابی چاوه پروانی هیرشی کافره کان به مینه وه به لکوو ده بی هه میشه هیرش بکه نه سه ریان به شکم به زه بری شمشیر داوه تی ئیسلامیان بکه ن و بیانخه نه سه ر ریگی راست. له دیدی ئه مانه وه را ده ی ئیماندا ری راسته قینه له ئه نگه سه ته کانی ده ست وپی تینا په ریت و به م بونه وه هه موو جیهان ته نانه ت ولاتانی ئیسلامیش به شیای کوشتن ده زانن. سه له فی جیهادی بو پتویه ندی نیوده وه لته ی بپروای به دیپلوماسی* و وزه ی قه له م نییه به لکوو ته نیا بیر له ته قانده نه وه و تیرۆر و کوشتن و بپرن ده کات. حوکمه تی راسته قینه له جیهاندا لای ئه مانه، ته نیا حوکمه تی تالیبانه که له سا نی ۲۰۰۱ له لایه ن هیزه کانی فره نه ته وه له ئه فغانستان رووختنرا. سه له فی جیهادی له ناو کوردستانیش خاوه نی پیگه یه کی بالقویه و له ناوچه ی هه مران و هه له بجه توانویه تی له و کهش و هوا نازا ده دا سوودی خوی وه رگری و بیته ملوزمیک بو حوکمه تی هه رنیم*.

سه هترالیزم: بپروانه ناوه ندگه ریت.

سه هترالیزمی دیموکراتی سانترالیزم دموکراتیک Democratic Centralism

وشه که به مانای ناوه ندیتی دیموکراسیه به لام له زاراوه ی سیاسیدا یه کیکه له ره گه زه کانی ریبازی لینینیزم و وه بته مایه ک بو ریکخستن له هه موو حیزبه کو مونیسته کاندا به کار دیت. له واقعیدا بریتیه له وه ی ته واوی ئورگانه حیزبیه کان له رنی هه لپژاردنه وه بیته مه یانی سیاست. به پنی ئه م بته مایه نازادی ییروپا له ناو حیزب و هه لپژاردنی نازادانه ی ریه رانی حیزبی، ده بی له گه ل پیگه ی حیزبی و ریشوینیکی گونجاو بو ئه بپارانه ی که به شیوازیکی دیموکراسی ده رده کرین ناویته بیت.

له روانگه ی مارکسیه کانه وه، ناوه ندیتی و دیموکراسی دوو ره هندی یه ک دیارده له ئه ژمار دین.

دوايەدوای جىڭگىر بوونى سۆشپىيالىزم لە ھەندى لى ۋىلاتان، سەنتراالىزمى دىموكراتىك بوو ھۆى فراژووتنى دەسەلاتى دەولەتى نوئى و لايەنگرانى ماؤ باوەريان وايە كە دىكتاتورى پرولتاريا بە پىادەكردنى ئەم رىبازە بە ھىزتر ئەكات. لە روانگەى سەنتراالىزمى دىموكراتىيەو دەبى بىر و بېروى راست و دروست كۆ بىرتەو و سىياسەتى كايە كردن يەكلايەن بىرتەو. زۆرىنەى سەنتراالىزمە دىموكراتىيەكان، بۆتە ھۆى زالبوونى يەك يا چەند كەس بە سەر حىزبەكەدا.

سەنتراالىزم لە لايەن حىزبە ماركسىيەكان بەم جۆرە پىنئاسە دەكرىت:

۱- حىزب خاوەنى بەرنامەيەكى ناوازيە.

۲- خاوەنى يەك رىبەرايەتيە.

۳- ھەموو بىنكە و ئۆرگانەكان ملەكەچى ناوەندى حىزبەكەن.

دىموكراسىيەش بىرتىيە لە:

۱- ھەموو ئۆرگانە حىزبىيەكان بە ھەلبىژاردن دىنە مەيدانەو.

۲- ئۆرگانەكان راپۆرت ئەنئىن بۆ مەقاماتى سەرتر لە خۆيان.

۳- مەسەلە گەرەكانى حىزب لە ناو حىزبدا باسيان لىدەكرىت.

سەندوقى گەشەى ژنانى نەتەوە يەكگرتووەكان

صندوق توسعه زنان ملل متحد

United Nations Development Fund for Women

ئەم سەندوقە لە سالى ۱۹۷۶ بە شىوہيەكى ئارەزوومەندانە بۆ ماوہى دە سال بۆ ژنان دامەزرا بەلام دواتر لە سالى ۱۹۸۵ ناوى گۆرا بە سەندوقى گەشەى ژنانى نەتەوە يەكگرتووەكان. ئەم سەندوقە بە ژنانى دەستەنگ و كەمداھاتى ۋىلاتانى رووگەشەسەندن يارمەتى دەگەيەنيت و ناوەندەكەشى لە شارى نيويۆركى سەر بە ۋلاتە يەكگرتووەكانى ئەمريكا.

صندوق بين المللى پول

سەندوقى نيۆنەتەوہيى دراو

(International Monetary Fund (IMF

سەندوقى نيۆدەولەتى دراو، بەشيك لە سىستەمى برىتۆن قودز بوو كە لە سالى ۱۹۴۴ لە ئەمريكا دامەزرا و دواتر بوو بە رىكخراوہيەكى سەر بە نەتەوہيەكگرتووەكان و بە شىوہيەكى رەسمى لە سالى ۱۹۴۵ دەست بەكار بوو. ئەم سەندوقە لە گەل بانكى جىھانى گرنگترىن دامودەزگاي پىوہەندى ئابورى قۇناغى دوا شەرى جىھانى لە ئەژماردين. ئامانجەكانى ئەم سەندوقە برىتين لە: پەرەپيدانى ھاوكارى پىويست لەناو ۋىلاتان، دروستكردنى سىستەمىكى دراوى، پەرەپيدانى بازىرگاني نيۆدەولەتى، سپاردنى سەرمايە بە سەندوق، بەرزكردنەوہى ئاستى بەرھەمھيان و . . .

هر نه‌ندامیک ده‌بن سالانه نابوونه‌ی نه‌ندامیتی بدات که به‌شیکي زېږ يا دؤلاره و پاشماوه‌کي دراوي ناوځويي شو ولاته‌يه. هر ولاتيکي نه‌ندام پاش په‌سندبووني له لايه‌ن ده‌ستې کارگيرې سه‌ندوق، ده‌تواني بو چاره‌سرکردني گرفته دارايي‌کاني ځوي قهرزي کورت‌خايه‌ن له سه‌ندوقه‌که وه‌برگري به مرجيک که بري قهرزه‌که له ۲۵٪ ماف نه‌نداميتي زياتر نه‌بيټ. ده‌ستې کارگيرې که له دوازه نه‌ندام پيکها‌توه کاروباري گشتي سه‌ندوق به‌ريوه ده‌بات. پينچ کس له نه‌نداماني ده‌ستې کارگيرې له لايه‌ن شو پينچ ولاته‌وه ده‌بن که زور‌ترين پشکيان له سه‌ندوقدا ه‌يه و حوت که‌سه‌کي ديکه له لايه‌ن نه‌نجومه‌ني گشتي‌يه وه هله‌ده‌بزرگ‌درين. به‌ريوه‌به‌ريه‌تي و کوټ‌رولي سه‌ندوق له لايه‌ن ولاتانيکي وه که‌مريکا و ولاتاني پيشکه‌وتوي شو‌روپاويه که زياتر‌ين دراوي و نابوونه‌ي نه‌ندامه‌تيان ه‌يه. نه‌نجومه‌ني گشتي کوټ‌بوونه‌وي سالانه‌ي ه‌يه و ده‌سه‌لاتي ځوي به ده‌ستې کارگيرې ده‌سپيري. ناوه‌ندي سه‌ندوق له شاري واشنتون پيټه‌ختي نه‌مريکا‌يه.

Syndicalism

سندیکاليزم

سندیکاليزم

سندیکاليزم له وشې لاتيني syndicus به واتاي يه‌کيتي وه‌گيراوه به‌لام له زاراوه‌ي سياسي‌دا بزاقيکي کرنگاري بو که له ۱۸۹۰ له فرهنسا سري هله‌دا به مه‌بستي راده‌ستکردني کوټ‌رول و خاوه‌نداريه‌تي که‌ره‌ستې به‌ره‌مه‌نيان له ده‌ولته‌وه بو يه‌کيتيه پيشه‌يه‌کان. سندیکاليزم، سياست وه‌لا ده‌نيت و بو خه‌باتي چينا‌يه‌تيش وه «کرده‌ويه‌کي پيشه‌سازي‌يه‌نه» ده‌وانې و به شتيکي کارامه‌ي ده‌زاني. سه‌نديکاليسته‌کان به چاوي گومان‌وه ده‌يان‌روانيه رو‌شنيراني سو‌سياليسټ و يه‌گگرتني کرنگارانيان به مهرجي سره‌کي سرکه‌وتن له هر چالاکييه‌کي پيشه‌يي ده‌زاني.

سندیکاليزم له ۱۹۰۷ له به‌ريټانيا بره‌وي پيدا کرد. بزاقي کرنگاري تونده‌وي به‌ريټانيا، به‌م دروشمه ده‌يه‌ويست خاوه‌نداريه‌تي نامرازي به‌ره‌مه‌نيان و دابه‌شکردن له چنگي خاوه‌نداران ده‌رکيشي و راده‌ستي يه‌کيتيه‌کاني بکات.

سندیکاليزم بزاقيکه به دږي سه‌رمايه‌داري که داواکاري خودموختاريه بو گروه کرنگاريه‌کان و له هر چالاکييه‌کي راسته‌وځوي پيشه‌سازي بو رووخاني سيستمې سه‌رمايه‌داري پشتگري ده‌کات. که‌واته سه‌نديکاليسته‌کان له گهل سو‌سياليسټه‌کان که ده‌يان‌ه‌ويټ له رني په‌رله‌مان يا شوپش ده‌ست بگرن به سر حوکمه‌تدا جياوازيان ه‌يه. سه‌نديکاليسته‌کان وه نانارشيسته‌کان، ده‌ولت به ستمکار ده‌زان و بو گه‌يشتن به نامانجه‌کانيان کاري تيکنه‌رانه و مانگرتني گشتي و نازاوه نه‌نجام ده‌دن. به گشتي شم ريټا‌زه، کرنگاران به کوله‌کي سره‌کي کومه‌لگا ده‌زاني و ده‌بن کرنگاراني هر پيشه‌يه‌ک سه‌نديکاي تاييه‌ت به ځويان دروست بکن و نامرازه‌کاني به‌ره‌مه‌نيان و دابه‌شکردن به ده‌ستمه‌وه بگرن و ده‌ست وه‌رده‌نه ه‌موو کاروباريکي نابووري و کومه‌لايه‌تیه‌وه. له روانگوه کومه‌لگا پيويستي به ده‌ولت نييه.

له دواي شپري جيهاني يکه‌م و شوپشي ۱۹۱۷ له سو‌قيت، سه‌نديکاليزم بره‌وي نه‌ما و لايه‌نگره‌کاني،

یان روویانکرده کۆمونیزمی شوږشگڼپړانه‌ی سوفیهت یان کهوتنه ژیر رکڼفی دهسه‌لاتی دیموکراسی رۇژاوا بۇ بره‌و پیدانی باری کۆمه‌لایه‌تی و نابوری له ریی بلأوبوونه‌وه له یه‌کیه‌تی پیشه‌سازی و چالاکۍ پرله‌مانی.

Central Intelligence Agency (C. I. A)

سیا

سیا

ناوی کورتکراوی «ناژانسی ناوه‌ندی زانیاری و سیخوږی» ته‌مریکایه که له سالی ۱۹۴۷ له کاتی سه‌رکۆماریی ترۆمه‌ن به مه‌به‌ستی هاونا‌ه‌نگ کردنی کاروباری سیخوږیی ده‌ولته و ریڼموونی کردنی سه‌رکۆمار و «ئه‌نجومه‌نی ئاسایشی نه‌ته‌وه‌یی» دامه‌زراوه. دانانی به‌رپرسی ناژانس دوا‌ی په‌سند کردنی سینا (ئه‌نجومه‌نی پیران) له لایه‌ن سه‌رکۆماره‌وه به ئه‌نجام نه‌گات و ناژانس ته‌نیا له به‌رامبه‌ر سه‌رکۆمار به‌رپرسیاره. ئه‌م رڼکخراوه له چوار به‌شی سه‌ره‌کی پڼکهاتوه که بریتین له:

۱- زانست و ته‌کنۆلۆژی.

۲- لۆجیستیکی (جی) به جیکردن).

۳- زانیاری.

۴- نه‌خشه و پلان.

جگه له‌مانه ناژانس، سن لقی سه‌ربه‌خۆی هه‌یه:

۱- به‌شی هه‌والگیزی ده‌ره‌وه.

۲- به‌شی کاروباری دژه سیخوږی و دژه زانیاری.

۳- به‌شی ده‌ستیوه‌ردانی په‌نامه‌کی له ولاتانی ده‌ره‌کی.

Politics/Policy

سیاست

سیاسه‌ت / رامیاریی

ئه‌م زاراوه له زمانی فره‌نسا له ریشه‌ی politique وه‌رگیراوه که ئه‌ویش له ریشه‌ی یۆنانی politikos و ریشه‌ی polis به مانای شار وه‌رگیراوه. له‌و سه‌رده‌مه‌دا politikos به واتای «هونه‌ر و هه‌لسۆکه‌وتی حۆکه‌مت له ولات» یان ده‌ولته - شاره‌کانی یۆنان لڼک دراوه‌ته‌وه.

سیاسه‌ت به‌ گشتی بریتیه له ستراتیجی* یان میتۆد* و رڼبازڼک بۇ به‌رپوه‌بردن یان باشت به‌رپوه‌چوونی هه‌ر کارڼک چ کارڼکی شه‌خسی ییت چ کۆمه‌لایه‌تی. به‌لام مانایه‌کی تایبه‌تیش بۇ ئه‌م زاراوه لڼکدراوه‌ته‌وه که ئه‌ویش بریتیه له لڼکدانه‌وه و توڼژینه‌وه‌ی ره‌ه‌نده سیاسیه‌کانی دیارده کۆمه‌لایه‌تییه‌کان. بۇ وینه ده‌سه‌لات، ده‌ولته، ره‌فتاری سیاسی، بریاردانی سیاسی و به‌رپوه‌بردنی کاروباری گشتی.

سیاسه‌ت به یه‌کیک له کۆترین به‌شه‌کانی زانسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کان داده‌نری و کتبیی «کۆماری» پلاتۆ، یه‌که‌م به‌ره‌مه که له‌م باره‌وه نووسراوه و تییدا باس له چۆنیه‌تی حۆکه‌متی شاره‌کانی یۆنانی کۆن ده‌کات. له‌م کتبییه‌دا پلاتۆ حۆکه‌متی نوخه‌*کان پڼشینیان ده‌کات. یاش پلاتۆ، ئه‌ره‌ستۆ توڼژینه‌وه‌یه‌کی قوولتری له‌مه‌ر زانستی سیاسه‌ت و شیوازی حۆکه‌مت کردووه که نووسینه‌کانی ئه‌و له‌و به‌واره‌دا بڼچینه‌ی زانستی

رامیاری له قه‌ل‌ه‌م ئه‌درتین. دواتر له سهرده‌می رینسانس، نیکۆلۆ ماکیاقیلی نووسەر و سیاسه‌تمه‌داری ئیتالی کتیب‌بکی به ناوی «میر» نووسیوه که تییدا شیوازه‌کانی حوکمه‌تکردنی راقه کردووه. (بروانه ماکیاقیلیم) ئه‌م کتیبه بووه هۆی ئه‌وه که زۆربه‌ی پادشایان و ده‌سه‌لاتدارانی سه‌ده‌ی هه‌ژده له ئه‌وروپا په‌یره‌وی بیر و بۆچونه‌کانی بکه‌ن.

به‌لام پێشینه‌ی هه‌ول‌دان بۆ به‌دییه‌نانی سیاسه‌ت وه‌ک زانستیک، ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ قوتابخانه‌ی پۆژه‌تیفیزمی ئاگۆست کۆنت (۱۷۹۸-۱۸۵۷) له سه‌ده‌ی نۆزده. پۆژه‌تیفیزیسته‌کان، پێشکه‌وتنی زانسته سرووشتییه‌کانیان به ده‌ره‌نجامی مل‌نه‌دان به‌ کو‌ت و به‌نده میتافیزیکیه‌کان ده‌زانی و خوازیاری به‌کاره‌ینانی میتۆده‌کانی زانستی سرووشتی بوون له تو‌ژینه‌وه کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کاندا. به‌م بۆنه‌وه کۆنت له کتیبه‌که‌ی خۆی به ناوی «زانستی سیاسه‌ت» ئه‌م راستیه‌ی سه‌لماندووه که زانستی سیاسه‌ت به به‌راوردکردن له گه‌ل زانستی فیزیا، زانستی فیزیای کۆمه‌لایه‌تی له ئه‌ژمار دی‌ت و به هه‌مان شیوه‌ی فیزیا له گه‌ل دیارده‌گه‌لی دینامیک و ستاتیک سه‌روکاری هه‌یه.

زانستی سیاسه‌ت به دوو چه‌مک دابه‌ش کراوه: یه‌که‌م، به مانای سیسته‌می سیاسی یا حوکمه‌ت و ده‌زگا حوکومییه‌کان و سیاسه‌تی راپه‌راندن و شیوه‌ی ده‌سه‌لاتداریه‌تی و ئیداره‌ی کۆمه‌لگایه. دووه‌م، زانستیک که له گه‌ل بونیاده ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و کهلتورییه‌کانی ده‌زگا حوکومییه‌کان، زه‌مینه کۆمه‌لایه‌تییه‌کانی ده‌سه‌لاتی سیاسی و هه‌یز به مانای گشتی، مان و نه‌مانی حوکمه‌ته‌کان، پێوه‌ندی نیوان ده‌وله‌تان و فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی، پێوه‌ندی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی له گه‌ل ژبانی سیاسی و کهلتوری سیاسی و ئابووری و می‌ژووی سیاسی و ... سه‌روکاری هه‌یه.

سیاسه‌ت و گۆرانکاریه‌ سیاسیه‌کان له سه‌ر هه‌موو ژبانی مرۆفایه‌تی کاریگه‌ری دانه‌نیت. چونکا جاری وا هه‌یه بریاره‌ریکی نابه‌جیی سیاسی ئه‌یینه هۆی به‌ریابوونی شه‌ڕ و پێكدادان یا شه‌ڕپش و کۆده‌تا* که ئه‌مانه‌ش هه‌موو به‌ستینه ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و کهلتوری و ئایینی و فیکریه‌کان تووشی وه‌رچه‌رخان ده‌کات. ئه‌گه‌رچی هه‌ندئ له نووسه‌ران چه‌قی تو‌ژینه‌وه‌کانی زانستی سیاسه‌ت به ده‌وله‌ت* یان حوکمه‌ت* له قه‌ل‌ه‌م ئه‌ده‌ن به‌لام هه‌ندیکی‌تر له سه‌ر ئه‌م به‌رایه‌ن که سیاسه‌ت، سه‌نته‌ر و ناوه‌ندیکی تاقانه‌ی نییه چونکا وه‌ک زۆربه‌ی زانسته‌کانی دیکه زانستیکی فره‌ناوه‌نده. دیاریکردنی بابه‌تی ناوه‌ندی وه‌ک بابه‌تی سه‌ره‌کی زانستی سیاسه‌ت، ئه‌گه‌ڕێته‌وه بۆ چه‌ز و تاسه‌ی زانیانی سیاسی و کێشه‌ گرنگه‌کانی سه‌رده‌م و کاریگه‌ریی زانسته‌کانی ده‌وروبه‌ر.

Politician

سیاستمدار

سیاسه‌تمه‌دار

به‌که‌سیک ده‌گوترئ که له کاروباری سیاسی، شاره‌زا و سه‌رده‌رچوو بی‌ت و سیاسه‌ت بۆی بو‌یینه‌ پێشه. سیاسه‌تمه‌دار بریتییه له که‌سیک که خه‌بات شه‌کات بۆ گه‌یشتن به حوکمه‌ت و ده‌سه‌لات. سه‌ره‌کو‌تن له‌م بواره‌شدا ئه‌گه‌ڕێته‌وه بۆ لێها‌توویی و زیره‌کی ئه‌و له به‌کاره‌ینانی سن بنه‌مای هاندان، گفتو‌گۆ و سازش.

به گشتی مانای ئەم زاراو له قهبارهی ماهیهتی سیستهمی سیاسیدا دهرئهکهوئیت بۆ وینه له بریتانیا، ئەو خهباتهی که سیاسهتهدار تیووی گلاوه، پڕهتی له ململانی و کاتیئ سهرکهوتن ودهست دیت که کهسیک بتوانیت کهسی دیکه یان گروویئک (پاشا، پهرلهمان و حیزب) پئمل بکات به بانگهشه و دروشمهکانی خۆی. لەم گۆشه نیگاوه، سیاسهتهدار به کهسیک دهلێن که لێوهشاهویی خۆی بۆ راگیرکردنی بیروپای خهڵکی سهلماندیئ. ئەم واتایه له نزمترین ئاستی خۆیدا به چهواشهکاری لێک دراوتهوه: شکسپیهی گوتهنی، «سهریری سیاسهتهدار بکه ... که تهناهت خواوهندیش فریو ئەدات»!

Hydropolitics

سیاست آب

سیاسهتی ئاو

ئەم زاراو له گەل دیپلۆماسی ئاو Hydrodiplomacy هاوواتایه و به مهبهستی سیاسهته جیهانییهکان له مهپر کیشهی ئاوی شیرین بهکار برآوه. له بهرئهووی له داهاوتوودا ئاو دهبیته دهسپنچکیکی سیاسی و رهنگه مایهی کیشهی نیودهولهتی بیت. ئەگهرچی ۷۰٪ گۆی زهوی پڕهتی له ئاو بهلام تهنیا ۱٪ ئەم ئاوه راستهوخۆ کهڵکی لی وهردهگیرئ. له لایهکی ترهوه به هۆی گرنگی ئاو بۆ پهرسهندنی ئابووری، ههبوونی چه و رووباری گهرهوی هاوبهش له نێوان چه و ولادت له دواییانه زاراو دیپلۆماسی ئاو رهواجی پهیدا کردوه. ههر بهم بۆنمه له نهتهوهیهکگرتوهکانیش ئەنجومهنیکی ناحوکوومی له سالی ۱۹۹۵ بۆ باسکردن له کیشهی ئاو دامهزاروه و یهکهم دانیشتنی خۆی له کهندها بهرپوهبردوه.

Open door policy

سیاست درهای باز

سیاسهتی ده‌رگای کراوه

ئەم زاراو یهکهم جار له لایه جۆن های، وهزیری دهرهوی ئەمریکا له سنیته‌مه‌ری ۱۸۹۹ به مهبهستی پهرسه‌ندنی ئابووری ولاتی چین و پاراستنی سه‌ربه‌خۆیی ئەم ولاته بهکار برآوه. بهلام ئیستا مه‌به‌ست له‌م زاراو ئازادبوونی چالاکی بازرگانی و سه‌رمایه‌دانانی ولاتانی دهره‌کی‌یه له ولاتیکدا له سه‌ربه‌مه‌ی یه‌کسانی مافه‌کان. سه‌رچاوه‌ی ئەم سیاسه‌ته ئەگه‌رئته‌وه بۆ بانه‌ماکانی لیبرالیزمی ئابووری.

Foreign Policy

سیاست خارجی

سیاسهتی دهره‌وه

بریتییه له ستراتیجی* یان زنجیره کرداریکی داڕێژراو له لایه دهسه‌لاتدارانی حوکه‌تیک به مهبهستی گه‌یشتن به ئامانجیکی دیاریکراو له جوارچیوه‌ی به‌رژه‌وه‌ندی نه‌ته‌وه‌یی و نیونه‌ته‌وه‌یی. ئەم سیاسه‌ته بریتییه له دیاریکردن، راپهراندن و دا‌بین‌کردنی به‌رژه‌وه‌ندی و ئامانجه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان که له گۆڤه‌پانی نیونه‌ته‌وه‌یه‌یدا له لایه ده‌وله‌ته‌کان به‌رپوه ده‌چئ. سیاسه‌تی دهره‌وه‌ی ولاتان له هه‌مان کاتدا که هه‌ندی پره‌نسیپی نه‌گۆڤ له‌خۆ ده‌گرئ، ئەبێ گۆڤانکارییه نیوده‌وله‌تییه‌کانیش له‌به‌رچا و بگرت. هونه‌ری دا‌رشتنی سیاسه‌تی دهره‌کی له‌وه‌دایه که ئەم دوو خاله‌ پیکه‌وه گرئ دات چونکا هه‌ر چه‌نده پی‌وه‌ندی دهره‌کی ولاتان به‌ریلاوتر بیت، گرنگی ئەم سیاسه‌ته زیاتر هه‌ست پئ ده‌کرت.

سیاسه‌تی دهره‌وه‌ی هر ولاتیک، دوامه‌ی سیاسه‌تی ناوخوئی هه‌مان ولات له ئه‌ژمار دیت، به واتایه‌کی تر پیکهاته‌کانی سیسته‌میکی سیاسی له ناوخو، ده‌توانی ده‌وری کاریگر بگین له دیاریکردنی ستراتیجی و به‌رژه‌وندیه‌کانی شو ولاته له ناستی نیوده‌وله‌تیدا. سیاسه‌تی دهره‌وه‌کی هر ولاتیک له گه‌ل سیاسه‌تی ناوخوئی پیوه‌ندی نه‌پساره و راسته‌وخوئی هه‌یه. ئه‌م دوو سیاسه‌ته ئه‌گرچی له رواله‌تدا جیاوازن به‌لام ماهیه‌تیکی هاوبه‌ش و یه‌کسانیان هه‌یه و له راستیدا ئه‌کرێ بڵین سیاسه‌تی دهره‌وه، ره‌نگدانه‌وه‌ی سیاسه‌تی ناوخویه.

سیاسه‌تی دهره‌وه به‌شیک له سیاسه‌تی نیوده‌وله‌تیش له ئه‌ژمار دیت و هر له یه‌که‌مین پیوه‌ندییه‌کانی کۆمه‌لگا سه‌ره‌تاییه‌کانه‌وه هه‌بووه. به‌لام به‌ شیوازی نوێ، ئه‌گره‌په‌وه بۆ سه‌ره‌لدانی ده‌وله‌ته ئه‌وروپیه‌کان له سه‌ده‌ی حه‌قه. ئیمه‌ڕۆکه سیاسه‌تی دهره‌وه ناوێته‌یه له گه‌ل «ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی»دا. له سه‌رده‌می شوێشی فره‌نسا به‌دواوه که نه‌ته‌وه‌په‌رستی، هیندی هیندی هه‌موو ره‌گه‌زه‌کانی ده‌وله‌ت‌مه‌داری و ده‌وله‌ته نه‌ته‌وه‌یه‌کانی پیکه‌وه به‌سته‌وه، سیاسه‌تی دهره‌وه‌ش له گه‌ل هه‌ست و خوستی نه‌ته‌وه‌یی زیاتر ناوێته بووه.

پاش سه‌ده‌ی نۆزده جه‌ماهریکی زۆرتر له خه‌لک خویان به‌ سیاسه‌تی دهره‌وه سه‌رقال کرد. ئه‌م ره‌وته پێ‌به‌پێی پرۆسه‌ی فراژووتنی ده‌وله‌تی نه‌ته‌وه‌یی و ناسیۆنالیزم* گه‌شه ئه‌کات. توێژینه‌وه‌کان روونی ئه‌که‌نه‌وه که سیاسه‌تی دهره‌وه‌کی له سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌دا زیاتر به‌ره‌و دیموکراسیه‌ت هه‌نگای ناوه. ئه‌م گۆپانکارییه‌ش به‌ هۆی گرینگێ پیدان به‌ رای گشتی* یه‌وه بووه. له سه‌ره‌به‌ندی جیهانی دوو جه‌مسهری و ململانی جیهانی سه‌رمایه‌داری له به‌رامبه‌ر جیهانی کۆمونیستی و هه‌روه‌ها جیهانی سیه‌م، «سیاسه‌تی دهره‌وه» به‌ تایبه‌ت له ولاتانی پێشکه‌وتوودا به‌ره‌و ئالۆزی ده‌پرا و له نه‌رته‌کانی پێشووێ دوور ئه‌که‌وته‌وه.

Politics of Language

سیاست زبانی

سیاسه‌تی زمان

زمان، ئامرازێ سه‌ره‌کی که‌لتووهر و پێناسه‌یه‌کی گرینگه بۆ شوناسی نه‌ته‌وه‌یی. خاوه‌نی زمان بوون به واتای به‌هره‌مه‌ندبوون له معریفه‌یه. هه‌ندئ له رۆشنه‌بیره ئه‌لمانه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده و نۆزده به‌روایان وابوو که پیوه‌ندی سن‌قوئی ئیوان زمان و معریفه و نیشتمان هه‌که‌سیک ده‌کاته ئه‌لمانیایی و که‌سیکی دیکه‌ش به‌ ئینگلیزی. له‌به‌ره‌وه‌ی له زۆربه‌ی ولاته‌کان به‌ یه‌ک زمانی تایبه‌ت ئاخاوتن ئاکریته‌ کواته زمان بۆته هۆی به‌ریابوونی کێشه‌یه‌کی سیاسی گرینگ. پیوه‌ندی زمان به‌ سیاسه‌ت، وه‌ک پیوه‌ندی ئۆکسیجن به‌ هه‌وا لیکدراوه‌ته‌وه. ره‌نگه هه‌لپه‌ژاردنی هر وشه‌یه‌ک له هر گوتار (discourse) ریکدا هه‌نگاوێکی سیاسی له قه‌لمه‌ بدریت.

سیاسه‌تی زمان، له لای حوکمه‌ته‌کان زۆر په‌نامه‌کی و شارابه‌یه. هر حوکمه‌تیک خاوه‌نی سیاسه‌تیکی زمانیه‌ که هه‌ندئ جار جینگای په‌سندی هه‌مووانه و هه‌ندئ جارێش به‌ زۆره‌ملی دا‌هه‌سه‌پێ. هه‌ج حوکمه‌تیک،

چاوی بینینی که مینه*ی نییه و ئاره‌زووی گهره‌ی دهسه‌لاتداران تیاچوونی نه‌یارانه. له‌ بوا‌ری به‌کاره‌ینانی سیاسه‌تی زمانی، ولاتی فرهنسا به‌ نمونه‌ ده‌یینینه‌وه: سیاسه‌تی یکه‌یه‌تی نه‌ته‌وه‌یی له‌م ولاته‌دا که‌ هه‌ر له‌ سه‌ره‌تای حوکه‌مه‌تی پاشایه‌تییه‌وه په‌په‌رو کراوه، هه‌میشه له‌دووی «یه‌گه‌رتوویی زمان» بووه که‌ له‌ به‌رامبه‌ر زمانه‌کانی دیکه‌ نه‌رمیی نیشان نه‌داوه. بۆ وینه‌ تا پیش شه‌ری جیهانی دووه‌میشه ئه‌گه‌ر لاوانی به‌ریتانی له‌ قوتابخانه به‌ نه‌ژگافییه‌وه ته‌نیا یه‌ک وشه‌ی زکماکیان به‌ زاردا به‌اتایه، فه‌لاقه‌یان ده‌کردن. یان زمانی باسکی ته‌نیا له‌ ناو خیزانه‌کان به‌ زاردا دیت.

سیاسه‌تی فره‌که‌لتووری سیاست چندفرهنگی Multiculturalism

ئه‌م زاراوه‌ ده‌ره‌نجامی هه‌ول و تیکۆشانیکه‌ که‌ له‌ زۆربه‌ی ولاتان بۆ کو‌تایی هینان به‌ ناکوکی نیوان فره‌هنگی زۆرینه* و فره‌هنگی که‌مینه* به‌ نه‌نجامیان گه‌یاندووه. به‌ پیتی ئه‌م سیاسه‌ته، که‌لتووره جیا‌جیا‌کان وه‌ک نه‌خش و نیگاری موزاییک له‌پال یه‌کدا جیگیر نه‌بن به‌ چه‌شنیک که‌ هیچ که‌مینه‌یه‌ک ناچار نابیت ره‌گه‌زه فره‌هنگیه‌کانی خو‌ی وه‌لا بنیت یان فره‌امۆشیان بکات.

ئه‌م سیاسه‌ته له‌ به‌رامبه‌ر سیاسه‌تی یه‌ک که‌لتووری به‌ره‌سته‌ بو‌ته‌وه. به‌ پیتی ئه‌م سیاسه‌ته، هه‌ندێ له‌ ولاتانه‌ی که‌ خاوه‌نی چهند فره‌هنگی‌کی جیا‌وا‌زی ته‌تیک‌ و نه‌ته‌وه‌یی بن، بێ ره‌چاو‌کردنی ئه‌م جیا‌وا‌زیانه هه‌ول نه‌دن له‌ ئیداره‌ی کو‌مه‌لگادا سیاسه‌تیکی یه‌کده‌ست و یه‌کپارچه‌ جیه‌جی بکهن که‌ ئاکامی وه‌ها سیاسه‌تیک جگه‌ له‌ توانده‌وه‌و ده‌مج بوونی که‌لتووره جیا‌وا‌زه‌کانیتر شتیکی تر نییه. نمونه‌ی به‌رچاوی ئه‌م سیاسه‌ته، ره‌فتاره‌کانی ده‌وله‌تی تورکیایه له‌ به‌رامبه‌ر که‌لتووری کورده‌کانی ئه‌م ولاته.

سیاسه‌تی گو‌پالی گه‌وره سیاست چماق بزرگ Big stick policy

ئه‌م زاراوه له‌ لایه‌ن رو‌ژقیلت (۱۸۸۲- ۱۹۴۵) سه‌رکو‌ماری ئه‌مریکا به‌ مه‌به‌ستی به‌کاره‌ینانی زه‌هر و زه‌نگ بۆ مه‌سه‌له‌ ناوخو‌یی و ده‌ره‌کییه‌کان به‌کار براوه. ده‌لین له‌ کاتی خو‌یدا گو‌تویه: «هه‌رکاتیک گو‌پالنیکی گه‌وره‌ به‌ ده‌سته‌وه‌ بوو، ئینجا به‌ هینمی و له‌سه‌ر خو‌ گفتو‌گو‌ بکه‌».

سیخو‌ر/جاسوس جاسوس spy

که‌سی‌ک که‌ به‌ شی‌وه‌یه‌کی په‌نامه‌کی و شاراو له‌ ناو ئۆیه‌راسیۆنی ولاتی دو‌ژمن، هه‌وال و زانیاری و نه‌ینی کو‌بکاته‌وه‌ بۆ گه‌یاندن به‌ لایه‌نی به‌رامبه‌ر. ئه‌گه‌ر سیخو‌ریک ده‌سگیر بک‌ریت، مافی ئه‌وه‌ی نییه‌ وه‌ک دیلیکی جه‌نگی له‌ گه‌لیا هه‌لسوکه‌وت بک‌ریت به‌لام بۆی هیه‌ له‌ دا‌لگایه‌کی دا‌دپه‌روه‌رانه به‌هره‌مند بیت. سزای سیخو‌ر له‌ کاتی شه‌رده‌ به‌ چاو‌پۆشی کردن له‌وه‌یکه، له‌ را‌گوا‌ستنی زانیاری و رازبه‌ری سه‌رکه‌وتو بووبیت یان نا، مه‌رگه‌. سیخو‌ری کردن له‌ کاتی ناشتیدا له‌ یاسا نی‌ونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان پیره‌وی نا‌کات به‌لکو‌و به‌ پیتی یاسای ناوخو‌یی ولاته‌کان له‌ گه‌لی ره‌فتار ئه‌ک‌ریت.

سیستهمی سیاسی نظام سیاسی Political system

سیستهم له وشه‌ی یۆنانی sustema به واتای «به کۆمه‌ل» وه‌رگیراوه. ئەم وشه له ژۆربه‌ی زانسته‌فەلسەفی و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کان، به واتای جیاوازه‌کار براوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا سیستهمی سیاسی بریتییه له کۆمه‌لێ داموده‌زگا و پالنه‌ری ناشکرا که پیکهاته‌کانی ده‌سه‌لات به‌دی ئەهه‌ین. له پیناسه‌یه‌کی تردا سیستهمی سیاسی بۆ ده‌رخستنی تایبه‌ته‌ندییه‌ لۆژیکیه‌کانی هاوپیوه‌ند له گه‌ل هه‌ر چه‌شنه‌ ژياننکی سیاسی ئاراسته‌ کراوه. که‌واته‌ سیستهم، به‌ ناچاری له‌ قه‌باره‌ی هه‌ر تیۆرییه‌ک بیجم بگرت، ناشکرا و ئاراسته‌ی ئەکات.

سیستهمی سیاسی له‌ گه‌ل رژیمی سیاسی که‌ شیوازی حوکمه‌ت کردنه، جیاوازیان هه‌یه. بۆ وینه‌ سیستهمی «کۆماری» سیستهمیکی دیاریکراوه‌ به‌لام هه‌ر ولاتی، به‌ پینی راده‌ی ده‌سه‌لاتی سه‌رکۆمار رژیمنیکی تایبه‌ت به‌و قه‌واره‌ دانهمه‌زیننیت. به‌ گشتی ده‌ولت وه‌ک پیکهاته‌ی سه‌ره‌کی سیستهمی سیاسی له‌ قه‌له‌م دراوه و له‌ به‌ر ئەوه‌ش که‌ هه‌یزی سزادانی به‌ ده‌سته‌وه‌یه، هه‌ندێجار هاوواتای سیستهمی سیاسی مانا کراوه‌ته‌وه. نموونه‌ی سیستهمه‌ سیاسیه‌کان وه‌ک، سیستهمی فینۆدالی، سه‌رمایه‌داری، په‌رله‌مانی، تۆتالیه‌تری و ...

میتۆدی لیکدانه‌وه‌ی سیستهمه‌ سیاسیه‌کان، له‌ ۱۹۵۰ به‌ملاوه‌ له‌ رۆژاوا ره‌واجی په‌یدا کرد و ئاماژه‌که‌شی، به‌ ده‌سته‌وه‌دانی تیۆرییه‌کی گشتی بوو بۆ شروقه‌ی هه‌موو ره‌هه‌نده‌کانی ژبانی سیاسی له‌ سه‌رحه‌م سیستهمه‌ سیاسیه‌کاندا. مه‌سه‌له‌ی سه‌ره‌کی بۆ لیکدانه‌وه‌ی سیستهمه‌ سیاسیه‌کان، چۆنییه‌تی سه‌ره‌هلدان و ده‌وام و هه‌رچه‌رخان و له‌ناوچوونی ئەم سیستهمانه‌یه. له‌م روانگه‌وه‌ سیاسه‌ت له‌ هه‌موو سووچ و قوربێنکی ژبانی کۆمه‌لایه‌تیدا جینی خۆی کردۆته‌وه و بۆ تیگه‌یشتن له‌ سیستهمی سیاسی، ده‌بین پیچه‌لپووچی و ئالۆزییه‌کانی ناخی پیوه‌ندییه‌ سیاسیه‌کان له‌ناو ژبانی کۆمه‌لایه‌تیدا ساده‌ بکریته‌وه و لیک بدریته‌وه. سیستهمی سیاسی، وه‌ک مه‌داری سیاسه‌ت و حوکمه‌ت، سیستهمیکه‌ که‌ داتا‌کانی له‌ ده‌وربه‌ری خۆی وه‌رده‌گرێ و له‌ پێژه‌ی پیکهاته‌ سیاسیه‌کاندا ده‌یخه‌ملێنی و ئینجا له‌ قه‌واره‌ی سیاسه‌ته‌کان نه‌یداته‌وه به‌ کۆمه‌لگا.

سیستهمی فره‌ حیزبی نظام چند حزبی Multiparty System

سیستهمیکه‌ که‌ تینیدا رژه‌یه‌کی زۆر له‌ حیزبه‌ سیاسیه‌کان به‌ شیوه‌ی هاوبه‌ش بۆ به‌ده‌ست هه‌نانی ده‌سه‌لات هه‌ول ئەده‌ن، کاتیکیش سه‌ره‌کووتیان به‌ده‌ست هه‌نا به‌ هاوکاری یه‌کتر به‌رنامه‌ و پلانی هاوبه‌ش بۆ به‌رێوه‌بردنی حوکمه‌ت ئاراسته‌ ده‌کهن. بۆ وینه‌ له‌ ولاتانی ئه‌وروپیدا سیستهمی فره‌ حیزبی بۆته‌ باو. له‌ فره‌نسا کاتی خۆی ژماره‌ی ئەم حیزبانه‌ گه‌یشته‌ ۲۰ حیزب. له‌ ئەلمانی، ئیتالیا و سوئیسرا ئەم سیستهمه‌ ده‌ور ئەبینیت. یان ئەو دۆخه‌ی که‌ له‌ عێراقی دوا‌ی رووخانی رژیمنی سه‌دام حه‌سه‌ین له‌ ساڵی ۲۰۰۶ هاته‌ کایه‌وه.

هه‌بوونی سیستهمی فره‌ حیزبی له‌ ولاتی، بنه‌مایه‌که‌ بۆ به‌راوردکردنی رژه‌ی دیموکراسی له‌ ولاته‌دا.

له پرۆسه‌ی به‌دیموکراسی‌کردندا نه‌غله‌ب جار حیزبی بچووک بچووک سه‌ره‌لنه‌ده‌ن. هه‌ر کاتیگ دیموکراسی پاوه‌جی ببیت، ئهم حیزبه بچووکانه‌ش له ناو سیسته‌میک سه‌قامگیر ده‌بن که به سیسته‌می فره‌حیزبی ناوبرده نه‌کریت. له سیسته‌می فره‌حیزبی، به پیچه‌وانه‌ی سیسته‌می تاک حیزبی – که تییدا ته‌نیا یه‌ک حیزب چالاکه و حیزبه‌کانی‌تر سه‌رکوت نه‌کرین – هاویه‌شی سیاسی، له گه‌ل ململانی و کێبه‌رکیی سیاسی ناویته‌ بووه. له‌م سیسته‌مه‌دا نه‌نجومه‌نی وه‌زیران به شیوه‌ی ئینتلاف و هاویه‌یمانی هه‌له‌بژێردریت.

New World Order

نظم نوین جهانی

سیسته‌می نوێ جیهانی

ئهم زاراوه له میانه‌ی ساڵی ١٩٨٩ پاش گۆرانکارییه‌کانی بلوکی رۆژه‌لات هاتۆته زاراوه‌ی سیاسیه‌وه. رووخانی دیواری به‌رلین* له دیسه‌مه‌بری ١٩٨٩ سه‌ره‌تایه‌ک بوو بۆ کۆتایی هاتنی سیسته‌می کۆنی پیوه‌ندییه‌ نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان. ده‌سه‌لاتدارانی پێشوو جیهان، هه‌ر له مۆنرۆوه بگه‌ر تا لینین و له هیتلیره‌وه تا بۆش، هه‌رکامیان به‌هه‌وای خۆیان بانگه‌شه‌ی بنیاتنانی سیسته‌می نوێی جیهانیان کردووه.

به‌لام سیسته‌می نوێ به‌مانای ئیمپرویی ئه‌ره‌یه‌ که یه‌که‌م جار له لایه‌ن جوړج بۆش(باوک) سه‌رکۆماری ئەمریکا، له ١٩٩٠/٩/١١ له به‌رده‌م نوینه‌رانی کۆنگرێس، راگه‌یه‌ندرا. بۆش، بانگه‌شه‌ی جیهانیکی کرد که تییدا سه‌ره‌وری یاسا، جیی قانونی جه‌نگه‌ل بگرت و جیهانیگ که تییدا هه‌موو ولاتان به‌رپرسیاریه‌تی هاویه‌ش بۆ ئازادی و یه‌کسانی به‌ره‌سمیه‌ت بناسن. جیهانیگ که تییدا زۆرداران، مافی زۆرلیکراوان بپارێزن. بۆش، رێبه‌رایه‌تی ئەمریکا و سه‌ره‌وری بایه‌خه‌کانی ئهم ولاته‌ی بۆ دروستبوونی وه‌ها جیهانیگ به‌ پێوست باس کرد و گوتی: سیسته‌می نوێی جیهانی نیازی به‌ رێبه‌رایه‌تی و هه‌ژمۆنی* بایه‌خه‌کانی ئەمریکایه‌ له جیهاندا.

سیسته‌می نوێی جیهانی، هه‌ر له سه‌ره‌تاوه له لایه‌ن بیرمه‌ندان و سیاسه‌تمه‌دارانی جیهان به‌ره‌وپووی ره‌خنه‌ بوته‌وه. بۆ وینه‌ نۆنام چۆم‌سکی، زمانه‌وانی ناودار و ره‌خنه‌گری به‌رجه‌سته‌ی سیاسه‌تی ده‌ره‌وه‌ی ئەمریکا ده‌لن: «سیسته‌می نوێی جیهانی، ده‌سپێچیکه‌ بۆ چه‌واشه‌کردنی خه‌لکی جیهان و هێشتنه‌وه‌ی بیه‌ده‌اله‌تی و ناویکی تازیه‌ی بۆ پاساوی زۆرداری و دروستکردنی جیهانیکی بێ ره‌قیب بۆ ئەمریکا». تۆنی بێن، سیاسه‌تمه‌داری به‌ریتانی‌ش پیتی وایه‌، سیسته‌می نوێی جیهانی گه‌رانه‌وه‌یه‌ بۆ ئیمپراتۆرییه‌ زۆرداره‌کانی رابردوو.

Sectarism

سکتاریسم/فرقه گرایی

سێکتاریزم/تیره‌گه‌ری

ئهم زاراوه له ریشه‌ی لاتینی secta به‌ مانای تیره و گروپی بچووک وه‌رگیراوه. له‌ که‌لتووری کۆمۆنیسته‌کان به‌ واتای دا‌بران له‌ جه‌ما‌وه‌ر و گۆشه‌گیریه‌. لایه‌نگرانی ئهم رێبازه‌ به‌ هه‌ز و ئاره‌زوویه‌کی تایبه‌ته‌وه‌ بیر له‌ بابته‌ ئایینی و فه‌لسه‌فیه‌کانی خۆیان ده‌که‌نه‌وه‌ و گرنگی به‌ بابته‌ گرنگه‌کانی کۆمه‌لگا ناده‌ن.

به گشتی سینکتاریزم بؤ تیره‌گه‌ری و عه‌شیره‌گه‌ری له ناو حیزب و لایه‌نه سیاسیه‌کاندا به‌کار دیت که پتر له ناو حیزب و گروهه‌یه چه‌پیه‌کاندا باوه. ئه‌مه‌ش ده‌بیته هؤی ئه‌وه که ئه‌م گروهه‌پانه لق و پۆپی جؤراوجؤریان لی ببیته‌وه. تیره‌گه‌ری له ناو حیزبه‌یه سیاسیه‌کان هه‌میشه ناگه‌ریته‌وه بؤ جیاوازی بیروپرا به‌ئکوه هه‌ندئ جار له ناوۆکی و ململانی تایبه‌تی و زنده‌خوازی رامیارییه‌وه سه‌رچاوه ده‌گرئ.

ش

Civilization

تمدن

شارستانییهت/ژیار

مه‌بەست لەم زاراوە، شێوە ژبانی شارستانییهتە بە کۆمەڵگایەکی شاریی که سێ واتای لێده‌بێتەوه:

- بەره‌وپیری ئەقل و مەوقایەتی چوون.

- ئەنجامدانی بەرپۆجیی کاروباری ژیان.

- هه‌نگاونان بەره‌و ئاكار و ئەخلاقی شاریی.

شارستانییهت لە زاراوەی سیاسیدا «بە کۆمەڵێک دەزگا و رێکخراوەی کۆمەڵایەتی، پێوه‌ندی ئابووری و کۆمەڵایەتی، ئایینی، هونەری و ئەدەبی و بەره‌مه‌ینان لە کۆمەڵگایەکی پەرەسەندوو» دەگوترێ. بە واتایەکی‌تر، شارستانییهت بە کۆمەڵێک پاشکەوتی مادی و مەعنەوی مرۆ لە کۆمەڵگایەکی پەرەسەندوو دەوترێ. شارستانییهت لە زانستی مەروئاسیدا وەک پاژێک لە کەلتووڕ لە قەڵەم دراوه.

Chantage

شانناژ / هوچیگری

شانناج

ئەم وشە بە مانای گۆزانی گوتن و تێچریکەندن بەلام لە زاراوەی سیاسیدا بریتییەلە: هەركات كەسێك یان گرووپێك بە دەسەلاتی بالاترەوه بخوازێت لە كەسێك یان گرووپێكی دیکە سوودی نابەجێ ببات و لایەنی بەرامبەر پێمەڵ بکات بە پێچەوانەی روانگی خۆی رەفتار بکات. بە واتایەکی‌تر ئەو كەسە‌ی شانناج ئەكات، هەول ئەدات بە تۆقاندن و هەڕەشه و بلاوکردنەوه‌ی هەوالی‌ درۆ، كەسێك ملكەچی خۆی بکات یان بێدەنگی بکات یان باجی‌ لی‌ بسەنێت.

Sword of Damocles

شمشیر داموكلس

شمشیری داموكلیس

داموكلیس لە ئەفسانەكانی یۆناندا یەكێك لە دەست و پێوه‌ندە ماستاو‌كەرەكانی دیونیسۆس، پاشای سەتمەگەری سیراكۆز بووه كە هەمیشە بەسەر بەختەوه‌ری و مەزنایەتی پاشادا هەلیگوتوو و ستایشی كردووه. دیونیسۆسیش بۆ ئەوه‌ی ئەدەبی بکات و پێی بسەلمێنێ كە بەختەوه‌رییەكە‌ی ناتوانێ بەرده‌وام بێت، رۆژێك بۆ میواندارییەکی پرشكۆ لێی دەگیرێتەوه و شمشیری‌کی تیز و قورسی بە مووی ئەسپ لە ژوور سەرییەوه هەڵدەواسێ كە بە كەمترین جوولەی داموكلیس بە سەر سەری‌دا دەكه‌وت و دەيكوشت.

لە زاراوەی سیاسیدا مەبەست لەم زاراوه، ئەوه‌یه كە هەمیشە مەترسییەکی گەوره و چاوه‌پێوانە‌كراو لە كەمێندا هەیه و دەولەتی سەتمەگەر بۆ بەرگری‌کردن لە ئازادیخوازی خەلك، شمشیری داموكلیس بەكار

دەھىنىڭ كە ھەمان سەركۈت و دەسبەسەرى و ئازار و ئەشكەنجەيە تاكوو دەرھەتى دەرېپىنى ئازادانەى بېرۇپا بە خەلك ئەدات.

شۆپش

انقلاب

Revolution

ۋەشەكە بە ماناى گۇپان لە ھالەتیکەۋە بۇ ھالەتیکى ترە. ئەم زاراۋە يەكەم جار لە لاين كۆپرىنىك بە ماناى جموجۇنى ئەستىزەكان و ھەتاۋ لە زانستى ئەستىزەناسىدا بەكار براۋە(شۆپشى زىستانى و شۆپشى ھاۋىنى). دواتر لە سەدەى ۱۷ لە ئەوروپا، ۋاتايەكى تازەى بە خۇۋەگرت و بە ماناى رابوونى سىياسى و كۆمەلەيتى مانا كراۋەتەۋە. ئىنجا بە ۋاتاي سۈرپانكى بىنەرەتى لە: شىۋازى بەرھەمھىتان (ۋەك شۆپشى پىشەسازى و شۆپشى تەكنۇلۇجى) يان ۋەرچەرخانكى بىناتنەرى كۆمەلەيتى و سىياسى(ۋەك شۆپشەكانى فەرەنسە و سۇقىيەت و ئىران) ۋە يان لاينەك لە ژيانى كەلتورى و فېكرى (ۋەك شۆپشى زانستى و شۆپشى كەلتورى) لېك دراۋەتەۋە.

بەلام ئەۋەيكە بۇتە بابەتى رىبازە شۆپشگىزىيەكان و دەركى ماناى كۆمەلەيتى شۆپشەكان، ئەۋ ۋەرچەرخانە گورج و كوتوپرەنەك كە لە ئەنجامى شۆپش لە ستراكورى سىياسى و كۆمەلەيتى و ئابورى كۆمەلگادا روى داۋە. باس و بابەتى ئەم تىۋرىيەنەك ھەر مەسەلەى گۇپىنى دەسەلاتداران بە ھۆى شۆپشەۋەيە بەلكو گۇپىنى چىنى فەرمانرەۋايان و چۆنىيەت فەرمانكردن و گۇپىنى دەرگا كۆمەلەيتىيەكان و جەۋھەرى شەر و ئازاۋە و كرددەۋى شۆپشگىزىيەكە ۋەھا گۇپانكارىگەلىكى بە دواۋەيە.

لە سەدەى نۆزدەۋە فەيلەسوفان و لېكۇلەرانى كۆمەلەيتى ئەۋروپا لە بارەى دەرۋى كۆمەلەيتى و مېژۋىي شۆپش و ھەلومەرجى ئەم دياردەيە بېرۋاپى جۇراچۇريان گۇپىۋەتەۋە. بە گشتى ئەۋ تىۋرىيەنەى كە لە روانگەى سىياسىيەۋە - نەك كۆمەلئاسى - سەيرى مەسەلەكە ئەكەن، دوو جۇن: يەكەم، بۇچوونى چەپى و گەش بىنانەيە لە شۆپش كە ئىستاش ھەر لەسەر بىنەماى ماركسى و دېموكراسىيەتى توندېرەۋى دەسەلاتدار راۋەستاۋە. بە پىسى ئەم تىۋرىيەنە، شۆپشە سىياسى و كۆمەلەيتىيە گەۋرەكان، كەرسىيەكى«جەبرى» بوون بۇ گەيشتن بە كۆمەلگايەك كە تىيدا ئازادى و ئۆتۈنۈمى و ھاۋتەرازى كۆمەلەيتى و يەكسانى پىادە بكرىت. لەم زەمىنەدا قوتابخانە «پىشەرۋە»كان، بە دوو گروپ دابەش ئەكرىن: ۱- ئەۋانەى كە پىشخستى «يەكسانى» بە گرنگترىن نىشانەى پىشكەۋتن دەرزانن و بۇ گەيشتن بەم ئامانچە تەنانتە نەرىتى دىكتاتورىش بە كار ئەبەن (ۋەك لىننېزم)*. ۲- ئەۋ يىرمەندە ئازادىخۋانەى كە ياخى بوون و زەنازەناى جەماۋەر لە شۆپشە رەسەنەكاندا بەدژى ئىستېداد و بە ئامانچى پەرەدان بە دېموكراسىيەت دەرزانن و بە رەۋاى نابىنن كە دېموكراسى سىياسى، فېداى عەدالەتى ئابورى و كۆمەلەيتى بىت.

لە بەرامبەر چەپىيە گەش بىنەكاندا، راستەرۋە رەش بىنەكان خۇ ئەنۋىن. نۆينەرانى ئەم قوتابخانە كە ھەم لە پاش و ھەم لە پىش شۆپشى فەرەنسەۋە ھەبوون، بىرىتى بوون لە: لاينەنگرانى ئارىستوكراسى،

كۆنە پارىژى، شاپەرستەكان و لايەنگرانى كلىسە. بە درىژىيى نىۋەى دوۋەمى سەدەى نۆزدە، كەسانىك ۋەك نىتچە(فەيلەسوفى ئەلمانى) و گۇستاو لۇبۇن(دەروون - كۆمەلناسى فەپەنسى)، شۆپشيان بە تەقىنەۋەى سۆزى ۋەخشىيانە و بەرەللا و رووختىنەرى جەماۋەر زانىۋە. دەروونناسە ھاۋچەرەخەكان كە لەسەر دايىنەمۇى دەروونى مۇتالا دەكەن، ھەندى جار شۆپش بە نومايشىكى «دەروون جقاتى» لە قەلەم ئەدەن ۋە ئەمە لە گەل «گەرەنەۋە» بۇ زەينىيەتى سەرەتايى بەراۋرد ئەكەن كە لە حالاتى پەرىشيانى دەروونى لە تاكدە خۇى ئەنۋىنى.

لە روانگەى كۆمەلناسى سىياسىيەۋە تىۋرىيەكانى شۆپش، بە پىنچ رىبان دابەش ئەكرىن كە ھەر كاميان لەمەر چۈنىەتى سەرھەلدىنى شۆپشەكان، ھەلگىرى شىۋازى بەلگاندىن و خويىندەۋەيەكى جياۋازن. ماركس، ۋەك پىشەنگى تىۋرى ماركسى لە جومەلى گرىنگىترىن شۆپشەكارانى شۆپش ناۋنوس دەكرى. ماركس لەسەر «ناعىلاجى» يان پىۋىستىي شۆپش، بە تەكىد پىداگرى ئەكرى. ئەۋ پىيى ۋابوۋ كە ھۆكارى شۆپش ئەگەرپتەۋە بۇ فراژبۋونى ھىزە بەرھەم ھىنەكانى كۆمەلگا. ئىنجا لە ناكۆكى ئەم ھىزانە لە گەل پىۋەندى و سىستەمە سىياسى و كۆمەلەيتەكانى ئىستادايە كە شۆپش دىتە كايەۋە. كاتى ئەم سىستەم و پىۋەندىيانە بەر بە گەشەى بەرھەم ھىنان ئەگىز، مەسەلەكە قوۋل ئەيتەۋە و سەردەمى شۆپشە كۆمەلەيتەكان دەسپىنەكات. چىنە سەردەستەكان ھەز ناكەن پىگەى خۇيان لە دەست بەدن و چىنە ژۇردەستەكانىش ناخۋازن لە دۇخەى كە تىيدان بىمىنەۋە. ئەم پىكدادانە، شۆپشى خۇيناۋى بەدۋا خۇيدە ئەھىنىت. ماركس شۆپش بە ھۆكارى ناعىلاجانەى «پىشكەۋتن» و «شەمەندەۋەرى مېژۋ» ناۋبەدە ئەكات. (پروانە ماركسىزم).

تىۋرىيەكى تر كە لەسەر شۆپش ئاراستە كراۋە تىۋرى دەروونناسەنەيە كە لە لايەن دۇتۇكۋىلى فەرەنسىيەۋە شىكراۋەتەۋە. بە پىيى ئەم بىرۋەكە دىيارەدى ناپەرەزايەتى ئەبى لە دەروونى تاكەۋە سۇراغى بگىردى. بە ۋاتايەكى تر ناپەرەزايەتى ئەگەرپتەۋە بۇ سەركۈت كىردى نىيازەكانى تاك يان باشتىۋونى ژيان يا دژۋارىۋونىكى كورتخايەن لە دۋاى ماۋەيەكى درىژى خۇشگۈزەرانى و كاردانەۋەى ئەم روۋداۋانە بەسەر زەينى تاكدە.

تىۋرى سىنەم، ئەگەرپتەۋە بۇ دۇركھام كە رىبانەكەى خۇى بە ناۋى فانكشنالىزم و كۆمەلگەى جقاتى لىك ئەداتەۋە. دۇركھام بە پىچەۋەنى ماركس پىيى ۋايە كە ئەندامانى كۆمەلگا بەھۋى فاماندن يا وىژدانى كۆمەلەكى و ھاۋبەش پىكەۋە يەكگرتۋىيان ھەيە. ئالۇزبۋونى رۇژانەى كۆمەلەيتە و دابەشكردى كار ئەم يەكگرتۋىيى و وىژدانە كۆمەلەكەيە ئەخاتە مەترسىيەۋە. ئىنجا ئەم دۇخە لە كۇتۇپۇل دەرئەچى و كىشمەكىشى كۆمەلەيتە دەس پىنەكات.

دوۋەكەسى تر كە ئەۋانىش بە نۆبەى خۇيان لە ئاراستە كىردى تىۋرىيەكانى شۆپش دەورىان بوۋە، بىرىتى بوۋن لە ماكس قىبەرى ئەلمانى و وىلبىرتۋ پارىتۋى ئىتالى. لە راۋنگەى قىبەرەۋە، رەفتارى جقاتى و ھەرەۋەزى جەماۋەر ئەگەرپتەۋە بۇ ۋەفادارى بە سىستەمىكى فىكرى كە پىناسەيەكى نۆى لە ۋاقىع و جىھان ئەدا بە لايەنگرانى خۇى. ئەم پىناسە ھەمان چەمكى كارىزمايە لە مېژۋودا. بەراى قىبەر كاتىك دەسلەت بە

دهست هیزه كۆنباوهكانهوه بىت هاوكىشه بهرقهراوه بهلام دوو هیز نهم هاوكىشهيه تووشى مهترسى دهكن:
يهكهم هیزى عهقلانى و دووههم، هیزى كاريزمايى.

به باوهرى پاريتۆ كه روانگهيهكى رياليسى له نهژمار دىت، سه رههاندانى شوپش و ههروهزى سياسى
دواين قوناغى لاوازيوونى دهزگا سهركوتكهركانى حوكمهته. نهم لاوازيه نهبيتته دهسپىچكىك بۆ ريخخراوه
دهسهلات خوازهكان و نهوانيش له ههر چهشنه نارهزايهتپيهك بۆ هينانه سه رشهقامى جهماوهه كهك
وهردهگرن.

شوپشگىرى انقلاب خراهى Revolutionism

ههر جوژه كردار، شيوان يان تيورييهك كه خوازيارى پشتگىرى له گوپىنى بنهپهتى بارودوخى
كۆمهلايهتى و سياسى و ئابوورى يان كهلتوورى بىت، شوپشگىرى له قهلهم نهدرىت. شوپشگىران، بهدزى
كۆنهپهرستين و تهنانهت ريفۆرم خوازهكانيش به سازشكارى له گهل رژىم و سستى له كردوهدا تاوانبار
نهكن.

شوپشى ئىدارى انقلاب مديريت(ادارى) Managerial revolution

جىبه جيكردى چاودىرى له سه رمايه دارانهوه بۆ بهرئوه بهرانى دهزگا حكومى و ناحكوميهكان.
ههنووكه، زۆربهى كۆمه لئاسان و زانايانى سياسهت له سه ر نهم بهرويهن كه له سىسته مه پيشه سازيه
پيشكهوتوه كاندا (سه رمايه دارى و سوشىاليستى) دهسه لاتى راسته قينه به دهست بهرئوه بهرانى دهزگا
ئابوورى و ئىدارى و سه ربازى و بووركراتپيهكانه به تايبهت، نه تويزه بالايهى كه چه رخی هه مو دهزگاكان
هه لئه سووين. نه مانه له راستيدا چينىكى دهسه لاتدارى تازه پياكه وتوون كه دهبنه خاوهنى بهشى زۆرى
داهات و به رهه مه ينانى ولا ته كهيان. نهم بىرۆكه له لايه ن جهيمز بىرنام كۆمه لئاسى نه مه ريكى، له كتيبى
شوپشى ئىدارى(۱۹۴۱) له نه مريكادا هاته ئاراهه.

شوپشى كهلتوورى انقلاب فرهنگى Cultural revolution

راپه رىنى سياسى و كۆمه لايه تى چين له ساله كانى ۱۹۶۶ تا ۱۹۶۹ به رىبه رايه تى مانۆتسه دۆن بهدزى
بۆروكراسى "حيزى كه رىبه ره كهى ليوشا ئوچى بوو. ئامانجى نهم راپه رينه، وه رچه رخانى بنه په تى له
كۆمه لگاي چين و به رجه سته كردنه وهى رىبه رايه تى مانۆ بوو. بۆ نهم مه به سته مانۆ، لاوانى "گاردى سوور"ى
بهدزى كادىرانى حيزى و سه ربازى هه لخراند تاكوو هه ردووكيان بخاته ژىر ركيڤى خۆيه وه. ئامانجى
شوپشى كهلتوورى له چين، نهك ههر گوپىنى ستراك توورى دهسه لات، به لكوو گوپىنى هاندەر و پالنه رى
كردوه كانى خه لكى چين له مه ر عه داله ت خوازيش بوو. نهم راپه رينه له لايه ن گاردى سووره وه به ره رووى
شه په نگىزى و په ره سته شى مانۆ بۆوه و سه ره نجام بووه هۆى هاته نه مه يدانى تۆپىك له نه رته ش و گاردى

سۈر. بەلەم خەۋنەكانى شۇرېشى كەلتۈرى ۋەك پىرۇژە «بازدانى گەۋرە بۇ پېشەۋە» بەتال بۆۋە و گاردى سۈرېش كۆتۈرۈل كرا و راپەينەكە لە سالى ۹-۱۹۶۸ خاۋ بۆۋە و ھىمىنى كەۋتەۋە ۋلات. دوايىن قۇناغى شۇرېشى كەلتۈرى لە سالى ۱۹۷۱ پاش روخانى لىن پىناۋ-ۋەزىرى بەرگىرى و جىنشىنى مائۇ - كۆتايى پىنھات.

Chauvinism

شۋونىسم/ناسىونالىسم افراطى

شۋىڧىنىزم

نەتەۋەپەرستى تۈندىرەۋانە و ناماقۋول كە تىكەل بە ېق و كىن بىت بەرامبەر بە نەتەۋەكانى دىكە. وشەكە لە ناۋى نىكۇلا شۋىڧىن، كە سەربازىكى فەپەنسى و فېدايىەكى ناپلىۋن بوۋە، ۋەرگىراۋە. پاشان بۇ ئەۋ كەسانە بە كار ھاتۋە كە بە ھەز و ئارەزۋىيەكى بىپايان ۋلاتى خۇيان خۇش وىستۋە. لە راستىدا شۋىڧىنىزم فېكرەيەكى دواكەۋتۋانەيە كە مەبەستەكەى شانازى كردن بە گەلى خۇت و سۈوكايەتى كردن بە گەلانى دىكە و بەكۈيلەكردنى نەتەۋەكانى ترە. سىياسەتى رەگەزىپرستى ھىتلەر و فاشىستەكان لەسەر بىنەماكانى شۋىڧىنىزم بىيات نرابوون. ئەمۋۇش ھەندى دەۋلەت و گروۋپى كۈنەپەرست، بە كەلك ۋەرگرتن لە شۋىڧىنىزم، ھەۋلى پىشلىكردنى مافەكانى خەلك و گەيشتن بە ئامانجەكانيان دەدەن. مامۇستا شوکور مستەفا، بلىمەتى گەۋرەى كورد، لەمەر ئەم زاراۋە چەن رستەيەكى بەنرخى گۈتۋە كە لىرەدا دەپىنەمەۋە:

«بەراستى، مەسلەلى ئەژاد و رەگەزان مەسلەيەكى ئايدىۋۇلۇزىك و سىياسى فرە توند و تىرە. بىرمەندانى كۈنەپەرستى دىناى سەرمایەدارى دە ھەلپەى ئەۋەدا بوون كە بە ھۇى رامانەى ئەژادىيەۋە، دەسلەلاتى سەرمایەدارى بەسەر گەلاند سەپاندن پاساۋ بەدن. ئەمانە پروپالاندەى ئەۋەيان بلاۋ كردەۋە كە گۇيا يەژى، ھەندى لە تىرەى مرقۇ لە ھەندىكى دىكەيان رەسەنتر و باشتىن.

ھەرۋەھا لاق ئەۋىشىانە لىداۋە كە ئەۋروپا ھەمىشە بىنايەمەكانى لەگەل بىنايەمەكانى ئاسىيا و ئەفرىقىدا جىاۋازن. شۋىڧىنىستانى عارەب و عەجەم و تۈرك ھەر لە ھەرۋىقى ئەۋەدان، نەتەۋە بەزۇر لىكىندراۋەكانيان، ۋەك ۋە نمۋنە، كورد، گۇنە بەچكەى جىنۇكەن، لە دىۋ و درىجن و ئىتر لەم قسە قۇرەيلە ۋە با بەدن. بەلەم ئەمىر زانست ئەم قسە بىتامانەى سەر لەبەر پوۋچاندۋەتەۋە و كەم كەس باۋەريان پى دەكەن».

Identity

ھۆيت

شۋناس

ئەم زاراۋە لە ۋشەى identitas ۋەرگىراۋە و بە دوۋ ماناى بەرۋالەت ھارۇدژ شىرۇفە دەرگىت: (۱) ھاۋسانى و تەبايى رەھا. (۲) جىاۋازى ھەمىشەيى. بەگشتى شۋناس، پىرسىارە لە ھەبۋونى كەسلىك. پىرسىار بەكەيت: ئەۋ كەسە كىيە؟ چ تاييەتمەندىيەكى تاكى و كۆمەلەكى ھەيە؟

ئەۋ رەگەزانەى كە ھەۋىنى پىرسىار لە شۋناسى كەسلىك پىك دىتن، برىتنلە: نىشتىمان، مىژۋو، زمان، ئەدەب، ئايىن، پىكھاتە و ستراكۋورى سىياسى، كۈلتۈر و ھونەرى ھاۋبەش. چەمكى شۋناس بابەتى

کيشمه کيشى تيژى نيوان دوو ژانستى سايکولوجى و کومه لئاسى بووه له مهر تويزينه وهى لايه نى تاکه کسى و لايه نى کومه لايه تى ئەم چه مکه . ره ه ندى تاکه کسى شوناس، برى تيه له ه سى ئيمه دهر باره ي ئەو شتانه ي که هر تاکيک له ئەويدي* جيا ده کاته ره که ئەويش، دهرک و ناسينکه له «من». ه سى تکردن به شوناسى تاکه کس، دهره نجامى دايه ليکتيکي نيوان تاک و کومه لگايه و له ه سى و خوست و بوچوونه کاني تاکدا خو ي نيشان نه دات. ره ه ندى شوناسى کومه لايه تى برى تيه له ويکچواندن و گونجاني «ئيمه» له گه ل ئەوانيدى. ئەم شوناسه روونکهر وهى چه مکی «ئيمه» يه .

شوناس، به کس نابه خشريت به لکوو له رنگاي دانوستان و مامه له له گه ل ئەوانيدى، ديتيه به ره هم . له م روانگوه دهرک شوناس به پرۆسه يه کى دريخايه ن له قه لىم بدرى که ه ميشه له حالى گوزاندايه . بۆ نمونه شوناسى نه ته وهى و نه تنيکى مرؤشى کورد به پنى کات و شوين ده گوزى . ره نگه کورد بوون له هۆله نده له گه ل کورد بوون له کوردستان دوو شتى جياواز بن يا کورد بوونى ۲۰۰۹ له گه ل کورد بوونى ۱۹۲۰ جياوازيان هه بىت.

شوناس بابه تيکى فره ره ه نده . هه رکامىک له ئيمه خاوه نى چه ند شوناسيکه که لايه نه به رجه سته کى له پيوه ندى له گه ل بارودوخى ژيانمان تووشى گووان ده بىت . که سيک که له ولاته يه کگرتووه کاني ئەمريکا ده ژى له کاتى باسکردن له سياسه تى ئيونه ته وهى شوناسى ئەمريکى به خو ده گرى . له به ره به يانى يه کشه ممه دا خو ي به کاسوليك له قه لىم نه دات، کاتيکيش سه يرى يارىيه کى فوئبولى جيهانى ده کات، ده که ويته وه يى باووباپيرانى له هۆله نده .

National Identity

هويت ملي

شوناسى نه ته وهى

شوناسى نه ته وهى ئەو کاته له دايک بوو که چه مکی نه ته وه به مانا ئەمرويه کى هاته ئاراه . شوناسى نه ته وهى، ديار ده يه کى مۇديرنه که له سه ر گريمانه ي هه بوونى بزواتيکى ناسيؤناليستى و وشيارى نه ته وهى دامه زراه . دواى سه ره له داني ناسيؤناليزم*، شوناسه کان به قه باره ي نه ته وهى پيناسه ده کرىن . که واته بۆ به ديها تى شوناسى نه ته وهى، ئەبى ئەندامانى نه ته وه يه ک خو يان به دامه زرينه رانى نه ته وه و دواتر شوناسيکى هاويه ش بزائن .

(ئيرنيست رينان گوته نى)، شوناسى نه ته وهى، له سه ر بنه ماي نيشتمانى هاويه ش، زمان و کولتورى هاويه ش، ئاييىنى هاويه ش، ميژووى هاويه ش، ويستى هاويه ش و پرهنسيپى سياسى و ياسايى هاويه ش پيناسه ده کرىت . به لىم هه روا که شوناسه نه ته وه يه کاني ولاتانى فره که لتوور يان نه ته وه بئ ده لته کان نيشانى داوه ، هيج کام له م تايه ته مەنديانە ماکى دانە برار ي شوناسى نه ته وهى نين . که واته شوناسى نه ته وهى ديار ده يه کى فره ره ه نده . جياواز له مەش، ده کرى شوناسى نه ته وهى له روانگەى مەده نى يا نه تنيکيش پيناسه بکرىت . کاتيک پيوانه کاني ئەندامه تى - له شوناسيکدا - مەده نى بىت، نه ته وايه تى له گه ل شارۆمه نيدا هاوواتا دەبن و له راستيدا شوناس ده بىته پرهنسيپيکى سياسى و ياسايى . شوناسى

نەتەۋەيىيە بە پېنناسىيەكى مەدەنى، بۇي ھەيە ئەندامى ئوئ - كە سەر بە كەلتورر يا ئەتتىكىكى تىرىت - ۋەرىگىرتت و لە خۇيدا جىيى بىكەتەۋە. كەۋاتە كەسىكى ئەمىركايى دەتوانى بېيىتە فەرەنسى يا ئىنگىلىزى چونكا سىنورەكانى شوناسى نەتەۋەيىيە تا رادەيەك كراۋەيە ۋە ھەركەسىك بۇي ھەيە رەگەزنامەي خۇي ھەلېزىرتت. بەلام بە پىچەۋانەۋە كاتىك پىۋانەكان تەنیا ئەندامەتى بېت، نەتەۋەيەتى تەنیا بىرىتى دەبىي لە ماقى شىۋىنى لەدايىكبۇون كە ئەۋىش شىتتىكى نەگۈرە. لەم دۇخەدا ئىدى ناخاوتن بە زىمانى زىگماكى يا ۋەدەستەھىنانى ماقى شارۋەندى نايىتە ئارىشە، بەلكو ھەموو ئەر كەسانەي كە نەتەۋە پىك دەھىنن بىنەما سەرەككىيەكانى شوناسى خۇيان لەم ئەندامەتتەۋە دەستەبەر دەكەن.

War / Warfare

جنگ

شەپ/جەنگ

بە ھەموو جۈرە كىرەۋەيەكى قەھرى ۋە جەبرى دەگۈرتى كە دەۋلەتلىك بەرامبەر دەۋلەتلىكى تىر بە نەنجامى ئەگەيىنن تاكوو ئىرادە ۋە ۋىستى خۇي بەسەرا داسەپىننى. بەراي كىلاۋزىتت، تىۋرى داپزىي بەناۋانگ، «شەپ دەۋامەي سىياسەتە بە نامرازىكى تىر».

لە رۋانگەي كۆمەنناسىيەۋە، شەپ بەرەنگارىيەكى بىرەھمى رىكۋىنكە كە لە بەيىنى دوو يان چەند كۆمەلى سەرەخۇر ۋە ئەدات. شەپ لە كۆمەلگا سەرەتايىيەكان بە ھۇكارگەلىكى ۋەك غەنىمەت ۋە تالانى ۋە ترس لە بىنگانە ۋە خۇنۋاندن ۋە تۆلەسەندەۋە ھەلگىرساۋە بەلام لە ئىستادا شەپ دەرنەجىمى ھۇكارى تىۋرى ۋە پىراكتىكى ئالۋزە. چۈنەيتى شەپ پىۋەندىيەكى زۇرى ھەيە بە ناسىتى تەكنۇلۇجىيەۋە. لەم چاخەدا شەپ مەترىسىيەكى گەۋرى بۇ مەۋزە بەدى ھىناۋە چونكا چەك ۋە تەقەمەنىيەكان، ھىزىكى خاپۋوركەرى سەرسۈپەھىنەريان ھەيە ۋە ۋەلەنەيە شەپنىكى بچوۋك بېيىتە ھۇي تىۋەگلانى چەن ۋەلەتتىكى تىرىش.

شەپ بە چەن شىۋە دېتە كايەۋە كە بىرىتىن لە: شەپى ناسايى (كە تىيىدا لە چەكى ئەتۈمى كەلك ۋەرنەگىرى). شەپى ئەتۈمى (ئەم جۈرە شەپە تاكوو ئىستى بىچگە لە ھىرشى ئەتۈمى ئەمىركا بۇ سەر زاپۇن لە كۇتايى شەپى دوۋەمى جىيەنى، زىاتر ۋەك مەترىسەك ناۋىردە كراۋە). شەپى كىمىياۋى (لەم شەپەدا دوو لايەن، بە مادەي جۇراۋجۇرى كىمىياۋى ھىرش ئەكەنە سەر يەكتەر. شەپى بايۋلۇجىكى (ژىنگەيى)، لەم شەپەدا بە بلاۋ كىرەندەۋە قايۇس ۋە مىكۇب ھىرش ئەكىرتە سەر دوژىم. شەپى گىريلىيى يان چىرىكى (لەم شەپەدا رىۋوشۋىننىكى رىكۋىنك لە ئارادا نىيە ۋە لە ناۋخۇي دەۋلەتلىك بە مەبەستى رۋوخانى رىژىم ھەلئەگىرسى). شەپى سايكۇلۇجى (دەروۋنى) لەم شەپەدا بۇ شىكەندى ۋەرى دوژىم لە پىرۇياگەندە كەلك ۋەردەگىرى. شەپى رىكخاۋ (منظم) لەم شەپەدا سوپاي دوو لايەنى شەپ بە شىۋەيەكى رەسمى ۋە راستەۋخۇ چەكى قورس بەدۇرى يەكتەر بەكار دەھىنن. شەپى سارد* (ئەم شەپە دوژىمەتتەيەكى نىۋ نەتەۋەيىيە كە تىيىدا لە ھەموو شىتلىك بىچگە لە توند ۋە تىۋرى ۋە پىكىدادان كەلك ۋەرنەگىرى بۇ گەيشتەن بە نامانجى نەتەۋەيىيە).

تايىبەتەندىيەكانى شەپ

۱. شەپ دەبىيەتە ھۇي «خەباتى چەكدارانە لە نىۋان ۋەلەكان» دا. بە پىچەۋانەي شەپى ناۋخۇ ۋە شەپ بەدۇرى

ناژاوهگېر و دز و جهرده، له شهردا نه بې مملاني گشتي و بگروهه بڼه کايهوه. نه دنيشه ي جهنگ، له ميشکي بيرمه ندانيکي وهک رؤسو له کتبي پهيمني کومه لايه تي(۱۷۶۲) شروقه و پيناسه کراوه. نهو دهنووسې: شهر به هيچ لهونک پيوه ندی ئينسانک نييه له گهل ئينسانکي تردا به لکوو نه مه پيوه ندی ولايتکه له گهل مه ملکه کتيکی تر. له شهرا ئينسانه کان ته نيا به رنکوت وهک هاوولايتيه که بهرهوروی يه کتر ده بنه وه و کس وهک پاريزهر و هاوونيشتماننيه که له گهل کسي تردا نابيته دوژمن.

۲- جاري وا هيه شهر به پني مافه نيونه تهويه يه کان هه لئه گيرسي. لهم رووه وه شهر شتيکی مهرجداره واته به هه لگيرساني شهر کوملک رنسا و مافي دياريرکراو له هه مبه ر دوو لايه ني تيوه گلایو شهر که ديتنه کايه وه که ده بن هر دوو لايه ن بهرعو ده ي بېن. شهر له وه ها که شينکا نه بيته کرده وه يه کي ماف پهره وانه.

۳- شهر به مه به ستي سه لماندني نامانچيکي سياسي يان «مه به ستيکي نه تهويه ي».

شهری نایدیولۆجیکی جڼګ عقیدتی Ideological warfare

۱- تهکتیکک که له سه رده می شهر ی سارد له لایه ن دوو بلوکی روژه ه لآت و روژناوا به مه به ستي بانگه شه ی شیوه ی ژيان و گوزهرانی سه رمایه داری یان سوشیالیستی له ناوخو و ده روه به کار برا.

۲- جوړه مملانه يه که له گهل سیستمی به هاکانی ره قیپ که هه لئه دات بو گوږینی بیروپای جه ماوه. شهر ی نایدیولۆجیکی به پرپاگه نده و بهرنامه ی که لتووری و په روه رده و هونه ری و دانوستانی زانستی و یارمه تی ولاتانی بیگانه ... به نه نجام نه گات. گرینگترین شهر ی نایدیولۆژیکی سه ده ی بیستم له نیوان کومونیزم و سه رمایه داری روی دا.

شهری ئیران و عیراق جڼګ ایران و عراق Iran-Iraq War(1980-1988)

نهم شهر په به شهر ی هه شت ساله ی ئیران و عیراق ده گوتری که تییدا عیراق ۶۲۷ جار ده سدرژی به خاکی ئیران کرد. نهم شهره دوا ی شکاندنی رنکوتنامه ی ۱۹۷۵ ی جهزایر* له لایه ن سه دام حسه ينه وه به شیوه يه کي یه کلایه نه ده ستي پیکرد. له کاتر میتر ۱۴ ی روژی ۳۱ ی خه رمانانی ۱۲۵۹ ی هه تاوی (۲۲ ی سپیته مه ری ۱۹۸۰) هیزی ناسمعی عیراق به ده یان فوکه ی جهنگییه وه هه لیان کوتایه سه ر ناسمعی شاره کانی ئیران و ده ستيان کرد به یومباران کردنی نهم شارانه. هاوکات هیزی له شکری نهم ولاته چه نده ها شاری تریشی دایه بهر ناگری توپخانه.

هیزه کانی سوپای عیراق پاش به زاندنی سنووری هاوبهش به په له هاتنه ناو خاکی ئیران و زوربه ی شاره کانی لیواری روژاوی ئیرانی گرت و به واده ی ۲ مانگ نزیکه ی ۱۴ هه زار ک. م چوارگو شه ی له خاکی ئیران داگیر کرد. نهم خاکه داگیرکراوه تا کوو ۲۱ مانگ له ژتر ده سه لاتی عیراق مایه وه به لآم له وه به دوا هیزه کانی سپای ئیران که وتنه سه روه و ده ستيان کرد به راوانی سوپای عیراق.

نهم شهره هر دوامه‌ی بوو تاكوو نه‌نجومنه ئاسایشی نه‌توهیه‌كگرتووهدكان له رنكه‌وتی ٢٩ی پووشپه‌ری ١٣٦٦هـ (١٩٨٧)، بپارنا‌مه‌ی ٥٩٨ ی د‌ر‌ك‌ر‌د. له‌م بپارنا‌مه‌دا له‌ دوو لایه‌نی شه‌ر داوا‌ك‌راوه‌ نا‌گره‌س‌ ب‌ك‌ن و ده‌سپ‌ن‌ك‌ری شه‌ر دیاری ب‌كر‌یت. بپارنا‌مه‌كه تاكوو سالی دواتر (٢٦ی پووشپه‌ری ١٣٦٧) له‌ لایه‌ن ئی‌رانه‌وه‌ په‌س‌ند نه‌ك‌را. سه‌ره‌ن‌جام له‌ ٢٩ی گ‌ه‌لو‌ی‌ژی ١٣٦٧ به‌ شیوه‌یه‌ك‌ی ره‌سم‌ی نا‌گره‌س‌ په‌س‌ند ك‌را.

له‌ سالی ١٩٩١ س‌كر‌ت‌یری گ‌ش‌تی نه‌توهیه‌كگرتووهدكان له‌ راپ‌ورته‌كه‌ی خ‌و‌ی به‌ نه‌نجومنه‌ی ئاسایش رای‌گه‌یاند كه‌ ع‌ی‌راق به‌ر‌پ‌رسی ده‌سپ‌ن‌ك‌ردنی شه‌ر به‌د‌ژی ئی‌ران بووه. له‌م شه‌ره‌دا كه‌ ٨ سالی خایاند زیانی‌ك‌ی گیانی و مالی ز‌ور به‌ هر دوو ولاته‌كه‌ گ‌ه‌یش‌ت. به‌ پ‌نی راگه‌یاندنی نه‌توهیه‌كگرتووهدكان راده‌ی زیان و خساره‌ته‌كانی شه‌ره‌كه‌ به‌م چه‌شنه‌ی خواره‌وه‌ بووه.

– راده‌ی زیانی راسته‌وخ‌و ٩٧/٢ ملیارد د‌ول‌ار.

– راده‌ی زیانی نا‌راسته‌وخ‌و ٣٤/٥٣٥ ملیارد د‌ول‌ار.

– ئی‌ران نهم راده‌یه‌ به‌ ١٠٠٠ ملیارد د‌ول‌ار به‌راورد نه‌كات.

شه‌ری دووه‌می جیهانی (١٩٤٥-١٩٣٩) جنگ جهانی دوم world war II

له‌ ف‌ی‌ر‌یه‌ی سالی ١٩٣٨ ئاد‌ول‌ف هیتل‌ر، بوو به‌ ر‌ئ‌به‌ری نه‌لمانی نازییه‌ت و فره‌مانده‌ی گ‌ش‌تی هیزه‌كانی نه‌لمانی به‌ده‌س هینا و هه‌موو مه‌قام و مه‌ن‌س‌به‌ ده‌وله‌تییه‌كانی به‌ نازییه‌كانی نه‌م‌سا به‌خ‌ش‌ی.

رو‌ژی ١٢ی مارس، هیزه‌كانی نه‌لمانی نه‌م‌سایان گ‌رت‌ه‌وه‌ و رو‌ژی دواتر خا‌ك‌ی نهم ولاته‌ به‌ نه‌لمانیا ل‌ك‌یت‌ندا.

هیتل‌ر سوور بوو له‌ سه‌ر نه‌ویه‌كه‌ به‌ یارمه‌تی ٣ ملوین نه‌لمانیایی زمانی دانیش‌ت‌و‌ی ویلایه‌تی سو‌ده‌تی

چ‌ن‌ك، نهم ولاته‌ش ب‌ل‌ك‌یت‌نی به‌ خا‌ك‌ی نه‌لمانه‌وه‌. له‌ مانگی مارس ١٩٣٩ هیزشی برده‌ سه‌ر نهم ولاته‌ و به‌

ته‌واوه‌تی داگیر‌ی ك‌رد. د‌و‌ای داگیر‌کردنی نهم دوو ولاته‌ ئین‌جا كه‌وته‌ هه‌ره‌شه‌ ك‌ردن له‌ پ‌وله‌ندا. له‌ مانگی

ئاگ‌وستی ١٩٣٩ په‌یمانی پاراستنی سنووری له‌ نیوان نه‌لمانی و سو‌ق‌یه‌ت م‌ور‌ك‌را.

رو‌ژی ١ی س‌پ‌ته‌م‌به‌ری ١٩٣٩ نه‌گه‌ر‌چی خه‌لك‌ی پ‌وله‌ندا خ‌و‌را‌گره‌كه‌ی ش‌ی‌رانه‌یان له‌ خ‌و‌یان نیشان‌دا

به‌لام نه‌لمانی به‌ هیز‌ی مه‌كینه‌یی و به‌ پشت‌یوانی هیز‌ی ناسمانی، توانی له‌ ماوه‌ی مانگی‌ك‌دا نهم ولاته‌ش

داگیر‌ ب‌كات. رو‌ژی پ‌ن‌ج‌ه‌می ژووه‌نی ١٩٤٠ هیزه‌كانی نه‌لمانی نازی هین‌ه‌ به‌ر‌گره‌یه‌كانی سپای فره‌ن‌سه‌ی

ت‌ی‌ك‌ ش‌كاند و به‌ په‌له‌ خ‌و‌ی گه‌یانه‌ باشوور. له‌ رو‌ژی ١٠ی ژووه‌ن ئی‌تالیای فاشیست، شه‌ره‌كه‌ی ك‌ین‌شایه‌

فره‌ن‌سه‌. نه‌لمانییه‌كان د‌و‌ای گ‌رت‌ه‌وه‌ی پاریس له‌ ٢٢ی ژووه‌نی ١٩٤٠، مه‌ر‌جه‌كانی خ‌و‌یان پ‌و‌ ناشتی له‌ گ‌ه‌ل

فره‌ن‌سه‌ به‌ كاربه‌ده‌ستان راگه‌یاند كه‌ به‌و پ‌ی‌یه‌ فره‌ن‌سه‌ ده‌بووه‌ دوو به‌ش. به‌ش‌ی‌ك‌یان نه‌كه‌وته‌ ژ‌ی‌ر ده‌سه‌لات‌ی

نه‌لمانی و نه‌ویدیكه‌ به‌ ناوه‌ندییه‌تی شار‌ی ویش‌ی، نه‌كه‌وته‌وه‌ ده‌ستی فره‌ن‌سییه‌كان. به‌لام به‌شه‌كه‌ی

فره‌ن‌سه‌ش له‌ سالی ١٩٤٢ له‌ لایه‌ن هیزه‌كانی نه‌لمانی‌اوه‌ داگیر‌ ك‌را.

له ۹ی ئاقریلی ۱۹۴۱، هیزه‌کانی ئەلمانیا هیزیشیان برده سەر خاکی دانیمارک و ئەم ولاته‌شیان داگیرکرد. ئینجا هیزیش کرایه سەر نه‌رویج. لەم کاتەدا هیزه‌کانی فهره‌نسه و به‌ریتانیا هاتنه‌ فریای نه‌رویج به‌لام تا ۱۰ی ژووه‌ن توانییان خۆرا‌بگرن و سه‌ره‌نجام ئەم ولاته‌ش به‌ده‌ستی هیزه‌کانی ئەلمانیا داگیرکرا. دواتر له‌ رۆژی ۱۰ی مانگی مه‌ی، ئەلمانیه‌کان هه‌لیان کوتایه‌ سەر نه‌مسا و به‌لجیکا و لۆکزامبۆرگ و ئەم ولاته‌نه‌شیان خسته‌ ژێر ده‌سه‌لاتی خۆیان‌ه‌وه‌. له‌ ۲۲ی ژووه‌نی ۱۹۴۱ هیزه‌کانی نازی چهن هیزیشیکی به‌ربلاویان برده‌ سەر خاکی سو‌قیه‌ت. به‌لام خۆرا‌گری خه‌لکی ئەم ولاته‌ به‌ تاییه‌ت له‌ ستالینگرا‌د بووه‌ هۆی دامرانه‌وه‌ی شه‌ره‌که‌.

له‌ ۷ی دیسه‌مه‌بری ۱۹۴۱ به‌ره‌یه‌کی‌تری شه‌ری جیهانی دووه‌م، له‌ نیوان هیزه‌کانی ژاپۆن و ئەمریکا کرایه‌وه‌. لەم رۆژه‌دا فرۆکه‌کانی ژاپۆن هیزیشیان کرده‌ سەر پاپۆزه‌ جه‌نگیه‌کانی ئەمریکا و بارانه‌ی بۆمبیان به‌ سه‌ردا باراندن. له‌ کۆتایی سالی ۱۹۴۲ به‌ریتانیه‌کان به‌گورجی به‌ره‌رچینکی هیزه‌کانی ئەلمانیا و ئیتالیایان دایه‌وه‌ و توانیان ئەم هیزانه‌ له‌ باکووری ئەفریقا راو بنێن. له‌ سالی ۱۹۴۳ هیزه‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی دژ به‌ نازیسیم و فاشیزیم، به‌لامارنکی به‌ربلاویان بردن و دوا‌ی سه‌رنگوونی مۆسۆلینی (رێبه‌ری فاشیزمی ئیتالی)، له‌ ژانویه‌ی ۱۹۴۴ هیزه‌کانی خۆیان له‌ نزیك رووم دابه‌زاند.

له‌ رێکه‌وتی ۶ی ژووه‌نی ۱۹۴۴ چهن سو‌پایه‌کی گه‌وره‌ له‌ هیزه‌کانی ئەمریکا و به‌ریتانیا و که‌نده‌ له‌ لی‌وا‌ری نۆرماندی که‌ به‌ده‌ست ئەلمانیه‌که‌نه‌وه‌ بوو دابه‌زین. له‌ ئۆپه‌راسیۆنی نۆرماندی‌دا هیزه‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کان، داموده‌زگای جه‌نگیی ئەلمانیان له‌ کار خست و زه‌ه‌ریکی کارییان پێ گه‌یاند. دوا‌ی شه‌ر و پێک‌دانه‌نیکی ژۆر هیزه‌کانی ئەلمانیا به‌ره‌و دوا‌وه‌ پاشه‌کشه‌یان کرد و له‌ رۆژی ۱۵ی ئاگۆستی ۱۹۴۴ هیزه‌یه‌کگرتوه‌وه‌کان له‌ باشووری فهره‌نسه‌ دابه‌زین.

به‌ هاتنه‌مه‌یدانی هیزه‌کانی ئەمریکا بۆ پش‌تیوانی کردن له‌ پاریس و خۆرا‌گری خه‌لکی ئەم شه‌ره‌ له‌ به‌رامبه‌ر ئەلمانیه‌کان، هیزه‌کانی ئەلمانیا ته‌نگیان پێ هه‌لچنرا و به‌م جو‌زه‌ پاش چوار سال‌ شاری پاریس له‌ چنگی دو‌ژمن ده‌ره‌ات. له‌ ۳ی سێپته‌مه‌به‌ر هیزه‌کانی به‌ریتانیا به‌لجیکیان رزگار کرد و هیزه‌ چه‌تر بازه‌کانیش له‌ نه‌مسا نیش‌تته‌وه‌ تاکوو لی‌ره‌وه‌ هیزیش به‌ره‌نه‌ سەر ئەلمانیا. سه‌ره‌نجام له‌ مانگی فیه‌رییه‌ی ۱۹۴۵ هیزلی زی‌گفرید ده‌شکێتن و له‌ رووباری رای‌ن سه‌وه‌ ده‌چنه‌ ناو خاکی ئەلمانه‌وه‌. له‌ ژانویه‌ی ۱۹۴۵ سو‌قیه‌ت هیزه‌کانی ئەلمانیا راوه‌دن و له‌ رۆژه‌لاته‌وه‌ به‌ره‌و ئەلمانیا پێش‌به‌ری نه‌کات. هیزلی هاوبه‌شی به‌ریتانیا و ئەمریکا‌ش له‌ رۆژا‌واوه‌ خۆیان بۆ هیزیش بردن بۆ پێته‌ختی ئەلمانیا ئاماده‌ ده‌که‌ن.

رۆژی ۲۴ی ئاو‌ریلی ۱۹۴۵ هیزه‌کانی سو‌قیه‌ت، به‌رلین رزگار نه‌که‌ن و له‌ چه‌می ئالب له‌ گه‌ل هیزه‌کانی ئەمریکا یه‌ک نه‌گرنه‌وه‌. سه‌ره‌نجام سپای ئەلمانیا خۆی ته‌سلیم نه‌کات و ئەم شه‌ره‌ خۆنا‌وییه‌ی ئەوروپا له‌ ۸ی مانگی مه‌ی ۱۹۴۵ کۆتایی پێ دێت و هیتله‌ریش چهن رۆژ دوا‌ی کۆتایی شه‌ره‌که‌ خۆی کوشت.

له‌ لایه‌کی ترمه‌وه‌ بۆ نه‌وه‌ی ئەمریکا سه‌ری ته‌سلیم به‌ ژاپۆن دا‌بخات، له‌ ۶ی ئاگۆستی ۱۹۴۵ به‌ فرۆکه‌ی بۆمب هاو‌یژ بۆمبێکی ئەتۆمی هاو‌یشته‌ شاری هی‌روشیما که‌ له‌ نه‌جامدا ۷۸ هه‌زار که‌س کوژران و ۷۰ هه‌زار که‌سی دیکه‌ش به‌ توندی بریندار بوون و زۆربه‌ی شه‌ره‌که‌ی وێران کرد. ده‌وله‌تی ژاپۆن خۆی نه‌دا به‌

دهسته‌وه و تسلیم نه‌بوو. بۆیه ئەمریکا جارینگی‌تر له رۆژی ۲ی سێپتەمبەر بۆمبێکی تری هاویشته سەر شاری ناگازاکی و له ناکامی تهقینه‌وه‌ی ئەم بۆمبەش هەزاران کەسی‌تر کوژران و بریندار بوون و مالدیوێرانییه‌کی زۆری لێکەوتەوه. ئینجا ژاپۆن خۆی تهسلیم کرد و شەپری جیهانی دووهم به ته‌واوه‌تی کۆتایی پێهات.

World war

جنگ جهانی اول

شەپری یەكەمی جیهانی

شەپری جیهانی یەكەم له ساڵی ۱۹۱۴هه‌لگیرسا و سەرچاوه‌کەشی ئەگەرئەوه بۆ ململانی و کنبەرکی دەرئەته گەرەکان له سەر ئیستیعمار و کێشە‌ی سەربازی و ئەته‌وه‌یی سەده‌ی نۆزده و سەرەتای سەده‌ی بیستەم ئەم شەپه به بیانووی کوشتنی فرانسوا فیردیناند شازادە‌ی ئەمسا له ۲۸/۶/۱۹۱۴ له ویلایه‌تی ساریه‌وو له بوسنی دەستی پێکرد. خەلکی ئەم ویلایه‌ته‌ حزیان ئەکرد به سیربستانیوه په‌یوه‌ست بێن به‌لام دەرئەتی ئەمسا دژایه‌تی ئەکرد. کاربه‌ده‌ستانی ئەمسا دەرئەتی سیربستانیان به به‌رپرسی ئەم کوشتنه ناوبرده کرد. دەرئەتی ئەمسا چونکا سوور ئەیزانی ئەلمانیا پشتیوانی لێنه‌کات، کەوتە فشاره‌نێنان و هه‌رەشه‌کردن له سیربستان به‌لام ئەم هاشووه‌وشه سه‌مه‌ربه‌خش نه‌بوو. به‌م بۆنه‌وه دەرئەتی ئەمسا، شەپری خۆی به‌م ولاته راگه‌یاند. له‌م ناوه‌دا سۆقیه‌ت پشتیوانی خۆی له سیربستان دەرپرسی.

شەپرفروشی ئەمسا به سیربستان بووه هۆی ئەوه که ئەندامانی سیکۆچکە‌ی هاوپه‌یمان(به‌ریتانیا و فهره‌نسه و سۆقیه‌ت) له گه‌ل سیکۆچکە‌ی یه‌کگرتوو(ئه‌لمانیا و ئەمسا و ئیتالیا)، شەپری خۆیان به یه‌کتر راگه‌یه‌ن. ئەمریکا له ساڵی ۱۹۱۷هاته ناو ریزی هاوپه‌یمانان(به‌ریتانیا و ...) و دۆخه‌کی به قازانجی خۆیان گۆپی. ئەم شەپه که ۴ ساڵی خایاند زۆریه‌ی ئەوروپا و ئەمریکا و ژاپۆنیشی گرتەوه و فهره‌نسه‌ش بووه گه‌وره‌ترین مه‌یدانی شەپه‌که. ساڵی ۱۹۱۸ ئەلمانیه‌کان له به‌رامبه‌ر فهره‌نسه و به‌ریتانیا و سۆقیه‌ت، شکستیان هێنا و سه‌ره‌نجام له ۱۱ی نۆفەمبه‌ری هه‌مان ساڵ شەپه‌ کۆتایی پێهات.

جنگ دوم خلیج فارس

شەپری دووهمی کەنداوی فارس

The second persian gulf war

به شەپری ۲۲ رۆژه‌ی هاوپه‌یمانانی رۆژاوا‌یی به رێبه‌رایه‌تی ئەمه‌ریکا ئەگه‌وتری بۆ رزگار کردنی خاکی کوهیت له دەست سوپای عێراق که له ۲ی ئاگوستی ۱۹۹۰ داگیر کرابوو. به‌م بۆنه‌وه رێکخراوه‌ی ئەته‌وه یه‌کگرتووه‌کان، به ده‌رکردنی بڕیارنامه‌یه‌ک داوای له عێراق کرد هه‌رچی زووتر هێزه‌کانی خۆی له خاکی کوهیت بکێشێته‌وه دوواوه. هاوپه‌یمانانیش تاکوو ۱۵ی ژانویه‌ی ۱۹۹۱ مۆله‌تیان دا به عێراق که پاشه‌کشه بکات و بڕیارنامه‌یه‌کی ئەنجومه‌نی ناسایش جێبه‌جێ بکات. ئەم مۆله‌ته که نزیکه‌ی ۱۱ مانگی خایاند، کۆتایی پێهات به‌لام عێراق هه‌ر له خاکی کوهیت مایه‌وه.

سەرھىجام لە ۲۲/۲ بەكاتى گرىنقىچ، لە رۆژى ۱۶ى ژانويەى ۱۹۹۱ ئۆپەراسىيۇنى زىيانى سەھرا بە رېبەرايەتى جېنېرال شوارتسكوف دەستى پىكىرد. لە ماوەى يەك حەوتوودا ھىزەكانى ھاوپەيمانان، سەرھەم ۱۲ھزار جار بەسەر خاكى عىراقدا ھەلڤىرېن و بۆمبارانىيان كرد. ئۆپەراسىيۇنى ئاسمانى ۲۸ رۆژ درىژەى خاياند. ئىنجا ئۆپەراسىيۇنى زەوى بەناوى شمشىرى سەھرا بۆ دەرکردنى ھىزەكانى عىراق لە كوهيت دەستى پىكىرد و لە دواى ۴ رۆژ (۲۸ى فېورىيە) ھىزەكانى عىراقى بە ئاگرەس پىمل كرد.

لەم شەھەدا عىراق بۆ وەلامدانەوى ھىزەشەكانى ھاوپەيمانان چەن جارنك مووشەكى ھاويشتە ئىسرائىل و عەرەبستان بەلام زۆر كارىگەر نەبوون. ئەم شەھە بوو ھۆى راپەرىنى كورد و شىعە بەدژى دەولەتى سەدام حسەين. ئىنجا رۆژنى عىراق دەستى كرد بە سەركوتکردنى ھەرچى زياترى ئو ناوچانەى كە كورد و شىعەى تيا دەژان.

لە راستىدا ھىزەشە سەدام بە كوهيت و شكست ھىنانى لەم شەھەدا بۆ كورد - بە تايبەت - ھەلىكى مېژووى و زېرىنى رەخساند. ھىزەكانى پىشمەرگە بە رېبەرايەتى دوو پارتى سەركى - يەكەتى نىشتامنى و پارتى ديموكراتى كوردستان - خۆدەكەون و ھىزەشەكانى خويان لەناو كوردستاندا بۆ سەربىنكە سەربازىيەكانى رۆژنى بەس* زياتر دەكەن. لە ۴ى مارسى ۱۹۹۱ بى ئۆقرەيى و بى ئارامى خەلكى رانىيە سەرىژ نەبى و لە چەن رۆژدا ئەم ھالەتە ئەبىتە راپەرىنكى گشتى و شارەكانى دەوك و ھەولير و سلىمانىش ئەگرىتەو و لە دەستى ھىزەكانى بەس رزگار دەبن.

لەم قۇناغەدا ماوەى نازادى خەلكى كورد زۆرى نەخاياند چونكە رۆژم ھەپشەكانى خۆى بە دژى ئەم ناوچانە بەنەجام گەياند و لە ۱۲ تا ۲۸ى مارس كە زانى كەركوكىش خەرىكە لە دەستى دەردىت، بە يارمەتى فېرۆك و چەكى قورس و دەبابە ھىزەشە ھىنايەو كوردستان و خەلكى ئەم ناوچانەى بەرەو ئىران و توركيا راونا. لەم كۆچەگەلەدا خەلقىكى مەدەنى زۆر كوژا و ئاوارەبوونىكى گەرە بۆ كورد بەجىما. لە دواى ئەو يەكە سەدام كەشيكى نائەمنى خستە ناوچەكە و فشارىكى زۆرى ھىنا بۆ دانىشتوانى كوردستان، ھاوپەيمانان، «ناوچەيكى ئەم»يان لە ناو عىراق راگەياند. ئەم پلانە لە ۱۸ى ئاويلى ۱۹۹۱ لە نىوان نەتەوہ يەكگرتووەكان و دەولەتى عىراق مۆركرا. بە پىي ئەم رىكەوتننامە عىراق، نەدەبو لە خولگەى ۳۶ دەرەجەى باكوورى ئەم ولاتە (ناوچە كورد نشىنەكان) فېرۆكەكانى بجاتە ئاسمانەوہ. ئەم ماوەو دواترىش ئەگەرچى پېر بوو لە سەختى و گەمارۆى ئابوورى و نائەمنى بەلام سەردەمىكى رەخساند كە بەدوا خۆيدا گەلەى رزگارى و نازادى كوردى ئەم ناوچانەى داڤشت.

شەپى دووھەمى كەنداو چەن دەرەنجامىكى لىكەوتەوہ كە دەكرى بە سىدانە نامازە بدەين:

۱- جىگىر بوونى ھىزە سەربازىيەكانى رۆژاوا لە عەرەبستان و ناوچەى كەنداو.

۲- فېرۆشتنى بى وىنەى چەك و تەقەمەنى ولاتانى رۆژاوايى بە عەرەبان.

۳- دابەشكردنى عىراق بە سى ناوچەى كوردستان، ناوہندى و شىعەنشىن.

Cold war

جنگ سرد

شەپرى سارد (۱۹۹۰-۱۹۴۵)

بە سەردەمى دواى شەپرى جىيەنى دووھەم ئەوترى كە لە بەينى دوو زلەيزى* رۇژھەلات و رۇژاوا سەرى ھەلدا و نزيكى ۴۵ سالى خاياند. ئەم شەپەر لە سى قۇناغى جياوان پىكھاتووہ:

قۇناغى يەكەم، لە ۱۹۴۵ تا ۱۹۵۳ واتە رۇژى مردنى ستالين. لەم قۇناغەدا گرىنگترين ئەندىشەى ستالين، پاراستن و پيادە كردنى دەسكەوتەكانى خۇى واتە دەسگرتن بەسەر ئەوروپاي ناوين بوو بىئەوہى خۇى لە گەل ئەمەريكا روبەروو بىئەوہ. رۇژاوا لەم سالانەدا ھەلويستىكى بەرگرى كارانەى بووہ و ئەمريكا، ھيزە سەربازىيەكانى لە خوارووى رۇژھەلاتى ژاپۇن و ئەلمانيا (رۇژاوا) لە ئوراسيا، ھيشتەوہ.

دواى مەرگى ستالين و كۆتايى ھاتنى قۇناغى يەكەمى شەپرى سارد ھەر دوولا نامادەى خۇ سازدانەوہ بوون. زياكردنى بەرنامەكانى رادىوئى ئەوروپاي ئازاد بۆ ولاتانى ئەقمارى، زياكردنى پشتگىرى مانى لە چالاكيە سياسىيەكانى پەناپەرانى سۆڤيەتى و ئەوروپاي رۇژھەلات كە لە رۇژاوا گىرسابوونەوہ و ھەولنى بىن وچان بۆ پشتيوانى كردن لە گروپە ناديارەكانى دژ بە سۆڤيەت، لە جوملەى تايبەتەندىيەكانى ئەم قۇناغە بوون.

قۇناغى دووھەمى شەپرى سارد، لە ۱۹۵۳ تاكوو ۱۹۷۰ ئەخايينيت. لەم ماوہدا بىريار وابوو سۆڤيەت لە بارى ئابورىيەو ئەمريكا بىبەزنى و جىيەنى كۆمۇنىستىش لەم بابەتەوہ لە جىيەنى سەرمایەدارى پىشكەوتوتر بىت. لەم قۇناغەدا ئەمريكا و سۆڤيەت دوو جار بە تەرزىكى جىددى روبەروى يەك بوونەوہ. يەكەم جار لە بابەت بەرلين و جارى دووھەمىش لە سەر كووبا كە ھەردوو جارەكە سۆڤيەت خۇى بە زل زانيوہ و قەيرانى ساز كردبوو. ئەگەرچى كەس بەدژى دروسكردنى ديوارى بەرلين لە لاينە سۆڤيەتەوہ ھەلئەستە بەلام ئەم كارە بووہ ھۆى مەھاركدنى ئەلماناي رۇژھەلات و جىنخۆشكردن لە ئەوروپاي ناويندا. ھىنانە دەرەوہى مووشەكەكانى سۆڤيەت لە كووبا سەرواختيك بوو كە دەولەتى كىنىدى(۱۹۶۳-۱۹۶۱) پىنل كرد سىستەمىكى لاينەگرى سۆڤيەت لەم ولتەدا (كووبا) زەمانەت بكات.

قۇناغى سىنەمى شەپرى سارد لە سالى ۱۹۷۰ دەستى پىكرد. لەم سەردەمەدا گوشارى سۆڤيەت بەوپەرى خۇى گەيشت. ئەمريكا لە شەپرى قىتنام ھىلاك بووہ و رۇژاواش تامەرزۆى ھىوركدنەوہى دۆخەكە و كردنەوہى پىئەندى نيوان ئەمريكا و چينە. سۆڤيەت بەپىزتر لە جاران ھىرشى كردۆتە كووبا و ئيتىوپيا و قىتنام و يەمەن و ناوچەى رۇژھەلاتى ناوين. نامادەكردنى مووشەكى ئسرس ۲۰ كە بەرەر ژاپۇن و ئەوروپاي رۇژاوا دايبەستبوو، رەقىبى تۆقاندبوو. بەلام دەرەنجامى ئەم رەوتە بە پىچەوانەوہ بە زىانى سۆڤيەت تەواو بوو.

ھىرشكردنى سۆڤيەت بۆ سەر ئەفغانستان لە مانگى ديسەمبەرى ۱۹۷۹، ئەمريكاي والىكرد لە بارى جوگرافىيەوہ سياسەتى پشتيوانى كردن لە موچاھىدىنى ئەفغان بكاتە پىشەى خۇى و لە گەل ولاتانى پاكستان و چين و ەرەبستان و مىسر و بەرىتانىا بەرەيك بەدژى سۆڤيەت ساز بكات.

پاش ھەلېژاردنى باراك ئۇياما بە سەرۆك كۆمارى ئەمىرىكا لە سالى ۲۰۰۹، ئۇياما پاش پىياچونوھ بە سىياسەتەكانى ئەم ولاتە بەرامبەر بە عىراق و ئەفغانىستان، بىرارى دا كە لە ماوھى ۱۶ مانگدا ھىزەكانى خۆى لە عىراق بىكېشىتەوھ و بارى ئەمنى و ئاسايشى ئەم ولاتە بداتەوھ دەست ھىزەكانى عىراق.

Guerilla warfare

جنگ چرىكى

شەپرى گىريلايى

ئەم وشە لە زمانى سپانىيائىيە ھاتتو ۋ بە ماناى شەپرىكى بەربلاۋە كە لە لاينە خودى ھىز و لقەكان فەرەمەندەيى ئەكرىت. لە زاراۋى سەربازىدا برىتتىيەلە: «سوپايەك كە فىرى رىئوشوئىنى شەپرىكىردن نەكرابىت، لە خىل ۋ ەشەرەتى شار ۋ دىھاتەۋە دىنە مەيدانى شەپ ۋ بە كۆتايى ھاتنى شەپ ئەگەرئىنەۋە ناو مال ۋ خىزنانى خويان». ئەم جۆرە شەپ لە مۆژىنەبە بەلام لە سەدەيى بىستەمەرە يارمەتيدەر ۋ رىخۇشكەرى سەركەوتنى شۆرپش بوو.

شەپرى گىريلايى ھاوشىۋەيە لە گەل شەپرى پىشمەرگە لە كوردستان، بەم جىاوازيبە كە پىشمەرگە بە تەۋاۋ بوونى شەپ دەست لە چەك ھەلناگرى بەلكوۋ دواى سەركەوتن، دەبىتتە ھىزى سەربازى ۋ پاراستن ۋ بەرگرى ھەرىم.

شيۋە توليد آسيابى

شيۋازى بەرھەمھىنانى ناسىيى

Asiatic Mode of Production

زاراۋى شيۋازى بەرھەمھىنانى ناسىيى، يەكەم جار لە لاينە جۇن ستۋارت ميل بىرمەندى ئىنگلىزى بۇ پىناسەكرىنى سىستەمى ئابۋورى ۋلاتانى ناسىيى ھاتە ئاراۋە. دواتر لە لاينە بىرمەندانىكى ۋەك كاپۇل ماركس بە تىرۋتەسەلى شىۋقە كراۋە. ئەو بۇ ناساندنى ۋلاتانى چىن ۋ روسىيە ۋ ھىندىستان، كۆمەلنى تايبەتمەندى يەكسان دەبىنىت كە بە گىشتى بە شيۋازى بەرھەمھىنانى ناسىيى ئاۋبىرە كراۋە. بە باۋەپى ماركس، بارودۇخ ۋ كەشۋەۋاى ھەرىمەكانى ۋلاتانى رۆژمەلات، بە ھۆى كەمبۈنى ئاۋ پىۋىستى بە ھىنانە مەيدانى جەماۋەر ۋ ھەرۋەزى ئىنسانىيە بۇ كەلەك ۋەرگرتن لە سەرچاۋەكانى ئاۋ. بەم بۇنەۋە دەسەلاتى سىياسى ۋ دەۋلەتەكان بە شيۋەيەكى بەرچاۋ، دەست ئەگىر بەسەر سەرچاۋەكانى ئاۋدا ۋ لەم رۇگاو زەبر ۋ زاكونى خويان بەسەر خەلكى ئەم ۋلاتانە خالى ئەكەنەۋە. بەمچۆرە شيۋازىكى تايبەتى بەرھەمھىنان لە ۋلاتانى ناسىيى دىتە ئاراۋە كە رۇگا خۇش ئەكات بۇ ئىستىباد ۋ ستەمكارى لەم ۋلاتانە.

۱- چاڪه و رهوشت پاكپهك كه بهو پښه دهېن به هر كس شو شتهى كه مافى خويتهى بدرئت.

۲- گهيشتنى حق به حقدار دهېن لهسر بنه مافى يهكسانى و له بهرامبر ياسا و رزگرتن له مافى ههموان بئت.

۳- پاراستنى هاوسهنگى قانونى له نيوان بهرژه ودهنديه كاندا.

ئه گهرچى بهستينى شه خلاق بهر فراواتره له بهستينى عدالته به لام زوربهى فلهه سوفان، بو وينه نهرستو عدالته تيان به گرنگترين بهشى شه خلاق ناوبرده كړدوه. تيوريه كاني عدالته وهلامى شه پرسپاره فلسفه فیه نه دهنوه كه عدالته چيه؟ چهكى عدالته له سهردهمى سوكرات و كتنبي كومارى نه فلوتون له سدهى چوارهمى (پن) تا سهردهمى جون رالن، فلهه سوفى هاوچه رخی نهرىكا گرنگيه كى بئ وينه له فلسفه فیه شه خلاق و فلسفه فیه سياسى به خوره ديوه. سوكرات دهىگوت عدالته لهسر هر چهمكنى ژيانى باش دهورىكى بونيدى شه گيرئ و ژيان به پيوانهى عدالته گرانبه هايه. رالنش دهليت عدالته يه كه مين چاكه ي پيوسته بو دهزگا كومه لايه تيه كان.

چهكى عدالته ههرچى وردبينانه تر پئناسه بكرئت، سوودمه ندرته. دوو جياوازي بنه رته سهارته به عدالته يارمه تيمان دودات كه بهستينى مانايى شه چهكه سنوردارتر بكهين. يه كه مين جياوازي شه جياكاريه يه كه نهرستو له نيوان عدالته تى «تهوزيعى» و عدالته تى «جويرانى» قاييل بووه. عدالته تى تهوزيعى، بريتيه له دابه ش كړدن دارايى له نيوان نه دمانى كومه ليك. شو پيى وايه كه شه دابه شكاريه ده بئ به پيى ليها توويى و توانستى كه سهكان بئت. عدالته تى جويرانى، باسى مامه لى نيوان خه لك و دانوستانى دوولايه نه دهكات.

پيزانين و چاكه كړدن له بهرامبر چاكه دا لايه نه كاني شه جوړه عدالته ته له شه ژمار دين. دووه مين جياوازي باس له «باهت» عدالته دهكات. عدالته يان له پيوهند له گه ل خه لك (وهك فزه لته و چاكه يه كى تاكه كسى) يان له بابته دهزگا كومه لايه تيه كان (بو وينه له ئاست پي كه اتهى بنه رته كومه لگا و دهزگا كومه لايه تى و ئابورى و سياسيه كان) چن دهكرئت.

جون رالن، فلهه سوفى سياسى هاوچه رخ له كتنبي تيوريه ك نهر ياره ي عدالته (۱۹۷۱) دوو بنه رته سهره كى له مېر عدالته چن دهكات: يه كه م، باسى بهرژه ودهنديه سياسيه كانه به تايبته دابه ش كړدن ئازادى و مافه سهره كيه كان. بهو پښه، ده بئ هر كه س مافى شهوى هه بئت له ههمو ئازاديه ك بهرهمه ند بئت تاكوو بتوانئ ئازادى بو ههموان دابن بكات. دووه م، بهرژه ودهنديه كومه لايه تى و ئابوريه كان به

تاييەت دابەش كىردى داھات و دارايى و ھەل و دەرفەت. بەم پىيە، نابەرابەرى و بىئەدالەت يىيە كۆمەلەيەتى و ئابوورىيەكان دەبىن بە جورىك رىك بخرىن كە زۆرتىرىن قازانچ بەو كەسانە بگات كە لە كەمترىن رادەي خوشگوزەرانى بەھرەوەر نەبن.

ف

Fabianism

فابیانیسم

فابیانیزم

زاراۋەى فابیانیزم لە ناوی فابیۆس سەرکردەى رۆمى ۋەرگیراۋە کە دوو سەدە پێش زاین ژیاۋە و توانى بە زیرەکی و لەسەرخۆ، شکست بهێنێ بە هانییانی دوژمنی. لە زاراۋەى سیاسیدا ناوی بزاڤیکى سۆشالیستییە کە لە بریتانیا سەرى هەلدا و لایەنگرەکانى لە ۱۸۸۴ لە «کۆمەڵەى فابیان» کۆبوونەو و توانى سەرنجى هەموو رۆشنیرانى ئەو سەردەمە (بۆ وێنە جۆرج بیرنارد شاۋ و گراهام والاس) بەرەو لای خۆى رابکێشێ. بەگشتى ئەم رێبازە پێى وایە کە سۆشالیزمى جیهانى دەبێت بە ئارامى و بەکارهخۆ و بە شیوەیەکی زانستیانه لەسەر بیر و هزرى جەماوەر کاربگرى دابنێت. کۆمەڵەى فابیان لەسەر ئەم باوەڕەن کە دەکرێت لە رێگای ئاشتیاوە و گونجاو لەگەڵ بنەماکانى دیموکراسى و کاربگەرى لەسەر بیروبۆچوونى بەرپرسان، کۆمەڵگایەکی سۆشالیستى بنیات بنرێت. پاش دامەزرانى حیزبى کرێکارى بریتانیا کۆمەڵەى فابیان چوونە ریزى ئەم حیزبەو بەلام سەرەخۆى خۆیان پاراست و دواتریش ەک گرووپێکی رۆشنیر دەستیان دایە توێژینهو و راگەیانندن لەناو حیزیدا. ئەم گرووپە چەند وتاریکیان بەدژى فەلسەفەى مارکس بلاۋکردهو و لەم بارهوه بەم شیوه بیران دەکردهو:

- ۱- چاکسازی* کۆمەڵایەتى بەشیوەیەکی خۆرسک، کامڵبوونی سرووشتى بەدى ئەهینا و بارودۆخى ئابوورى کرێکارى بەرەو باشتربوون دەبرد و پێویستى بە شۆرش و توندوتیژی نەدەکرد.
- ۲- بۆ پێشەبەردنى کۆمەڵایەتى، ململانیى چینیایەتى پێویست نەبوو.

Fascism

فاشیسم

فاشیزم

فاشیزم لە سەرەتادا بە مانای سیندیکالیزم*ى دەوڵەتى واتە رێکخستنى ئابوورى کۆمەڵگا لە سەرەو بە دەستى دەوڵەت و پشتگیری لە مولکدارىەتى تايبەتى لیکدراۋەتەو بەلام دواتر مانایەکی بەرفراوتر لەخۆ دەگرێ و بۆ پێناسەکردنى جۆرێک لە رژىمى سیاسى تۆتالیتەر بەکار براۋە. فاشیزم لە گۆین لاگیرىەکی گشتى لە سیاسەتدا دەربارەى ئەو بزائە توندپەرۋانە (راستى دەسەلاتخۋان، دژى سەرمایەدارى مەزن، دژى دیموکراسییهت و لیبرال، دژى مۆدێرنیتی و سۆشالیزم و دژى ئانارشیزم و مارکسیزم) بەکاربراۋە کە سەرەنجامەکیان بە دامەزرانى سیستەمێکی دەسەلاتخۋان دەبرایەو.

فاشیزم بە مانا میژووییەکی، ەک ئەو شتەى کە لە نێوان دوو شەپى جیهانى کە زۆربەى ۆلاتە ئەوروپییەکانى تەنێیەو، ئاویتەیکە لە ناسیۆنالیزمى توندپەر، ئیمپریالیزم، دژایەتى لە گەل نەریتى عەقلى و رووناکیرى، پراگماتیزم، ستایشى دەوڵەت و ئەزادپەرستى.

نهم زار اوه بهگشتی بۇ پېناسه كردنى جۇرىك نایدیولۇجى و بزواتى نه ته وه پەرستانه و دسه لات خوازانهى نهو رژمانه بهكار نه برت كه له سالهكانى نيوان دوو شهرى جيهانى تاكوو شكست هيتانى نهلمانیا له سالى ۱۹۴۵ به سهر نهو روپادا فرمانه واپيان نه كرد. مانای تايهتې فاشيزم نهگه پرتوه بۇ «بزواتى فاشيستی» كه له سالى ۱۹۱۹، مۆسولېنى له ئىتاليا به دسه لات گهياند (۱۹۲۲-۱۹۴۵). وشه كه له زمانى ئىتاليایى به مانای چهن مېلهيه كه به دهورى كلكه ته ورك له بهردم كونسولى رۇميدا به نيشانهى دسه لاتى دهولت نومائش نهكرا. له لايهكى ترهوه «فاشيست» له لايهن كۆمونيستهكانهوه بۇ سووكايهتې به نهياران و سؤسيال ديموكراتهكان لهگويّن زار اوهيهكى سووكايهتې ناميّن بهكار براوه تاكوو ببينه هاندرنك بۇ ريڤخستنى بهرهى درّه فاشيست.

فاشيزم، بهرهمى قهرانيكى قولى كۆمهلايهتې و نابورى بوو كه له دواى شهرى جيهانى يه كه م له نهو روپا هاته ناراه. نهم نایدیولۇجيايه خۇبه خۇ هيچ جۆره سيسته ميكي تيگ ته نراوى فيكرى ساز نه كرد بهلگوو رهنكدانهوى ههمان بنه ماي نه ته وه يى نهو ولاتانه بوو كه تييدا پهرى سهند. نامانجى فاشيزم، هينانه كايهى دهولتېكى بههيزه كه تييدا تهنيا حيزبېك - حيزبى فاشيست - دسه لات مۆنؤيول بكات و سه روكيكي كاريزماش به قهوارهيهكى ديكتاتوريهوه به سهر يا حوكمهت بكات. خالى هاويهشى ههمو بزواتيكي فاشيستی، پهرستشى زوردارى و به پيروز كردنى شهر و گهيشتن به دسه لات. فاشييهكانى نهلمانیا و ئىتاليا، به تهواوهتې له پروپاگهنده* ي ميگهل پهروهر و تيروز* كهلكيان وهردهگرت بهلام ههر كه دهستان به دسه لات گهيشت ئينجا له دسه لاتى دهولت بۇ له ناوبردنى نهياران و سيسته مى قانونى سووديان وه رگرت.

بنهما سه ره كيهكانى فاشيزم له لايهن مۆسولېنى (۱۸۸۳-۱۹۴۵) له بهرگى چوارده ههمى ئينسكلؤپيدىاي ئىتاليا، له سالى ۱۹۳۲ به مجوره ليك دراوه ته وه:

۱- فاشيزم، بروای نيه به ناشتى ههميشه يى و سووديكيش له م شته دا نابيينت. ناشتى نهفسانهيهكى زيانباره.

۲- فاشيزم، له گهل ماركسيزم و شيوازهكانى ترى نهنديشهى سؤشياलिستی دا نهياره. بۇ ليكدانهوى فاشيزم، شروقهى ناايدیولۇجيكي ئاراسته كراوه كه له پينج سهرياسدا گونجاوه: ماركسى، سايكولۇجيكي، ناييىنى و نهخلاقى، ميژرووى و كۆمهلناسى و سهره نجام سياسى. له روانگهى ماركسيهوه، فاشيزم، به پيى ريسا نابوريهكان و لؤژيكي سهرمايه دارى ليك نه درتته وه. به واتايهكى تر فاشيزم به شيكه له قهرانى سهرمايه دارى پاوانخواز.

له روانگهى سايكولۇژييهوه، شيكردنهوى دياردهى فاشيزم پيويستى به روونكردنهوى لاسهنگيهكانى قۇناغى مندالى كسايهتتیهكان ههيه. چونكا له سهره بنده دا به كه ستراكترى نهنديشهى مندال به قولى بيجم ده به ستى.

له روانگه‌ی ئایینی و نه‌خلاقیه‌وه سهره‌لانی فاشیزم، هیمایه‌که بۆ قهرانی نه‌خلاقى و ئایینی له شارستانیه‌تى رۆژاوا. لایه‌نگرانی شه‌رامانه‌ نانايدیۆلۆجیه‌ی فاشیزم، پێیان وایه‌ که‌ حوکمه‌تى ئیستبدادی و فاشیزم ته‌نیا له‌ نۆو خه‌لکانی گه‌ندهل و گه‌نیودا ده‌وام نه‌هێنیت.

له‌ روانگه‌ی میژوویی و کۆمه‌لناسیه‌وه فاشیزم، به‌ره‌مه‌ی په‌رسه‌ندنه‌ی خێرای مودی‌رنیتی یان شیوازیکی تایبه‌تى پێشه‌سازیبوونی هه‌ندێ له‌ ولاتان بووه‌.

دوا‌ین بۆ‌چوون ده‌رباره‌ی فاشیزم، له‌ روانگه‌ی سیاسیه‌وه‌ شیکراوه‌ته‌وه‌ که‌ نه‌ویش شیوازی به‌لگاندنی فاشیسته‌کان نه‌خاته‌ روو. به‌م پێیه‌ فاشیسته‌کان به‌م قه‌ناعه‌ته‌ گه‌یشته‌بوون که‌ دیموکراسی په‌رله‌مانی تووشی شکست بووه‌. فاشیزم، جگه‌ له‌وه‌ی فه‌لسه‌فه‌ یا نایدیۆلۆجیه‌کی سیاسی بێت، شیوازیکی ده‌سه‌لاتداریه‌ که‌ له‌سه‌ر سێ ب‌ه‌م‌ای حوکمه‌تى تاکه‌که‌سی، ده‌سه‌لات و سه‌روه‌ری ده‌ولت و ناسیۆنالیزمیکى توند‌په‌وانه‌ بنیات نه‌راوه‌. له‌م جۆره‌ حوکمه‌تانه‌دا ده‌ولت به‌ پشت‌به‌ستن به‌ ده‌سه‌لاتی سه‌ربازی و گروپی فشاری سیاسی و نامرازه‌کانی پرۆپاگه‌نده‌، ئازادییه‌کانی تاک سنووردار نه‌کات و هه‌موو بزووتنه‌وه‌یه‌کی به‌ره‌مه‌‌ئستکارانه‌ سه‌رکوت نه‌کات.

فاشیزم له‌ سه‌ره‌تا‌دا وه‌ک هێزێکی نیگه‌تیف له‌ ئه‌وروپا خۆی نیشان دا. فاشیه‌ت زۆربه‌ی نایدیۆلۆژی و دامه‌زره‌وه‌کان به‌‌دژی به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی نه‌ته‌وه‌ ده‌زانێ. له‌م سۆنگه‌وه‌ که‌ فاشیه‌یه‌کان رایانگه‌یان‌دوووه‌ نه‌و چاره‌سه‌ریانای بۆ ده‌رمانی نه‌خۆشیه‌یه‌کانی کۆمه‌لگا پێش‌نیا‌زان کردووه‌، بۆ قازانجی نه‌ته‌وه‌ بووه‌، نه‌کرێ ئه‌مانه‌ وه‌ک ناسیۆنالیست به‌ مانای خودی زاره‌وه‌ی ناسیۆنالیزم له‌ قه‌له‌م به‌درێن. به‌مه‌حاله‌ش شه‌رو ناسیۆنالیزمه‌ی که‌ فاشیزمی به‌‌ده‌یه‌ناوه‌ جیا‌واز بووه‌.

فاشیزم، هێزێک دروستی ده‌کات له‌ خۆی راده‌بینیت ته‌واوی کۆمه‌لگا ب‌خاته‌ دوا‌ی دروشمه‌کانی خۆی، له‌ هه‌ستکردن به‌ هێزه‌وه‌ سه‌رچاوه‌ ده‌گرت، هێزێک به‌ شیوه‌یه‌ک له‌ غرووری خۆیدا نو‌قه‌ که‌ پێی وایه‌ پێویستی به‌ هیچ جۆره‌ ژيانێک له‌ گه‌ل هێزه‌کانی تر‌دا نییه‌. له‌م روانگه‌وه‌ فاشیه‌ت، له‌ هه‌ر شوێن و کاتی‌کدا بێت، هاو‌پێی سێ ده‌رکه‌وته‌ی سه‌ره‌کییه‌ که‌ بریتین له‌:

۱- دیاره‌دی میگه‌ل دروستکردن.

۲- دروستکردنی که‌مایه‌تییه‌کی گونا‌ه‌بار.

۳- مۆنۆپۆلکردنی راگه‌یان‌دن.

فاکسیۆنالیزم: به‌‌روانه‌ حیزابه‌تى.

Falange / Falangism

فالانژ / فالانژیزم

فالانژ / فالانژیزم

شه‌م زاره‌وه‌ ریشه‌که‌ی لاتینییه‌ و به‌ درێژایی میژوو مانای جیا‌وازی له‌خ‌و‌گرتووه‌. بۆ نمونه‌ له‌ یۆنانی کۆندا «فالانژی ساکار» به‌شیکی هێزی سه‌ربازی یۆنان بووه‌ که‌ بریتی‌بووه‌ له‌ سه‌ربازی پیاده‌ به‌ چه‌کی

سووک و چهکی قورسوه و ... له سالی ۱۶۰۰ زایینی، ئەم زاراوو به کۆمه‌لیکی خه‌لکی گوتراوه که به شیوه‌یه‌کی ریکخواه‌یی پیکه‌وه کۆ ده‌بنه‌وه و بۆ گه‌یشتن به نامانجیکی هاوبه‌ش به‌ره‌یه‌کی یه‌گرتوو ساز ده‌کن. له سهدی پیشوودا فالانژ، ناوی حیزب و ئایدیۆلۆژیایه‌کی فاشیستی ولاتی نیسپانیا بووه که به نیسپانیایی پی‌ده‌لین فالانژه. ئەم حیزبه له ۱۹۳۳/۱۱/۲۹ له لایه‌ن که‌سیک به‌ناوی خوژه نانئونییو پریمو‌دیریقا له مه‌درید دامه‌زرا و گه‌شه‌ی پیدراوه. هه‌رچه‌نده له سه‌ره‌تاوه بایه‌خیکی ئەوتۆی نه‌بوو به‌لام به‌ره‌به‌ره پهری سهند و سه‌رنجی خه‌لکانیکی زۆری به‌ره‌وای خۆی راکیشا و به یه‌گرتن له‌گه‌ل لایه‌نه فاشیسته‌کانی دیکه توانی «فالانژه نیسپانیۆلا» دامه‌زرینیت. به‌رنامه‌ی فالانژ، بریتی بوو له راکیشکردنی چینی کرێکار بۆ هه‌ناوی ناسیۆنالیزمیکی تونده‌وه‌انی کۆمه‌لایه‌تی (به‌مه‌به‌ستی خۆمالی کردنی سه‌رمایه، چاکسازی زه‌وی وزار، په‌ره‌پێدان و ریکخسته‌وه‌ی سوپا و هه‌له‌وه‌شاندنه‌وه‌ی حیزبه سیاسیه‌کان و شیوازی شوپشگیرانه بۆ گه‌یشتن به نامانج).

فالانژیسته‌کان له سه‌رده‌می شه‌ری ناوخۆ (۱۹۳۶ تا ۱۹۳۸) به توندی رووبه‌رووی حیزبه کۆمونیست و ئانارشیست و میانه‌په‌وه‌کان بوونه‌وه و هه‌ولیان دا حیزبه‌که‌ی خۆیان سه‌قامگیر بکه‌ن. جیاوازی نیوان فاشیزمی نیسپانیا له‌گه‌ل فاشیزمی ئەلمانیا و ئیتالیا، له‌وه‌دا بوو که له نیسپانیا سوننه‌تی نه‌ته‌وه‌یی و به تایبەت نه‌ریتی پادشایی و مه‌سیحی، بایه‌خ و گرنگی زیاتری پێ ئەه‌دا. ئیمپڕۆکه زاراو‌ی فالانژ، له ولاتانی دیکه به‌و گرووپه راسته تونده‌وه‌انه ده‌گوتری که له به‌رامبه‌ر بالی چه‌پدا دژایه‌تی و گێره‌شیۆینی ده‌کن، بۆ نموونه فالانژه‌کانی لوپنان.

فاناتیسیزم: پڕوانه کوێرباوه‌ری.

Fraction

فراکسیون

فراکسیون/کوته

فراکسیون له وشه‌ی لاتینی fracito و fractum به واتای وردکراو وهرگیراو و له روی زمانزانییه‌وه به واتای پارێک یا که‌رتیکی بچوک له گشتیک هاتوه. له زاراو‌ی سیاسیدا به گروویک یا بالیک ده‌لین که له‌ناو ریکخواه یا حیزبیک سیاسی یا په‌رله‌مان، چالاکێ ده‌کات و ئەندامه‌کانی پیکه‌وه له بابەت چۆنییه‌تی جی‌جیکردنی به‌رنامه و پلانه‌کانیان راویژ و گه‌فتوگۆ ده‌کن. فراکسیونر fractionnaire به که‌سیک ده‌گوتری که له به‌رامبه‌ر رێبازی گه‌شتی ریکخواه‌یه‌ک، تیۆری و بیروپای جیاوازانراسته ده‌کات.

Freemasonry

فراماسونری

فراماسۆنری/ماسۆنی

ئەم زاراوو له وشه‌ی فراماسۆن وهرگیراو که له زمانی فه‌ره‌نسیدا به واتای وه‌ستای خانوو مانا کراوه‌توه. له سهده‌کانی ناوه‌راست که له ئه‌وروپا بیناکردنی کلێسه‌ شتیکی باو بووه، وه‌ستای خانوو‌ه‌کان له شاره‌وانی و ده‌سه‌لاتدارانی ئەوکات داوایان ئەکرد زۆردارانی کۆمه‌لگای فیو‌دالی بێ شەرت و به‌رات کاریان پێ نه‌که‌ن و بۆ ئەوه‌ی داواکارییه‌که‌یان بچه‌سپێنن، ریکخواه‌یه‌کیان به ناوی فراماسۆن (وه‌ستای ئازاد، واته

به‌نځایه‌ك كه بڼه قه‌ده‌ست و موچه كار ناكات) پښكېښنا. له‌م رڼك‌خراوه‌دا جگه له راه‌ښانې وه‌ستای خانووه‌كان، هو‌ل‌يان د‌دا نه‌ښځه پيشه‌پيشه‌په‌په‌كانې خو‌يان بشارنه‌وه و كه‌س تښان نه‌گات. پاش سره‌ه‌ل‌دانې رڼس‌انس دروست‌كردنې كلڼسه كو‌تايې پڼ هات و فراماسو‌نري له‌باو كه‌وت.

ښځا له س‌ده‌ي ۱۸، كه‌سانڼك كه هېچ پڼو‌ه‌نديه‌په‌په‌كان به وه‌ستای خانو وه‌بوو، ده‌زگای فراماسو‌ن‌يان سره‌له‌نوې زیندو كرده‌وه كه پښان وابوو نه‌م رڼك‌خراوه بڼ پته‌وكردنې بڼه‌ما نه‌خلاقي‌ه‌كان و ته‌بايې و براه‌په‌تي دامه‌ز‌اوه. په‌كه‌م ژوروي فراماسو‌نري له س‌الې ۱۷۱۷ له بریتانیا به مه‌به‌ستي گو‌ږپراه‌لې مو‌تله‌قي فره‌مان‌ږه‌واكان و پاراستنې نه‌ښځه‌په‌كان پښك‌هات. ښځا داگيركه‌راني به‌ریتاني، رڼك‌خراوه‌ي فراماسو‌ن‌ري‌يان هڼا‌په خزمه‌ت سیاسه‌تي داگيركارانه و په‌ره‌پښان به قه‌له‌م‌ره‌وي ئمپراتورپه‌تي خو‌يان له خاكې ولاتانی ژږده‌ست و له هر‌كام له‌م ولاتانه لقي‌كي نه‌م رڼك‌خراوه‌يان دامه‌ز‌راند. رڼبازي سره‌كي فراماسو‌ن‌ره‌كان له ولاتانی ژږده‌ست و دواكه‌وتوو بریتي بوو له دواخستنی گ‌وړانكارپه‌ كومه‌لايه‌تيه‌په‌كان و هڼوركرده‌وه‌ي ره‌وتی فراتروتن و به لاړې بردن و له‌باربردنې بزاغه سیاسي و كومه‌لايه‌تيه‌په‌كان بڼ دا‌ښكردنې به‌رژه‌وه‌نديه‌په‌كانې خو‌يان.

فراماسو‌نري ده‌وري‌كي كارپه‌ري هه‌بووه له هڼانه سره‌كاري حوكمه‌تگه‌لي ديكتاتورې له ژږ له‌فاه‌ي ديموكراسي و سه‌قامگري ښابوري له ولاتانی دواكه‌وتودا. رڼك‌خراوه‌ي فراماسو‌نري، نزيكه‌ي ۶ مليو‌ن كه‌س نه‌ندامې هه‌په كه له‌م راده چوار مليو‌ن كه‌س له ولاتيه‌كه‌گرتووه‌كانې نه‌مريكايه و يه‌ك مليو‌ن له دوورگه‌كانې بریتانیا و پاشماوه‌كشي له ولاتانی ديكه‌ي جيهاندا بلاو بوونه‌ته‌وه.

Franchise

فرانشيز/حق رای

فرانشيز/ ماف د‌هنگدان

فرانشيز له وشه‌ي franc به واتای قسه‌له‌بوو(له‌پوو دانه‌ماو)، كه‌سڼك كه بڼوپرای خو‌ي نه‌شارپته‌وه وه‌رگير‌اوه. زار‌اوه‌ي فرانشيز به واتای زڼده‌ماف(ام‌تياز)، ماف ښازادكردن و ماف د‌هنگدان به تايبه‌ت بڼ هه‌ل‌ب‌ژاردنې په‌ره‌ماني به‌كار براوه. فرانشيز له س‌ده‌كانې ناوه‌راستدا به‌و ياسايه ده‌گوترا كه به‌و پڼپه كو‌يله‌ي به‌رده‌ستي ميران، ده‌ياتتواني به ښازادی و بڼ هېچ گ‌رفتڼك له ژږ ركي‌فيان ده‌رېچن و بڼ هر جڼگايه‌ك كه ده‌يانويست بڼو‌ن. نامه‌ي فرانشيز، له‌م‌ږ ښازادی كو‌يله‌كان له س‌ده‌ي يازده له ښتالي‌اي باكوور، نه‌لمانيا و باكووري فره‌نسا نه‌رپتي‌كي باو بووه. ده‌ره‌نجامي نه‌م ره‌وته پڼو‌ه‌نديه‌په‌كي راسته‌وخو‌ي هه‌بوو له‌گه‌ل پښكه‌وتنې ښابوري شاه‌كان له س‌ده‌ي ۱۱و ۱۲ ي زاييښي. له س‌ده‌كانې ناوه‌راستدا زار‌اوه‌ي فرانشيز له ياساكانې بریتانیا به‌كارده‌هات كه بریتي بوو له‌و زڼده‌مافه كه پادشا به يه‌كڼك له هاوول‌تياڼي خو‌ي ده‌به‌خشي. نه‌م زار‌اوه له ياسا نڼوده‌وله‌تيه‌په‌كاندا به واتای پارڼزواوي به‌كارديت به تايبه‌ت پاراستنې ديپلومات و نوڼنه‌راني سیاسي ولات‌ه‌كان و باج و گومرگ: بڼ نمونه فرانشيزي نيشته‌جڼ بوون (واته پاراستنې شوڼني ژياني ديپلومات) يا فرانشيزي باج (واته لي‌خ‌وشبوون له باج) يا فرانشيزي د‌هنگدان (واته ښازادی ماف د‌هنگدان).

فهره‌ه‌مسهری

چند قطیبت

multipolarity

له دوی سهره‌لدانی چین و ژاپون و نه‌ورویای رۆژاوا وه هیزکی جیهانی و ده‌رکه‌وتنیان له گۆره‌پانی نیونه‌ته‌وه‌ییدا مۆدیلی دوو جه‌مسهری سیاسه‌تی جیهانی که بنه‌مای سیاسه‌ته‌کانی نه‌مریکا له سائه‌کانی ۱۹۵۰ و ۱۹۶۰ بوو، جینگای خوی دا به مۆدیلیکی‌تر که به فهره‌جه‌مسهری ناوی ده‌رکردوه. تاکوو پیش کۆتایی هاتنی شه‌ری سارد، دوو زله‌یزی نه‌مریکا و سو‌قیه‌ته‌ی نه‌بی که خاوه‌نی هیزی نه‌تۆمی بوون، نه‌م چه‌ن هیزی‌تر، زیاتر وه‌ک ده‌سه‌لاتیکی شابووری و سیاسی ناویان ده‌رکردبوو نه‌میستا دوی شه‌ری سارد و لاوازیبونی ریک‌خراوه نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان، جیهان به‌ره‌و دۆخیکی تاک جه‌مسهری* مه‌یل نه‌کات.

فهره‌ه‌نگی سیاسی

کثرت گرانی سیاسی

Political Pluralism

۱- هه‌بوونی ده‌نگی جو‌راوجۆر و به‌ره‌سمیه‌ته‌ ناسینی گروپی سیاسی، کۆمه‌لایه‌تی، کولتووری و نابووری جو‌ره‌جۆر له کۆمه‌لگا یان که‌شوه‌وایه‌ک که تئیدا هیچ گروپیکی سیاسی، که‌لقووری، ئایینی و نه‌تئیکی تایبه‌ته، ده‌سه‌لات قۆرخ نه‌کات.

۲- به‌را هینان به‌وه‌ی تاک، خاوه‌نی حه‌ز و عیلاقاتی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و نابووری و ئایینی جو‌ره‌جۆره و ده‌بی له لایه‌ن حوکمه‌ته‌وه به‌هه‌ند بگيردری و ده‌سه‌لات له نیوان بۆچوون و لایه‌نه‌ سیاسییه‌کان دابه‌ش بکرت. نه‌م قوتابخانه له سه‌ره‌خۆی ده‌زگا کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌یه‌کانی کۆمه‌لگا له به‌رامبه‌ر ده‌سه‌لاتی حوکمه‌ته‌ پشته‌گیری ده‌کات تاکوو حوکمه‌ته‌ نه‌بیته ده‌سه‌لاتیکی په‌ها و دور له به‌ره‌رسایه‌تی.

۳- فه‌لسه‌فه‌یه‌کی سیاسی که له سه‌ره‌تاکانی سه‌ده‌ی بیسته‌م له لایه‌ن لیبرال و سو‌سیالیسته ئینگلیزییه‌کان ناراسته‌کرا که پنی وایه ده‌بی ده‌سه‌لات له نیوان لایه‌ن و ده‌زگا کۆمه‌لایه‌تییه‌کان دابه‌ش بکرت و کۆمه‌لگا به‌ ته‌واوه‌تی نه‌چینه ژیر پکئی چین یان یه‌که‌یه‌کی سیاسی تایبه‌ته‌وه.

فۆرماسیۆن: به‌وانه‌ پیکهاتن.

فۆرمالیزم/روکه‌ش په‌رستی

فۆرمالیزم/ظاهرپرستی

Formalism

نه‌م زاراوه که به‌ باوه‌ری مارکسیه‌کان له به‌رامبه‌ر ریالیسته‌ی سو‌شیالیسته‌یدا به‌کار به‌راوه، ئاماره‌یه‌ بۆ سه‌رنجی له‌پاده‌به‌ده‌ر به‌ شکل و شیوازی یا به‌رویه‌کی قوول به‌ پاراستنی روانه‌تی شته‌کان له‌ بواری ئایینی و نه‌ده‌بی و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیدا. فۆرمالیزم یا روکه‌ش په‌رستی، شیوازی نه‌و که‌سانه ده‌گریته‌وه که گرنگی به‌ روانه‌تی رووداوه‌کان و لایه‌نی ته‌شریقاتی کاره‌کان ده‌ده‌ن و هه‌ول نه‌ده‌ن تا کیشه و بابته‌کان له‌ رووی روانه‌ته و نه‌ریته‌وه به‌ شیوازیکی له‌بار و گونجاو بخه‌نه به‌رچاو.

لە بوارى سیاسییەوه فۆرمالیست بەو کەسانە دەگوترێ کە بایەخ بە ناوەرۆکی بابەتەکان ناهەن و روالەتپارێزى و تەشریفاتى کارگێرى و یاسایى لەسەر وى ھەموو شتیکەوه دادەنێن. زاراوى فۆرمالیزم، ھەنووکە پتر لە کاروبارى ئایینى و کۆمەڵایەتیدا بەکار دێت و بە تایبەت زاراویەکی ئەدەبى لە ئەژمار دێت.

فەتاح الفتح Fatah / Fath

گەورەترین رێکخراوى نەتەوەیی فەلەستینییه. ئەم وشە کە واتای سەرکوتن دەبەخشێ، لە خۆی ئەوەى پێچەوانەى پیتی یەکەمى دێرى (حرکە التحریر الوطنی الفلستینی) پێکھاتووه. یڕۆکەى دروستبوونی ئەم رێکخراوه پاش ھێرشى ئیسراییل بۆ سەر غەزە لە ۱۹۵۵/۲/۱۷ ھاتە ئاراوه. فەتاح تا سەرەتای سالى ۱۹۶۵ ھەر بە نەینى مایەوه و لەم سالا دا بانى چەكدارى خۆى بەناوى (العاصفە) بە دەركردنى بەیاننامەىك ئاشکرا کرد. ھێزە چەكدارەكانى فەتاح بەزۆرى لەو فەلەستینیانەى وڵاتە عەرەبەكان و ئاوارەكانى ئوردووكای ئەردەن و سووریا پێکھاتبوون. ئەم رێکخراوه لەرنى كۆمیتەىەكى ئەھانییەوه خەریكى سیخوڤى و تیرۆر بەدژی ئیسراییل و تۆڵەستاندەوه لە رەقیبە عەرەبەكانى بوو. فەتاح پاش جەنگى الكرامە لە ۱۹۶۸/۳/۲۱ متمانەى خۆى بە یاسر عەرەفات (ابو عمار) وەك گوتەبێژى رێكخراو بەخشى و بە بەشداریکردنى فەتاح لە ئەنجومەنى فەلەستینى، عەرەفات بوو بە سەرۆكى دەستەى راپەراندنى رێكخراوى رزگارى خوازی فەلەستین*.

پاش جەنگى شەش رۆژەى سالى ۱۹۶۷ى عەرەب - ئیسراییل کە لە ئەنجامدا عەرەبان تێكشكان و ئیسراییل لیواری رۆژاوى رووبارى ئەردەنى داگیر کرد، فەتاح بۆ ناو سنوورەكانى ئەردەن پاشەكشەى کرد و لە سالى ۱۹۶۹ ھێرشى کردە سەر ئیسراییل. فەتاح داواى دامەزراندنى دەولەتى دیموکراتى فەلەستینى دەکرد بە جۆرێك پاش لەناوبردنى ئیسراییل، ھەموو ھاوولاتیان بى جیاوازی رەنگ و رەگەز و ئایین تییدا یەكسان بژین.

فەلەستینیەكان لە سالى ۱۹۷۰ ھەولیان دا شاحسەین (شای ئوردون) لەسەر كار لابەرن بەلام ئوردون لە سێپتەمەرى ئەوسالا دا کە بە سێپتەمەرى پەش ناوى دەركرد، ھەستا بە سەرکوتکردن و دەركردنى فەلەستینیەكان لەو وڵاتە و بزوتنەوهى فەتاح بەناچار پەناى بردە بەر لوبنان و لەوى درێژەى دا بە چالاکیەكانى خۆى. لە سالى ۱۹۷۲ فەتاح ھەستا بە تیرۆر کردنى یاریزانەكانى تیپى ئۆلەمپی ئیسراییل لە مونیخی ئەلمانیا، ھەروا چالاکیەكانى خۆشى دژ بە ئیسراییل بەردەوام کرد.

فەتاح پاش رێككەوتنى ناشتى ئۆسڵو لە سالى ۱۹۹۳ لەگەڵ ئیسراییل و زنجیرەىك ھەول و كۆششى نێودەولەتى، ئیستا رازى بووه بە دامەزراندنى دەولەتى فەلەستینى لە كەرتى غەزە و كەنارى رۆژاوى رووبارى ئوردون لە بەرامبەر داننانى بە ئیسراییلدا. بەلام كێشەكانى نێوانیان ھەر بە ھەلپەسێردراوى ماوەتەوه و یەكلا نەبۆتەوه. پاش كۆچى دواى یاسر عەرەفات لە ۲۰۰۴/۱۱/۱۱، لە ھەلبژاردنى ۲۰۰۵/۱/۹ ھەمەود عەبباس (ابومازن) كرایە سەرۆكى فەلەستین و سەرۆكى فەتاح. بەلام بە ھۆى ناكارا بوونی ئەم

حوكۈمەتە ۋە نادىاربوۋى مافەكان ۋە چارەنورسى فەلەستىنىيەكان ۋە پەككەرتنى ئابوۋرى لە ناۋچەكانى ژئىر دەسەلاتى خۇيدا لە ھەلۋارزادەنە گشتىيەكانى ۱۵/۱/۲۰۰۶ رىڭخراۋى ھەماس* (بىزاقى خۇراگرى ئىسلامى) توانى لە سەرچەم ۱۲۲ كورسى پەرلەمان، ۷۲ كورسى بىباتەۋە ۋە ھەم جۆرە دەۋلەتى نوۋى فەلەستىنىيەكان دابمەزىرتى. دوابەدۋى سەرگەۋىتى ھەماس، ئىسرائىل ۋە ۋلاتىيەكگرتوۋەكانى ئەمىرىكا - بە ھۆى ماھىيەتى تىۋرىستى ئەم رىڭخراۋە - يارمەتتىيەكانى خۇيان بۇ خەلكى فەلەستىن راگرت ۋە ئىسرائىل بۇ پىۋەندى گرتن لە گەل حوكۈمەتى نوۋى فەلەستىنى، سى مەرجى دىارى كرد كە برىتى بوون لە:

- دەبى لقى چەكدارى ھەماس خۇى لە چەك دامالنى.

- مادەى «لەناۋبردنى ئىسرائىل» لە پلاتفورمى ھەماسدا نەمىنى.

- ھەمو رىڭكەۋتەكانى نىۋان حوكۈمەتى فەلەستىنى ۋە ئىسرائىل ھەند بگرت.

Sovereignty

حاکمیت

فەرمانرەۋايى/سەرۋەرىي

فەرمانرەۋايى لە تىۋرى سىياسى كلاسىكا بە ماناى بالاترىن دەسەلاتى دەۋلەتە كە رەنگە لە كەسىكا(ۋەك پادشاھىكى رەھا) يان كۆمەللىكى خەلكى(ۋەك پەرلەمان) كۆبىتەۋە. ئەم فەرمانرەۋايى بە بە واتاى ياسادانەر ۋە بىرۋەبەرە ۋە دەسەلاتىكى بالاترلەۋە نىيە. فەرمانرەۋايى برىتتىيە لە: ۱) ئازادى ياسادانان ۋە كلك ۋە گوى قرتاندنى ياساكان بە پىنى سىستەمى ياساىي ۋلات(چاكسازى). ۲) دەسەلاتى سىياسى ۋە ئەخلاقى دەۋلەت، لەم روۋەدە كە لە قەلەمروۋى خۇيدا ۋەك «دەسەلاتى ياساىي» لە ئەژمار دىت. ۳) سەرەخۇى سىياسى ۋە داپەرۋەرەنە كۆمەلگايەك.

لە كۆمارىيەكان، فەرمانرەۋايى بە شتىكى خەلكى ناۋبردە ئەكرى. سەرۋەرىي ۋلاتىك لە ناۋ سىنۋورەكانى خۇيدا جىيەجى ئەكرىت. فەرمانرەۋايى، ھىمانىكە بۇ برىاردانى سەرەخۇى نەتەۋەكان. كەۋاتە فەرمانرەۋايى لە گەل شىۋازى چەقبەستۋى رىڭخراۋەيەكى حوكومى جىھاندا جىاۋازە.

فەرمانرەۋايى بە دوو جۆر لە ئارادايە: ناۋخۇى ۋە دەرەكى. فەرمانرەۋايى ناۋخۇى برىتتىيە لەۋ دەسەلاتەى كە ھەر دەۋلەتلىك بىسەر ھاۋولاتىيەكانى خۇى يان خەلكى بىگانە كە لەۋ ۋلاتە بژىن ۋە ناۋ پاپۆرەكانى لە دەرياي ئازاد پىادەى ئەكات. ئەم جۆرە فەرمانرەۋايىيە خۇى دوو لقى لىنەبىتەۋە: سىياسى ۋە داپەرۋەرى. فەرمانرەۋايى سىياسى، بالاترىن ھىز ۋە دەسەلاتىكە كە لە كۆمەلگادا بالادەستە. فەرمانرەۋايى داپەرۋەرەنە، ھىزىكى چالاكە بۇ چاۋدىرىي كردن بە سەر داداگانا.

فەرمانرەۋايى دەرەكى، برىتتىيە لە ماقى پىۋەندى گرتن لە گەل دەۋلەتانى دىكە يان مۆركردنى رىڭكەۋتەنامە ۋە راگەياندنى شەر.

ئىستاكە فەرمانرەۋايى ھىچ دەۋلەتلىك بە تەشكىكى رەھا لە ئارادا نىيە. چونكا ھەندى ياسا ۋە ماقى نىۋنەتەۋەيى، بۇ ۋىتە مافەكانى مرقۇ پەسند كراۋن كە فەرمانرەۋايى دەۋلەتەكان بەرىيەست ئەكات بەلام بەپىي نەرىتى نىۋنەتەۋەيى، دوو بىنەرەتى فەرمانرەۋايى نەتەۋەيى ۋە دەست نەبەردنە ناۋ خاكى ئەۋىدى لە

قهله‌مړه‌وی یه‌کتر، وه‌ک پره‌نسیییکی نه‌خلاق‌ی و سیاسی په‌سند کراوه. فهرمان‌پروایی نه‌توهی به مانای ماف‌گروپیکی نه‌توهی یا نه‌توهیه‌ک بؤ به‌ده‌سه‌نیانی خودمختاری* و هه‌لب‌ژاردنی سه‌ره‌ستانه‌ی ده‌ولت بؤ خو‌یانه.

فلسفه‌فهی سیاسی فلسفه‌ی سیاسی Political philosophy

فلسفه‌فهی سیاسی، نه‌ک به واتای می‌ژووی نه‌ندیشه سیاسییه‌کان به‌لکوو به مانای بیرکړنه‌وه له سیاست به شیوه‌یه‌کی فلسفه‌ی بریتیه له ټیگه‌یشتن و روونکړنه‌وه‌ی ماهیه‌ت و سروشتی حوکم کړدن و فهرمانکړدن، په‌یره‌ووون و ملکه‌چکړدن، پیوستی و غایه‌تی ده‌ولت و کومه‌لگا، هوی وجودی ده‌ولت و باشتین شیوازی ریخستنی ژبانی سیاسی مړوۍ به مه‌بستی دابینکړدنې نامانجه سه‌ره‌کیه‌کان واته عه‌دالته و ژا‌زادی. هر کام له قوتابخانه سیاسییه‌کان، به ری‌بازی تایه‌تی خو‌یانه‌وه خه‌ریکی روونکړنه‌وه‌ی هم مه‌سلانه بوون. بؤ وینه له‌نگه‌رگرتن له‌سر به‌لگانندیی نه‌قلی له فلسفه‌فهی سیاسی نه‌ره‌ستو، به‌لگانندیی لوژیکی و ینت‌زاعی له فلسفه‌فهی سیاسی توماس هوبز، نه‌قلی سه‌لیم و ماف‌سروش‌تییه‌کان له فلسفه‌فهی سیاسی جون لاک و جه‌خت کړدن له سر نه‌قلی گشتی له فلسفه‌فهی سیاسی هینگل له جومله‌ی میتوده سه‌ره‌کیه‌کانی فلسفه‌فهی سیاسی له‌نه‌ژمار دین.

فلسفه‌فهی سیاسی، سه‌رقالی وه‌لامدانه‌وه به پرسیارگه‌لنکه له باره‌ی حوکمه‌ت، هاوولاتی(شارومه‌ند) و ده‌ولت و ژور ناچیتنه ناو ناخی حوکمه‌تیکی تایه‌ت و خوی له شیوازه‌کانی فهرمان‌پروایه‌تی نادات. هر پرسیارانه‌ی که فلسفه‌فهی سیاسی وه‌لامیان نه‌داته‌وه، بریتین له: بوجی مړوۍ نه‌بی په‌یره‌وی حاکمیه‌تی ولاته‌کی خوی بیت؟ آیا جگه له ترس، هوکارنکی تر هیه بؤ هم په‌یره‌وکړنه؟ آیا نیمه پیوستمان به ده‌ولته‌کان هیه، یان به بی‌هوان دؤخیکی باشتیمان نه‌بیت؟ ژا‌زادی چییه؟ هاوولاتیان، نه‌بی تاچ راده‌یه‌ک له ژا‌زادی به‌ره‌وره‌بن؟ یه‌کسانی و عه‌دالت* چییه و آیا شتیکی په‌سند کراوه؟

فلسفه‌فهی سیاسی، له سر بنه‌مای هم گریمانه سروشتیانه‌ی ینسان داپ‌ژراوه که چوار ته‌ور له خو ده‌گری: یه‌که‌م، آیا مړو خو‌به‌خو، بوونه‌ورنکی تاکباو‌ره یان باوه‌پی به کومه‌له؟ دوهم، آیا مړوۍ بوونه‌ورنکی سیاسی(مه‌دنی)یه یا ناسیاسی و غیره‌مه‌دنی؟ سیهم، آیا مړوۍ خو‌به‌خو بوونه‌ورنکی نه‌قلانی و سه‌ره‌سته یان بی‌ناو‌هز و مه‌جبوره؟ چوارم، آیا له راستیدا مړوۍ رووه فراژوتنه یان به‌ره‌و پووکانه‌وه و تیاچوون؟

فلسفه‌فهی سیاسی، باسه‌کانی ماهیه‌ت و سه‌رچاوه‌ی ده‌ولت گری نه‌داته‌وه به بایه‌خ و غایه‌ته‌کانی ژبانی سیاسی مړوۍ و باشتین شیوازی حوکمه‌ت. له‌م روانگوه تی‌رامان له باره‌ی باشتین شیوازی حوکمه‌تکړدن نه‌بیتنه گرینگترین مه‌سله‌ی فلسفه‌فهی سیاسی.

له‌باره‌ی به‌نرخ‌ترین به‌ره‌مه‌کانی بواری فلسفه‌فهی سیاسی، نه‌کری ناماژ به‌دین به کتیبی کومه‌لگای کراوه و دوژمنه‌کانی که له لایه‌ن کاپول پوپیر له کاتی شه‌ری جیهانی دوهم، (۱۹۴۵) نووسراوه. له‌م

كتىبەدا نەندىشەكانى چوار فەيلەسوفى گەورەى سياسى واتە پلاتۆ، ئەرەستۆ، ھېگل و ماركس كەوتۈنەتە بەر باس و لىكۈلىنەتە. كىتەبىكى تەرلەم بابەتە، كىتەبى تىۋىرىيەك دەربارەى عەدالەت، نووسىنى جۆن پالزە كە لە سالى ۱۹۷۲، بلاء كرايەو. رالز، تىۋىرىيە سياسىيەكەى خۆى لە سەر دوو بىنەما ئاراستە دەكات: يەكەم، ئەو يەكە ئەبى ھەمووان بە باشتىن شىۋە لە ئازادىيە سەرەككەكان بەھەرەر بىن. دووھەم، جىياۋزى سەرۋەت و دارايى تا شوئىنك چاۋپۇشى لىئەكرى كە بە قازانچى ھەژارتىن توۋىزى كۆمەلگا تەۋاۋ بىت.

بەگشستى ئەكرى بلىن، گرى كۆرەى فەيلەسوفانى سياسى، پەيجۆرى و بىگىرى بىنەمايىك بوو ھەم بۇ عەدالەت يان قانۇنىكى يەكسان بۇ كۆمەلگا. كىشەى فېلسوفانى سياسى لە سەر چەمكى عەدالەت ئەگەپتەۋە بۇ سى ماناى جىياۋز كە لىنى بۆتەۋە. ھەندىك عەدالەت يان بە يەكسانى لە قەلەم داۋە و ھەندى لەبەرچاۋگرتن و رەچاۋكردنى لىھاتوۋىي و شايستەبوون بە مەرجى عەدالەت ناۋبەردە ئەكەن، ھەندىكىش دابىنكردنى پىداۋىستىيەكان بە پىدودانگى عەدالەت ئەژمىرن.

فېدېراسىيۇنى جېھانى يەكىتتە كرىكارىيەكان

فېدېراسىيۇن جېھانى اتحادىيەھى كارگرى

(World Federation of trade Unions (WFTO

ئەم فېدېراسىيۇنە يەكەك لە گەورەترىن رىكخراۋەكانى كرىكارى جېھانە كە لە سالى ۱۹۴۵ لە لاين يەكىتتە كرىكارىيەكانى ۵۴ ۋلاتى جېھان بۇ وىنە ئەمريكا و برىتانىا و يەكىتى سۆڧىتە لە پارس دامەزراۋە. بەلەم ھەندى لە يەكىتتە كرىكارىيەكانى ئەمريكا بەو بىيانوۋى كە لە يەكىتتە كرىكارىيەكانى سۆڧىتە ئازادى راستەقىنە لەبەرچاۋ ئاگىردى، لەم فېدېراسىيۇنەدا بەشدارىيان ئەكرد.

بەھۆى دروستبوۋنى ئاكۆكى ئايدىۋىلۆجىيى لە نىۋان بىلۆكى رۆژھەلات و بىلۆكى رۇژاۋا لە ژانۋىيەى ۱۹۴۹، يەكىتتە كرىكارىيەكانى ئەمريكا و برىتانىا و چەند ۋلاتىكى تەر بە تەۋاۋەتى لەم فېدېراسىيۇنە وازيان ھىنا ھەر لەو سالىدا «كۆنڧىدېراسىيۇنى نىۋەدەۋلەتى كرىكارى ئازاد» يان پىكەھىنا كە زۆربەى يەكىتتە كرىكارىيەكانى ۋلاتانى ئاكۆمۇنىست تىيدا بوون بە ئەندام.

فېدېرالىزم

فېدېرالىسم

Federalism

ئەم زاراۋە لە وشەى لاتىنى foedus بە واتاى «يەكگرتن» ۋەرگىراۋە لە زاراۋەى سياسىدا پىئاسەى جۆراۋجۆرى لەسەر كراۋە بەلەم بەكورتى دەتۋانين بەم چەشنە پىئاسەى بگەين:

رىكخستىكى سياسى و دەستۋورى ناخۆيىيە كە بەو پىئە دەۋلەتانى ئەندام يا ھەرمەكان، بەشەك لە ھاكىمىيەت (سەرۋەرى) خۇيان بە مەبەستى دامەزرائى ۋلاتىكى بەھىز دەسپىرنە يەكەيەكى ناۋەندى و بەمىجۆرە دەبنە پەپرەۋى دەۋلەتى فېدېرال. ئەم رىكخستەش دوو رەھەند لەخۇ دەگرى: رەھەندى دەرەكى كە دەۋلەتى فېدېرالى ۋەك يەك دەۋلەت لە بوارى سەرۋەرى دەرەكىدا بە دياردەكەۋى و رەھەندى ناخۆيى كە

بریتیه له چهنه کیانیکی دهستووری و حوکمه تی فیدرالیش له پراکتیزه کردنی سهروهی ناوخرییدا به شداری دهکات.

له پیناسه یهکی ترده فیدرالیزم، بریتیه له یهگرتن و ریکخستنیک سیاسی که بهو پینیه کۆمه لیک یهکی سیاسی لیک جودای ناو سیسته میکی گردوکۆ، پیکهوه گرئ ئه دا و به هه رکامیک لهو یهکه سیاسیه مه جال ئه دات، یهکپارچهیی و هه مه گیه تی خویان بیاریزن. ههروه ها دهکری فیدرالیزم به دابهش کردنی دهسه لات له سه ر بنه مای یاسا له رنگای سیسته میک که ئۆتۆنۆمی* و سهروهی هاوبهش گرهبهست دهکات، پیناسه بکریت.

له سیسته می فیدرالیدا ریبازه سه رهکیه کان له رنگای گفتگۆ دایه ریزین پاشان جیه جی دهکرین تاکوو هه موو ئه ندامانی گۆمه لگا له ده رکردنی بپاره کان و پیا ده کردنیان، به شدار بن. «دامه زرنه راسی ولاته یهگرتوه کان» که دهستووری بنچینه یی ئه م ولاته یان له سالی ۱۷۸۷ پینشناز کرد، ئه م شیواره راسی فیدراسیۆن داهینا. تا ئه و کاته پیناسه ی په سندرکراوی فیدرالیزم، هه مان پیناسه یهک بوو که نیمرۆکه پیی دهگوترئ کۆنفرانسیۆن. دواتر چوارچۆیه ی ئه م سیسته مه هه موو به شهکانی تری ئه م ولاته پان و به رینه ی گرتوه و به پیی ئه و ئالۆگۆرانه ی که دواتر ها ته دی. ئه و سیسته مه فیدرالییه پیکهات که ئیستا په نجا ئه یاله تی له خۆ گرتوه. سیسته می فیدرالی. وه ک فۆرمیک سیاسی گونجاو به ره به ره له هه ندی له ولاتانی دیکه ش ها ته ئاواوه. ئه م سیسته مه له سالی ۱۸۴۸ له سویسرا و له سالی ۱۸۶۷ له که نه دا و دواتریش له ۱۸۹۷ له ئوسترا لیا پیا ده کراوه. ئیمرۆکه فیدرالیزم شیوازیکی باوه بۆ ریکخستن سیاسی. له سالی ۱۹۹۳ به ملاوه، لانیکه م ۱۹ ولاته به شیوه ی فیدرالی ئیداره دهکری و ۲۱ ولاتی دیکه ش له بنه ماکانی فیدرالی که لکیان وه رگرتوه و به ره و سه رینه وه ی چه قی سیاسی و لابر دنی ناوه ندیتی ئیداری هه نگاویان ناوه. له م رووه وه فیدرالیزم وه ک «دایکی دیموکراسی» له قه له م دراوه. به پیی ئه و ئه زمونه ی که له ئارا دایه سیسته می فیدرالی به دوو جۆر دروست ده بن که بریتین له:

۱- فیدرالی به کۆمبۆن یا پیکه وه لکان. له م شیوازه دا چه ند دهوله تیکی سه ره بخۆ یه که ده گرن یا پیکه وه ده لکین و یه که ده وه له سه رووی دهوله تانی ئه ندامه وه دروست ده که ن. نمونه ی ئه م شیوازه فیدرالییه، ولاته یهگرتوه کانی ئه مریکا، سویسرا، که نه دا و ئه فریقای باشوورییه.

۲- فیدرالی به دابهشبوون. له م شیوازه دا دهوله تی ناسایی یا یهکبوو، به سه ر چه ند دهوله تی یا هه ریمیک دابهش دهکریت و ده بیته دهوله تیکی لیکدراو. بۆ نمونه ولاتانی یهکیه تی سو فیه تی (پیشوو)، به رازیل، ئه رجه نتین، مه کریک، هیندستان و مالیزیا. دهوله تی فیدرالی، جگه له و شیوازه گشتییانه ی که ده بنه هو ی کۆتایی ها تنی ده وه له ت، به م دوو شیوازه ی خوا ره وه ش کۆتایی پی دیت:

۱- جیا بوونه وه ی هه ر یه که له هه ریمه کان و بوونیان به دهوله تیکی سه ره بخۆ.

۲- گۆرینی دهوله تی فیدرالی به دهوله تیکی یهکبووی ساده.

بنه ماکانی سیسته می فیدرالی، له م ۶ خاله ی خوا ره وه دا به رجهسته ده بیت:

- ۱- دهسه‌لات له نیوان هه‌رمه‌کان و حوکه‌تی یه‌گرتوو دابه‌ش ده‌بیت.
 - ۲- به‌رهو دیموکراسی ده‌پۆن. ۲- له‌ریگه‌ی گفتوگۆی ناشکراوه ره‌فتار ده‌که‌ن.
 - ۴- ده‌ستووری نووسراویان هه‌یه. ۵- سه‌قامگیریی یه‌که‌کانی ده‌سه‌لات به‌پیی ده‌ستوور له‌ حوکه‌مه‌دا پاو‌ه‌جی ده‌بیت.
 - ۶- ده‌ستوور، بالاده‌سته و دادگای ده‌ستووریش پیوسته.
- له‌ سیسته‌می فیدرالیدا دادگایه‌کی بالا بۆ شروقه و لیکدانه‌وه‌ی یاساکان و چاره‌سه‌رکردنی کیشه‌ی هه‌رمه‌کان له‌ ده‌وله‌تی ناوه‌نیدیا دا‌بین کراوه. له‌م ده‌وله‌ت - ولاته‌دا گۆرینی ده‌ستووری بنچینه‌یی، ده‌بی به‌ره‌نامه‌ندی زۆرینه‌ی هه‌رمه‌کان به‌ئه‌نجام بگات. ئەم سیسته‌مه‌ له‌ ولاته‌نه‌ی که‌ خاوه‌نی نه‌توه و زمان و ئایینی جیا‌وا‌زن، له‌گۆین با‌ش‌ترین سیسته‌می فه‌رمان‌ره‌وایی و حوکه‌مه‌داری له‌ئه‌ژمار دیت. پانتایی و رووبه‌ری خاکی ولاته‌کانیش له‌ ریک‌خستنی ده‌وله‌ت - ولاتی فیدرالیدا ده‌ور ده‌بینیت. بۆ‌وینه ولاته‌نێکی وه‌ک ئەمریکا، روسیا، به‌رازیل و هیندستان خاوه‌نی ئەم تابه‌ته‌مه‌ندییه‌ن. به‌لام ئەم هۆکاره‌ بۆ‌گشتان‌دن نابیت، چون‌کو ولاته‌نێکی بچووک و هه‌ک‌ن‌مه‌سا و سو‌ی‌سه‌را که‌ به‌ شیوه‌ی فیدرالی ئیداره‌ ده‌ک‌ریت، نا‌گ‌ریت‌ه‌وه.

فیزیۆکراسی / فیزیۆکراسی / مکتب طبیعیون
 Phisocracy
 زاراوه‌که‌ به‌ واتای لایه‌نگری کردن له‌ ده‌سه‌لاتی سروشتیه‌یه. به‌لام وه‌ک قوتابخانه‌یه‌ک ده‌گه‌ریت‌ه‌وه بۆ سه‌ده‌ی هه‌ژده که‌ له‌ لایه‌ن هه‌ندئ زانا و نووسه‌ری فه‌ره‌نسی بنیات نه‌راوه. لایه‌نگرانی ئەم قوتابخانه‌ له‌گه‌ل ده‌ستیوه‌ردانی حوکه‌مه‌ت له‌ کاروباری ئابووری و سروشتیدا دژایه‌تی ده‌که‌ن و ئەم کاره‌ به‌ زیانه‌خ‌ش ده‌زانن. هه‌روا له‌ با‌وه‌ره‌دان که‌ هه‌ندئ ریسای شایسته‌ له‌ ناو سروشتی ئابووریدا هه‌یه که‌ ده‌وله‌ت و ده‌سه‌لاتی یاسادانان نابێ پێش‌بیلی بکه‌ن و پێش به‌ په‌ره‌سه‌ندنی بگرن چون‌که‌ ده‌وله‌مه‌ندی و سامان، زاده‌ی سروشت و به‌ما کشتو‌کالیه‌یه‌کانه‌ و سه‌پاندنی هه‌ر جو‌ره‌ یاسایه‌ک له‌م با‌ره‌وه‌ ناب‌ه‌جی و زیانه‌خ‌شه‌.

فیمینیزم/میخو‌ازی / فیمینیزم/جنش آزادی زنان
 Feminism
 فیمینیزم له‌ وشه‌ی فه‌ره‌نسی femme به‌ واتای ژن وه‌رگیراوه و مانای لایه‌نگری کردن له‌ ژن ده‌به‌خ‌ش و ناوی ب‌زاف‌نیکه‌ که‌ بۆ‌یه‌کسانی مافه‌ سیاسی و که‌لتووری و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تیه‌یه‌کانی ژنان و پیاوان هه‌ول ده‌دات. له‌ باب‌ه‌ت ناخیزگه‌ی فیمینیزم له‌گۆین نایدیۆلۆجیا‌یه‌ک، چوار ته‌وه‌ر له‌ نارادایه‌:
 له‌ سێ ته‌وه‌ردا مانا پێش‌تر له‌ وشه‌که‌یه. ئەم بۆ‌چوونه‌ پێی وایه‌ که‌ می‌ژووی فیمینیزم، له‌ سپێده‌ی و شیا‌ری مرۆقه‌وه ده‌ست پێ‌نه‌کات. له‌م روانگه‌وه «ئاریشه‌»ی ژن هه‌یج کات لی‌مان جیا نه‌بۆ‌ت‌وه و هه‌ندئ که‌س پێ‌یان وایه‌ که‌ جو‌ری نێ‌رینه‌، له‌باری توانستی ئیکۆلۆجیه‌وه بالاده‌ست بووه و می‌ژووی مرۆق‌ایه‌تیش به‌ هۆی بالاده‌ستی پیاوان، به‌ قه‌ده‌ر کاره‌ساتێک رێگامان لی‌ و‌ن ده‌کات.

بۇچوونى دووھەم و سىنھەم، ئاخىزگەي فېمىنىزىم دەگەرنىڭ تەۋە بۇ سەدەي يانزىدە و ھەقدە. سەرەنچام بۇچوونى چوارەم كە رەنگە لە ھەمووان راستگۇيانە تر يىت، پىششىنەي فېمىنىزىم دەگەرنىڭ تەۋە بۇ كۇتايىيەكانى سەدەي ھەزەدە بە تايبەت داۋى شۇرۇشى مەزنى فرەنساي. گىرنگىزىن رووداۋ لە مېژوۋى ئەندىشەي فېمىنىستى لە قۇناغى شۇرۇشدا بلاۋكردنەۋەي كىتېبى «مارى قۇلستۇن كرافت» بوۋ لە سالى ۱۷۹۲ بە ناۋى سەلماندنى مافەكانى ژنان. مېرىام كرام، لەم بارەۋە دەلىت: قۇلستۇن يەكەمىن فېمىنىستى گەرەپە و كىتېبى سەلماندنى مافەكانى ژن، ۋەك جاپنامەي سەرەخۇيى فېمىنىزىم لە ئەژمار دىت.

نووسراۋە فېمىنىستىيەكان، دوو شەپۇل بۇ رەۋتى پىششەچوونى ئەم رىيازە ناۋېردە دەكەن: شەپۇلى يەكەم (۱۸۳۰ تا ۱۹۲۰). تايبەتقەندى ئەم شەپۇلە خەبات و تىكۇشانى ژنانە بۇ بە دەست ھىنانى ماق دەنگدان و يەكسانى ماقى ژنان لە گەل پياۋاندا. شەپۇلى دووھەم لە ۱۹۶۰ تاكوۋىنىست دەگىرتەۋە. خانى بەرچاۋى ئەم شەپۇلە برىتتەلە پەرەسەندى پەرەۋەردەي بالاي ژنان لە سەرانسەرى ئەرۋوپا و ئەمىرىكا و زىادبوونى رىژەي ژنان لە پىششە و كارى جۇراۋجۇر و داۋاكارى بۇ يەكسانى موۋچەي ژنان لە گەل پياۋاندا. بەلام سالەكانى نىۋان ۱۹۲۰ تا ۱۹۶۰ بە قۇناغى راۋەستان ناۋنوس كراۋە. ھەلبەت ھەندى لە نووسەرانى ئەم داۋايانە شەپۇلى سىنھەم، بە فېمىنىزىمى پۇست مۇدىرنە پىنئاسە دەكەن. ئەم شەپۇلە كە لە دەيەي ۱۹۸۰ دەستى پىكردوۋە بۇ بزاۋتى فېمىنىستى. قۇناغى گۋاستنەۋەيە لە بابەتە سىياسى و ئابۋورىيەكانەۋە بەرەۋ بابەتى كەلتورى و سايكۇلۇژى و زمانەۋانى.

فېمىنىزىم، ۋەك ھەموو ئايدىۋۇلۇژىيەك دەكەۋىتە ژۇر كارىگەرى سۈننەتە مېژوۋىيەكان و لە گەل ھەندى لەم ئايدىۋۇلۇژىيەكاندا تىبەلگىش بوۋە. ئەزمۇۋى شۇرۇشى فرەنساي گۇتارە بەھىزەكەي لە بابەت مافە دىموكراتىيەكان، بۇ سەرھەندانى بىرۇكەي فېمىنىستى گەلىك پىۋىست بوۋە. كارىگەرى پىرۇتستانىزىم لەمەر ھاندانى ژنان بۇ چالاكى كۇمەلەيەتتى و تىۋەگلان لە بابەتە سىياسى و كۇمەلەيەتتىيەكان و كارىگەرى سۇسىيالىستە خەيالىيەكان، بۇ ۋىنە لايەنگرانى سەن سىمۇن و شاپۇل فۇرىيە، لەم رىچكەۋە ئاۋ دەخواتەۋە.

بزاۋتى فېمىنىزىم، ئىستى ۋەك بزاقتىكى جىيەنى لى دەرھاتوۋە. لايەنگرانى ئەم بزاقتە لەسەر ئەم باۋەرەن كە ژنان تەنھا بە ھۇي «ژن بوۋ»يان لەۋ كۇمەلگايانەي كە لە خىزمەت بەرژەۋەندى پياۋاندايە، توۋشى بىئەدالەتتى و نايەكسانى ھاتوۋن. ھەر بۇيە بزاۋتى لايەنگرى لە ماقى ژنان چەند رىچكەيەكى لى بۇتەۋە كە بە كورتى برىتتىن لە:

۱- لايەنگرانى لىيرالى مافەكانى ژنان. ئەمانە بىئەدالەتتى مەدەنى و دەرقتە پەرەۋەدەيەكان بە سەرچاۋەي زۇر و سەتم بەسەر ژنان دەزانن و خەبات لە پىنئاي بەدەست ھىنانى ئازادىيەكانى تاكەكەسى ژنان، بە مەبەستى خۇيان ناۋېردە ئەكەن.

۲- لايەنگرانى رادىكالى مافەكانى ژنان. ئەمانە پىيان وايە كە ھەرچى زۇر و سەتم بەسەر ژنان دىت، دەگەرنىڭ تەۋە بۇ خۇبەزل زانى و بالادەستى پياۋان و لەم رىنگەدا ھەۋل ئەدەن كۇمەلگاي پياۋ- مەزنايەتتى بگۈزەنەۋە بۇ كۇمەلگايەكى ژن - مەزنايەتتى.

۳- لایه‌نگرانی مارکسیستی مافه‌کانی ژنان. ئەمانیش هۆی ئەو کۆت و بەندانە‌ی که له ملی ژناندا‌یه، ده‌گه‌ڕێننه‌وه بۆ شێوازی به‌ره‌مه‌یانی سهر‌مایه‌داری و جیا‌کردنه‌وه‌ی ئیش و کار له ماله‌وه که بۆته هۆی دابه‌ش‌کاری سێکسی. رێگا‌چاره‌ی ئەم گه‌رفته‌ش گۆڕینی ئابووری زāl به‌سه‌ر کۆمه‌لگا ده‌زانن.

۴- لایه‌نگرانی سۆشیالیستی مافه‌کانی ژنان. ئەم رێچکه، ریشه‌ی زۆر و ستم به‌سه‌ر ژناندا له سیستمی ئابووری سهر‌مایه‌داری ده‌بینن که بۆ مانه‌وه‌ی خۆی، کړیکاره‌کان به تایبەت ژنان و به‌رده‌هێنن. له‌م روانگه‌وه، هه‌م خاوه‌ندارێتی ئامرازه‌کانی به‌ره‌مه‌یانی و هه‌م شێوازی ژبانی کۆمه‌لایه‌تی پێویستی به گۆڕانی بنه‌رته‌ی هه‌یه.

فیو‌دالیزم/ده‌ره‌به‌گایه‌تی فئودالیسم/ملوک‌الطوائفی Feudalism

ئهم زاراوه له راستیدا قوناغێکی دیاریکراوی میژووی ولاتانی ئەوروپییە (سەده‌ی ۹ تا ۱۲ زایینی). فیو‌دالیزم، سیستمێکی کۆمه‌لایه‌تییه که تییدا ده‌سه‌لاتی سیاسی له‌نیوان مولکداره گه‌ره‌کان دابه‌ش بووه و بنه‌ماکانی ئەم سیستمه به‌سه‌ر ئابووری گون‌دیی و پێوه‌ندی نا‌غا و ره‌عیه‌ت دامه‌زراوه. ئەرباب یا فیو‌دال به ته‌واوه‌تی به‌سه‌ر مولک و زه‌وی و زار و ئامرازه‌کانی به‌ره‌مه‌یانی ره‌عیه‌ته‌کاندا زāl بوو. ئەم زه‌وی و زارانه‌ش به‌زۆری له لایه‌ن پادشای ئەو سه‌رده‌مه‌وه به فیو‌داله‌کان ده‌دا ئەمانیش له به‌رامبه‌ر سوود و هه‌رگرتن له‌م زه‌ویانه ناچاربوون له کاتی پێویست بۆ پاراستنی ولات و کاروباری سه‌ربازی له‌ناو ره‌عیه‌ته‌کانی خۆیاندا کۆمه‌لێک جه‌نگاوه‌ر بۆ پادشا دا‌بین بکه‌ن. فیو‌داله‌کان له چوارچێوه‌ی کاری خۆیاندا ده‌سه‌لاتێکی به‌رفراوانیان بووه و له کاروباری ئابووری و رامیاریدا سه‌ربه‌خۆیی ته‌واویان هه‌بووه. جگه له‌وه‌ش لایه‌نگریان له ره‌عیه‌ته‌کانی خۆیان ده‌کرد.

سه‌ره‌ڵدانی فیو‌دالیزم له ئەوروپا ئەگه‌ڕێته‌وه بو پاش هه‌له‌وه‌شانه‌وه‌ی ئیمپراتۆری شارلمان له ۸۱۱ تا ۷۴۲. پاشان هێزه ناوچه‌یییه‌کان به ده‌سه‌لات گه‌یشتن، خه‌لکی شار و دیها‌ته‌کان که له به‌رامبه‌ر هێرشی بێگانه دۆژ دامابوون، ته‌نیا رێگه‌چاره‌یان ئەوه بوو که په‌نا ببه‌نه به‌رده‌م زۆرداران و فه‌رمانه‌روای ناوچه‌یی و خۆمانی. به‌م پێیه ئەربابی ئەو ناوچانه، بوونه ته‌نیا پارێزه‌ری ئەوان و ئەمه‌ش بووه هۆی پاوه‌جێ‌بوونی سیستمی فیو‌دالی له ئەوروپای رۆژاوا بۆ ماوه‌ی پتر له ۲ سەده.

زۆریه‌ی توێژه‌ران پێیان وایه که ئەم سیستمه ته‌نیا تایبه‌ته به‌و قوناغه میژوویییه‌ی ئەوروپا و نابێ بۆ لێکدانه‌وه‌ی کۆمه‌لگه‌کانی ترکه‌لکی لێ و هه‌رگه‌ردرێت. به‌لام هه‌ندیک‌یش له‌سه‌ر ئەم باوه‌ڕه‌ن که به‌هۆی وێج‌وو‌یی و هاوشێوه‌یی هه‌ندێ له‌هۆکاره‌کان (بۆ وێنه پڕۆبلا‌وبوونی ده‌سه‌لات و ها‌تته‌کایه‌ی ده‌ره‌به‌گ و ئەربابی ناوچه‌یی)، ده‌کرێ زاراوه‌ی فیو‌دالیزم بۆ ئەم ولاتانه‌ش به‌کار به‌ری.

میژووی فیو‌دالیزم نیشانی داوه هه‌رکاتێک له کۆمه‌لگایه‌کدا ئەم مه‌رجانه‌ی خواره‌وه ئاماده‌ بن، فیو‌دالیزم به ئاسانی له‌ ولاته‌دا گه‌شه ده‌کات:

۱- شێوازی سه‌ره‌کی به‌ره‌مه‌یانی، کشت‌وکالی بێت.

۲- كۆمەلگە لى نىوان ھۆز و ەشیرەى جۇراوجۇر دابەش بووبىت، بە چەشنىك كە پىۋەندى ئابوورى و كەلتوورى و مېژووى نىوانيان سست بىت.

۳- پىۋەندى نىوان ەرىمە جۇراوجۇرەكانى ولات بە ھۆى جوگرافى يا ... سەخت و دژوار بىت.

۴- يەكەتەى ئابوورى ولات تووشى ترازان بىت يا بە ھۆى نەبوونى يەكەتەى ئابوورى، يەكەتەى سىياسى ولات لىك بىرازىت.

۵- ھوكەتەى ناۋەندى نەتوانى ھاۋولاتيانى خۆى لە بەرامبەر ھىرشى دوژماننى ناۋخۆىى و دەرەكى بىپارىزىت. ئابوور و كەلتوور و سىياسەت و مېژووى نىوانيان سست بىت و لىك بىرازىت.

فېۋرالىستەكان فورالىستھا Fevralists

ئەم زاراۋە لە ولاتانى كۆمۇنىستى دا بەو گروپپە دەگوترا كە لايەنگرى رۇژاۋا بووہ و خۆى بە لايەنگرى «شۇپشى فېۋرېيە» دەزانى و «شۇپشى سۇشېالىستى» و دەسكەرتەكانى رەت ئەكردەۋە. لە سالى ۱۹۱۷ دوو گۇپرانكارى لە سۇقىيەت، رووى دا: يەكەميان، «شۇپشى فېۋرېيە» بووہ و دوۋەم، «شۇپشى ئۇكتۇبەر». كۆمۇنىستەكان شۇپشى فېۋرېيە بە «شۇپشى بورژوا دېموكراتىك» دەزانن و شۇپشى ئۇكتۇبەرىش بە «شۇپشى سۇشېالىستى» لە قەلەم دەدەن.

فاتیکان

واتیکان

Vatican

فاتیکان یا ولاتی فاتیکان که به ئیتالیا یی پیئ دهلین citidel vatican . رووبه رکه ی دهگاته ۴۰۰ هزار مهتری چوارگوشه له باکووری رۆژاوی شاری رۆما پیتهختی ئیتالیا هه لکه وتوو ه که گرنگترین بارهگا و ناوهندی دهسه لاتداری پاپا، ریبهری کاسۆلیکهکانی جیهانه. حوکمهتی پاپا بچووکتترین حکومهتی سهر بهخۆی ئهروپایه و ئهم سهر بهخۆیه به پیئ پهیمانی لاتران (که ناوی کهلیسایه که) له سالی ۱۹۲۹ له لایهن دهولهتی ئهوکاتهی ئیتالیاوه درا به پاپا.

فاتیکان، پۆلیس و پۆست و پاره و وێستگهی رادیۆیی تایبەت بە خۆی هەیە کە بە ۲۲ زمان بەرنامە بڵاو دەکاتەوه. نزیکەی ۵۰۰ کارمەندی هەیە و هەر سێ دەسه‌لاتی راپەراندن و یاسادانان و دادوهری له ژێر دهسه‌لاتی پاپادایه. به‌رێوه‌بردنی ولاتی فاتیکان له دهست فەرماندار و نه‌نجومه‌نیکدايه که له به‌رامبه‌ر پاپادا به‌رپرسن. فاتیکان له سه‌رانسه‌ری جیهاندا خاوه‌نی دارایی و سه‌رمایه‌یه‌کی زۆره و له پتر له سه‌د ولات ب‌الیۆزخانه‌ی ه‌یه. سیاسه‌تی فاتیکان به‌ پله‌ی یه‌که‌م، بریتیه‌له‌ پهره‌پێدانی ئایینی کاسۆلیک له جیهاندا و دژایه‌تی سه‌رسه‌ختانه‌ی بیروباوه‌ری کۆمونیزم* ده‌کات.

قیتۆ

وتو

Veto

قیتۆ وشه‌یه‌کی لاتینییه که له‌ ریشه‌ی vetare وه‌رگیراوه و واتای (من دژم) ده‌دات. قیتۆ به‌رگیرکردن له‌ کارێکه و «ماقی قیتۆ» توانایی یا مافی به‌رگیری کردنه. ئهم زاراوه‌ له‌ پرۆسه‌ی یاسادانانی رێکخراوی نه‌توه‌ یه‌که‌گرتوو ه‌کان، مانایه‌کی تایبەت له‌خۆ ده‌گرێ. له‌م بواره‌دا مافی قیتۆ به‌ واتای مافی نه‌ندامانی هه‌میشه‌یی نه‌نجومه‌نی ئاسایشه‌ بۆ به‌رگیرکردن له‌ په‌سند کردنی قانونێک له‌ لایهن نه‌ندامانی دیکه‌ی رێکخراوه‌که. له‌ یاسای گشتی ولاتاندا قیتۆ، مافێکه به‌ سه‌رۆکی ولات یا ده‌وله‌ت ده‌درێ تا بتوانن له‌ جیبه‌جێکردنی یاسا په‌سندکراوه‌کان به‌رگیری بکات. بۆ نموونه‌ ده‌توانین ئاماژه‌ به‌ ئه‌مریکا و بریتانیا بکه‌ین. پادشای بریتانیا بۆی ه‌یه هه‌ندێک له‌ یاسا په‌سندکراوه‌کان قیتۆ بکات به‌لام هه‌رگیز له‌م مافه‌ که‌لکی وه‌رنه‌گرتوو ه‌. که‌چی سه‌رکۆماری ئه‌مریکا، ده‌توانن یاسا په‌سندکراوه‌کانی کۆنگرێس قیتۆ بکات، مه‌گه‌ر ئه‌وه‌ی کۆنگرێس دووباره‌ به‌ ۲/۳ زۆرینه‌ی ده‌نگه‌کان په‌سندی بکاتوه‌وه.

قیزه/ گۆزه‌رنامه

ویزا / روادید

Visa

له‌ ریشه‌ی لاتینی visum به‌ مانای دیتن وه‌رگیراوه. له‌ زاراوه‌ی سیاسیدا بریتیه‌ به‌ وه‌رگرتنی ئیجازه‌ی

رەسمى لە لايەن کارمەندانى بېرواپىڭراوى ولاتىك بۇ رى پىندان بۇ ھاتنە ناوەرە يا دەرچوون لە ولاتىك. ئەم ئىجازە پىندانە لە سەر پەرەكانى پاسپورت يا شوناسى تايبەت مۆر دەرگىت. قىزە بە پىنى ناوەرەكى سەفەر بە چەند چۆر دابەش ئەكرىت كە برىتىن لە:

قىزەى گەشتىارى، بۇ ئەو كەسانەى كە بۇ گەشت و گوزار دەچنە ولاتىكى دەرەكى.

قىزەى ھاتنە ناوەرە، تايبەتى ئەو كەسانەى كە بۇ كاروبارى بازىرگانى يا كارىكى تايبەت دەچنە ولاتىك.

قىزەى راگوزارى، بۇ ئەو كەسانەى كە بۇ گەشتن بە ولاتى مەبەست، لە ولاتىكى سەرەرى رادەبرن.

قىزەى سىياسى (دىپلوماتىك)، تايبەتى كارمەند و راسپاردە سىياسىيەكانە.

ق

Contraband

قاچاق

قاچاخ

بە كەسك يا شتەك دەلەن كە بە يېنى دەستور لە ولاتەك ياساغ بېت. ئەم زاراۋە ھەروەھا بە واتاي «قاچاخى جەنگ» یش لىكدراۋەتە كە برىتتەلە شەمەك و تفاقى شەر كە نابى لە لاين ولاتانى بىنلاينەۋە بگاتە دەستى لاينەنكى شەرەكە. لەم روۋەۋە ھەركام لە لاينەنەكانى شەر دەتوانن پاپۆرەكانى ولاتانى بىنلاين بۇ پشكىنى شەمەكى قاچاخ بگەرىن. لە سەرەتادا قاچاخ برىتى بوو لە چەك و تەقەمەنى و تفاقى شەر بەلام دواتر ئەسپ و ھەموو چوارپىتەكى بارھەلگىرىش بەو لىستە زىاد كرا.

قاچاخى جەنگ: بېروانە قاچاخ.

Political school

مەكتەب سىياسى

قوتابخانەى سىياسى

قوتابخانەى سىياسى بەو تىۋرىيانە دەگوتىرى كە دەربارەى دەۋلەت، ھۆكەمەت و شىۋەى بەرپەۋەردىنى كۆمەلگا لىكۆلنەۋە دەكات. قوتابخانە سىياسەكان بەو ماناىەى كە ئىمپۇكە مەبەستمانە مېژۋىيەكى دور و درىژيان نىيە بەلكو بەرھەمى گۆرانكارىيە فېكرىيەكەى سەردەمى رىنسانسى ئەۋروپايە بە تايبەت سەروپەندى شۆرشى مەزنى فرەنسا كە بزاۋتە سىياسەكان بە ئايدىۋلۇژىيەكى تايبەتەۋە ھاتنە مەيدانەۋە. لە بارى مېژۋىيەۋە، رەۋتى پەيابوۋنى قوتابخانە سىياسەكان وابوۋە كە سەرەتا ئەندىشەى ئازادىخۋازانە (لىبرالىزم) و تەك باۋەرەنە (تەك پەرۋەرى) سەرى ھەلداۋە. دواتر، پاش روۋخانى رژیە دىكتاتورىيەكان و ھاتنە ئاراي مەسەلەى نوئى كۆمەلەيتى و ئابوۋرى، رېبازى كۆمەل خۋازى و سۆشالېستى بەدھاتوۋن. ئەم قوتابخانە ھەندى جار ەك لىبرالىزم (بېروانە ئازادىخۋازى) يا فاشىزم* ژۇرخانىكى فەلسەفېيان نىيە بەلام ھەندىكى تر لەم قوتابخانە وئىراى خستەنەروۋى تىۋرى دەربارەى ھۆكەمەت، بەدەستەۋە گرتنى دەسەلات بە ئامرازەك دەزانن بۇ گەيشتن بە ئامانجى سىياسى و كۆمەلەيتى كە ئەمانە لە راستىدا بە ئايدىۋلۇژىا لە قەلام دەدرىن. بۇ وىنە كۆمۇنىزم و سۆشالېزم كە رىشەى ھەردوۋكىان دەگەرپتەۋە بۇ ماركسىزم.

قوتابخانەى فرانكفۇرت: بېروانە ماركسىزمى نوئى.

قه‌یرانی دیموکراسی

بحران دموکراسی

Crisis of Democracy

هه‌ندئ زاراو که له گوتهار (discourse) ی سیاسیدا به‌کار ده‌برین، نه‌غله‌ب جار به دوو مانا شروقه‌کران: یه‌که‌م، واتای فهره‌نگی. دووه‌م، مانایه‌ک که له جه‌نگیک ئایدیۆلۆژیک به‌کار ده‌بریت. زاراو ی دیموکراسی* یه‌کێک لهو چه‌مکانه‌یه که له فهره‌نگی زاراو‌دا به مانای کۆمه‌لگایه‌کی خه‌لکیه که نه‌ندامانی ده‌توانن له کاروباری کۆمه‌لگا هاوبه‌ش بن و له دانانی بڕیاره‌کاندا ده‌وریان هه‌بیت. مانایه‌کی تری کۆمه‌لگای دیموکراتیک، ناوه‌ڕۆکی ئایدیۆلۆژیک هیه، واته کۆمه‌لگایه‌ک که له ژێر ده‌سه‌لاتی توێژنکی نوخه‌ و بازراگان و کاسبکاردا به کۆمه‌لی خه‌لک ته‌نیا ده‌وری بینر بیه‌ن. هه‌ریۆه به باوه‌ری هه‌ندئ له بیرمه‌ندان ی سیاسی رۆژاوا ئه‌گر جه‌ماوه‌ری خه‌لک، به‌پاستی بخوازن له کاروباری کۆمه‌لگادا به‌شداری بکه‌ن، که‌شیک وادیته کایه‌وه که به‌قه‌یرانی دیموکراسی ناوبرده‌کراوه. قه‌یرانی دیموکراسی کاتیک کۆنترۆل ده‌کریت که جه‌ماوه‌ر له‌مه‌ر به‌شداری و هاوبه‌شی له کاروباری کۆمه‌لگا بئمه‌یل بکریته و هان بدریت که بگه‌ڕێته‌وه بۆ پێگه و شوینی خۆی.

قه‌یرانی سۆشیالیزم

بحران سوسیالیسم

Crisis of Socialism

ئهم زاراو داتا‌شراوی لایه‌نگرانی سه‌رمایه‌داریه‌ به‌و ئه‌وه‌ی بیه‌سه‌لمینن که: یه‌که‌م، پێشبینی مارکسییه‌کان له‌هه‌مبه‌ر رۆخوانی سه‌رمایه‌داری له‌هه‌ناوی خۆیدا نه‌هاته‌ دی و له راستیدا وڵاتانی سه‌رمایه‌داری ره‌وتی پێشکه‌وتنی گه‌شاوه‌ی ئابووری و پێشه‌سازی خۆیان به سه‌ره‌که‌وتوویی پێکاوه و بوونه‌ته مه‌کۆی شارستانییه‌تی پێشکه‌وتن‌خواز. دووه‌م، وڵاتانی سۆشیالستی نه‌ک هه‌ر نه‌یان‌توانیوه گه‌شه‌بدن به ئابووری خۆیان به‌لکوو پێوستییان، به ماده‌ی خۆراکی و ته‌کنۆلۆژی وڵاتانی سه‌رمایه‌داری رۆژاوا هه‌ر به‌رده‌وامه. هه‌ندیکیش دوا‌به‌دای گۆڕانکارییه‌ سیاسیه‌کانی ساڵی ۱۹۸۹ ئه‌وروپای رۆژه‌لات و هه‌لوه‌شانه‌وه‌ی یه‌کیه‌تی سۆقیته (له ساڵی ۱۹۹۱)، مه‌رگی ناوه‌ختی کۆمۆنیزمیان هینایه‌ ئاراو.

قه‌یرانی سه‌رمایه‌داری

بحران سرمایه‌داری

Crisis of Capitalism

ئهم زاراو له لایه‌ن مارکس و ژۆریه‌ی مارکسییه‌کان بۆ ئاماره به‌و کێشه و ناته‌بابیانه به‌کاربراو که سیسته‌می سه‌رمایه‌داری تووشی قه‌یران و ئاریشه‌ی قوولی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و سیاسی کردوه. به باوه‌ری ئه‌وان، ناته‌بابی سه‌ره‌کی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری له‌وه‌دایه که به‌ره‌م و سه‌مه‌ره‌ی کۆمه‌لایه‌تی، ده‌که‌وێته به‌رده‌ستی سه‌رمایه‌داری تایبه‌تی و قازانجی هه‌ره‌ژۆری ئهم به‌ره‌مه مه‌کینه‌یه‌ ده‌چیته‌ گیرفانی سه‌رمایه‌داره‌کانه‌وه. ئهم ئاریشه له نیوان خه‌سه‌له‌تی کۆمه‌له‌کی به‌ره‌مه‌هێنان و شیوازی تایبه‌تی مولکداریه‌تی، قه‌یرانی سه‌ره‌کی سه‌رمایه‌داری سازکردوه. ده‌ره‌نجامیک ئهم ئاریشه، دابه‌زینی توانایی کرپنی به‌ره‌مه‌کانه به‌هۆی زیاده‌بونی چینی هه‌ژار که ئه‌مه‌ش ده‌بیته‌ هۆی زیاده‌بونی به‌ره‌مه‌هێنرا و هه‌لکشانی راده‌ی خه‌لکی بیکار. ده‌ره‌نجامیک دیکه‌ی قه‌یرانی سه‌رمایه‌داری، خه‌بات و ململانی کرێکار و

Political Crisis

بحران سياسى

قەيرانى سياسى

حالتىك كە تىيدا ھۈسەنگى سىستەمى سياسى و كۆمەلەيتى شىوايت. قەيرانە سياسىيەكان بەيى ئاستى بەربىلوى و پانتاي جوگرافى، بە دوو جۆرى ناوخۆى و نىودەولەتى دابەش ئەكرىن. قەيرانى ناوخۆى ۈك، ململانىي كرىي سياسى نىوان حىزب و لايەنە سياسىيەكان بۇ ۈدەست ھىنانى دەسلەت، سەرھەلدانى ناكۆكى جىددى لە نىوان بالەكانى ھۆكەت، كۆدەتاي سەربازى، مانگرتنى درىژخايەن، شۆپش و پىكدادانى ئەتتىكى و شەپرى چرىكى. رىشەي قەيرانى سياسى ناوخۆ تەنيا ناگەرپتەۈە بۇ چۆنىەتى مامەلەي كاربەدەستانى ناوخۆى ۈلەتەكە بەلكو ەم چاخەدا زۆربەيان لە ژىر كارىگەرى دياردە سياسى و ئابورىيەكانى ناۈچەكە و ھىزە بان - ناۈچەيەكان سەرھەلئەدەن.

قەيرانى سياسى نىودەولەتى، برىتەلە ھەلوومەرجىكى چاۈەپوان ئەكراۈ كە لە ئەنجامى پىۋەندى دوو يا چەند ۈلەت سەرھەلئەدات، بۇ ۈنە، ناكۆكى نىوان دوو ۈلەتى دراۈسنى كە لە ساردىبونەۈەي پىۋەندى سياسىيەۈە بگرە تاكوو شەپ تەشەنە ئەسەنىت.

Caesarism

سزارىسم/قىصر گرايى

قەيسەرخوازى

ئەم زاراۋە لە ناۈى قەيسەر (سزار)، ئىمپراتورى رۇما ۈەرگىراۋە بۇ پىناسەكردى جۇرنك ھۆكەتى رەھاي ملھوپ و دىكتاتور كە بە كۆتۈرۈلۈكى توندوتۈلى سەربازى - پىشتەنەستۈور بە رەشەگەل - بۇ بەدىھىنانى دەسلەتتىكى بالادەست لە ۈلەتتىك، ھەول ئەدات. ئەم جۆرە دىكتاتورانە ئەغلەب لە رىگاي كۆدەتاي سەربازى يان ھەرەۈەزى جفاكى، بە دەسلەت ئەگەن و بە رىكخستىنى ھەلپژاردن و راپرسى* و ھىنانە كايەي پەرلەمانى تەشريفاتى، ھەول ئەدەن رۈالەتى دىموكراسى بپاريزن و سىمايەكى دىموكرات بە خۇيان بىەخشىن. قەيسەرخوازى بە دوو جۆر دابەش كراۋە: كۆنەپەرست و پىشكەۈتنخۈاۋ. لە جۆرى يەكەمدا قەيسەرخوازى كاتتىك بە كۆنەپەرست ناۈبردە ئەكرىت كە سەرھەلدانەكەي، جىخۆشكەرىيت بۇ سەركەۈتنى ھىزە كۆنەپەرستەكان لە كۆمەلگادا (بۇ نموونە ناپىلئۈنى سىيەم و بىسمارك). جۆرى دوۈەمىش بە پىچەۈانەۈە ھەركات، زەمىنە بۇ سەرھەلدان و سەركەۈتنى ھىزە پىشكەۈتنخۈاۋەكان خۆش بىكات، قەيسەرخوازى پىشكەۈتنخۈاۋ دىتە مەيدانەۈە (بۇ ۈنە ژۈليۇس قەيسەر و ناپىلئۈنى يەكەم).

ك

Cabinet

كابينه

به واتای ئەنجومەنی وەزیران و نووسینگە و سكرتاریەتە و بە گوێرەى پێویست لە ھەر سێی حالەتدا بە كار دێت بەلام پتر بۆ ئەنجومەنى وەزیران و ھەندى جارىش لەجیاتى حكومت بەكار دەبرێت. ماھىيەتى كابينە لە ولاتاندا جياوازه. لە بریتانیا ئەندامانى كابينە لە لایەن سەرۆك وەزیرانەوه ھەڵدەبژێردین كە لە بەرامبەر مەجلیسى عەوامدا بەرپرسیارن. لە ولاتە یەكگرتووەكانى ئەمريكا، ئەندامانى كابينە لە لایەن سەرۆك كۆمارەوه ھەڵدەبژێردرین و ھەمووان لە بەرامبەر ئەودا بەرپرسیارن. سەرۆكى كابينە بە سەرۆك وەزیران، راویژكار و سەرۆكى دەولەت ناوى دەرکردووه.

كابينەى سیبەر: برۆانە دەولەتى سیبەر.

كاپیتالیزم: برۆانە سەرمایەدارى.

كاپیتۆلاسیون

كاپیتۆلاسیون

Capitulation

ئەم زاراوه لە وشەى لاتینی capitulare وەرگیراوه و بە مانای پەیمان و گرتبەست و رێككەوتن ھاوتوه كە لە نێوان دەولەتاندا دەبەستێ. بەپێى ئەم پەیمانە ئەگەر ھاوولاتیانى بێگانە لە قەڵەمڕەوى ولاتیكى تردا تاوانێك ئەنجام بدەن، ئەوا دەبێ بکەونه ژێر پارێزگارى یاساكانى ولاتى خۆیان و لە لایەن كۆنسولێك كە نوێنەرى ئەو دەولەتەیه بۆ دادگا بانگهێشت بكرێن. ئەم جۆرە پەیماننامانە پتر لە لایەن دەولەتانى ئەوروپییەوه بەسەر دەولەتانى ئاسیایى و ئەفریقایى داخستەپا. لە راستیدا بیانووى ئەم ولاتانە ئەوە بوو كە ھاوولاتیانى ئەوان لە رووى دادوەرییەوه پارێزاون و لە لایەن بەرپرسانى ئەو ولاتانەوه ناپارێزرین. بەلام ئەوان بەم بیانووه دەیانویست بگەنە ئامانجە كۆلۆنیاالیستیەكانى خۆیان. لەم سەردەمدا كاپیتۆلاسیون گرنگی خۆى لە دەست داوه و لە لایەن دەولەتەكانەوه دژایەتى دەكرێ و ولاتانیكى وەك ژاپۆن، توركیا، میسر و ئێران و چین پووجهلیان كردۆتەوه.

كارتل

كارتل

Cartel

ئەم زاراوه لە ریشەى cartello ئیتالیایى بە مانای ھێماکردن و شەرفروشتن و خەبات و ھاوپەیمانى خاوەن بەشە جێزواجۆرەكانى پێشەسازییەك بەكار براوه. كارتل لە ولاتانى سەرمایەدارى بۆ چالاكى ناپەواى

بازرگانى بە مەبەستى رىئەتتى نىۋان كۇمپانىا گەورەكانى بەرھەمھېئان و بازرگانى كالايە بۇ مۇنۋىۋىلكردى بەرھەمھېئان. كارتلەكان ھەندى جار بە پىشكەبەندى كرىدى بەرھەمھېئان يا بە كەمكردەۋى خىستەنپەۋى كالايەكى تايىبەتى بۇ فروشتى، دەبنە ھۆى زىادكردى نرخی ئەو كالايە لە بازاردا يا بە نزمكردەۋى بە ئەنقەستى نرخیكان، ركا بەرانى خۇيان لە گۆرپەپانەكە ۋەدەردەننن و پاش تىكشكاندى ئەوان ئىنجا نرخیكان بەرز دەكەنەۋە.

كارتلەكان تەنھا لەسەر ئاستىكى نەتەۋەيىدا كارناكەن بەلكو ھەندى جار چەندىن كۇمپانىياى گەورەى ھاۋچەشن لە ۋلاتانى جۇراۋجۇر يەكدەگرن و كۆتۈرۈلى بەرھەم و بەرز و نزم كرىدەۋى نرخی يەك يا چەند كالا لە بازارەكانى جىھاندا دەكەن. نمونەى كۆتۈرلى كارتلى جىھان(۱۸۹۶) يەكەتتى نىۋان كۇمپانىاكانى ئالكۇ (ئەمريكا) و ئالاگ (سوئىسرا) يە كە تەكنۇلۇژى ئەلمىنىۋم يان بەدەستەۋە گرتوۋە.

كارەسات فاجعە Cataclysm
بە واتاى گەردەلۈلى جىھانى و ژىروژۋور بوۋنى بارۋدۇخى گۆى زەۋى يا ھەر روۋداۋ و پىشھاتىكە كە رەۋشى زەۋى يا دامودەزگاي جىھانى مۆۋى تىكۋىپك بدات. ئەم زاراۋە بۇ ئەو روۋداۋ و پىشھاتە گەورانە بەكارىدەت كە بارۋدۇخى ئاساسى سەۋىش لەسەر گۆى زەۋى بگۆرەت (پروانە زىستانى ئەتۈمى). لە زاراۋەى سىياسىدا بە واتاى گۆرپانكارى توندى سىياسى و كۆمەلەتەتى مانا كراۋەتەۋە.

كارىزما فرە/ فرەندى Charisma
۱- بەرھەيەكى مەنەۋى، ۋەم يا توانستىك كە ۋادەزانى لە لاينە يەزدانەۋە بە كەسەك كەرەم كرايەت تاكوۋ بەر پىننە ھەندى كارى سەير و سەمەرە ئەنجام بدات. ۲- توانستىكى تايىبەتى كە بەرھەدارەكەى پىنى ۋايە بۇ رىبەرايەتتى كرىدى جەماۋەر لە پىشتىۋانىيەكى پىرۋىزى ئەۋان بەرھەۋەرە.
ئەم زاراۋە لە بىنەرەتدا بە واتاى «يارمەتى خواۋەندى» يە. ماسكس قىبەر، كۆمەلناسى گەورەى ئەلمانى(۱۸۶۴ — ۱۹۲۰) ئەم ۋشەى لە كۆمەلناسى سىياسى*دا بەكارھىناۋە و مەبەستى لەم زاراۋە، «گەۋھەرىكى تايىبەت»، بوۋە كە بە كەسەك يا شتىك ھالەتتىكى بىۋىنە و سەيرو سەمەرە دەبەخشن. قىبەر لە نىۋان كارىزماى تاكەكەسى كە سەرچاۋەكەى دەگەرەتەۋە بۇ شەخسىكى تايىبەت و كارىزماى مەقام، كە دەگەرەتەۋە بۇ پەلەۋپايە و مەقامىك، جىاۋازى قايىل دەيىت. ئەو چەمكى كارىزماى لە بەستىنى تىۋرى گىشتى دەسەلاتدا بەكارھىنا و بەم پىننە سى جۇر رەۋايى (مشروعيت)ى ناۋبەردە كرىد: سوننەتى، كارىزمائى و قانۇنى - عەقلىنى. قىبەر لەم دابەشكارىيە بۇ شەۋقەى پىرۋەسى گۆرپانكارى كۆمەلەتەتى كەلكى ۋەرگرت.

ئەو پىنى ۋابو ھەركاتىك كۆمەلگا و ئايىنەكان لە ژىر فرمائى ئەو سوننەتانەدا بن كە پىرۋىزىيەكەيان لە رابردوۋ گرتىت، تەنبا ھىزىك كە تواناى مەملانى ھەيىت، رىبەرىكى كارىزمايە كە شەرىعيەتتى خۇى لە بەرھە شەخسىيەكانى ۋەرگرتىت. كۆمەلناسەكان ئەم زاراۋەيان لە بارى سىياسىيەۋە بۇ كەسايەتىگەلىكى

و ەك نكۆمە لە ڤانا، سۆكارنۆ لە ئەندونىزىيا و نىهرۆ لە هيندستان بەكار بىردووه و پىيان وايە كە بەهرەى شەخسى ئەوان بۆتە سەرچاوەى دەسەلات لە نىوان نەتەوەكانيان. بەلام ئەم زاراوه بە شىوەيمكى بەربلوتر بۆ هەموو دياردە و كەسانىك بەكار دەچىت كە بە ھۆى توانايىەكى تايبەت و سەيرەو، لە گەل رەشەگەل و جفاك جياوازيان ھەيە.

كاسترۆئىزم كاستروئىسم Castroism

كاسترۆئىزم، ئاويەتەيكە لە رىيازى شۆپشگىزانەى ئەمريكاي لاتىن و ئايدىلۇجىاي كۆمۇنىزم كە لە سانى ۱۹۵۹ لە لاين فیدل كاسترۆ رىبەرى كۇوبا ھاتۆتە ئاراوه. كاسترۆ لەو سالەدا پاش سەركەوتن بەسەر رژىمى دىكتاتۆرى باتىستا، توانى شۆپشى كۇوبا بگەيەنیتە ئەنجام. بزاوتى شۆپشگىزانەى كۇوبا كە لە سانى ۱۹۵۳ دەستى پىكرد، لە سەرەتاوه ھىچ ئايدىلۇژىيا و رىبازنكى روون و ئاشكرای نەبوو. لە سانى ۱۹۶۱، كاسترۆ رووى كردە ماركسىزم – لىنىنىزم و بزاقي چەكدارى لە گەل كۆمۇنىزمدا تىكەل كرد و ئەوئەش بوو بە ئايدىلۇژىاي رەسمى كۇوبا بەلام كاسترۆ ھەندى لاينى شۆپشى كۇوباى بە زىندووى راگرت و بەم جۆرە روالە تىكى تايبەتى بە كاسترۆئىزم بەخشى.

دواوەدای شۆپشى كۇوبا، كاسترۆ پىوھندىمكى گەرمى ديپلۇماسى لە گەل يەكپەتسى سۆفیتە كردەو و كۇوبا لە بارى ئابوورىيەو كەوتە دواى ولاتانى كۆمۇنىستىيەو. لە سانى ۱۹۶۱، دەولەتى ئايزنھاور(سەركۆمارى ئەمريكا)، گەمارۆى ئابوورى بەسەر ئەم ولاتە داسەپاند و پىوھندى سياسى و ئابوورى لى قەدەغە كرد. كاسترۆ پاش سەركەوتنى شۆپشى كۇوبا ھەزاران كەس لە نەيارانى خۆى خستە بەندىخانە و لە سىدارەى دان. ئىنجا ھوكمەتلىكى سۆشالىستى تاكلحىزى پاوھجى كرد. كاسترۆ لە نىوان بزاوتە سەربەخۆكانى ئەفريقا و ئەمريكاي لاتىن، كەسايەتییەكى تەنيا و گۆشەگىرە. ئەگەرچى ئەو ھەولى زۆرى دا تاكوو بزاوتە كۆمۇنىستىكەى بكىشىتە ناو نەتەوەكانى دىكەى ئەمريكاي لاتىن بەلام دەولەتى كەنەدى ئەم ھەولانەى لەبار برد. لە سانى ۱۹۶۳، چوارە ولاتى ئەمريكاي لاتىن پىوھندى ديپلۇماسى خۆيان لە گەل كۇوبادا پىچراند و رژىمى كاسترۆ پتر گۆشەگىر بوو. دواى رووخانى يەكپەتسى سۆفیتە لە سانى ۱۹۸۹، پىوھندى ديپلۇماسى رژىمى كاسترۆ لەگەل ئەم ولاتە كۆتايى پىھات و ئەمەش بوو ھۆى زىانىكى زۆر بە ئابوورى كۇوبا.

كا. گى. بى. كا. گك. ب K G B

سەردىرى كورتكراوھى دەستەواژەى روسى Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti بە واتاى كۆمىتەى ئاسايشى دەولەتییە لە سۆفیتە كە لە سانى ۱۹۴۵ دامەزرا بە مەبەستى پاراستنى دەسكەوتەكانى سۆشالىزم و لەناوبردنى نەيارانى ئاوخۆى، پاراستنى سەنووھەكانى ولات، كۆتۆزلى بۆرۇكراسى و چاودىرىى بەسەر ھىزە سەربازىيەكاندا. جگە لەمانەش، كا. گى. بى، لەناو ولاتانى دەرەو بە تايبەت ولاتانى ئەندام لە رىكخراوھى پەيمانى وارشەو سىخورىى دەرەد تاكوو ھەژمۆنى* خۆى زياتر بەسەپىنیت. كا

گئی بې، ههروهك دهزگا ئاسايشيپهكانى بهرله خۇى، نمونهى بېرهحمى و دلپهقى و توندوتيزى بوو له بهرامبر شارؤمهندانى روسيدا.

پاش ههلوهشانهوى يهكيتى سؤقيته و كۆدهتاي ۱۹/۸/۱۹۹۱، ئهم ريڭخراوه ترسناكه ليك ههلوهشا و له سالى ۱۹۹۲ بهملاره ريڭخراوهيكي بچوكتر به ناوى بهشى ههوالگري ناوهندي كومارى روسيا، جينگاي گرتهم.

كۆتايى ميژوو

پايان تاريخ

The end of history

تيؤريئكه له لايهن فرانسيس فۆكۆياما، جيڭرى بهشى پلاندانانى سياسى له وهزارهتى دهروهوى ئەمريكا كه له سالى ۱۹۸۹ له گوڤارى «بهرژهوهندي نهتهوي»، هاته ئارواه. ناوبراو تيؤريئيهكى خۇى له پيشدا له وتاريڭدا و پاشان له كتيبيك به ناوى «كۆتايى ميژوو و دوايىن مرقؤ، بلاو كردهوه. بهپاي ئهو «ليبرال ديموكراسى» دوايىن شيوازى حوكمهته له كۆمهنگاي مرقؤ دا. ميژووى مرقؤايهتيش، كۆمهليكى گونجاو و پيژهداره كه بهشى زؤرى كۆمەلى مرقؤ بهرهو ليبرال ديموكراسى هانهات. فۆكۆياما له بارهى كۆتايى ميژوو دهلى:

«كۆتايى ميژوو ئهو كاتهيه كه مرقؤ دهستى ئەگا به شيوازيك له كۆمهنگاي ئينسانى كه تييدا قولتيرىن و سههركى ترين پيداويستيهكانى ئينسانى بهدى بكرىت. مرقؤى ئهم سهردهمه گهيشتؤته جينگايهكه كه ناتوانى جيهاننيكى جياواز لهم دنيايهى ئيست وينا بكات، چونكا هيچ هيمايهك نيبه لهسهر باشتري بوونى دؤخى ئيست».

«به دريژايى چهن سالى رابردوو، هاوكات له گهل سهركهوتنى ليبرال ديموكراسى بهسهر دژبهره ئايدىؤلؤجيهكانى خۇى، وهك پاشايهتى و فاشيزم و كۆمونيژم، له سهراوسهري جيهاندا هاوپايهتبييهكى گرينگ دهريارهى رهوابوونى ليبرال ديموكراسى لهگوين تاكه سيستمى كارامه هاتؤته ئارواه. لهم روهوه رهنگه ئهم سيستمه لووتكهى فراژبوونى ئايدىؤلؤجياى مرقؤ و دوايىن شيوازى حوكمهتى مرقؤ بيت كه دهكرى بلين، كۆتايى ميژوو پيك دينيت. له راستيدا رووخانى كۆمونيژم بهلگهيهك بوو بؤ سهركهوتنى بههاكانى ليبرالى رۆژاوايى و كۆتايى مملانينى ئايدىؤلؤجيهكان. من باوهرم به كۆتايى هاتنى ميژوه».

دواى روداوهكى ۱۱ى سئيتمهبرى ۲۰۰۱، فۆكۆياما به نووسينى وتاريك جاريكى تر لهسهر تيؤرى «كۆتايى ميژوو» جهختى كردهوه.

كۆتر و ههلو

شاهين ها و كوترها

Hawks and Doves

ئهم زارواه له كاتى شهري قيهتنام، له ئەمريكا رهواجى پهيا كرد. مهبهست له ههلوكان ئهو سياسهتهدار و هيزه سهرمازيانه بوون كه خوازيارى بهردهوامى جهنگ بوون و شهريان به تاكه ريڭاي سهركهوتنى ئەمريكا بهسهر قيهتنامدا دهزاني. كۆترهكانيش بهو سياسهتهدارانده دگوترا كه بير و بۆچوونيان دژ به ههلوكان بووه

ۋە دىيانگوت ھېرش ۋە دەستدرىژى سوپاى ئەمىرىكا لە قىيەتنامدا كارىنكى ئاۋەوايە. ئەم زاراۋە ئىستە لەمەر سىياسەتمەدارانى ۋلاتانى دىكەش بەكار دەبرىت.

Coup d'état

كودتا

كۆدەتا

ئەم وشە فەرھەنسىيە ۋە بە ۋاتاي «رووخاندنى حوكمەت» ە. كۆدەتا بە راپەرېنى لەناكاۋى گروپىنكى ناۋ دەسەلات دەگوتىڭ كە بە مەبەستى رووخاندنى گروپى دەسەلاتدار ھەول ئەدەن دەسەلات لەۋان بىستىن ۋە خۇيان بە حوكمەت بگەن. باۋترىن شىۋازى كۆدەتا لە جىھاندا راپەرېن بەدژى دامودەنگاى رېبەرەيتى سىياسى ۋلاتە كە لە ناوخۆ ۋە بە دەستى ئەفسەرانى سەربازى بە ئەنجام دەگات. ئەم جۆرە كۆدەتا بە لە ۋلاتانە روۋنەدات كە دامودەنگا سىياسىيە دەسەلاتدارەكان، بىنەمايەكى قايم ۋە سەربەخۇيان نەبىت، ھەر بۇيە ھىزەكانى ئەرتەش ۋەك ھەلىك دەيقۇزىنەۋە ۋە دەچنە گۆرەپانى سىياسىيەمەرە. كۆدەتا، تايبەتمەندىيەكى سىياسى زۆربەى ۋلاتانى جىھانى سىئەمە.

جىاۋازى ئىۋان كۆدەتا ۋە شۆپش ئەۋرەيە كە كۆدەتا دىاردەيەكى لەناكاۋە ۋە لە لاين كەسانىك لە چىنى دەسەلاتدار ۋە بە مەبەستى بەدەستەۋە گرتنى دەسەلات ئەنجام دەدرى بەلام شۆپش ياخىيۋون ۋە رابوونىكى جەماۋەرىيە دژ بە زولم ۋە ستەمى گروپى دەسەلاتدار. لە ۋلاتانى جىھانى سىئەمەدا جۆرەك لە كۆدەتا جىگاى شۆپشى گرتۋتەۋە ئەۋىش برىتتەيە لە كۆدەتاينەي كە لە لاين ئەفسەرانى شۆپشگىر ۋە رىفۇرمخۋاز بە ئەنجام دەگات بە مەبەستى گۆرەپانىكى لە پىكھاتە سىياسى ۋە ئابۋورى ۋە كۆمەلەيەتەكانى ۋلات. نەۋونەي ئەم كۆدەتا، كۆدەتاى جەمال عەبدولناسر لە مىسر ۋە سەرھەنگ قەزاقى لە لىبىيە. لە بەرامبەر ئەم جۆرە كۆدەتا بە بە لاينەنگرى چەپ ئاۋبەنگى دەرگىدوۋە، كۆدەتا بە راست گەرايانەش لە ئارادايە كە بۇ سەقامگىر كىردنى حوكمەتتىكى ياساى ۋە نەتەۋەيى ۋە مەدەنى ھەول ئەدات. نەۋونەي ئەم جۆرە كۆدەتا، كۆدەتاى ۱۹۶۹ ئىران بەدژى حوكمەتى نەتەۋەيى مەمەد مۇسەدىق ۋە كۆدەتاى ۱۹۷۲ ژەنەرال پىنۇشە بە دژى حوكمەتى نەتەۋەيى ئالندە بوۋ لە ۋلاتى شىلى. بە گىشتى كۆدەتا بە داگىر كىردنى ئاۋەندە گىرەنگەكانى ۋلات دەست پىندەكات ۋەك: رادىيو ۋە تەلەفۇزىن، ۋىستەگە شەمەندەفەر، فېۋكەخانە ۋە دامودەنگا دەۋلەتتەيەكان ۋە ۋىستەگە ئاۋ ۋە كارەبا.

White House

كاخ سفىد

كۆشكى سىپى

ئاۋەندى رەسمى كاروبارى سەرۋك كۆمارى ئەمىركايە كە لە سالى ۱۷۹۲ لەسەر فرمانى جۇرژ واشىنتون (۱۷۳۲-۱۷۹۹) يەكەم سەرۋكۆمارى ئەمىركا) لە شارى واشىنتون بىنا كراۋە. كۆشكى سىپى ھىمايەكە بۇ حوكمەت ۋە دامودەنگاى سىياسى ۋلاتە يەكگرتۋەكەكانى ئەمىركا.

Republic

جەمھورى

كۆمارىي

لە زاراۋە سىياسىدا كۆمارى، حوكمەتتىكى دىموكرات يان نادىموكراتە كە سەرۋكەكەي بە دەنگى

راستەمخۇ يا ناراستەمخۇى ھەموو تويۇنكى كۆمەلگا ھەلئەبۇرۇردى و جىماوھىيى نىيە وماوھەشى ديارىكراو. بەزۇرى كۆمارى بە رۇنمىكى ديموكراتى پەرلەمانى ناوبردە نەكرىت، ئەگەرچى ھەندئ لە ولاتان بە كۆمارى لە قەلەم دراو بەلام ديموكراسى پەرلەمانى بەرئوہ ناچىت. كۆمارى لە يۇنانى كۇندا ئاوات و ھەزى بىرمەندانى گەرەى ئەو سەردەمە بوو بەلام زۇرپەى فەرمانرەوايان لە نيوان چىنى بالادەست و سەرمایەدارەكان ھەلئەبۇرۇردان.

ئىمېرۇكە بە ھوكمەتلىك ئەوترى كۆمارى كە خاوەنى ديموكراسى يان دىكتاتورى بى پادشا بىت. كۆمارى خۇبەخۇ بە ماناى ديموكراسىيەت نىيە بەلگوو سىستەمگەلى بەستەنەوى دەسلەت ەك حىزب و پەرلەمان ھاتونەتە مەيدان كە دەورنىكى بالايان لە ئىدارەى ولاتىكدا ھەيە.

كۆمارى نوئ بە چەن شىنواى جۇراوجۇر دابەش ئەكرىت:

۱- كۆمارى ديموكراتى ەك رۇژاوا: ئەم كۆماریيانە لە بنەرەتدا لە ناخى قەوارەى ديموكراتى و ئىرادەى گشتى* بەدھاتوون و بەرھەمى شۇرشە ئازادىخووزىيەكانى سەدەى ۱۸و۱۹ى ئەوروپان. نەرىتى ديموكراسى لەم ھەلئۇرئەندە لە بەرچا و ئەگرى و سەرۇكەكەى لە رنى ھەلئۇرئەندە دىتە سەر كار. لەم جۇرە ھوكمەتەدا دەورى حىزب و پەرلەمان بەرچاوە. بۇ وىنە ئەكرى ئامارە بەدەنە كۆمارى فەرەنسەى كە تىيدا سەرکۇمار خاوەنى دەسلەلەتلىكى بەرقرائە و سەرۇكى دەولەتەكەشى ئەبى لە پەرلەماندا ھەمىشە لەدوى بە دەسپىنان و پاراستنى ھىزى پەرلەمانى بىت. سەرەك ەزىران، بەھرەمەندە لە ئازادىيەك كە «ناوہندىتى ھوكمەتى» بە دواوہ بىت.

۲- كۆمارى ديموكراتى جلاى: ئەم كۆماریيە لە پاش سەرھەلئەدانى شۇرشە كومۇنىستىيەكانى ئەوروپاى خۇرنشەين و ئاسيا ھەندئ ئالى دىكەى جىھان پىنكەتاوہ. لەم ولاتانەدا سەرچاوەى ھوكمەت ئەگەرئەتەوہ بۇ دىكتاتورى پرۇلتارىا (چىنى كرئكار).

۳- كۆماریيەكانى ئەمەرىكاي لاتىن و دىكتاتور لىدراو: لەم جۇرە كۆماریيانەدا ئىرادەى گشتى بۇ بەرئوہبەردنى مەملەكەت ھىچ دەورلىك ئابىنى و دەسلەت لە دەستى رىبەردا پاوان كراوہ. بنەماى جىاكردەنەوہى ھىزەكان* پشت گوئ دەخرى و سەرکۇمار ئەغلەب لە رنى كۆدەتا* و كىشەوھەراى سەربازى يان سەروساختى سىياسى دىتە سەركار. رىبەر، دەسلەلەتلىكى بى سەئورى ھەيە و ھەلئۇرئەند لەم جۇرە ولاتانەدا بە شىوہەيەكى فەرمايشى بەرئوہ دەچى.

چەن زاراوہەيكى تر لەم رىچكەوہ رەواجيان پەيدا كىردوہ كە برىتىن لە:

كۆمارى مىران. لەم كۆماریيەدا بەرئوہبەرايەتى ھوكمەت بەدەستى مىران و پىاوانى بالامقامەوہيە. كۆمارى پىناودار (واسىتەيى). لەم كۆماریيەدا مىللەت بە پىناوى نوئەنرانى خۇى دەسلەت بەرئوہ ئەبات. كۆمارى بى پىناو، لەم جۇرە كۆماریيەدا خەلك بى پىناو ماقى دەسلەلەتارىەتى خۇى بەجى ئەگەيەنىت. (وہك ياسادانان، ھەلئۇرئەندەكان و چاودىرى كىردن بە سەر كاروبارى ھوكمەتدا)

كۆمارى سەلتەنەتى، لەم كۆماریيەدا پاش مەرگى سەرکۇمار، سەرەك كۆمارى ئەدرىتە كۆرەكەى. بۇ وىنە

هاتنه سهرکاری بهشار ئەسەد پاش مەرگی باوکی له سوریا(ساڵی ۲۰۰۰).

Islamic Republic

جمهوری اسلامی

کۆماری ئیسلامی

ئەم زاراوه له ساڵی ۱۹۴۵ کاتیک پاکستان دەبوست له هیندستان جیا ببێتووه و سەرپه‌خۆیی وەرگیرێت به‌مه‌بەستی به ئیسلامی کردنی ده‌ولەت و حوکمەت هاتۆته‌ ئاراوه. به‌لام زیاتر له گەل ناوی وڵاتی ئێراندا ئاوێتە بووه. بۆیه هەركات ئەم زاراوه به زاردا دیت، پتر کۆماری ئیسلامی ئێران وەك تاکه وڵاتیک که به‌ شیوه‌یه‌کی ره‌سمی و فره‌می ئاوه‌لناوی ئیسلامی به‌ زاراوه‌ی «کۆماری»یه‌وه‌ لکاندووه، دیتوه‌ یاد.

باسکردن له کۆماری ئیسلامی ئێران گریڤدراوی شوێشی ئیسلامی ئەم وڵاته‌یه که له‌ نیوان ساڵه‌کانی ۱۹۶۲ تا کوو ۱۹۷۸ به‌ ئەنجام گه‌یشت. له‌ نیوان ئەم ساڵانه‌دا هیدی هیدی له‌ به‌ینی حوکمه‌تی پاشایه‌تی په‌له‌وی و مه‌لا و زانا نایینی و نایینی له‌ سەر ره‌وتی مۆدیرنیته‌ به‌ شیوازی رۆژاوا و پینشیلکاری ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەو سهرده‌مه، کیشه و دژایه‌تی قوت بۆوه. سهره‌نجام نیوان ده‌ولەت و نایین له‌مه‌رێک په‌یدا بوو که بووه ژێرخانی بۆ شوێشی ۱۹۷۸ و رووخانی رژێمی پاشایه‌تی و هاتنه‌ سهرکاری مه‌لاکان به‌ رێبه‌رایه‌تی ئایه‌توللا خومه‌ینی.

هاتنه‌ سهرکاری حوکمه‌تی نوێ به‌ ناوی کۆماری ئیسلامی له‌ ئێران بووه‌ هۆی داڕشتنه‌وه‌ی سهرله‌نوێ ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەم وڵاته‌. له‌م ده‌ستوره‌دا کۆماری ئیسلامی سیسته‌میکه‌ که له‌ سەر ئەم به‌مایانه‌ی خواره‌وه‌ پینکه‌اتوه‌:

- ۱- حوکمەت و ده‌سه‌ڵتداریه‌تی راسته‌قینه‌ هەر یۆ خوای ئاقانه‌یه‌.
- ۲- وه‌حیی خواوه‌ندی و په‌سلان(معاد) و عه‌دالەت له‌ دارشتنی یاسا ده‌وری سهره‌کی ئه‌بێت.
- ۳- ئیمامه‌ت و رێبه‌رایه‌تی هه‌میشه‌یی له‌ مانه‌وه‌ی شوێشی ئیسلامی ده‌ور ئه‌بێت.
- ۴- بایه‌خ و به‌های مڕۆ و ئازادی، هاوکات له‌ گەل به‌رپرسیاریه‌تی له‌ به‌رامبه‌ر خودا له‌م رێبازانه‌ی خواره‌وه‌ زامن ئه‌کرێت:
- ۱- بیرنیشان‌دان(اجته‌اد)ی هه‌میشه‌یی زانایانی ئایینی به‌ پێی کتێب (قورئان) و سوننه‌تی پیغه‌مبه‌ر و ئیمامان.

۲- کەلک وەرگرتن له‌ زانست و ته‌کنۆلۆجی پێشکه‌وتووی مڕۆ.

۳- به‌رپه‌رچدانه‌وه‌ی هەر چه‌شنه‌ زولم و سه‌تمێک و به‌ریاکردنی یه‌کسانی و عه‌دالەت و پاراستنی سهرپه‌خۆیی سیاسی و ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری.

Mahabad republic

جمهوری کردستان (مه‌باد)

کۆماری کوردستان (مه‌هاباد)

له‌ شه‌ری دووه‌می جیهانیدا ئەگه‌رچی ئێران بێلایه‌نی خۆی راگه‌یاندبوو به‌لام له‌ لایه‌ن به‌ریتانیا و روسه‌که‌نه‌وه‌ له‌ ئاگۆستی ۱۹۴۱، که‌رتی رۆژاوا ئێران داگیر کرا. به‌ریتانیا، بۆ پاراستنی که‌رتی رۆژه‌لاتی

عیراق ناوچهی کرماشانی گرت و روسهکانیش، نازهربایيجانی رۆژهلات و رۆژئاوا بیجگه له شارهکانی مههاباد و شنۆ و نهغهدهی داگیر کرد. لهم ناوهدا ناوچهی مههاباد و سهقز، له کۆنترۆلی هیچ لایهنيك نهبوو. نهبوونی هیچ هیژنکی دهسهلاتدار (تهنانهت ئیترانییش) له ناوچهکهدا زهمینهی بۆ دامهزراندنی حوکمهتییکی خودمختار خوش ئهکرد.

ئهم دۆخه، لانیکه تا کۆتایی شەری جیهانی دووهم بێردهوام بوو. قازی محهمەد سالیك دواي دامهزرانی حیزبی دیموکراتی کوردستانی ئێران له ۲۲ی ژانویهی ۱۹۴۶، له مهیدانی چوارچرای مههاباد، کۆماری کوردستانی راگهیاند. قازی محهمەد چەن رۆژ دواتر ئهنجومهنی وهزیرانی کۆماریههکی راگهیاند که پێکهاستبوو له حاجی بابەشێخ، سهرهک وهزیر و ۱۲ وهزیری دیکه.

کۆماری کوردستان و دهولهتی کوردی تهنیا ۱۱ مانگی خایاند. هەر بۆیه له رێکهوتی ۱۷ی ديسەمبهري ۱۹۴۷، دوور له پشیتیوانی روسهکان، هیژمه سهربازیههکانی رژیمی پاشایهتی هێرشیان کرده مههاباد و شارههکانی دهوروبهر و کۆماری نوێیای روخوا. سهرهتای ژانویهی ۱۹۴۷ دهولهتی ئێران دادگاهیکی سهربازی بۆ قازی محهمەد و براهکی و ئامۆزاکهکی، سهدر و سهیف سازاند و له رێکهوتی ۲۲ی ئهو مانگه له سێداره دران و کۆماری کوردستان کۆتایی پێهات.

کۆریس کۆچیرا، میژونووسی بهناوبانگ دهبارهی هۆی رووخانی کۆماری مههاباد له زمانی مهلا مستهفا بارزانییهوه دهنووسیت: «ئهو کورد نهبوو که له هیژمهکانی ئهرتهشی ئێران ترووشی شکست بێت بهلکوو ئهو یهکیهتی سۆقیهت بوو که له بهرامبهر ئهریکا و بهریتانیدا شکستی خواردبوو!» لهو هۆکارانهی که ئهتوانی ئهم بۆچوونه بسهلمینیت، یهکه، چوونهدهرهوهی هیژمهکانی ئهرتهشی روس بوو له ئێران. دووهم، قسههکانی بالیۆزی ئهریکا له تاران که گوتیوی، دهولهتی ئهریکا له یهکپارچهیی خاکی ئێران داکوکی ئهکات.

کۆمپانیای فرههتهوه شرکت های چند ملیتی Multinational corporations

کۆمپانیا فرههتهوهکان، له ئابووری و سیاسهتی نیودهولهتیدا به دیاردیهکی نوێ دادههێن که به هۆی پهڕپێدان و بهرفراوان کردنی دهسهلاتی خۆیان له دهرهوهی سنووره نهتهویهیهکان، رۆلێکی گهوره له سیاسهتی ئابووری جیهان دهگهێن. ئهم کۆمپانیانه پهڕه ئهدهن به چالاکی بازرگانی و پیشهسازی خۆیان له سهرانسهری جیهان بهتایبهت له ولاتانی رووپهڕهسهندن و لقینکی لاههکی کۆمپانیاکه لهم ولاتانه دادمهزێنن، بۆ نموونه کۆکا کۆلا. ئهم کۆمپانیانه ئهمنیستا، بوونهته دیوهممهیهکی گهورهی ئابووری و سیاسی و لهم ولاتانهدا وهها ریشهیان داکوئاوه که دیاریکردنی رهگهز و نهتهویهتیا ن کارێکی دژواره. کۆمپانیا فرههگهزهکان، به سهرمایه دانان لهم ولاتانه و سوود وهگرتن له سهرچاوهی سروشتی و وزه ی کاری ههزنان، قازانجێکی زۆر بهدهست دههێنن و لهم رێگهدا بهرژهوهندی ئابووری ولاتهکان دهخهنه مهترسییهوه. گهورهترین ناوهندههکانی ئهم کۆمپانیانه له ولاتانی ئهریکا، بریتانیا، ئهلمانیا، فرههسا و ژاپۆن

جیگیر بوون.

Commune

کومون

کۆمۆن

ئاوهدانی یان کۆمهڵنکی خه‌لکی که له ههریمکی به‌ربه‌ست(شار یان دێهات) نیشته‌جی بوویتی. کۆمۆن به مانایه‌کی گشتی بریتییه له جه‌ماوهریک که بۆ ئیداره‌ی کاروباری خۆیان به شیوه‌یه‌کی سه‌ربه‌خۆ یارمه‌تی یه‌کتر ده‌ده‌ن، بئ ئه‌وه‌ی پێویستیان به ده‌ستیوهردانی کاربه‌ده‌ستان بی‌ت. له هه‌ندئ له ولاتانی ئه‌وروپی، بجووترین یه‌که‌ی ئیداری به کۆمۆن ناوبرده ده‌کهن. کۆمۆنی سه‌ره‌تایی یا کۆمه‌لگای هاوبه‌شی سه‌ره‌تایی به یه‌که‌مین شیوازی به‌ره‌مه‌ینانی میژوو ده‌گوتری که بنچینه‌که‌ی له‌سه‌ر خاوه‌نداریتی گشتی به‌سه‌ر نامرازی ساده و سه‌ره‌تایی به‌ره‌مه‌ینان و کاری هه‌ره‌وه‌زی دامه‌زرا‌بوو. له میژووی سه‌ده‌کانی ئاوه‌راسته‌دا پاش رووخانی ئیمپراتۆریه‌تی رۆما، هه‌ر شاریک ئاوه‌دان بکرایه به کۆمۆن ناوبرده‌یان ده‌کرد.

کۆمۆنی پاریس، له باری میژوویه‌وه به دوو حوکمه‌تی شوێشگیر پاریس له سا‌له‌کانی (۱۷۹۵- ۱۷۹۲) و ۱۸۷۱ گوتراوه. له ئاکامی راپه‌ڕینی کرێکارانی پاریس له مانگی مارس ۱۸۷۱، بۆ یه‌که‌مین جار له میژو‌دا حوکمه‌تی چینی کرێکار یا کۆمۆنی پاریس دامه‌زرا که له لایه‌ن حوکمه‌تی فره‌نسا و به یارمه‌تی ئه‌رته‌شی پرۆس شه‌لالی خوین کرا.

Communism

کمونیزم

کۆمۆنیزم

ئهم زاراوه له ریشه‌ی لاتینی communis به واتای هاوبه‌شیی وهرگیراوه. له سا‌لی ۱۸۴۰ به‌ملاوه که زاراوه‌ی کۆمۆنیزم ره‌واجی په‌یدا کردووه، مانای جۆراوجۆزی له‌خۆ گرتووه که بریتین له:

۱- هه‌ولێکه بۆ پیاده‌کردنی ئه‌و ئاواتانه‌ی که هه‌ندئ له سۆسیالیسته‌ خه‌یالییه‌کان بیران لی ئه‌کرده‌وه. به‌م پێی ئهم خه‌یالانه، ده‌بوا‌یه ته‌واوی دارایی و سامانی سه‌رزه‌وی دابه‌ش بکری‌ت. هه‌رکس ده‌بی کار بکات و به‌ پێژێ ته‌وانستی خۆی به‌ره‌م به‌ی‌نی‌ت و به‌ راده‌ی پێداویستییه‌کانی بکه‌وێته‌ خۆشی و ناز و نیعه‌ته‌وه. ئهم رێبازه‌ خاوه‌نداریه‌تی شه‌خسی له‌ بواره‌کانی نامرازی به‌ره‌مه‌ینان و کالā مه‌سه‌ره‌فیه‌کان به‌ شتیکی یاساغ ده‌زانن.

۲- ریکخراوه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تییه به‌ میتۆدیک زانستی و راست‌بینانه که له‌ بۆچونه‌کانی مارکسدا به‌م جۆره‌ باسی لیکراوه: «میژووی مرۆف، خه‌بات و ململانی هه‌میشه‌یی جه‌ماوهره بۆ باشتر کردنی باری گۆزه‌ران. خه‌باتیک که له‌ قوناغی سه‌رمایه‌داریدا په‌ل ده‌کێشێته‌ ململانی چینه‌یه‌تی و سه‌ره‌نجام به‌ دیکتاتۆری پرۆلتاریا* کۆتایی پێ دێت». له‌م سه‌رده‌مه‌دا تاکه‌کس ده‌بیته به‌ره‌مه‌یکی ماقوولی کۆمه‌لگا که ته‌وانسته‌کانی ده‌گه‌نه ئه‌وپه‌ری فراژووتن و به‌ ته‌واوی گه‌شه ده‌کهن. له‌ بوا‌ری ئابوورییه‌وه کۆمه‌لگا به‌ پێی ئهم قانونه‌ به‌پێوه ده‌چیت: «هه‌ر که‌سیک به‌ قه‌ده‌ر ته‌واناییه‌کانی و هه‌ر که‌سیش به‌ قه‌ده‌ر پێداویستییه‌کانی».

۲- سىستېمىكى كۆمەلەيتى - ئابورى: بەدەر لە چىنايەتى و مەسۇگەرکردنى خاوەندارىەتى خەلک بەسەر ئامرازەکانى بەرھەمھێنان و يەكسانى كۆمەلەيتى ھەموو ئەندامانى كۆمەلگا كە تێیدا ھیزەکانى بەرھەمھێن لەسەر بنەماى زانست و تەکنۆلۆژى، دايم روو لە پېشكەوتن بن.

مەبەست لە كۆمۇنىزمى سەرەتاى، سىستېمى ئابورى كۆمەلگا سەرەتايەكانە كە گۆيا لەم كۆمەلگايانەدا سەرچاوى سەرەكى ئابورى وەك زەوى و بەلەم و ... بەشى ھەموو خەلكانى كۆمەلگايە نەك بەشى تاك و تەراك و بنەمالەكان. بۆ نموونە كۆمەلگای سپارتى كۆن.

لە سەردەمى كۆندا پزاونگەلىكى زۆر بەدھياتن كە ئامانجى كۆمۇنىستيان ھەبوو بۆ وێنە بزاونى مەزەدەكيان بە رێبەرايەتى كەسيك بەناوى مەزەك كە باوەرى بە ھاوبەشى سامان و ژن بوو و سەرچاوى ئاكووى و مللانى چىنايەتى لەم دوو ھۆكارە دەبينىت. پێداگرتنى ئەفلاتوونيش لەسەر ھەلۆەشانەمى بنەماى حاكميەت و ھاوسەرىتى (ازدواج) لە نىوان بالادەستان و تاقى دەسلەلاتدار، دەگەرپێتەو بۆ باوەرە كۆمۇنىستىيەكانى ئەم يەرمەندە.

سۆشىيالىزم*، كۆمەلگايەكە كە بى ھىچ ئاوانجىيەك لە سەرمایەدارى* دەرباز دەبى و كۆمۇنىزم، تەشكى پاىبەرز و شكۆمەندى كۆمەلگايە و تەنيا كاتيك دەتوانى پەرە بستىنى كە سۆشىيالىزم بە تەواوەتى پاوەجى بوويىت. كۆمۇنىزم، دەرنجامى وەرچەرخانى سۆشىيالىزمە. مەرجى ئەم وەرچەرخانەش ئەم سى ئەرکە سەرەكەيە: دانانى بناغەى ماددى و تەكنىكى كۆمۇنىزم لەسەر بنەماى بالاترين تەكنۆلۆژى و ئاستى سەرەوى دەسكەوتە زانستىيەكان. پاوەجىكردى پێوەنديە كۆمەلەيتىيەكانى كۆمۇنىزم و پەرەپێدان بە ديموكراسى سۆشىيالىستى(بروانە سۆشىيالى ديموكراسى). پەرەردەى پۆخى و جەستەى مرقى ھاوچەرخ. بە گشتى سۆشىيالىزم و كۆمۇنىزم، دوو قوناغى بەرز و نەوى پێكھاتەيەكى كۆمەلەيتى - ئابورى پێك دىنن كە بە پێكھاتەى كۆمۇنىستى ناوى دەرکردووە.

كۆمۇنىزمى نوێ پەيوەندى ھەيە بە بير و بۆچوونەكانى ماركس و كۆمەلگای بەدەر لە چىنايەتى كە لەسەر بنەماى خاوەندارىەتى ھاوبەشى ئامرازەكانى بەرھەمھێنان راوەستاوہ. گرنگترين دەق بۆ مۆتالای كۆمۇنىزم، «مانيفىستى حيزبى كۆمۇنىست»-ە كە لەسەر داواى دەستەى رېبەرايەتى «يەكەيتى كۆمۇنىستەكان» نووسراوہ. ئەم مانيفىستە لە لاين ماركس و ئينگلەس(۱۸۴۷) نووسراوہ و لە ۱۸۴۸ لە ھەندەن بۆلە كراوہتەوہ. لينن لە بارەى مانيفىستەكە دەلى: «ئەم ئاميلكە بە قەدەر چەند كتيبي گەورە و مەزن بە نرخە». لە راستيدا مانيفىست، بە «ئىنجىل»ى كۆمۇنىزم و چلەپۆيەى ئەندىشەى ماركس و ئينگلەس لە قەلەم دراوہ. كۆمۇنىزم بە كەردەوہ لە داوى شۆرشى فۆكتوبەرى سۆفیت لە سالى ۱۹۱۷ بەدھيات. دواتر پاش ريكخستنى كۆمىنتيرن (كۆمۇنىزمى نيۆتەتەوىي)، لە لاين لينن و ھەروا سياستەتەكانى ستالين ھەول درا ھەموو حيزبە كۆمۇنىستەكانى جىهان بکەونە ژۆر چەتریکەوہ و نەزمىكى كرژ بەسەرياندا زال ببىت. لە ھەلومەرجىكى وادا ھەموو حيزبە كۆمۇنىستەكانى جىهان ملکەچى سۆفیت بوون و دەبوا لە سياستەتەكانى حيزبى بولشويكى سۆفیت پەپرەوييان بکەردايە.

پاش مەرگى ستالىن(۱۹۵۳) و بەدەسەلەت گەشتىنى خرۇشچوف و پىشنىيازى «سازانى ئاشتى خوازانه لە گەل رۇزاوا»، پىۋەندى سۇقىيەت و چىن كە دوو جەمسەرى گرىنگى جىھانى كۆمۇنىست لە ئەژمار دەھاتن، بەرەو ساردېوونەو رۇيشت. چونكا چىن ھىشتا ھەر لايەنگرى ستالىن بوو. مەللىنىي ئەم دوو ھىزە سەرەككەي كۆمۇنىزىم، لەمپەرىكى لە نىۋان بىلۇكى رۇژھەلەتدا دروست كىرد.

پىش ھەلۋەشانەۋەي يەككەتتى سۇقىيەت لە نىۋان سەلەكانى ۱۹۸۹ تا ۱۹۹۱، زاراۋەي كۆمۇنىزىم پىتر بۇ ناۋىردە كىردنى ئايدىلۇلۇڭىي رەسمى و سىياسەتەكانى ئەم ۋەلەتە و چىن و ۋەلەتەنى ئەندام لە پەيمانى وارەشو بەكار دەبرا. لە سەدەي بىستەمدا ھىزبەكانى پىتر لە پەنجا ۋەلەت لايەنگرى كۆمۇنىزىم، بە شىۋازى جۇراۋجۇر چالاككەيان دەنۋاند و لە ھەندى ۋەلەتەلەتدا دەسەلەتەكانى بەدەستەۋە بوو. بەلەم پاش رووخانى دىۋارى بەرلەن و ھەلۋەشانەۋەي يەككەتتى سۇقىيەت، بىزاقى كۆمۇنىزىم لە جىھاندا توۋشى نىسكۇ ھات و سىستەم و مەرامى كۆمۇنىستى لە ۋەلەتەنى بىلۇكى رۇژھەلەت، بە رەسمى كۇتايى پىنھات. ئىنجا ئەم ۋەلەتەنە روۋيان كىردە ئابۋورى بازارى ئازاد و دەستىيان كىرد بە پىادەكەردنى ئەم بىنەما و سىستەمە كە نىزىكەي ۷۰ سال لە گەلەيدا دۇنيەتەيان دەكرد.

جەمسەرەكانى كۆمۇنىزىم: جەمسەرەكانى كۆمۇنىزىم لە جىھاندا بىرىتى بوون لە:

- ۱- كۆمۇنىزىمى سۇقىيەت كە پىنيان دەگوت كىرلىنىزىم و ناۋەندەكەشى مۇسكۇ پىتەختى يەككەتتى سۇقىيەت بوو. ۲- مائۇنىزىم* يا كۆمۇنىزىمى چىنىي (ناسراۋ بە مائۇ تەسەدۇن رىبەرى چىن).
- ۳- كاسترۇنىزىم*(كۆمۇنىزىمى داتاشراۋى تاييەت بە فېدل كاسترۇ لە كۇبىا).
- ۴- تىتۇنىزىم(ناسراۋ بە مارشال تىتۇ رىبەرى يۇگسلاۋىا).
- ۵- كۆمۇنىزىمى رىفۇرمخاۋ(كە زۇربەي ھىزبە كۆمۇنىستەكانى ئەۋروپاى رۇزاۋا خۇيان بەم جەمسەرەۋە ھەلۋاسىبوو).

كۆمۇنىزىمى زانستى كۆمۇنىزىمى سىياسى

ئەم زاراۋە لە سالى ۱۹۶۲، لە لايەن مىخايىل سۇسلىۋ، بىرداپۇڭى پايەبەرزى سۇقىيەت لە كۇنگرەيەكى گەۋرەي ئايدىلۇلۇڭىك چىن كراۋە. بە باۋەرى كۆمۇنىستەكان، كۆمۇنىزىمى زانستى بىرىتيەلە: زانستى مەللىنىي چىنايەتتى چىنى كىركار و شۇرپشى سۇشالىستى و ياسامەندىيە كۆمەلەيەتتى و سىياسىيەكانى سۇشالىزىم و كۆمۇنىزىم. كۆمۇنىزىمى زانستى خۇي بە چۇنيەتتى ھەنگاۋنان لە سەرمایەدەرىيەۋە بۇ سۇشالىزىم لە ئاستى جىھان و دامەزەندى كۆمەلگەي كۆمۇنىستى سەرقال دەكات كە يەكەمىن قۇناغەكەي، سۇشالىستى لە قەلەم دەدرىت. لەم روۋەۋە كۆمۇنىزىمى زانستى. دەرەنجامى سىياسى كۆي ئەۋ ئايدىلۇلۇڭىيە كە سەرەتا بە مەترىيالىزىمى دايەلىكتىك دەست پىدەكا و پاشان «مەترىيالىزىمى مېژۋوى» و «ئابۋورى سىياسى» بەدۋا خۇيدا دەھىنىت.

Genocide

نسل کشی/نژاد کشی

کۆمه‌لکۆژی

بریتیه له کوشتن و له‌ناوبردنی گرووپێکی نه‌ته‌وه‌یی، ره‌گه‌زی، نه‌تیک و ئایینی به پێی نه‌خشه و پلانیکی له‌وه پێش داڕژراو. به پێی «بریارنامه‌ی نیونه‌ته‌وه‌یی به‌رگری کردن له ژینۆساید» که له ۹ی دیسه‌مه‌ری ۱۹۴۸ مۆر کراوه، کۆمه‌لکۆژی، به‌م کرده‌وانه‌ی خواره‌وه ده‌گوتری:

(۱) له‌ناوبردنی یه‌کجاره‌کی یان به‌شێک له گرووپێکی نه‌ته‌وه‌یی، ره‌گه‌زی یا ئایینی.

(۲) کوشتنی نه‌دامانی گرووپێک.

(۳) ئازاردانی جه‌سته‌یی یا ده‌روونی نه‌دامانی گرووپێک.

(۴) خستنه‌ ته‌نگه‌ و ئاسته‌نگی گرووپێک به نه‌نقه‌ست.

(۵) به‌رگرتن له س‌ک‌وزا و زیاده‌بونی جه‌شیمه‌تی گرووپێک.

(۶) راگواستنی زۆره‌ملی مندا‌لانی گرووپێک بۆ ناو گرووپێکی دیکه.

له یاسا نیۆده‌وله‌تییه‌کان و مافه‌کانی که‌مینه‌کاندا کۆمه‌لکۆژی چه‌ند شیوازی لێ نه‌که‌وته‌وه که بریتین له: کۆمه‌لکۆژی جه‌سته‌یی یا ماددی، کۆمه‌لکۆژی سیاسی* کۆمه‌لکۆژی بایه‌لۆژیک و کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری. ئه‌و کرده‌وانه‌ی له سه‌ره‌وه ئاماژه‌ی پێدرا ئه‌کرێ وه‌ک کۆمه‌لکۆژی جه‌سته‌یی و سیاسی و بایه‌لۆژیک نایه‌ر ده‌ بکڕن به‌لام به پێی پێناسه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری به‌م جوړه شروقه‌ کراوه:

کۆمه‌لکۆژی که‌لتووری بریتیه‌له هه‌ر جوړه کرداریکی به نه‌نقه‌ست که به مه‌به‌ستی له‌ناوبردنی زمان و ئاین یا که‌لتووری نه‌ته‌وه‌یه‌ک، گرووپێکی ره‌گه‌زی یا ئایینی به‌ درژی نه‌دامانی ئه‌و گرووپه به نه‌جام بگات بۆ وینه: رێگا نه‌دان بۆ به‌کارهێنانی زمانی گرووپێک له ئاخواتنی رۆژانه یا قوتابخانه و به‌رگری کردن له بلۆبونه‌وه‌ی کتێب و نووسراوه به‌و زمانه.

(۱) سپرینه‌وه و له‌ناوبردنی کتێبخانه، خوێندنگا، مۆزه‌خانه و ده‌زگا و رێخه‌راوه‌ی میژوویی و

که‌له‌پووری ئه‌و گرووپه.

کۆمه‌لکۆژی گشتی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان به پێی هه‌مان بریار، «کۆمه‌لکۆژی به‌ تاوانیکی نیۆده‌وله‌تی» نایه‌ر ده‌ کردووه. چه‌ند نمونه‌ی کۆمه‌لکۆژی بریتیه له: کوشتنی به‌میلیۆنان له جووله‌کان له‌لایه‌ن ئه‌لمانیه‌ی نازی له شه‌ری جیهانی دووه‌م و کۆمه‌لکۆژی گه‌لی کورد له عه‌مه‌لیاتی ئه‌فاله‌کان له کوردستانی باشوور که ۱۸۲ هه‌زار ک‌س ی‌س‌ه‌روشی‌ن کران (بروانه ئه‌فاله‌). هه‌روه‌ها کوشتنی ۶۰۰هه‌زار ئه‌رمه‌نی له لایه‌ن تورکان له سا‌لی ۱۹۱۵.

Armenian Masscres

قتل عام‌های ارمنه

کۆمه‌لکۆژی ئه‌رمه‌نییه‌کان

بریتیه له کوشتنی به‌ کۆمه‌لی که‌مینه‌ی مه‌سیحی ئه‌رمه‌نستان که له نیۆان سا‌له‌کانی ۱۸۹۴ تا ۱۸۹۶ له لایه‌ن سولتان عه‌بدوله‌حمیدی دووه‌م، ئیمپراتۆری عوسمانی به نه‌جام گه‌یشت. له لایه‌ن ئه‌رته‌شی

تورکمهوه، چهند ئاکارنکی نامرؤقانهی دیکه دهرهق به ئهرمهنییهکان رووی داوه که بۆته هؤی کۆچی زۆرهملیئی نزیکهی ۲ملیۆن ژن و پیاو و مندالی ئهرمهنی بۆ سوریا و کوشتنی نزیکهی ۶۰۰ ههزار کهس لهم رینگه. له سالانهی دوااییدا ههر لایهن و گروویک ئهم کۆمهلکۆرییهی خستبیتته ژیر پرسیارهوه، له لایهن دهولهتی تورکیاوه تووشی زهخت و گوشار بووه.

کۆمهلکۆزی سیاسی کشتار سیاسی Politicide

بریتیه له کوشتاری پلانمهندی بهکۆمهل بۆ لهناوبردنی ئهنادمانی گروویکی سیاسی له لایهن دهولهتیک یا دهستوپیهوهکهی. ئهگهرچی شیکردنهوی جینۆساید* له گهل کۆمهلکۆزی سیاسی لیک جیاوازن بهلام مهبهست له ئهجامی ئهم دوو کردهوه، کهم تا زۆر، لهناوبردنی جهستهیی گروویکی رهگهزی و سیاسیه. رهنگه له کاتی شهردا کوشتنی جهنگاوهرا و هیزی سهربازی شتیکی ناسایی بیت بهلام کوشتنی بهکۆمهلی خهلکی مهدهنی ناسایی نییه. ئهگهر خهلکی مهدهنی به ئهقهست و به شیویهکی پلان داڕێژاو لهناو بچن، تهناهت ئهگهر له لایهن گروویکی دژ به دهولهتیش پشتگیریان لی بکریت، ودها رووداویک به کۆمهلکۆزی سیاسی یان جینۆساید ناوبرده ئهکریت.

جیاوازی نیوان جینۆساید و کۆمهلکۆزی سیاسی ئهگهریتهوه بۆ ئهو تایبهتمهندیانهی که ئهنادمانی گرووی ناوبراو بۆ دهولهت ئاشکرای دهکن. ئهوانهی به جینۆساید دهبنه قوربانی به هؤی تایبهتمهندیی کۆمهلایهتی بۆ نموونه رهگهن، نایینزا و نهتهوه، پۆلین دهکرین. بهلام له کۆمهلکۆزی سیاسیدا هۆکاری سههرکی بۆ لهناوچوون، دهگهریتهوه بۆ هایراکی کۆمهلایهتی یان دژایهتی سیاسی و نهیاری کردن له گهل دهولهت یا گرووی بهلادهستهکان.

کۆمهلگای جفاکی جماعهی تودهی Mass society

کۆمهلگای جفاکی له بهرامبهر کۆمهلگای مهدهنی بۆ باسکردن له جۆره پیهوهندییه که نیوان دهولهت و کۆمهلگا هاوتۆه ئاراوه. به گشتی ههندی له نووسهران ههموو کۆمهلگاکان بی رهچاوکردنی رژیمه سیاسیهکان، به کۆمهلگای جفاکی له قهلم ئهدهن چونکا لهم جۆره کۆمهلگاییدا ویکچوویی فیکر و بیروپا بهرهچاوته له تهویر و جیاوازییهکانی نیوانیان. لیکچواندن و هاوشیوهکردن، تایبهتمهندی سههرکی کۆمهلگای جفاکییه. به کورتی کۆمهلگای جفاکی له رهوتی ههنگاوانان له کۆمهلگایهکی سونهتیوه بهرهو کۆمهلگایهکی مۆدیرنه سههرهلهدهات. له کۆمهلگای جفاکیدا به گشتی جیاوازی پیشهیی و سینفی و سونهتییهکان کال دهبنهوه.

ههنگاوانان له «رهشهگل»هوه بهرهو «کۆمهلگا» سههرهلهدانی کۆمهلگایهکی جفاکی مسۆگهر دهکات. کهلتووهر ناوچهیی و لۆکالییهکان له کاتی پهیداوونی کۆمهلگای جفاکی، مهحف ئهبنهوه. له وهها کۆمهلگایهکدا وشایریی چینهیهتی* له ههناوی وشایریی جفاکیدا ئهتوتیهوه و یهکگرتوویییه که نیوان

نایدیولۆژی چین و توڤژەکان دیتە کایەوه. له ناخی کۆمەلگای جفاکیدا زەمینه بۆ دامەزرانی رێکخراوه و بزاشی جقاتی خۆش ئەبێت و له ئاکامی ئەم بەهەرەوه زکردنەدا چینهکانی خوارەوهی کۆمەلگا دەکەونه ناو جەغزی دەزگا سیاسییەکانەوه. هاوبەشینی سیاسی لەم کۆمەلگایانەدا بە پێی حەز و بەرژەوهەندی پیشەیی نییه بەلکۆو بە پێی هەرەوه زکردن و هاندانه. لەم رووهوهیه که یەکگرتوویی ریزەکانی جقات لاواز دەبێ و زەمینهی به نایدیولۆژیک کردنی کۆمەلگاش فەرهم دەبێت.

له پێناسەیهکی تردا سیاسەتی جفاکی یان کۆمەلگای جفاکی کاتێک دیتە ئاراهه که خەلقێکی زۆر، بەدەر له رێسا و شیوازه سیاسییەکان، به مەبەستی کارتیکردن لەسەر کۆمەلگا دەست ئەدەنە کردەوهیهکی سیاسی. جگه له مەش له کۆمەلگای دیموکراتیدا سیاسەتی جقاتی دژی دیموکراسییەته چونکا له سیستەمی قانونی لانهادات. نموونەى ئەم جۆره سیاسەته جفاکیانە مەلکار تیزمه. به پێی شروەقیهکی کۆمەلگای جفاکی، مەترسییهکی سەرەکی که له سیستەمی سیاسی و ئازادییه مەدەنییهکان هەرپەشه ئەکات، بالادەستی و دەسەلاتی جقاته به سەر نوخبەکاندا.

Open society

جامعهی باز

کۆمەلگای کراوه

ئەم زاراوه له لایەن کارۆل پۆپێر فەیلەسووفی ئەمەریکایە کە کتێبی «کۆمەلگای کراوه و دوژمنەکانی» (۱۹۴۵) بۆ پێناسە کردنی کۆمەلگایەکی ئاواە لا هاتۆته ئاراهه که تێیدا هەموو کەس بتوانێ بە شیوەیهکی سەمەریهخش له دەسەلاتداران رهخه بگرێ. پۆپێر به نەقلکردنی ئەم گۆزارەى پریکلێس له گەلێا هاوڕێهه که دەلێ: «ئەگەرچی تەنیا جەماعەتێکی کەم. سیاسەت بەرهم دێن بەلام هەموومان دەتوانین له بارهیهوه داوهری بکهین». ئەمەش به مەرجێک به ئەنجام ئەکات که هێرش بکړت بۆ سەر ئیستبداد و هايراکى «داخراوى» کۆمەلایەتی و سیاسى که ئیجازه به کەس نادات به پێی لێوهشاویى و کارامهیی بهرەو پێشەوه بروت.

Civil society

جامعهی مدنی

کۆمەلگای مەدەنى

ئەم زاراوه له سەدهى ۱۸ پاش ئاراسته کردنی تیۆری «پەیمانی کۆمەلایەتی» هاته ناو گوتاری سیاسییەوه. کۆمەلگای مەدەنى خالەتیکه که تێیدا مۆڤ دەسبەردارى ئازادییه سروشتییهکان ئەبێ و گەردنکەجی دەولەت و یاسا ئەبێت. لەم چاخذادا باسکردن له کۆمەلگای مەدەنى، باسێکی جیهانییه و رهگ و ریشهکەى ئەگەر پێتەوه بۆ ولاتانی رۆژاوا. لەم ولاتانەدا پاش شەری جیهانی دووهم هەول درا بۆ داگیرکردنی بەرژەوهەندی و بەهرەدارى، خەلک و بەرگری له سەرهلدان و شۆرش، هەلسۆکەوتی گرووپه کۆمەلایەتییهکان بەرئۆشوین و تەکوژ بکړن چونکا پێش سەلهکانى ۱۹۸۰ کۆمەلگای مەدەنى له ناستی جیهانییدا تووشی لاوازی ببوو.

قەیرانی ئابووری له کاتی شەڕدا ببوو هۆی زیادیوونی دەوری دەولەتەکان له کۆمەلگا و ئابووردا. لەمەو

دوا كەس داواكارى دەۋلەتتىكى بىچوك نەبوو. دەۋلەتەن لە كاروبارى ئابورى و كۆمەلەيتى دەستيان وەر ئەدا. ئايدىيۇلۇجى ناسيۇناليزم لە ۋلاتانى جىھانى سىيەم، بە زلكردەنەۋى ترسيك كە لە بىگانه يا زلەيزەكان بويوان، جىگەيان بۇ لاوازكردىنى كۆمەلگاي مەدەنى خۇش كرد. تا ئەو كاتەى لەم ۋلاتانەدا دوژمىنىكى دەرەكى گوماناۋى وينا بكرىت و ھەستى ناسيۇنالىستىش بىتە ھاندەر و لە سەر يەكگرتوۋىي و دەسەلاتى دەۋلەت تەئكىد بكرىت، پىكھاتە و ھىزەكانى كۆمەلگاي مەدەنى ئەبنە ھۇى بشىۋى و لىكھەلەۋەشەنى كۆمەلگا.

سەردەمى شەرى سارد، قۇناغى داتاشىنى دوژمن و ترس لە بىگانه بوو. ئەم ۋەھمە بۆتە رىگىرىك لە بەردەم گەشەسەندىنى كۆمەلگاي مەدەنى. ئەگەرچى رادەى چالاكبوۋنى كۆمەلگاي مەدەنى لە جىھاندا جياۋاز بوو. كۆمەلگاي مەدەنى لە رۇژاۋا بە نىسبەت رۇژھەلات بەھىزىتر بوو.

ئىستا پاش كورئانەۋى ئاگرى كەلە ئايدىيۇلۇجىيەكى ۋەك كۆمۇنىزم، رىگا بۇ كەنەفتىي ئايدىيۇلۇجىيە لە جىھاندا خۇش بوو. لە بەستىنى مەعرفەى پاش مودىرنىزمىشدا بە شىۋازى جۇراۋجۇر، ئايدىيۇلۇجى كەۋتۆتە بەر ھىرش و توانج و رەخنەى بەھىز. بە گشتى لايەنگرى لە لاۋازى دەسەلات خۋازى و ئايدىيۇلۇجىيە دەۋلەت و بەھىز بوۋنى لايەنە كۆمەلەيتى و مەدەنىيەكەى، ھەر دىتوۋ خۇياتر نەبىت. ھەلەت كۆمەلگاي مەدەنى بە دىرژايى مېژو توۋشى گۇپان بوو و واتاى جۇراۋجۇرى لىيۆتەۋە. دواين ماناى ئەم زاراۋە برىيتەلە لاۋاز بوۋنى دەسەلاتى دەۋلەتەكان و ئايدىيۇلۇجىيە مەزەنەكان. كاتىك ئايدىيۇلۇجى توۋشى قەيران نەبىت و قەيرانى رەۋابوون و شەرىيەت پەرەنەسىنىت، ئىنجا لايەنگرى لە كۆمەلگاي مەدەنى بە كەس ئاشاردىرئەۋە.

بەنەماكانى كۆمەلگاي مەدەنى:

۱- بەدەستەۋە نەدانى شوناس: واتە ئاكرى شوناسە كۆمەلەيتىيەكان بىچوك بكرىنەۋە و يەكيان لە «ئەۋىدى»*دا بىتۈنرىتەۋە. كەۋاتە كۆمەلگاي مەدەنى مەكۇى فرەدەنگى و پىكھاتە جياۋازەكانە.

۲- بەنەماى سوۋدەندى: خەلكى بە شوين زياترىن قازانج و بەرژەۋەندى خۇيانەۋەن. ئەم بەنەمايە ئەبىتە پالئەرىك بۇ كۆكردەنەۋى مەردم لە مەكۇيەكى كۆمەلەيتىدا.

۳- بەنەماى بەرپرسيارىيەتى: بەرپرسيارىيەتى لە گەل سەربەستى ئاۋىتەيە. كەۋاتە بەرپرسيارىيەتى زياتر بە ماناى ئىختىيارى زياترە. بەرپرسيارىيەتى ئەبىتە ھۇى ئەندامەتى ئارەزۋومەندانە لە كۆمەلگاي مەدەنىدا.

۴- بەنەماى دامەزئاندىن: خەلك حەز ئەكەن كەسانى تر ۋەكارگىن و دامەزىن بۇ بەدىيەتەنى ئامانج و بەرژەۋەندىيەكانيان. ئەم بەنەمايە ئەبىتە ھۇى تەكۋى كۆمەلەيتى و يەكسانى مافەكان لەناۋ پىكھاتەيەكدا.

۵- بالادەستى: ئەۋە ئىنسانەكانن كە بە پىنى پەيمانى نووسراۋ و نەنووسراۋ، بالادەستىي و دەسەلات و پلە و مەقامى خۇيان ديارى ئەكەن. لە كۆمەلگاي مەدەنىدا بە پىنى ئەم بەنەمايە ھىچ كەسك ناتۋانى ماقى خۇدايى ھوكمەتكردىن بۇ خۇى قايىل بىت.

۶- بەنەماى جەبر: جەبر سەبەبى پاكانەيە. ئەم بەنەمايە دەبىتە مايەى سېرىنەۋى زۇرەملى و گوشارھىنان

به پێی رێسای رێکخراوهکان و هه‌رکەس به پێی به‌رپرسیاریه‌تی خۆی نه‌رکەکانی خۆی به‌پێوه نه‌بات.

٧- به‌نەمای نه‌زانین: نه‌زانین سه‌به‌بی پا‌کانه‌یه. نه‌م به‌نەمایه له سه‌ر گه‌ڕپانی زانیاری به شێوه‌ی ئازاد له ناو پێکهاته‌کاندا له‌نگه‌ر نه‌گرئ.

٨- به‌نەمای زۆلایبۆن: روونبوون و رووناکی به‌سوودت‌ره و کێشه و گرفت‌ان که‌م نه‌کاته‌وه. به‌م پێیه هه‌یج که‌س بۆی نییه له ناو گرووپ یان پێکهاتێک کاری شار‌وه و په‌نامه‌کی نه‌نجام بدات.

٩- به‌نەمای خۆخوازی: هه‌ر که‌سیک ته‌نانه‌ت له ناو گرووپیشدا به‌رژه‌وه‌ندی خۆی زیاتر به‌لاوه گرنگه تاکوو به‌رژه‌وه‌ندی که‌سانی دیکه. نه‌مه نه‌بیته هۆی «نه» لیک‌ردن به پێوه‌ندی م‌ورید و م‌ورادی که کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی ر‌هت نه‌کاته‌وه.

Political sociology

جامعه‌شناسی سیاسی

کۆمه‌لناسیی سیاسی

بێگومان ر‌هگ و ریشه‌ی ته‌واوی لقه‌کانی زانستی سیاسی نوێ له‌وانه‌ش کۆمه‌لناسی سیاسی، پێوه‌ندی هه‌یه به‌ فه‌لسه‌فه‌ی سیاسی کۆنه‌وه. که‌واته نه‌گه‌ر کۆمه‌لناسی سیاسی وه‌ک ته‌قه‌لایه‌کی فیکری بۆ شو‌رقه و کۆلێنه‌وه‌ی دیارده و ر‌ه‌فتاره سیاسیه‌کان پێناسه بکه‌ین که به هۆی هۆکارگه‌لیکی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری روویانداوه، ئینجا بۆمان ده‌رئه‌که‌وێ که نه‌م جو‌ره تیکۆشانه له نه‌ندیشه‌ی فه‌لسه‌فی پێش‌و‌نانیکی وه‌ک پلاتۆ و ئه‌ره‌ستو، نموونه‌ی زۆربووه.

به‌م حا‌له و به‌م پێشیت‌ه‌وه، ریشه‌ی کۆمه‌لناسی سیاسی، وه‌ک لقیکی زانستی سیاسی نه‌گه‌ریت‌ه‌وه بۆ گۆڕانه‌ریه فیکریه‌کانی سه‌ده‌ی نو‌ژه. به‌ گشتی کۆمه‌لناسی سیاسی خۆی به‌ لیک‌دانه‌وه‌ی بارو‌دۆخی کۆمه‌لایه‌تی سیاسه‌ت سه‌رقا‌ل کرد‌وه. گه‌وه‌ری کۆمه‌لناسی سیاسی بریتیه له لیک‌دانه‌وه‌ی کاریگه‌ری کۆمه‌لگا، چ له به‌ستنی پێوه‌ندییه‌کانی به‌ر‌ه‌مه‌ینان و ئابوور و چ له‌ ب‌واری ریزبه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووری به سه‌ر س‌تراکتوور و ر‌ه‌فتاری سیاسیدا. به‌ واتایه‌کی ساده‌تر کۆمه‌لناسی سیاسی، ژبانی سیاسی به پێی بگۆژه کۆمه‌لایه‌تییه‌کان لێک نه‌داته‌وه.

ئه‌و باباته‌نای که کۆمه‌لناسی سیاسی له سه‌ریان نه‌کۆلێته‌وه بریتین له: ئاریشه‌کانی نو‌خبه، شه‌رعییه‌ت و لێهاتوویی، عه‌داله‌تی دابه‌شکاری، مه‌رجه‌کانی دیموکراسی، لیک‌دانه‌وه‌ی شو‌رشه‌کان، هاوبه‌شیت‌ی سیاسی، ده‌وری رو‌شنیر، سیسته‌می حیزبی و حیزبایه‌تی و به‌راو‌ردکاری حوکه‌مه‌ته‌کان.

کومله ژ. کاف

کۆمه‌له‌ی ژ. کاف (ژبانه‌وه‌ی کورد)

Kurdish Rebirth Society

نه‌م کۆمه‌له له رێکه‌وتی ١٩٤٢/٩/١٦ (به‌رامبه‌ر به ٢٥ی خه‌رمانه‌ی ١٣٢١.ک.ه) له شاری مه‌هاباد له لایه‌ن چه‌ند کوردیکه‌ره به مه‌به‌ستی پر‌ه‌وپێدانی بیروباوه‌ری نه‌ته‌واپه‌تی له‌ناو جه‌ماوه‌ری کوردی دامه‌زرا. هه‌ندیک له‌و که‌سانه‌ی که په‌شدار بوون له‌م رێکخسته‌دا بریتین له: ر‌ه‌حمان عه‌له‌وی، مه‌حه‌مه‌د مه‌ین شه‌ره‌فی، مه‌حه‌مه‌د

نانهوازاده، رهحمان زهبيحی، حوسین فرووههر(زهږگهري)، عهبدوهرحمان ئيمامي، قاسم قادري، ميرعهبدوللا داودي، نهحمهده عيلمی، عهزیز زهندي، محمهده ياهوو، ميرحاج (كوردستاني عيراق) و قادر مودهپرسی. له ماوهی شەش مانگدا ژماره‌ی ئەندامانی كۆمه‌له‌ گه‌يشته ۱۰۰ كەس. هه‌موو كوردیك ده‌یتوانی له كۆمه‌له‌دا بېته ئەندام. هه‌ركەس ببوايه به ئەندام، له دیداریکی نه‌یتی و به ئاماده‌بوونی سێ كەس له ئەندامانی دامه‌زرێنەر، حه‌وت جار سویندی به قورئان ده‌خوارد كه به‌م شەش خا‌له‌ی خواره‌وه وه‌فادار بمی‌نیت.

۱- به نه‌ته‌وه‌ی كورد خه‌یانه‌ت نه‌كات.

۲- هه‌ول ب‌دات بۆ ئۆتۆنۆمی كوردان.

۳- هیچ نه‌پنیه‌ك نه‌درکینی چ به زمان چ به نووسین.

۴- تا دوایی‌ن رۆژی ژبانی هه‌ر ئەندام بێت.

۵- هه‌موو پیاویکی كورد به برا و هه‌موو ژنیکی كورد به خوشکی خۆی بزانی‌ت.

۶- بێ ئیجازه‌ی كۆمه‌له‌ له هیچ پارت و رێكخراوه‌یه‌کی دیکه‌دا نه‌بێته ئەندام.

له مانگی گولانی ۱۹۴۳ ئەندامانی كۆمیتە‌ی ناوه‌ندی به ئاماده‌بوونی سه‌د كەس له ئەندامانی كۆمه‌له‌، له سه‌ر كینوی خواپه‌رست، له نزیك مه‌هاباد، هه‌لبژێردران. به‌لام كەسیك به‌ناوی سه‌رۆك یا سه‌ركتێر دیاری نه‌كرا به‌لكوو كۆمیتە‌یه‌کی سێ كەسی كه پێكهاتبوون له ره‌حمانی زه‌بيحی، ره‌حمانی شه‌ره‌فكه‌ندی(هه‌ژار موكریانی) و محمه‌ده ياهوو، وه‌ك ده‌سته‌ی سه‌رۆكایه‌تی ده‌ست‌نیشان کران. له مانگی ره‌زه‌به‌ری ۱۹۴۴ قازی محمه‌ده بسو به ئەندامی كۆمه‌له‌ی ژ. كاف. كۆمه‌له‌ له گه‌ل حیزبی هیوا(كوردستانی باشوور) و خۆببوون*(كوردستانی باكوور)پێوه‌ندی بووه و پۆلیکی گرینگی هه‌بووه له گه‌شه‌پیدانی هه‌ستی نه‌ته‌وايه‌تی له ناوچه‌كه‌دا. پاش دامه‌زراندنی حیزبی دیموكراتی كوردستانی ئێران له رێكه‌وتی ۱۹۴۵/۸/۱۶ به سه‌رۆكایه‌تی قازی محمه‌ده و دامه‌زراندنی كۆماری كوردستان*، كۆمه‌له‌ی ژ. كاف له‌ناو ئەو حیزبه‌دا توایه‌وه.

General Assembly

مجمع عمومی

كۆمه‌لی گشتی

كۆمه‌لی گشتی، به‌شیکی گرنگ و سه‌ره‌کی رێكخراوه‌ی نه‌ته‌وه یه‌كگرتوه‌كانه كه هه‌موو ئەندامانی نه‌ته‌وه یه‌كگرتوه‌كان تییدا نوێنه‌ریان هه‌یه. ژماره‌ی ئەندامانی كۆمه‌لی گشتی تا سیپته‌مه‌به‌ری ۱۹۷۷، گه‌يشته ۱۴۹ و‌لات. له سا‌نی ۲۰۰۲، ژماره‌ی ئەندامان گه‌يشته ۱۹۱ و‌لات. هه‌ر و‌لاتی‌کی ئەندام، ده‌توانی به پینچ نوێنه‌ری هه‌میشه‌یی و پینچ نوێنه‌ری یه‌ده‌کی له كۆبوونه‌وه‌كانی سا‌له‌ی كۆمه‌ل دا به‌شداری ب‌كات به‌لام هه‌ر و‌لاتیك یه‌ك ده‌نگی هه‌یه. كۆبوونه‌وه‌كان، سا‌نی جارێك له سیپه‌مه‌ین سێ شه‌مه‌ی مانگی سیپته‌مه‌به‌ر گرێ ده‌درئ به‌لام سه‌ركتێری گشتی ده‌توانی له‌سه‌ر داوا‌ی ئەنجومه‌نی ئاسایش یا زۆرینه‌ی ئەندامه‌كان داوا‌ی به‌ستنی كۆبوونه‌وه‌ی ئاسایی ب‌كات.

كۆمەلى گىشتى، تاكە دەزگای سەر بە نەتموھىەكگرتوۋەكانە كە ھەموو ولاتان نوینەریان تىیدا ھەيە و بە پىنى جاپنامەى نەتموھىەكگرتوۋەكان بە تەنيا يا لە گەل ئەنجومەنى ئاسايش، دەتوانى ئەندامى بەشەكانى دىكە دەست نیشان بگات. جگە لەمەش ھەموو دەزگاکانى سەر بە نەتموھىەكگرتوۋەكان دەبى ھەموو سالىك راپۇرتى چالاكىيەكانى خۇيان پىشكەش بە كۆمەلى گىشتى بگەن. بە گىشتى بپارادان لەمەر كىشە و رووداوھ گرنگەكان، ەك پىشنىياز و نامۆزگارى دەربارەى ئاشتى و ئاسايشى جىھانى، ھەلبەزاردى ئەندامانى ئەنجومەنى ئاسايش، دەرکردن يا ھەلپەساردى ئەندامەكان و ... بە دەنگى دوو لەسەر سىنى ئەندامانى كۆمەلە بە ئەنجام دەگات.

بە پىنى جاپنامەى نەتموھىەكگرتوۋەكان، كۆمەلى گىشتى لە چارەسەرکردنى ئەم كىشە نۆدەولەتپانەى خوارەوھدا بەشداری دەگات:

- ۱- ئەم كىشە نۆدەولەتپانەى كە پىئوھندىيان ھەيە بە نەھىشتنى چەك.
- ۲- ئەم كىشە نۆدەولەتپانەى كە ھەرەشە لە ئاشتى و ئاسايشى نۆدەولەتى دەكەن.
- ۳- ئەم كىشانەى كە پىئوھندىيان ھەيە بە پاراستنى ئاشتى و ئاسايشى نۆدەولەتى، مادامىكى لە لاھەن ئەندامىكى نەتموھىەكگرتوۋەكان يا ئەنجومەنى ئاسايشەو داوا بكرى.
- ۴- ئەم كىشانەى كە زيان بە بارى خۇشگوزەرانى گىشتى و پىشكەوتنى كۆمەلگای نۆدەولەتى دەگەيەن.
- ۵- ئەم كىشانەى كە لە بەردەم سەقامگىر بوونى پىئوھندىيە نۆدەولەتپەكان ئاستەنگ دروست دەكەن.

كۆمەلى نەتموھەكان

جامەى ملل

League of nation

رىكخراۋەيەكى نۆنەتموھىي بوو كە لە سالى ۱۹۲۰ بە پىنى پەيماننامەيەكى ۲۶مادەيى كە بەشيك بوو لە پەيمانى قىرساي، دامەزرا. ئاۋەندى كۆمەلە لە جىنىف بوو. كۆمەلەى نەتموھەكان، بە دامەزرازدنى «رىكخراۋەى نەتموھىەكگرتوۋەكان»* لە سالى ۱۹۴۶ لىك ھەلۋەشا. ئەم كۆمەلە بە پىنى مادەى ۱۴ى پەرسىيەكانى وىلسون (۱۸۵۶-۱۹۱۹)، سەركۇمارى ئەمريكا، دامەزرا (بىروانە چواردە مادەى وىلسون) بەلام كۆنگرەى ئەمريكا پەسەندى نەكرد و ئەم ولاتە تەبوۋە ئەندام. جاپنامەى كۆمەلە، ئەندامانى پابەند ئەكرد بەويەكە رىز بۆ يەكتر دابىنن و دەسدرىژى نەكەنە سەرخاكى يەكتر و بۆ راھىكردى كىشەكانيان، روو نەكەنە زەبوزەنگ و ئەم كارە بىسپىرنە كۆمەلەى نەتموھەكان.

كۆمەلە سالى جارىك دانىشتنى ساز ئەكرد و نوینەرانى ھەموو ئەندامەكان تىیدا بەشدار بوون. «لىژنەى كۆمەلە» پىكھاتبوو لە ۱۵ ئەندام، لەوانە ئىتالىا، ژاپون، فەرەنسە و بەرىتانيا و دواتر ئەلمانىا و سوڤىيەت ەك ئەندامانى ھەمىشەيى كە لە سالىكدا سى جار دانىشتنى ساز ئەكرد. دادگای جىھانى و رىكخراۋەى نۆنەتموھىي كار لە رىكخراۋە لاۋەكىيەكانى كۆمەلە، لە ئەزمار دىن. گرفتى سەرەكى كۆمەلەى نەتموھەكان - ھەر ەك رىكخراۋەى نەتموھىەكگرتوۋەكانىش پىئوھى تەلتىتەو - برىتىيە لە نەبوونى زەمانەتەك بۆ

بهرېوېبردن و پياوړېدنی برېاره کانی چونکا ناتوانی دولته زلېزېدگان به نېجامدانی شو بریارانه پېمل بکات.

سهره تاي هلوېشانوړې کومېله، شو کاته بوو که دولته گمورهکان، دهستان دايه داگيرکاري و کومېله هيچ کاريکي له دهست نهات. بۇ وېنه ژاپون له سالی ۱۹۳۱ به هه لگيرساندنی شهرې دووه می خوی له گه ل چين، له کومېله هاته دهرهوه. يان هيقلر له سالی ۱۹۳۳ بۇ پشت نهستورکردنی خوی، ولاته کی له کومېله کيشايه دهرهوه که دهره نجامه کی شهرې جيهانی دووه می ليکوتوه.

کوميسيونی نابووری شهروپا Economic Commission for Europe

نهجومه نی نابووری و کومېلایه تی ريکخواوی نه توه يه کگرتووهکان، هم کوميسيونه ی له ۲۸ مارسی ۱۹۴۷ به مېهېستی پهرېپيدانی هاوکاري نابووری و بهر زکړدنهوې ناستی چالاکي نابووری شهروپا بۇ پاوه جیکردنی پيوهندي نابووری ولاتانی شهروپي له گه ل ولاتانی دیکه دامعزاند. نه دمانی کوميسيون بریتین له: نه دمانی شهروپي ريکخواوی نه توه يه کگرتووهکان و ويلايه ته يه کگرتووهکانی نه مریکا. هم کوميسيونه چندين کوميته ی هیه که چاودیری کاروباری بهرد و خه لووز، پولا، پهرېپيدانی بازرگانی و کشتوکال، پيشه سازي، کارهبا و هاتوچو دهکن و ولاتانی نه دمايش سالی جاریک کوبونهوې جوراوجور ساز دهکن. باره گای کوميسيون له شاری جنيف دايه. پيوسته بگوتري که هم کوميسيونه نیستا کاريکی نهوتو نه نجام نادات و له دانيشته کانداتنهها له مېر رهوشی نابووری و بابتهکانی دیکه بیر و را دهگوریتوه.

کوميسيونی مافی مروقی نه توه يه کگرتووهکان کمیسیون حقوق بشر ملل متحد

United Nations Commission on Human Rights

يکيک له لقمانی نهجومه نی نابووری و کومېلایه تی نه توه يه کگرتووهکانه که له سالی ۱۹۴۶ به پینی بهندی ۶۸ چارنامه ی نه توه يه کگرتووهکان* دامعزرا و له يه کمين ههنگاری خزيدا بياننامه ی جيهانی مافی مروقی دهرکرد. به هو ی شهوې بریاره کانی هم کوميسيونه له ناست مسهلهکانی هاوپيوهند له گه ل مافهکانی مروقه زمانه تی جيبه جی کردنيان نه بوو، له سالی ۲۰۰۶ هاوکات له گه ل پياوړېدنی هندی ريفورم له ريکخواوی نه توه يه کگرتووهکان، هم کوميسيونه پهرې پندرا و به «نهجومه نی مافهکانی مروقی نه توه يه کگرتووهکان» ناوی گوزا که تيیدا ولاتانیکی زياتر بوونه نه دمان.

کوميسيونی نيوده وله تی لی پرسينهوه International Commission of Investigation

هم کوميسيونه ريگايه کی ناشتی خوازانیه بۇ چاره سهرکردنی ناوکييه نيوده وله تييهکان. هر کاتيک

كىشە يان قەيرانلىك يېتە ئاراۋە، چەند كەسلىك (بە ناۋى كۆمىسىز) رادەسپىزىت لە كىشەكە بۆلۈنەرە. كارى ئەم راسپاردانە «دەرخستنى ماھىيەت و چۆنىيەتى مەسەلەكەيە» و ماقى ئەۋەيان نىيە لەمەر بەرپرسارىەتى كەسەكان ھېچ زانبارىيەك ئاشكرا بىكەن. تەنيا ۋلاتانى ھاۋىيۈەند لەگەل كىشەكەدا بۆيان ھەيە لە راپۇرتى كۆمىسىۋنەكە تىيگەن و مەسەلەكە لە نىۋان خۇياندا كۆتايى پى بېھىنن يا بىسپىزىرە بەردەم دادۋەرەك.

ئەم شىۋازى چارەسەرىيە، دەرەنجامى كۆنفرانسەكانى ناشتى لاھى بۈۋە كە لە بەندى ۹ تا ۲۶ رىككەۋتنامەى ژمارە يەك، رىكەۋتى ۱۸ ئۆكتۇبەرى ۱۹۰۷ باسى لىكراۋە. بەپىنى رىساكانى لاھى، بۇ ۋەگەرخستنى كۆمىسىۋنى نىۋەۋلەتلى لىپرسىنەرە، دەپى ئەم رىساپانەى خوارەرە لەبەر چاۋ بگىرىت:

- ۱) بابەتى كارى ئەم كۆمىسىۋنە رووخستنى چۆنىيەتى كىشەكەيە.
- ۲) بەكارھىنانى ئەم شىۋازە دىلخۋاز و ئازادانەيە.
- ۳) ئەم كۆمىسىۋنە بەپىنى بەستنى رىككەۋتنامەيەكى تايبەت دادەمەزىت.
- ۴) راپۇرتى كۆمىسىۋنەكە بە سەر ۋلاتانى پەيۋەندىدار داناسەپى و لايەنەكانى كىشەكە لە چۆنىيەتى ھەلىۋكەۋت لە گەل مەسەلەكەدا سەرىشكن.

Kou-Min-Tang

كۆمىن تانگ

كۆمىن تانگ

كۆمىن تانگ، ناۋى پارتى نىشتىمانى گەلى چىن بوۋ كە لە سالى ۱۹۱۱ لە لايەن سون يات سون، دامەزرا تا بە دژى زولم و زۇرى دەسەلاتدارانى تاكپەرە و كۆلۇنيالىستى ۋلاتى چىن خەبات بىكات. پاش ماۋەيەك بە ھۋى چالاكىيەكانى ئەم حىزبە، رىژىمى پادشاىى منچۇ روۋخا و ھۆكەمەتى كۆمارى چىن لەر ۋلاتەدا بىنات نرا. پاش مردنى سون يات سون، لە سالى ۱۹۲۵، چيانگ كاي شىك، رىبەرايەتى حىزبەكەى بەدەستەۋە گرت و لە روالەتدا ھۆكەمەتلىكى نونى بە ناۋى كۆمارى دىموكراتىكى چىن پىكھىنا و پاشان زەمىنەى بۇ سەرۋك كۆمارى خۇى خۇش كورد و كەۋتە دىۋايەتى كورد لە گەل كۆمۇنىستەكان. چيانگ كاي شىك، حىزبەكەى كوردە بالىكى راستەرە و لە روۋى سەربازىيەۋە بەھىزى كورد و لە سالانى ۱۹۳۷ تا ۱۹۴۵، بە دژى ژاپۇنىيەكان كەۋتە جەنگەرە و لە گەرمەى جەنگى دوۋەمى جىھانىدا رىبەرايەتى حىزبى كۆمىن تانگ و ھۆكەمەتى چىنى لە ئەستۇدا بوۋ. بەلام لە سالى ۱۹۴۸ لە بەرامبەر حىزبى كۆمۇنىستىدا شىكا و بە ناچار لە گەل ژمارەيەك لە ھىزەكانى بەرەرە دورگەى تايۋان (فورموز) پاشەكشەى كورد و لەۋى ھۆكەمەتى نىشتىمانى چىن(تايۋان)ى دامەزاند. چيانگ كاي شىك، ھەمىشە بانگەشەى ئەۋەى دەكرد كە رۆژنىك دىت ھىرش بىكاتەۋە سەر چىن. كىشەى نىۋان تايۋان و چىن ھەتانوۋكەش ھەر بەردەۋامە و دەۋلەتى چىن ھەمىشە تايۋان بە بەشلىك لە خاكى ۋلاتەكەى دەزانى و ھەتا ئىستاش بە شىۋەيەكى رەسمى دانى پىدا نەناۋە. ئەم مەسەلە بۆتە ھۋى كىشە لە نىۋان پىۋەندىيەكانى ۋلاتى چىن لە گەل ۋلاتىكى بەھىزى ۋەك ئەمرىكا. بۆيە لە سالى ۲۰۰۹ كاتىك ئەمرىكا چەك و تىفاقى جەنگى فروشت بە تايۋان، چىن روۋى لەم ۋلاتە گرژ كورد و كەۋتە ھەرەشە لەمەر دەۋامەى پىۋەندىيەكانىيان.

Comintern

كومىنتېرن

كومىنتېرن

زاراۋى كومىنتېرن، ناۋى كورتىراۋى كومۇنىزىمى نىۋودەۋلەتى يا ئەنتەرناسىيۇنالى سىيەمە كە لە سائى ۱۹۱۹ لە مۇسكۇ بەرئودەچۈۋ. لە ئەنتەرناسىيۇنالى سىيەمەدا ھەموو ئەۋ خىزبە ماركىسى و كومۇنىستىيەنى جىھان و كەسانى چەپرە كۆپۈنەۋە تا لە ھەمبەر بېرارەكانى كومۇنىستە ميانرەۋەكان و خىزبە سۇشپال دىموكراتەكانى ئەۋروپا لە ئىنتەرناسىيۇنالى دوۋەم يەكېگرن و بەدئىيان راپەن. ھەروا لەم كۆپۈنەۋەدا ھەموو ئەندامانى كومىنتېرن بېرارىان دا شۇرپىكى جەماۋەرى بەدئى سەرمایەدارى و بۇرژۋازى سازكەن بەلەم بەھۋى جەنگى جىھانى دوۋەم و سەرھەلەدانى ھىتلەر لە ئەلمانىا (۱۹۳۲)، كومىنتېرن لە ميانەى سالىەكانى ۱۹۳۶ تا ۱۹۴۳ لە لايەن ستالېن بە مەبەستى راكىشانى سەرنجى ھاۋپەيمانان بۇ لاى خۇى ھەلۋەشايەۋە.

Cominform

كومىنفورم

كومىنفورم

ناۋى كورتىراۋى «نوروسىنەگى ھەۋالگىرى خىزبە كومۇنىستەكانى يەكپەتە سۇقىيەت» بوو كە لە ئۆكتەبىرى ۱۹۴۷ بە دەست پېشخەرى خىزبى كومۇنىستى يەكپەتە سۇقىيەت لە بەلگىراد دامەزرا. مەبەستى كومىنفورم، فراۋانتركىردنى چالاكى خىزبە كومۇنىستەكانى ۋلاتانى چىك و سلۇقاكىا، بولگارىا، فرەنسا، پۇلەندا، مەجارستان، ئىتالىا، رۇمانىا و يۇگوسلاۋىا بوو. نوۋنەرى سۇقىيەت (ئاندىرى ژدانوۋ)، بە راگەياندىنى ئەۋى كە جىھان بە دوو ئۆردوۋىگى سۇشپالېزم و سەرمایەدارى دابەش بوۋە، كومۇنىستەكانى بۇ خەباتىكى بىۋچان بەدئى سەرمایەدارى بانگەششت كرد و ئەمەش سەرەتاي قۇناغى شەرى سارد* بوو. پاش دەركىردنى يۇگوسلاۋىا لە سالى ۱۹۴۸، ئاۋەندى كومىنفورم لە بەلگىراد بۇ بوخارىست گۈزرايەۋە. كومىنفورم، ھىچ كات نەتۋانى بە قەدەر كومىنتېرن* دەۋرى كارىگەر بېيىنئ ھەر بۆيە لە ئاۋرىلى ۱۹۵۶ داۋى ھەلۋەكانى خۇشچۇۋ بۇ ئاشت بوۋەۋە لە گەل يۇگوسلاۋىا، لىك ھەلۋەشا.

Arms Control

كىنترل تسلىحات

كۆتۈرۈلى چەك

كۆتۈرۈلى چەك، پېرۇسەى رىسامەندىكىردنى بەكارھىنئانى ھەموو جۇرە چەكىكە. جىاۋازى ئەم پېرۇسە لە گەل چەك دىلەن* لەۋەدايە كە مەبەست لە چەك دامالېن، گەششت بە رىگايەكى ئاشتى خۋازانىيە بۇ قت كىردنى چەك و تەقەمەنى لە رىزى خەرج و بەرجى دەۋلەتەكاندا. كۆتۈرۈلى چەك بە پىى ستراتىجى و پەيمانى جۇراۋجۇر جىيەجى دەكرىت كە دەكرى بەم شىۋەى خۋارەۋە ئامازەيان پى بەكىن:

- (۱) بەرەستىكىردنى رادە و جۇرى ئەۋ چەكانەى كە لە شەردا بەكار دەچىت.
- (۲) بەرەستىكىردنى ھىزى خاپوركەرەنەى چەكەكان لە رىنگاى كەمكىردنەۋى جىبەخانەكانەۋە.
- (۳) كەمكىردنەۋى گىشتى رادەى چەكەكان.
- (۴) قەدەغە كىردنى ۋەبەرھىنئانى ئەۋ تەكنۇلۇژىيانەى كە لە ھاۋسەنگى دەسەلەتدا دەۋر دەبىنن.

(۵) دۆزىنەۋى چارەسەرىيەكى مەنەنەبەخش.

رىككەوتن لەسەر كۆتۈرۈلى چەك، رىنگەر لەبەردەم بەرھەمھىننى ھەندى چەكدا و لە بەرامبەر ۋەبەرھىننى ئەۋ چەكانەى كە مەترسى ھەلگىرسانى شەپ دىننە ئاراۋ، تەگەرە سازدەكات. لە سالى ۱۹۴۵ بەملاۋە نۆربەى رىككەوتننامەكانى كۆتۈرۈلى چەك، خۇلاسىە بۆتەرە لەسەر نەھىشتىنى پەرەپىندانى چەكى ناۋەكى، كىمىيائى و بايەلۈجى، سىستەمى موشەكى دژى بالستىك و كەمكرەنەۋى تاقىكارىيە ئەتۈمىيەكان كە برىتىن لە:

- پىرۇتۇكۆلى ۱۹۲۵ لە جنىف لە بابەت بەكارنەھىننى گازى ژەھراۋى و چەكى باكتىرئۆلۇجىك.
- پەيمانى ۱۹۵۹ جەمسەرى باشۋور لە بارەى نەكرەنەۋى بىنكى چەكدارى لە باشۋور.
- كۇنقانسىۋنى ۱۹۷۲ چەكە بايەلۈزىيەكان لەمەر نەھىشتىنى ۋەبەرھىنان و خاۋەندارىيەتى ئەم جۆرە چەكانە.
- پەيمانى ۱۹۶۸ بەرىستكرەنى چەكى ئەتۈمى (NPT).
- گفتۇگۇ لەمەر بەرىستكرەنى چەكى ستراىچىك، ناسراۋ بە سالت* لە سالى ۱۹۷۲.
- پەيمانى كەمكرەنەۋى چەكى ستراىچىك، ناسراۋ بە ستارتى يەك (۱۹۹۱).
- كۇنقانسىۋنى ۱۹۹۲ چەكى كىمىيائى (CWC) كە خاۋازيارى لەناۋبىردىنى ھەمارى چەكى كىمىيائى دەۋلەتە تانى ئىمزاكرەدەيە لە ماۋەى ۱۰ سالىدا.
- پەيمانى مېن(ئەلقام)ى دژە نەفەر ۱۹۹۸ (APLT).

يەككە لەۋ گرقتانەى كە لەسەر رىنى كۆتۈرۈلى چەكەكاندا پىش ھاتۋەرە، مەسەلى سەلماندىن و بەراست گەرانى پىرۇسەكەيە كە تەنەنەت بە يارمەتى سەتەلايتى زۆر پىشكەۋتوش ناكرى بۇ جىبەجى كىردىنى ئەم پىرۇسە، بە دەۋلەتەكان مەنەنە بىكرىت. بۇ نەۋنە ۋلاتە يەكگرتۋەرەكانى ئەمىرىكا خۇى يەككە لەۋ دەۋلەتەنە بوۋە كە كۇنقانسىۋنى ۱۹۹۲ چەكى كىمىيائى ۋاژۇ كىردۋەرە كەچى پادەيەكى زۆرى لەم جۆرە چەكانەى بەرھەم ھىناۋەرە و لە ھەمارەكانى خۇيدا سەرىيەكى ناۋەرە. لە لايەكى ترەۋەرە سەپاندنى گەمارۇ دىپلۇماسى و ئابۋورىش، تەنبا بەسەر ۋلاتانى لاۋازدا زەختى دەھىننى و بۇ ۋلاتانىكى ۋەك ئەمىرىكا و چىن و رۇسىا كارىگەرى نايىت.

Consul

كنسول

كۇنسۇل

كۇنسۇل پۇستىكى گىرنگى ھەر شاندىكى دىپلۇماسىيە كە ئەركى راپەراندنى كاروبارى بالىۋزخانەيەك بەزۇرى لە ئەستۇ دەگرئ. ھەندى لەۋ ئەركانە بە پىنى پەيماننامەى ۱۹۶۳ قىيەن برىتىن لە:

- پاراستنى بەرژەۋەندىيەكانى دەۋلەت و ھاۋۋلاتيانى خۇى بە مەبەستى پەرەپىندانى پىۋەندى بازىرگانى و ئابۋورى و كولتۇرى.

- جىبەجىكرەنى ھەندى كاروبارى ئىدارى ۋەك دەركرەنى ناسنامە و قىزە و تۆماركرەنى گرېبەستى

ھاوسەرىتى و ئاسانكارى پېئويست بۇ ئو كەسانەى كە دەخاۋىن سەردانى ۋلاتەكەى بكن.

– راگەياندى بىلگەنامەى دادوهرى و ئىدارى و جىبەجىكردى كاروبارى دادوهرى بە ۋەكالىت بە پىئى رىككەرتننامە نىۋەدەۋلەتتەيكەن و ...

باليۇزخانەكان دەتوانن جگە لە كۇنسۇلى جىنشىن لە پايتەخت، لە شارە گرنگەكانى ۋلاتى ميوانىش كۇنسۇلگەرى بكنەۋە. (بۇ نموونە كۇنسۇلى ۋلاتە يەكگرتوۋەكانى شەرىكا لە ھەولر). ژمارەى ئەم كۇنسۇلگەريانە و ئەندامەكانى بەستراۋەتەۋە بە ئاستى پېۋەندى و رىككەوتنى ھەر دوو ۋلات. ئەگەر ۋلاتىك لە ۋلاتىكى دىكە چەند كۇنسۇلگەرىيەك بكاۋە، دەتوانى سەركۇنسۇلگەرىش دابمەزىنى كە چاۋدىرى كاروبارى كۇنسۇلگەرىيەكان بكات. كۇنسۇل يا سەركۇنسۇل، لە رووى كارگىرپىسەۋە لە خوارووى بالىۋزە بەلام لە كارەكانى خۇيدا سەربەخۇيەكى زياترى لە ئەندامانى دىكەى بالىۇزخانە ھىيە. كۇنسۇلىش ۋەك فەرمانبەرە سىياسىيەكانى دىكە، مافى پارىزراۋىي دىپلۇماسى ھىيە. ئىمپۇكە لە پېۋەندىيە نىۋەدەۋلەتەيكەندا كۇنسۇل بە چوار پلە دابەش دىكرىت كە برىتىن لە:

۱- سەركۇنسۇل، ۲- كۇنسۇل، ۳- جىگىرى كۇنسۇل، ۴- نۆينەرى كۇنسۇل.

Conference

كۇنفرانس

كۇنفرانس

- ۱- كۇبۋونەۋەى نۆينەرانى سىياسى ھەرخۇسەنىۋى (تامالاختىار) دوو يان چەند دەۋلەت بۇ دۇزىنەۋەى رىگاچارە و گەشىتن بە دەرەنجامىك لەسەر مەسەلەيەكى سىياسى نىۋەدەۋلەتى. ئو رىگاچارە و دەرەنجامانە دەبن لە بەلگەنامەيەكى سىياسىدا بئوسرىت. بۇ نموونە كۇنفرانسى ئاشتەۋايى جەنگى جىھانى يەكەم.
- ۲- كۇبۋونەۋەى ۋەزىرى دەرەۋەى ۋلاتىك لە گەل نۆينەرانى راسپاردەى دەرەۋەى ئو ۋلاتە بۇ كۇلىنەۋەى مەسەلەيەكى سىياسى. بۇ وىنە كۇنفرانسى لەندەن بۇ كاروبارى بەلجىكا لە سانى ۱۸۰۳ تا ۱۸۳۹.
- ۳- كۇبۋونەۋەى نۆينەرانى چەند دەۋلەتىك كە مافى ئىمزاكردى پەيماننامەيان نىيە و تەنيا بۇ لىكۇلىنەۋەى و موتالائى مەسەلەيەكى دىارىكراد دادەنىشتن و ئەنجامى كۇلىنەۋەىكان بۇ تاقىكارى ئاراستەى دەۋلەتەكانى خۇيان دىكەن. بۇ نموونە كۇنفرانسى ياساى نىۋەدەۋلەتى تايبەتى لاھى.
- ۴- كۇبۋونەۋەى رىكخراۋەى راۋىزكارى دەزگايەكى نىۋەدەۋلەتى كە لە رىساكانىدا پىكھاتە و فۇرم و ئەرك و تەۋزىمەكانى دىارى كرابىت. بۇ نموونە كۇنفرانسى نىۋەدەۋلەتى كار و كۇنفرانسى گىشتى يۆنسۇر.
- ۵- كۇبۋونەۋەى رىكخراۋە تايبەتتەيكەن كە نۆينەرى دەۋلەتان تىدا ئەندامن. بۇ وىنە ئەنجۈمەنى خاچى سۈرور يا مانگى سۈرور.

ئەم زاراۋە ھەروا بۇ تۈرۈنەۋەى باسكردن لەسەر بابەتى زانستى و تەكنۇلۇجى خۇندىكاران و قوتابيان بەكار براۋە بۇ وىنە كۇنفرانسى خۇندىكارانى كۇلىزى پزىشكى يا ئەدەبى.

Geneva Conferences

كۇنفرانس ھاي ژنو

كۇنفرانسەكانى جنىف

ئەم زاراۋە، ئەم زىجىرە كۇنفرانسە لە خۇ دەگرى:

- ۱- كۇنفرانسى مانگەكانى پېنج تا ھەوتى ۱۹۵۴ بۇ چارەسەر كىردى شەپەكانى كورىا و ھىندوچىن كە بوو بە ھۆى كۇتايى ھاتنى داگىركارىيەكانى فرەنسا لە ناوچەى باشوورى رۆژھەلاتى ئاسىا و سەرپەخۆيى قىتنامى باكوورى و باشوورى و لائوس و كامبۇجيا.
- ۲- كۇنفرانسى مانگى ھەوتى ۱۹۵۵ى سەرۆكى ولاتان بە بەشداربوونى ئايزنھاور، خرۇشچەف، ئايدىن و ئۇدگار فۇر(سەرۆك وەزىرائى فرەنسا) بۇ ھىوركىدەنەھى كىرئى شەپى سارد.
- ۳- مانگى دوازەى ۱۹۷۳، كۇنفرانسى ناشتى رۆژھەلاتى ناوين لە ژىر چاودىرى نەتەھە يەكگرتوۋەكان كە ھىچ دەرەنجامىكى لى نەكەتەھە.
- ۴- كۇنفرانسى مانگەكانى ئۇكتۇبەر — نۆفەمبەرى ۱۹۷۶ لە بابەت دۆزىنەھى رىگا چارەپەك بۇ زىمبابوۋە.

كۇنفرانسى ئاسايش و ھاوكارى ئاسىا Conference for Security and Cooperation in Asia (CSCA)

ئەم دانىشتنە ھاوشىۋەى «كۇنفرانسى ئاسايش و ھاوكارى لە ئەوروپا»* يە كە بە مەبەستى پاراستنى ناشتى و ئۆقرەپى لە ئاسىادا پىنكەتوۋە. دوابەدواى دانىشتنى سەرۆك كۇمارى ولاتانى ئىران، توركىا و ولاتانى ئاسىاي ناوين لە عىشقاباد لە سالى ۱۹۹۲ لە بارەى پىويسى رىكخستىنكى نوئى بۇ ئاسايش، سەرکۇمارى قازاغىستان پىشنىيازى دامەزاندنى كۇنفرانسىكى لەم شىۋەى چىن كىرد كە ئامانجەكانى بىرىتى بوون لە:

- ۱- دەستەبەركىردنى گەرەنتىيەك بۇ پىادەكىردنى ئاسايش و ئۆقرەپى ناوچەكە لەسەر بىنەماى سنوۋرە ئاسراۋەكانى ئەو كاتە.
- ۲- ئاسانكارى بۇ پەرەسەندنى ھارىكارى لە نىۋان ولاتانى ناوچەكە.
- ۳- دىيارىكىردن و بەكارھىنانى پىۋانە و پىنكەتەى يەكسانى سىياسى و كۆمەلايەتى.
- كۇنفرانس، سىن بابەتى بۇ ۋىكەوتن دىيارى كىردوۋە: ئاسايش، ئابوورى و ئىنسانى.

كۇنفرانسى ئاسايش و ھاوكارى ئەوروپا Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE)

ئەم كۇنفرانس پىنكەتوۋە لە ۵۲ ولاتى ئەندام كە لە دواى ئىمزاكىردنى «كۇنفرانسى ھلسىنكى» لە سالى ۱۹۷۵ بىيات نرا. ئامانجەكانى ئەم كۇنفرانس لە «جاربنامەى پارس» كە لە رىكەوتى ۲۱ى نوامىر ۱۹۹۰ لە لايەن ئەندامەكانى ئىمزا كرا بىرىتى بوون لە:

پابەندبوون بە چارەسەرى كىشە و ئاكۆكىيەكان لە رىگاي ناشتىيانە و پىزگرتن لە بەھاكانى دىموكراسى و مافەكانى مرقە. ئەم كۇنفرانسە ھەنگاۋىكى گىرنگ بوو بۇ نەھىشتنى گىزئى لە نىۋان ھەردوۋ ئۇردوۋگاى

رۇژھەلات و رۇژاوا و ھەلۈەشانەۋەى سىنورەكانى نىۋان ئەم دوو بلۇكە. گرنگرترىن برىارى كۇنفرانس، سەقامگىركردنى سىنورەكانى ئەۋكاتەى ئەۋروپا بوو.

ۋەزىرانى دەرەۋەى ئەم كۇنفرانسە ھەموو سالىك پىكەۋە دىدار دەكەن و بە پىئى برىارنامەيەك ئەم دەزگايانەى خوارەۋە بۇ پىشقىقەبردنى كاروبارى كۇنفرانس دامەزراۋن:

۱- ناۋەندى نووسىنگەى كۇنفرانسى ئاسايش و ھاۋكارى ئەۋروپا لە پراگ ە.

۲- «ناۋەندى بەرگرتن لە پىكدادان» بىكەكەى لە قىيەناى ۋلاتى نەمساىە.

۳- «نووسىنگەى ھەلېژاردنى ئازاد» لە ۋارشەۋ (پۇلەندا)يە.

ئەندامانى ئەم كۇنفرانسە برىتىن لە:

ئالبانىا، ئەرمەنىستان، نەمسا، ئازەربايجان، بەلجىكا، بووسنى ھەرزەگۋىين، برىتانىا، بولغارستان، روسىيەى سىپى، كەنەدا، كرۇقاسىيا، قوبېرس، چىك، دانىمارك، فەنلاندا، فرەنسا، گورجىستان، ئەلمانىا، مەجارىستان، ئىسلىەندا، ئىرلەندا، ئىتالىا، قازاغىستان، قرغىزىستان، لىتۋنىا، لىختنشتاين، لىتۋانىا، لۇكزامبۇرگ، مالت، مۇلداۋى، موناكۇ، ھۇلەندا، نەروىچ، پۇلەندا، پۇرتوغال، رۇمانىا، فیدراسىۋنى روسىيە، سىن مارىنۇ، سلۇقاكىا، سلۇقانىا، سپانىا، سوید، سويسرا، تاجىكىستان، توركىا، توركىمانىستان، ئوكرائىن، ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمريكا، ئۈزبەكىستان، قاتىكان، يۇگوسلاۋىا (سىربىستان و مۇنتىنگرۇ) و يۇنان.

لە دانىشتىنى بوداپىست (۱۹۹۴ ۋە ۵ ى دىسەمىرى ۱۹۹۴) ناۋى ئەم كۇنفرانسە بوو بە «رىكخراۋەى ئاسايش و ھاۋكارى لە ئەۋروپا» (OSCE).

كۇنفرانسى ئاسىيا - ئەفرىقا Afro-Asian Conference

ئەم كۇنفرانسە لە ئاۋرىلى ۱۹۵۵ لە باندۇنگى ئەندونىزىا پىكەتات و يەكەم كۇنفرانسى نىۋان - دەۋلەتانى كىشۋەرى ئاسىيا و ئەفرىقا لە ئەژمار دىت. ئەگەرچى ئاكۇكىيەكى توند لە نىۋان ۋلاتانى لايەنگرى رۇژاوا و دەۋلەتانى لايەنگرى كۇمۇنىستى و ۋلاتانى بىلەن لە ئارادا بوو بەلام كۇنفرانسى باندۇنگ، چەند برىارىكى لەمەپ ھارىكارى ئابوورى و كولتۋورى و خودموختارى و دژايەتى لە گەل كۇلۇنىيالىزم دەرکرد. ئەم كۇنفرانسە، سەرەراى دژايەتى چىن، پىشتىگرى خۇى لە جارىنامەى مافەكانى مۇۋە راگەياند.

ۋلاتانى بەشدار برىتى بوون لە: ئەفغانىستان، كامبۇج، سەيلان، ئەردەن، لائۇس، لوبنان، لىبىيا، لىبى، نىپال، پاكىستان، ئىران، فىلىپپىن، ەەرەبىستان، سوودان، سوورىا، تايلەند، توركىا، قىتنامى باكوورى و باشوورى و يەمەن. تۈژەرانى سىياسى نۆينەرانى قوبېرس، ئەمريكا و كۇنگرەى ئەتەۋەى ئەفرىقاش بەم كۇنفرانسە دەلكىتن.

كۇنفرانسى ئاشىتى رۆژھەلاتى ناوين

كنفرانس صلح خاورميانه

Middle – East Peace Conference

ئەم كۇنفرانسە لە مانگى ۱۰ ۱۹۹۱ بە دەست پېشخەرى ئەمريكا و بە ئامادەبوونى دوو لايەنى شەپ (عەرەب و ئيسراييل)، جورج بۇش (باوك) سەركۇمارى ئەمريكا و گورباچوف سەركۇمارى ئەمكاتەى يەكپەتەى سۇقپەت، لە مەدرید پېتەختى ئيسپانيا گرىئەرا. پاش چەند قۇناغ دانىشتن و گلفوگۇ، رېكخراوەى رزگارى خوارى قەلەستى* و ئيسراييل پېنگەمە رېككەوتنىكى ئاشتىيان لە بەروارى ۱۳/۹/۱۹۹۲ لە ژنر سەردىپى «علامە اصول» بە ئامادەبوونى بيل كلىنتون سەركۇمارى ئەمريكا و ەزىرائى دەرەوى ئەمريكا و روسيە لە واشىنتون ئېمزا كەرد. رېككەوتنىكى سازش لە نيوان ئەردەن و ئيسراييليش لە رېكەوتى ۲۵/۷/۱۹۹۴ لە كۆشكى سېى واژو كرا. جېنى ئامازەيە، ئېمزا كەردنى ئەم رېككەوتننامانە بوو ەوى ناپەزايەتەى گروپە قەلەستىنەكان لەوانە، ەمەس* و حيزبۇللا.

كۇنفرانسى ئاشىتى لاھای (۱۸۹۹)

كنفرانس صلح لاھه (۱۸۹۹)

Hague Peace Conference of 1899

ئەم كۇنفرانسە بە دەست پېشخەرى نىكۇلاى دووھەم، نېمپراتۇرى سۇقپەت دامەزرا و لەسەر سى مەسەلەى سەرمەكى و ئىككەوتن:

۱- دامەزراندى دىوانى ەمىشىى دادوهرى، ەك سەرجاوەيەكى بىرواپىكراو.

۲- ئامادەكەردنى ياسا و رېساي شەپى زەوينى.

۳- بىادە كەردنى رېككەوتننامەى ۱۸۶۴ جنىف دەريارەى شەپى دەريايى.

كۇنفرانسى دووھەمى لاھای لە رېكەوتى ۱۵/۶/۱۹۰۷ گرىئەرا و سەمەرپاي بە ئەنجام گەياندى بىرپارەكانى كۇنفرانسى يەكەم، رېككەوتنىكى نوئى لە بابەت رېساکانى بىن لايەنى* و شەپى دەريايى بە ئېمزا گەيانە.

Alma-Ata Conference

كنفرانس آلمانا آتا

كۇنفرانسى ئالماناتا

ئەم كۇنفرانسە لە رېكەوتى ۲۱ دىسەمبىرى ۱۹۹۱ لە ئالماناتا پېتەختى قازاغستان، بە بەشدار بوونى دوازە كۇمارى يەكپەتەى سۇقپەت واژو كرا كە تىيدا كۇتايى ھاتنى تەمەنى يەكپەتەى سۇقپەت راگەياندرا و بىياتى پېكەتەيەكى نوئى بە ناوى «ولاتانى سەربەخۇى ھاوبەش» دامەزرا. بەلگەنامەى ئەم كۇنفرانسە لە لايەن ەمەمو كۇمارىيەكانى سۇقپەت جگە لە گورجستان، ئېمزا كرا. كۇمارىيەكانى بەشدار لە كۇنفرانسەكە بىرىتى بوون لە:

ئازەربايجان، ئەرمەنستان، ئۆزبەكستان، ئۇكرائىن، تاجىكىستان، توركمەنستان، روسيە، روسيەى سېى، قازاغستان، قرغىزستان و مۇلداوى.

كۇنفرانسى باكوور - باشوور

كنفرانس شمال و جنوب

North-South Confrence

لە رىكەوتى ۱۹۷۵/۱۲/۱۶ لەسەر بانگېشىشتى «ژىسكار دىستەن» سەرۆك كۇمارى ئىوكاتەى فرەنسا لە شارى پاریس نۆینەرانی ولاتانى جیهان كۇببونەو تا سىستەمى پىنۆەندىيە ئابورویيەكانى جیهان بگۇپن. ئىو ولاتانەى كە لە كۇنفرانسەكەدا ئامادە بېوون برىتین لە: ۱۲ ولاتى روو و گەشەسەندن، بە نۆینەراییەتى پىتر لە ۱۰۰ ولات كە ۲ مىليارد كەس حەشىمەتى جیهانیان لەخۇ گرتېو، ۷ ولاتى بەرھەمھىنى نەوت و نۆینەرانی ولاتانى پىشەسازى جگە لە يەكیەتى سۇقىت و ولاتانى ئىوروپای رۆژەلات. ھۆى پىكھاتنى ئەم كۇنفرانسە بۇ بەرھەنگارىبونەوئى ئىو گرقتانە بوو كە ولاتانى پىشەسازى پاش بەرېوونەوئى نرخی نەوت لە سالانى ۱۹۷۲ و ۷۴ رووبەپووى بوونەو بەلام لە روالەتدا ئەم كۇنفرانسە بۇ ئىو مەبەستە بوو كە زەمىنەيەكى نۆئ بۇ ھاوكانى لە نىوان ولاتانى پىشكەوتووى پىشەسازى(باكوور) و ولاتانى جیهانى سىھەم(باشوور) برەخسىنن.

كۇنفرانسى باكوور - باشوور بە پىكھاتنى چەند لیژنەيەك بۇ توژنەوئى لەو بابەتانەى كە باس كراون، پاش ۱۸ مانگ باس و گفتوگۇكردن بە ھۆى ئاكۇكیيە سەرەكیيەكانى نىوان ولاتانى باكوور و باشوور نەگەيشتە ھىچ ئەنجامىك و كۇتايى بە كارەكەى خۇى ھىنا.

Potsdam Conference

كنفرانس پوتسدام

كۇنفرانسى پۇتسدام

كۇنفرانسى پۇتسدام لە ميانەى ۱۷ى ژوئىيە تا ۲ى ئۇگۇستى ۱۹۴۵، دواى خۇ بەدەستەوئەدانى ئەلمانیا و بە بەشدارى بەرەى سەرەكەوتووى جەنگى دووھەمى جیهانى(ولاتە يەكگرتوئەكانى ئەمريكا، يەكىتى سۇقىت و بەرىتانیا) بە مەبەستى جىبەجىكردىن بریارەكانى كۇنفرانسى يالۇتا*، گرئ درا. لەم كۇنفرانسەدا ئەلمانیا كرایە چوار بەش و ھەر بەشكىكى كەوتە ژئەر دەسەلاتى ھەر يەك لە ولاتانى ئەمريكا، سۇقىت، برىتانیا و فرەنسا و لیژنەيەكى پىكھاتوو لەو چوار ولاتە، كاروبارى ئەم ولاتەى بەدەستەو گرت. ھەر لەم كۇنفرانسەدا شارى بەرلین كرایە چوار بەش و بەرېووبردنى شارەكەش كەوتە ژئەر دەسەلاتى ئىو لیژنەيە. سوپای نازى و دەزگا سىياسىيەكانى ئەلمانیا ھەلۇەشایەو و دادگای سزادانى تاوانبارانى جەنگى پىكھات. بە گشتى ئاكۇكیيەكانى نىوان سۇقىت و ولاتانى رۆژاوايى بوو بەرېبەست لە بەردەم بریارەكانى كۇنفرانسەدا.

Tehran Conference

كنفرانس تېھران

كۇنفرانسى تاران

لە رىكەوتى ۱۹۴۲/۱۲/۱ تا ۱۱/۲۸ ۱۹۴۲ بە بەشدارى سەرۆكى ولاتانى ئەمريكا، برىتانیا و سۇقىت لە تاران گرئدرا بە مەبەستى پاراستنى سەرەخۇيى ئىيران لە جەنگى جیهانى دووھەمدا و ئەم ولاتانە بەلئىنیان دا ھیزەكانى خۇیان لە ئىران بكشېنەوئە(لەو كاتەدا ئىران لە لایەن ھاوپەیمانانەو داگیر كرابوو).

راگەياندر اوى ھاوبەشى ئەم سىن ولاتە - كە بۇ لىكدانەۋى شەپ بەدۋى ئەلمانىا ساز درابوو - برىتى بوو
لەۋە كە سىن دەۋلەتەكە نەخشە و پلانەكانى خۇيان بۇ لەناوېردنى ھىزەكانى ئەلمانىا رىك بىخەن و چۈنىەتى
و كاتى ھىرش بىردنە سەر ئەم ولاتەيان لە رۆژھەلاتەۋە بۇ باشوور دىيارى كرد.

كۆنفرانسى جىھانى دژى رەگەزپەرستى International Conference Against Apartheid

ئەم كۆنفرانسە لە رىكەۋتى ۲۲ تا ۱۹۷۷/۸/۲۶ لە لاگۇس پىتەختى نايجىرىا گرى درا و بە پىنى برىارىك
لە ھەموو ولاتانى جىھان داۋاي كرد كە ھىچ جۆرە چەكك نەگەيەنن بە دەۋلەتى ئەفرىقاي باشوورى چونكا
ئەم دەۋلەتە سىياسەتى رەگەزپەرستانە پىادە دەكات. كۆنفرانس ھەروا داۋاي كرد ھىچ جۆرە ھاوكارىيەك لە
بوارى ئەتۈمى لەگەل ئەم ولاتەدا بە ئەنجام نەگەيەنن.

كۆنفرانسى دومبارتون ئوكس Dumbarton Oaks Conference

لە ۱۹۴۴/۸/۲۱ لە كۆشكى دومبارتون ئوكس لە شارى واشنتون گرى درا. لەم كۆنفرانسەدا نوڭنەرانى
ولاتانى ئەمريكا، برىتانىا، سۇقىيەت و چىن بەشدار بوون و لە بابەت دامەزاندنى رىكخراۋى ئەتەۋە
يەكگرتۈۋەكان پىكەۋە گفتوگۇيان كرد. كۆنفرانسەكە تا ۱۹۴۴/۱۰/۱۷ دەۋامى بوو تا رىزى پىشنىيازەكان
بلاۋ كرايەۋە. لە راستىدا ئەم پىشنىيازەنەش، بوو بە گەلەيەك بۇ جاپنامەنى ئەتەۋە يەكگرتۈۋەكان. ھەر لەم
كۆنفرانسەدا داۋا كرا بۇ پىادەكردنى ئاشتى لە جىھاندا ئەنجومەنىك بە ناۋى ئەنجومەنى ئاسايش* پىك بىت
تا پىش بە ئەگەرىسى روۋدانى ھەر جەنگىك بگرتت. جگە لەۋەش برىار درا پىنچ ولاتى گەۋرەنى ئەمريكا،
برىتانىا، سۇقىيەت، چىن و فرەنسا ئەندامى ھەمىشەيى ئەنجومەنى ئاسايش بىن و ھەۋلى چارەسەركردنى
گرفتەكان و دابىنكردنى ئاشتى جىھانى بدەن.

ياسكردنى كىشەى دەنگدانى ئەندامان لە ئەنجومەنى ئاسايش تا سالىك بە ھەلبەسىراۋى مايەۋە تا
سەرەنجام لە كۆنفرانسى يالتا بە بەشدارى ئەمريكا، برىتانىا و سۇقىيەت، برىار درا ماق قىتق* بۇ پىنچ ولاتى
گەۋرە بىمىنىتەۋە.

كۆنفرانسى سان فرانسىسكو San Francisco Conference

ئەم كۆنفرانسە لە ۱۹۴۵/۴/۲۵ بە بەشدارى پەنجا ولات لە شارى سان فرانسىسكۇى ئەمريكا پىكەات بە
مەبەستى ئىمزاكردنى جاپنامەنى ئەتەۋە يەكگرتۈۋەكان كە ئەۋىش لەسەر راسپاردەكانى كۆنفرانسى يالتا*
پىكەاتبوو. ولاتانى بەشدار لەم كۆنفرانسەدا ئەندامانى سەرەكى ئەتەۋە يەكگرتۈۋەكان لە ئەژمار دەھاتن.

له‌سه‌ر داوای یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت، و‌لاتی پۆ‌له‌ندا که له‌م کۆنفرانسه‌دا به‌شدار نه‌بوو، وه‌ک نه‌ندامی سه‌ره‌کی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان ناسیندرا. که‌واته کۆمه‌لی گشتی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان، یه‌که‌م دانیشتنی خۆی به‌ به‌شدار ۵۱ نه‌ندام ده‌ست پێ‌کرد. له‌م کۆنفرانسه‌دا پینج زمانی ئینگلیزی، فهره‌نسی، روسی، چینی و سپانیایی به‌ زمانه‌ رسمیه‌کانی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان دیاری کران و له ۱۹۴۵/۶/۲۶ به‌ نێم‌زاکردنی هه‌موو و‌لاتانی به‌شداربوو، جاپانامه‌ی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان راگه‌یاندرا و له ۱۹۴۵/۱۰/۲۴ جیبه‌جێ کردنی جاپانامه‌که ده‌ستی پێ‌کرد.

کۆنفرانسی نیوده‌وله‌تی پیشه International Conference of Employment

ئه‌م کۆنفرانسه به‌ ده‌ست پێشخه‌ری رێ‌خه‌راوه‌ی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان له ۴ تا ۱۹۷۶/۶/۱۷ له‌ جنیڤ به‌پێوه چوو. به‌م بۆنه‌وه ۱۲۰۰ که‌سی پسپۆر به‌ نوێنه‌رایه‌تی ده‌وله‌ت و یه‌ک‌تییه‌ کرێ‌کاری و خاوه‌ن کاره‌کانی ۱۲۱ و‌لاتی جیهان، له‌سه‌ر بانگه‌یشتی رێ‌خه‌راوه‌ی نیوده‌وله‌تی کار، به‌شدار ی کۆنفرانسه‌که بوون. نامانجی سه‌ره‌کی ئه‌م کۆنفرانسه، باس و لیکۆلینه‌وه و رێ‌ده‌رکردن به‌ چۆنییه‌تی په‌ره‌پێدان به‌ رێ‌ژه‌ی کاری راسته‌قینه له‌ شاره‌کان بوو به‌ له‌به‌رچاوترینی مه‌سه‌له‌ جو‌راوجۆزه‌کانی شار و دیهات. ئه‌م کۆنفرانسه له‌ راستیدا یه‌که‌م هه‌نگاوی جیددی نیوده‌وله‌تی بوو له‌مه‌ر چۆنییه‌تی روبه‌روبونه‌وه له‌ گه‌ل زیاده‌بوونی رێ‌ژه‌ی بیکاری له‌ جیهان.

به‌ باوه‌ری زۆریه‌ی توێژه‌رانی نیوده‌وله‌تی، ئه‌گه‌ر بێ‌توو نارێ‌شه‌ی بیکاری چاره‌سه‌ر نه‌کریت، رۆژه‌روژ مه‌ترسیدارتر ده‌بێت. کورت و‌الده‌ایم، سه‌کرتیری گشتی ئه‌وکاته‌ی نه‌ته‌وه یه‌ک‌گرتووه‌کان له‌ په‌یامه‌که‌ی خۆیدا گوتی: «ئه‌گه‌رچی مه‌سه‌له‌ی سه‌ره‌کی ئێمه‌ پاراستنی ناشتی جیهانییه‌ به‌لام نۆ‌لی لیناکریت که‌ سه‌ره‌کوتن به‌سه‌ر مه‌سه‌له‌ی بیکاریش هاوشانی ناشتی له‌ ئه‌ژمار دێت. گۆپانکاری به‌سه‌ر پێوه‌ندی ئابووری نیوده‌وله‌تی، ده‌بێ له‌ رێ‌گای چاکسازی کۆمه‌لایه‌تی و ئابووری و‌لاتانی رووه‌ په‌ره‌سه‌ندن و شیوازی نوێی روبه‌روبون له‌ گه‌ل بیکاریدا به‌هێزتر بکری‌ت».

کۆنفرانسی جیهانی کار، له‌ بڕیاره‌کانی خۆیدا له‌سه‌ر ئه‌م شته‌ جه‌غد ده‌کات که‌ زیاده‌کردنی کار و پیشه‌ی وه‌به‌ره‌ین، هۆ‌کاری گرینگه‌ بۆ دا‌بینکردنی پیدایسته‌یه‌ سه‌ره‌کییه‌کانی مرۆ‌ڤ بۆ وینه‌ خانوو، خواره‌مه‌نی و خزمه‌ت‌گوزارییه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان. به‌م بۆنه‌وه کۆنفرانس، داوای هاوکاری نیوده‌وله‌تی ده‌کرد بۆ جیبه‌جێکردنی ئه‌م مه‌به‌سته‌ و پشتیوانی خۆشی له‌مه‌ر چاکسازی سیسته‌می بازرگانی و مالی جیهان به‌ قازانجی و‌لاتانی رووه‌په‌ره‌سه‌ندن ده‌ربهری. کۆنفرانس، هه‌روا له‌سه‌ر راگواستنی ته‌کنۆلۆژی و مه‌سه‌له‌ی په‌نا‌به‌ران و هه‌لومه‌رجی نوێی کار، کۆلینه‌وه‌ی نه‌جامدا و بڕیک پاره‌شی له‌ سه‌ندووقی په‌ره‌سه‌ندنی کشتوکاڵ به‌ مه‌به‌ستی دا‌هێنانی ئیش و کار له‌ گونده‌کان ته‌رخان کرد.

Yalta Conference

کنفرانس يالطا

کۇنفرانسى يالطا

ئەم كۇنفرانسە لە رېكەوتى ۴ تا ۱۱/۲/۱۹۴۵ بە بەشداربىۋونى سەرۆكى ۋلاتانى ئەمىرىكا، سۇۋىيەت و بىرىتانىا لە شارى يالطا (باشوۋرى نىمچە دوۋرگەى كرىمى) گرى درا و ئەم بىرپارانەى خوارەۋى دەركرد:

۱- پاش خۇبەدەستەۋەدانى ئەلمانىا، ئەو ۋلاتە بىكەۋىتە ژىر دەسەلاتى فرەنسا و ۋلاتانى بەشدار لە كۇنفرانسەكەدا.

۲- كۇنفرانسى سان فرانسىسكو* بە مەبەستى بىرپاردان لەمەپ دامەززانى رېكخراۋەى نەتەۋە يەكگرتۋەكان و لە بابەت شىۋازى قىتۇ كرىنى بىرپارەكان لىكۆلىنەۋە بىكات.

۳- يەكەيتى سۇۋىيەت رازى بوو كە لە ماۋەى ۲ مانگدا لە گەل ژاپۇن بىكەۋىتە شەپەۋە.

۴- گەراندەۋەى دوۋرگەكانى «ساخالين» و «كوريل» بە سۇۋىيەت و گەراندەۋە بۇ دۇخى سالى ۱۹۰۴ لە «پورت ئارتۇ» و «دارن».

زاراۋەى يالطا لە نەرىتى سياسىدا ماناى دابەشكردنى جىهان لە پىشتى درگا داخراۋەكان دەدات.

Conference ۴+۲

کنفرانس ۲+۴

کۇنفرانسى ۲+۴

بىرىتيە لە دانىشتىنكى يەك رۆژە بە بەشداربىۋونى ۋەزىرانى دەرەۋەى ئەمىرىكا، سۇۋىيەت، فرەنسا و بىرىتانىا لە لايەكەۋە و ۋەزىرانى دەرەۋەى ئەلمانىاى رۇژئاۋا و رۇژھەلات لە لايەكى ترەۋە كە لە پىنچەمى ژۋەنى ۱۹۹۰ لە بون بەرپۋە چوو. لەم كۇنفرانسەدا مەسەلەى يەكگرتەۋەى دوو ئەلمان، بە تايبەت بارودۇخى سياسى و سەربازى ئەم ۋلاتە يەكالا كرا. سەرباسى ئەم كۇنفرانسە، مەسەلەى ئەندامىيەتى ئەلمانىاى يەكگرتتو بوو لە پەيمانى ناتۆ* يا ئەندامەتى لە ھەر دوو پەيمانى وارشم و ناتۆدا. سۇۋىيەت لە گەل ئەندامەتى ئەلمانىاى يەكگرتتو لە ناتۆدا دژايەتى دەكرد چونكا پىنى ۋابو ئەندامبۋونى ئەم ۋلاتە لە پەيمانىكى سەربازىدا دەپتە مەترىيەك بۇ سەقامگىرىي ئەۋرۋپا. ئەمىرىكا ش پىنى ۋابو كە دوابىر لە بارەى بەئەندامبۋونى ئەلمانىاى يەكگرتتو، دەپن لە لايەن ۋلاتانى رۇژئاۋايەۋە دەركىت.

Confederation

کنفدراسیون

کۇنڧىدراسیون

يەكگرتنى چەند دەۋلەت بۇ ھارىكارى و يارمەتيدان بە يەكتر بە كۇنڧىدراسیون پىناسە كراۋە. كۇنڧىدراسیون، خاۋەنى دەسەلاتىكى ناۋەندى نىيە تاكوو بە سەر شارۋەندانى ھەموو دەۋلەتانى يەكگرتتودا سەرۋەرى بىكات. دەۋلەتانى ئەندامى كۇنڧىدراسیون لە سياسەتى ناوخۋى و دەرەكىدا سەربەخۇن و ماقى جىابوۋەۋە لە كۇنڧىدراسیون پارىزاۋە. ۋلاتە يەكگرتتوۋەكانى ئەمىرىكا، بەر لەۋەى بېيتە فېدراسیون (بروۋە فېدرالىزم)، لە سالى ۱۷۷۸ تا ۱۷۸۷ بە شىۋەى كۇنڧىدراسیون ئىدارە دەكرا كە بىرىتى بوو لە: ھىندوراس، نىكاراگۋە و سەن سالۋادور.

ئەلمانیا لە (۱۸۱۵ تا ۱۸۶۶) و ھۆلەندا لە (۱۵۸۰ تا ۱۷۹۵) دوو نموونەیی سیستەمی کۆنفیدراسیۆن لە ئەژمار دیڤ. ئەگەرچی سوئیسرا، بە «کۆنفیدراسیۆنی سوئیسرا» خۆی ناساندووە بەلام لە راستیدا بە شیوازی فیدرالی ئیدارە دەکریت. ولاتانی ئەندامی کۆنفیدراسیۆن، بۆ پیوەندییە نیو دەولەتییەکان بە شیوەیەکی جیاوازی دەمینننەو، بەلام لە ناو خۆیاندا شەپ بە شتیکی ناپەوا دەزانن.

Convention

کنوانسیون

کۆنفاڤنسیۆن

کۆنفاڤنسیۆن یا کۆنفاڤنسیۆنی نەتەوئەیی، ناوی کۆمەڵەییەکی گرتگی فرەهەنسی بوو کە پاش ئەنجومەنی یاساداران لە ۲۱ سینیۆتەمبەری ۱۷۹۲ لە لایەن خەلکی ئەم ولاتەو دامەزرا. ئەم کۆنفاڤنسیۆنە بریارێ لە سیدارەدانێ لۆیی شانزەهەمی پەسند کرد و کۆمیتەیی رزگاری نەتەوئەیی پێک ھێنا و راسپاردەکانی خۆی ناردە شارەکانی فرەنسا بۆ بلۆکردنەوێ بێرۆکە و ئارمانجەکانی شوێش و پتەوکردنی ھەست و سۆزی نیشتمانپەرورە.

لە زاراوێ سیاسیدا کۆنفاڤنسیۆن، واتای سازش و رێککەوتن و تەبابی دەگەیەنن و بریتیێ لەو ئەنجومەنانە کە لە کۆر و کۆبونووە جۆراوجۆرەکاندا دروست دەبن تا لەمەپ کێشە گرتەکان گفتوگۆ بکەن و بگەنە رێککەوتن. لە ولاتە یەگرتووەکانی ئەمریکا، بەو کۆنگرە حیزبیانە دەگوترێ، کە بە مەبەستی دیاریکردنی پالیئوروانی سەرۆک کۆماری دەبەستێ. ھەروا بەو رێککەوتنەش دەگوترێ کە لە بواری بازەرگانی و بواری دیکە ھاوکاری لە نیوان ولاتاندا گری دەدرێ. جگە لەمەش، پەیمانێ بەرامبەر ولاتانی دژ بەیەک بۆ گۆڕینەوێ دیلەکان و کۆتایی ھێنان بە جەنگ و کۆبونووەی نوێنەران و یلایەتێک بۆ دەستنیشانکردنی پالیئوراو حیزبیەکان و دیاریکردنی ئامانج و پێڕۆی حیزب بە کۆنفاڤنسیۆن ناو دەبرێت. لە کۆنفاڤنسیۆنە بەناوبانگەکان، دەرکێ ئامارە بەدەین بە کۆنفاڤنسیۆنی نیو دەولەتی ئاشتی ھاوی (۱۸۹۹ و ۱۹۰۷)، کۆنفاڤنسیۆنی قەدەغەکردنی بازەرگانی کۆیلە (۱۹۶۳) و کۆنفاڤنسیۆنی پیوھەندی دیپلۆماسی (۱۹۶۱).

کۆنفاڤنسیۆنی ئەوروپی پاراستنی مافەکانی مرۆڤ و ئازادییە بنەپەرەتیەکان

کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی‌های اساسی

European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms

پەیماننامەییە کە لە سالی ۱۹۵۰ لە نیوان پانزە ولاتی ئەوروپای رۆژاوا مۆرکا بە مەبەستی پاراستن و مسۆگەر کردنی ئازادی و مافەکانی ھاوولاتیانی خۆیان. ئەم ماف و ئازادییانە بریتیێلە: مافی ژيان و ئازادی، قەدەغەکردنی کۆیلایەتی و دیلیەتی، دلنیاپی و بێخەمی لە دەسگیرکردن، زیندانێ کردن و دوورخستەنەوێ پرۆپوچ، مافی داوۆکی کردن لە دادگایەکی بیلاێن، ئازادی ئەندێشە و بیروپا و ئایین و ئازادی کۆبونووە. (بۆ نموونە رێکخستنی یەکیەتی و ...)

لە سالی ۱۹۵۹ «دادگای ئەوروپایی مافەکانی مرۆڤ» بە مەبەستی جێبەجێکردنی ئەم گۆڕبەستە دامەزرا

و ھاۋولاتيان مافى ئەۋەيان ھەيە داۋاكارى و شىكاتەكانيان لە دەولەتى خۇيان رادەستى كۆمىسيۇنى مافەكانى مروۋە بىكەن. ئىستى ۲۱ ۋلاتى ئەۋروپى لەم كۆنقانسىۋنە ئەندامن و چەند پىرۇتۆكۈلىشى پىن زىاد بوۋە.

مقاولەنامە حقوق سياسى زنان

كۆنقانسىۋنى مافە سياسىيەكانى ژنان

Convention on Political Rights of Women

ئەم كۆنقانسىۋنە لە لاين كۆمەلى گشتى رىكخراۋەى نەتەۋەيەكگرتوۋەكان لە رىكەۋتى ۲۰ سىپتەمبەرى ۱۹۵۲ پەسند كرا. ئەم بىرپارنامە لە چوارچىۋەى جىنبەجىكردىنى مادەكانى جاپنامەى نەتەۋە يەكگرتوۋەكان و جاپنامەى گەردوۋنى مافەكانى مروۋە ھاتە ئاراۋە و بەم پىننە ھەموو ۋلاتانى ئەندام، بەلئىنپان داۋە كە مافەسياسىيەكانى ژنان تا ئاستىكى يەكسان لەگەل پياۋاندا بىپارزىزى. بە پىنى ئەم كۆنقانسىۋنە دەپى ژنانىش، ھاۋشانى پياۋان لە مافەكانى ھەلبىژاردن و پالاۋتن و گەيشتن بە پلەۋپايە ئىدارەكان يەھرەۋەر بن.

كنگرە مىلى آفريقا

كۆنگرەى نەتەۋەيى ئەفريقا

African National Congress

ئەم زاراۋە بە بزاۋتىكى سياسى ئەفريقاى باشۋورى دەگوتىرت كە بۇ بىردنەسەرەۋەى ئاستى ژيانى رەش پىستەكان لە سالى ۱۹۱۲ بىيات نراۋە. ئەم رىكخراۋە لە سالى ۱۹۲۶ لە گەل كۆمەلەى ھىندىيەكان يەكپىيان گرت تاكوو بىنە نەتەۋەيەكى يەكگرتوۋ. كۆنگرەكە بە رىبەرەيەتى سەروك لىتۋلى (۶۷-۱۹۵۲) و بە سوود ۋەرگرتن لە شىۋازى نەرم و بەدەر لە شەرەنگىزى، خەباتى خۇيان بە دژى رەگەزىەرستى شىلگىرەنەتر كرد بەلام لە لاين دەسەلاتەۋە بەرەۋىروى توندوتىژى بوون و سەركوت كران و لە سالى ۱۹۶۱ ھەلۋەشىندرا. بالى چەكدارى كۆنگرە ناسراۋە بە «شمشىرى گەل» لە لاين نىلسۇن ماندىلا (۱۹۱۸-) دامەزرا بۇ ئەۋەى بەرپەرچى شەرەنگىزىيەكانى ھوكمەت بىداتەۋە. ئەم بزاۋتە لە ۋلاتانى دىكەى جىھان، نوئىنەرايەتى سازكردىبو تاكوو ئەم ۋلاتانە بۇ كۆتايى ھىنان بە رژىمى رەگەزىەرستى لە گەل خۇيدا ھاۋدەنگ بىكات و بتوانى دەسەلات بگەرنىتەۋە بۇ رەش پىستەكان.

لە سالى ۱۹۹۰، دوابەدۋاى ئەۋ گۆپارنكارىانەى كە لە زۆربەى ناۋچەكانى جىھان رووياندا دەولەتى ئەفريقاى باشۋورى، چەند ھەنگاۋىكى بۇ لايردىنى ياساكانى رەگەزىەرستى ھەلئىنا. گىنگرتىنى ئەم ھەنگاۋانە كە لە لاين دۇ كلۆرك، سەركۇمارى ئەم ۋلاتە (۱۹۹۰) راگەياندرا بىرتى بوون لە:

– كۆنگرەى نەتەۋەيى ئەفريقا، بە شتىكى قانونى راگەياندرا.

– رىگار كردنى خىراى نىلسۇن ماندىلا رىبەرى كۆنگرە لە بەندىخانە. (ماندىلا، لە سالى ۱۹۶۲ پاش

گەرانەۋەى لە كۆنفرانسى «بزاۋى رىگارى و يەكەيتى ئەفريقا» كە لە ئادىسابابا بەرئوۋە چو، بە تاۋانى بەزاندنى سنوور، دىكەيتە بەندىخانە و ماۋە ۲۸ سال لە زىندان دەپىت).

له سالی ۱۹۹۴، یه‌که‌مین ه‌لب‌رژدنی دیموکراتیک له ئەفریقای باشووری به‌ری‌وه چوو. کۆنگره‌ی نه‌ته‌وه‌یی ئەفریقای باشووری زۆری‌نه‌ی کورسییه‌کانی په‌رله‌مان ده‌باته‌وه و نیلسۆن ماندیلا وه‌ک سه‌رکۆمار دیاری ده‌کات. به‌لام پاش ماوه‌یه‌ک، ماندیلا کورسی ده‌سه‌لات بۆ که‌سانی دیکه جێده‌هێلێت و له سیاسه‌ت دوور ئەکه‌وه‌یته‌وه، هه‌ر بۆیه وه‌ک که‌سایه‌تییه‌کی ناوداری ئەفریقا و جیهان ده‌مێنێته‌وه.

Conservatism

محافظه‌کاری

کۆنه‌پاریزی/قایمه‌کاری

بریتیه له کۆمه‌ڵی ئەندیشه‌ و رێبازی سیاسی که‌ بیروبۆچوون و نه‌ریته کۆنه‌کان به‌بایه‌ختر ده‌زانێت له هه‌ر چه‌شنه‌ ییروکه‌یه‌کی نوێ‌باو و ئەزموون نه‌کراو. کۆنه‌پاریزی له‌سه‌ر یاسا و رێباز و نه‌ریته جه‌خت ده‌کا و پێی وایه که هیچ کاتێک به‌ شیوه‌یه‌کی په‌ها، شه‌ڕ و ئاژاوه له‌سه‌ر زه‌وی ریشه‌کێش ناکرێت چون‌کا زاتی مرو‌ة زاتێکی ناکامه‌. کۆنه‌پاریزی له نه‌ریتی سیاسی بریتانیادا خاوه‌نی پێگه‌یه‌کی به‌هێزه. به‌کارهێنانی زاراوه‌ی کۆنه‌پاریز له‌م وڵته‌دا له سالی ۱۸۳۵ تا ۱۸۴۰ ده‌ستی پێکرد و له‌ر کاته‌وه جینگه‌ی واتای میژوویی «توری» گرتۆته‌وه. له سیسته‌می سیاسی بریتانیادا حیزبی کۆنه‌پاریز، هه‌میشه‌ حیزبیکی سه‌ره‌کی له ئەژمار هاتوه و که‌سانێکی وه‌ک ئیدمۆند بۆرگ، کارلیچ، پیل و دیزاییل، هه‌ولی‌ان داوه ئەم حیزبه‌ گه‌شه‌ پێ بدهن. ئەگه‌رچی کۆنه‌پاریزی هیچ‌کات نه‌بۆته‌ خاوه‌نی سیسته‌میکی گونج‌او فله‌سەفی به‌لام به‌ گه‌شتی له‌م ب‌نه‌مایانه‌ی خواره‌وه‌ په‌یڤه‌وی ده‌کات:

کۆنه‌پاریزی له به‌رامبه‌ر رادیکالیزم* و شۆرشیگریدا راده‌وه‌ستن. له روانگه‌ی کۆنه‌پاریزکه‌وه رادیکال و شۆرشیگر، ده‌خوازن به‌ ئامانج و مه‌به‌ستی تیۆری و قوتابخانه‌یی، زۆری‌یه‌ی ده‌زگا بایه‌خداره کۆمه‌لایه‌تییه‌کان له‌ناو به‌بن. ئیدمۆند بۆرگ، هێرش ده‌کاته سه‌ر توند‌په‌ری (رادیکالیزم) و به‌ رێبازی ده‌مارگیرانه و دژ به‌ کولتوری گرانبه‌های رابردووی داهه‌نی و ده‌لی: پێویسته سوود له ئەزموونی پێش‌وونانی خۆمان وه‌ربگیرین و ئەگه‌ر چاکسازیش پێویست بێت، ده‌بێ له‌ گه‌ل ش‌کل و شیوازی رابردودا بیگونج‌ین. خالێکی مه‌ترسیدار له رێبازی کۆنه‌پاریزدا ب‌رواهێنانه‌ به‌ که‌مالی مۆته‌ق. چون‌کا هیچ ش‌تێک به‌ قه‌ده‌ر به‌رجه‌سته‌کردنه‌وه‌ی یۆتۆپیا بۆ پیش‌قه‌بردنی راسته‌قینه‌ زیانبار نییه. سیاسه‌ت به‌ کرده‌وه، بێ توانایه‌ و هیچ ش‌تێک مه‌ترسیدارتر له‌وه نییه که‌ بۆ گه‌یشتن به‌ خه‌ون و یۆتۆپیاکان زه‌بر و زه‌نگ به‌کار ب‌رێت.

کۆنه‌پاریزی بۆ کۆنارایی، رێزیکێ زۆر قایل ده‌بێت و هه‌ر ده‌زگا یا نه‌ریتیکی کۆمه‌لایه‌تی کۆتر و له‌ میژینه‌تر بێت، لای ئەم رێبازه به‌نرخ‌تره. کۆنه‌پاریزه‌کان، هه‌میشه‌ له‌دووی ئەزموونی وه‌چه‌کانی پێش‌وون و هه‌ول ده‌دن به‌ جه‌وه‌ری رۆحی ئەو ئەزموونانه، کلک وگوێی واقیعه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان ب‌قرتێن. له ب‌نه‌ماکانی دیکه‌ی ئەم قوتابخانه‌ ده‌کرێ ئاماژه‌ ب‌ده‌ین به‌ پاراستنی نه‌ریتی لیبرالیزمی ئەوروپایی، رێزگرتن له‌ خاوه‌نداریه‌تی تایبه‌تی و که‌م‌کردنه‌وه‌ی ده‌ستی‌وه‌ردانی ده‌وله‌ت له کاروباری ئابووری.

Reactionarism

ارتجاع/گه‌شته‌گرای

کۆنه‌په‌رستی

مانای وشه‌که «گه‌رانه‌وه» یه به‌لام به‌مانای «په‌رستشی رابردوو» یان «رابردووخوازی» به‌کار هاتوه.

نهم زاراهو دهرحق بو جوړه گروپ و حیزب و حوکمت و خه لکه به کار هاتوو که له بهرامبر هرچه شنه گۆپانکاریکی نابووری و کۆمه لایه تی و سیاسیدا دژایه تی بکه یان خوازیاری پووجه لکردنه و هی همدی گۆپانکاری و گه پانه مو بۆ رابردو بن. کۆنه پهرستی و پیشکهمتن خوازی له هر کۆمه لگایه کدا شتیکی ریژهی یه و پابه ندی قوناغی میژوویی شو کۆمه لگایه له قه لم نه دریت. چونکا له مانیه نه وشته ی که له کۆمه لگایه ک پیشکهمتن خوازان له نه ژمار بیت، له کۆمه لگایه کی تر کۆنه پهرستی بیت. له هر کۆمه لگایه ک کۆنه پهرستان، بریتین له بالی راستی توندپرو (پروانه چهپ و راست) که دهست و پیوه نیان پابه ندی دهزگا نابووری و کۆمه لایه تیه کانی نیستا و رابردوو و له بهرامبر ههمو گۆپانکاریه ک بهربره کانی دهکن. کۆنه پهرستی دژي ستاندنه و هی دارایی و دهسه لات له دهست چیني سهردهست و رادهست کردنه و هی به چیني ژوردهسته. سیسته مه نیستبدادی و دسیپوتیزمه کان و هیزه لایه نگره کانیا، له جومله ی کۆنه پهرستان. له بهرامبر کۆنه پهرستی دا هاپراکییه ک له کۆنه پاریزی* و ریفورم خوازی* و شوپشگیزی ریز نه کرت.

کویرباوه ری/ده مارگرژی **تعصب/جمود فکری** **Fanaticism**

فاناتیسم، به بیر و باوه ری تهسک و کورانه دهگوتری و میشک تهسک یان کویرباوه ری که سیکه که دهرباوه ری بابه ته جوړاوجوړه کان، غیرهت و ههست وخوستیکی تابیهت له خوی نیشان ددها و بی بلگه هله ده چی و لایه نگری کویرکویرانه له بابه تیکی سیاسی، نایینی، کۆمه لایه تی و نابووری دهکات. مروقی کویرباوه ری کاره کانی خوی له پروی ناوهز و نه دیششه نه انجام نادات و گوتار و کرداری خوی به پیومه عه قلییه کان هله ناسه نگینن و له ژنر کاریگری ههست رسوزدا له هیچ ههول و کوشش و فیداکارییه ک درخی ناکات و بۆ سه پاندنی بیروای خوی له ههمو نامرازی که که و هرهگری. هر بویه فاناتیسم، دژ به فلهسهفه دوههستی چونکه فلهسهفه زانستی بیرکردنه و به کارهینانی هز و ناوهز و بهرهمی ناخافتن و گفتوگویه.

حاشای لی ناکری که کویرباوه ری لهو مهسه لانه ی که پیوستیان به تیفکرین و نه دیششه هیه، نهوه که بهرو دژینه و هی هقیقهت رینمونیمان ناکات، به لکو ده بیت له مپه ری که له بهرهم شیاندن و به لگاندنی ژیرانه ی بابه ته کان. مروقی تهسک بیر، ریگایه ک شک نابات جگه له و هی بیر و بوجوونی خوی به زوره ملی داسه پینیت. بهم بونه و هرهقه تی تویرینه و هه شوقه ی بیروای خه لکانی دیکه شی له دهست دهرنه چی.

کویله داری **برده داری** **Slavery**

کویله داری دیارده ییکه که پیوه ندی دهسه لاتداریتی و ژوردهسته یی نیشان نه دات. سنووری نه م پیوه ندیه له دهسه لاتی کویله دار به سر مهرگ و ژبانی کویله و بگره تاکوو ریسای وشکی چاودیزی به سر مافه کانی دوولایه ن، جیاوازه. رهگزی سهره کی نه م دیارده مافیکه که کویله دار بهو پییه ده توانی کویله

مەجبۇر بىكەت ھەندى كار بە قازانچى ئەمەلچىلەر. بازارلىقنى كۆيىلە پۈتۈرۈشكە گەل كىشىلەرگە ئەمەلچىلەر شۇنداقلا كەركىر كەم بىن، ئاساسى بولۇپ. كۆيىلەدارى ئەمەلچىلەر، ئەمەلچىلەر كاروبارى خىزان و خىزمەتگۈزارى شەخسى پۈتۈرۈش ھەبۇلۇپ. پاساۋى ئەمەلچىلەر بۇ كۆيىلەدار ئەمەلچىلەر بولۇپ كەسۈر و بەھرى ئابۇرى و ئايىنى كۆيىلەكان دەستەبەر ئەكەت.

كۆيىلەدارى دىياردەيەكى زۇر كۆنە و لە چۈر ھەزار سال پىش زايىن، لە شارستانىيەتى سۆمەرە دەستى پىكىر. تەننەت لە يۇنانى كۆيىش بولۇپ. ئەمەستۇ، كۆيىلەدارى بە دەرەنچامى سىرۇشتى پۈتۈرۈش ئىۋان سولتە - فەرمانبىر و كۆيىلە بە «دارايى زىندۇ» ئابۇر دەكەت. ياساۋى رومى، كۆيىلە ئەك بە ئىنسان نازانى بەلكىۋ لەگۈيىن كەمەستەيەك لە خىزمەت ئامانچەكانى كۆيىلەدار ئابۇردەي ئەكەت. يەكەمىن شۇپش و راپەرىنى كۆيىلەكان بە رېبەرايەتى سىپارتاكوس بەپۈر چۈر كە لە سالى ۷۳ ي پىش زايىن بەدۇرى رۇنى كۇمارى رۇم خەباتيان كىر.

كۆيىلەدارى لە ھەندى شۇنى ئەروپا لە سەدەكانى ئاۋەرەست بەردەوام بولۇپ. بەلام پاش دەستىۋەردانى مەسئۇلىيەكان، حال و ۋەزىيان باشىر بولۇپ. لە قۇناغى ئۇندا كۆيىلەدارى بەسرايەۋ بە كاركىر لە ئاۋ مەزراي گەۋرە لە ۋلاتانى رۇۋاۋا و ۋلاتانى موسۇلمان(ۋەك كەنىن) سەپان. لە سەدەي بىيىستەمدا سەرلەنۇي كۆيىلەدارى لە ۋلاتانىكى پىشەسازى ۋەك ئەلمانىي سەردەمى نازىسم، ژايەۋە. كۆيىلەدارى لە دۇر سەرۋە پۈتۈرۈش بولۇپ گەل ناسىۋنالىزىمدا: لە لايەكەۋ بەھمەمى ھەست و سۆزى ناسىۋنالىيىستى ھۆكەمەتەك بولۇپ. لە لايەكى تەرەۋ، كۆيىلەكان بە خۇپراگى و راپەرىن، يارمەتتەيان داۋە بە بەھىزكىرەنى ناسىۋنالىزىم*.

مۇركىرەنى پەيماننامە ۱۹۵۶ لە لايەن ۳۳ ئەندامى نەتۋە يەكگىرتۈۋەكان بۇ باشىر كىرەنى ھەلۈمەرجى كۆيىلەدارى، نىشانەي دەۋامى سەرسەختانەي دىياردەي كۆيىلەدارىيە.

Political Culture

فرهنگ سياسى

كەلتورى سياسى

۱- بىرىتتەيەكە كۆمەلنى بېرە و ھەست و ئايدىيال و نەرىت و بۇچۇر و بايەخى كەلتورى كۆمەلگا يان سىستەمىكى سياسى. ۲- ئاستى زانستى و رامانەي تاك و چىن و تۇرۇر جۇرۇجۇرەكان لە دەسەلات و سياسەت. ۳- ئەركى لايەنە تاييەتتەيەكانى كەلتورى گىشتى كۆمەلگا كە لە گەل چۈننىيەتى ھەلسۇكەوت لەگەل سياسەت، ھىز، دەسەلات، ئازادى، عدالەت، دەرەت، ھۆكەمەت و سىستەمى سياسىدا پۈتۈرۈش ھەيە. ئەمەش دەرەنچامى ئەزموونى مېژۇۋى نەتۋەيە لە كاتى روابۇرى لە گەل دىيارە و روابۇرە سياسىيەكانى ئەمەتۋەدا.

Kemalism

كەمالىسم

كەمالىزم

بىرىتتەيە لە ئايدىۋولۇژيا و رېبازەكانى مستەفا كەمال پاشا ناسراۋ بە ئاتاتۇرك (۱۸۸۱-۱۹۳۸)، يەكەم سەۋك كۇمار و دامەزىنەرى تۇركىيە ئۇي. رېبازەكانى كەمالىزم كە بەردى بىنچىنەي جىزىي خەلىكى

توركيا يېڭى دىنىي، بىرىتن لە: كۆمارى خوازى، ناسيۆنالىزم، رىفۆرم خوازى، جياوازى ئاينى لە سياست، سپاردنى كاروبار بە جەماوهر و دامەزناندى دەولەتلىكى دەسلەتدار و بەھيز. گرىنگرتىن ھەنگاۋەكانى ئاتاتورك بۇ رۇزاۋايى كردنى توركيا، لابرندى چارشىۋى ژان، دانانى ناۋى بنەمالە بۇ خىزان، پەسندىكرندى رۇژمىرى گرىگورى و گۇپىنى خەت بە لاتىن بوو. كەمالىزم، پاش ۷۵ سال ئىستاش لەناو رىكخراۋە كۈنە پارىژەكانى ئەم و لاتە ۋەك ھىزەكانى ئەرتەش پشتىۋانى زورى لىدەكرىت. بەلام ئەم رىبازە لەمەر سىياسەتى ھاۋچەرخى جىھانى و ئازادى نابورى و زىندووبوونەۋى ئىسلامى سىياسى و كىشەى كورد* لەم و لاتەدا بەرەرووى پرىسيار بۆتەۋە.

minority

اقلیت

كەمىنە/كەمايەتى

گروپىڭ، بە كۆمەلنى تايبەتمەندى ھاۋبەشى نەتەۋەيى، زمانى، كەلتورى و ئايىنى كە بەو پىننە خۇيان لە زۆرىنە*خى ئەكى ۋەتلىك كە تىيدا دەرژىن، بە جياواز دەرژان. ئەم وشىارىيە ھاۋبەشىيە كەمايەتى لە ئاست ئەم جياۋازىيانەدا ئەبىتە بنەمايەك بۇ ئامانچ گەلىكى سىياسى تايبەت و لەم بەستىنەۋە ئەكەنە ژىر ئازار و بىئەدالەتى و تاراندن: بۇ ۋىنە يەكسانىۋون لە گەل زۆرىنە(لە بەرانبەر بىئەدالەتى ئىش و كار) يان رەفتارىكى تايبەت(ۋەك پەروەردە بە زمانى زىگماكى) يان داۋاي خۇدموختارى كردن(بۇ ۋىنە ئەرمەنىيەكان لە ئىمپىراتورىيەتى عوسمانى، كوردەكانى رۇژەلەتى ئاۋىن لە دەولەتانى ئاۋچەكە و كاتولىكەكانى ئايرلەندى باكور). بە دەگەنىش ھەلئەكەۋى كەمايەتتىك بە پىچەۋانەۋە، دەستى بە دەسلەتلى سىياسى بگا و ئىنجا زۆرىنە ئەكەنە ژىر زەخت و فشارەۋە(بۇ ۋىنە رۇژمى ئەفرىقاي باشۋور لە قۇناغى رەگەزەرستىدا). كەۋاتە «كەمايەتى» و «زۆرىنە» بە پەلى يەكەم، چەمكى سىياسى لە قەلەم ئەدرىن بەر لەۋەيكە چەمكىكى عەدەدى بن. لە پىش سەدەى ۱۹ تەنیا كەمايەتتىيە ئايىنىيەكان بوون كە لە گۇرەپانى نەتەۋەيى و ئىۋنەتەۋەيىدا چالاكىيان ئەنۋاند. لە سەدەى ئۆزدە بەملاۋە وشىارى نەتەۋەيى پەرى سەند، ئىنجا كەمايەتتىيە نەتەۋەيىيەكانىش گىرنگايەتى زۇريان پىدار. كەۋاتە لە روانگەى ناۋخىيەۋە كەمايەتتىيە نەتەۋەيىيەكان بەزۇرى بۇ چاكىردنى ۋەزەى خۇيان دەنگيان ھەلپرى(بۇ ۋىنە چىكەكان لە ئىمپىراتورىيەتى بنەمالى ھاپسىۋىرگ). كەچى لە روانگەى ئىۋنەتەۋەيىيەۋە كەمايەتتىيەكان بوونە ھۇى ئەۋەيكە نەتەۋەيىكە نەتۋانى لە كاروبارى نەتەۋەكى تردا دەستىۋەردان بكات(ۋەك ئەۋەيكە ھىتلىر كەمايەتتىيە ئەلمانى زمانەكانى، كىردە دەسپىچكىك بۇ گۇشارھىنان بۇ سەر دەولەتەكانى چىك و پۆلەندا).

لە روانگەى زانستى سىياسىيەۋە ھەبوونى كەمايەتى لە كۆمەلگادا يەككىكە لە مەرجەكانى دىموكراسىيەت. بە ۋاتايەكى تر، ھىچ ۋەتلىك دىموكرات نىيە مەگەر ئەۋەيكە كەمىنەى لە خۇ گرتبى. بايەخى دىموكراسىيەتتىش پابەندە بە دەور و رۇلى كەمىنە لە كۆمەلگادا. كەۋاتە زامىنكردن و بە رەسمىيەت ناسىنى دەورى كەمايەتى لە كۆمەلگا ئەبىتە ھۇى مانەۋە و بەقاي رۇژمىكى دىموكراتى. بە ھەمان شىۋە كە ھەپشە و كۆرەشە لە كەمايەتتىش دەبىتە ھۇى لەكەدار بوونى دىموكراسى.

ئىستا كە لە ۹۴ ولاتى جىھاندا شەپ و ئازاۋە بەرپايە كە سەرچاۋەى زۆريان دەگەپتەۋە بۇ پىشت گوى خستنى خواست و مافەكانى كەمىنەكان كە لە لايەن دەولەتانى پيۋەندىدار بەم مەسەلەۋە ۋەلا دەنرئت.

كىشۋت ئاسايى/پالەۋان بازى كىشۋت مآبى Quixotism
 لە ناۋى دۇن كىشۋت، پالەۋانى داستانى ميگل سىرقانتس (۱۶۱۶-۱۵۷۴) رۇمان نووسى ئىسپانيايى ۋەرگىراۋە كە بە واتاى كەسكى ئايدىيال و گىل و بەسەزمان و دور لە واقىعە كە ھەمىشە شكىست بخوات.

كىشەى كورد: پروانە ناسيۋناليزمى كوردى.

Gangster

گانگستر

گانگستر

نهم زاراهه له دوو وشه‌ی Gang به واتای دهسته و گرووپ و Ster به واتای رینۆینی که‌ر و به‌شداریبون هاتوو. سه‌رجه‌م، واتای گرووپی خراپکار و ناژاوه‌گیر و تیکده‌ر ده‌به‌خشی. گانگستریزم به واتای لایه‌نگری کردنه لهو شیوازه.

World Bank Group

گروه بانک جهانی

گرووپی بانکی جیهانی

نهم گرووپی پینکها‌توو له ۲ ریک‌خراوه‌ی نیوده‌وله‌تی (IGOs):

۱- بانکی نیوده‌وله‌تی بۆ چال‌کردنه‌وه و په‌ره‌سەندن (IBRD)، نهم بانک‌ه به ناوی بانکی جیهانی ناوبانگی ده‌رکردوو که مه‌به‌ستی نه‌ویش نوێکردنه‌وه‌ی سیسته‌می ئابووری و لاتانی په‌ره‌سەندووێ سەرده‌می جه‌نگی جیهانی بوو که لێک مه‌لوه‌ش‌ابوو. **بانکی جیهانی***، هاوجووتی سه‌ندوو‌تی نیوده‌وله‌تی دراوه.

۲- ریک‌خراوه‌ی نیوده‌وله‌تی په‌ره‌سەندن (IDA)، نهم ریک‌خراوه له سالێ ۱۹۶۰ به مه‌به‌ستی به‌خشی‌نی قهرزی «سووک» بۆ یارمه‌تی به ژێرخانی ئابووری و په‌ره‌سەندن دامه‌زراوه.

۳- کۆمپانیای نیوده‌وله‌تی مالی (IFC) که له سالێ ۱۹۵۶ به مه‌به‌ستی به‌هێزکردنی که‌رتی تایبه‌تی ئابووری له ولاتانی که‌متر په‌ره‌سەندوو دامه‌زرا.

Pressure Group

گروه فشار

گرووپی فشار

له ولاتانی پيشه‌سازی نوێدا بیروپای گه‌شتی، کاریگه‌ریی زۆری له سه‌ر ئاستی کۆمه‌لگادا هه‌یه. له‌م روه‌وه گرووپی جۆراوجۆری کۆمه‌لایه‌تی به تایبه‌ت گرووپی ره‌سمیه‌کان هه‌ول ده‌ده‌ن به شینوا و ئامرازی جۆراوجۆر‌رای گه‌شتی* به‌ره‌و لای خۆیان داگیره‌شن. که‌شوه‌ه‌وای مۆدێرنی نهم چاخه وایک‌ریدوو که دامودمه‌زگای به‌رپۆش‌وین که له زاراوه‌ی کۆمه‌لناسیدا به گرووپی فشار ناوی ده‌رکردوو، بینه مه‌یدانه‌وه تاکوو رای گه‌شتی له‌گه‌ل بۆچوونه‌کانی خۆیان هاوته‌راز بکه‌ن و به ئامانجه‌کانیان بگه‌ن. گرووپی گوشار به گرووپی ده‌گوتریت که هه‌ولده‌دات به گوێره‌ی بایه‌خ‌پێدان و ئاراسته‌کانی خۆی یان جه‌ماوه‌ر (که خۆی به نوێنه‌ریان دمه‌زانیت) کاریگه‌ری دا‌بنی له سه‌ر نه‌و هیزانه‌ی بریار یاسایی ده‌ده‌ن یاخود ریک‌خراوه حوکمییه‌کان (په‌رله‌مان، ده‌سته‌ی حوکمه‌ت، و مزاره‌ت و دامودمه‌زگا‌کان) و هه‌روه‌ها گۆپانکاری پتۆیست به‌هێنیه‌ ئاراوه.

كەۋاتە گروپپى فشار ھەول دەدات بە شىۋەى راستەوخۇ يا ناراستەوخۇ كاريگەرى دابىئىن لەسەر راي گشتى و سەپاندنى بېواكانى خۇيان بەسەر كۆمەلگادا.

ئەو پىناۋانەى كە ئەم گروپپانە بۇ گەيشتن بە ئامانجەكانيان بە شىۋەيەكى نارەوا كەلكى لىۋەردەگرن بريتىن لە:

پىناۋى ئابوورى: ۋەك بەخشىنى خەلات و بەرتىل دان بە جەماۋەر.

پىناۋى ياساى: گروپپى گوشار ھەول دەدەن خواستەكانى خۇيان لە رىگاي ياساكانەۋە بەسەر خەلكدا بەسەپىنن بۇ ئەم مەبەستەش دزە دەكەنە ئەنجومەنى ياسادانانى ولاتانەۋە.

پىناۋى تىكدەرانە: ئەم گروپپانە بۇ گەيشتن بە ئامانجەكانيان ھەلدەستن بە كارى تىكدەرانە و بشىۋى و شەپنانەۋە لە ولاتدا.

پىناۋى پىرۇپاگەندەيى: لە رىگاي پىرۇپاگەندەۋە دەست دەكەن بە بلاۋكردنەۋەى بىرۋپاي خۇيان بۇ كۆپىنى راي گشتى.

گروپپى ۵+۱

گروە ۵+۱

G 5+1

بريتىيە لە پىنج ئەندامى ھەمىشەيى ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەرەيەكگرتۋەكان (ولاتە يەكگرتۋەكانى ئەمريكا، بريتانيا، فرەنسا، سۇقىيەت و چىن) لە گەل ئەلمانيا كە لە بابەت كىشەى ئەتۆمى ئىران لە سالى ۲۰۰۶ بەملاۋە لە گەل ئەم ولاتە گفتوگۇيان دەكرد. ولاتانى روزاۋا، ئىران بەرە تۆمەتبار دەكەن كە بە شىۋەيەكى پەنامەكى و نەيىنى لە لەفافەى بەرنامەى ئەتۆمى ئاشتى خوازاندە خەرىكى پىتاندى ئۇرانيۋە و دەيەۋىت چەكى ئەتۆمى دروست بگات. ئىران ئەم شتە رەت دەكاتەۋە و دەلى لە پىتاندى ئۇرانيۋم بۇ بەرەمەننىانى ۋەى كارەبا كەلك ۋەردەگرى. لە ماۋەى ۳ سالدە ئەنجومەنى ئاسايشى نەتەرەيەكگرتۋەكان چوار بىرارى بە دۇى ئىران دەركردۋە و ھەندى ئاستەنگى و گەمارۋى ئابوورى بە سەر ئەم ولاتەدا سەپاندۋە.

گروپپى ۶+۲

گروە ۶+۲

G 6+2

دوابەدۋاي رووداۋە تىۋرىستىيەكەى ۲۰۰۹/۹/۱۱ و ھىرشى ئەمريكا بۇ سەر ئەفغانىستان لە ۲۰۰۹/۱۱/۷ و جومجۋەلە سەربازىيەكەى ھاپەيەمانى باكوور كە بوۋە ھۋى رووخانى رژىمى تالىبان، گروپپى ۶+۲ دامەزرا. ئەم گروپپە پىكەتۋە لە نوپنەرانى ۶ ولاتى دراۋسىي ئەفغانىستان، واتە: ئىران، پاكىستان، ئۆزبەكىستان، تاجىكىستان، توركىمانىستان و چىن و دوو ولاتى دور لە ھەرىمەكە، واتە وىلايەتە يەكگرتۋەكانى ئەمريكا و روسيا. ئەم گروپپە لە سەربەندى قەيرانى ئەفغانىستان، ھەستا بە گفتوگۇ و راۋىژ لەمەر چارەسەر كىردنى قەيرانەكە و دۇزىنەۋەى رىگايەك بۇ سەقامگىركىردنى ئاشتى و دىيارىكىردنى پلانى سىياسى دۋارۋى ئەفغانىستان.

گروپی ۸

گروه ۸

G - 8

نهم گروپه له سهرهتای دامه‌زانییهوه پینکها تبوو له ۷ ولاتی گه‌وره‌ی پیشه‌سازی جیهان واته: ئەلمانی، بریتانیا، ویلایه‌ته‌یه‌گرتوو‌ه‌کانی ئەمریکا، ئیتالیا، ژاپۆن، فرهنسا و کهنه‌دا، به‌لام له دوا‌ی رووخانی یه‌کیه‌تی سو‌قیه‌ت (۱۹۹۱)، فیدراسیۆنی رووسیا‌ش له کۆبوونه‌وه‌کانی نهم گروپه‌دا به‌شداری ده‌کات. ههر بۆیه له دانیشتنی ۱۹۹۸‌ی له‌ندن، به‌شیوه‌یه‌کی فهرمی نهم ولاته‌ش بوو به‌ئندامی گروپه‌که و گروپی هه‌وت، ناوی خۆی به‌گروپی ۸ گۆ‌ی. رێبه‌رانی نهم هه‌شت ولاته، سالی جارێک و هه‌ندێ جارێش له‌کاتی ناناساییدا کۆبوونه‌وه‌ ساز ده‌کهن و گه‌لیک له‌کیشه و گروگرفته نابوو‌ری و سیاسیه‌کانی جیهان له‌م دانیشتنه‌دا تاوتوێ ده‌کړن. بۆ نموونه له‌ دانیشتنی سالی ۲۰۰۶ که له‌ سان‌پت‌هرزبورگی رووسیا به‌رپوه چوو، وێ‌رای باس‌کردن له‌ باب‌ه‌تی تایبه‌تی گروپه‌که، له‌سه‌ر دۆسیه‌ی ئەتۆمی ئی‌رانیش لیکۆلینه‌وه‌ کرا. گروپی ۸ له‌م چهن سال‌ه‌ی دوا‌ییدا ده‌رگای به‌ رووی ۱۲ ولاتی دیکه‌ی جیهان که خاوه‌نی نابوو‌ریه‌کی رووه‌و گه‌شه‌سەندن بۆ وینه‌ به‌رازیل و هیندستان ناوه‌لا کردووه و وینه‌چن له‌ داهاتوودا شوناسی گروپه‌که تووشی گۆ‌پان بکات.

گروپی ۱۵

گروه ۱۵

G - 15

نهم گروپه له‌ سالی ۱۹۸۹ له‌ لایهن هه‌ندێ له‌ ولاتانی رووه‌وگه‌شه‌سەندن، به‌مه‌به‌ستی چۆنیه‌تی دانوستان و هه‌لسوکه‌وت له‌ گه‌ل ولاتانی پیشه‌سازی جیهان و پینکها ته‌گه‌لیکی وه‌ک گروپی ۸ و ریکخراوه‌ی بازرگانی جیهانی دامه‌زرا. ئەگه‌رچی ژماره‌ی ئەندامه‌کانی له‌ سالی ۲۰۰۰ گه‌یشته ۱۸ ولات، به‌لام ناوبانگه‌کی ههر به‌ ناوی گروپی ۱۵ ماوه‌ته‌وه. ئەندامانی نهم گروپه بریتین له: ئەرجه‌نتین، ئەله‌جزایر، ئەندونسیا، به‌رازیل، پیرۆ، جامایکا، زیمبابوا، سه‌نگال، مالیزیا، میسر، مه‌کزیک، نایجیریا، فینزۆئیل، هیندستان، شیلی، ئی‌ران، کینیا و کۆلۆمبیا. له‌ به‌یاننامه‌ی هه‌وته‌مین کۆبوونه‌وه‌ی سه‌رۆکی ولاتانی ئەندام که له‌ سالی ۱۹۹۷ له‌ کوالامپوور ده‌رکرا، ناما‌ژه‌ کراوه: ئەگه‌رچی ریکخراوه‌ی بازرگانی جیهانی چوارچینه‌یه‌کی گرینگه‌ بۆ ناسانکاری بازرگانی‌کردن له‌ جیهاندا به‌لام پینکها تیکێکی نایه‌کسانه و هه‌موو ولاتان ناتوانن به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان له‌ به‌رژه‌وه‌ندی و مافه‌کانی خۆیان دا‌کوکی بکه‌ن.

گروپی ۷۷

گروه ۷۷

G-77

گروپه له‌ کۆنفرانسی بازرگانی و گه‌شه‌کردنی نه‌ته‌وه‌یه‌گرتوو‌ه‌کان (۱۹۶۴) ناسراو به‌ «نانکتاد» به‌ به‌شداری ۷۷ ولاتی رووه‌و گه‌شه‌کردن پینکها بۆ ئەوه‌ی بێته‌ گروپینکی فشار و له‌ به‌رژه‌وه‌ندییه‌کانی ولاتانی به‌ره‌و گه‌شه‌کردن دا‌کوکی بکات. یه‌که‌م دانیشتنی نهم گروپه له‌ سالی ۱۹۶۷ له‌ ئەله‌جزیره‌ گری‌ درا و له‌و کاته‌وه تا ئیستا ژماره‌ی ئەندامانی ههر زیادی کردووه به‌ چهنیک که ئیستا ژماره‌ی ئەندامه‌کانی گه‌یشته‌ ۱۲۰ ولات به‌لام ناوه‌که‌ی ههر نه‌گۆ‌راوه. دانیشتنه‌کانی نهم گروپه‌ بۆته‌ هۆی گه‌شه‌کردنی

پېۋەندى بازىرگانى لە نىۋان ۋلاتانى ئەندام بەلام ھەر نەيتۋانىۋە ھەندى لە ئامانچە سەرەككىيەكانى ۋەك پاراستنى تواناي كېرىنى كەرەستەى خاۋ، بېيىكىت.

گشتاپۇ **گشتاپو** **Gestapo**

ئەم زاراۋە كورتىراۋەى ئەم دېرە ئەلمانىيە (Geheim Staats Polizei) كە ۋاتاي پۇلىسى نەيتى رۇتىمى نازى دەبەخشى. ئەم دەزگا پۇلىسىە لە مانگى ئاقرىلى ۱۹۳۳ لە لاين گۇرېنگ دامەزرا ۋ پاشان كەۋتە ژىر دەستى ھېملەر ۋ ئىنچا لەگەل S. S. (يەكە سەربازىيەكانى ئەلمانىاي نازى) تېكەل كرا. گشتاپۇ، لە بەرامبەر ھېچ ئۆرگانىكى دادۋەرى ۋ چاۋدېرىدا خۇى بە بەرپرسىار نەدەزنى ۋ بە شىۋەيەكى خودسەرئە رەقتارى دەكرد. ھەر بۇيە دەسەلاتىكى رەھا ۋ بىسنوورى بەدەست ھىنا ۋ دەستى دايە تېرۇر ۋ كۈشتن ۋ نەخشە ۋ پلانى بەرھەلىستكارانى ئاشكرا دەكرد ۋ سزاي دەدان. پاش شىكستى ئەلمانىا لە جەنگى جىھانى دوۋەم دادگاي نۇرمبېرگ، گشتاپۇى لەگۈپن رېكخراۋەيەكى تاۋانكار ۋ دژ بە بنەما مۇيىيەكان لەقەلم دا ۋ سزاي بەسەريا سەپاند.

گفتوگۆى شارستانىيەتەكان گفتگۆى تمدنھا Dialogue Among Civilizations

پېرۇژە بېرارىك لە بەرامبەر تىۋرى «مىلمانىنى شارستانىيەتەكان» ۋ بېرکردنەۋە دەربارەى گفتوگۇ لە جياتى مىلمانى ۋ رۋاۋروۋىى بۇ چارەسەر كېرىنى كېشەكان. ئەم پېشنىيازە لە دانىشتنى سەرۋكى ۋلاتانى ئەندامى رېكخراۋەى كۇنفرانسى ئىسلامى* لە تاران (۱۹۹۷) لە لاين محەمەد خاتەمى سەرۋك كۇمارى ئىران ئاراستە كرا ۋ دواتر لە دواز دەيەمىن دانىشتنى ۋلاتانى ئەندامى بىزۋوتتەۋەى بىن لاين* (۱۹۹۸) لە ئەفرىقاي باشۋورى چى كرا. ھەمان سال لە كۇمەلى گشتى نەتەۋەيەكگرتۋەكان ھاتە ناراۋە ۋ لە دانىشتنى ۲۳ ئۇكتۇبەر، بەكۋى دەنگ پېشنىيازى ئىران كەۋتە بەرياس ۋ سەرەنجام لە ۴ نۇقەمبەر بېرار درا كە سالى ۲۰۰۱، بە ناۋى سالى گفتوگۆى نىۋان شارستانىيەتەكان لە ئاستى جىھاندا پەسند بىكىت.

گلاسنىۋست **گلاسنىۋست** **Glasnost**

گلاسنىۋست ۋشەيەكى روسىيە بە ۋاتاي رەپ ۋ راستى بەلام لە زاراۋەى سىياسىدا بىرىتتە لە كەشۋەۋى كراۋەى سىياسى ۋ «پېرۇسەى دېموكراتىزەكردنى» بلۇكى سۇشالىسىتى. ئەم زاراۋەى دۋابەۋى بە دەسەلات گەيشتنى گۇرباچۇف، رېبەرى سۇقىتە رەۋاجى زۇرى پەيدا كىردۋە. گلاسنىۋست ۋ پېرۇستىرىكا دۋو زاراۋە بۋون كە لە لاين رېبەرانى يەكەتى سۇقىتە شانەشانى يەكتىر بۇ پىيادەكردنى سىياسەتەكانىان بەكار دەبران. لە ئەنجامى گلاسنىۋست، گۇرباچۇف دەرەتەى بە رۇژنامەنۋوسانى سۇقىتە دا كە باس لە كەمكۋوپى ۋ گەندەلى ۋلات بىكەن ۋ ئاندرە ساخارۇف لە تاراۋگە گەپاندەۋە ۋ گەلىك لە نەيارانى سىياسى لە

به‌ندیکانه سازادکرد. نهم گۆز انکاریبانه له لایهن رۆژاواوه پیشوازی لیکرا و ئاکامه‌که‌شهی مه‌لوه‌شانه‌وه‌ی به‌که‌ته‌ی سوڤه‌ته‌ بوو له‌ ساڵی ۱۹۹۰.

Gobinism گوینیسیم گوینیزم

بیروبروای ژوزف گوینیو (۱۸۸۲-۱۸۱۶) دیپلومات و روزمه‌لاتناسی فهرنسی که له کتیبه‌کی خوی به‌ناری «نایه‌کسانی په‌گه‌زی مرو»، له‌سهر بنه‌مای بالاده‌ستی ره‌گه‌زی ثاریایی دایر‌ش‌ت‌وه. ئەم بیروبروایه دواتر کاربگه‌ری ژو‌ری له‌سهر «ئه‌فسانه‌ی بالاده‌ستی ره‌گه‌زی نو‌زدیک» و فه‌لسه‌فهی ئەلمان‌بای نازی دانا.

گو تار / دیسکورس گفتار

پیشینه‌ی نام زاراول دهگرتمهو بۆ سه‌ده‌ی ۱۴ زایینی که له ریشه‌ی discurrere یونانی به واتای برزوتن به ده‌روبه‌ردا و مرگه‌راوه. مانای گشتی گوتار بریتیه‌له گفتوگو و ئاخاوتن وه‌ک لقیکی زانستی. به‌لام له زاراولدا بریتیه‌له پیوه‌ندی نئوان زمان و واقیعه‌ کۆمه‌لایه‌تیه‌کان یا پیوه‌ندی په‌یف و کارلیکه‌ فیکری و کۆمه‌لایه‌تیه‌کان که ئه‌ویش کۆی چالاکییه‌کانی مرۆڤ له‌ بوا‌ری سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و زانستی و هونه‌ری له‌خۆ ده‌گرت. گوتار، دیارده‌ یان پرۆسه‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تیه‌یه که خاوه‌نی بنیچه‌ و زهمینه‌یه‌کی کۆمه‌له‌کییه. ده‌رپرینی بیروبۆجۆون و په‌یف و پرسته‌ و گوزاره‌ و مانا‌کانیان، پیوه‌ندی به‌وه‌ هه‌یه که ئه‌م ده‌رپرته، چۆن و له‌ لایه‌ن چ که‌سه‌ک و له‌ چ ساتمه‌ه‌ختێکدا و به‌دژیان به‌ قازانجی چ که‌سه‌ک ده‌بێت.

ئەم زاراۋە لە لاين ئانتۆنى گرامشى(۱۹۳۷- ۱۸۹۱)، بە تەرزىكى لاۋىكى و مېشل فۇكۇ(۱۹۲۶- ۱۹۸۴)، بە شىۋازىكى ئاشكرا بەكار براۋە. ھەلبەت فۇكۇ يەكەم كەس نىيە كە بەستىنى گوتار راكىش دەكاتە ھەناۋى كۆمەلگەۋە بەلگۈر ئەر ھەنگاۋ دەنئەتە جەننى كەسانكى ۋەك مارتەن ھەيدگنر و ئىعمل بنونست.

بە بۇچوۋنى فۇكۇ، گوتار برىتتييەلە جياۋزى نىۋان ئىۋ شەتى كە دەكرىئە لە سەردەمىكى دىيارىكرائ (بە) بىئى رىئسا و لۇژىك، بە ھەقىقەت بگوترىئ و ئىۋ شەتى كە لە واقىئەدا دەگوترىئ. فۇكۇ گوتارەكان بە پىئى پىژەي پىۋەندىيان بە دەسلەلتەۋە پىئاسە دەكات. لەم روانگەۋە گوتار، دەرىپىنى ئايدىيالىستى ۋەھم و گومانەكان نىيە بەلكوۋ لە بەستىننىكى ماترىيالىستىدا بەشىك لە پىكھاتەي دەسلەلتە لە ئەژمار دىت. گرىنگى گوتار لە دەرختىنى گەمى دەسلەلتەدەيە لە پىنگە دىيارىكرائەكانىدا. كەۋاتە بۇ دەرەك پىكرەن بە مېژوۋى گوتارەكان دەپن خۇدى گوتارەكان مۇتالا بىكرىت تاكوۋ بەم بۇنەۋە پەردە لەسەريان ھەلمالىدىت. فۇكۇ پىئى ۋايە كە گوتار پىكھاتىكە لە چەند نىمەيەك بەلام كارىگەرىيەكى لەم نىمەيانە زىاتەرە. ئىم تايىبەتەندىيە ناهىلىت گوتار دابەزىنىتە ئاستىكى ساكارى زمان و پەيغ و ئاخاۋتن. گوتار رۇشكەرەۋى تايىبەتەندىيە مېژوۋى ئىۋ شتەنەيە كە گوتارەۋە و ئىۋ شتەنەش كە مېشتا نەگوتارەۋە. گوتار كۆمەلىك گوزارەيە كە لە قۇناغىكى مېژوۋى تايىبەتە بەرجەستە دەپىت و لە سەر زۇربەي بەستىنە سىياسى و كۆمەلىيەتى و ئابوۋرى و فىكرىيەكان لەنگەر ئەگرىت. بە باۋەرى فۇكۇ گوتار، كۆمەلىك كەردەمەيە كە بە شىۋەيەكى سىستىماتىك

بابه تگه لیک دهرورژننن که خو به خو باس و لیوه کو لین به ره هم دیننن. به تیپه ربوونی زه من، گوتاره کانیش تووشی گوږان ده بن. وهک چوئن شیوازی بیرکدرنمه و باسکردن له بابته چه مگه لیک و وهک نازادی و ناسایش و مؤدیرنیه تووشی گوږان هاتوون.

Isolationism کناره گیری / انزوا گرایی گوشه گیری / دوره پهریزی

سیاسهت یان داکوکی له سیاسهتیک که بۆ پاراستنی بهرژوهندی نه ته وهی ولاتیک، نه وه به باشر نه زانی که له گه ل ولاتانی دیکه پیوندهی نه کاته وه. گوشه گیری سیاسی و نابووری نه گهرچی به نامانجیکی سیاسیه وه بیت به لام له واقعدا دژواره. ژاپوئن جارنک له سدهی بیستمدا به تمواوهتی له قوناغه تیپه ری به لام ولاته یه کگرتووه کانی نه مریکا و بهریتانیا - که کاتی خوئی نه م سیاسه ته یان گرت بهر - نه یان توانی به تمواوهتی پیی بگن.

وشه ی دوره پهریزی (isolation) کاتیک مانای سیاسی له خو گرت که بهریتانیا له ۱۸۹۰ تا ۱۹۰۰ له بهرامبر دوو بهر دهی دهره ته کانی «سینکوچکه ی یه کگرتوو» و دهره تانی هاوپه یمان له گه ل فهره نسه و سؤفیه تدا سیاسه تی «گوشه گیری مه زن» ی گرت بهر. زاراه ی دوره پهریزی له سده ی بیستمدا بۆ چه ن لایه نکی سیاسه تی دهره ی نه مریکا و نه ندیشه و ریبازی هه ندن گروپ به کار هاتوو. نه مریکا، دوا ی شه ری جیهانی یه کم نه گهرچی له کاروباری نیونه ته وهی دا دهستی بوو به لام هیچ بهرپرسیاریه تیکی له نه مستو نه گرت و له کومه لی نه ته وه مکان و دادگای نیونه ته وهی دا به شداری نه کرد. نزیکایه تی نابووری و سیاسی جیهان و رووداوه کانی دوو شه ری جیهانی، کارنکی کرد دوره پهریزی له ناو سیاسه تی نه ته وهی دا بئ بایه خ بیئت.

blockade محاصره / دریابندن گه مارو / ثابلقه

بهرگرتن به کالا و شمه کی پیوستی ولاتی دوژمن له ریکای دهریا یان ناسمان که سه ره نجام به گه ماروی دهریایی کوتایی پی دیت. ثابلقه، بۆ نه وه ی بتوانن وهک سزایه کی له بار نیش بکات نه بن له هه مبه ر پا پۆره بیلایه نه کانیش بهرپۆه بچیت که نه مه له باری یاسا نیوده وه تییه کانه وه کیشه سازمه کات. به پیی یاسای نیوده وه تی، نه کرئ ده ست به سه ره شو پا پۆره بازرگانیه نه ی که گه مارو که ده شکینن، بگیردری. نمونه ی گه مارو، هه وه کانی بهریتانیا بوو له سه ره دوو شه ره جیهانیه که بۆ گه ماروی دهریایی نه لممانیا. نمونه یه کی تر، گه ماروی ولاتی کووبا بوو له لایه ن ولاته یه کگرتووه کانی نه مریکا له سالی ۱۹۶۲.

Political Corruption فساد سیاسی گهنده لیلی سیاسی

کهک وهرگرتن له ده سه لاتی سیاسی بۆ گه یشتن به قازانجی شه خسی و نا په وا به گهنده لی سیاسی له قه لم دراوه. گهنده لی مالی و نیداری، گرنگترین لایه نی گهنده لی سیاسی له نه ژمار دیت. فیتو تانزی،

ل

Laic

لائیک

لاييك/لادين

ئەم زاراۋە لە ریشەى لاتىنى laicus (بە واتاى پابەندىيە بە خواوەند) وەرگىراوە. ھەروا بە ماناى كەسێكى ئاناىينى و ناپۆحانىيە كە ھىچ كاروبارىكى لە لاىەن دەزگای ئاينىيەو پى نەسپىدرايىت و رەمەكى و دوور لە ئاينىيەت.

لايسيزم laicism، لەم چاخەدا برىتيە لەو رىئازەى كە خوازىارى دەرھايشتنى بن بونىاد و رىكخراوە كۆمەلەيەتيەكانە لە ژۇر دەسلەتى ئاينىندا. ئەم رىئازە بزاوتىك بوو بۆ خەبات لە بەرامبەر زۆردارى و تەنگپىنەلچىنى ئاين و راوەستان بەدژى پىشكىنى بپرا لە سەدەكانى ناوەراستى ئەوروپا لە سەردەمى رىئاسەتدا. واتاى لايىك لەو سەردەمەدا پەيوەست بوو بە پىكھاتەى كلىسە و كۆمەلگای مەدەنيەو. كۆمەلگای مەسحى بە دوو چىنى كلىرك clerk و لايىك دابەش كرايو: لايىكەكان برىتي بوون لە مەسحى ئاساى و كلىركەكانىش پىكھاتبوون لە كلىسەيەكان يا خود كارمەندانى كلىسە. ئەم كارمەندانە لە لاىەن كلىسەو كاروبارى ئىدارى و پەرورەدەى و كولتورىيان پى ئەسپىردراو مووچەى خۆيان وەرەگرت. لايىسيەت laicite بە ماناى گەوھەرىكە كە پىكھاتە و رىكخراوە كۆمەلەيەتيەكان لە ئاست ئاينەكان دەرى دەپىن. ئەم مەسەلە لە دوو لاىەنەو شياوى سەرنج پىدانه:

يەكەم، خەمساردى دەولەت بە نىسبەت ئاينى كە ئەمىش چەند مانايەك لە خۆ دەگرت:

۱- بە واتاى جياوازی كۆمەلگای نەتەوہى لە كۆمەلگای ئاينى. بە واتايەكى تر، جياوازی دەزگای ئاينى لە دەزگای حكومى. لەم حالەتەدا دەولەت خواوەنى دەسلەتى ئاينى نىيە و دەستپورەدانى كلىسە بە ھەرشياوێك بىت رەت دەكاتەو و كلىسەش ھىچ دەسلەتىكى سياسى نىيە.

۲- بە واتاى بىلايەنى لە كاروبارى ئاينىندا. دەولەت بۆ ھەموو ئاينىك بە چاويكى يەكسان دەپوانى و بۆ ئەنجامى مەراسيمى ئاينى ھەموو ھاوولەتيان بە شىوہەكى بەرەبەر ئازادىيان بۆ داين دەكات.

۳- بە واتاى بىدينى و بىباوەرى بە خوا و ئاين بە شىوہەكى رەسمى. لەم حالەتەدا دەولەت بە كارمەندان و كاربەدەستان و فيركارانى پەرورەدە رادەگەيەنيت كە ماى ئەوہيان نىيە بانگاشە بۆ ھىچ ئاينىك بكن و ھىچ مەراسيمىكى ئاينى بەئەنجام بگەيەن.

دووەم، خەمساردى قوتابخانەكان بە نىسبەت ئاين: لەم حالەتەدا رەنگە دەزگای پەرورەدە ھەموو ئاينىك پەسند بكات و ئيماندارانى ھىچكام لە ئاينەكان نەرەنجينى بەلام ھەر چەشنە پرۆپاگەندەيەك بە قازانجى ئاينىكى تايبەت قەدەغە بىت.

بە گشتى لايىك بە شىوازی حكومەتى ئەو ولاتانە دەلین كە ئاين و سياسەتيان ليك جيا كردۆتەو و

ئايىنى پەسىمىيان ئىيە. سىستەمى حوكم لە گەلەك لە ولاتانى رۇژناوایى نانايىنيە و لە نيوان ولاتانى موسلمانیش تورکيا که خۆی به ولاتیکى ئەوروپى دەزانى، پەپرەوکارى ئەم سىستەمەيە.

لەسەفەير/ئابوورى ئازاد لەسە فر Laissez-Faire

زاراوەيەکی فەرەنسىيە که به واتای ئازادی رەهای ئابوورى و دەستدریژی نەکردنى دەولەت بەکار براوە، ھەروا ئەم مانایەش دەبەخشى: «لەگەر ئى مرقۇ ھەرچى دەخوازى با ئەنجامى بات.. ئەم زاراوە ناوئىشانىكى دیکەيە بۆ تىۆرى «ئابوورى کلاسیک» که پێى وایە ئەگەر دەولەت یا ھەر ھیزیکى دیکەى خۆسەپین دەستپۆردانى کاروبارى ئابوورى نەکەن، گىروگرفتەکان خۆبەخۆ چارەسەردەکرین و بە باشترین شیۆە بەرپۆە دەچن. ئەم رێبازە لە سەرەتای سەدەى ۱۷ دانراوە و کۆمەلەیک لە ئابوورىناسانى فەرەنسى که به فيزیۆکراتەکان ناسراون پوختەیان کردووە.

لۆبىگەرى لوبيگەرى Lobbying

لۆبى زاراوەيەکی باوە لە ویلايەتە يەكگرتووەکانى ئەمەریکا که واتای «ھۆل» دەدات بەلام لە زاراوەى سیاسیدا بە مانای کاریگەرپوونە لەسەر دەسەلاتى یاسادانان بە مەبەستى چەسپاندنى بیروبۆچوونیک که ئەویش لە رێگای پێوەندى کردن بە ئەندامانى کۆنگرەسەو دیتە بەرھەم. ئەم پێوەندییانە لە ناو ھۆل و چەند ژووریکى ەمارەتى کۆنگرەس سازدەبن. دەستە و گروپى فشار* لە ناو ھۆلەکانى کۆنگرەس بۆ سەپاندنى بیروپای خۆیان بە مەبەستى رەتکردنەو یا پەسندکردنى بریارىک پێوەندى بە ئەندامانى کۆنگرەس دەکەن.

لۆبى جوووەکانى ئەمەریکا، يەکیکە لە گەرنکترین و بەھیزترین گروپەکانى گوشار لەر ولاتەدا که بە دزەکردن بۆ ناو رێکخاوە دەولەتى و ئابووریيەکان و دامودەزگاكانى راگەیاندى ئەمەریکا، کاریگەرى لەسەر بریارەکانى دەولەت و کۆنگرەس دادەنیت لەمەر کیشەکانى رۆژھەلاتى ناوہراست و پێش بە ھەر بریارىک دەگرت که دژى بەرژووەندیيەکانى ئیسرايیل بێت. لەم ولاتەدا لۆبى دیکەش بەکارن که دەکرى ئامارە بەدین بە لۆبى ژاپونیيەکان که سالانە پتر لە ۲۰۰ ملیۆن دۆلار بوودجەى ھەيە و تاكوو ئیستا توانیویەتى پێش بەو بریارانەى کۆنگرەس و کۆشكى سپی بگرت که ھەناردەکانى ژاپۆن سنووردار دەکەنەو.

لۆترانیزم مذهب لوترى Lutheranism

رێبازىکى ئایینى پروتەستانتە که دەدریختە پال مارتین لوتر (۱۵۴۶-۱۶۸۳)، بنیاتنەرى بزووتنەوہى «رېفۆرمى ئایینى» ئەلمانیا. رێبازى لوتر لەسەر دوو ئەستوون راوہستاوہ: يەكەم، تەنیا بەلگەى بپواپیکراو کتیبى پیرۆزە واتە ئینجیل. دووہەم، پاکبوونەو لە گوناخ، تەنیا بە ھۆى ئیمان و کارى چاکە مەیسەر دەبێت. لوتر بۆ نزیکایەتى و پێوەندى مرقۇ بە خواوہند بپروای بە پێوەندى قەشە و کلێسە نەبوو. ئەو لە سالى ۱۵۲۰

چارنامه‌کە ی پاپای کە تیندا هه‌ره‌شە ی وەه‌رنان له کلێسه‌ی لی‌ک‌رابوو، سووتاند. لۆتر لایه‌نگری نازادی تاکه‌کەسی و نازادی ئایینی و بیروپا بوو. ئەو به‌کاره‌یتانی زه‌بروزه‌نگی بۆ به‌هێزکردنی ئایینی به‌ ناپه‌وا ده‌زانی و بیروباوه‌ری به‌ حاله‌تیکی ده‌روونی له‌ قه‌لەم ئەدا. هه‌ر بۆیه‌ خه‌لکانیکی زۆر وەدووی که‌وتن و رێبازی لۆترانیزمیان بنیات نا. ئەم رێبازه‌ به‌ هۆی جیاوازی و ناپه‌زایی ده‌ربهرین به‌رامبه‌ر به‌ شیوازه‌کانی ئایینزی کاسۆلیک، به‌ پڕۆتستان ناوبانگیان ده‌رکرد. پڕۆتستانه‌کان که‌ به‌زۆری له‌ رۆژئاوای ئه‌وروپا ده‌ژین بیروباوه‌ر و ره‌حمه‌تی خوداوه‌ند به‌ هۆکاری رزگارپوون ده‌زانن و زۆر پابه‌ندی بیروپا و نازادی ئایین.

لۆمپین پڕولتاریا لومپین پرولتاریا Lumpen Proletariat

لۆمپین، وشه‌یه‌کی ئه‌لمانییه‌ و به‌ کەسانی به‌تالپا و په‌ست و خوێری و شه‌ه‌خۆر ده‌گوترێ. زاره‌وی لۆمپین پڕولتاریا له‌ نه‌ریتی سیاسیدا به‌ توێژێک له‌ خه‌لکی چاره‌ره‌ش ده‌گوترێ که‌ به‌ هۆی بێ‌هه‌شبوونی یاسایی و کۆمه‌لایه‌تی و بێ‌ناگایی له‌ کاروباری سیاسی و مرۆیی، ویزدانی شوێشگیرانه‌ی خۆیان له‌ده‌ست داوه. ئەم توێژه‌ به‌ تایبه‌ت له‌ کۆمه‌لگا کۆلۆنیالیسته‌یه‌کاندا سه‌ره‌له‌ده‌ن و ده‌بنه‌ هۆی تووچه‌یی و بێزاری خه‌لک و به‌ره‌ - به‌ره‌ به‌ هۆی ره‌وشی ئاله‌باری ئابووری، زیاتر له‌ ناو تاوان و گه‌نده‌لیدا نوقم ده‌بن. ده‌توانین لۆمپین به‌ گرووپیکی شه‌ه‌خۆر و به‌ره‌للا و تاوانکار له‌ قه‌لەم بده‌ین که‌ ده‌بنه‌ کریگرتە‌ی ولاتانی سه‌رمایه‌داری و چینی ده‌سه‌لاتدار که‌ بۆ دابینکردنی به‌ره‌وه‌ندی دواکه‌وتووانه‌ و دژه‌نه‌ته‌وه‌یی خۆیان سوودیان لی‌ وەرده‌گرن و به‌م جوړه‌ پله‌وپایه‌ و پێگه‌ی خۆیان به‌هێزتر ده‌کەن.

لۆمپنه‌کان، له‌ کۆده‌تا و پیلانه‌کاندا له‌ رێی جاشیه‌تی و کریگرتیه‌ی هه‌ولی سه‌رکو‌تکردن و پێشیلکردنی مافی ره‌وای جه‌ماوه‌ر ده‌ده‌ن. ئەمانه‌ هه‌رچه‌نده‌ ژبانه‌ی ناخۆش و دژوار به‌سه‌ر ده‌بن به‌لام هه‌موو کارێک ئەنجام ده‌ده‌ن و له‌ ئەنجامدانی هه‌یج کرداریکی نامرۆیی سل‌ ناکه‌ن. ناتوانین لۆمپنه‌کان له‌ جواره‌چیه‌ی چینیکی تایبه‌تدا ریزه‌بندی بکه‌ین چون هه‌یج کار و که‌سایه‌تیه‌کیان نییه‌ و جگه‌ له‌ ئازاوه‌گیر و تیکدان کارێکی دیکه‌ ئەنجام ناده‌ن و به‌ گشتی ده‌چنه‌ ریزی کەسانی شه‌ه‌خۆر و سه‌رباری کۆمه‌لگا و دوژمنانی گه‌له‌وه‌.

لیبرالیزم: بڕوانه‌ نازادیخوازی.

لیبرالیزمی دیموکراسی: بڕوانه‌ دیموکراسی لیبرال.

لیبرالیزمی نوێ لیبرالیزم نو Neo-Liberalism

لایه‌نگرییه‌کی نوێ له‌ ئەندیشه‌ی سیاسی و ئابووری رۆژئاوایه‌ که‌ له‌ ده‌یه‌ی ۱۹۶۰ به‌ ئاوێته‌کردنی رێبازی سیاسی لیبرالی و گه‌شه‌ی ئابووری ها‌ته‌ ئاراهه‌. لیبرالیزمی نوێ له‌ راستیدا په‌رچه‌کرداریک بوو له‌ به‌رامبه‌ر

سهره‌لدانی ده‌وله‌تی خوشگوزهرانی* که له پاش قهیرانی نیوان دوو شه‌ری گهره‌ی جیهانی، به تایبته له دوا‌ی شه‌ری دووه‌می جیهانی هاته ناراه. لیرالیزمی نوئ زه‌مین‌ه‌ی فیکری سیاسه‌ته ئابووری و کومه‌لایه‌تییه‌کانی هه‌ندئ له ولاتی رۆژاوی به دژی پیکهاته‌ی ده‌وله‌تی خوشگوزهرانی و ده‌ستیوهرانی ده‌وله‌ت له ئابووری و سۆشیالیزمی حیزبه کرێکارییه‌کان له سیسته‌می سه‌رمایه‌داری پیکه‌ینا. ئەم قوتابخانه هه‌گرچی له بابته ژێرخانی فیکرییه‌وه له ناواخنی یزوتی فیکری لیرالیزمی کۆندا جیگیرده‌بیته به‌لام له هه‌ندئ لایه‌نه‌وه بیرۆکه‌یه‌کی نوئ له ئەژمار دیت.

لیرالیزمی نوئ، له به‌ستینی ئەندیشه‌ی سیاسیدا له به‌رامبه‌ر په‌ره‌پێدان به داموده‌زگای ده‌وله‌ت راه‌ه‌ستاه و هه‌ندئ له ئاواته‌کانی لیرالیزمی کلاسیکی له‌مه‌ر سنووردارکردنی ره‌خه‌کردنی ده‌وله‌ت هیناوه‌ته‌دی. ئەم رێبازه‌ خوازیاری که‌م‌کردنه‌وه‌ی خه‌رج و به‌رجی ده‌وله‌ته‌ بو دابه‌زینی رێژه‌ی هه‌لامسان چونکا له‌م روانگه‌وه هه‌لامسان دوژمنی سه‌ره‌کی له ئەژمار دیت. لایه‌نگرانی ئەم رێبازه به‌رامبه‌ر ده‌ستیوهرانی ده‌وله‌ت له ئابوور و کاروباری کومه‌لگادا به‌توندی ره‌خه‌ نه‌گرن و هه‌ندئ بیرۆکه‌ی نوێ‌باویان له‌مه‌ر ئازادی تاکه‌که‌س و که‌م‌کردنه‌وه‌ی رۆلی ده‌وله‌ت تا نزمترین ناستی گونجاو و پێداچوونه‌وه به‌ئه‌رکه سونه‌تییه‌کانی حوکمه‌تدا ئاراسته‌ کردوه.

لێبوردن/چاپووشی/هه‌ل‌کردن تسامح/رواداری tolerance/Amnesty
ره‌وا دیتی بیر و بۆچوونی جیاوازی نایینی، سیاسی، کومه‌لایه‌تی، فله‌سفی و هونه‌ری له سیسته‌میکی سیاسی و کومه‌لایه‌تیدا. لێبوردن یه‌کێک له به‌نرخترین به‌هاکانی لیرالیزم و دیموکراسی نوێیه. به‌ پێی ئەم بنه‌مایه، ئازادیه‌کانی تاکه‌که‌س، ته‌نیا کاتیکی ده‌پارێزرین که کومه‌لگا له به‌رامبه‌ر بیر و بۆچوونی جیاواز و بلا‌کردنه‌وه‌ی‌اندا له خۆ ببوورئ و سه‌رکوتیان نه‌کات. هه‌روه‌ها گه‌شه‌سه‌ندنی کومه‌لگا و گه‌یشتن به‌عه‌قێکی سیاسی و کومه‌لایه‌تی رێکوپێک، کاتیکی مه‌یسه‌ر ده‌بیته که کومه‌لگا و ده‌سه‌لاتی حاکم، بنه‌مای لێبوردن و چاپووشی په‌سند کردیته. لێبوردن یه‌کێک له که‌ره‌سته‌کانی خه‌باتی لیرالیزم بووه به‌دژی زۆرداری کلێسه له ئه‌وروپا.

واتایه‌کی دیکه‌ی لێبوردن مانای فه‌رامووشی و له‌بیربردنه‌وه ده‌به‌خشنی که لێره‌دا مه‌به‌ست له بریارێکی تایبته که ده‌وله‌ت له هه‌ندئ هه‌لومه‌رجی تایبته‌دا ده‌ریده‌کات و له تاوانبارانی سیاسی و ... خوش ده‌بیته. له کاتی گۆڕین یا رووخانی رژیم به‌هۆی شوێش یا گۆڕانکاری له سیاسه‌تی ده‌وله‌تدا لێبوردن گرنگیه‌کی تایبته‌ی ده‌بیته و زه‌مینه‌ بو ئازادکردنی هه‌موو زیندانی و تاوانباران خوش ده‌کات.

لێبوردنی نیوده‌له‌تی عفو بین الملل Amnesty International
رێخه‌راوه‌یه‌کی نا‌حوکومییه که له ۱۹۶۱/۵/۲۸ له لایه‌ن پیتیر برێنسۆن، یاساناسی بریتانی به‌مه‌به‌ستی

لینینیزم، کۆزدەمۆ. لەم کۆکردنەوهدا هەندئێ لە ئەندێشەکانی لینین داپرا یان بە کورت و گۆڕی بلاوکرایوه. تروٲسکی لە بەرامبەر ئەم کارەى ستالین دەنگى هەلٲرى و رایگەیاندا: «لینینیزمى ستالین» جگە لە کۆگایەك خەوش و خۆلى فیکرى و کورت بێنى و کەمتەرخەمى، هیچى دیکە نییه. کەواتە ئەو لینینیزمەى کە ستالین داپهینا، بوو بە تئورى رەسمى یەکیەتى سۆشیەت. لە بەرامبەردا ئەو شروٲه و لیكدانەوهى کە لە لایەن کەسانىکى وەك تروٲسکى و بوخارین لە سەر بېروپای لینین بە ئەنجام گەیشت، بە دەسکێسى ستالین تووشى شکستى سیاسى هات. دواتر، رژێمى وەفادارى لینینیزم، ئەك هەر بە ئەندێشەکانى مارکس بەلکۆر بە نېسەت ئەندێشەکانى لینینیش، بوو هۆى مشتومر لە نۆوان مارکسبەکاندا.

له باری مۆنویسی یهوه، وشه‌ی لینینیزم، یه‌که‌م جار له لایهن مارتوف، رێبه‌ری منشقی‌که‌کان له سالی ۱۹۰۴ به‌کار برا که ئه‌ویش بو‌رهنه له تیوری لینین بوو له‌مه‌ر رێکخه‌ستی حیزبی پێشپه‌رو.

لینینیزم، له گه‌ل بولشویزم* له سه‌رچاوه‌یه‌ک ئاوده‌خۆنه‌وه و له‌باری سیاسیه‌وه به‌هێزترین لق‌ی مارکسیزم* له ئه‌ژماردیت که به کۆمۆنیزم* ناوبانگی ده‌کردوه. کۆمۆنیسته‌کان، خویان به حاکمسیزم – لهننیزم* ناوبرده ده‌که‌ن.

يېۈېچۈۈنەكانى لىننېن لە سەردەمى پېنڭ شۆرشى روسىيا لە گەل سەردەمى پاش شۆرشدا جياۋزىن. بىر لە شۆپش، لىننېن بە پەيرەم كۈردى ماركس، باۋەرى بە رەۋتى مېژۋىي دايەلىكتىك ھەبوو چۈنكا روسىيا ھېشتا ئامادە نەبوو بۆ شۆپشىكى كىركارى و نەگەيشتىبوو قۇناغى پىرۇلتارىيا. لەبەرئەۋە، سەرەتا دەبىو لەمۇ ۋلاتەدا شۆپشىكى بۇرژۋايى روبرىدات(ۋەك شۆپشى فرەنسا) و رېژىمى تەكپەرە و دىكتاتۋرى تەزىرى، جىنگاى خۇى بىدات بە رېژىمنىكى دىموكراتى و ياساىي و ھۆكەمەتى جىنى ميانە.

لینن، مارکسییه‌کی دمارگرتوو بووه و له‌گه‌ل هرچه‌شنه پیداجوونه‌ویه‌ک به بنه‌ما و رۆخی شوڤشگیزانه‌ی مارکسیزمدا دژایه‌تی کردووه. هه‌گرچی ئهو شته‌ی که لینن به مارکسیزمی زیاد کردووه، له‌بواری تیۆرییه‌و نایه‌ته به‌رچاو به‌لام لیننیزم هه‌نگری وه‌رچه‌رخانکی گرینگه له مارکسیزمدا ئه‌ویش گه‌رانه‌ویه له دیترمینیزمی نابووری بۆ ئیراده‌گهریتتی. به پنی دیترمینیزمی نابووری – که یه‌کنیک له تیۆرییه‌کانی مارکس – سیاسه‌تی دهلته‌تکان و رووداوه میژویه‌یه‌کان، به‌گشتی هۆکاری نابووریان هیه و به‌رهمی هیژه‌ جه‌برییه نابووریه‌کانن. له‌م گۆرانه فیکرییه‌دا لینن، له جیاتی ئه‌وه‌ی که‌شوهره‌وای شوڤشگیزانه‌ی کرێکاری به پاشکۆیه‌کی ره‌های شیوازی به‌رهمه‌ننان و دۆخی نابووری بزانیته، هۆکاری ده‌روونی و زه‌ینی واته «ئیراده‌ی شوڤشگیزانه» و پێکخستنی بویرانه، به پالنه‌ری سه‌ره‌کی بۆ چوونه‌ ناو ره‌وته، مێژو و ده‌زانت. لینن پنی وابه‌و که بێ تیۆری شوڤش هیچ کارێکی شوڤشگیزانه به نه‌خام ناگات.

لینځن تیورییه‌کی تاییه‌تی دهرباره‌ی نیمپریالیزم ناراسته کرد که به‌فره‌وان کردنی مارکسیزم بوو له بواړی شیکردنه‌وې ره‌وتی فراڅووتنی میژوویی سهرمایه‌داریدا. نو نیمپریالیزمی به دواړین قوناعی «سهرمایه‌داری پخوانخوا» ده‌زانی که له سهرمه‌رگی خوږدا بوو. نو نیمپریالیزم به دونه‌مایه‌ک یو دابه‌شبوونی جبهان به دوو څوډوگای سوشیالیزم و نیمپریالیزم که له قوناعی شهرې سارډ زوړ دنگی دایه‌وه. به پیی

ئەم دابەشكارىيە، سەرکەوتتى بەرەى سۇشپاللىزم بەسەر ئىمپىريالىزم، لەبارى مېژووييەمە نىكولنى لىناكرى چوونكا ئىمپىريالىزم بەرە مەرگ گلۇر بۆتەمە.

لىنن كاريگەرى زۆرى لەسەر بزووتنەمەى سۇشپاللىستى (بە تايبەت ماركسىستى) دانا. تاكوو بەر لە شۆپشى ۱۹۱۷، ماركسىيەكان ھەمىشە بە دەورى يەك حىزب كۆ دەپوونەمە كە ئەويش بە «حىزبى سۇشپال دىموكرات، ناويانگى دەرکردىبوو. بەلام لىنن لەپاش دامەزاندنى ئىنقىرناسىيۇنالى سىپھەم (بىوانە كزىمتەن) ئەم حىزبانەى بە دوو حىزبى كۆمۇنىست و سۇشپاللىست دابەش كىرد. وردە – وردە رېۋوشۇنى لىنن سنوورى ولاتەكەى بەزاند و زۆربەى ولاتانى جىھانى گرتەمە. نووكە، ئەگەرچى لە سالى ۱۹۹۰ سىستەمى كۆمۇنىستى لە يەكپەتەى سۆقپەتەى پىشوو لىك ھەلەشاپەرە، بەلام لە چەند ولاتىكى ۋەك چىن و كووبا، ئەم رىبازە لە باو نەكەوتوۋە ھىشتا ھەر ئەم ولاتانەى پىن ئىدارە دەكرى.

Maoism

مائۇئىسم

مائۇئىزم

برىتتېيە لە بىرو بۆچۈنەكانى مائۇئىسمە توونگ (۱۹۷۶ - ۱۸۹۳) بىياتنەرى حىزبى كۆمۇنىستى چىن و رېبەرى سىياسى ئەم ۋلاتە. مائۇئىزم لە چىن، بە رېبازى ماركسىزىم - لىنىنىزم دەگوتىرى. مائۇئىزم ۋەك ستالىنىزم، دەستكارى پرەنسىپەكانى قوتابخانەى ماركسىزىم ناكات بەلكوو پىتر بە چۆنىيەتى پراكتىزەكردنە ۋە سەرقال دەبى و پىشت بە شۆرشى جوتىيارى و سەقامگىركردنى سىستەمى سۆشالىستى لە كۆمەلگا دواكە ۋە تۈۋەكان دەبەستى. ھەر بۆيە مائۇئىزم لە ۋلاتانەى كە ھاۋشىۋەى چىن رەفتار دەكەن گەشەى كردۈۋە.

ئەۋ شتەى كە مائۇ و كۆمۇنىستەكانى چىن بە كۆمۇنىزىمىيان زىاد كرد، برىتتېيە لە گۋاستنەۋەى ناۋەندى خەبات لە شارەكانەۋە بەرەۋ گۈندەكان و لە كرېكارانى شارەۋە بۆ جوتىياران. لە بۋارى سىياسەتى ناوخۇشىدا مائۇئىزم، داھىنانىكى تازەى سىياسى و كۆمەلەيتى بۋو كە نامانجەكەى گۆپىنى كۆمەلگاى دواكە ۋە تۈۋى چىن بۋو كە تايىبەتەندىيە گرىنگەكانى برىتىن لە: چاكسازى خاۋەندارىيەتى زەۋى، بە ھەرەۋەز كردنى كىشتوكال، بەرنامەى «ھىنگاۋى گەرە بەرەۋ پىشەۋە» و «شۆرشى كولتورى».

ھەرەكە چۆن لىنىنىزم*، پىداچۈنەۋەى ماركسىزىم و گونجاندنى بۋو لە گەل بارۋۇخى پىرۇلتارىي لاۋازى پىشەسازى ئەۋسەردەمەى روسىيا، مائۇئىزمىش پىداچۈنەۋەى ماركسىزىم - لىنىنىزمە بۆ گونجاندنى ئايدىۋىلۇجىي شۆپشگىرەنە لە گەل رەۋشى ئەۋ ۋلاتانەى كە پىرۇلتارىي پىشەسازى زۆر لاۋازىان ھەيە.

مائۇئىزم، پاش سەرھەلدىنى ناكۆكى لە نىۋان چىن و سۆقىيەت ۋەك رېبازىكى تۈندەرە لە بالى چەپ جىا بۋوۋە و خۇى بە رېبازىكى بەيىزتر و لەبارتر دەزانى بۆ ۋلاتانى جىھانى سىنھەم و لە سەرانسەرى جىھاندا بىلاۋ بۋوۋە. بىزاقە چەپپىيەكانى ئەمىركاى لاتىن، پىتر لە ژىر كارىگەرى مائۇئىزمدا بۋون بەلام تەنھا لە نىكاراگۋا تۋانىيان سەرەكتەن بەدەست بەيىن ھەرچەندە ھۆكۈمەتى ماركسىستى نىكاراگۋاش تەنھا دە سال جەلەۋى دەسەلەتى بەدەستەۋە بۋو.

مائۇ چەند ۋانەيەكى لە شۆرشى سۆقىيەت ۋەرگرت كە لەگەل كەشى ناوخۇى چىن سازگار بۋو بۆ ۋىنە، پىلاندانانى ئابۋورى و دەست گرتەن بە سەر پىشەسازىيە مەزىنەكاندا. لە بۋارى ئايدىۋىلۇجىيەۋە، سەرەتا سەر لە رەھنى مۇسكۇ بۋو بەلام دواتر كە خۇى «رېگائى چىنى بۆ گەيشتەن بە سۆشالىزم» دۆزىيەۋە، ئىتر بە دەرەبەستى مۇسكۇ نەمايەۋە. مائۇيەكان پىيان ۋابۋو كە شۆرش نائى كۆتايى پىي بىت بەلكوو دەبى ھەمىشە لە ھالى جۋولە و بىزۋوتنەۋەدا بىت. لەم روانگەۋە خەبات، چ لە قەبارەى چىنايەتيدا و چ بە شىۋازى

شەپ لەگەل خەمساردى شۆپشگىرپانە، پىۋىستە ھەر دەوامى يىت. بەم يۈنەو لە سالى ۱۹۶۶ دەستيان دايە شۆپشى كولتورى و مانۇ بە پىشتەست بە گەنج و لاوانى شۆپشگىر و سپاى خەلكى، داواى لە جەماوەر كرد لە بەرامبەر خۆبەزلزانى و خەمساردى راپەرن و خەبات بکەن.

Marxism

ماركسىزم

ماركسىزم

تيۆريەك دەربارەى چۆنىيەتى گۆرانی كۆمەلەيتى - مېژووى مړوۋ و ياساكانى ژال بەسەريا كە لە لاين كارل ماركس (۱۸۸۳ - ۱۸۱۸) فەيلەسوف، كۆمەلناس و ئابوورىزانى ئەلمانى و ھاوړىكەى، فەردريخ ئەنگلس (۱۸۹۵ - ۱۸۲۵) دانراو. ئەم دوو يىرمەندە بە ئاويتهكردنىكى ئالۆزى فەلسەفەى ئەلمانى و ئابوورى سىياسى* ئىنگليزى، بنەماى ئەندىشەيەكيان دانا كە ئەم دوو پېناسە لەخۆ دەگرئ:

يەكەم، تيۆريەكى گشتى دەربارەى مېژووى مړوۋ و قاييل بوون بە دەورى چارەنوسسازى «فۆرماسيۆنى ئابوورى» يان شيواژەكانى بەرھەمھێنان لە مېژودا.

دووهەم، تيۆريەكى تايبەت دەربارەى گەشە و پەرەسەندن، بەرھەمھێنانەو و ئالوويكردننى شيوازى بەرھەمھێنانى سەرمایەدارانە كە پړولتاريا لەگۆين چينىكى جگنن بە ھۆكارىكى مېژووى و چالاك دەزانى بۆ گەيشتن بە كۆمونيژم.

گومانىكى تيدا نيبە كە ماركسىزم، يەككە لە بزوتنەو فېكرىيە ھەرە سەرەككەكانى سەدەى نۆزدە و بېستەم بوو و لە ماوەى سەدەى رابردوودا كارىگەريەكى مەزنى لەسەر ئەندىشە و مېژووى رۆژاوايى و جيهان دانراو. بەگشتى ماركسىزم، بە مانا جۆراو جۆرەكانىيەو كارىگەريەكى گەورەى لەسەر كرژكردنەو و توندپەرەكردنى پانتاى فېكرى سەدەى بېستەم لەسەر ئاستى جيهانى دانا بەلام لە بارى مانايى جەوھەريى ماركسىزم، لە نيوان ماركسيەكان جياوازى بېروا ھەيە. ھەربۆيە بە دريژايى سەدەى بېستەم، چەندەھا رېبازى ماركسى ھاتە ئاراو كە بەزۆرى لە مەبەستەكانى ماركسپش ئەولاتر كەوتن. نموونەى ئەم رېبازانە برىتين لە: ماركسىزمى ئۆرتۆدۆكس، ماكسىزمى شۆپشگىر، ماركسىزمى رووسى، ماركسىزمى فەلسەف، ماركسىزمى رەخنەگرانە ماركسىزمى ئىگزيستانسيالىست و... كەواتە ماركسىزم، زۆر بەرفراوترە لە ئەندىشەكانى ماركس. لەراستيدا گرنگترين قوتابخانە ماركسيەكانى سەدەى بېستەم، بەرھەمى ئاويتهبوونى رەھەنديك لە ئەندىشەكانى ماركس و رەھەنديك لە ئەندىشەى يىرمەندانىكى ديكەيە. بۆ وينە، ئاويتهبوونى ئەندىشەكانى ماركس لەگەل تيۆريەكانى داروين، سپينۆزا، ھيگل، كانت و فرويد.

ئەندىشەكانى ماركس لە ھەناوى بزواتى كرێكارى و سۆشاليستى سەدەى نۆزدەدا بوو بە ھيژىكى سىياسى گرينگ لە رۆژئاوا. ئەم بېروايە لە راستيدا لاينىكى كۆنباوى سۆشال ديموكراسى ئەلمانيا بوو كە لەسەر بزواتى سۆشاليستى و كرێكارى سەدەى نۆزدە كارىگەرى دانا. بېرۆكەى سەرەكى لاينەنگرانى ئەم رېبازە، بۆ وينە ماركس، ئەمە بوو كە ناكري ديموكراسى بېستينەو بە چينەكانى سەرەو كۆمەلگا، بەلكو دەبى بزواتە كرێكارىيەكانىش لەم رەوتەدا بەشار بن چونكو ھاوبەشيتى ئەوان لە ژيانى سىياسى و

ناسىنى مافەكانيان، ديموكراسى بۇ ھەمىشە مەسئۇل دىھات. ماركس لە تىۋرىيەكانى خۇيدا بەپوۋنى ھۆيەكانى سەرھەلدىن و رۇچوۋنى ھەريەك لە قۇناغە كۆمەلەيتىيەكان ئاشكرا دىھات و رووخانى سىستەمى سەرمایەدارى بەدەستى چىنى رەنجدەران و زەھمەتكىشان (پرولتارىا) بە ھەتەيتىيەتەك دەزانى. لە روانگەى ماركسەو سەرھەلدىنى دایەلىكتىكە مادی و ئابورىيەكان بەبى جەنگى چىنايەتى بەدى نایەت و فراژوتنى شارستانىيەت لە قۇناغىكەو بۇ قۇناغىكى تر، بەبى مەملەلنى توندوتىژى چىنايەتى نایەتە بەرھەم و دەورى راستەقىنەى كرىكارانى لە بواری بوژاندەنەوى جىھانى بەدەر لە چىنايەتى خستەپو.

لە نىۋان تىۋرىيەكانى فەلسەفەى ماركس ئەوۋى كە زىياتر سەرنج رادەكىشى، تىۋرى مەترىيالىزمى دایەلىكتىكە. ماركس لەم بىردۆزەدا تىۋرى و كىردەو پىكەو گرى ئەدا و تىگەيشتنى ئەو لەم بواردەدا دىدىكى وردىنانەبە بۇ توژىنەو لە پرسەكانى جىھان و ئەو شتانەى كە لە گۇرانكارىيە كۆمەلەيتىيەكاندا سەرھەلئەدەن. مەترىيالىزمى دایەلىكتىك، بۇ ھەر دىاردەيك باۋەرى بە سى فاكتەرى كارىگەر ھەبە بە ناۋى تىز (These)، ئانتى تىز (Antithese) و سەنتىز (Synthese). بۇ وىنە لە روانگەى ئەو، سەرمایەدارى، تىزە، كرىكار، ئانتى تىزە و سۇشىيالىزم، سەنتىزە.

ماركس، لە بەرامبەر ئايدىيالىزمى دایەلىكتىكى ھىگلدە «مەترىيالىزمى دایەلىكتىكى»* داھىنا. ھەلەت ماركس لەبى ئايدىيالىزمى ھىگل، ھىزى ئابورى بە بىنەما و بىنچەى رووداۋەكانى مېژوۋى مۇۋەدەننى. ئەو جگەلەۋى لەژىر كارىگەرى فەلسەفەى ھىگلدە بوو، تىۋرىيە سۇشىيالىستىيەكانى فەرەنشاشى بەردل كەوتوۋە و لە شۇرشى مەزنى ئەو ۋلاتە و تىۋرىيە ئابورىيەكانى رىكاردۇش سوۋدى ۋەرگرتوۋە. بەپاى ماركس، مېژوۋى مۇۋە، پىرۇسەيكى «سروشتى» يە كە رەگوريشەكەى لە ناۋ پىداۋىستىيە مادىيەكانى مۇۋەدە. ئەم گوزارە، بىرۈكەى سەرەكى «مەترىيالىزمى مېژوۋى»* يە كە ماركس و ئەنگلەس ئەم بۇچوۋنە بە ھاۋشانى داروینىزمى ژىنگەبى لە قەلەم ئەدەن. لەم بارەو ئەنگلەس پىنى ۋايە كە ماركس ياساكانى گورۋانى سەرمایەدارى، ھەروەك بەشەك لە گەشەى كۆمەلەيتى خستەتە رو.

ماركس پىنى ۋابو كە سەرجەم شىۋازەكانى بەرھەمەنن لە ھەر چاخىكىدا دەبىتە ژىرخانىك بۇ سەرخانە سىياسى و ئايدىۋلۇجىيەكان. مەبەست لە شىۋازى بەرھەمەنن برىتە لە چۇنەيتى رىكخست بۇ ۋەبەرھىنانى كۆمەلەيتى و ئامراز و كەرەستەكانى پىۋىست بۇ ئەم كارە. بەلەم لە ھەر چاخىكىدا سەرنەجام ھىزە بەھەرھەنەكان دەكەنەو پىش شىۋازى بەرھەمەنن و ئىنجا ناتەبابى و شۇرشى كۆمەلەيتى روئەدات. لە سەردەمى سەرمایەدارىشدا كاتىك ھىزە بەرھەمەنەكان گەيشتەنە بالاترىن ناستى گەشە و نەشەى خۇيان، پىۋەندىيەكى نوئ دىتە كايەو و پاشان كۆمەلگەى سەرمایەدارى لە ئاكامى كۆمەلەيك شۇرش و ۋەرچەرخان دەپروخى. ئىنجا زەمىنەى لەدايكبوۋنى پىكەتەيكەى مېژوۋى نوئباۋ بە ناۋى سۇشىيالىزم ئامادە دەبىت.

ماركس لە داۋىن پىلانەكەى لەمەپ سىستەمى خاۋەندارىتى، باس لە سى قۇناغى دىارىكارۋ دىھات: يەكەم، قۇناغى بەدەر لە چىنايەتى سەرەتايى كە تىيدا ھىچ جۇرە خاۋەندارىتەيكە تاييەتى لە ئارادا نەبوۋە و كۆمەلگە بە شىۋەى راۋجىيەتى بەپى چوۋە(كۆمۋنى سەرەتايى). دوۋەم، قۇناغى چىنايەتى كە بەرە - بەرە

چینی جۇراوجۇر لەسر بنەماي چۇنەيتى كەلك وەرگرتن لە زەوى پىكھاتن. كۆمەلگا لىرەدا بە چوار چىنى تايبەت دابەش دەكرىت: (۱) كۆمەلگاي كەونارا كە ھەمان سىستەمى كۆيلەدارىيە(بۇ وىنە لە رۇماي كۇندا). (۲) كۆمەلگا ئاسىيايەكان كە لە لاتانى ئاسىياي لەسر بنەماي كۆجىيى دەسلەت لە دەستى ئىمپراتۇر يان ھەرمائىرەوا بەرپۇە چوۋە. (۳) كۆمەلگا دەرەبەگايەتتەيەكان كە بە پىچەوانەي و لاتانى ئاسىياي، كۆجىيى دەسلەت لە ئارادا نەبوۋە بەلكو دەسلەت بە شىۋەيەكى بەرپالو لە لاين مىرنشېنەكانەۋە بەرپۇە چوۋە. (۴) كۆمەلگاي سەرمایەدارى كە لە ھەناۋى سىستەمى دەرەبەگايەتتەيەۋە بەدى ھات، لەم كۆمەلگايەدا گرنگترىن جۇرى خاۋەندارىتى لە كۇمپانىيا پىشەسازىيەكاندا بەرچاۋ دەكەۋى و كەرەستەي بەرھەمەنئانىش تەكنۇلۇجى نوئىيە.

سىيەم، قۇناغى بەدەر لە چىنايەتى كۆمۇنىستى كە بە باۋەرى ماركس لە ناخى كۆمەلگاي سەرمایەدارىيەۋە لەدايك دەيى كە ئەۋىش لە راستىدا بەرھەمى ناتەبايى نىۋان خەسلەتى كۆمەلەيتى بەرھەمەنئان و خاۋەندارىتى تايبەتتەيە.

ماركس بۇ راگواستل لە قۇناغى سەرمایەدارىيەۋە بەرەۋ سۇشپالىزم، باس لە قۇناغىكى ميانە بە ناۋى «دىكتاتۇرى پرۇلتارىيا» دەكات كە تىيدا چىنى كرئكار، دواي دامەزرائى دىكتاتۇرىيەتى خۇي، چىنەكانى دىكە ۋە لە دەنى و بە پىادەكردنى سىستەمى سۇشپالىستى، ھەموو خەلكانى كۆمەلگا دەبنە «كرئكار» و ئىنجا جىاۋازىيەك لە نىۋان كارى دەستى و فىكرى و شار و دىھات نامىنىت. ئەم بەشە لە بۇچوۋنەكانى ماركس، چەندىن جار لە لاين لاينەنگرانىيەۋە پىداچوۋنەۋى بەسەردا كراۋە تەنانەت لە كۆنگرەي ۲۲ ى حىزبى كۆمۇنىستى فرەنسا، مەسەلەي «دىكتاتۇرى پرۇلتارىيا» رەت كرايەۋە. تاكو پىش ھەلۋەشانەۋەي يەكەيتى سۇقىيەت و ئەۋروپاي رۇزھەلات لە سالى ۱۹۹۱، سى - يەكى خەشىمەتى جىھان لە ژىر دەسلەلاتى ئەۋ رۇزىمە سىياسىيەدا بوۋن كە سەرلەپھەنى ئەندىشەكانى ماركس بوۋن. كاردانەۋەي ماركس، جىاۋاز لە جىھانى ئەندىشە، بەستىنى كۆمەلئاسى و فەلسەفە و ئابۋورى و تىۋرى كولتورىشى گرتۆتەۋە.

ماركسىزم - لىنىنىزم ماركسىزم - لىنىنىسم Marxism-Leninism

ئەم زاراۋە لە گەرەمى مشتومرە ئايدىۋولۇژىيەكانى پاش مەرگى لىنىن ھاتە ئاراۋە بۇ ۋەدەرنانى دوژمئانى ستالىن. لە ژىر سەردىرى ئەم ناۋەدا ماركسىزم، بە پىنى تىپروانىنى ستالىن بۇ تىۋر و كردهۋەي لىنىن، سەرلەنۇي پىئاسە كرايەۋە. ئەم تىپروانىنە شەرىيەتى دەبەخشى بە سىياسەتەكانى ستالىن و تا دەھات پىنگەكەي ۋەك سەرچاۋەيەكى سىياسى و ئايدىۋولۇژىك قايەتر دەكرد. پاش سەردەمى ستالىن، ئەم چەمكە بوۋ بە نىشانەي رەۋابوۋنى دەسلەلاتى رىبەرانى داھاتو. ھەرەۋا لە گەربانى كىشەمەكىشى نىۋان جەمسەرەكانى كۆمۇنىزىمدا بوۋ بە بنەمايەكى ئايدىۋولۇژىك بۇ تاۋانباركردنى ھەر چەشەنە «لادان» يەك لە رىباز و باۋەرى ماركسى. لە ميانەي مشتومرى چىن و سۇقىيەت، رووسەكان چىنيان بەۋە تاۋانبار دەكرد كە لە رىبازى ماركسىزم - لىنىنىزم لايداۋە بەلام چىنيەيەكان رىگاي خۇيان بەرەۋ ئايدىۋولۇژى «ماركسىزم - لىنىنىزم -

مائۇنېزم» ھەلپژاردىبوو.

ماركسىزم - لېنىنىزم، ئاۋەلئاولىك بوو كە پىشتر زۇربەى حىزبە كۆمۇنىستىيەكان بۇ ئاۋىر دەكردى ئايدىيۇلۇزى خۇيان بەكارىان دەبرد و بەم بۆنەۋە خۇيان لەر حىزب و لايەنە ماركسىيانەى كە باۋەرىان بە رېبازەكانى ماركس لەمەر شۇرشى سۇشپالىستى و دىكتاتورى پۇلتارىا نەبوو جيا دەكردەۋە. ئەم رېبازە لە بىنەردە ئايدىيۇلۇزى بزووتنەۋەى كرىكارى بوو بەلام لە كىردەۋە لە ھەندى لە ولاتان بوو بە ئايدىيۇلۇزىاى رەسمى و كۆنەپارىزى چىنى دەسەلاتدار و بۇرۇكراسى دەۋلەتى.

Neo-Marxism

ماركسىسم جەدېد

ماركسىزمى نوئى

ئەم زاراۋە پىئاسەيەكە بۇ لايەنگرانى «قوتابخانەى فرانكفۇرت». قوتابخانەى فرانكفۇرت لە سانى ۱۹۳۰ بە ناۋى «سەنتەرى لىكۇلېنەۋەى كۆمەلەيتى فرانكفۇرت» بە پالېشنى تىۋرى رەخنەى و بە سەرىەرشنى ماركس ھۆركەيمىر (۱۹۷۳ - ۱۸۹۳) دامەزرا. ئەم قوتابخانە كە دواتر بىرمەندانىكى ۋەك تىۋدۇر ئادرئۇ، ھىزىرت ماركۇزە و ئىرىش فرۇم ى بەخۇبىنى، بوو بە مايەى دوو پىداچوونەۋەى گرنگ بە بىرۋاۋەپەكانى ماركسدا:

يەكەم، تىۋرى رەخنەى روى كىردە گۇپانكارىيەكانى دەروونشپىكارى و بە تايبەت ماركۇزە و فرۇم ھەۋلىان دا بۇ تېھەلەكش كىردى تىۋرىيەكانى ماركس و فرۇيد. دوۋەم، ھۆركەيمىر و ماركۇزە، گەشىتنە ئەم قەناعەتە كە پۇلتارىا بوۋەتە بەشپىكى سىستەمى سەرمایەدارى و ھىزى خۇى بۇ گۇپانكارى كۆمەلەيتەى و شۇرش لە دەست داۋە.

ماركسىزمى نوئى ھەروەھا بە لايەنگرانى چەپى نوئى* و شۇقەكارانى ماركس دەگوتى كە لە نەرىتى ماركسىزم - لېنىنىزم لاياندابى و روىان كىرەيتەۋە خۇدى ماركس. زۇربەى ئەم كەسانە ئەنگلىس و لېنىن بە بەرپىسى بەھلە تېگەشىتنى ئەندىشەكانى ماركس دەزانن و ۋەلەى دەننن.

سەرچاۋەى لايەنگرى ئەم گروپە دەگەرتەۋە بۇ نووسراۋە سەرەتاييەكانى ماركس، بۇ وىنە ئايدىيۇلۇزىاى ئەلمانى و دەستۋوسە ئابۋورى ۋەلەسەفپىيەكان و بىركىدەۋە دەربارەى بىنەماكانى ماركسىزم. بە واتايەكى دىكە سەرنج دان بە لايەنى ھىگلى و يۇتۇپپايى و رۇمانسىيەتى نىۋان ئەندىشەى ماركس، لەبرى ئابۋورى پەرسىتى و جەخت كىردن لەسەر نامۇگەرئىتى لەجىياتى پىداگرتن لەسەر بەرھەمپىنانى مۇۋە.

ئەم گەرەنەۋە بۇ سەرچاۋەكانى ئەندىشەى ماركس، لە كىتپىكى ۋەك و شىيارى چىنایەتى و مېژوۋ بەرھەمى گىنۇرگ لۇكاچ (۱۹۷۱ - ۱۸۸۵) دەبىندى. لۇكاچ، يەكەم بىرمەندىكە كە بە شىۋازىكى سىستەماتىك، لە ماركسەۋە گەرەپەۋە بۇ ھىگل و پۇلتارىاى ماركس - كە ھەنگرى ئاگابى مېژوۋىيە - دەخاتە جىنى «پۇخ» لە قەلسەفەى ھىگلد.

ماركسىزمى نوئى، زىاتر رېبازىكى ئەكادىمى لە ئەژماردېت و لە كىردەۋەى سىياسىدا كارىگەرىيەكى ئەۋتۇى نەبوۋە.

مافی دهره - سنووریی

حقوق برون مرزی

Exterritoriality

بهو مافانه دهگوتری که ولایتیک به کسانیک بیانی تایبته که لهو ولاته‌دا دهرژین دهیبه‌خشیت. به پیی ئهم مافانه نهگه‌ر بیتوو ئهو کسانه تاوانیک نه‌بجام بدن، ئه‌وا دادگاکانی ئهو ولاته ناتوانن دادگاییان بکه‌ن. هه‌لبه‌ته ئهم رنسانیه‌ بالیوز و نوینه‌رانی سیاسی ده‌وله‌ته‌کان ده‌گریته‌وه و کسانانی ئاسایی ناگریته‌وه. ئهم مافانه پاراستنی ئهم جوړه کسانه و خیزانه‌کانیان ده‌گریته‌وه. له سده‌ی نۆزده‌هه‌م ده‌وله‌ته‌ داگیرکه‌ره‌کان له‌م رنسانیه‌ که‌لکی نابه‌جییان وه‌رگرت و به‌ ناوی کاپیتۆلاسیون* ئهم مافانه‌یان بۆ هه‌موو هاوولاتیانی خو‌یان مسۆگهر کرد و به‌سه‌ر ده‌وله‌تانی لاواز ده‌یانسه‌پاند.

مافه سرووشتییه‌کان

حقوق طبیعی

natural rights

ئهم چه‌مکه له ئەندیشه‌ی ئه‌وروپا، پیشونه‌یه‌کی دیرینی هه‌یه به‌لام زنده‌تر له سده‌کانی ۱۷ و ۱۸ بره‌وی په‌یدا کرد. مافه سرووشتییه‌کان بریتین له‌و مافانه‌ی که به‌ پیی «یاسای سرووشتی» دراوه به‌ تاک‌ی مرؤه‌ و شتیکی نه‌گۆر و حاشاهه‌لنه‌گره و بۆ هه‌موو که‌سیک یه‌کسانه. بیرمه‌ندانی سیاسی ئه‌وروپا ئهم مافانه به‌ مافیک نه‌زانن که مرؤه‌ له‌ پیش به‌دیها‌تانی ده‌وله‌ت، به‌ شیوه‌یکی خو‌رسک و سرووشتی لی‌ی به‌هره‌وه‌ر بووه. سه‌ره‌کی‌ترین مافه سرووشتییه‌کانی مرؤه‌ بریتین له‌: مافی ژیان، مافی ئازادی و مافی یه‌کسانی.

هه‌ندئ له‌ بیرمه‌ندانی سیاسی دوو زاراوه‌ی «مافی یاسایی» له‌ گه‌ل «مافی سرووشتی» جیا ده‌که‌نه‌وه و زیاتر له‌ سه‌ر مافی یاسایی له‌نگه‌ر نه‌گرن. ئهم جیاوازییه‌ تاکوو سه‌ره‌تا‌کانی سده‌ی بیسته‌م ده‌وامه‌ی بوو، له‌مه‌ودا «مافی یه‌کسانی بن‌ فسر و جیاوازی بۆ هه‌موو نه‌ندامانی بنه‌چه‌ی مرؤه‌» راگه‌یاندرنا و ئهم ده‌سته‌واژه‌ له‌ چارنامه‌ی گه‌ردوونی مافی مرؤه‌ (به‌وانه‌ مافه‌کانی مرؤه‌) که له‌ کۆمه‌له‌ی گشتی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌رگرتووه‌کان (۱۹۴۸) له‌ پاریس په‌سند کرا ها‌ته‌ ئاراوه.

ناوه‌روکی بو‌یرانه‌ی بیروکی مافه سرووشتییه‌کان که له‌ سده‌ی ۱۷ سه‌ری هه‌لدا، ئهم بنه‌مایه‌ بوو که حوکمه‌ت نه‌بن له‌سه‌ر خواست و ره‌زایه‌تی خه‌ک دا‌بمه‌زێت. لایه‌نگرانی ئهم تیۆرییه‌ به‌م قه‌ناعه‌ته‌ گه‌یشتن که «کۆمه‌لگای سیاسی» خو‌ی به‌ره‌مه‌ی په‌یمانیک کۆمه‌لایه‌تییه. له‌م رووه‌وه خواستی خه‌ک، ته‌نیا یه‌کسانی و عه‌دا‌له‌ت بووه و یه‌کسانیش ده‌رکه‌وتیک بووه بۆ ئهو په‌یمانه‌ کۆمه‌لایه‌تییه.

مافی سیاسی

حقوق سیاسی

politicoal rights

مافی سیاسی بریتییه له‌و مافانه‌ی که له‌ یاسای گشتی ناوخو‌ی، ته‌نیا به‌ هاوولاتیانی خو‌جیی ولایتیک نه‌درئ و بۆ به‌هره‌مه‌ند بوون لی‌ی نه‌بن بیته‌ شارۆمه‌ندی ئهو ولاته. که‌واته ئهم مافه بۆ خه‌لکانی بیگانه و هه‌نده‌رانی له‌ ئارادا نییه‌ تاکوو نه‌توانن له‌ کاروباری ناوخو‌ی ولایتیک تر ده‌ستپه‌ردان بکه‌ن. هه‌ندیک پێیان وایه که به‌خشینی ئهم مافه به‌ که‌سیکی لاوه‌کی، دژایه‌تی هه‌یه له‌ گه‌ل یاسا نیونه‌ته‌وه‌یه‌که‌ندا، که‌واته بۆ ریزگرتن له‌م یاسایه‌ش بیت ده‌وله‌تان، ئهم مافه نابه‌خشن.

مافیا

مافيا

Mafia

مافيا ناوی ریکخواوهیهکی تیروریستی نهیئی نیودهولتیه که له سهرهتای سهدی بیسته مهوه ههستاره به درئیه تیکردنی دهسلاتی یاسایی ولاتان. مافیا له زۆربهی ولاتانی جیهان به تایبته ویلایه ته یه کگرتوه کانی نه مریکا هه لدهستنی به کرداری تیروریستی و قاچاخی ماده سپرکه رکان و باج وهگرتن و رفاندنی مروژ و ... بۆ ماوهیهکی زۆر سهرچاوهی نه م ریکخواوهیان دهگه پاندهوه بۆ ئیتالیا، به لام ئیمروژه گروپی مافیایی و نیمچه مافیایی، زۆربهی ولاتانی جیهانی ته نیوه ته وه. بۆ وینه کاربه دهستیکي پۆلیسی نه مریکا گوتویه که مافیای روسیا له مافیای ئیتالیا پیشکوهتوتوتره. گروپه مافیاییهکان نه غله به له سنی بهشی سهرمایه دانان، قاچاخی ماده سپرکه رکان و سینکس چالاکي ده نویتن.

ماfi چاره ی خۆنووسین

حق تعین سرنوشت

self-determination

له بنه رته دا به مانای مافی خواستی شارومه دانی ولاتی که بۆ هه لئێژاردنی هوکمه تیان شیوازی هوکمه تی خۆیان بۆ نه وهی سهر به خۆ بن له ولاتیکی تر. (له چارنامهی سهر به خۆیی نه مریکا ۱۷۷۶ و چارنامهی مافی مروژ، له شۆڕشی فه رهنسه ۱۷۹۳) ئاماژه ی پێدراوه. به پنی یه کێ که له بنه ماکانی ناسیۆنالیزم که نه بن ده ولت بالانوینی هیز و ده سلاتی نه ته وه بیته. مافی چاره ی خۆنووسین. مافی دامه زرائی ده ولتی نه ته وه به بۆ نه و گروپه نه تئیکي و نه ته وه یانه که له ده ولتانی فره نه ته وه و ئیمپراتۆریه کان جیا ده بنه وه. مافی چاره ی خۆنووسین له هه ر دوو شه ره جیهانییه که دا ده وریکی بالای هه بوو له پڕوپاگهنده ی به ره ی موته فقین. (بۆ وینه چوارده ماده کی ویلسۆن*)

پیناسهی نیونه ته وه یی له چه مکی مافی چاره ی خۆنووسین، گرفت ساز بووه. له دوا ی شه ری جیهانی یه که م نه مافه بوو به ده سپیچکی هاندر بۆ هه لوه شان وه ی نه و ئیمپراتۆریانه ی که شکستیان هینابوو. خیرایی ده رکه وت که نه م داواکارییه بۆ تیلکشکاندن زله یزه کانی نه و سهر ده مه به جینه به لام بۆ دامه زرا نه وه ی سیسته میکی سیاسی نوێ گونجاو نییه. لایه نگرا نی مافی چاره ی خۆنووسین نه م هه قیقه ته یان له بهر چا و نه گرت، که نه ته وه بوونه وریکی تۆکه نییه که به تایبه ته هندی که مینه وه ببیته دیار ده یه کی جیهانی. نه م که مته ر خه مییه جگه له وه یکه بووه هۆی ناشارامی سیاسی له ولاتانی نویناوی هه لقولا و له ئیمپراتۆریه کانی عوسمانی و نه مسا - مه جاریستان، بنه مایه کی یاسایی نوێی هینایه کایه وه که ۲۰ سال دواتر، نازیم به دژی ولاته سهر که وتوه رکان له شه ردا به کاری هینا.

به م حاله ش، مافی چاره ی خۆنووسین وه ک بنه مایه کی یاسای نیونه ته وه یی نه چه سپا وه و نیستاش هه ر یه کلا نه کرا وه ته وه. نه م ته موژه به سهر چه مکی چاره ی خۆنووسیندا، کاریکی وایکرد وه که هه ر ولاتیکی نه ندامی نه ته وه یه کگرتوه رکان به جوړیک لیکي بداته وه و ده رفه تیکي واپه ر خسینی که هه ر قهیرانی که لا خۆیا داکیشتی. له لایه کی تریشه وه چونکا زۆربهی ولاتان هه لقولاوی راپه رین و خه باتی خه لک به دژی گروپیکی ده سلاتدار بوون و به شیوازی دیموکراتی و هه لئێژاردن، به رنه نه چن، نه م مافه نه که وینه

په‌راویزه‌وه و له گه‌ل واقیعه‌کانی دنیای سیاسه‌تی ئیم‌رۆدا ناگونجی.

داکۆکی کردن له مافی چاره‌ی خۆنوسین، له جاپنامه‌ی نه‌وته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان ببوه بنه‌مایه‌ک بۆ دژایه‌تی کردن له گه‌ل ئیم‌پریالیزمدا. به‌لام گرتنی سه‌ره‌کی شه‌م ره‌وته، له تیۆر و واقیعه‌دا، ناسینی گروپینکی نه‌ته‌وه‌یی یان یه‌که‌یه‌ک بوو که شه‌م مافه‌ی بییت، چونکا له‌م زاواوه‌دا له سه‌ر «خۆ، جه‌خت شه‌کرئ و جاپنامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کانیش که پێ له سه‌ر خودموختاری دا‌ه‌ه‌گرئ، روونی ناکاته‌وه‌ که کام گروپ توانایی و مافی خودموختاری هه‌یه.

جاپنامه‌ی سا‌نی ۱۹۶۰ی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان به‌ کۆی ۸۹ ده‌نگ، سه‌ربه‌خۆیی شوینه‌ داگیرکراوه‌کانی راگه‌یاندا. به‌لام شه‌م جاپنامه له جیاتیی شه‌وه‌یه‌که‌ بو‌ار بدات به «نه‌ته‌وه» که ده‌وله‌تیک بۆ خۆی دامه‌زرینی، مافی چاره‌ی خۆنوسینی ته‌نیا به‌ قوربانییه‌کانی ئیستیعما‌ری و لا‌ته‌ شه‌روپیه‌کان به‌خشی. شه‌گه‌رچی پێ‌ودانگینکی دیاریکراویش له ئارادا نه‌بوو تا‌کوو ده‌ری بخات که ده‌بن چ نه‌ته‌وه‌یه‌که‌ وه‌ک قوربانی ئیستیعما‌ر بنا‌س‌ریت! به‌ گشتی گروپیی نه‌ته‌وه‌یی گه‌وره و شه‌و ناوچانه‌ی که له‌باری جوگرافییه‌وه له ده‌وله‌تی ناوه‌ندی دوورن، وه‌ها مافیکیان هه‌یه. مافی چاره‌ی خۆنوسین، له هه‌مان کاتدا که بریتیه‌له‌ نازادی دامه‌زانی ده‌وله‌ت و دیاریکردنی رژیمی سیاسی، به‌ مانای زرگا‌ربوونیشه له رکیف و گوشاری ده‌ره‌کی پاش وه‌ده‌سه‌پتانی سه‌ربه‌خۆیی. مافی چاره‌ی خۆنوسین، هه‌ندئ جار به‌ مانای خودموختاری و ئۆتۆنۆمی شه‌نجومه‌ن و که‌مایه‌تی نایینی و نه‌زادی له ناو و لا‌تیک پێ‌ناسه‌ کراوه.

Law of the Soil (Jus Soil)

اصل حقوق خاک

مافی خاک

تیۆرییه‌کی یاسایی که نه‌ته‌وایه‌تی، گرێ‌دراوی خاک و شوینی له‌دایکبوونی مندا‌ل له‌ قه‌له‌مه‌روی حاکییه‌تی ده‌وله‌تیک ده‌زانی. واته‌ هه‌ر که‌سی‌ک په‌ی‌په‌روی و لا‌ت و شوینی له‌دایکبوونی خۆیه‌تی. شه‌گه‌ر بی‌توو که‌سی‌ک له‌ فه‌وکه‌ یان پاپۆر له‌دایک بی‌ت، لی‌ره‌دا چونکا به‌پێی نه‌ریتی نی‌وده‌وله‌تی پاپۆر له‌ ده‌ریای نازاد و فه‌وکه‌ له‌ ناسماندا سه‌ر به‌و و لا‌ته‌ن که‌ نالا‌که‌ی هه‌ل‌گرتووه‌ که‌ واته‌ پاپۆر یان فه‌وکه‌ له‌گۆین خاکی شه‌و ده‌وله‌ته‌ له‌ شه‌ژمار دین. بۆ نمونه، شه‌گه‌ر مندا‌لی‌ک له‌ پاپۆرینکی شه‌مریکی له‌دایک بی‌ت، به‌پێی بنه‌مای مافی خاک شه‌و مندا‌له‌ سه‌ربه‌ ده‌وله‌تی شه‌مریکا ده‌بی‌ت و ره‌گه‌زنامه‌ی شه‌مریکی وه‌رده‌گریت. شه‌م‌رۆ ژۆربه‌ی و لا‌تانی جیهان مافی خاک له‌ یاسا مه‌ده‌نییه‌کاندا له‌به‌ر چاو ده‌گرن و به‌و پێیه‌ هه‌لسووکه‌وت ده‌که‌ن.

Divine right

حق‌ الاهی

مافی خودایی

له‌ پێش سه‌ره‌له‌دانی بزافه‌ کۆمارییخواز و دیموکراسییه‌کان، به‌ ژۆری له‌ سه‌رتاسه‌ری جیهان ده‌سه‌لاتی حوکمه‌ت‌که‌ن به‌ پێی بی‌رۆکه‌ی مافی خودایی پاساو شه‌درا. به‌ پێی شه‌م مافه، سو‌لتان و پادشاکان به‌ ئیزنی خودا له‌ سه‌ر زه‌میندا فه‌رمانه‌رواییان ده‌کرد. شه‌م بی‌رۆکه‌ تا شه‌و شوینه‌ پێی درژ‌کرد که‌ پادشا و سو‌لتان به‌ سی‌به‌ری خوا له‌ قه‌له‌م بدرین. نمونه‌ی شه‌م سی‌به‌ر و گو‌ماشته‌ ئیلا‌هیانه، بریتیه‌له‌ شا‌کانی هه‌خامه‌نشی له‌

ئىران، خاقانى چين، دىۋاپوتراى ھىندىستان و ئەوروپاي سەدەكانى ناوەرەست تاكوو پيش شۇبشى
فەرەنسە. ئەمانە ھەموويان خۇيان بە سىبەرى خوا و نوينەرى ئەو لە سەر قەلە مەرەوى حوكمەتەكەيان
ناويردە كوردوۋە.

دوای سهره‌لانی یزاقه رزگار یخواز هکانی لیبرالیزم و دیموکراسیهت، ئەم جوړه رژێمانه جینی خویان دا به رژێمی دهستووری و دهسه‌لاتی راسته‌قینه گه‌رايه وه بۆ خه‌ك و ده‌وله‌تیش له به‌رامبه‌ر خه‌ك خۆی به به‌ریس ده‌زانئ.

Human Rights

حقوق بشر

مافہ کانے مروؤف

ماڻ مړو، شيوازيڪي نوييه له تيوري مافي سروسشي كه يه كه م جار جان لاك (۱۷۰۴-۱۶۲۲) فيله سوف
نينگليزي، تيشكي خسته سر و دواتر به ناوي مافي مړو له قه له م درا. مافي مړو به كوم له مافي م دهگوتري
كه نينسانه كان به حوكمي نينسان يونان - نك له بهر ياسا - نهني لتي به ره ره م بن.

یه که مین قه‌رار و بریار ی نیو نه ته وه یی بۆ داکۆکی کردن له مافی مروّڤ، بۆ پشتیوانی کردن له مافی خه‌لکانی دهره‌کی له به‌رام‌به‌ر ئازاردانی مه‌قاماتی خوڤییی بوو. به‌ درێژایی سه‌ده‌ی ۱۹ زۆریه‌ی دادگا نیو نه ته وه ییه‌کان، نیچه‌ قانونیکیان بۆ ره‌فتار کردن له گه‌ل خه‌لکانی بیگانه په‌سند کرد... له پاش شه‌ری جیهانی یه‌که‌م، زنجیره‌ په‌ماننا مه‌یه‌ک له نیوان ده‌وله‌ته ئه‌وروپیه‌یه‌کان واژۆ کرا که چهن ولاتی ئه‌وروپی به پشتیوانی کردن له که‌مینه نه ته وه یی و نایینی و نه‌ژادییه‌کانی پیمل دهرک و کوّمه‌لی نه ته وه‌کانیش به‌ سه‌ر نه‌م بریاره‌دا جاو‌دیری ده‌کرد.

ياسا نښونه ته ودييېه كان به گشتي گوي ناده نه پيوه ندي ده ولت و شارو مه نده كان ييه وه به لام نه گهر بيتو
 هم پيوه ندييه دور بي له بنه ماي ئينساني و در به عه دالته راوه ستې و ويزډاني مروقه به ژينې، نه وا ناچار
 نه بيت خوې تيه له قوت يني. يو وينه پاش سه ده ي ۱۹ بازرگاني كردن به كويله به ته واوي مه حكوم كرا و
 دواي كوشتاري به كومه لي ئه رم نيه كان به دس عوسماني، ولا تاني نه وروپي كه وتنه هول وده وليكي
 زوره وه به لام نه و شته كه داكوكي نښونه ته وديي له مافي مروقه به ربلاو كرد، جه نايه ت و كوشت و كوشتاري
 كه مينه و دانېشتو واني ولا ته داگر كرا وه كان به دس رژمي نازيه وه بو.

له کۆنفه‌پانسی سان فرانسیسکو (۱۹۴۵) که بو دهرکردنی به‌یاننامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گگرتووه‌کان ساز درابوو زۆریک له وه‌قده نوینه‌رایه‌تیه‌کان، پێداگرییان کرد که له باب‌ه‌ت مافی مرۆف و به‌یاننامه‌ی نه‌ته‌وه‌یه‌گگرتووه‌کانه‌وه، هه‌ندێ پیشنیا‌ن بکری‌ت به‌لام له به‌ر ناسته‌نگی و گرینگی باب‌ه‌ته‌که ئهم کاره نه‌کرا و ته‌نیا له‌جه‌ن شوێنی به‌یاننامه که به‌زاراوه‌ی مافی مرۆف ناما‌ژه‌ کرا.

به‌ياننامەى جيهانى مافەكانى مروّف: كۆميسيۆن، به‌ياننامەكه‌ى له مانگى ژووه‌نى ١٩٤٨ ئاماده كرد و كۆنگره‌ى گشتى له دانىشتنى ١٠ى دىسمبه‌رى ١٩٤٨ به تىكرائى دهنگ په‌سندى كرد. (٦ ئەندامى بلۆكى سۆڤهت و عەرمەستانى سەعوودى و ئەفرىقاي باشور له دهنگدان خويان ياراست) كۆنگره ئەم

به‌یادنامه‌ی وهک «په‌یمانئیکی هاوبه‌ش بۆ همه‌موو گهل و نه‌ته‌وه‌کان» راگه‌یاند و هاوکات ده‌بوا همه‌مووان «به‌فیرکردن و په‌روه‌رده بۆ ریزدانان به‌م ماف و ئازادیانه تییکۆشن و به‌هه‌نگاوانانی کاوه‌خۆ له‌ ناستی نیۆنه‌ته‌وه‌یی، ناساندن و پاراستنی له‌ سه‌رانسه‌ری جیهاندا مسۆگهر بکه‌ن».

به‌یادنامه‌که‌ جگه‌ له‌ پره‌نسیپی مافه‌ سیاسی و مه‌ده‌نییه‌ په‌سندکراوه‌کان له‌ ده‌ستوره‌ بنچینه‌یی و دیموکراتیکه‌کان، چه‌ندین مافی ئابوری و کۆمه‌لایه‌تی و که‌لتووریشی تیا گونجاوه‌. یه‌که‌مین بایه‌ت له‌م مافانه، بریتیه‌یه‌ له‌: مافی ژبان، مافی ئازادی و ئاسایشی تاک، پاراستنی تاک له‌ به‌رامبه‌ر زیندانی کردنی نایاسایی و ئاردنه‌ تاراوگه‌، مافی داکۆکی کردن له‌ دادگایه‌کی دادپه‌روه‌رانه و ئازاد و سه‌ربه‌خۆ و بێلایه‌ن، ئازادی نه‌ندیشه‌ و وێژدان و ئایین و ئازادی کۆبوونه‌وه‌ی ناشتی خوازانه‌. له‌ به‌یادنامه‌که‌دا چه‌ن مافیکی نوێ گونجاوه‌ که‌ بریتیه‌یه‌ له‌: مافی ئاسایشی کۆمه‌لایه‌تی، مافی ئیش و کار، مافی په‌روه‌رده، مافی هاوبه‌شینه‌ی له‌ ژبانی که‌لتووری کۆمه‌لگا و مافی به‌هرمه‌ندی له‌ هونه‌ر و پیشکه‌وتنی زانست و به‌ره‌مه‌کانی.

پشتیوانی له‌ مافی مرۆڤ له‌ ئه‌وروپا: داکۆکی کردن له‌ مافی مرۆڤ ته‌نیا له‌ نه‌ستۆی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان نییه‌ر ئیستا چه‌ن رێکخراوه‌ی نیۆنه‌ته‌وه‌یی ئه‌م ئه‌رکه‌ به‌ ئه‌نجام ئه‌گه‌یێن. بۆ وێنه «رێکخراوه‌ی لیبوردنی نیۆنه‌ته‌وه‌یی» یان «په‌یماننامه‌ی ئه‌وروپایی مافی مرۆڤ» سه‌ر به‌ ولاتانی ئه‌وروپای رۆژاوا. له‌ ساڵی ۱۹۵۹ «دادگای ئه‌وروپایی مافی مرۆڤ» بۆ پیاوه‌کردنی ئه‌م په‌یماننامه‌ دامه‌زرا و همه‌موو که‌سێک، بۆی هه‌یه‌ له‌ ده‌وله‌تی خۆی، داد بۆ ئه‌م دادگایه‌ به‌ریت و شکات بکات. به‌م پێیه‌ بۆ پشتیوانی راسته‌وخۆی نیۆنه‌ته‌وه‌یی له‌ مافی مرۆڤ، ئه‌م هه‌نگاوه‌ نه‌راوه‌.

ده‌قی به‌یادنامه‌ی جیهانی مافه‌کانی مرۆڤ

له‌ لایه‌ن کۆمه‌لای گشتی رێکخراوه‌ی نه‌ته‌وه‌ یه‌کگرتووه‌کان له‌ به‌راری ۱۰ی دیسه‌مه‌ری ۱۹۴۸ دا په‌سند کرا و ئه‌م رێکخراوه‌ له‌ همه‌مو ئه‌ندامان داوای کرد به‌یادنامه‌که‌ بلاو بکه‌نه‌وه‌ و به‌ تایبه‌ت بۆ شیکردنه‌وه‌ له‌ ناو قوتابخانه‌ و ئاره‌نده‌ په‌روه‌رده‌یه‌یه‌کان، کارناسانی بکریته‌. بته‌په‌تی ئه‌م به‌یادنامه‌ له‌ پیشه‌کی ده‌ستووری بنچینه‌یی ۱۷۹۱ فه‌ره‌نسه‌دا هاتوه‌. به‌یادنامه‌ که‌ بریتیه‌یه‌ له‌ یه‌ک پیشه‌کی و ۳۰ ماده‌ که‌ به‌م پێیه‌ی خواره‌وه‌یه‌:

پیشه‌کی

له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ک وێژدانی همه‌مو ئه‌ندامانی کۆمه‌لای مرۆڤ و مافی یه‌کسان و نه‌گۆپی ئه‌م جفا ته‌ به‌نه‌مای ئازادی و عه‌داله‌ت و ناشتییه‌ له‌ جیهاندا

له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ک بێناگایی و سووکایه‌تی کردن به‌ مافی مرۆڤ ئاکامێکی دێدانه‌ی وای لیکه‌وتۆته‌وه‌ که‌ وێژدانی مرۆڤی هه‌ژاندووه‌ و به‌دیاته‌تی جیهانی که‌ ته‌ییدا کۆمه‌لای مرۆڤ بۆ ده‌ربیرینی بیروپا ئازادین و دوور بن له‌ مه‌ترسی و هه‌ژاری، گه‌وره‌ترین ئاواتی مرۆڤ راگه‌یێندراوه‌

له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ک پێویسته‌ به‌ پیاوه‌کردنی یاسا له‌ مافی مرۆڤ پارێزگاری بکریته‌ تاکوو مرۆڤ وه‌ک دوا یین رێگا

چاره ناچار نه بیټ به دژى سته مکاری راپه ریت

له بهر نه وهیکه پښویه ته وای گهلانى جیهان بؤ پهره دان به پیوه ندی دؤستانه گال بدرین؛

له بهر نه وهیکه گهلانى نه توره یه کگرتو وهکان دوپاتیان کړدبؤوه که بپوایه کی قایمیان به مافه

سهره کیه کانی مروؤ و کهرامت و بایه خى تاک و یه کسانى مافى ژن و پیاو هیه و بریارى شیلگیرانه یان

داوه که به پیشکوتنى کومه لایه تی یارمه تی بگه یهن و له ژینگه یه کی نازادانه تر ژياننکی باشر به دی بینن؛

له بهر نه وهیکه دهوله تانى نه ندانم په یمانیان داوه که به هاوکارى نه توره یه کگرتو وهکان، ریزى جیهانى و

پاراستنى مافى مروؤ و نازادییه سهره کیه کان دابین بکه

سهره منجام، له بهر نه وهیکه باش له ماف و نازادیانه تی بگه ین چونکا بؤ وهفادارى بهم په یمانه

گرنگایه تییه کی زورى هیه:

کونگره ی گشتى نه م په یان نامه جیهان ییه ی مافى مروؤ وهک ناواتى هاوبه شى هه موو گهلانى نه م سهره مینه

راده گه یینى تا هه موو که س و هه موو به شیکى کومه ل ریزى بؤ دابنى و به راهنیا ن و په رورده نه م ماف و

نازادیانه پهره بدن و به هاویری نه توهی و نیونه توهی هه ل بدن بؤ ناساندن و پیاده کړدنیا ن، چ له

نیوان نه ندانم و چ له دهره وى نه نداندا.

۱

تیکرپای کومه لى مروؤ، نازاد له دایک دهن و له ناست شهره ف و ماف، پیکه وه یه کسانن. هه موویان

خاوه نى عه قل و ویزدانن و دهبى له گه ل یه کترده هه ل سوکوتى برایانه یان هه بیټ.

۲

۱- هر که سیك بوى هیه بئ هیچ جیاوازییه که به تایبته له بواری ره گهن، رهنگ، زایهن، ناین و بپوای

سیاسى یان هر ممرامیکى تر، هه روه ها نه توه و پیگه ی کومه لایه تی ودارایى و زید و خاک له ته وای نه و

ماف و نازادیانه ی له م په یان نامه دا ناویرده کراون، به هره مهنه بیټ.

۲- هه مدیسان، نابى له سهر دؤخى سیاسى و دادپه رورى و نیونه توهی و لاتیك، دهرحق به که سیك،

هیچ بیعه داله تییه که رووبدا، جا چ نه م ولاته سهر به خو بیټ یا بنده ست، چ خاوه نى دسه لاتیكى سنووردار یا

نا نازاد بیټ.

۳

هر که سیك مافى ژیان و نازادى و ناسایشى تاکه که سى هیه.

۴

نابى هیچ که س به کویله یی وه مینیت و کړین و فروشتنى کویله به هر شیوازیك بیټ، قه دهغه یه.

۵

نابى هیچ که س نه شکه نجه و نازار بدریت یان له گه لیا رهفتارىكى سته مکارانه و دژه مرو قانه و

سووکایه تی نامیز بکریټ.

۶

کهسایهتی یاسایی هه رکەس، وەك مەوقەك له هەموو شوێنك له بهرامبەر یاسا دا به رەسمییەت بناسرێت.

۷

هەموو كەس له بهرانبەر یاسادا یەكسانە و مافی ئەوەی هەیە كە یاسا به چاویك سەیری بكات و به عەدالەت له گەڵیا رەفتار بكرێت. مافی ئەوەشی هەیە كە له بهرامبەر هەر چەشنە بێعەدالەتیەك كە ئەم بڕیارە پووچەل بكاتەوه، راوەستێ و له ناستی هەر پالنهريك كە ئەم دۆخە تێك بدات، یاسا پشتگیری یەكسانی لێ بكات.

۸

له بهرامبەر ئەو كردهوانەى كە مافە سەرەكییەكانى تاك ئەخەنە مەترسییەوه - ئەو مافانەى كە دەستوورى بنچینەى یان یاسایەكى تەریقی بەخشییێت - هەر كەس مافی ئەوەی هەیە پەنا بەرێتە بەر دادگایەكى نەتەوهیى ناشتی خواز.

۹

نابێ هیچ كەس له خۆوه دەسبەسەر بكرێ و بخرێتە بەندیخانه یان تاراوگەوه.

۱۰

هەر كەس بێ هیچ فەرق و جیاوازییەك، مافی ئەوەی هەیە سكاڵا بەرێت بۆ دادگایەكى سەرپەخۆ و بێلایەن و لەوێش به شێوهیەكى ئاشكرا و دادپەروەرانه، ماف و داواكانى تاوتوێ بكرێن یان به هەر شتێك تۆمەتبار كرابێت، له سەرى بڕیار بدرێت.

۱۱

- ۱- هەر كەسێك تۆمەتى كەتێكى لێدرابێ، پێش وەخت، «بێ تاوان» له ئەژمار دێت مەگەر ئەویكە له رەوتێكى دادپەروەرانهى گشتیدا كە ئەویش ئەبێ هەموو بووارێك بۆ زامنكردى پاراستنى ئەو كەسە رەخسابێت، له بارى یاساییهوه سەرى ئاشكرا بێ و پاشان تاوانبار له قەڵەم بدرێت.
- ۲- هیچ كەس لهبەر ئەنجامدان یا نەكردنى كردهویەك كە له كاتى تێوهگلاندن بە پێنى مافی نەتەوهیى یا نێونەتەوهیى، تاوان له ئەژمار نەهاتوو، نابێ سزا بدرێت. هەروەها نابێ له سزای كاتى تێوهگلانییهوه زیاتر سزا بدرێت.

۱۲

كەس بۆى نییه سەر بگێشێتە ناو ژبانی تایبەتى و كاروبارى خێزان و شوێنى حەوانهوه یان نووسراوه كانییهوه یان ناوبانگ و شەرف و ئابرووى بكەوێتە مەترسییهوه. یاسا دەبێ له هەر كەسێك كە بەرهەرووى ئەم جۆره مەترسیانە بووبێتەوه پشتیوانى بكات.

۱۳

۱- مەركەس بۆى ھەيە لە ناو ھەر ولاتىكىدا بەئارەزووى خۆى ھاتووچۇ بكا و شويىنى نىشتەجى بوونى خۆى ھەلئىزىرى.

۲- ھەر كەس ماڭى ئۈرۈمچى ھەيە ھەر ۋىلايەت تەنھەنەت ۋىلايەت كەس خۇشى بەجىن بېيلىنى يان بىگە پىتەۋە ۋىلايەت كەس خۇشى.

31

۱- له بهرامبەر ئهشکنجه و ئازار و راواندا، ههركهسنى ماف نهوى ههيه كه پهنايهك بدوزيتهوه و پهنا بساته ولاتىكى ديكه.

۲- له کاتیکدا که راوانان له واقعیدا له سهر تاواڼیکي گشتي و ناسیاسییه یان له سهر کرداریکي دږ به ښه ما و نارمانه کانی نه ته وه به گگرتو ده کان بیت، ناکړی لهم مافه کهک وهر گیری.

10

١- هه، كه سىنك مافى ئهوهى هه به كه خاوهنى مافى شارومه ندى ولايتىك بيت.

۲. ناکړې کس له خوږه له مافې شارو مېندې خوږې یان له مافې گوږینې رهگه زنامه ی نه ته ووی بې بهش بکړت.

17

۱- ژن و پیاوی بالغ مافی ئەوەیان ههیه که بێ هیچ سنوورێکی رهگهزێ و نهتهوهیی و ئایینی و شارومهندی، پێکهوه زهماوند بکهن و خهزان پێک بهێنن. له تهواوی ژيانى هاوبهش و تهنانهت له کاتی حیابوونهوهشدا ژن و پیاو له ههموو کار و بارێکی زهماوندا مافی یهکسانیان ههیه.

۲۔ دھماکے ہندوئیں، تازادانہ و بہ رزمہندی ژن و بیاو سہر بگری۔

۲- خیزان نهستو، ننک، سروشتی و سهره کی کومه لگایه و نه بی ده ولت و کومه لگا پشتگیری لی بکن.

۱۷

۱- هه، كهس به تهناس، مان به كۆمهلهكى مافى خواهندارىيه تى ههيه.

۲. ناکرچ، به یهوه مافی خاوه‌ندارسه‌تی له کهسێک زهوت بکریت.

18

هەرکەسێک مافی ئێوەی هەیە لە نازادی ئەندێشە و وێژدان و ئایین بەهروەر بێت. ئەم مافە هەروەها نازادی گۆڕینی ئاین و مەرام و پادەربەین، پەروەردە و مەراسیمی ئاینیش دەستبەڕ ئەکات. هەرکەس دەتوانێ لەم مافانە بە شێوەی تاکەکەسی یان کۆمەڵەکی، بەهەرمەند بێت.

19

ههركهس مافی ئازادی باوه؟ و رادهبرینی ههیه و ئەمەش بریتییە لە بیروپای ئازایانە و وەرگرتنی زانیاری و فیکر و دەربرینان به هەر چه‌شنێکی مومکین بۆ رەچاوخستنی سنوورەکان.

۱- ھەركەس ماقى ئەۋەدى ھەيە كۆپ و كۆپۈنەۋەدى ئاشتى خوازانه به نازادى رىك بخت.

۲- ئابى ھىچكەس به زۆرەملى ئاچار به بەشدارى كردن له كۆپۈنەۋەيكە بىكرىت.

۲۱

۱- ھەركەس ماقى ئەۋەدى ھەيە له ئىدارەى گشتى ولتەكەيدا راستەوخو يان به ھۆى نوئەرانىك كه نازادانه ھەلبىزىرداين، بەشدارى بكات.

۲- ھەركەس ماقى ئەۋەدى ھەيە له ھەلومەرجىكى يەكساندا پلە ومەنسەبە گشتىيەكانى ولتەكەى خۆى بەدەستەۋە بگرىت.

۳- ئىرادەى گشتى، بنىات و بنەماى دەسلەلاتى ھوكمەتە. ئەم ئىرادە ئەبى له رىى ھەلبىزاردنىكى بىفەش و راست و رەوا بەرىۋە بچىت. ھەلبىزاردن ئەبى گشتى و يەكسان بىت و بە دەنگى نەينى يا بە چەشنىكى وا كه نازادى دەنگدان دەستەبەر بكات به ئەنجام بگات.

۲۲

ھەركەس ۋەك ئەندامىكى كۆمەلگا، ماقى ئاسايشى كۆمەلەيتى ھەيە و ئەتوانى له رىى ھارىكارى نەتەۋەيى و نۆنەتەۋەيى، ماقى ئابوورى و كۆمەلەيتى و كەلتورىش كه بۆ پىنگە و گەشەى نازادانەى كەسايەتى ئەو پىۋىستە، به لەبەرچاۋگرتنى پىكھات و سەرچاۋەكانى ھەر ولتەك به دەس بىنىت.

۲۳

۱- ھەركەس ماقى ھەيە كار بكات، پىشەى خۆى به ئارەزووى خۆى ھەلبىزىرئى، خوازبارى ھەلومەرجىكى دلخۆشكەر بۆ كارەكەى بىت و له كاتى بىكارىدا پىشتىگرى لى بگرىت.

۲- ھەمووان ماقى ئەۋەيان ھەيە كه به عدالەت، له بەرامبەر كارى يەكساندا موۋچە و ياداشى يەكسان ۋەرگرن.

۳- ھەركەسىك كار بكات ماقى ئەۋەدى ھەيە به رەزامەندى و ئىنسافەۋە موۋچەكەى پىبىدرئى تاكوو ژيانى خۆى و خىزانەكەى به سەرەرزى و شەرەفەۋە بەرىۋە ببات و بۆ فراژبوونى ژيانى، له كاتى پىۋىست يارمەتى بەردىت.

۲۴

ھەركەسىك ماقى ھەسانەۋە و ئاسوودەيى و گەشتوگوزارى ھەيە. ئەبى كات وساتى ئىشكرەنەكەى بەرىۋوشوئىن بىت و له كاتى پشودانىش نان پراۋ نەبىت.

۲۵

۱- ھەركەس ماقى ئەۋەدى ھەيە ئاستى ژيان و تەندروستى و بەھرەدارى خۆى و خىزانەكەى له بوارى خواردەمەنى و مال و چاۋدىرى پزىشكى و خزمەتگوزارىيە كۆمەلەيتىيەكان بباتە سەرۋە. ديسانەۋە ماقى ئەۋەدى ھەيە كه له كاتى بىكارى و نەخۆشى و پەككەۋتن و بىۋەكەۋتنەۋە و پىرى يان ھەر حالەتەكى تر كه مرقۇ خۆى دەستى تيانەبوۋىت و مەعاشەكەى له دەست بات، له ژيانىكى ئابروومەندانە بەھرەمەند بىت.

۲- دایکان و مندالان مافی ئه‌وه‌یان هه‌یه له یارمه‌تی و چاودێری تایبەت به‌هره‌وه‌ر بن. مندالان، چ ئه‌وانه‌ی که به‌شهرعی له دایک بووبیت و چ ئه‌وانه‌ش که هه‌رامزا بن، مافی ئه‌وه‌یان هه‌یه که به‌یه‌ک چاو سه‌یر بکړن.

۲۶

۱- هه‌رکەس مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه له پهره‌رده به‌هره‌مند بێت. پهره‌رده ئه‌بێ لانیکه‌م تا قو‌ناغی سه‌ره‌تایی خو‌پایی و هه‌تمی بێت. فێرکاری پیشه‌یی ئه‌بێ گشتگیر بکړی و ده‌رگا‌کانی خو‌یندنی بال‌اش بۆ هه‌مووان ناوه‌لا بێ تاکوو هه‌رکەس به‌ پنی توانستی خو‌ی لێی به‌هره‌وه‌ر بێت.

۲- پهره‌رده ئه‌بێ جو‌ری راپنج کریت که که‌سایه‌تی ئینسانی هه‌موو‌کەس ببو‌ژنێ و ریزگرتن له ماف و ئازادییه‌کانی مرو‌ف به‌پێ‌زتر بکات. پهره‌رده ئه‌بێ فاماندنی قو‌ول و لیبوردن و ریزدانان بۆ بیر و به‌روای نه‌یار و ته‌بابی نی‌ونه‌ته‌وه‌یی و ره‌گه‌زی و ئاین‌زایی و هه‌روه‌ها پهردان به‌ چالاکییه‌کانی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان، بخاته‌ گه‌ر بۆ پاراستنی ناشتی و ئاسایشه‌وه‌.

۳- دایک و باوک، له هه‌لبێژاردنی جو‌ری پهره‌رده‌ی مناله‌کانی خو‌یان به‌ نیسه‌بت که‌سانی‌تر، له پیش‌ترین و مافی له‌ پێش‌تریان هه‌یه.

۲۷

۱- هه‌رکەس مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه که له ژبانی که‌لتووری کۆمه‌لگادا به‌شدار بێت و له بواری هونه‌ری و پێشکه‌وتنی زانستی و قازانجه‌کانی به‌هره‌وه‌ر بێت.

۲- هه‌رکەس مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه له پش‌تگیری مادی و معنه‌ویی ناسه‌واره زانستی و که‌لتووری و هونه‌رییه‌کانی خو‌ی به‌هره‌مند بێت.

۲۸

هه‌رکەس بۆی هه‌یه خوازیاری چه‌سپاندنی نه‌زمیکی واییت که له باری کۆمه‌لایه‌تی و نی‌ونه‌ته‌وه‌یه‌وه، ئه‌و ماف و ئازادیانه‌ی که له‌م به‌یاننامه‌دا هاتوون، ده‌سته‌به‌ر بکړی و به‌و پێیه هه‌لسوکه‌وت بکات.

۲۹

۱- هه‌موو‌کەس له کۆمه‌لگادا ئه‌رکی له ئه‌ستۆیه تاکوو گه‌شه‌ی ئازادانه و بو‌ژانه‌وه‌ی که‌سایه‌تی بۆ ئاسان بکړیت.

۲- هه‌رکەس بۆ پیاده‌کردنی ماف و به‌هره‌مندی له ئازادییه‌کانی، ته‌نیا خو‌ی پابه‌ند به‌و سنو‌ره‌به‌ندییه یاساییه ئه‌زانیت که بۆ ناسین و پیاده‌کردنی ماف و ئازادییه‌کانی خه‌لکانی‌تر و بۆ به‌ری‌وه‌چوونی خواسته ئه‌خلاقییه‌کان و ته‌کو‌زی کۆمه‌لایه‌تی و به‌هره‌داری گشتی له کۆمه‌لگه‌یه‌کی دیموکراتیکدا قه‌اریان له سه‌ر دراوه.

۳- هیچ به‌ندیکی ئه‌م ماف و ئازادیانه، نابێ دژ به‌ ئامانج و بنه‌ماکانی کۆمه‌لی نه‌ته‌وه‌یه‌که‌گرتووه‌کان پیاده بکړیت.

۳۰

له زاراوه‌ی سیاسیدا به مانای دهست له کار کیشانه‌وه‌ی کریکاران یا کارمهندانی ده‌گانیکی ئابووری یا ئیداری یا خزمه‌تگوزارییه بۆ وەرگرتنی مووچه یان داوای زیادکردنی. مانگرتن له دوا‌ی شو‌پشی پیشه‌سازییه سه‌ری هه‌لدا و چینی کریکار که لهو شو‌پشه‌دا له دایک بوو، بۆ گه‌یشتن به مافه‌کانی خۆی له به‌رامبه‌ر کاربه‌ده‌ستاندا ئەم بزوتنه‌وه‌ی ریکخست و له‌م ریک‌گاره مافه‌کانی خۆی ده‌سته‌به‌ر ئەکرد.

له سه‌ره‌تا دا ده‌ولت و خاوه‌ن کاره‌کان، به شیوازی جۆراوجۆر و ته‌نانه‌ت به یارمه‌تی هیزی پۆلیسه‌وه مانگرتنه‌کانیان تیک نه‌شکاند و سه‌رده‌سته‌ی مانگه‌ره‌کانیش غه‌لتانی خوین ده‌کران به‌لام له میانه‌ی سه‌ده‌ی ۱۹ به‌ملاوه به پینی خه‌باتی له‌پسان نه‌هاتووی کریکاران، هیدی هیدی مانگرتن رواله‌تیک‌ی یاسایی به‌خۆه گرت و کارمهندان و خویندکاران و... تاد گرت‌هوه. ئینجا له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی بیسته‌مه‌وه حیزب و ریک‌خواه سیاسییه‌کان له مانگرتن بۆ گه‌یشتن به ئامانجی سیاسی که‌لکیان وەرگرت. لایه‌نگرانی سه‌ندیکالیزم* و ئانارشیزم*، مانگرتنیان وه‌ک دارده‌سته‌یک بۆ روخاندنی ده‌ولت به کار هینا. له مانگرتنی گشتیدا کریکاران و فه‌رمانبه‌رانی ته‌واوی ده‌زگا ئابووری و پیشه‌سازی و خزمه‌تگوزارییه‌کانی ولاتیک، بۆ گه‌یشتن به ئامانجی سیاسی یان پیشه‌یی خۆیان، ده‌ست له کار نه‌کیشنه‌وه. له رۆژه‌ دیکتاتۆرییه‌کان به پینی قانون مانگرتن پاوان و قه‌ده‌غه‌یه.

له‌م ده‌ور و چاخه‌دا چونکا زۆر سه‌رنج ئه‌دریته‌ کۆمه‌ل و کیشه ئابوورییه‌کانیش ره‌هه‌ندیکی سیاسی له‌خۆ نه‌گرن، جیا کردنه‌وه‌ی مانگرتنی پیشه‌یی له گه‌ل مانگرتنیک که ئاکامی سیاسی به دواوه‌ بییت، زۆر دژوار بۆته‌وه.

Manifest

مانیفست

مانیفست

مانیفست له ریشه‌ی لاتینی manifestus به واتای راگه‌یاندراو وەرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه‌له راگه‌یاندراوێک که له لایه‌ن کۆمه‌له، گروپ یان ریک‌خواهیه‌ک بۆ ده‌ربیرینی بیروبه‌روی سیاسی خۆیان بلۆ ده‌بیته‌وه. راگه‌یاندراوی سه‌رۆکی ولاتان یا کاربه‌ده‌ستانی بالۆ له پێوه‌ند له گه‌ل رووداوی گه‌وره‌ی سیاسی ولاتیک یاخود له ئاستی نێوده‌وله‌تیش به مانیفست له قه‌له‌م دراوه. یه‌که‌مین به‌رنامه‌ی کۆمۆنیسته‌کان که له لایه‌ن مارکس و ئه‌نگه‌لس له سا‌لی ۱۸۴۸ بلۆ کرایه‌وه، به مانیفستی حیزبی کۆمۆنیست ناوبانگی ده‌رکرد.

Humanism

انسان باوری

مرو‌ف دۆستی/مرو‌ف‌گه‌راییی

مرو‌ف دۆستی یا هیومانیزم له وشه‌ی Human به واتای مرو‌ف وەرگیراوه. ئەم زاراوه له زانسته مرو‌یه‌یه‌کاندا مانای جۆراوجۆری هیه‌ به‌لام به گشتی بریتییه له کۆمه‌لی تییۆری که ریز بۆ مرو‌ف و خه‌سه‌له‌ته ئینسانیه‌یه‌کانی داده‌نی و هه‌ز به‌ گورران و به‌خته‌وه‌ی مرو‌ف ده‌کات. هه‌روه‌ها بریتییه‌له فه‌لسه‌فه و رێبازی مرو‌فایه‌تی که ژبانی ئاده‌میزاد له‌م جیهانه‌دا به گرنه‌گتر ده‌زانێ له لیکۆلینه‌وه‌ی ئاین و شتی مانایی و نه‌بینه‌راو. به پینی ئەم رێبازه په‌روه‌رده شتیکی زور گرنگه بۆ گه‌شه‌سه‌ندن و پینگه‌یشتنی توانسته‌کانی مرو‌ف.

لە مېژوۋى شارستانىيەتتى رۇژئاۋادا مۇۋەپپەقىيەتلىك دەخاتەۋە بىر كە بوو بە بىنەمايەك بۇ رىنسانس و بوۋژانەۋە زانست و كولتور و ھونەر و چىن كىردى گىروگرافىيە كۆمەلەيتى و سياسىيەكان، دور لە پەرۋەردە و دەسلەتلى پاپا ئاينىيەكان. ئەم بزاۋتە كولتورىيە ئورۇپا بە ھۆى ئاشنا بوون لە گەل كولتورى كەوناراي يۇنان و رۇما ھاتە ئارۋە تاكور لە بەرامبەر تارىكىستانى فەرھەنگى سەدەكانى ناۋەرەست، كولتورىكى نوۋى بەرھەم بىنىت. دروشمى مۇۋە دۇستى لەسەر ئەم قەسەى پىروتاگوراس بەندە كە دەيگوت مۇۋە پىۋىدەنگى ھەموو شتىكە. بەم پىنە مۇۋە خستە جىنى خواۋەند و كلىسە و مەسىح و تاك گەرىتتى و بىرەۋى دا بە خۇپەرستى ئاۋەزمەندى و لەبرى باۋەر بە مانەۋى رۇح و بەلىنى بەھەشت، خۇش بىنى بەم جىھانەى بەرجەستە كىردەۋ. ئايدىۋولۇزىاي مۇۋە دۇستى دوو قوتابخانەى لى كەوتۇتەۋە: يەكەم، لىراليزم* كە بالانۇنى عەقلىكى شارستانى بە تايبەت چىنى رۇشنىر بوو كە لەگەل كۆت و بەندە كۆمەلەيتىيەكاندا دژايەتتى دەكرد و دواترەك ئايدىۋولۇزىاي كۆمەلگەى سەرمايەدارى مەژمۇنى* پەيدا كىرد. دوۋەم، سۇشپاليزم كە خەۋنى بە چاكسازى و باشتر كىردى بارى گۈزەرانى چىنى ھەژارەۋە دەيىنى. نوۋنەرانى مۇۋە دۇستى لە ئورۇپا برىتىن لە: دانته، دافىنچى، مەيكل ئانژ، گالىلە، دىكارى، لۇتر، شىكسپىر، نيۇتۇن، سىرقاتىس، كۇپرەنك، ئەراسمۇس و بۇكاچىف.

مۇۋەنسانىيە سياسى انسان شناسى سياسى political anthropology

ئەم لە زانستىيە ئاۋىتەيەكە لە زانستى مۇۋەنسانى كەلتورى و زانستى سياسەت كە سەروكارى لە گەل ھەندى لە قولتۇرىن كىشە سياسىيەكانى كۆمەلگە سەرەتايىيەكاندا بوۋە.

لە روانگەى زۇرەى مۇۋەنسانى سياسىيەۋە، ھەموو بەستىنەكانى ژيان كەمتاكورتىك خەسلەتلىكى سياسىيان ھەيە و ژيانى كۆمەلەيتى تىكرا پىكىتەيكە لە سىكوچكەى مەملەتن، دەسلەت و سولتە. يەكەمىن ئاسەۋارى مۇۋەنسانى سياسى كىتەبى فرىدرىش ئىنگىلس بوو لە ژۇر سەردىپرى سەرچاۋەى خىزان، خاۋەندارىتى تايبەت و دەۋلەت (۱۸۴۴).

لەم سەردەمەدا مۇتالا كىردى پىۋەندىيەكانى دەسلەت لە ناخى ستراكورى خىزان، غەشىرە، نەتەۋە و زايەندە(سىكس) بە تايبەت لە ۋلاتانى بەرە پىشكەۋتن، بۆتە بابەتلىك بۇ مۇۋەنسانى سياسى. مەملەتن و مەشتۇمرى سياسى لەم ۋلاتانەدا زۇرتەر لەسەر ئەم مەسلەنەيە و بە تايبەت باسكردن لە دواھاتى سياسى ئەتلىكى و كىشەمەكىشى نەتەۋەيى كەوتۇتە بەر سەرنجى مۇۋەنسانى سياسى. جىياۋز لەم باسە تازانە، بابەتى كلاسكىكى مۇۋەنسانى سياسى ئىستاش ھەر شىۋازە سياسىيەكانى پىش دروسبىۋونى دەۋلەتە. يەكەمىن شىۋازى رىكخراۋەيى ژيانى سياسى لە قەۋەرى ھۆزەكان سەرى ھەلدا كە ستراكورى دەسلەت لە ناۋاندا لە سەر پىۋەندى خەمايەتى سازدراۋو. چەن ھۆكارىك بوۋنە ھۆى گۆپىنى ئەم شىۋازە سياسىيانە بەرە دەۋلەتى رىكخراۋەيى كە برىتىن لە: بەرۋاۋان كىردى جۇگرافىيە دەسلەتلى ھۆزەكان و سەركەۋىتىيان،

زیادبوونی به‌ره‌می کشتوکال، زۆربوونی حەشیمەت، پەرەسەندنی بیعەدالەتی کۆمەڵایەتی، پەرەسەندنی بازرگانی و گەورەبوونی شارەکان.

مۆقناسیی سیاسی، بۆ مۆق وەك ئینسانێکی سیاسی ئەپوانی و تایبەتمەندییە هاوبەشەکانی هەموو رێکخواوە سیاسییەکان لەباری مێژوویی و جوگرافییه‌وه پێناسە دەکات. ئەم واتایە لە کتێبی سیاسەتی ئەره‌ستۆ که لە بنه‌رتدا مۆق بە بوونه‌هرێکی سیاسی ئەزانیت، به‌رچاو ئەکەوێت.

New Man

انسان نو

مۆقی نو

ئەم زاراوە لە دەیه‌ی ۱۹۲۰ رەواجی پەیا کردووە و لە زاراوەی سیاسی چەپدا بە واتای ئالوگۆپی ماھییەتی مۆق و گۆرانی بەرەو بوونه‌هرێکی نوێ، بەدەر لە هەرچەشنە فیز و دەمارێک، پیش راگەشتن بە خۆی و خێزانەکە، وەفاداری بە خەڵک بە ئەرکی سەرشارنی دەزانی. ئەم جۆرە مۆقە، خاوەنی بیروپرایەکی نوێیە و شیوازی رابردووی خستۆتە لاوه. تایبەتمەندی گرنگی ئەم مۆقە، سەرچ دانە بە داھاتوو لەبری رابردوو، ئینسانێکی بە تەکوزە و وردەبینە، بپوای بە پلاندانان و رێکخستنی کارەکانە، باوەری بە زالبوونی مۆقە بە دەورووبەریا، بپوای بە پیاوەکردنی عەدالەت و یەکسانی و زانست و تەکنۆلۆژییە.

Mossad

موساد

موساد

موساد زاراوەیەکی عیبریە که بە واتای دەزگایە و سەردێرەکە ی بریتییه‌ له:

Ha Mossad le Modein ve Tafkaidim meyuhadim بە واتای دەزگای هەوالگری و راسپاردنە

تایبەتەکانە.

موساد، ناوی رێکخراوی هەوالگری و ئاسایشی ئیسراییلە که لە ساڵی ۱۹۵۲ دامەزراوە و ئیستا بە یەکیەک لە رێکخواوە سیخوپییه‌ به‌ناوبانگەکانی جیهان دادەنرێت. ئەم رێکخواوە تۆپێکی گەورە و بەرفراوانی هەوالگری لە سەرئەسەری جیهان و بە تایبەت لە رۆژھەڵاتی ناوەراست و ولاتانی ئەفریقاییدا بلۆک کردۆتەوه و لە ولاتانی ئەوروپی و ئەمریکا شدا بە‌ئوای هەر چالاکییەک دەکەوێت که بە‌دژی ئیسراییل بێت و پووجە‌لی دەکاتەوه. موساد لە گە‌ل رێکخراوی هەوالگری ئەمریکا(سیا)* هاوکارییەکی نزیک هەیە و دزە ی کردۆتە ناو گە‌لیک رێکخواوەی هەوالگری دیکەش لە جیهاندا.

Dialectical Materialism

ماتریالیسم دیالکتیک

مەتریالیزمی دایەلیکتیک

تئۆرییەکی فەلسەفی دەربارە ی میتافیزیک که لە لایەن فەردینک ئەنگەلس — بۆ جەخت کردن لەسەر بۆچوونەکانی مارکس لەم بارەوه — لە کتێبی ئانتی دورینگ (۱۸۷۸) و دایەلیکتیکی سروشت (۱۹۲۵) ئاراستە کراوه. (هەلبەت ئەم زاراوه یەکەم جار لە لایەن پۆلخانۆف بە‌کار براوه). ئەم فەلسەفە، پاش ئەوه‌ی کلک و گۆینی کرا، بوو بە فەلسەفە ی رەسمی حیزبە کۆمۆنیستەکان و «مەتریالیزمی مێژوویی»* کەمەل کرد.

مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیکی، ته‌ن‌ها ماده به راست و گرنگ ده‌زانی و به بناغ‌ه‌ی گ‌ه‌ردوون دایه‌دنیت. ئەم فەلسەفە، سەرچاوه‌ی هه‌موو نیشانه و به‌ره‌مه‌کانی ژیان به مادی له‌قه‌لەم ئەدا و هه‌موو گۆڤرانکاریه‌کان به ماده پیه‌وه‌ست ده‌کات که ئەم گۆڤرانکاریانه‌ش به پێی کۆمه‌لێک یاسای تایبەت که پێی ده‌گوت‌رێ «دایه‌لیکتیک»، روو ئەده‌ن. دایه‌لیکتیک* هه‌م شیوازی گۆڤرینی واقیعه‌کانه و هه‌میش شیوه‌ی دۆزینه‌وه‌ی «یاسا‌کانی جووله‌»ی ئەو واقیعه‌نه‌یه. ئەم قوتابخانه پێی وایه که پره‌نسیپه‌کانی مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیک له‌گه‌ل هه‌موو له‌ زانستیه‌کاندا ده‌خوینت‌ه‌وه.

مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیک، ماده له ئاوه‌زی مرو‌فه به گرنگ‌تر ده‌زانی و ئاوه‌ز به ره‌نگدان‌ه‌وه‌ی جیهانی ماده له می‌شکی مرو‌فه له‌ قه‌لەم ئەدات و هه‌موو شتێک یان دیاردیه‌که به ده‌ره‌نجامی جووله‌ی جه‌وه‌ری ماده شرو‌قه ئەکات.

مارکس، دایه‌لیکتیکی ته‌ن‌ها له هه‌مبه‌ر دیارده‌کان و کۆمه‌لگا ده‌به‌سته‌وه به‌لام ئەنگ‌س، رووبه‌ری ئەم فەلسەفە‌ی به‌ره‌و سروشت به‌ره‌وه‌وان کرد و له ژێر کاریگه‌ری بیروپرا‌کانی هینگ‌ل، پێی وابوو که جیهان (سروشت و ئەندیشه و می‌ژوو) ده‌کونه ژێر باری سێ یاسا: ١) یاسای هه‌لگه‌پرا‌نه‌وه‌ی چه‌ندایه‌تی (کمیت) به چۆنایه‌تی (کیفیت). ٢) یاسای ئالۆزی دژه‌کان (اضداد)، به پێی ئەم یاسایه جووله، ده‌ره‌نجامی دژایه‌تی نێوان ره‌گه‌زه هاودژه‌کانی ناو سروشت و کۆمه‌لگا و می‌ژوو. له کۆمه‌لگای چینه‌ایه‌تیدا له‌به‌ر ئەوه‌ی چینه‌کان دژی یه‌ک‌تر، ململانێی چینه‌ایه‌تی ده‌بیته مه‌رجێک بۆ فرا‌ژووتنی کۆمه‌لگا. ٣) یاسای ره‌تکرده‌وه‌ی ره‌ت‌کراو.

زۆریه‌ی زانایانی مارکسی که ته‌ن‌ها مارکس به سەرچاوه ده‌زانن و بۆ ئەنگ‌س و لینین بایه‌خیک‌ی ئەوتۆ قایل نین، به مه‌ترالیلیزمی دایه‌لیکتیک‌یش – وه‌ک میتۆدیک‌ی فەلسەفی – به‌هایه‌کی ئەوتۆ ناده‌ن، به چه‌شنێک له‌م دوا‌ییانه‌دا حیزبه کۆمونیستیه‌کانی فره‌نسا و ئیتالیا، ئەم رێباز‌ه‌یان له‌گو‌ین فەلسەفە‌ی ره‌سمی حیزبه‌که‌ی خو‌یان خسته لاره.

مه‌ترالیلیزمی کولتووری ماته‌ریالیسم فره‌نگی Cultural Materialism

رێبازیک‌ی ره‌خنه‌گرانه‌یه که له کۆتایی هه‌فتاکان و هه‌شتاکان له بریتانیا هاته ئاراوه به‌لام ده‌رخستنی لایه‌نه‌کانی، له‌گو‌ین چه‌مکی تیوری کاریکی دژواره. ئەم زاراوه له‌ به‌ستینی مه‌ترالیلیزمدا شرو‌قه ده‌کریت چوون‌کا پێی وایه داموده‌زگا و ده‌سکرد و کرد‌ه‌وه کولتوورییه‌کان، له چه‌ند ره‌ه‌ه‌ندی‌که‌وه له لایه‌ن پرۆسه مادییه‌کان دیاری ده‌کرین و کولتوور به کرداریک‌ی مادی له‌قه‌لەم ئەدات.

مه‌ترالیلیزمی کولتووری، یه‌که‌مه‌جار له لایه‌ن رایمۆند ویلیامز (١٩٨٨ – ١٩٢١) رو‌شنی‌هر و ره‌خنه‌گری کولتووری به‌ریتانی، وه‌ک میتۆدیک‌ی تایبه‌تی خۆی و زاراوه‌یه‌کی ره‌خنه‌گرانه ئاراسته کرا. مه‌ترالیلیزمی کولتووری باوه‌ری وایه که هه‌ر تیورییه‌کی کولتووری (نه‌ک به ته‌نیا تیوری کولتووری مارکسی)، که قایل به جیاوازی نێوان «هونه‌ر» و «کۆمه‌لگا» یان «ئه‌ده‌ب» و «پیشینه‌ی کۆمه‌لایه‌تی» بێت، باوه‌ری به ته‌وه‌ری‌بوونی کولتوور نییه له کۆمه‌لگادا (واته شیوازی به‌ره‌مه‌هێنان، ش‌ک‌ل و داموده‌زگا و چۆنیه‌تی به‌کارهێنان). له‌م

روانگه‌وه نابین هیچکات، بۆ فۆرمه کولتوریه‌کان وهک ده‌قیکی ناوازه بېروانین به‌لکوه ده‌بین له قه‌باره‌ی پیوه‌ندی و پرۆسه میژوویی و مادییه‌کاندا سه‌یریان بکړیت.

مه‌تریالیزمی میژوویی ماتریالیسم تاریخی Historical Materialism

مه‌تریالیزمی میژوویی پاژیکي گرنگی فله‌سه‌فه‌ی «مه‌تریالیزمی دایه‌لیکتیک»* له ئەژماردیت که له سه‌ر به‌نهای تیۆری مارکس ده‌رباره‌ی میژو و بنیات نراوه. مارکس ئەم تیۆرییه‌ی به‌ کورتی له پېشه‌کی کتیبه‌ ناو‌داده‌ک‌ه‌ی خۆی به‌ ناوی «تۆزین‌ه‌وه‌ی ئابووری سیاسی» (۱۸۵۹) هینایه‌ ناراوه. ئەو ده‌نوس‌ئ: «له به‌ره‌مه‌ینانی بیداویسته‌ی کۆمه‌لایه‌تیه‌کانی ژياندا، له‌ نیوان ئینسانه‌کان پیوه‌ندییه‌کی دیاریکراو دیته‌ کایه‌وه‌ که له‌ ویست و ئیراده‌ی ئەوان به‌ده‌ره‌، ئەمه‌ش هه‌مان پیوه‌ندی به‌ره‌مه‌ینانه‌ که گرێ‌دراوی گه‌شه‌ و فراژوتنی هیزه‌ به‌ره‌مه‌ینه‌ره‌کانه‌. سه‌رجه‌می ئەم پیوه‌ندیانه‌ ژێرخانی کۆمه‌لگا پیک‌دین که سه‌رخانی سیاسی و دادوه‌ری و فیکری (نایدیۆلۆجیکي) له‌سه‌ر ئەو ژێرخانه‌ داده‌مه‌زیت. شیوازی به‌ره‌مه‌ینان له‌ ژيانی مادی دا چاره‌نوو‌سی تایبه‌ت‌ه‌ندیه‌ کۆمه‌لایه‌تی و سیاسیه‌کان و ره‌وتی معنه‌وی ژيان دیاری ده‌کات. لی‌ره‌دا وشیاریی مرۆ، چۆنییه‌تی ژيان و گوزه‌رانی دیاری ناکات به‌لکوه‌ به‌ پېچه‌وانه‌وه‌، شیوازی گوزه‌رانی کۆمه‌لایه‌تی، ناستی وشیاریی ئەو دیاری ده‌کات... که شیوازی به‌ره‌مه‌ینان ده‌گۆڤیت، سیمای جیاوازییه‌ کۆمه‌لایه‌تی و دابه‌شکارییه‌ چینایه‌تییه‌کانیش، به‌ هه‌وای ئەم گۆڤانه‌ تووشی وه‌رچه‌رخان ده‌ییت. ئەم گۆڤانکاریانه‌ به‌ شیواژیکي دایه‌لیکتیکي و به‌ ده‌رکه‌وتنی دژایه‌تییه‌کانی هه‌ناوی واقیعه‌ کۆمه‌لایه‌تییه‌کان روونه‌دن که ناکامه‌ک‌ه‌شی ململانی چینایه‌تییه‌...»

به‌ پیتی تیۆری مه‌تریالیزمی میژوویی، سه‌رچاوه‌ی ره‌وتی فراژوتنی میژوویی کۆمه‌لگای ئینسانی ده‌گه‌ریت‌ه‌وه‌ بۆ جووله‌ و گۆڤانی دژبه‌ره‌ سه‌ره‌کیه‌کانی کۆمه‌لگا. دژایه‌تی نیوان چینه‌کانی کۆمه‌لگا، وزه‌یه‌کی پالنه‌ره‌ بۆ ره‌وتی فراژوتنی ئەو کۆمه‌لگایه‌. له‌ روانگه‌ی ئەم قوتابخانه‌وه‌ جفاک و ره‌شه‌گه‌ل میژوو ده‌خولقینن نه‌ک پالنه‌وانان. ئەگه‌رچی ده‌وری رێبه‌رانی شوپ‌شگێڤ له‌ میژوودا ره‌ت ناکاته‌وه‌.

مه‌ک کارتیسم مک کارتیسم Mc-Carthyism

ئەم زاراوه‌ ده‌گه‌ریت‌ه‌وه‌ بۆ جۆڤ مه‌ک کارتی (۱۹۵۷-۱۹۰۹) سیناتۆری ئەمریکایی که له‌ سالی ۱۹۴۶ خۆی بۆ ویلايه‌تی ویسکانسین پا‌لاوتیوو. مه‌ک کارتی نوینه‌ری ئەندیشه‌ی توندپه‌وانه‌ی ئەمریکایی بوو به‌دژی لیبراله‌کانی ئەم و‌لاته‌ و هه‌ندئ له‌ کاربه‌ده‌ستانی وه‌زاره‌تی ده‌ره‌وه‌ی به‌ لایه‌نگری له‌ کۆمۆنیزم تۆمه‌تبار کرد و ژماره‌یه‌ک نووسه‌ر و رووناک‌بیریشی هه‌ر به‌م تۆمه‌ت‌ه‌وه‌ کیشایه‌ ژێر لیبرسینه‌وه‌ و گوشار. قوناغی گه‌شه‌ی مه‌ک کارتیسم، سه‌رده‌می شه‌ری سارد بوو که به‌ «شه‌ری پیروژ» به‌دژی کۆمۆنیزم ناوی ده‌رکرد.

میتروپول

متروپل

Metropole

میتروپول له وشه یونانی Mteer به واتای دایک و Polis به واتای شار پیکهاتووه. ئەم زاراو به شارێک دەلێن که ناوهندی چالاکیهکی تایبەت بێت و ههروهها به شارێک دهگوترێ که بنکهی ئوسقۆق گهورهی تیدا ههلهکوتبێ. له زاراهوی زانسته کۆمه‌لایه‌تییه‌کاندا میتروپول بهو شارانه دهگوترێ که ریزه‌ی حه‌شیمه‌ته‌که‌ی له ۷ ملوین کهس زیاتر بێت.

له زاراهوی سیاسیدا میتروپول به ولاتیکی کۆلۆنیالیست دهگوترێ که خاوه‌نی چه‌ند ولاتیکی ژێرده‌سته بێت. ده‌سه‌لاتی ئەم ولاته به‌هۆی ئەو تواناییه مالی و پیشه‌سازی و قازانچه زۆریه که له چه‌وساندنه‌وه‌ی ئەو ولاته کۆلۆنییه‌ بده‌ستی هیناوه.

میتود

روش / اسلوب

Method

بریتییه له شیوازی مه‌ریفه و لیکۆلینه‌وه و پراکتیکی ئینسانی بۆ راهاتن به‌بابه‌تیکی دیاریکراو یان گه‌یشتن به‌ئامانجیکی تایبەت. شیواز یان میتود، پرۆسه‌یه‌کی وردبێناوه و مووقه‌لاشه‌ بۆ گه‌یشتن به‌زانست یان ده‌سه‌لات.

میگه‌لی ئینسانی

گله انسانی

Human Herd

کۆمه‌لیکی ئینسانی که وه‌ک ناژه‌ل، بێ را‌مان و بیرکردنه‌وه، کوێرکۆئرا‌نه شوێن رێبه‌ره‌کانیان ده‌که‌ون و هاوشیوه‌ی ره‌فتاری ئەوان هه‌لسوکه‌وت ده‌که‌ن.

میلیتاریزم/سوپا په‌رستی

نظامیگری / میلیتاریزم

militarism

میلیتاریزم، چوار شیواز له‌خۆ ده‌گرێ: شه‌په‌نگیزی، زالبوونی هیزه‌چه‌که‌داره‌کان به‌سه‌ر ده‌وله‌ت، ستایشی سوپا و به‌هه‌روه‌ز کردن بۆ گه‌یشتن به‌ئامانجی چه‌که‌اری. کاتێک ئەم چوار شیوازه به‌تیکرا بێته‌ کایه‌وه‌(وه‌ک ژاپۆن له‌سه‌رده‌می هیدکی تۆجۆ ۱۹۴۰-۱۹۴۵) میلیتاریزم به‌ته‌واوی پاوه‌جێ ده‌بێت. کاتیکیش دوو یا سێ شیواز بێته‌ کایه‌وه، حا‌له‌تیکی ریزه‌یی‌یه.

میلیتاریزم، مانای زۆری لێبۆته‌وه. هه‌ندێ جار به‌ واتای شه‌په‌نگیزی یان سیاسه‌تی پاوا‌خ‌وا‌زانه‌ له‌ ئاست ده‌روه‌ه و ئاماده‌بوون بۆ به‌پراکردنی شه‌ر به‌کار هاتووه. له‌ شوێنی دیکه‌دا به‌ واتای سه‌روه‌ری سوپا به‌سه‌ر داموده‌زگای ده‌وله‌ته. له‌ که‌شیکێ وادا بۆ ئەوه‌ی داموده‌زگایه‌کی ده‌وله‌تی به‌ میلیتاریزم ناو ده‌رکا، ئەبێ به‌ستینی ده‌سه‌لاتی چه‌که‌اری و مه‌ده‌نی به‌ وردی لێک جودا بکریته‌وه و ده‌سه‌لاتی چه‌که‌اری به‌ سه‌ر ده‌زگا ئیداری و سیاسیه‌کاندا ژال بێت. یه‌که‌مین نیشانه‌کانی جیاوازی ئەم دوو به‌ستینه‌ له‌ رژیمی پادشایی ئێران له‌ سه‌ده‌ی پینجه‌می پێش زاین به‌دیها‌ت.

پێ‌دوانگی سه‌ره‌کی بۆ ده‌رکه‌وتنی ده‌سه‌لاتی هیزه‌ چه‌که‌داره‌کان له‌ ده‌وله‌تدا راده‌ی به‌هه‌رده‌ری

سەربازەكانە لە دەزگای سىياسى ئەو ولاتەدا. نمونەيەكى تر لەم جۆرە حوكمەتە، ئىمپراتورىيەتى رومايە لە سەروپەندى كۆتايى ھاتنىدا.

دەسەلاتى ھىزى چەكدار بە سەر دامودەزگای حوكمەتدا ھەميشە بە واتای بە كارھىنانى سىياسەتى شەپخوازە نىيە لە ئاست ولاتى دىكەدا. بۆ وىنە ژاپۆنى سەردەمى توكوگاوا و دىكتاتورىيەكانى ئەمەرىكاي لاتىن. مانايەكى ترى ميليتارىزم كۆتەرۆل كردنى ژيان و كۆمەلگايە لە لاين ھىزە چەكدارەكانەو. بەم ھەژمۆنىيە كە بە ھەزى چەكدارەكان كۆمەلگا رێك ئەخات، دەگوترى كۆمەلگای «مىلىتارىزە». جارى واش ھەيە لە دۇخىكى جەنگىدا تەواوى دامودەزگا كۆمەلایەتەكان دەكەونە خزمەت ھىزە چەكدارەكانەو، بۆ وىنە ولاتى بەرىتانيا لە شەرى دووھەمى جىھانىدا.

ن

ناتۆ: بېوانە رېڭخراوۋى پەيمانى ئاتلانتىكى باكوورى.

Nazism

نازىسم

نازىسم

زاراۋى نازىسم، لە وشەى نازى Nazi ۋەرگىراۋە كە ئىۋىش كورتىراۋى دەستەۋازەى «ھىزى ناسىۋئال سۇشاللىستى گىنكارانى ئەلمانىا Deutsche Arbeiter Partei Nationalsozialistische» يە. ئەم ھىزى پاش جەنگى جىھانى يەكەم لە سالى ۱۹۱۹ لە شارى مۇنىخ بىنات نرا ۋ لە ميانەى سالەكانى ۱۹۲۲ تا ۱۹۴۵ بەسەر ئەلمانىادا ھوكمەتى كىرد. زاراۋى نازىسم ئەغلەب بۇ تىۋرى ۋ شىۋازى ھوكمەتى ئەلمانىا لە سەردەمى ئادۆلف ھىتلەر (۱۸۸۹-۱۹۴۵) بەكار دەبرى ۋ ھەندى جارىش لە گەل فاشىزم* ۋ تىۋرىيە ھاۋشۋەكان لە ۋلاتانى دىكەى جىھاندا بە يەك مانا لىكدرارەتەۋە. فەلسەفەى سىياسى نازىسم، ئاۋىتەيكە لە فاشىزمى ئىتالىا، يىروپىۋاى ناسىۋئاللىستى كۆنى ئەلمانىا ۋ تىۋرى رەگەزىرستانەى بالادەستى رەگەزى ژىرمەن ۋ مەزىنەى سۋپاى پېرس. ئەم بزاۋتە، لەدۋى دامەزاندنى ئەلمانىايەكى بەھىزى خاۋەن سۋپايەكى مەزىن بوۋە كە دەھەۋىست پەرەدات بە سنوۋرەكانى خۆى ۋ يەكەيتىيەك لە نىۋان ھەمو ۋلاتانى ئەلمانى زمان ساز بكات. شىۋازى ئەم ھوكمەتە، دىكتاتورى ۋ تۆتالىتارىزم بوۋە ۋ لە پىۋپاگەندە ۋ زەبروزەنگ كەلكى زۆرى ۋەرگرتەۋە. نازىيەكان باۋەپىان بە بالادەستى رەگەزى جىرمەن ھەبو لە سەرانسەرى جىھاندا ۋ لەو بىۋايدا بوون كە رۇژىك دادىت ئەلمانىا بەسەر ھەمو جىھاندا فەرمانرەۋايەتى بكات.

ھىزى نازى لە كاتى دامەزانددا بەرنامەكەى خۆى كە لە ۲۵ مادە پىكھاتىۋو راگەياند كە ھەندى لەو خالانە برىتىن لە:

- ۱- ئىمە خاۋازىارى يەكگرتنى ھەمو گەلى ئەلمانىايىن بە مەبەستى دامەزاندنى ئەلمانىايەكى گەرە لە سەر بىنەماى مافى خودمۇختارى گەلان.
- ۲- ھىچكەس، جگە لە نەتەۋى ئەلمانىا، واتە ئەۋانەى كە خويىنى ئەلمانى لە دىمارەكانىان دەرۋىشنى، ھاۋۋلاتى ئەم ۋلاتە لە ئەژمار نايەت، كەۋاتە يەك جۋولەكەش بۇى نىيە خۆى بە ئەلمانى بزانىت.
- ۳- لەمەدوۋا پەنابردنى خەلكى ۋلاتانى دىكە، جگە لە ئەلمانىيەكان بۇ ئەم ۋلاتە قەدەغەيە ۋ دەبى بەرى پىن بگىرىت. داۋاش دەكەين ھەرچى خەلكى بىيانى كە لە ۱۹۱۴/۷/۲ بەملاۋە ھاتوۋنەتە ناۋ خاكى ئەم ۋلاتە، دەسبەجىن دەرگىزىن.
- ۴- ئىمە خاۋازىارى پاۋەجىكردنى سىستەمىكى ياساى ئەلمانى ۋ پوۋچەل كىردنەۋى ياساكانى ھاۋپىۋەند بە رۇما ۋ ئايىنى كاسۋلىكىن.

۵- حزب له مهسیحیهتی راسته قینه لایهنگری دهکات. حزب و نهتهوهی ئهلمان له گهل جهوههري ماتریالیستی جوولهکاندا بهشپر دیت.

حیزی نازی به پی هندیك لهو خالانه، گهلیك بهلینی دئوخشکهری به خهلك دا و گوتی ههموو بواره گرنگ و نهتهوهیهکان بههیز دهکرین و بواری کومه لایهتیش له بهرچاو دهگیریت بهلام پاش ئهوهی که گهیشته دهسهلات هیچ یهك لهو بهلینانهی نهبردهسر و خهریکی په رهپیدانی سهرمایه داری* و میلیتاریزم* بوو. به هوی جهنگهوه هیچ ئاوپرنکی له بواری ئابووری و گرفته نهتهوهیهکان نه دایهوه و پتر له جاران گرنگی به بالادهستی رهگزی جیرمن ددا.

هیتلر که رهبرایهتی حیزبهکی به دهستهوه بوو، له سالی ۱۹۲۳ پاش کۆدهتایهکی بن ناکام دهکویته بهندیخانه. له زیندان کتیبی «خباتهکهم» دهنووسن که دواتر نهم کتیبه دهبیته کتیبیکی پیروژ و مهرامنامهی نازییهکان. حیزی نازی تا کوو ههلبژاردنهکانی ۱۹۳۰ بایه خیکی ئهوتوی نهبوو بهلام پاش سه رهه لئانی قهیرانه ئابورییهکی ئهم و لاتنه، خیرا گهشهی کرد و بوو به گهورهترین و گهشبینترین هیزی سیاسی ئهلمانیا. دوا بهدای ئهوه که هیدنبورگ، سهروکاری ئهلمانیا له ۱۹۳۳ هیتلهری وهک راویژکاری ئهم و لاتنه ههلبژارد، له ماوهی چهند مانگیندا هیتلر کوماری و ایماز و حیزبهکانی دیکه ههلوه شانهوه و حیزی نازی له گۆره پانی سیاسهتی ئهلمانیا بوو به یهکته تاز. له سهروبهندهدا رهخنه گرتن قهدهغه کرا و نهیارانیش دورخرانهوه بۆ ئۆردو و گای کاری زۆره ملی. ههر ئهم سیاسهت داگیرکارانهی نازییهکان بوو که بووه هوی هه لگیرسانی شهری جیهانی دووههم و ئهوه ههموو مال و ئیرانی و کوشت و کوشتاری لیکه و تهوه. سه ره نجام حکومهتی نازی له سالی ۱۹۴۵ توشی شکست هات و خاکی ئهلمانیا کهوته دهست هاوپه یمانان و زۆرینهی دهسه لدارانی نازی له دادگای نورمبیرگ* به دژی موقایهتی به تاوانبار ده رچوون و به سزای خویان گهیشتن.

ناسینه وهی دووفاکتۆ/نیمچه سه ره بخۆ De facto

دوفاکتۆ / شناسایی

له پیوهندی نیودهوله تیدا به مانای په سندرکردنی دهوله تیکه له لایه ن دهوله تیکه تر و کردنه وهی سه ری پیوهندی و پابه ندی دوولایه نه له نیوانیان بۆ ماوه یهکی دیاریکرا یا بن سنوور. دووفاکتۆ له روانگی یاسا نیودهوله تیهکاندا به دوو جوړ دیته ئاراهه:

(۱) ناسینه وهی واقع که بریتیه له دان پیدانان به هه بوونی دهوله ت* یان ولاتیکی نوێ، له گوین دهوله تیکه سه ره بخۆ و به توانا بۆ به کارهینانی هیز و دهسه لات له قه له مه وهی ولاته کهی خۆیدا. ئهم جوړه ناسینه، بهری تهسکه چونکا ناستی پیوهندییهکان له دۆخیکی نزمدا ئه مینیته وه و پیوهندی دیپلوماسی له نیوانیان دا ناکریته وه.

(۲) ناسینه وهی قانونی de jure که بریتیه له ناسینی دهوله ت یان ولاتیکی نوێ، له گوین دهوله تیکه سه ره بخۆ و به توانا له به کارهینانی هیز و دهسه لات له قه له مه وهی ولاته کهی خۆیدا و راپه راندنی په یمانامه

نیوده‌وله‌تییه‌کانی خۆی. ئەم جۆره ناسینه، کۆی پێوه‌ندی دیپلۆماسی و پارێزراوی نوێنه‌رانی سیاسی له‌خۆ ده‌گرێ.

ناسیۆنالیزم ناسیۆنالیزم ناسیۆنالیزم

ناسیۆنالیزم له‌ وشه‌ی nation به‌ واتای نه‌ته‌ره‌* وه‌رگه‌راوه‌ که‌ نه‌ویش له‌ ریشه‌ی لاتینی nasci به‌ مانای له‌دایکه‌ بوون سه‌رچا‌ه‌ی گرتوه‌وه‌. به‌ گشتی به‌ لایه‌نگرانی بیروباوه‌ڕێک ده‌گوترێ که‌ پشتگیری له‌ داب و نه‌ریته‌ نه‌ته‌وه‌یی‌یه‌کانی خۆیان ده‌که‌ن تا‌کوو خاوه‌نی یه‌ک زمان و فره‌ه‌نگ و نایین بن و له‌ قه‌له‌مه‌روی یه‌ک وڵاتدا بژین. ناسیۆنالیزم له‌ قامووسی یاسای نیوده‌وله‌تیدا بریتیه‌ له‌ فه‌لسه‌فه‌یه‌کی سیاسی که‌ پێی وایه‌ ده‌بن نه‌ته‌وه‌، یه‌که‌م هۆکار بێت بۆ پێناسه‌کردن و دامه‌زراندنی داموده‌زگا سیاسیه‌یه‌کان به‌ تایبه‌ت وڵاته‌کان. له‌م روانگه‌وه‌ ناسیۆنالیزم ده‌بیته‌ هۆی دامه‌زرانی وڵاتیک یا به‌ ره‌سمیه‌ت ناسینی مافه‌ نه‌ته‌وه‌یی‌یه‌کانی گرووپیکی تایبه‌ت له‌ ناستی نیونه‌ته‌وه‌یی‌دا.

ئهم زاراوه‌ که‌ راسته‌وخۆ ده‌لاله‌تیکی سیاسی له‌خۆ ده‌گرێ، له‌ کۆتاییه‌یه‌کانی سه‌ده‌ی هه‌ژده‌ و سه‌ره‌تا‌کانی سه‌ده‌ی نۆزده‌، جێی خۆی له‌ زمانه‌ ئه‌وروپیه‌کاندا کرده‌وه‌. به‌ درێژایی سه‌ده‌ی رابردوو هه‌ول و ده‌وڵتیکی زۆر دراوه‌ بۆ پێناسه‌کردنی ئەم زاراوه‌ که‌چی هه‌شتاکه‌ مانایه‌کی هه‌مه‌لایه‌ن و شیاو بۆ ئەم زاراوه‌ به‌ده‌سته‌وه‌ نه‌دراوه‌.

هه‌ندێ له‌ زانا‌یانی سیاسی پێیان وایه‌ که‌ ناسیۆنالیزم دیارده‌یه‌کی کۆن و می‌ژوویی‌یه‌ که‌ له‌ سپێده‌ی دروستبوونی کۆمه‌لگا و به‌ره‌به‌یانی می‌ژووه‌وه‌ سه‌ری هه‌لداوه‌. بۆ کۆلینه‌وه‌ له‌ ریشه‌کانی ناسیۆنالیزم، زۆربه‌ی نووسه‌ران ئاماژه‌ ده‌ده‌ن به‌ چه‌شنێک وشیاری و هه‌ستێکی نه‌ته‌وه‌یی که‌ له‌ نێوان گه‌لانی یۆنانی و که‌لیمی له‌ ئارادا بووه‌. ناسیۆنالیزمی یۆنانی به‌ دابه‌شکردنی مرۆڤ به‌ «یۆنانی و به‌رپه‌ر»، به‌رجه‌سته‌تر بوو له‌ ناسیۆنالیزمی که‌لیمی که‌ مرۆڤی به‌ «جووله‌که‌ و بت په‌رست» دابه‌ش نه‌کرد. نه‌ته‌وه‌ی به‌رجه‌سته‌ لای یۆنانیه‌یه‌کان ره‌نگی نایینی لای نه‌نیشته‌بوو به‌لام لای جووله‌که‌کان، نه‌ته‌وه‌ی بالا رواله‌تیکی ته‌واو نایینی هه‌بوو. یه‌که‌م جار له‌ سه‌ده‌ی پێنجه‌می پ. ز. سۆفیه‌سته‌کان له‌ به‌رامبه‌ر ناسیۆنالیزمی تونده‌رپه‌دا ده‌نگیان هه‌لپه‌ری. دواتر «رواقیون» له‌ رێبازه‌ فه‌لسه‌فیه‌یه‌کی خۆیاندا له‌سه‌ر جیهانی بوونی مرۆڤ و نه‌به‌سته‌ته‌وه‌ی به‌ کیانیکیان نه‌ته‌وه‌یه‌کی تایبه‌ته‌وه‌ جه‌ختیان ده‌کرد.

سه‌ره‌له‌دانی ناسیۆنالیزمی نوێ وه‌ک بزاو‌تیکی جفاکی ده‌گه‌ڕێته‌وه‌ بۆ بزوتنه‌وه‌ی «پیوریته‌نه‌کان» ی بریتانیا له‌ نیوه‌ی یه‌که‌می سه‌ده‌ی ۱۷. له‌مه‌و پێش، نووسه‌رانێکی وه‌ک «ماکیاقللی» و «جان بۆدن» به‌ره‌مه‌ ناسیۆنالیه‌سته‌یه‌کانی خۆیان ته‌نها بۆ پاشایان و میران ده‌نوس‌ی. پیوریته‌نه‌کان ئاما‌نجی خۆیان له‌ سه‌ر بنه‌مای ناسیۆنالیزمی که‌لیمی و ئامۆزگاریه‌یه‌کانی «عه‌د عتیق» دارشتبوو. خۆشیان به‌ «خه‌لکانیکی ئاوازه‌» ده‌زانی که‌ ئه‌رکی بلا‌کردنه‌وه‌ی ئەم رێبازه‌یان پێ سپێردراوه‌. ئه‌وان له‌ یه‌که‌م هه‌نگاودا ده‌ستیان دا‌یه‌ نووسینی یاسایه‌کی بنه‌رته‌ی بۆ بریتانیا و داوایان له‌ جه‌ما‌وه‌ر کرد که‌ گوێی بۆ رادینن تا‌کوو هه‌ست به‌

يەككەلىتى بىكەن و يەك بىگىن. ئەم بزاوتە بوو ھۆى لەناوچوونى پىئوھىندىيە بىنەمالەيى و ناوچەيىيەكان و نەھىشتەنەھى ملەكەچى بە پاتشا و پاياكان كە ببو ھەمپەرىك لە ئىئوان تاك و نەتەھەدا.

پەيمانى وىستفالى* و شۆرشى مەزنى فرەنسا دوو ھۆكارى سەرەكى بوون كە لە سەر ناوھروك و قەبارەى ناسىئونالىزمى ھاوچەرخ كارىگەرييان دانا. يەكەميان لەسەر دەرگەوتنى سىستەمى نوئى بەرىئەبەردنى ولات و ئەويديكەش، بەخشىنى ناواخنى جفاكى بە روالەتى ناسىئونالىزم و دەولەتەكانى چاخى نوئى بۆ دەولەتى نەتەھە گواستەھە. شۆرشى فرەنسا لە دوو لاوھ لە سەر ناوھروكى ناسىئونالىزمى سەدەكانى ھەژدە و نۆزدە كارىگەرى دانا: يەكەم، بە ئاراستەكردنى تىزى دەسەلاتى خەلكى لە لاين «رۇسۇ» ھە چەمكى نەتەھە لە شەخسى پاتشاوھ گواستەرايەھە بۆ خەلكى ئاسايى و ناسىئونالىزمى نوخەپەرەھە و حكوەتى رەھى سەدەى ھەقدە، بوو بە ناسىئونالىزمى ديموكراتى و دابەشكراوى سەدەى ھەژدە. دووھەم، يىروپىرا سكوئارىستىكەكانى سەرەتاي رىئاسانس كە ماوھەيكى درژلە ژىر كارىگەرى بزاوتى رىفۇرماسىئوندا بوو، بۆ جارنىكى دىكەش لە لاين شۆرشگىرەن زىندو كرايەھە و سەرەنجام نەرىت و ھىما ئايىنى و گەردوونىيەكان جىئى خۇيان دا بە نەرىت و كەلەپوورى نەتەھەيى. بە ھۆى پەرەسەندى ناسىئونالىزم و بەھىز بوونى لە ئەوروپادا سەدەى نۆزدە بە «سەدەى ناسىئونالىزم» ناوبردە كراوھ.

ناسىئونالىزمى سەدەى نۆزدە، ئايدىئولوژىيە سياسىيە راستپەرەھەكان و چىنە بالادەستەكانى كۆمەلگا ئەوروپىيەكان بووھە چەمكى نەتەھەش لەم چاخەدا تەنھا بۆ ئەم تاقمە مومتازە بەكار دەبرا. ئەم جۆرە ناسىئونالىزمە لە يەك شوئندا لە بەرامبەر سۆشىيالىزم، شىر و تىرى نىشان داوھ ئەويش لە بزووتنەھەيكى جىھانى كە ھەموو كرىكارانى پىشەسازى و جووتيارانى ھەژارى لەخۇ دەگرت.

يەككىكى دىكە لە تايبەتەندىيەكانى ناسىئونالىزمى ئەم چاخە، سەرھەلداى ناسىئونالىزمى كولتورى بووھە كە رەگ و پىشەكەى دەگەرتەھە بۆ بزاوتى «رۇمانتىزم» و بزووتنەھەى مېژوگەرنى ئەلمانىا و يىرمەندانىكى ھەك «ھىزدىر» و «فىختە».

پەرەپىندان بە يىرگەلىكى دەسكردى ھەك بالادەستى رەگەز و زمان و يەكپارچەكردنى زمان و «پەرەردە» و بەھىزكردنى سنوورەكان و تۆقاندنى خەلك بە دوژمنىكى دەرەكى و ھەرەھا ئاقراندنى پالەوانان و داھىنانى نىشانە و ھىماگەلىكى ھەك سىروودى نەتەھەيى* و ئالە*ى نەتەھەيى بوو ھۆى سەرىژبوونى ھەست و سۆزى «رۇمانسىيەنە»ى جەماوھە.

لە سەدەى بىستەمدا ناسىئونالىزمى ئەوروپى يەككە لە پالېشتە سەرەككىيەكانى فاشىزم* و جوولەنەھە تۆتالىتارىيەكان بووھە ھەروا پالەنرىكى بەھىزىش بووھە بۆ راپەرىنى خەلكى ولاتانى داگىركراو بەدژى داگىركەران و بۆ كەمايەتىيە نەتەھەيىكەنىش لە بەرامبەر زەخت و زۆرى دەولەتە ملەھپەكان ھاندەر بووھە. ئەم جۆرە ناسىئونالىزمە بە «ناسىئونالىزمى پۆزەتىف» لە قەلەم دراوھە كە پتر لە ئىئوان ئەم ولاتانەى كە لە ژىر دەسەلاتى كۆلۇنيائى و ئىمپىريالىستىدا ژباون دەيىندرى.

پاش كۆتايى ھاتنى جەنگى جىھانى دووھەم، بۆ يەكەمىن جار مېژو كەوتە ناو قوناغىكەھە كە تىئىدا

رېښاره ناسیونالیستی‌ه‌کان بوونه فاکتوریکي گه‌وره و به‌رچاو. ناسیونالیزم، به‌تایبته له ناسیا و نه‌فریقا به‌ خیرایي پهری س‌هند. له ماوه‌ی که‌متر له ۲۵ سال پاش دامه‌زانی نه‌توه‌یه‌ک‌گرتووه‌کان، ژماره‌ی نه‌ندامه‌کاني له ۵۱ نه‌توه‌ گ‌یشته ۱۱۷ نه‌توه‌.

ناسیونالیزم، جوړه وشیاریه‌کی کومه‌لایه‌تیه به مانای دل‌ب‌ندی به نه‌توه‌یه‌ک. هم وشیاریه پی‌ی ده‌گوت‌ری «و‌شیاری نه‌توه‌یی». و‌شیاری نه‌توه‌یی، ه‌س‌تی هاو‌خ‌می و یه‌ک‌گرتوویی به‌دی ده‌ینیت که س‌رچاو‌ه‌کی ده‌گ‌ری‌ت‌وه‌و ب‌و‌هاو‌به‌شی زمان و بایه‌خی نه‌خ‌لاقی، ناین، ره‌گ‌ز، نه‌د‌ب، نه‌ریتی ک‌و‌ن، می‌ژو، ه‌یما و نه‌زموونی هاو‌به‌ش. ناسیونالیزم ه‌رو‌ه‌ها به‌رپر‌سیاریه‌ک له به‌ردم چاره‌نووسی نه‌توه‌یی و نه‌مه‌گ‌داری به نیشتمان سازده‌کات که به‌ه‌یزتره له وه‌فاداری به‌خ‌یزان. که‌واته خیانته کردن به ولات و «ده‌ولته‌ی نه‌توه‌یی» له‌گوین خیانته به نه‌توه‌ دیته نه‌ژمار. ناسیونالیزم، تاکه‌ک‌س له به‌رام‌به‌ر داواکاریه نه‌توه‌یه‌ک‌کان (وه‌ک پاراستنی س‌ره‌به‌خ‌وی یان خ‌ه‌بات ب‌و‌ وه‌د‌ست ه‌ینانی) یان ه‌ول‌دان ب‌و‌ خوش‌گ‌وز‌ه‌رانی و س‌ره‌بر‌زی نه‌توه‌ه‌کی گال نه‌دات و نه‌و به لیبر‌س‌راو ده‌زانیت.

به‌گ‌شتی ناسیونالیزم، نایدیول‌وژیا‌یه‌که که «ده‌ولته‌ی نه‌توه‌یی» وه‌ک بال‌ترین شیوازی پی‌که‌اته‌ی سیاسی له ق‌ل‌ه‌م نه‌دات. گ‌ه‌شه‌کردنی ناسیونالیزم په‌یوه‌سته به‌و س‌اته‌وه‌خته می‌ژوویی‌ه‌ی که تئیدا نه‌توه‌ه‌کان بوون به یه‌کینه‌یه‌کی سیاسی س‌ره‌به‌خ‌و و ب‌نه‌مای «حاکمیه‌تی نه‌توه‌یی» په‌س‌ند ک‌را. له‌به‌ر نه‌وه‌ی هر نه‌توه‌یه‌ک خاوه‌نی کیانیکی تایبته، وه‌فاداری و گیان‌به‌خت‌کردن له پیناوی نه‌و خاک‌دها یه‌ک‌ک له ب‌نه‌ما س‌ره‌ک‌یه‌ک‌انی ناسیونالیزم له نه‌ژمار دیت.

له به‌رام‌به‌ر ناسیونالیزم‌دا زار‌اوه‌ی ښته‌رناسیونالیزم*، ه‌ات‌وته نار‌وه که نه‌ویش له س‌ر به‌ر‌وه‌وندی نه‌توه‌ و نه‌تنیکی جیاواز به تی‌ک‌رایي جه‌خت ده‌کات. نه‌گ‌رچی بیرو‌کی نه‌تنه‌رناسیونال و تی‌و‌زی خ‌ه‌باتی چینایه‌تیش بر‌ه‌وی په‌یدا کردوه به‌لام نی‌ستاش ناسیونالیزم وه‌ک به‌ه‌یزترین وز‌ه‌ی سیاسی جیهانی هاو‌چ‌رخ له نه‌ژمار دیت.

ناسیونالیزم وه‌ک نایدیول‌وژیا‌یه‌ک به‌چ‌ند شیواژیک دابه‌ش نه‌ک‌ریت که بریتین له:

۱- ناسیونالیزمی لیبرال: ه‌ندئ له س‌وشیالیسته ریفورم خوازه نو‌ب‌اوه‌کان یا لایه‌نگرانی بازار، ناسیونالیزم وه‌ک زمانیک په‌س‌ند ده‌کن. هم جوړه ناسیونالیزمه پ‌تر له به‌ها و بایه‌خه س‌ره‌ک‌یه‌ک‌انی لیبرالی داک‌و‌کی ده‌کات. له زور بابه‌توه، «چوارده ماده‌ی ویلسون»* که پاش ش‌ه‌ری جیهانی دووه‌م بلا‌و ک‌رایه‌وه، پیناس‌ه‌ی ناسیونالیزمی لیبرالی ده‌کات. ناسیونالیزمی لیبرالی ری‌ز له ماف و نازادی گ‌ه‌لانی دیکه ده‌گ‌ری و گ‌رنگی پی نه‌دات. هر ب‌و‌یه نه‌و ولاتنه‌ی که په‌یروویی له‌م رېښاره ده‌کن، و‌ی‌رای به‌ه‌ند گ‌رتنی به‌ر‌وه‌وندی نه‌توه‌یی خ‌ویان، له‌س‌ر ناستی نی‌وده‌ول‌ه‌تیش هاو‌کاری ولاتانی دیک‌ه‌ش ده‌کن و ری‌ز له به‌ها و پ‌ره‌نسیپه نی‌وده‌ول‌ه‌تیه‌ک‌ان ده‌گ‌رن.

۲- ناسیونالیزمی ک‌ونه‌پار‌یز و س‌ره‌به‌ نه‌ریتی ک‌و‌ن: هم قوتا‌بخانه ناسیونالیستی‌ه‌ له د‌ار‌شتنی ب‌نه‌ماکانی ناسیونالیزمی کولتوریدا کاریگ‌ه‌ری زور‌ی ه‌ه‌بووه. به باوه‌ری ک‌و‌هن پلامنا‌تز، هم ناسیونالیزمه له گ‌ه‌ل

چه مکه کولتوروی و رۆژه لاتیه کاندای پێوهندی و نزیکایهتی هیه. بهم پێیه داب و نه ریتیه کۆنه کان سه ره له نوێ پیاوه ده کرێنه وه. پالنه ری سه ره کی ئهم نه نه دیشه، دژایه تی کردن بوو له گه ل چاخێ رۆشن گه ری.

3- ناسیۆنالیزمی تونده رو: ئهم جوړه ناسیۆنالیزمه نه ته وه یه که له نه ته وه کانی دیکه به بالا تر ده زانی، هه ر بۆیه به رژه وه نه دیه کانی ئهو نه ته وه له سه رووی نه ته وه کانی دیکه دا نه ئی و له راستیدا په رگیریه کی نالۆژیکێ ره گه زی و نه ته وه یی یه که ده ستدریزی کردن بۆ سه ر نه ته وه کانی دیکه ش به ره وا ده زانی. نموونه ی ئهم ناسیۆنالیزمه، رژی مه کانی ئه لمانیا و ئیتالیا بوون به ره له جهنگی دووه می جیهانی.

4- ناسیۆنالیزمی سیاسی: مه به ست ئه وه یه که هه ر ولاتی که له چوار چیوه ی سنووره کانی خۆیدا ئازاد و سه ره به خۆ بیت و هه ر رژیم و حوکمه ت و یاسایه کی پێ یست بێ بۆ خۆی ده ست نیشانی بکات. ئهم جوړه ناسیۆنالیزمه له چا و سه ده ی نۆزه هه م لاوا تر بووه و ئه مه رۆ گه لان و ولاتی بچووک سه رل ده دن له چوار چیوه ی یه کیتیه ناوچه ییه کاندایه کبگرن، وه ک یه کیتی ئه روپا* و کۆماری عه رب*.

ناسیۆنالیزمی کوردی Kurdish Nationalism ناسیۆنالیزم کردی

کورد که ئه غه لب له شار و باژێران دوور بوون و پتر له دیهات و که ژ و کێواندا ژیاون، بۆ ماوه یه کی زۆر بێ به ره بوون له چینی مامنا وهندی شارستانێ که - ئهم چینه - له به دیهاتیانی بژا ئی نه ته وه ییدا ده وری بالا ده گیرێ. که مو دیر نی تی سه ری هه لدا و جوړه راپه رینی کی نه ته وه یی ها ته مه یدان وه، (ئیمه رۆ که ره وتی مۆ دیر نی تی وای کړد وه زمانیکێ ئه ده بی بخول قینی که زۆرینه ی کوردان ده رکێ پێ نه که ن) واده رنه کوه ت کاتی ئه وه به سه ر چو بیت که ئهم راپه رینه بتوانی به سه ر روودا وه کاندای زالی بێ و له سه رو به ندیکێ می ژووی وه دارمانی ئیمه راتۆریه تی عوسمانی و که ساسی ئیرانییه کان، ولاتیکی کۆردی بۆ خۆی دامه زرینی. له سه ره تای سه ره له دانی ئهم جوړه بزوتنه وه دا که به هه نگاوی یه که می ناسیۆنالیزمی کوردی ده ناسرێت، بزوتنه وه که ی شیخ عوبیدوللای نه هری له ناوه راس ته کانی نیوه ی دووه می سه ده ی نۆزه، به گرینگترین و سه ره تای ترین خالی شی وه گیر بوونی ناسیۆنالیزمی کوردی له ئه ژمار دیت. سه ره نه جام که راپه رینی کی نه ته وه یی مۆ دیر نی سه ری هه لدا، خه وه کانی کورد له گه ل به رژه وه ندی ده وله تانی ناوچه که که زیاتر له 80٪ کوردیان له خۆ گرتیو، یه کیان نه گه رته وه و رو به رووی یه کتر و یستان.

سهیر نییه ئه گه ر بلی ئن می ژووی ناسیۆنالیزمی کوردی، له راستیدا می ژووی شه ری ناو خۆ و خه بات بۆ که یشتن به سه ره به ستی بووه. ئهو ناسیۆنالیزمه ی که له جه وه ردا له گه ل دژایه تی ده وله تانی ناوچه که رو به رو بووه و بۆ تی گه یشتن لی، ئه بی هه لومه رچی زالی به سه ر هه ر کام له م ولاته نا به باشی لیک بدری ته وه. گومانیش نییه له وه ی ناسیۆنالیزمی کوردی بژاوتیکه پتر له به رده م فشاری ناسیۆنالیزمه کانی دیکه دا که شه ی کړد وه و ناسیۆنالیزمیکێ په رچه کردا نه بووه و زاده ی پێر سه ئابووری و کۆمه لایه تی و ته کنیکیه کانی ناو هه ناوی کۆمه لگای کوردی نه بووه. ناسیۆنالیزمی کوردی ده ره نه جامی که شه ی ئهو هی زانه نه بووه که ده سه لات ی سیاسییان به شی وه یه کی ئۆرگانی به ده سه لات ی سیاسی نه ته وه وه گری دا بیت.

ناسیۆنالیزمی کوردی بە حوکمی ئەوەی بەرھەمی گەشەیکە سرووشتییانە و سەرپەخۆی کۆمەلگا نییە و بەرھەنجامی داگیرکردنە، کردەیکە بەرگریکارانەییە و پەرچەکردارێکە بۆ مانەو. ئەم دۆخە کاریگەرییەکی گەورە لەسەر جەوھەری ناسیۆنالیزمی کوردی جێنیششتوو و سرووشتی ھەموو چالاکییەکانی ئەم ناسیۆنالیزمە بە مۆرکیکی تاییبەتی مۆر کردوو.

ستراتیجی* ناسیۆنالیزمی کوردی لە سەدەیی بیستەمدا ئەوەیە جاروبار رایدەگەینێ «ھێشتا کاتی ئەوە نییە دروشمە سیاسییەکانم بەرز بکەمەو و روخساری راستەقینەی خۆم ئاشکرا بکەم». بە کوردی و بە کورتی، ناسیۆنالیزم بۆ زەمەنێکی نمونەیی دەگەرێ تا خۆی تیا ئاشکرا بکات. زەمەنێکی خوراپی کە نییە و نابێت. زەمەنێک لەبەری ئەوەی ناسیۆنالیزم خۆی دروستی بکات، چاوەروانە مۆعجیزەیک بۆی دروست بکات.

ناسیۆنالیزمی کورد لە تورکیا

زیاتر لە ۱۲ملوین کورد لە ناو سنوورەکانی تورکیا دەژین کە بەزۆری لە باشووری رۆژھەڵاتی ئەم وڵاتە نیشتمانی بوون. لە سەردەمانی مێژوویی دا ھەمیشە کوردی تورکیا، زیاتر لە کوردی ئێران و عێراق چالاکیان لە خۆیان نیشان داو و رێبەرائی کورد زیاتر لە ئیمپراتۆریەتی عوسمانی دەورنکی سیاسیان گێژاوە تاکوو ئێران. زۆرینەی کوردەکانی ئێران لە سەردەمی سەفەوییەکاندا چوونە سەر ئایینزای شیعی، کەچی زۆری کوردی تورکیا سەر بە ئایینزای سوننە بوون. لە ئیمپراتۆری عوسمانیدا چونکە کوردەکان موسوڵمان بوون، لە ناو ھێزە سەربازییەکان وەرئەگیران و لە سەربەندی شەری جیهانی یەکەم بۆ سەرکوتکردنی ئەرەمیەکان کەلکیان لێ وەرگیرا. لە ئاکامدا ھیندە نەخایاند کە کورد کەوتە بەر شالابی تۆلەئەستاندەوێ ھێزەکانی سۆڤیەت و ھاوپەیمانی ئەرەمیەکانی. بەم حالەش، پێشمەرگە کورد سەرەرای ئەو ھەموو رەنج و مەینەت و پلە و پایە نزمەش کە بوویان، جاریکی تر لە سالاھەکانی ۱۹۲۰-۱۹۲۱ بە رێبەرایەتی مستەفا کەمال ئاتاتۆرک، لە بەرامبەر فەرەنسیەکان و ئەرەمیەکان راوستان و بوون بە قەلغانی بیر و باوەرە ئیسلامییەکیان.

رەتکردنەوێ پێوەندی ئیسلامی تورکیا بۆ چەسپاندنی شوناسی تورکی لە لایەن مستەفا کەمال لە ھەردوو بەستێنی مەدەنی و ئەتەنیکییەو بوو ھۆی لەدایکبوونی ناسیۆنالیزمی کوردی. سەرکوتکردنی راپەرینی کوردی سوننە زازایی لە فێڤرییە ۱۹۲۵ بوو ھۆی دەسەڵاتکردنی ھەمەلایەنە کورد و ھەر ئەم سەرکوتکردنە بێرھمانە بوو کە بایەتی و ھاوسۆزی ئایینی لە نێوان کوردەکان ژياندەو. راپەرینیکی تر کە لە سالی ۱۹۲۸ لە کۆنستانتینیەکانی ئارارات سەری ھەلدا (و لە لایەن سەرە کخیل و عەشیرەتەکانی ناوچەکە رێبەرایەتی کرا و بۆ یەکەم جار ریکخراوەی ناسیۆنالیستی - خۆببوان* - پشگیری لیکرد)، بۆ ماوەی ۲ سال دەوامی ھینا. دەوڵەت وەھا لە محفکردنەوێ کوردەکان پێداگریو کە بە پێی یاسای ۲۵۱۰ دانراوی ژوێ ۱۹۳۴، بیریاری دابوو تەواوی ناوچە کوردنشینەکان بخاتە چوارچێوەی پلانی تواندەوێ کورد لە ناو کەلتووری تورکیدا.

سەر ئەرە بوو کە کۆچ و پەروە خەلکی هەژار لە ناوچە کوردنشینەکانەوە بەرەو شارەکانی رۆژاوی تورکیا کە ئابووریکی بریسکەداری هەبوو (ناوەنجی داھاتی کەسەکی لەم شاراندا لە کۆتاییەکانی ۱۹۸۰ چوار ئەرەندە ناوچەکانی تر بوو)، بوو هۆی لە داکیکبوونی چینیکی رووناکی و کرێکاری شارنشین کە بزاقی ناسیۆنالیزمی نوێی کوردەکان، لە هەناوی ئەمەو هاتە دەری. لە کۆتاییەکانی ۱۹۶۰ لە بەر هۆکاری چینیایەتی و ئەتینیکی، کوردەکان بە هۆی «حیزی کرێکاری تورکیا» کە حیزیکی توندرووی چەپگەرا بوو، بایەخیان پەیدا کرد. هۆکاری ئەم مەسەلە ئەگەر پەڕاوە بۆ سەعاتی بوونی تورکیا بە رێژە و لا تانی دیکە رۆژەلاتی ناوین کە ئەمیش لە کەم جینگای ناوچە کە دەست ئەکەوت. لە هەشتاکان بەملاو و دوایە دەوی نیشتنەرووی ململانی چەپ و راست، کە کوردەکان لە هەر دوو بالە کەدا بەشدار بوون، سەرەنجام رەهەندی ئەتینیکی و نەتەوایی بە سەر رەهەندی چینیایەتی زال دەبێت.

بە دامەزرانی حیزی کرێکاری کوردستان (PKK) لە سالی ۱۹۸۲ ئەم راستیە ئاشکرا بوو کە پێکھاتە ناوبراو تا ئێستاش هەر بەهیزە و گوپ و تینی خۆی لە دەست نەداو. ئەم حیزی دەستی دایە هێرش بردن بۆ سەر هیزەکانی ئەرەش و مەدارە کوردەکان و جوتیارانی نیار و هەر دوو بالی راست و چەپ چونکا پێی وابوو بە ئاواتەکانی کورد خەیانەتیان کردووە. رادە کۆژاوەکانی هەر دوو کە لە سالی ۱۹۹۱ نزیکە ۲۵۰۰ کەس بوو، لە ۱۹۹۵ گەیشته ۲۰ هەزار کەس. لە سالی ۱۹۸۵ ئەرەش هیزکی بەناوی «گاردی دیھاتی» دامەزراند کە ژمارە ی ئەندامەکانی لە سالی ۱۹۹۶ گەیشته ۶۰ هەزار کەس.

کاتی ک بەرەنگار بوونەو رووی لە زیادبوون کرد، دەسەڵاتدارانی تورکیا بۆ ماوێەکی کورت رویانکردە شوناسی کوردەکان. تورگۆت ئۆزال، سەرە وەزیری ئەو کاتە ئیجازە ی دا کە رۆژنامە ی کوردی بۆلۆ بکریتەو و ئەنستیتۆیەکی کوردیش لە ئەنقەرە بکریتەو و کورد ئەمجار بتوانی لە جیاتی ناوی تورکی ناوی کوردی بەکار بێنیت. لە ۱۹۹۰ حیزیکی نوێ بە ناوی «حیزی کرێکاری گەل» دامەزرا کە بە شیوێەکی ناراستەو خۆ و تەبیژی پەرلەمانی pkk لە ئەژمار ئەھات بەلام مەرگی کتویری ئۆزال لە ۱۹۹۲ بوو هۆی ئەلەو شانەوێ خیرای ئەم حیزبەش. بە تیاچوونی ئۆزال – چونکا هەر دوو پێیان وابوو کە دەرکری لەسەر بێەمای سازش و گفتوگۆ سیاسەتیک ی نوێ بێتە کایەو – کەسایەتیەکی گرینگ لە گۆرەپانی سیاسەتی تورکیادا مەحف بوو. لەو سەردەمەو حیزی کرێکاری کوردستان لە سەر بنیاتیک ی فیدرال بۆ تورکیا جەخت ئەکا کە لە سایە ی ئەم سیستەمەو تا رادە یەکیش خۆمۆختاری بۆ خۆی مسۆگەر بکات بەلام دەوڵەت بەزۆری ئەم پێشنیازە ی رەتکردۆتەو. لە لایەکی ترەو لە ۱۹۹۵ بەملاو دەوڵەت هیزی سەربازی خۆی ناردە باکووری عێراق بۆ سەرکوتکردنی pkk. ئەم رەفتارە شەرەق نیونەتەرە یی تورکیای خستە ژێر پرسیارەو. سالی ۱۹۹۸ بۆ کوردی تورکیا سالیکی نگریس بوو چونکا لەو سالی دا رۆبەری pkk عەبدوللا ئۆجەلان بە پێی هاو بەندییەکی سیخوپی نیودەوڵەتی بە هاو بەشی دەوڵەتانی کینیا، یۆنان، ئیسراییل و تورکیا دەسبەسەر کرا و رادەستی حوکمەتی تورکیا کرایەو. ئەم رووداو بوو بە هۆی بشووی و نا ئارامی لە هەموو ناوچە کوردنشینەکان و کوردانی دانیشتووی ئەوروپاش دەنگی نارەزایەتی خۆیان بە دژی ئەم

کرده وه هه‌ئېری. ده‌ولته‌ی تورکیا پاش ماوه‌یه‌ک حوکمی سیداره بۆ ئۆجه‌لان ده‌بېرتنه‌وه به‌لام ئەم حوکمه‌ له ژێر گوشاری یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا - که تورکیا حمز ده‌کات دانی رابگرێ بېن به‌شکم بېن به‌ ئەندامی یه‌کیه‌تی - به‌ هه‌له‌یه‌سیردرای ده‌مینێته‌وه تاکوو سه‌ره‌نجام له‌ سه‌ر داوا‌ی یه‌کیه‌تی، حوکمی سیداره‌ له‌ یاساکانی تورکیا لاده‌بریت. ئیستاش ئۆجه‌لان ماوه‌ی ۱۲ سا‌له‌ ته‌نیا له‌ به‌ندیخانه‌ی دوورگه‌ی ئیمرانی یه‌خسیره‌.

ناسیۆنالیزمی کورد له‌ عێراق

له‌ یه‌که‌می دێسه‌مه‌ری ۱۹۱۸، شه‌ست که‌س له‌ رێبه‌رانی کورد په‌یمانێکیان له‌ گه‌ل به‌ریتانیا مۆرکرد که‌ زۆر مژاوی و دژبه‌ر بوو. ئەم په‌یمانه‌ که‌ پێشه‌نگاویک بوو بۆ په‌یمانی سنقه‌ر*، ده‌ره‌قی خودموختاری بۆ کورده‌کان نه‌ره‌خساند به‌و مه‌رجه‌ی که‌ کوێستانه‌کانی باکوور و باشوور پێکه‌وه‌ گرێ بدات و تورکیاش دامرکێنێ. به‌لام به‌هێزبوونی هه‌رچی زیاتری سۆقیه‌ت و هاوکات، نیازی به‌ریتانیا بۆ رازیکردنی تورکیا و مه‌لیک فیه‌سل - که‌ وه‌ک پاتشای عێراق داینا‌بوو - بووه‌ هۆی ئەوه‌ که‌ کورده‌کان فرامۆش بکړن. له‌م رووه‌وه‌ له‌ په‌یمانی ۱۹۳۰ به‌ریتانیا و عێراق، نه‌وه‌ک باسیک له‌ خودموختاری کورد نه‌کرا به‌لکوو ته‌نانه‌ت هیچ باسیکیش له‌ ماف که‌ مه‌یه‌تیه‌کانیش نه‌هاته‌ ئاروه‌. له‌ میانه‌ی ۱۹۳۰ تاکوو ۱۹۵۰، کورده‌کان چه‌ندین جار به‌ رێبه‌رایه‌تی شیخ مه‌حمودی بارزانی راپه‌رین. پاش ئەوه‌ی، عه‌بدولکه‌ریم قاسم له‌ سالی ۱۹۵۸ حوکمه‌تی پاشایه‌تی له‌ناو برد، پێوه‌ندی ده‌ولته‌ت و خه‌باتی سیاسی کورد بۆ ماوه‌یه‌کی کورت گه‌شایه‌وه‌. به‌لام له‌ ۱۹۶۱ مه‌لا مسته‌فا بارزانی و هه‌ندی رۆناکبیری شارستانی سه‌ربه‌ حیزبی دیموکرات به‌ رێبه‌رایه‌تی برايم ئەحمه‌د و جه‌لال تاله‌بانی سه‌ره‌له‌نوێ به‌دژی ده‌ولته‌ت راپه‌رین و شوێشیکیان پێکه‌انی. له‌ سالی ۱۹۶۶ ده‌ولته‌تی قاسم رووخا و کورد دیسانه‌وه‌ له‌ به‌رامبه‌ر ده‌ولته‌ت وێستا. به‌لام ئەه‌جاره‌ له‌ گه‌ل چاره‌کانی پێشوو جیاوازی هه‌بوو، ئه‌مریش ناکوکی ئەکه‌ویته‌ به‌ینی حیزب و برايم ئەحمه‌د و تاله‌بانی له‌ حیزب جیا نه‌بنه‌وه‌ و پێکه‌وه‌ یه‌کیه‌تی نیشتمانی کوردستان (PUK) دانه‌مه‌زێن. ئەم خاله‌ته‌، سه‌ره‌تای مودیلێکی مالتێرانکه‌ر بوو له‌ خه‌باتی سیاسی کورده‌کان که‌ که‌م‌تاکورتیک تا ئیستاش هه‌ر درێژه‌ی بووه‌ و ده‌ره‌نجامی ناله‌باری بۆ ئامانجی کورد لێکه‌وتۆته‌وه‌.

سه‌یر ئه‌ویه‌ که‌ رژێمی پان - عه‌ره‌بی به‌عس که‌ له‌ سالی ۱۹۶۸ به‌ ده‌سه‌لات گه‌یشته‌، لانیکه‌م له‌ رواله‌تدا زۆرتین سازگاری له‌ گه‌ل ناسیۆنالیزمی کورد هه‌بوو. له‌ رێکه‌وتنامه‌ی ۱۱ ئه‌یلوولی ۱۹۷۰ ده‌ولته‌تی عێراق به‌ شیۆیه‌کی فهرمی دوو نه‌ته‌وه‌ی له‌م وڵاته‌ به‌ ره‌سمیه‌ت ناسی و یه‌کیک له‌ دوو پۆستی جیگرێ سه‌رکۆماری به‌ کورده‌کان به‌خشی. ژمانی کوردی وه‌ک یه‌کیک له‌ دوو زمانه‌ سه‌ره‌کیه‌که‌ی عێراق ره‌سمیه‌تی پێدرا و ده‌ولته‌ت زه‌مانه‌تی ئه‌وه‌یکرد که‌ کاروباره‌ ده‌ولته‌تیه‌یه‌کانی ناوچه‌که‌ بسپێرتنه‌ ده‌ست کورده‌کان.

به‌لام هێنده‌ی نه‌خایاند به‌ هۆی دڕدوونگی و گۆمانی هه‌ر دوولا به‌ یه‌کتر، پێوه‌ندییه‌کانیان بچرا. له‌ کاتیکه‌دا که‌ ده‌ولته‌ت پێی وابوو بارزانی له‌ گه‌ل وڵاته‌ یه‌کگرتوه‌وه‌کانی ئه‌مریکا سه‌روساختی هه‌یه‌، که‌چی بارزانی‌ش ده‌ولته‌تی گومانبار نه‌کرد به‌وه‌یه‌که‌ ناوچه‌ پرنه‌وته‌که‌ی که‌رکوک به‌ ئانقه‌ست ده‌کاته‌ عه‌ره‌ب‌نشین.

هه‌نێژاردنیک به‌پێوه چوو به مه‌به‌ستی دامه‌زرانی ده‌وله‌تیک که خاوه‌ن به‌هایه‌کی نیونه‌ته‌وه‌یی بێت. دوو حیزبی سه‌ره‌کی (یه‌که‌تی و پارتی)، هه‌رکامیان ٤٥٪ ده‌نگه‌کانیان برده‌وه. به‌لام هه‌رپه‌یمانان هیچ پێوه‌ندیه‌کیان له‌ گه‌ل په‌رله‌مانی کوردستان و حوکمه‌تی هه‌رێم نه‌کرده‌وه. دواتر هه‌رێمه‌ نازادکراوه‌که له‌به‌ینی دوو حیزبه‌که‌دا ورده - ورده تووشی کێشه و ململانی بوو که له‌ سالی ١٩٩٤ له‌ شه‌پری براکوژیدا گه‌یشه‌ته‌ نه‌وپه‌ری خۆی.

سالی ٢٠٠٢ جاریکی تر هه‌وپه‌یمانان به‌ رێبه‌رایه‌تی وڵاته‌ یه‌کگرتوه‌کانی ئه‌مریکا هێرشیکێ چڕ و پریان کرده سه‌ر خاکی عێراق و توانییان له‌ ماوه‌ی ٢١ رۆژدا ئه‌م وڵاته‌ بگره‌وه. ٣ سال پاش رووخانی رژیمی سه‌دام، جه‌لال تاڵه‌بانی (سه‌رۆکی یه‌که‌تی نیشتمانی) بووه‌ سه‌رۆک کۆماری ئه‌م وڵاته‌ و مه‌سه‌عود بازرانی‌ش بووه‌ سه‌رۆکی حوکمه‌تی هه‌رێم. سالی ٢٠٠٥ قۆناغیکێ نوێ له‌ کوردستانی عێراق ده‌ست پێ نه‌کات که ئه‌مویش یه‌کگرتنه‌وه‌ی دوو نێداری هه‌رێمه‌که‌ بوو. ئه‌میستا زیاتر له‌ ١٦ ساله‌ که‌ کوردی ئه‌م پارچه‌ له‌ هه‌رێمه‌که‌دا حوکمه‌تی خۆی به‌پێوه‌ ده‌بات و خاوه‌نی کێشیکێ سیاسی بالایه‌ له‌ ناوچه‌که‌ و عێراقدا.

کورد له‌ سووریا

حه‌شیمه‌تی کوردی سووریا، نزیکه‌ی ١ ملیۆن و ٧٥٠ هه‌زارکس ده‌بی‌ت که ١٠٪ حه‌شیمه‌تی ئه‌م وڵاته‌ پێکدێ‌ن که زۆربه‌یان له‌ ١٩٢٠ به‌ملاوه‌ به‌تایبه‌ت له‌ ده‌وی شکست هێنانی راپه‌ڕینی کورد له‌ تورکیا رویانکرده‌ ئه‌م وڵاته‌. ئه‌م کوردانه‌ هه‌ر خێرا رواله‌تی هه‌ره‌بیان لی نیش‌ت و له‌ سه‌ره‌تا‌کانی دامه‌زرانی کۆماری تازه‌پێگه‌یشتووی سووریا، ده‌ستیان گه‌یشه‌ته‌ پله‌ و پایه‌ی بالای سه‌ربازی به‌لام له‌ ١٩٥٨ پاش ئه‌وه‌یکه‌ کۆماری یه‌کگرتووی هه‌ره‌ب دامه‌زرا و بێ‌یار درا میسر و سووریا ببنه‌ وڵتیکێ یه‌کگرتوو، کورده‌کانیان له‌ پله‌ و مه‌قامه‌ بالاکان و ده‌ره‌نا. لیکه‌له‌وه‌شانی ئه‌م کۆماریه‌ش، نه‌ک هه‌ر کاریگه‌ری ئه‌وتۆی له‌سه‌ر چاره‌نووسی کورده‌کان داننه‌نا به‌لکوو ده‌وله‌ت ده‌ستی کرد به‌ دروستکردنی دیواره‌بن‌دیکێ هه‌ره‌بن‌شین له‌ جزیره‌ که‌ زۆریه‌ی کورده‌کانی له‌خۆ گرتبوو. ئه‌م پلانه‌ له‌ لایه‌ن حافز ئه‌سه‌د سه‌رۆک کۆماری ئه‌م کاته‌ی سووریا له‌ سالی ١٩٧٦ پووجه‌ل کرایه‌وه. به‌لام داخوازییه‌ فهره‌ه‌نگیه‌کان وه‌ک په‌روه‌رده‌ به‌ زمانی کوردی و ناوڵینی کوردی، ئیستاش هه‌ر پێشیل نه‌کرت. کاربه‌ده‌ستانی سووریا ئیستاش ناسنامه‌یان به‌ نزیکه‌ی ٣٠٠ هه‌زار کوردی ئه‌م وڵاته‌ نه‌داوه‌ و ئه‌م حه‌شیمه‌ته‌ به‌ نه‌جنه‌بی له‌ قه‌له‌م نه‌ده‌ن. که‌چی سه‌یر ئه‌وه‌یه‌ له‌ خه‌باتی پارتی کرێکارانی کوردستان (pkk) به‌دژی ده‌وله‌تی تورکیا پش‌تیوانی کردوه‌، به‌لام حازر نابێ‌ت دان ب‌نی به‌ مافه‌ سه‌ره‌تایه‌یه‌کانی هاو‌وڵاتیانی کوردی خۆی.

تا ئیستا هیچ ب‌زاتیکی سه‌ربه‌خۆیی خوا‌زانه‌ له‌ لایه‌ن کوردی سووریاوه‌ رانه‌گه‌یه‌ندراوه‌. یه‌که‌م حیزبی کوردی له‌ سووریا حیزبی دیموکراتی کوردستان بووه‌ که له‌ سالی ١٩٥٧ دامه‌زرا. ئیستا به‌ شیوه‌یه‌کی نایاسایی و په‌نامه‌کی ١٣ حیزبی کوردی چالاکی ئه‌نۆنه‌ن که‌ زنده‌تر له‌ قامیشلی و جزیره‌، لایه‌نگریان لێ‌ده‌کرت. حیزبه‌ کوردیه‌یه‌کانی سووریا پێوه‌ندیه‌کی پته‌ریان پێکه‌وه‌ نییه‌ به‌لکوو به‌هۆی یه‌کگرتوویه‌ک که

له گهل ئیسلام خوازانیکی وه ئیخوانولموسلمین هه‌یانه، بوونه‌ته مه‌ترسییه‌ک بۆ رژیمی سوریا. تیکشکانی رژیمی سه‌دام هسه‌ین له سالی ۲۰۰۳ و دامه‌زانی حوکه‌مه‌تیکی فیدرال له کوردستانی باشوور، رووداوه‌کانی یاری توپی‌پنی قامیشلی له ۱۲ی مارس ۲۰۰۴ و گوشاره‌ نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان به‌سه‌ر رژیمی به‌شار نه‌سه‌د به‌ توهمه‌تی تیروزی ره‌فیق چه‌ریری، سه‌رۆک وه‌زیرانی لوبنان له سالی ۲۰۰۵، کۆمه‌له‌ هۆکارێکن که کوردی سوریا زیاتر له جاران به‌ره‌و بزاڤیکی ناسیۆنالیستی هانه‌دات.

نافه‌رمانی مه‌ده‌نی نافرمانی مدنی Civil Disobedience

هه‌ر هه‌نگاوێک که سنووری یاسا به‌ه‌زینێت به‌ مه‌به‌ستی راکێشانی سه‌رنجی هه‌مووان بۆ راوه‌ستان له به‌رامبه‌ر ناوه‌وایی و نادروستی یاساکان له‌باری نه‌خلاق و عه‌قلانییه‌وه به‌ نافه‌رمانی مه‌ده‌نی له قه‌له‌م نه‌درێت. ستراتیجی نافه‌رمانی مه‌ده‌نی یا به‌عمری حوکه‌مه‌ت، له لایه‌ن مه‌هاڤاگاندی رێبه‌ری سه‌ربه‌خوایی هیندستان بۆ رزگاربوون له‌ژێر ده‌ستی بریتانیا هاته‌ نا‌راوه‌. شیوازی گاندی بریتی بوو له: سه‌رپنجی کردن له یاساکانی ولات، نه‌دانی باج، وه‌رنه‌گرتنی پۆست و مه‌قامی ده‌وله‌تی، یاساخردنی هه‌لبژاردنه‌کانی نه‌نجومه‌نی یاسادانا، هاوکاری نه‌کردن له گه‌ل ئینگلیزییه‌کان و پاوانکردنی شه‌مکی به‌ریتانی. له‌م جوړه‌ خه‌باته‌دا زیاتر له‌سه‌ر بیه‌م‌وبالاتی و بێده‌نگی جه‌خت نه‌کړت. به‌لام نافه‌رمانی مه‌ده‌نی پێویستی به‌ هه‌نگاوێکیان و کرده‌وه‌یه‌. لایه‌نی هاوبه‌شی ئه‌م دوو خه‌باته‌ ته‌نیا ئه‌وه‌یه‌ که ناشتی‌نامه‌یه‌ و دووره‌ له شه‌په‌نگیزی.

ناوېژیوانی میانجیگری Meditation

بریتییه‌ له‌ شیوازی چاره‌سه‌رکردنی ناشتیانه‌ی کێشه‌یه‌کی نیوده‌وله‌تی به‌ ده‌ست‌پێشخه‌ری لایه‌نێکی سه‌یه‌م و رازی بوونی دوولایه‌نی مه‌سه‌له‌که‌. ناوېژیوان به‌ شیوه‌یه‌کی چالاک هه‌ول نه‌دات له‌ گفتوگۆکاندا به‌شدار بێت و پێشنیاری پێویست بۆ کوتایی هێنان به‌ گه‌رقه‌که‌ چی ده‌کات و به‌گه‌شتی هه‌ولی ناشتکردنه‌وه و نزیک کردنه‌وه‌ی دوولایه‌ن ده‌دات. ناوېژیوان، ته‌نها پریدیکی پێوه‌ندی نییه‌ له‌ نیوان دوو لایه‌نی کێشه‌که به‌لکوو یارمه‌تیان نه‌دات بۆ خسته‌په‌رووی پێشنیار و دۆزینه‌وه‌ی چاره‌سه‌ری هه‌میشه‌یی. به‌ پنی بریاری کۆنڤانسیۆنی لاهای (۱۹۰۷) له‌مه‌ر چاره‌سه‌رکردنی ناشتیانه‌ی کێشه‌ نیوده‌وله‌تییه‌کان، ناوېژیوانی نابێ به‌ واتای کرداریکی دوژمنکارانه‌ و ده‌ستیوه‌ردان له‌ کاروباری ولاتیکی دیکه‌ له‌ ئه‌ژمار بێت. نمونه‌ی ئه‌م هه‌نگاوه‌، ناوېژیوانی تاشکه‌ند (۱۹۶۶) بۆ چاره‌سه‌ری کێشه‌ی نیوان پاکستان و هیندستان و هه‌روا ناوېژیوانی که‌مپ ده‌یفید له‌ نیوان ئیسرائیل و میسر له‌ سالی ۱۹۷۹ بووه‌.

ناوچه‌ی ژێر ده‌سه‌لات حوزه‌ی نفوذ Sphere of influence

زاراوه‌یه‌کی جوگرافییه‌ به‌واتای ناوچه‌یه‌ک که‌ تییدا باڵاده‌ستی سیاسی یان ئابووری ولاتیکی به‌

ره سمعیته ناسرابیت ئه گهرچی دهسه لاتینکی که موکوروپیش بیټ. ناوچهی ژیردهسه لات، لهوانه یه کلایه نه رابگه ینیندریت: یان چهنه لایه نه بیټ. بۆ نمونه دابه شکردنی ئیران به پیی ریکه وتنامه ی دوولایه نه ی سوقیته و بهریتانیا له سانی ۱۹۰۷ به دوو ناوچهی ژیر دهسه لات ی باشوور بۆ بهریتانیا و باکوور بۆ سوقیته.

Centralism

مرکزگرایی

ناوه‌دنگه‌ریتی

ناوه‌دنگه‌ریتی (سه‌ترالیزم) له وشه‌ی لاتینی centrum به واتای ناوه‌ند وهرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا به سیستمیکی دهسه‌لاتداری دهگوتری که هه‌موو کاروباره ئابووری و سیاسی و ئیدارییه‌کان له ناوه‌ندی ولادت کۆده‌بیته‌وه و هه‌موو داموده‌زگا ناوچه‌یی و پارێزگا‌کان ده‌بن ملکچه‌ی دهسه‌لات و بپارێه‌کانی ناوه‌ند بن. رژیمی هیتلر نمونه‌یه‌کی تۆخی ئەم سیستمه‌یه به چەشنیک که له‌م حوکمه‌ته‌دا پله و پایه ناوچه‌یی‌یه‌کان تا‌کوو ئاستی ده‌زگا نزمه‌کانی حوکمه‌تی ناوه‌ندی دا‌کشابوون.

له به‌رامبه‌ر ناوه‌دنگه‌ریتی‌دا سیستمی نامه‌رکه‌زی (دیه‌سه‌ترالیزم) له ئارادایه له‌م جۆره حوکمه‌تانه‌دا به پینچه‌وانه‌وه، هه‌موو دهسه‌لاته‌کان له ناوه‌ند چەق نابەستنی به‌لکوو ده‌قده نوتۆنۆمی یا فیدرالیه‌کان له سه‌رانسهری ولادتدا ئه‌رکه‌کانی خۆیان جیبه‌جی ده‌که‌ن و له چوارچۆیه‌ی هه‌ندیک یاسای دیاریکراو له کاروباری ناو‌خۆییدا سه‌ربه‌خۆییان پێ نه‌دریت. نمونه‌ی به‌رچاوی ئەم جۆره حوکمه‌ته، سیستمی فیدرالیزمه. (ب‌روانه چەقبەستنی و فیدرالیزم)

کەسیک

elite

سرآمد/نخبه

نوخبه

که له کۆمه‌لگادا به هۆی چهن تايبه‌تمه‌نديه‌ک (واقیعی یان خه‌یالی) خاوه‌نی پینگه‌یه‌کی به‌رجه‌سته و شیاو بیټ. که‌واته هه‌رکه‌سیک لی‌ها‌تووتر و شایسته‌تر بیټ، نوخبه له‌قه‌لم نه‌دریت.

ئەم زاراوه له لایه‌ن ویلفرید پارتۆ کۆمه‌لناسی ئیتالی، بۆ شروقه‌ی کۆمه‌لایه‌تی له‌سه‌ر دوو توێژی کۆمه‌لگا هاته‌ ئاراوه. (۱) توێژی بن ده‌ست یان ره‌شه‌گل. (۲) توێژی بالا یان نوخبه. توێژی بالا دوو جۆره: یه‌که‌م، نوخبه‌ی فهرمان‌ده‌وا، دووه‌م، نوخبه‌ی سه‌رکه‌ش.

Elitism

سرآمد‌باوری/نخبه‌گرایی

نوخبه‌گریتی

به پیی ئەم رێبازه ماهیه‌تی هه‌ر کۆمه‌لگایه‌ک چ زیندوو بیټ چ مه‌نگ و مردوو، ره‌وا یا نا‌ره‌وا به‌پیی ماهیه‌تی نوخبه‌کانی خۆی دیاری نه‌ک‌ریت. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه له‌و باوه‌ره که له هه‌ر کۆمه‌لگایه‌ک یان گروپی کۆمه‌لایه‌تی، ئابووری، سیاسی، کولتووری و... که‌سیک یا که‌سانیک به‌هۆی لی‌ها‌توویی تايبه‌ته‌ره، بالاتر له‌ئهو‌انی‌دی و ئەم بالا‌ده‌ستیه مافی پینشه‌وا‌یی و رێب‌رایه‌تیان بۆ ده‌سته‌به‌ر نه‌کات. نوخبه‌گریتی له‌گه‌ل دیموکراسی*دا نه‌یاره و ئەم سیستمه به‌پینشیلکهری مافی خه‌لکانی نوخبه و لی‌ها‌توو

دەزانى و پىنى وايە خەلکانى رەشۆكى و كەم بەھرە تا ئاستىكى نابەجئ بەرز دەكاتەرە. نوخبەگەرئىتى لە سىستەمى پەرورەدەدا بىرتىيە لە ھەلبژاردنى ھۆشمەندترىن قوتابيان و پەرورەدەکردنيان بە شىۋازى ناوازەى پەرورەدەى بۆ بەرھەمھىنانى باشتىرەن و بەتواناترىن ئىنسانەكان. ئەم شىۋازە پەرورەدەىيە لە ۋەلاتانىكى ۋەك بەرىتانىا، فرەنسا، ئەلمانىا، سوۋىيەت و ئەمىرىكا بە كار براۋە. بەگشتى باسى چوارجۆر نوخبە دەكرىت كە بىرىتىن لە:

(۱) نوخبەى دەسەلاتى سىياسى

(۲) نوخبەى ئابوورى

(۳) نوخبەى سەربازى

(۴) نوخبەى فىكىرى

Power elite

سەرآمد قدرت

نوخبەى دەسەلات

ئەم زاراۋە لە لاين رايىت مىلن (۱۹۶۲-۱۹۱۶) كۆمەلناسى ئەمەرىكى دەرحەق بەم كەسانە بە كار ھات كە لە سەروى ھايىراكى دەزگا گەرەكانى كۆمەلگەى ھارچەرڤ ۋەك كۆمپانىا و دەۋلەت و سوپا دائەنىشن.

Nation

مىلت

نەتەرە

زاراۋەى نەتەرە، دياردەىيەكى مىژۋىي — سىياسى لە ئەژمار دىت كە لەگەل زاراۋەى دەۋلەتى نەتەرەدا نىزىكايەتبان ھەيە. دەرگەۋتى ئەم زاراۋە بە ۋاقتا نوپىكى دەگەرئىتەرە بۆ سەدەى ھەژدە. پىش ئەو سەردەمە ناين و ناينزا، ھىلى جياكەرەۋەى نەتەرەكان لەبەكتەر بوۋە.

نەتەرە يەكەنەيەكى گەرەى ئىنسانىيە كە لە نىۋان كولتور و ھۆشيارىيەكى ھاۋبەشدا گرىبەستىك سازدەكات. پىنناسەيەكى ترى ئەم زاراۋە بىرتىيەلە كۆمەلگەيەكى ھاۋرگەز كە خاۋەنى پىشنىيەىيەكى مىژۋىي يەكسان و بەرژەرەندىيەكى ھاۋبەش و زمانىكى يەكگرتوۋىيەت. لە رابردوۋى ئىمپىراتورىيەتەكاندا خىل و عەشیرەت و دەۋلەت — شارەكان، گرىنگەرىن يەكەنەى ژيانى سىياسى پىك دەھىنا بەلام ئىمروكە چەمكى نەتەرە، لە بەراۋەرد لەگەل زاراۋەگەلىكى ۋەك ھۆز و عەشیرەت و شاردا چەمكىنى ئالۆز لە ئەژماردىت و لەبارەى رەگەزەكانى ئەم پىكەتە بىرۋچوۋنى جوداجودا لە ئارادايە. بىرمەندانى سىياسى رەگەزە پىكەنەرەكانى نەتەرە دەگەرئىتەرە بۆ بەدىھاتنى رىڭخراۋەيەكى سىياسى يەكگرتوۋ، كولتور و زمانىكى ھاۋبەش و پىشنىيەىيەكى مىژۋىي ھاۋبەش.

شۆرشى فرەنسا، ژىرخانىكى فىكىرى و سەرچاۋەيەكى گرىنگ لە ئەژماردىت بۆ سەرھەلدانى يەكەمىن بىرۆكەى چەمكى نەتەرە بە مانا نوپىكى. لەم بارەۋە نەرىتى شۆرشى فرەنسى بەپەلى يەكەم ھۆكارى بەرىڭخراۋەىيە كردنى سىياسى بە گرىنگ دەزانى و رەگەزەكانى تر بە پەلى دوايى ئاۋبەردە ئەكات. كەۋاتە لەم

روانگەۋە بەدىھاتتى نەتەۋە، پېشەۋەخت پېۋىستى بە دامەززانى دەۋلەت ھەيە و چەمكى دەۋلەت و بەرېنخراۋەيى كردنى سىياسى بە شىۋەيەكى لۆژىكى و گونجاي مېژۋىيەۋە، دەبن لە پېشتىر بېت.

لە روانگەي كولتورىيەۋە، سەرھەلدانى نەتەۋە پەيۋەستە بە ھۆكارى فەرھەنگى و زمان. لەم بابەتەۋە فيختە و نوفاليس، نووسەرانى ئەلمانى پېنيان وايە كە مرق بە پېتى سىروشت لە نېۋان نەتەۋەكان دابەش كراۋە نەك بە ھۆى دەۋلەتەكان. زمان، تايبەتەندى سەرەكى شوناسى نەتەۋەيى لە ئەژماردېت كە ھەلگى نەرىت و ھېما و ئەفسانە و كولتور و مېژۋى ھاۋبەشى ئەتنيكىيە. ئەزمۋونى مېژۋىيى گەلان پېشانى داۋە كە پېۋەندى راستەمۇخۆ لە نېۋان پېكھاتنى زمانى ئەدەبى و دەرکەۋتنى ھۆشيارى نەتەۋەيى و ناسيۋناليزم ھەيە. بېندىكت ئەندەرسۇن پېتى وايە كە زمانى ئەدەبى لە ھەندى ۋلاتى ئەۋرۋاپادا رېنگەي بۇ دەرکەۋتنى ھۆشيارىيى نەتەۋەيى و ناسيۋناليزم و پېكھاننى دەۋلەتى نەتەۋەيى خۆش كرد.

ئېرنېست رېنگان، مېژۋونۋوسى گەۋرەي فەرەنسى لە ۱۸۸۲ لە زانكۆى سۇرېۋن پېشكەشى دەكات بە تېرۋەتسەلى پېناسەي نەتەۋە دەكات كە لېرەدا چەن دېرېكى دەھىنەۋە. «نەتەۋە رۇچىكە. پەرەنسېيىكى رۇچىيە. دوو شت – كە لە راستىدا ھەرىكەن – ئەۋ رۇچە يان ئەۋ پەرەنسېيە رۇچىانەت پېكەدەھىنن: يەكيان رېشەي لە رابردودا، يەكيان لە ئېستادا. يەكيان خاۋەندارىيەتېكى ھاۋبەشە، خاۋەندارىيەتى مىراتىكى دەۋلەمەندى بېرەۋەريەكان. ئەۋى دىكەشيان رەزامەندى ئېستاد و ئەۋرەيە، ئاۋاتى پېكەۋە ژيان، وېست و ئىرادەي بەزىندوۋ راکرتنى بايەخى ئەۋ مىراتى بە شىۋەيەكى دابەش نەكراۋ بۇ مرق ماۋەتەۋە. نەتەۋە، ەك تاكەكەس تىرپىكى رابردوۋىيەكى دوور و دىرژى كۆشش و ھەۋلدانە، بەختكردن و لەخۇ بورىدەن... نەتەۋە نېشانەي رابردوۋىيەكە، لەگەل ئەۋەشدا لە ئېستادا پوختە كراۋە بە ھۆى راستىيەكى ئاشكرا و ھەستېنكراۋەۋە واتە پېمەل بوون بە ئاۋاتىكى راشكاۋانە بۇ دىرژەپېدان بە ژيانىكى ھاۋبەش». ھەندى لە بېرەمەندان، رەگەزى ئايىنىش بە پېكھاتى نەتەۋە زىاد ئەكەن بەلام ھەندىكى دىكە ئەمە رەت دەكەنەۋە و دەلېن پەيرەۋانى ئايىنىك دەتۋان لە چەندىن نەتەۋەيى جۇراۋجۇر پېك بېن. ھاۋسۇزى بۇ ۋلات يا قەلەمپەۋىكى جۇگرافىيائىش، بە فاكتەرىكى بەھىزى دروستبۋونى نەتەۋە و يەكگرتنى گەلانى جۇراۋجۇرى ۋلاتىك دادەنرېت.

نەتەۋە يەكگرتۋەكانى باشۋورى رۇژھەلاتى ئاسيا

اتحادىيەى ملتھاي آسيای جنوب شرقى

(ASEAN) Association of South-East Asiatic Nations

لە سالى ۱۹۶۷ لە لاين ۋلاتانى ئەندونىزيا و تايلىند و سەنگاپور و فېلېپپىن و مالىزيا لە بانكوك بە

ئامانچى كىرگىزىدەۋەي پېشكەۋتنى ئابۋورى و سەقامگىرىيى ئاۋچەكە دامەزرا.

نهریتی نیوده‌وله‌تی عرف بین الملل International Custom

نهریتی نیوده‌وله‌تی، دهره‌نجامی ره‌فتار و چۆنیه‌تی هه‌لسوکه‌وتی ولاتیك له گهل ولاتیکی دیکه‌یه. تاییه‌تمه‌ندییه‌کانی ئەم نهریقه بریتین له: ۱- پاته‌کردنه‌وی کردارێکی یاسایی به‌لگه‌مه‌ند که له نیوان هه‌موواندا بووبیته باو. ۲- شیوه ره‌فتاریکی ناچاریه. ۳- شیوه ره‌فتاریکی رووه فراژووتنه.

نیهیلیزم (پوچگه‌رایي) نیهیلیسم (هیچ انگاری) Nihilism ئەم

زاراوه له وشه‌ی لاتینی nihil به‌واتای هیچ و پوچ وهرگیراوه. لایه‌نگرانی ئەم قوتابخانه هه‌ر بابیه‌تیکی داسه‌پاو به‌سه‌ر ئەندیشه‌ی مرۆدا ره‌ت ده‌کهنه‌وه و هه‌موو بیروباوه‌ریک به پوچ دهرزن و به چاویکی سووکه‌وه سه‌یری هه‌موو یاسا و رێسایه‌ک ده‌کن. فله‌سه‌فه‌ی نیهیلیزم ده‌گه‌رێته‌وه بۆ سه‌رده‌می یۆنانی کۆن و پێش سوکرات که ئەویش بریتی بووه له ره‌تکردنه‌وی بوون و رۆح و مولکداریتی و یاسا و مافه‌کان و هه‌موو شتیك. به‌لام لهم سه‌دانه‌ی دوایدا له رووسیای تیزاریدا ناوی رێبازیکی کۆمه‌لایه‌تی بوو که ده‌سه‌لاتی حکوومی و ناحکوومی به هیچ دهرزانی و دواتر گۆرا به مه‌رامیکی شوێشگیرانه به مه‌به‌ستی له‌ناو بردنی هه‌موو پێکهاته‌یه‌کی کۆمه‌لایه‌تی.

زاراوه‌ی نیهیلیزم، یه‌که‌م جار له‌گوێن شیوازیکی ره‌خنه‌گرانه‌ی نیگه‌تیف دهرباره‌ی گریبه‌ست و نهریتی کۆنی کۆمه‌لایه‌تی له لایه‌ن نوسه‌ری به‌ناوبانگی رووس: توژگنیف، له کتییی «باوکان و مندالان»دا به کار هاتوه. سه‌رکاروان و دامه‌زرێنه‌ری رێبازی نیهیلیزم له رووسیا، باکوئین (۱۸۷۶-۱۸۱۴) بوو. پاش سانی ۱۸۷۸ ئەم زاراوه له رووسیا دهرباره‌ی ئانارشیزم و تیرۆریسته‌کان به کار برا. هه‌ندی جاریش مانای خۆبه‌ختکردن و دا‌بران له دنیا‌یه‌ی لی هه‌ئینجراوه.

نیتۆکراسی نیتۆکراسی Netocracy

ئەم دۆخه پێناسه‌ی سه‌رده‌میکی تازه و که‌شیکی نویباوه له میژووی مرۆفدا که له‌سه‌ر بنه‌مای توپی ئەنته‌رنێت و به‌رنامه‌ی کۆمپیته‌ری و ته‌کنۆلۆژی زانیاری دامه‌زراوه. لهم قوتاغه‌دا له سه‌رووی قوچه‌کی ده‌سه‌لاتی کۆمه‌لگادا که‌سانیک داده‌نیشن که به‌سه‌ر ئەم توپه کۆمپیته‌ریانه‌دا زال بن و زانیاری، ره‌گه‌زی سه‌ره‌کی ده‌سه‌لات و جووله‌ی کۆمه‌لایه‌تی له ئەژمار دیت.

نیمچه ده‌وله‌ت شبه دولت Quasi-states

ئەم زاراوه به‌ ده‌وله‌تانه ده‌گوترێ که پێشتر ژێرده‌سته بووبێتن و له‌جوله‌ی ولاتانی کۆلۆنی له ئەژمار ده‌هاتن به‌لام له ئەنجامی پرۆسه‌ی سه‌رینه‌وی ئیستیعمار، نیمچه سه‌ربه‌خۆیه‌کیان به‌ده‌ست هیناوه. ئەم ده‌وله‌تانه خاوه‌نی هه‌موو میکانیزمیکی فه‌رمانه‌روایی و حاکییه‌ت بوون به‌لام بن به‌هره بوون له نیراده‌ی سیاسی و ده‌سه‌لات و هێزی رێکخراوه‌ی بۆ پیاوه‌کردنی ئاسایش و خوش‌گوزه‌رانی و دا‌کوکی کردن له ماق

مىرۇڭ. لە راستىدا نىمچە دەۋلەتەكان، تەنيا بەناو دەۋلەت لە ئىژماردىن. ئەم دەۋلەتەكانە ئەگەرچى بەينى رىساكانى سىستەمى نىۋەدەۋلەتى لە دۋاى سالى ۱۹۴۵ دامەزراۋن بەلام بىن توانا و ناپەوا و لاۋازن.

نىمچە دىموكراسى شىبە دموكراسى Quasi-democracies

ئەم زاراۋە بۇ پىناسە كردنى ئەم ۋلاتانە بەكار براۋە كە روۋە گەشەسەندىن. لە نىمچە دىموكراسىدا ژيانى سىياسى، نە بە تەۋاۋى دىموكراتىيە نە تۆتالىتەرى. ئەم ۋلاتانە ھىشتا ھەر لە گىرەۋكىشەى پرۇسەى مۇدىرنە و ھەنگاۋان لە سۈننەتەۋە بۇ مۇدىرنىتەدا مۇنچ دەخۇن و كىشمەكىشى ئەم ھەلومەرچە، لە جىگىربوۋنى ھەردوۋ سىستەمەى دىموكراسى و تۆتالىتارىزم بەرگىرى دەكات. ھەروھە پىنكەتەى كۆمەلەتەى كۇنباۋ و كەلتورى سۈننەتى لىك-تارازاۋ بۋارى دامەزراۋنى سىستەمى سىياسى مۇدىرن ناپەخسىنىت. سەرمەشقى رىكخستەن لەم ۋلاتانەدا برىتتىيەلە سى شۇپشى مىژۋىيى فرەنسا و شۇپشى پىشەسازى و شۇپشى سۇقىتە. ھەركامىك لەم شۇپشانە بە جۇزىك بوۋنەتە سەرمەشقى بۇ پىنكەتەى سىياسى ئەم ۋلاتانە. بۇ ۋىنە لە شۇپشى فرەنسا، بىرۋەكەى ياسا و ھاكىمىيەتى نەتەۋەىي و دىموكراسى ۋەرگىراۋە، لە شۇپشى پىشەسازى بىرۋەكەى گەشەسەندىن ئابۋورى و مۇدىرنە و لە شۇپشى سۇقىتەش، دەۋلەتتىكى بەزەبر و زاكوۋن و دەسەلەتدار بۇتە سەرمەشقى و ئايدىيالى ھۆكەت. ھەموۋ ئەم بىرۋەكە سەرمەشقاۋە ئاۋىتە بوۋە لەگەل پىنكەتەىكەى خۇمالى بە قەبارەيەكى ئىستىبادى و يەزدان گەرا و باۋك سالارۋە.

بە گىشتى بۇ پىادەكردنى دىموكراسى لە ۋلاتانى روۋەگەشەسەندىن، چەندىن كۆسپ و تەگەرە لە بەردەمدايە كە برىتتىنلە:

- دەسەلەت و شەۋتى پىاۋماقۇۋلەن و گەۋرەپىاۋان كە دىموكراسى بەدژى بەرژەۋەندىيەكانى خۇيان دەزانن.

- ھەژمۇنى بەھا و بايەخە مۇتەلەققەكان و بەھىزىبوۋنى نەرىتەكان.

- مانمەۋى ھىزە دەسەلەتدارە كۇنەكان، بۇ ۋىنە دەربارى شا و سۇلتان.

- دەزگا بەھىزە ئايىنىيەكان و ھىزى سەربازى.

- نەبوۋنى چىنى مامناۋەندى بازارگان و پىشەسازى.

- قۇۋلۇۋنى ئارىشە و لەمپەرە ئەتتىكى و ئايىنى و كەلتورىيەكان.

سەرنەجامى كۆبۈنەۋەى ئەم ھۆكارە گرنگانە لە ۋلاتانى روۋە گەشەسەندىن، بۇتە ھۋى سەرمەلەدانى نىمچە دىموكراسىيەكى سەقام نەگرتوۋ كە ھەمىشە دەۋلەتەكانىيان لە بەينى ئۇتۇكراسى* و ئۇلىگارشى* و پۇپۇلىزىم و تۆتالىتارىزم* دىموكراسىدا لە ھەلاجان دەھىلىتەۋە.

نىپۇتيزىم: بىروانە خىزم خۋازى.

نیونازیسم

نئونازیسم

Neo-Nazism

ئەم زاراوه بۆ ئەو گرووپ و حیزب و ریکخراوانەى هاوچەرخ بە کار دەبریت کە هاوشیوەى حیزبى نازى ئەلمانیا لە ساڵى ۱۹۳۳ هەلسوکەوت دەکەن. نیونازیسم، بزاوتیکى رەگەزپەرستانە و نەتەو پەرستى توندپەرە کە پاش جەنگى جیهانى دووهم سەرى هەلداوه و لە سەرەتای هەشتاکانى سەدهى ۲۰ بەدواوه لە ولاتانى ئەوروپای رۆژاوا گەشەى کردووه. تايبەتمەندیەکانى نازىسى نوێ بریتییه لە: حکومەتیکى راستپەرە و دەسەلات خواز، دژى دیموکراسى و لیبرالیزم و فرەدەنگى، دژى کەمینەکان بە تايبەت جوولەکە و رەشپىستەکان. سەرچاوهى جیهانبینی ئەم گرووپانە دەگەرێتەوێ بۆ بارى نالەبارى ئابوورى و بەگومان بوون لە حوکمەت و هەندى جارىش هەست و خوستى ئایینى (کلێسا) بە چەشنێک کە پێوەندییەکی نزیک هەبە لە نێوان گروپى نیونازى و ریکخراوه کلێساییهکان.

ودم / مافى تاييه تى / زېده ماف

امتياز

Privilege

به گشتى به ماناي به هره مەندى كەسيك يان گروپتيكى تاييه تى له ماف يان به هره يەك كه جه ماوه به عام لىي بى به هره بن يان ده ستيان پيى نه گات. له زاراهى سياسيدا هه لگري مانايه كى سووكايه تى ئاميزه چونكا وه بيره هره وهى نه م راستييه كه ماف تاييه تى، سه مەرى ميرات و جى ماوه و داراييه و خاوه ماف، شياوى نه و دمه نيه. به لام كاتى واش هيه كه به واتاي ماف و نازادى ليكدراوه تەوه چونكا كەسەكه به هەولنى خۆى به ده ستى هيناوه. ليده دا واتايه كى بليمه تانهى لى نه بيتەوه.

ورده بۆرژوازى

خرده بورژوازى

Petite bourgeoisie

به شيكه له بۆرژوازى* كه پيكتاوه له خه لكانه ي چيني مامناوه ندى له كۆمه لگاي سه رمايه داريدا كه مال و داراييه كى كه موكوپريان هيه. بۆ و نه: دووكاندار، خاوه نمال، زه ميندار يان خاوه ن كارگه ي بچووك. ورده بۆرژوا به هه مان شيوه كه له فەرهنسه دا باو بووه مانايه كى سووكايه تى ئاميزى هيه و به واتاي خۆ سه رقانكردن به سه روه ت و سامانى بچووك و به رژه وه ندى خۆت و روانيني كى به رچاوتەنگانه يه بۆ ژيان. له م واتايه دا ئاوه لئناوى ،ورده، به ماناي كردار و بايه خه كانى نه م جۆره كه سانه يه به لام له كۆمه لئاسى ماركسي دا به له به رچا و گرتنى مانا سووكايه تى ئاميزه كه، واتايه كى تريش له خۆ ده گرى. له م ديده وه ورده بۆرژوازى جگه له مو لكدارانى كه م داها ت، زۆربه ي مووچه خۆر و كاسپكارى نازاد و كارمه ندانى به شى خزمه تگوزاريش له خۆ ده گرى و به گه شه سه ندنى نه م جۆره كه سانه له كۆمه لگا پيشه سازييه كان، رۆژبه رۆژ له بارى سياسيه وه گرنگ تر ده بيت. له م كۆمه لگايانه دا ورده بۆرژوازى له گه ل چيني مامناوه نديدا هاوواتا ده بيت.

وشياري چينايه تى

آگاهى طبقاتى

Class Consciousne

به مانگا بوون له چينه كۆمه لايه تيه ي كه تاكه كس به ناخيزگه ي خۆى ده زانى. وشياري چينايه تى كاتي ك خۆى نيشان نه دا ت كه نه ندا مانى چينيك به شيويه كى هاوبه ش هه ست به ناوه مي دى و به ش خوراوى بكه ن و له به رامبه ر چيني سه رده ست و شيوازى ده سه لاتداردا خه بات بكه ن. وشياري چينايه تى له ريبازى ماركسي دا هه م وشيار بوونه ويه له به رامبه ر چهوسانده وي مرۆ له لايه ن مرۆ، هه م به رياردانه بۆ مه حكردنه وي نه م چهوسانده وه. هه ره ها بري تيه له وشياريه ي كه چيني كى ره نجه در به ئاوه زى ده يفا مي ت و تيده گات كه له بازا ردا وه ك كالا يه كى ساده مامه له ي پي ده كرين ت و ده بيته قوربانى خنكاني كى سياسى و كۆمه لايه تى و ئابورى. نه م وشياريه، چيني ره نجه دران ده كاته چيني كى تاييه ت و وه شيار.

ئینجا خەباتی خۆی بۆ سڕینه‌وه و مه‌هفکردنه‌وه‌ی چینه‌كان ده‌ست پێده‌كات.

Country **کشور** **ولایت/نیشتمان**

زۆندێك له چوارچیوه‌ی سنووریکی سیاسی دیاریکراو که خه‌ڵکانیکی تێدا نیشته‌جێ بن و ده‌سه‌لاتییکی سه‌ربه‌خۆ به‌رپه‌وه‌ی ببات. به‌و خه‌ڵکانه‌ی که له‌و زۆنده‌دا ده‌ژین نه‌ته‌وه* ده‌گوترێ. ده‌سه‌لاتیکیش که له‌و زۆنده‌ فه‌رمانه‌روایی ده‌کات، به‌ ده‌وله‌ت* ناوبرده‌ نه‌کری‌ت. له‌ روانگه‌ی یاسا نیۆده‌وله‌تییه‌کاندا سێ چه‌مکی نیشتمان و نه‌ته‌وه و ده‌وله‌ت، پێکه‌وه‌ یه‌که‌یکی فراژووی سیاسی پێک ده‌هێنن که بوونی یه‌کیان هه‌بوونی ئه‌و دووانه‌ی دیکه‌ی به‌دواوه‌ ده‌بێت. که‌واته‌ هه‌رکام له‌م سێ چه‌مکه‌ ده‌کری له‌جیاتیی ئه‌و دووانه‌ی دیکه‌ به‌کار به‌ری‌ت.

Backward Countries **کشورهای عقب افتاده** **ولاتی دوایه‌وتوو**

پێناسه‌یه‌کی تهره‌ بۆ ئه‌و ولاته‌نای که له‌ په‌ره‌سه‌ندن دوایه‌وتوو. نیشانه‌کانی ئه‌م جوهره‌ ولاته‌نه‌ بریتیه‌ له‌: ئاستی نزمی ساخه‌مه‌ی و خواردن و خۆراک، نه‌خوینه‌وه‌ری، که‌مبوونی سه‌رمایه‌ و دارایی، جیاوازی چینه‌یه‌تی، دووفاقی و چه‌ند فاکی ئابووری، زالبوونی کشتوکاڵ به‌سه‌ر پێشه‌سازی، ناله‌باریی سیسته‌می پاوه‌ و دراو، بێ‌متانه‌یی به‌ سه‌رمایه‌دانان، نه‌بوونی شێوازی پێشکه‌وتووی ته‌کنۆلۆژی و بێ‌مه‌بالاتی بۆ په‌ره‌سه‌ندن. (بروانه‌ جیهانی سێهه‌م و ولاتی که‌متر پێشکه‌وتوو).

ولاتی که‌متر پێشکه‌وتوو **کشورهای که‌متر توسعه یافته**

Less Developed Countries (LDCs)

ئهم زاراوه‌ بۆ ولاتی هه‌ژار و ده‌ست کورتی جیهانی سێهه‌م (ئه‌فریقا، ئاسیا و ئه‌مریکای لاتین) به‌کار ده‌به‌ری‌ت. هه‌ندێ له‌ زانیان، هه‌ولیان داوه‌ ولاتی هه‌ژار به‌ ولاتی جیهانی چواره‌م پێناسه‌ بکه‌ن. بۆ هه‌لاواردنی ولاتیکی دوایه‌وتوو له‌ بوا‌ری په‌ره‌سه‌ندویی دا سه‌یری پێوانه‌گه‌لیکی ئابووری وه‌ک به‌رزبوونه‌وه‌ی داها‌تی سه‌رانه‌ و وه‌به‌ره‌یه‌تی نا‌پاسته‌وخۆ ده‌کهن. ئه‌م ولاته‌نه‌ چاویان له‌ یاره‌مه‌تی ولاتی دیکه‌یه‌ و له‌ بازرگانی جیهانیدا ده‌وریکی زۆر بچووک ده‌بینن. (بروانه‌ جیهانی سێهه‌م).

One-Party State **کشور تک حزبی** **ولاتی تاکه‌حیزبی**

ولاتی که‌ تێیدا ته‌نها یه‌ک حیزب ئیجازه‌ی چالاکی سیاسی پێدرا‌ی‌یت و ده‌سه‌لاتی به‌ده‌سته‌وه‌ بێت. ئه‌م ولاته‌نه‌ هاوشێوه‌ی سیسته‌مه‌ دیکتاتۆریه‌یه‌کان له‌ ئه‌ژمار دین. له‌ به‌رامبه‌ر سیسته‌می یه‌ک حیزبیدا سیسته‌می فره‌حیزبی له‌ ئارا‌دا‌یه‌. نمونه‌ی هه‌ر دوو سیسته‌مه‌که‌، ولاتی عێراق له‌ سه‌رده‌می سه‌دام حه‌سه‌ین و پاشا رووخانی ئه‌م رژێمه‌یه‌ له‌ سا‌لی ۲۰۰۳.

Political Generation

نسل سیاسی

وه‌چه‌ی سیاسی

خه‌لکانیک که نه‌زموون و رووداوه سیاسیه‌کانی زهمه‌نیک‌ی دیاریکراویان به چاوی خو‌یان د‌ییبت، به وه‌چه‌ی سیاسی پ‌یناسه ده‌ک‌ر‌ین.

Whig

ویگ

ویگ

ناوی حیزب‌یک‌ی سیاسیه له بریتانیا که له سالی ۱۶۸۰ به‌دواوه خوازیاری سنووردارکردنی ده‌سه‌لاتی پادشا و فراوانکردنی ده‌سه‌لاتی په‌رله‌مانی هم ولاته بووه. ویگه‌کان نه‌و شو‌پ‌ش‌گی‌رانه بوون که پاش شکستی راپه‌رینی ۱۶۷۹ له سکوتله‌ندا ه‌یدی ه‌یدی گه‌یشته‌نه ده‌سه‌لات و د‌ژی یه‌ک‌گرتنی نایینی سکوتله‌ندا و ئینگلت‌ه‌را بوون.

Agitation

تحريك / شورانش

هاندان / هه‌لخړاندن

دنده‌دان و هه‌لخړاندنی جهماور به مەبەستی به‌شداری کردن له چالاکیه‌کی کۆمه‌لایه‌تی یان سیاسی له رینگای نامرازه‌کانی پړوپاگه‌نده و راگه‌یاندن وک، روژنامه، گوڤار، کتیب، رادیو و تله‌فزیون. له‌م ئاکاره‌دا جهماور له رینگای هه‌ست و سۆزوه هه‌لته‌رنه‌گیت. له‌ سه‌رده‌می شو‌رش‌ی فەره‌نسه‌دا به‌ که‌سیکیان ده‌گوت «هاندەر» که‌ بێ به‌رپر‌ساریه‌تی خه‌لکیان هه‌لته‌لخړاند و ئاژاوه‌یان ده‌ناوه. به‌لام دوا‌ی شو‌رش، ده‌وله‌ته‌ کۆنه‌پاریزه‌کان ئه‌م نا‌تۆره‌یان بۆ بزاولته‌ چه‌پیه‌کان به‌کار ده‌برد. ئه‌م زاراوله‌ لایه‌ن زۆریه‌ی بزاولته‌ راست و چه‌پیه‌کان به‌ زاردا هاتوه‌ به‌لام زۆریه‌ی رێبه‌رانی ئه‌م بزاقانه، هاندان و هه‌لخړاندنی جهماور به‌دژی ده‌وله‌تیکی سته‌مکار، به‌ شتیکی ره‌وا ده‌زان.

Collectivism

نظام اشتراکی / اصالت جمع

هاویه‌شیفتی / شیوعی

ئهم زاراوله‌ له‌ به‌رامبه‌ر زاراوله‌ی «تاک‌خوازی» دا هاتوه‌ که‌ به‌ هه‌موو ئه‌و تیۆریه‌یه‌ سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئابوریانه‌ ده‌گوتی که‌ به‌رژه‌وه‌ندی و قازانجی کۆمه‌لی ئینسان‌ی یان بۆ گرنگ‌تره‌ له‌ به‌رژه‌وه‌ندی تاکه‌که‌سی. به‌ پێی ئه‌م تیۆریه‌یه‌ که‌رسته‌ی به‌رهمه‌ینان و دابه‌شکردن ئه‌بێ به‌ده‌ست کۆمه‌ل بی‌ت نه‌ک تاکه‌که‌س، چون‌کا تاک هه‌ر به‌شوی‌ن قازانجی خۆیه‌تی. گرینگ‌ترین قوتابخانه‌ی شیوعی بریتیه‌ له‌ سۆشیا‌لیزم* و کۆمۆنیزم* که‌ خوازیاری چاودیری کۆمه‌لایه‌تین له‌ ریی‌ خوا‌ه‌نداریه‌تی گشتی بۆ دابین‌کردنی به‌رژه‌وه‌ندی کۆمه‌ل. خا‌لیکی گرینگ که‌ ئه‌بێ سه‌رنجی به‌دریت، ئه‌وه‌یه‌ که‌ خوا‌ه‌نداریه‌تی ده‌وله‌تی، خۆبه‌خۆ به‌ مانای چاودیری گشتی نییه‌، ئه‌م شته‌ په‌یوه‌سته‌ به‌وه‌یکه‌ هێزی ده‌وله‌ت به‌ ده‌ست چ که‌سانیکه‌وه‌ بی‌ت. ئه‌م زاراوله‌ له‌ کاتی دامه‌زرانی کۆنگره‌ی ئینتەرناسیۆنالی یه‌که‌می سۆشیا‌لیسته‌کان له‌ سانی ۱۸۶۹ له‌ شاری «بازل» ی ولاتی سوئیسرا، ره‌واجی په‌یا کرد.

coalition

ائتلاف / هم پیمانی

هاوپه‌یمانی / هاوسویندی

یه‌گرتنی کاتیی چهن حیزب یا لایه‌نی سیاسی بۆ گه‌یشتن به‌ ئامانجی په‌رله‌مانی و هه‌لبژاردنه‌کان. له‌ سیسته‌مێکی په‌رله‌مانی فره‌حیزبی که‌ هه‌چکام له‌ حیزبه‌کان نه‌توانن رێژه‌یه‌کی ده‌نگ بۆ دامه‌زرانی ده‌وله‌ت به‌ده‌س بێنن، چهن حیزبێک بۆ ئه‌م مەبەسته‌ ده‌بنه‌ هاوپه‌یمان. هاوپه‌یمانی په‌رله‌مانی به‌زۆری بۆ هه‌شتنه‌ره‌ یا هه‌نانه‌ سه‌رکاری حوکه‌مه‌تیکی تاییه‌ت دیته‌ کایه‌وه‌ به‌ شیوازی‌ک که‌ حیزبه‌ گه‌وره‌که‌ له‌گه‌ل یه‌ک یان چهن

حیزبی بچوکت دهبته هاوپه‌یمان و به رژه‌ی دسه‌لاتیان به‌شداری حوکمت ده‌کن.

ره‌نگه هاوپه‌یمانیه‌تی لایه‌نیکی نه‌ریی (سه‌لبی) بیٚ واته به ئامانجی رووخانی حوکمت بیٚ. بۆ وینه له فه‌رنسه، پاش شه‌ری جیهانی دوهمه‌م کومونیسته‌کان و بانی راستی توندپه‌و بوونه هاوپه‌یمان و حوکمه‌تی نه‌و سه‌رده‌میان رووخاند.

هاوپه‌یمانیه‌تی له هه‌لب‌اردندا به‌م جوهریه که حیزبه هاوپه‌یماننه‌کان، به قازانجی یه‌کتر ده‌نگ نه‌دن به لیسته‌یه‌کی هاوپه‌شی پالیئوراون و هه‌رنه‌مه‌کان به رژه‌ی خو‌یان دسه‌لات دابه‌ش نه‌کن. نه‌م شیوازه له کوماری چواره‌می فه‌رنسه‌دا به کارهات.

له سیسته‌می دووحیزبی ویلایه‌ته یه‌کگرتوه‌کانی نه‌مه‌ریکا‌دا نه‌م زاراهه مانایه‌کی تری هیه به‌م واتایه که چهن گروپی ناو دوو حیزبه که (دیموکرات و کوماری خواز) بۆ نه‌یاریکردن له گه‌ل هه‌ندئ سیاسه‌تی حوکمه‌ت یه‌ک ده‌کهن. وه‌ک چۆن دیموکراته‌کانی باشوور و کوماریخوازه‌کانی باکوور بۆ نه‌یاریکردن له گه‌ل هه‌ندئ بریاری رۆزقینٚت و تپۆمین یه‌ک که‌وتن.

هاوسه‌نگی سیاسی موازنه سیاسی Political Balance

هاوسه‌نگی سیاسی بریتییه‌له به‌رگری کردن له ده‌سته‌به‌سه‌راگرتن و ته‌راتینی زله‌یزه‌کان له گۆره‌پانی سیاسه‌تی نیوده‌وله‌تیدا.

هاوسه‌نگی هیزه‌کان موازنه‌ی قوا Balance of Power

تیوری هاوسه‌نگی هیزه‌کان له سه‌ر نه‌م به‌نهایه‌ داڕێژراوه که ده‌سه‌لاتی هه‌ر گروپی‌ک له ولاتانی ئه‌وروپا ده‌بن له گه‌ل هیز و ده‌سه‌لاتی گروپه‌کانی دیکه هاوسه‌نگ بیٚت تاکوو هیج‌کامیان نه‌توانن به‌سه‌ر نه‌ویدی دا زال بن و به‌مجۆره ناشتی و ناسایش مسۆگه‌ر بکریٚت. پاراستنی نه‌م سیاسه‌ته‌ بابه‌تی سه‌ره‌کی سیاسه‌تی ده‌ره‌وی بریتانیا بوو له ميانه‌ی ناشتی درێژخایه‌ن له ۱۸۷۱ تا ۱۹۱۴ له نیوان گروپی ولاتانی ئه‌لمانیا، نه‌مسا و ئیتالیا و ولاتانی بریتانیا، فه‌رنسا و سوئیه‌ت. پاش جه‌نگی جیهانی یه‌که‌م تیوری هاوسه‌نگی هیزه‌کان هاته ناو میژووی دیپلوماسی و بریتانیا تا سا‌لی ۱۹۲۹ له به‌رامبه‌ر به‌هیزترین ولاتی ئه‌وروپا واته ئه‌لمانیا، سیاسه‌تیکی نه‌رم‌ه‌وانه‌ی گرتبه‌ه‌ر. له سا‌لی ۱۹۴۵ به‌ملاوه هیج هه‌ولێک له لایه‌ن نه‌م ولاته بۆ پاراستنی هاوسه‌نگی هیزه‌کان به نه‌نجام نه‌گه‌یشتیوه به‌لام ده‌سه‌لاتی رۆژاوا له به‌رامبه‌ر رۆژه‌لات رووی له زیاده‌بوون کردووه. ئیستا زاراه‌ی هاوسه‌نگی هیزه‌کان له پیوه‌ندیی نیوده‌وله‌تیدا پتر بۆ ده‌سه‌لاتی چه‌کداری و ئابووری زله‌یزه‌کان له ناستی جیهانی یا ناوچه‌یی‌دا دیته ئاراهه. بۆ نموونه ولاتی هیندستان له نیمچه‌کیشوهر و میسر له رۆژه‌لاتی ناویندا. له‌م رووه‌وه مه‌به‌ستی لایه‌نگرانی *چه‌ند/مالین** گشتاندنی نه‌م سیاسه‌ته‌یه له هه‌موو جیهاندا به چه‌شنیک که هیج ده‌وله‌تیک نه‌بیته هه‌ره‌شه بۆ ولاتیکی‌تر.

Citizen

شهروند

هاوولاتی/شارۆمه‌ند

هاوولاتی، تاکیکه که له بهرامبەر ده‌وله‌تدا له لایه‌که‌وه خاوه‌نی هه‌ندئ مافی سیاسي و مه‌ده‌نییه و له لایه‌کی تریشه‌وه هه‌ندئ ئه‌مرک و ته‌کلێفی له‌سه‌ر شانه. چۆنیه‌تی پێوه‌ندی هاوولاتی بوون (مافی تاک و ئه‌مرکه‌کانی له بهرامبەر ده‌وله‌تدا) له ده‌ستووری بنچینه‌یی و یاسای مه‌ده‌نی ئه‌و وڵاته دیاری ئه‌کریت. هاوولاتی بوون له پێوه‌ند له‌گه‌ڵ تاک پێگه‌یه‌ک دروست نه‌کات که له روانگی مافی نیونه‌ته‌وه‌یه‌یه‌وه ریزی بۆ دانه‌نریت. مافی نیونه‌ته‌وه‌یی له‌م باره‌وه ده‌وله‌ته‌کان بۆ ره‌چاوکردنی مافی شارۆمه‌ندان به‌پرێسیار ئه‌کات. چه‌مکی هاوولاتی له‌ گه‌ڵ چه‌مکی تاک و مافه‌کانی له‌ ئه‌وروپا هاته ئاره‌وه. له‌ بئه‌رته‌دا به‌ که‌سی‌ک ده‌گوترێ هاوولاتی که ته‌نیا ملکه‌چی ده‌وله‌ت نه‌بێ به‌لکو له «مافی زه‌مگای» و «سروشتی» به‌هرمه‌ند بێت و ده‌وله‌ت ئه‌م مافانه‌ بپارێزێ.

ئه‌گه‌رچی نه‌ته‌وايه‌تیش، زیاتر به‌ هاوولاتی بوون پێناسه‌ کراوه به‌لام مانایه‌کی به‌ریلاوتری هیه. نه‌ته‌وايه‌تی به‌ مانای پێوه‌ندایه‌تی له‌ گه‌ڵ ده‌وله‌ته، به‌لام ئه‌ک به‌ واتای به‌هرمه‌ندی له‌ مافی سیاسي له‌ ناوخۆ به‌لکو به‌ مانای به‌هرمه‌ندی له‌ پاراستنی ده‌وله‌ت له‌ ده‌ره‌وی وڵاده‌یه. واتای «نه‌ته‌وايه‌تی» له‌ مافی نیونه‌ته‌وه‌یه‌یدا زامنی هه‌موو خه‌لکی‌که که ده‌وله‌تێک ئه‌بێ پشتیوانی لێ بکات. نه‌ته‌وايه‌تی هه‌روه‌ها به‌ مانای پێوه‌ندی کۆمپانی و دارایی‌یه‌کان (پاڤۆز و فرۆکه) له‌ گه‌ڵ ده‌وله‌تێکه، واته ئه‌مانه‌ش سه‌ر به‌و نه‌ته‌وه‌ن به‌لام هاوولاتی له‌ ئه‌ژمار نایه‌ن. هاوولاتی بوون تایبه‌تی ئینسانه‌کانه.

ره‌نگه‌ که‌سی‌ک هاوولاتی وڵاتێک بێت به‌لام له‌ وڵاته‌دا نه‌ژی یان له‌ وڵاتێک نیشته‌جێ بێت که شارۆمه‌ندی ئه‌و وڵاته نه‌بێت. هه‌ندئ جار که‌سی‌ک بۆی هیه‌ له‌ ریی زه‌هاسه له‌ گه‌ڵ شارۆمه‌ندی وڵاتیکی تره‌وه بیه‌ته هاوولاتی وڵاتیکی تر به‌لام ئه‌م خاله‌ته مافی کار و پیشه‌ی له‌ لایه‌ن ده‌وله‌ته‌وه بۆ ده‌سته‌به‌ر ناکات.

Cosmopolitan

جهان وطنی

هاوولاتی جیهانی

برو‌اداری به‌وه‌یه‌که خۆت به‌ که‌سی‌کی جیهانی بزانی و مرو‌ف خۆی به‌ نه‌ته‌وه یان کیانیکی تایبه‌ته‌وه نه‌به‌ستیته‌وه. بر‌وا کردن به‌وه‌یه‌که جیهان، نیشتمانی هه‌موو خه‌لکانی سه‌ره‌زمینه. ئه‌و که‌سانه‌ی که ئه‌م رێبازه‌یان په‌سند کردووه ده‌خوازن هه‌رچی له‌په‌ر و ته‌گه‌ره‌ی ئه‌م رێگه‌ لاجێ و حوکه‌مه‌تیکی جیهانی بێ ره‌چاوکردنی ره‌نگ و ره‌گه‌ز و که‌لتوو‌ر دامه‌زرێ و به‌ شیوه‌یه‌کی یه‌کسان به‌ سه‌ریانا حوکه‌مه‌ت بکات. کانه‌ (۱۸۰۴-۱۷۲۴) فه‌یله‌سووف ئه‌لمانی و گۆته‌ (۱۸۳۲-۱۷۴۶) نووسه‌ر و شاعیری به‌ناوبانگی ئه‌لمانی له‌م رێبازه‌ لایه‌نگریان کردووه.

له‌م چا‌خه‌دا وادیاره به‌ تیاچوونی سنووری نه‌ته‌وه‌یی له‌ نیوان وڵاتان و پێکهاتنی رێخه‌راوه و یه‌کیه‌تی ئابووری و سیاسي جیهانی و په‌ره‌سه‌ندنی میدیای گشتی، دنیا وه‌ک دیهاتێکی جیهانی لیها‌تبیت که نه‌ریتی نه‌ته‌وه‌یی و نه‌تینیکی له‌ قه‌واره‌ی که‌لتوو‌ریکی جیهانیدا خۆی نیشان ئه‌دات.

ھۆلۆكۆست

ھولوگاست

Holocaust

ئەم زاراۋە لە بئەپەتدا لە لاين مېژوونوسە جوولەكەكان، لەجىياتى دەستەواژەى final solution بە واتاى «دوايىن رىگاچارە» بەكار براۋە. دوايىن رىگاچارە، دەستەواژەيەكى دېرفېن بوو لە ئەلمانىي سەردەمى نازىسم* كە لە جىياتى تىبابردنى جەستەيى جوولەكەكانى ئوروپا بە مەبەستى چارەسەركردنى ھەمىشەيى «كىشەى جوولەكان» بەكار براۋە. پىادەكردنى ئەم سىياسەتە يەكەم جار لە كۇنفرانسىكى نوينەرانى ئىدارى ئەلمانى نازى لە ژانڧىيەى ۱۹۴۲ باسى لىكرا.

زاراۋەى ھۆلۆكۆست، بەماناى سووتاندنى ھەموو شتىكە و ئامازە دەدات بە كۆمەلكوژى جوولەكان لە لاين دەستەى مەركى ئىس ئىس SS ئەلمانىا بە سەركردايەتى ھىملىر و جىگەرەكەى، ئايشمەين لە شەپى دووھەمى جىيانىدا. بەپىي راپۆرتە مېژوويەكان لەم رەشەكۆزىيانەدا ۴/۵ ۶ تە مىليۇن جوولەكە كۆزىران و سووتىندىران. ھۆلۆكۆست لەم دوايىيانەدا لە لاين ھەندىك رەخنەى لى گىراۋە و پىنيان وايە كە ژمارەى سووتىندىراۋەكان ھىندە نەبوو و بەلكو ئو پادەيە كەمتر لەو بوو كە مېژوونوسەكان رايانگەياندوۋە وئەم ژمارە لە فېرۋىشال دەچى.

ھەلبژاردن

انتخابات

election

پرۇسەيەك كە بەويىيە خەلكانىك، كەسبىك يان چەن كەس ناۋزەد ئەكەن بۇ بەئەنجام گەياندىنى كارىكى دىيارىكراۋ. لە زاراۋەى سىياسىدا بە ماناى ھەلبژاردنى نوينەرانى پەرلەمانە بۇ ناو ئەنجومەنى نوينەران. لە ولاتانەى كە خاۋەن دەستورى بىچىنەيىن و لە بەيىنى سىن ھىزەكەدا جىاۋازى ھەيە(تەكلىك قو/)* ھىزى ياسادانەر، بەدەنگى ئازاد و نەيىنى و راستەوخۆى خەلك ھەلدەبژىردى. لەم جۆرە ھەلبژاردنانەدا لەبەر ئەۋەى ھەموو ئو كەسانەى كە ماقى دەنگدانىان ھەيە، دەرڧەتتىيان ھەيىت لانىكەم رۆژىك بۇ ئەم كارە تەرخان دەكرىت. دەنگدەرائىش (ئو كەسانەى كە بە پىيى ياسا خاۋەنى مەرجەكانى تەمەن و عەقلى و مەدەنى بوون و سىياسى بوون) ۋەرەقەى دەنگدان بەدەستەۋە، لە ژۇر چاۋدېرى دەستەى چاۋدېران دەنگەكانى خۇيان دەخەنە ناو سىندوۋقى لاك و مۆركراۋە. ئىنجا لە مەراسىمىكىدا سىندوۋقەكان دەكرىنەۋە و بە ئاگەدارى پالىئوراۋان يا نوينەرەكانىيان دەنگەكان دەخويندەنەۋە.

لە سىستەمە فرە جىزىيەكاندا دەنگدەران دەنگى خۇيان ئەدەنە پالىئوراۋى جىزىي. لەم روۋە لە پىش ھەلبژاردنەكە گروپىك لەناو جىزىيەكەدا لىستى ناۋزەدەكانى خۆى دىيارى ئەكات. لە ولاتە يەكگرتوۋەكانى ئەمەرىكادا چونكە ئاتەبايەكى ئايدىۋولۇزىك لەنىۋان دوو جىزىيە گەرەكە لەمەپ ھەلبژاردن نىيە، زىاتر لە سەر پالىئوراۋەكان لەنگەر ئەگرن. بۆيە پىش ھەلبژاردنى گشتى بۇ دىيارىكردنى سەرۆك كۆمار و جىگىرى يەكەمى، ھەلبژاردنىكى ناۋخۆى لەناو دوو جىزىيەكە بەرپۆە دەچىت كە بايەخىكى زۆرى پىن ئەدرى.

بە ھەلبژاردنانەى كە تىيىدا دەنگدەركان بە شىۋەيەكى راستەوخۆ نوينەرانى خۇيان ھەلدەبژىرنەك پەلىي و ئەۋەش كە دەنگدەران كەسانىك ھەلدەبژىرن كە ئەۋان نوينەرە راستەقىنەكان ھەلبژىرن، پىنى دەلەين

هه‌لبژاردنی دوو پله‌یی.

Opportunism

فرصت طلبی / پورتونیزم

هه‌له‌پهرستی

ئهم زاراوه له وشه‌ی opportunus)) به واتای له‌بار و شیاو وەرگیراوه. له زاراوه‌ی سیاسیدا بریتییه له: خۆ لینگۆزان به‌پێی گۆڕینی هه‌لومه‌رج و ره‌وشی سیاسی بۆ به‌ده‌ست هه‌ینانی قازانجیکی شه‌خسی، کورد و ته‌نی، به‌هه‌موولایه‌ک شه‌ن کردن. هه‌له‌پهرست به‌کەسیک ده‌گوترێ که هه‌میشه به‌ره‌و رۆژمی ده‌سه‌لاتدار لایه‌نگری هه‌یه و پابه‌ندی هیچ پره‌نسیپێک نییه و پره‌نسیپه‌کانی خۆشی له‌و رێگا دا نه‌نێت.

هه‌له‌پهرستی له‌ سیاسه‌تدا به‌ ره‌فتاریکی سازشکارانه له‌ قه‌ڵم نه‌درێت چونکا ئه‌ینسانی هه‌له‌پهرست بۆ گه‌یشته‌ به‌ قازانچه‌کانی خۆی، له‌ ئاست که‌موکووپریه‌کانی کۆمه‌لگا بێده‌نگ ده‌بی و چاوپۆشی لی ئه‌کات. ته‌ناهت نه‌گه‌ر ئهم هه‌لوێسته‌شی له‌ گه‌ل باوه‌ڕ و پره‌نسیپه‌کانی خۆی نا ته‌با بێت.

Hegemony

هه‌ژمونی / برتری

هه‌ژمونی

ئهم زاراوه له‌ ریشه‌ی یۆنانی hegemonia به‌ مانای سه‌رۆکایه‌تی یا فه‌رمانه‌وه‌ی وەرگیراوه و بریتییه له‌ زāl‌بوون و بالاده‌ستی و لاتێک به‌سه‌ر و لاتانی دیکه له‌ رێگای دیپلۆماسی یا پێملکردن به‌ هه‌ره‌شه‌ یا سه‌ره‌کوونی چه‌کداری. ئهم زاراوه‌ پتر به‌و مانایه‌ی که ئانتۆنیۆ گرامشی (۱۹۳۷-۱۸۹۱) بیرمه‌ندی مارکسی و نووسه‌ری ئیتالیایی، ئاراسته‌ی کردووه به‌کاربیاوه که ئه‌ویش بریتییه له‌: زāl‌بوون و سه‌روه‌ری چینی، نه‌ک هه‌ر له‌بۆاری ئابووری به‌لکۆو له‌ هه‌موو بواره‌کانی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تی و ئایدیۆلۆژی به‌سه‌ر چینه‌کانی تردا. به‌ باوه‌ری گرامشی هه‌ژمۆنی سه‌رمایه‌داران ته‌نیا له‌ رێگای هۆکاره‌ ئابوورییه‌کان دا بێن ناکرێت به‌لکۆو پێویستی به‌ ده‌سه‌لاتێکی سیاسی و سیسته‌میک ئایدیۆلۆجیه‌ که له‌ دووی پێملکردن و رازی هه‌شتقه‌وه‌ی چینی ژێرده‌سته‌وه‌یه. داموده‌زگاکی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری بریتین له‌ رێکخراوه‌کانی کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی وه‌ک ده‌وله‌ت، حیزب، ده‌زگا ئایینییه‌کان (کلیسا)، خێزان و یه‌کیه‌تییه‌ کرێکارییه‌کان.

مانه‌وه‌ی کۆمه‌لگای سه‌رمایه‌داری به‌ هوی هه‌ژمۆنی ئایدیۆلۆژیایی سیسته‌می زāl‌ به‌سه‌ر چینی کرێکاردايه. گرامشی پێی وایه که ئهم هه‌ژمۆنییه ئاتۆانی بگورێت چونکا عه‌قڵی سه‌لیم که به‌ره‌می ژیانه، وشیاڕیه‌ک ده‌به‌خشێ به‌ چینی کرێکار به‌ پێچه‌وانه‌ی ئه‌و وشیاڕیه‌ که چینی سه‌رمایه‌دار به‌سه‌ریا دای ئه‌سه‌پێنێ. به‌پای ئه‌و ئه‌گه‌ر بێتوو ئهم وشیاڕیه‌ شوێشگێزیه له‌ لایه‌ن رۆشنی‌یرانه‌وه به‌هێز بکرت، ده‌بیته هێزێکی کارامه و خه‌باتی چینه‌یه‌تیش تا راده‌یه‌کی زۆر مەملانی ئیوان گرووپه‌ رۆشنی‌یرییه‌کانه که یه‌کیان له‌ خزمه‌ت چینی سه‌رمایه‌داره و ئه‌ویدی له‌ خزمه‌ت چینی کرێکاردايه.

Power

ق‌د‌رت

هێز/ده‌سه‌لات

هێز، یه‌کیک له‌ چه‌مکه سه‌ره‌کییه‌کانی زانستی سیاسه‌ته که به‌ مانای وزه و توانایی که‌سیکه بۆ پێملکردن و

تسلیم راگرتنی جهامعتیک له بهرامبر خواستهکانی نهو کسه‌دا به هر شیواژیک. به واتایه‌کی‌تر هیژ، کۆمه‌لن سهرچاوه و نامرازی زۆره‌ملانه و ئاره‌زوومه‌ندانیه که حوکمه‌ته‌کان بۆ به‌ریوه‌به‌رایه‌تی ده‌سه‌لات به‌کاری ده‌هینن. پاراستنی سهرچاوه‌کانی هیژ و چۆنیه‌تی دابه‌شکردنی و خه‌بات بۆ وه‌چنگ هینانی، گرینگ‌ترین باب‌ه‌تی توژینه‌وه‌ی زانستی سیاسیه. هه‌روا زۆرینه‌ی زانایانی سیاسی پێوه‌ندییه‌کانی هیژ به کاکلی سیاست ده‌زانن و ده‌لێن نه‌و شته‌ی پێوه‌ندی مرۆ له‌ گه‌ل پێوه‌ندییه‌کانی دیکه جیا ده‌کاته‌وه، هیژه. خه‌باتی حیزب و حوکمه‌ته‌کان له پیناوه‌ هیزدایه: بۆ وه‌ده‌ست هینانی هیژ، پاراستن یا بۆ نواندن و نومايش کردنی هیژ.

بیره‌ندانێ سیاسی، هه‌ولیان داوه ئهم چه‌مکه له‌ گه‌ل زاراوه‌ی ده‌سه‌لات * authority لیک جیا بکه‌نه‌وه. به‌لام له‌ راستیدا نه‌ له‌ زاری ره‌شوکی و نه‌ له‌ زانستی سیاست، ریکه‌موتنیک له‌مه‌ر ئهم زاراوه‌ پیک نه‌ماتوه‌وه. چونکا هه‌ندێ جار وشه‌ی هیژ له‌ گه‌ل ده‌سه‌لات، ده‌سروین، زۆرداری، زۆره‌ملن و... به‌ هاوواتا زانراوه. هیژ خاوه‌نی چه‌ند سهرچاوه‌یه‌که که بریتین له:

۱- زانیاری: ئهم سهرچاوه یاره‌تیده‌ری فراژووتنی ئاوه‌ز و رۆحی مرۆقه. له‌ کۆمه‌لگایه‌کی وشیاردا هیچ رێبه‌ریک ناتوانن بڤ زانیاری ده‌ستی به‌ هیژ بگات.

۲- ریکخستن: ریکخستن له‌ چه‌وه‌رده‌ هیز ده‌به‌خشنی. له‌ سیسته‌میکی سیاسی دیموکراتیدا حیزبه سیاسییه‌کان بۆ وه‌ده‌ست هینانی هیژ، ریکخراوه سازده‌کهن.

۳- هه‌لومه‌رج: هه‌لومه‌رجی ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی به‌ خاوه‌نه‌کی یاره‌ته‌ی ده‌دات که هیژ و ده‌سه‌لاتی خۆی زیاتر بگات.

۴- ده‌سه‌لات: ده‌سه‌لات به‌ واتای هیژی ره‌وا و شه‌رییه‌تداره. نه‌گه‌ر که‌سیک ده‌ستی بگاته‌ پله و پایه‌یه‌کی ره‌وا و یاسایی، هیژی رێبه‌رایه‌تییه‌کی زیاتر ده‌بن.

۵- لیهاتووێ: وه‌شاهیه‌ی و شاه‌زایی، هیژی مرۆ زیاد ده‌کات و له‌ خه‌بات بۆ وه‌ده‌ست‌هینانی ده‌سه‌لات، سه‌رکه‌وتووێ ده‌کات.

۶- نیمان و بڕوا: مانه‌وه‌ی رێبه‌ریک له‌ ده‌سه‌لاتدا پێویستی به‌ بڕوایه‌کی گشتی هه‌یه.

۷- میدیاکان: میدیاکان سهرچاوه‌یه‌کی گرینگ‌ی هیژ و ده‌سه‌لات له‌ ئه‌ژمار دین. به‌پرسانێ رۆژنامه و ته‌له‌فیزیۆن و ... ده‌وریکی بالا ده‌گه‌ژن له‌مه‌ر زانیوون به‌سه‌ر پای گشتیدا.

نه‌گه‌ر هیژ له‌سه‌ر بئه‌مای زۆر و سولته‌ دامه‌زراییت، فه‌رمانبه‌ران به‌ ره‌وای نازانن و هۆی فه‌رمانبردنیان، ده‌گه‌رپێته‌وه بۆ ترس. به‌لام نه‌گه‌ر فه‌رمانبه‌رانیش خاوه‌نی هیژیکی کۆمه‌لایه‌تی بن و هیژی فه‌رمانبه‌ره‌وا به‌ شه‌ری و په‌وا بزائن، ئینجا هیژ ده‌بیته پالېستیکێ په‌وا. حوکمه‌تی خه‌لکی کاتیک پیاده‌ ئه‌کریت که له‌ نیوان فه‌رمانبه‌ره‌وا و فه‌رمانبه‌راندا هیچ له‌مه‌ریک نه‌بیته.

ھیزی رەش

قەدرت سیاھ

Black Power

بریتانیە لەو بزاوتەى كە لە شەستەكانى سەدەى ۲۰ لە لایەن رەش پنیستانى ئەمریکا بۆ دەربیرینی ناپرەزایەتیی لە بارى گوزەران لە كۆمەلگایەكى سپی پنیستدا ھاتە كایەو. ئەم بزاوھ لەسەر ماڤی یەكسانی رەش و سپی داكۆكى دەكرد و لەم سەردەمەدا چالاکییەكانى خۆی بەگوێرەى كرد. لەبەر ئەوێ بزاوتەكە بوو ھۆی ترسی كۆمەلگای سپی پنیستی ئەمریکا لەمەر بەرپابوونی مەملەتیی ئەژادی بەم بۆنەو ھەول دراوھ تا رادەيەك خواستەكانیان جێبەجێ بكړت. ھیزی رەش، پاش چالاکییەكانى مارتین لۇتەر كینگ، ریبەرى رەش پنیستەكانى ئەمریکا توانی بە خواستە مەدەنى و سیاسییەكانى خۆى بگا و ولاتى ئەمریکا، زیاتر لە جاران بەرھو پروسەى دیموكراسى ببات. دوایین بەرھەمى ئەم خەبات و بزاوتە گەیشتن بە دەسەلاتى رەش پنیستىكى ئەمرىكى – ئەفریقایى بە ناوى باراك ئوباما یە لە بالاترین پۆستى سیاسى واتە سەرۆك كۆمارى لە سالى ۲۰۰۹.

یادداشت نامه	یادداشت	Note
نامه‌ی کی دیپلوماسییه که پردی پیوه‌ندی ده‌ولته‌کان له گه‌ل یه‌کتر نه‌کاته‌وه. یادداشت نامه، به چهند شیوه له نیوان ده‌ولته‌کاندا ئالووگۆر ده‌کریت که بریتین‌له:		
یادداشت نامه‌ی زاره‌کی، یادداشت نامه‌ی رسمی، یادداشت نامه‌ی هاوشیوه (که هاوکات بۆ چهند ولاتی جیاواز ده‌نیردریت).		

یاسا	قانون	Law
۱- کۆمه‌لێک ری‌سای پیوست و ناچاریی که له سه‌رده‌میکی دیاریکراودا به‌سه‌ر ژبانی کۆمه‌لایه‌تی مرۆ حوکم ده‌کات و پیاده‌کردنه‌که‌ی له لایه‌ن ده‌ولته‌وه‌ مسۆگەر ده‌کریت. ۲- ویست و ئیراده‌ی تاقمی ده‌سه‌ل‌ات‌دار که له قه‌باره‌ی یاسادا نه‌گونجیت. ۳- کۆمه‌لێک بریار که به‌سه‌ر پیوه‌ندییه‌کانی کۆمه‌لگایه‌کی سیاسیدا حوکم ده‌کات. ۴- رێوشوێنێک که له لایه‌ن ده‌سه‌لاتێکی گشتی دیاری نه‌کریت که ده‌بێ هه‌مووان په‌یره‌وی لی بکه‌ن و ملکه‌چی بن.		
یاسا، به‌ره‌می قه‌باره و سیمای ژبانی مرۆڤه. له‌به‌رئوه‌ی ژبانی مرۆ هه‌میشه ئاماده‌ی گۆپان و وه‌رچه‌رخانه، یاساش هه‌میشه تووشی گۆپان ده‌بیت به‌لام هه‌ر چه‌شنه گۆپانیکی بنچینه‌یی به‌سه‌ر یاسادا له پاش روودانی شوێشیکێ کۆمه‌لایه‌تی ده‌گاته ئه‌نجام. هه‌رکس وه‌ک مرۆڤێک و به‌ پێوانه‌ی وێژدانی خۆی مافی ئه‌وه‌ی هه‌یه یاساکان هه‌لسه‌نگین و لییان وه‌کو‌لێت. هه‌رکاتێک وێژدانی، یاساکه‌ی په‌سند کرد، ئینجا په‌یره‌وی لی بکات و نه‌گه‌ریش په‌سندی نه‌کرد نابێ بۆ پیاده‌کردنه‌که‌ی هه‌نگاو بنیت.		

یاسا په‌روه‌ریی	لگالیزم/قانون باوری	Legalism
ئهم زاراوه به واتای باوهر به سه‌روه‌ری و په‌سه‌نايه‌تی یاسا و شه‌رعييه‌تی دادوه‌ری و مافه‌کانه. ئهم جوهر له دنيايینی و بیرکردنه‌وه له پیوه‌ندی نیوان ده‌ولت و خه‌لک و پیوه‌ندی جه‌ماوهر له‌گه‌ل یه‌کتر که ده‌بێ به‌پێی یاسا و قانون بێت، هه‌ر له سه‌رده‌می ده‌ولته‌تی رۆمای کۆنه‌وه باو بووه و به‌شیک بووه له فه‌لسفه‌ی سیاسي. یاسا په‌روه‌ری هه‌موو جوهره پیوه‌ندییه‌کی مرۆڤه‌خاته ته‌رازووی یاسا و دادوه‌ری و ده‌ولت به به‌ره‌می قانون ده‌زانیت. ئهم رێبازه پێی وایه که له بابته ده‌ولته‌وه‌ ناگرێ به پێوانه‌ی نه‌خلاق و کۆمه‌لناسی سه‌یر بکریت به‌لکوو ده‌بێ له شه‌رعييه‌ت و ره‌سه‌نايه‌تی یاسایی بکو‌لدریته‌وه و روون بکریته‌وه		

كە ئایا دەولەت، پەرۋایە یا ناپەرۋا ؟

ياسای بئەپرەتی: بېروانە دەستووری بىنچىنەیی.

11/9

يازده سېتامبر ۲۰۰۱

يائىزھى سىنپتەمبەر ۲۰۰۱

بەر رۇداۋە تېرۇرىستىيە دەگۈترى كە بوۋە ھۇى لەناۋچوۋنى نىزىكەى ۲ھەزار كەس لە دانىشتۋانى دوو تارەرە ئەفسانەيىەكانى رىكخراۋەى بازىرگانی جیھانى و ۋەزارەتى بەرگى ئەمىرىكا بەھۇى خۇپىنكادانى سىن فېۋكەى نەفەرھەنگىر بەم بىنایانەدا. پاش ئەم رۇداۋە ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا رايگەياندا كە جیھان «يا دۇستى ئىمەن يا دۇرژمن»! ئەم كارەساتە بېرگەيەكى زۇر گرنگى مېژۋوى ئەمىرىكا لە ئەژمار دىت.

Unipolarity

تەك قەطىي

يەك جەمسەرىي

جۈرە سىستەمىكى ياساسى كە تىيدا تەنيا يەك جەمسەر چالاک بىت. يەك جەمسەرى زىاتەر لە حۈكەمەتىكى جیھانگىردا لە ئارادايە. دۋاى كۇتايى پىنھانتى شەرى سارد ھەندى گومان دروست بوۋە لەسەر ئەۋەيكە ۋلاتە يەكگرتۋەكانى ئەمىرىكا، ئىستاتە يەكەم زلەنيز*ى جیھانە و ئەمە دەرھەتىكى ۋاى بۇ دەرھەسىن كە جیھان بەرەو يەك جەمسەرى ببات. لىبرالىزىمى ئابۋورى و كەم تاكۋرتىكش دىموكراسى ھاۋبەشى، رەنگە تا رادەيك بىنە يارمەتیدەرى سىستەمى يەك جەمسەرى.

Egalitarianism

برابرى خواھى

يەكسانى خۋازى

بېرواھىنان بە بايەخى بەرزى يەكسانى و لايەنگىر لە پىادەكردنى ئەم بېروايە. لە سەردەمى ئىستادا ئەم بېرۋكە بۆتە پالئەر و ھاندەرى زۇر بەى جۈۋلانەۋە سىياسى و كۆمەلەيەتى و ئاينىيەكان. سىن دروشمى بەناۋبانگى شۇرشى فەرەنسە كە برىتىبوۋن لە ئازادى و يەكسانى و برايەتى لە «پىلانى يەكسانەكان»(بېروانە بابۇفېزىم)، دەنگدانەۋەى خىراى داۋە كە پاش سەركۈتەردنى ئەۋ جۈۋلانەۋە رىبازەكانى بۇ رىكخراۋە نەئىيىيەكانى سەدەى نۇزدە بەجىما كە ئەۋانیش خۋازىيارى يەكسانى مۈۋچە بوۋن. بابۇفېزىم بەم رىبازەۋە زەمىنەى بۇ ئەندىشە سۇشالىيىستى و كۆمۇنىستىيەكان خۇش كرد.

لە سەدەى بىيستمە دابەشكردنى يەكسانخۋازانەى بەرھەمەينان و دارايى لە كۆمەلگادا رەھەندىكى تازەى بەخۋە بىنى و چەن مەسەلەيەكى تازەشى چىكردۋە چۈنكا ئەزمۈۋنى مېژۋوى نىشانى داۋە كە سېرنەۋەى جۈزىك لە ئايەكسانى ئەتۋانئ نايەكسانى تر بەرھەم بەيئىتت. ۋەك چۈن لە زۇر بەى سىستەمە تۋتالىتەرەكان بە بىئانۋوى يەكسانى ئابۋورى، سەرجەم مافى سىياسى و مافى بەشدارى تاك لە بىر بارە سىياسىيەكاندا لە ناۋ دەچى.

يەككە لە دروشمە سەرهەككەيەكانى يەكسانخۋازەكان «يەكسانى دەرھەتەكان»-ە كە سۇشالىيىستەكان

ئاراسته‌یان کردوو. یه‌کسانی دهره‌ته‌کان به‌مانای سرینه‌وه‌ی ته‌وای شه‌ر زنده‌مافانه‌یه‌ که بۆ گرووپیکی تایبته، ههر له‌ رۆژی له‌ دایکبوونه‌وه‌ زه‌مینه‌ی نابهرابه‌ری بۆ گه‌شه‌ سه‌ندن خۆش ده‌کن.

یه‌کیه‌تی **صنف** **Guild**

ئه‌نجومه‌نیکی ئاره‌زومه‌ندانه‌یه‌ بۆ دابینه‌کردنی به‌رژه‌وه‌ندی هاوبه‌شی ئه‌ندامه‌کانی. یه‌کیه‌تییه‌کان له‌ سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی یازده‌وه، له‌ گوین ریکخراوه‌ی کرێکاری و پیشه‌سازی به‌ مه‌به‌ستی پیشه‌بردنی قازانج و به‌رژه‌وه‌ندی کۆمه‌لایه‌تی، پیشه‌یی، په‌روه‌رده‌یی و ئایینه‌ی ئه‌ندامه‌کانی سه‌ریان هه‌لداوه. ئه‌م ئه‌نجومه‌نانه‌ توانست و زانیارییه‌ پیشه‌یه‌یه‌کانی خۆیان، وه‌چه‌ به‌ وه‌چه‌ راگواستوو و نه‌یانه‌یشتوو هه‌سه‌نی به‌ده‌ر له‌ خۆیان بینه‌ ئه‌ندامی یه‌کیه‌تی.

یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا **اتحادیه‌ی اروپا** **European Union (EU)**

«ئه‌نجومه‌نی ئه‌وروپا» له‌ سالی ۱۹۹۲ به‌ملاوه‌ به‌ «یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا» ناوبانگی ده‌رکردوه‌ که ئه‌میش پینکه‌هاتیکه‌ له‌: کۆمه‌له‌ی ئابووری ئه‌وروپا (بازاری هاوبه‌ش)، کۆمه‌له‌ی خه‌لوور و پۆلای ئه‌وروپا و کۆمیته‌ی وه‌زی ئه‌تۆمی ئه‌وروپا که له‌ یه‌که‌می ژوئیه‌ی ۱۹۶۷ یه‌کیان گرت. ئه‌م ریکخراوه‌ بریتیه‌ له‌ ئه‌نجومه‌نی وه‌زیرانی ولاتانی ئه‌ندام و په‌رله‌مانی ئه‌وروپا و دادگای ئه‌وروپی. ئامانجی یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا بریتیه‌له‌: به‌ده‌یه‌نانی یه‌کیه‌تی ئابووری و په‌ره‌سه‌ندنی کۆمه‌لایه‌تی، لابرده‌نی سنوره‌کان، ریکخستنی بازار و دراوی هاوبه‌ش، ده‌رکردنی پلان و سیاسه‌تیکی یه‌کگرتوو له‌ بابته‌ جوړاو جوړه‌کان و سه‌ره‌نجام یه‌کگرتنی سیاسی له‌ نیوان ولاتانی دیموکراتیی ئه‌وروپا. یاسا و ریساکانی ئه‌م ریکخراوه‌ له‌ ۲۱ی ديسه‌مبه‌ری ۱۹۹۲ پیاوه‌ کراوه. به‌م پینیه‌ هیچ به‌ره‌ستیک بۆ دانوستانی شمه‌ک و خزه‌تگوزاری و دارایی و کرێکار و گه‌رۆک له‌ ناو ولاتانی ئه‌ندامی یه‌کیه‌تی له‌ ئارادا نییه‌. له‌ سه‌ره‌یه‌کگرتوویی سیاسی و گه‌یشتن به‌ دانه‌ی دراوی هاوبه‌ش، په‌یماننامه‌ی زۆر له‌ نیوانیان مۆر کراوه‌ که بریتین له‌: یه‌کلکاردنه‌وه‌ی دراوی ئه‌وروپا (ئه‌م دراوه‌ له‌ ژانویه‌ی ۲۰۰۲ به‌ ناوی «یۆرۆ» هاته‌ گه‌ریان له‌ بازاردا و نیستامه‌له‌ و دانوستانی پین ئه‌کری).

– دهرشتنی سیاسه‌تیکی یه‌کلایه‌ن بۆ ئه‌ندامانی یه‌کیه‌تی.

– دهرشتنی رییازتی به‌رگری هاوبه‌ش له‌ژێر چاودێری یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا.

– ئه‌م یه‌کیه‌تییه‌ پیشه‌نگاوی رییازتی کۆمه‌لایه‌تی یه‌کگرتوو نه‌بیت.

– زیاکردنی یارمه‌تی بۆ ئه‌ندامانی هه‌ژار و لاواز له‌ یه‌کیه‌تیدا.

– زیاکردنی ده‌سه‌لاتی په‌رله‌مانی ئه‌وروپا.

یه‌کیه‌تی ئه‌وروپا تا‌کوو ئاقریلی ۲۰۰۲ له‌ پانه‌ز ئه‌ندام پینکه‌هاتوو که بریتی بوون له‌: فره‌هسه‌، ئه‌لمانی، ئیتالیا، به‌لجیکا، هۆله‌ندا و لۆکزامبۆرک (له‌ سالی ۱۹۵۷ به‌ پینی ریکه‌وتنامه‌ی رۆم)

بهریتانیا، ئیرلندا و دانیمارک (له ۱۹۷۳) یۆنان (له ۱۹۸۱) ئیسپانیا و پۆرتوغال (له ۱۹۸۶) نهمسا، فینلاند و سوید (له ۱۹۹۵). بریار بووه نزیکه‌ی ۱۰ ولاتی تر بینه ئەندامی ئەم رێکخراوه.

رێبهرانی ولاتانی ئەندامی یه‌کیه‌تی ئەوروپا، له دانیشتنی ۲۰ی ژوه‌نی ۲۰۰۳ ره‌شنووسی ده‌ستووری بنچینه‌یی ئەم رێکخراوه‌یان ئاماده کرد تا‌کوو بیه‌ته یاسای هه‌موو ولاتانی ئەندام. بریار وابوو ئەم پێشنووسه له ساڵی ۲۰۰۵ به‌ولاوه له ولاتانی ئەندام بخه‌یته ریفاراندۆمه‌وه. (به‌وانه په‌یمانی ماستریخت). پینجه‌می سیپته‌مه‌ری ۲۰۰۵ یه‌کیه‌تی ئەوروپا گفتوگۆکانی له‌مه‌ر به‌ئەندامبوونی تورکیای له‌ ماوه‌ی ۱۰ سالدا په‌سند کرد. ناره‌ندی یه‌کیه‌تی له‌ شاری بروکسێل، پێته‌ختی به‌لجیکا یه.

یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن اتحادیه‌ی پان امریکه‌ن Pan-American Unio

رێکخراوه‌ی ده‌وله‌تانی کیشوهری ئەمه‌ریکا که له یه‌که‌مین کونفرانسی ولاتانی ئەمه‌ریکی له ساڵی ۱۸۹۰ واشینگتۆن دامه‌زرا. ئەم کۆنفرانسه «ئیداره‌ی نیۆنه‌ته‌وه‌یی کۆمارییه‌کانی ئەمه‌ریکا» ی به‌دییه‌نا که دواتر ناوی به یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن گۆرا. ئامانجی ئەم یه‌کیه‌تییه «په‌ره‌پێدان به‌ هاریکاری سیاسی و ئابووری له‌ نیوان ده‌وله‌تانی ئەمه‌ریکایی و قوولکردنی هه‌ستی یه‌کگرتوویی زیاتر له‌ نیوان ئەمه‌ریکای باکوور و باشوور» دا بووه. به‌لام له‌ به‌ر ترسی نادایاری ده‌وله‌تانی ئەمه‌ریکای باشوور له‌ ژمورنی* سیاسی و ئابووری ولاته یه‌کگرتووه‌کانی ئەمه‌ریکا، کاره‌کانی به‌ رێکوپێکی به‌رئۆه نه‌ده‌چوو. به‌م خاله‌ش چه‌نده‌ها ده‌زگا بۆ پێشخستنی هاریکاری که‌لتووری و ئابووری له‌ نیوان ئەم ده‌وله‌تانه‌دا ها‌تۆته کایه‌وه و نزیکه‌ی چل بریارنامه‌ی بازرگانی و گومرگی و په‌نابه‌ری مۆر کراوه.

له‌ دوا‌ی شه‌ری جیهانی دووه‌م، ئەم ده‌وله‌تانه زیاتر پیوستیان به‌ یه‌کگرتن بوو. بۆیه له‌ ساڵی ۱۹۴۸ «رێکخراوه‌ی ده‌وله‌ته ئەمه‌ریکییه‌کان» دامه‌زرا که یه‌کیه‌تی پان ئەمه‌ریکه‌ن، بوو به‌ کۆله‌که‌ی ئەم رێکخراوه و نوسینگه‌ که‌شی له‌ ئەژمار ده‌هات. ئەم یه‌کیه‌تییه چوار ئیداره‌ی هه‌یه که کاروباری ئابووری و کۆمه‌لایه‌تی و مافی نیۆنه‌ته‌وه‌یی و که‌لتوور و خه‌مه‌تگوزاری له‌ ئەستۆ گرتووه.

Arab league

یه‌کیه‌تی عه‌ره‌ب/کۆمه‌کاری عه‌ره‌ب اتحادیه‌ی عرب

ئەم یه‌کیه‌تییه له‌ پاش هه‌ولۆده‌وولی بێ‌په‌رانه‌وه‌ی ولاتانی عه‌ره‌بی بۆ دامه‌زرانی کۆمه‌له‌یه‌ک پێکهات. له‌مه‌ سه‌ربه‌نده‌دا رێککه‌وتنێک له‌ لایه‌ن میسر و عێراق و لوبنان و سووریا و... مۆر کرا. کۆمیته‌ی ئاسانکاری یه‌کیه‌تی پان عه‌ره‌ب، له‌ کۆنگره‌ی ئەسکه‌نده‌ریه (۱۴ی فیه‌ریه‌ی ۱۹۴۵) به‌ مه‌به‌ستی واژۆ کردنی رێسانامه‌یه‌ک بۆ ئەم یه‌کیه‌تییه، پێشنیاری دانیشتنێکی کرد. بریارنامه‌ی ولاتانی عه‌ره‌ب له ۲۲ی مارس ۱۹۴۵ له‌ لایه‌ن نوێنه‌رانی میسر و عێراق و لوبنان و سه‌عوودی و سووریا و ئەردهن و نوێنه‌ریک له‌ فه‌له‌ستین و یه‌مه‌ن ئیمزا کرا.

ئامانجی دروسبوونی ئەم رێکخراوه، پێکهاتنی یه‌کیه‌تییه‌ک له‌ ده‌وله‌تانی سه‌ربه‌خۆی عه‌ره‌ب بوو به

مه‌بستی به‌هیز کردنی پښوهندی عه‌ره‌بان و گه‌یشتن به‌ ئاواته‌کانیان له‌ پښتاو یه‌گرتووییه‌کی به‌پښ. لیبی له‌ سالی ۱۹۵۳، مه‌راکش و تونس له‌ ۱۹۵۸، سودان و کوهیت له‌ ۱۹۶۱، جه‌زایر له‌ ۱۹۶۲، یه‌مهنی باشووری له‌ ۱۹۶۷ چوونه‌ ناو ئه‌م یه‌کیه‌تییه‌وه. یه‌کیه‌تی عه‌ره‌ب بریتیه له‌ ۹ کۆمیه‌تی سیاسی، ئابووری، کۆمه‌لایه‌تی، که‌لتووری، سه‌ربازی و یاسایی و... نووسینگه‌ی یه‌کیه‌تی له‌ قاهره‌یه و سه‌کرتیر بۆ ماوه‌ی پینج سال هه‌لنه‌بژێردریت. ده‌وله‌تی لیبی له‌ مانگی مه‌ی ۲۰۰۳ له‌م رێکخراوه‌ جیا بۆوه.

یه‌کیه‌تی کرێکاری اتحادیه‌ی کارگری Labor union

رێکخراوه‌یه‌ک که‌ تێیدا کۆمه‌لی کرێکاران بۆ باشترکردنی هه‌لومه‌رجی ئیش و کار و موچه‌ و... پێکه‌وه‌ چالاکي نه‌نوین. له‌ ولاتانی پێشکه‌وتووی سه‌رمایه‌داریدا یه‌کیه‌تییه‌ کرێکاریه‌کان - چ ئه‌وانه‌ش که‌ نه‌ندامی ئه‌و یه‌کیه‌تییه‌ نه‌بن - به‌رێرا ئه‌ده‌ن به‌رژوه‌نده‌یه‌کانی کرێکاران ده‌سته‌به‌ر بکه‌ن.

یه‌کیه‌تییه‌ کرێکاریه‌کان تا کۆتایی سه‌ده‌ی ۱۹ به‌ ده‌سمیه‌ت نه‌ناسرابون و سه‌رکوت ئه‌کران. چونکا هه‌بوونیان رێگر بوو له‌ به‌رده‌م به‌نه‌رته‌ی ئازادی له‌ بازاری ئابووریدا. به‌لام له‌و کاته‌دا له‌ ئه‌وروپا په‌سند کران و ئیستا که‌ زۆربه‌ی ولاتانی پێشه‌سازی خاوه‌نی رێکخراوه‌ی کرێکاری نه‌ته‌وه‌یین.

بزووتنه‌وه‌ چه‌په‌یه‌کانی سۆشیالیست و کۆمۆنیست و ئانارشیه‌ست و سیندیالیست، تێکرا یه‌کیه‌تییه‌ کرێکاریه‌کان له‌ گۆین ئامیڕیکی گرینگێ کرداری سیاسی و شوێرشیگرانه‌ ناوبرده‌ ئه‌که‌ن و هه‌ندیکیان وه‌ک داره‌ده‌ستیکي شوێرشیگرانه‌ بۆ روخاندنی سیسته‌می سه‌رمایه‌داری له‌ قه‌لمی ئه‌ده‌ن. (به‌روانه‌ سیندیالیسم)

یه‌کیه‌تی نیوان په‌رله‌مانی اتحادیه بین المجالس Interparliamentary Union

رێکخراوه‌یه‌ک که‌ پێکهاتوه‌ له‌ ئه‌ندامانی ئه‌نجومه‌نی یاسادانه‌رانی ولاتانی جیهان که‌ له‌ سالی ۱۸۸۹ له‌ پاریس بنیات نرا و له‌ سالی ۱۹۲۰ به‌ملاوه‌ به‌م شیوازه‌ی ئیستا زیندوو کراویه‌وه. ئامانجی ئه‌م رێکخراوه‌ بریتیه‌له‌: پاراستن و به‌هیزکردنی دیموکراسی په‌رله‌مانی (به‌روانه‌ دیموکراسی)، پێکهێنانی یه‌کیه‌تییه‌کی ئازاد له‌ نیوان یاسادانه‌رانی جیهان و چاره‌سه‌رکردنی کێشه‌ ئیوه‌وله‌تییه‌کان له‌ رینگای نوێنه‌رانی په‌رله‌مان. ناوه‌ندی یه‌کیه‌تی نیوان په‌رله‌مانی له‌ جینێف له‌ سوێسه‌یه.

یوتوپیا/شاری خه‌یاڵ آرمان شهر / یوتوپیا Utopia

ئه‌م زاراوه‌ ناوی کتێبیکی سیرتۆماس موور (۱۵۱۶)، سیاسه‌تقار و ئه‌دیپ و قه‌شه‌ی ئینگلیزییه‌ که‌ تێیدا باسی شاریکی خه‌یالی ئه‌کات که‌ سیسته‌می ژیانی کۆمه‌لایه‌تی یه‌کپا عه‌قلانی بی‌ت له‌هه‌مبه‌ر ژیانی ئه‌و سه‌رده‌مه‌ی ئه‌وروپا که‌ یه‌کسه‌ره‌ ته‌ماح و سوودپه‌رستی و چاوچنۆکی بووه‌. له‌وه‌ دوا له‌ ئه‌ندیشه‌ی سیاسی و کۆمه‌لایه‌تییدا هه‌ر چه‌شنه‌ ره‌وشتیکی جوان و رێکوپێکی له‌م جۆره‌یان، به‌ یوتوپیا له‌ قه‌لم نه‌دا. مانای

وشه‌كه به یونانی «هیچ شوینیک» ده‌گه‌یه‌نیت به‌لام به به‌ه‌شتی سه‌رزمین لیک دراوه‌ته‌وه كه ژیا‌نی
كۆمه‌لایه‌تی و رامیاری و هه‌موشتی‌کی وه‌ك به‌ه‌شت وایه.

سهرچاوه‌کان:

سهرچاوه‌ی فارسی:

- ۱- آشوری، داریوش / دانشنامه سیاسی. - تهران: مروارید، ۱۳۷۶.
- ۲- آشوری، داریوش / فرهنگ علوم انسانی (انگلیسی به فارسی). - تهران: مرکز، ۱۳۸۱.
- ۳- آقابخشی، علی و افشاری راد، مینو / فرهنگ علوم سیاسی. - تهران: چاپار، ۱۳۸۳.
- ۴- استفورد کوهن، الوین / تئوریهای انقلاب. - ترجمه علیرضا طیب، تهران: نشر قومس، ۱۳۶۹.
- ۵- استولی برس، الیور و بولک، آلن / فرهنگ اندیشه نو. - ویراستار ع، پاشایی، تهران: انتشارات مازیار، ۱۳۷۸.
- ۶- اشرف، احمد / بحران هویت ملی و قومی در ایران. - تهران: موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی، ۱۳۸۳.
- ۷- اقبال، فرشید / مکتب‌های سیاسی. - تهران: سیکباران، ۱۳۸۲.
- ۸- بالاندیه، ژرژ / انسان شناسی سیاسی. - ترجمه فاطمه گیوه چیان، تهران:
- ۹- بخشایشی اردستانی، احمد / اصول علم سیاست. - تهران: آوای نور، ۱۳۷۶.
- ۱۰- بشیریه، حسین / آموزش دانش سیاسی. - تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۱.
- ۱۱- بشیریه، حسین / جامعه شناسی سیاسی. - تهران: نشر نی، ۱۳۷۴.
- ۱۲- بشیریه، حسین / عقل درسیاست (سی و پنج گفتار در فلسفه، جامعه شناسی و توسعه سیاسی). - تهران: نگاه معاصر، ۱۳۸۲.
- ۱۳- بیرو، آلن / فرهنگ علوم اجتماعی. - ترجمه باقر ساروخانی، تهران: کیهان، ۱۳۶۶.
- ۱۴- پین، مایکل / فرهنگ اندیشه انتقادی - از روشنگری تا پسامدرنیت. - ترجمه پیام یزدانجو، تهران: مرکز، ۱۳۸۳.
- ۱۵- ترنبری، پاتریک / حقوق بین الملل و حقوق اقلیت ها. - ترجمه آریتا شمشادی و علی اکبر آقایی، تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۳۷۹.
- ۱۶- تیچمن، جنی. اوانز، کاترین / فلسفه بۇ زبان ساده. - ترجمه اسماعیل سعادت، تهران: سهروردی، ۱۳۸۰.
- ۱۷- خوبروی پاک، محمدرضا / اقلیت ها. - تهران: شیرازه ؟
- ۱۸- رابرتسون، دیوید / فرهنگ سیاسی معاصر - کلید آشنایی با ایدئولوژی‌ها و اصطلاحات پیچیده سیاسی. - ترجمه عزیز کیاوند، تهران: نشر البرز، ۱۳۷۵.
- ۱۹- شکبیا، بهروز / دایره المعارف فرهنگ سیاسی. - تهران: فروغی، بی تا.
- ۲۰- عالم، عبدالرحمن / بنیادهای علم سیاست. - تهران: نشر نی، ۱۳۸۰.
- ۲۱- علی بابایی، غلامرضا / فرهنگ سیاسی آرش. - تهران: آشیان، ۱۳۸۲.
- ۲۲- علیزاده، حسن / فرهنگ خاص علوم سیاسی (دربرگیرنده کلیه اصطلاحاتی که با ایسم ختم میشوند). - تهران:

روزنه، ۱۳۸۱.

- ۲۳- کندال، وانلی و نازدار / کردها، ترجمه ابراهیم یونسی. - تهران: روزبهان، ۱۳۷۲.
- ۲۴- گل محمدی، احمد / جهانی شدن، فرهنگ، هویت. - تهران: نشر نی، ۱۳۸۱.
- ۲۵- گولد، جولیوس / فرهنگ علوم اجتماعی. - ترجمه محمد جواد زاهدی مازندرانی، تهران: مازیار، ۱۳۷۶.
- ۲۶- گیدنز، آنتونی / جامعه شناسی. - ترجمه منوچهر صبوری کاشانی، تهران: نشر نی، ۱۳۷۳.
- ۲۷- ماتیل، الکساندر / دایره المعارف ناسیونالیسم. - ترجمه کامران فانی و... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.
- ۲۸- مارتین لیپست، سیمور / دایره المعارف دموکراسی. - ترجمه کامران فانی و... {دیگران}، تهران: کتابخانه تخصصی وزارت امور خارجه، ۱۳۸۳.
- ۲۹- مالرب، میشل / زبانهای مردم جهان. - ترجمه عفت ملانظر، تهران: علمی فرهنگی، ۱۳۸۲.
- ۳۰- محمدی، مجید / جامعه مدنی به منزله یک روش. - تهران: قطره، ۱۳۷۶.
- ۳۱- مردوخ روحانی، ماجد / فرهنگ فارسی - کردی دانشگاه کردستان (جلد ۳). - سنج: دانشگاه کردستان، ۱۳۸۵.
- ۳۲- مک داول، دیوید / تاریخ معاصر کرد. - ترجمه ابراهیم یونسی؛ تهران: نشر مرکز، ۱۳۸۰.
- ۳۳- مگی، برایان / مردان اندیشه. - ترجمه عزت الله فولادوند، تهران: طرح نو، ۱۳۷۸.
- ۳۴- نوروزی خیابانی، مهدی / فرهنگ لغات و اصطلاحات سیاسی (انگلیسی - فارسی)، تهران: نشر نی، ۱۳۷۹.
- ۳۵- وینسنت، اندرو / ایدئولوژی های مدرن سیاسی. - ترجمه مرتضی ثاقب فر، تهران: ققنوس، ۱۳۷۸.
- ۳۶- وینسنت، اندرو / نظریه های دولت. - ترجمه حسین بشیریه، تهران: نی، ۱۳۷۶.

نشریات:

- ۳۷- رامین، علی / فلسفه اخلاق و سیاست. - تهران: روزنامه جامعه، ۷۷/۴/۱۳.
- ۳۸- روستایی، فرزانه / «نه» بزرگ حماس. - سالنامه روزنامه شرق، ۱۳۸۴.
- ۳۹- عظیمی، حسین / جهانی شدن، دموکراسی و آینده ای که خواهد آمد. - تهران: روزنامه نوسازی، شماره ۳.
- ۴۰- فرخ، کاوه / میراث پان عربیسم. - ترجمه منوچهر بیگدلی خمسه، تهران: اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۰۹ و ۲۱۰، اسفند ۸۳.
- ۴۱- کورل هاووزر، ویلیام / جامعه توده ای و نظام دموکراتیک. - ترجمه هادی نوری، تهران: روزنامه نوروز،

۸۰/۴/۱۹

- ۴۲- کین، جان / دموکراسی و معانی متکثر. - کتاب ماه علوم اجتماعی، ویژه نامه دموکراسی، آذر ۸۳.
- ۴۳- گیدنز، آنتونی / گفتاری در باب فروریختن مرزهای ملی و بومی. - ترجمه ؟ تهران: روزنامه بهار، ۷۹/۵/۲.

۴۴- هاوس، چاتام/ کشف کردستان سوریه - مه‌باد: هفته نامه پیام کردستان، ۸/۱۱/۸۴

سه‌رچاوه‌ی کوردی:

۴۵- عه‌لی دلیری/ به‌یاننامه‌ی جیهانی مافی مرۆڤ و به‌لگه‌نامه و ریک‌خراوه نه‌ته‌وه‌یه‌یه‌کان. - سنه: عه‌لی دلیری،

۱۳۷۹.

۴۶- ئازاد وه‌له‌ده‌بگی/ فهره‌نگی رامیاری نیگا. - هه‌ولێر: وه‌زاره‌تی رۆشنییری، ۲۰۰۵.

۴۷- به‌دران نه‌حمه‌د حه‌بیپ/ فهره‌نگی زاراوه (زاراوه‌گه‌لی راگه‌یانندن و کارگێڕی و قوتابخانه‌یی) عه‌ره‌بی -

کوردی. - هه‌ولێر: کۆپی زانیاری کوردستان، ۲۰۰۲.

۴۸- هه‌ژار موکریانی/ هه‌نیانه‌ بۆرینه. . . تاران: سروش، ۱۳۶۳.

۴۹- بوهران قانع/ فهره‌نگی نوێ (زاراوه‌ی نوێ). - به‌غدا: الحوادیس، ۱۹۸۵.

۵۰- فه‌یسه‌ل ده‌باغ/ ئینسکلۆپیدیای ئابووری (عه‌ره‌بی - ئینگلیزی - کوردی). - هه‌ولێر: موکریانی، ۲۰۰۱.

۵۱- به‌ختیار عه‌لی/ خوێنهری کوشنده. - سلێمانی: ره‌نج، ۲۰۰۵.

۵۲- فازلێ نزامه‌دین/ فهره‌نگی شیرین(عه‌ره‌بی - کوردی)، سلێمانی: کتێبخانه‌ی سۆزان، ۲۰۰۴.

۵۳- فواد تاهیر سادق/ هۆشیاریی فه‌سه‌ق. - سلێمانی: سه‌رده‌م، ۲۰۰۰.

۵۴- مه‌ریوان وریا قانێع/ شوناس و ئالۆزی. - سلێمانی: ناوه‌ندی ره‌مه‌ند، ۲۰۰۴.

۵۵- مه‌ریوان وریا قانێع/ده‌سه‌لات و جیاوازی. - سلێمانی: ده‌زگای چاپ و په‌خشێ سه‌رده‌م، ۲۰۰۰.

۵۶- شوکور مسته‌فا/ نه‌ندیشه و هه‌نهر له‌ پێشگه‌رتنی کۆمه‌له‌یه‌تیدا. - به‌ هاوکاری سه‌رق قاسر، هه‌ولێر: زانکۆی سه‌لاحه‌دین،

۲۰۰۳.

۵۷- جه‌مال عه‌بدول/ به‌رکۆلێکی زانسته‌ زاراوه‌ سازێ کوردی. - سلێمانی: قه‌شه‌نگ، ۲۰۰۱.

۵۸- سه‌لام ناوخۆش/ فهره‌نگی ئۆکسفۆرد(ئینگلیزی - کوردی)، هه‌ولێر: ۲۰۰۴.

۵۹- محمهد سابیر که‌رم/ چه‌مکی ناسیۆنالیزم و ئازادی بیروا. - بێ شوین: ۲۰۰۱.

۶۰- عه‌تا قه‌ره‌داخی/ چه‌مکی ده‌وله‌ت و بزوینهری میژوو له‌ کۆمه‌لگه‌ی کوردیدا. - هه‌ولێر: ئاراس، ۲۰۰۴.

۶۱- عه‌لی بابایی، غۆلامه‌زا/ فهره‌نگی سیاسی ئارش، وه‌رگێڕانی زاهیر محه‌مه‌دی و یاسین حاجی زاده. - هه‌ولێر:

چاپخانه‌ی رۆژه‌لات، ۲۰۰۶.

گۆڤار و رۆژنامه‌کان:

۶۲- به‌ختیار عه‌لی/ سه‌ده‌ی ناسیۆنالیزم: به‌ره‌و داڕشتنی زه‌مینه‌یه‌کی تیۆری بۆ خوێندنه‌وه‌ی - ناکۆکییه

ناوه‌کییه‌کانی ناسیۆنالیزمی کوردی. - ئه‌لمانیا: ره‌مه‌ند، ژماره‌ ۹-۱۰، ۲۰۰۳.

٢٠٠٢

مەنبەندى كوردۇلۇجى، ژمارە ۱، ۲۰۰۸.

72- [www. Wikipedia. com](http://www.Wikipedia.com) (the free encyclopedia)

ئەندىكىس (پېرسىتى زاراۋەكان) بە ئىنگىلىزى

A		
absolutism	استېداد	ئىستېداد/رەھاگىرايى
accredited ambassador	سفىر آكرىدېتە	بالىۋىزى ئاكرىدېتىن
Act of Chapultepec	اعلامىەى چاپۇلتېك	بەياننامەى چاپۇلتېك
Activism	فەالىت سىياسى	چالاكى سىياسى
African National Congress	كىنگرە مىلى آفرىقا	كۆنگرەى نەتموۋىيى نەفرىقا
Afro-Asian Conference	كىنفرانس كىشورھاي آفرىقايى - آسيايى	كۆنفرانسى ئاسىيا - نەفرىقا
aggression	تىجاۋىز	داگىركارىيى
agitation	تىھرىك / شۇراتىش	ھاندان/ھەلخېراندن
Alma-Ata Conference	كىنفرانس آلمانا	كۆنفرانسى ئالما تا
Algery Agreement	قاراداد الجزاير	رىككەرتىننامەى جەزاير
Al-Qaida (the Base)	القاعىدە	ئەللىقاعىدە
ambassador	سفىر	بالىۋىز
Amnesty International	عفو بىن المللى	لىيۋوردنى ئىيۋدەۋىلەتى
Anfal	انفال	نەنفال
anarchism	آنارشىزم	بىشىۋىخۋازى
annexation	الحاق / پىۋست	پاشكۆ / لىكاندن
anti-Semitism	يەھۇدىستىزى	جۈۋلەككە قران
Apapatride	آپاترىد	ئاپاتىرىد
Apartheid /segregation	تەبىئىز نژادى	جىاۋازى رەگىزائەتى
Arab League	اتحادىەى عرب	يەككىمەتى عەرەب
aristocracy	آرىستوكراسى	ئارىستوكراسى/ئاشغۋاتى
Armed peace	صلح مىلح	ئاشتى پېچەك
Armenian Masscres	قىل عام ھاي ارامە	كۆمەلگۈزى نەرمەنىيەكان
armistice	تىرك مىخاسە / تىرك جىنگى	خۇيىن داكۇزان
Arms control	كىنترىل تىسلىحات	كۆنتىرۆلى چەك
Asiatic Mode of Production	شىۋە تولىد آسيايى	شىۋىۋازى بەرمەمېنئانى ئاسىيائى
Association of South-East Asiatic Nations (ASEAN)	باشۋورى اتحادىەى ملئەي آسيائى جىنۇب شرقى	يەككىرتوۋەكانى خۇرەھەلئى ئاسىيا
asylum	پناھندىگى	پەنئابەرىيى
autocracy	يەكە سالارى	نۆتۆكراسى

authority	اقتدار	دەسەلات
Authoritarianism	اقتدارگرایی	دیکتاتۆریەتی
autonomy	خودگردانی	خودمۆختاری
B		
Baath	بعث	بەعس
Babeufism	بابوفیسم	بابۆفیزم
Baghdad pact	پیمان بغداد	پەیماننامەی بەغدا
Backward countries	کشورهای عقب افتاده	ولاتانی دواکەوتوو
Balance of power	موازنه‌ی قوا	هەوسەنگی هێزەکان
Balfour Declaration	اعلامیه‌ی بالفور	بەیاننامەی بالفور
Berlin Wall	دیوار برلین	دیواری بەرلین
Big stick policy	سیاست چماق بزرگ	سیاسەتی گۆپانی گەورە
Black Power	قدرت سیاه	هێزی رهش
Blanquism	بلانکیسم	بلانکیزم
blind terrorism	تروریسم کور	تیرۆریزمی کوێر
blockade	محاصره/دریابندان	گەمارۆ
bolshevism	بولشویسم	بولشەویزم
bourgeoisie	بورژوازی	بۆژژوازی
Brezhnev Doctrine	دکترین برژنف	دوکتۆرینی بریژنێف
bureaucracy	بورکراسی/دیوانسالاری	بۆرۆکراسی
Bush Doctrine (1989-1993)	دکترین بوش اول	دوکتۆرینی بۆشی یەکەم
Bush(Jr)Doctrine(2001)	دکترین بوش دوم	دوکتۆرینی بۆشی دووهم
C		
cabinet	کابینه	کابینە
Caesarism	سزاریزم/قیصرگرایی	قەیسەرخوازی
Cairo Declaration	اعلامیه‌ی قاهره	بەیاننامەی قاهره
capital	پایتخت	پێتهخت
capital	سرمایه	سەرمايه
capitalism	سرمایه داری	سەرمايەداری
capitulation	کاپیتولاسیون	کاپیتۆلاسیون
cartel	کارتل	کارتل
Castroism	کاستروئیسم	کاسترۆئیزم
cataclysm	فاجعه	کارەسات
cease-fire	آتش بس	ئاگرەس
centralism	مرکزگرایی	ناوەندگەریتی
censor/censorship	سانسور	سانسۆر
centralization	تمرکز	چەقیبەستن/کۆجییی

Central Intelligence Agency (C. I. A)	سيا	سيا
cessation	گەست / انفصال	داپران
Chantage	شانناز / ھوچىگىرى	شانناج
charisma	فرە / فرمىدى	كارىزما
Chartism	چارتىسم	چارتىزم
chauvinism	شۋىنسىم / ناسىونالىسم افراطى	شۋىننىزم
Christian democracy	دىموكراسى مېسىخى	دىموكراسى مېسىخى
Christian socialism	سوسىيالىسم مەسىخى	سۇشىيالىزىمى مېسىخى
citizen	شېروند	ھاۋولتى / شارۋمەند
Civil Disobedience	نافرمانى مدنى	نافرمانى مەدەنى
civil society	جامەئە مدنى	كۆمەلگەي مەدەنى
civilization	تىمدن	شارىستاقىيەت / ئىبار
class	طبقە	چىن
Class consciousness	آگاهى طبقەتى	وشىيارى چىنئايەتى
Class struggle	مبارزە طبقەتى	خەبەتى چىنئايەتى
coalition	ائىتلاف / ھەم پىمانى	اوپىيەمانى / ھاۋسۋىندى
cold war	جىنگ سەرد	شەپى سەرد
colony	مستەمرە	داگىركراۋ
colonialism	استعمار	داگىركارى (ئىستىعمار)
collectivism	اصلات جەم / جەم باورى	ھاۋبەشىنى / شىۋە
conciliation	سازش	تەبائى
constitutional government	ھۆكۈمەت مشرۇطە	ھۆكۈمەتى دەستۇرى
constitutional law	قانۇن اساسى	دەستۇرى بېنچىنەيى / ياساى بىنەرمەتى
commune	كومون	كۆمۇن
communism	كومونىسم	كۆمۇنىزم
Comintern	كومىنتېرن	كۆمىنتېرن
Cominform	كومىنفورم	كۆمىنفورم
consul	كنسول	كۆنسۇل
confederation	كنفېدېراسىيون	كۆنڧېدېراسىيون
conference	كنفرانس	كۆنڧرانس
Conference for Security Cooperation in Asia (CSCA)	كنفرانس امنىت و ھەمكارى آسيا	كۆنڧرانسى ئاسايش و ھاۋكارى ئاسيا
Conference on Security Cooperation in Europe (CSCE)	كنفرانس امنىت و ھەمكارى اروپا	كۆنڧرانسى ئاسايش و ھاۋكارى ئەۋروپا
contraband	قاچاق	قاچاق
conservatism	مىحافىزە كارى	كۆنەپارزى / قايمەكارى
convention	كنۋانسىيون	كۆنڧانسىيون
Convention on Political Rights of Women	مقاولە نامەى حقوق سياسى زنان	كۆنڧانسىيونى مافى سياسى ژنان

cosmopolitan	جهان وطنی	هاورلائی جیهانی
country	کشور	ولات
Counter-Revolution	ضد انقلاب	دژه شویش
Coup detat	کودتا	کودتا
creeping socialism	سوسیالیسم خزنده	سوشیالیزمی خزوک
Crisis of Democracy	بحران دموکراسی	قهیرانی دیموکراسی
Crisis of Capitalism	بحران سرمایه داری	قهیرانی سرمایه داری
Crisis of Socialism	بحران سوسیالیسم	قهیرانی سوسیالیزم
cultural imperialism	امپریالیسم فرهنگی	نیمپریالیزمی کلتووری
Cultural Materialism	ماتریالیسم فرهنگی	ماتریالیزمی کلتووری
Cultural revolution	انقلاب فرهنگی	شوپشی کلتووری
Cyberdemocracy	سیبر دموکراسی	سایبر دیموکراسی
D		
de facto	دوفاکتو / شناسایی	ناسینمدهی دوفاکتو / نیمچه سهریه‌خو
dehumanization	انسانیت زدایی	سهرینه‌روی مرقایمتی
delegation of power	تفویض قدرت	سپاردنی دمه‌لات
demagogy	دماغوژی / عوام فریبی	دیماکوژی
democracy	دموکراسی / مردم سالاری	دیموکراسی
democratic centralism	سانترالیسم دموکراتیک	سمترالیزمی دیموکراتی
democratic socialism	سوسیال دموکراسی	سوسیال دیموکراسی
de tante	دانت / تنش زدایی	دیتانمت / هیپورسازی
despotism	دسپوتیسم / خدا یگانسالاری	دیسپوتیزم / لاساریمگری
dialectic	دیالکتیک	دایالکتیک
Dialectical Materialism	ماتریالیسم دیالکتیک	ماتریالیزمی دیالکتیک
Dialogue Among Civilization	گفتگوی تمدن‌ها	گفتوگویی شارستانینیم‌تکان
discrimination	تبعیض	جیاوازی / فخرق دانان
dictatorship	دیکتاتوری	دیکتاتوری
dictatorship of proletariat	دیکتاتوری پرولتاریا	دیکتاتوری پرولتاریا
diplomacy	دیپلماسی	دیپلوماسی
diplomat	دیپلمات	دیپلومات
Diplomatic protection	حمایت سیاسی	پشتیوانی سیاسی
disarmament	خلع سلاح	چهک دامالین
discourse	گفت‌مان	گوتار / دیسکورس
divine right	حق الهی	ماو خودایی
doctrine	دکترین / آیین سیاسی / آموزه	دوکترین / بیرۆکه
dogmatism	دگماتیسم / جزم اندیشی	دوگماتیسم / وشکه‌مه‌راسی
Dumbarton Oaks Conference	کنفرانس دومبارتن اوکس	کونفرانسی دوامبارتون اوکس

East(ern)Bloc	بلوک شرق	بلوکی روزه‌لات
Economic Commission for Europe	کمیسیون اقتصادی اروپا	کومیسسیون تابووری نومروپا
E		
Economism	اقتصاد باوری	تابووری خواری
egalitarianism	برابری خواهی	یمکسانی خواری
Eisenhower Doctrine	دکترین آیزنهاور	دوکتیرینی نایزمنهاور
election	انتخابات	هملیزاردن
elite	سرآمد / نخبه	نوخبه
elitism	سرآمدباوری / نخبه گرایی	نوخبه‌گریتی
embassy	سفارت	بالیزخانه
empire	امپراطوری	نیمپراتوری
ethnic cleansing	پالایش قومی	پالوتنی نمتنیک
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادیهای اساسی	کونفانسیون نومروپی مافه‌کانی موزا و نازادییه بنه‌میتیمکان
European Union(EU)	اتحادیه‌ی اروپا	یمکیتی نومروپا
extradition	استرداد مجرمان/پازداد	رادست کردنی تانانباران
extritoriality	حقوق برون مرزی	مافه دهره - سنوورییمکان

F

Fabianism	فابیانیسم	فابیانیزم
factionalism	فاکسیونالیسم/تجزب	حیزبایمتی
Falange/falangism	فالانز / فالانزیسم	فالانز / فالانزیسم
fanaticism	تعصب/جمودفکری	کونیرباوری / ده‌مارگرژی
fascism	فاشیسم	فاشیزم
Fatah/fath	الفتح	فتح
federalism	فدرالیسم	فیدرالیزم
eminism	فمینیسم/جنبش آزادی زنان	فیمینیزم / بزوتنموی نازادی ژنان/میخواری
feudalism	فئودالیسم/ملوک الطوائفی	فیؤدالیزم/دهریمکایمتی
Fevralists	فورالیست‌ها	فیتفرالیست‌ها
Fifth column	ستون پنجم	تابووری پینجهم
flag	پرچم	نای
formation	فورماسیون/صورت بندی	پیکهاتن/رونان
formalism	فورمالیسم/ظاهرپرستی	فورمالیزم/روکش پرستی
fourteen points	چهارده ماده‌ی ویلسون	چولده ماده‌ی ویلسون
fraction	فراکسیون	فراکسیون/کوتله
franchise	فرانشیز/حق رای	فرانشیز/مافی دمنگدان

freedom	آزادی	نازادی
Freedom of Press	آزادی مطبوعات	نازادی چاپمندی
Freemasonry	فراماسونری	فراماسونری/ماسونی
free state	دولت آزاد	دولتی نازاد
free world	دنای آزاد	جیهانی نازاد
fundamentalism	اصول‌گرایی بنیاد‌گرایی/	بونیات‌گرنستی/بن‌پرمتخوازی
G		
Gangster	گانگستر	گانگستر
general assembly	مجمع عمومی	کۆمئلی گشتی
General Will	اراده‌عمومی	نیراده‌ی گشتی
Geneva conferences	کنفرانس‌های ژنو	کۆنفرانسه‌کانی جنیف
genocide	نسل‌کشی/نژادکشی	کۆمئلوژی/جینۆساید
gerontocracy	بیرسالاری/حکومت سالخوردگان	حوکمتی پیران/پیر مەزنایەتی
Geopolitic	جغرافیای سیاسی	جوگرافیای سیاسی
gestapo	گشتاپو	گشتاپو
glasnost	گلاسنوست	گلاس‌نۆست
globalization	جهانی‌شدن	جیهانی‌گه‌ری/جیهانی بوون
Gobinism	گوینیسیم	گوینیسیم
government	حکومت	حوکمت
government in exile	دولت در تبعید	دولتی تاراوگه
guild	صنف	یه‌کیەتی
guild socialism	سوسیالیسم صنفی	سۆشیالیزمی پیشه‌یی
G 5+1	گروه ۵+۱	گروپی ۵+۱
G 6+2	گروه ۶+۲	گروپی ۶+۲
G - 8	گروه ۸	گروپی ۸
G - 15	گروه ۱۵	گروپی ۱۵
G -77	گروه ۷۷	گروپی ۷۷
H		
Hague Peace Conference of 1899	کنفرانس صلح لاهه (۱۸۹۹)	کۆنفرانسی ناشتی لاهای (۱۸۹۹)
Hamas	حماس	حه‌ماس
Hawks and Doves	شاهین‌ها و کبوترها	کۆتر و مەلۆ
hegemony	برتری/هژمونی	هه‌ژمۆنی
Historical Materialism	ماتریالیسم تاریخی	مەتریالیزمی مێژوویی
Holocaust	هولوکاست	هۆلوکۆست
human rights	حقوق بشر	مافه‌کانی مرۆف
humanism	انسان‌باوری	مرۆف دۆستی/مرۆف‌گه‌رای
Human Herd	گله‌ی انسانی	مێگه‌لی ئینسانانی

Hydropolitics	سياست آب	سياستى ئاۋ
identity	ھويت	شوناس
ideology	ايدئولوژى	ئايدئولوژى
ideological warfare	جنگ عقيدتى	شەپرى ئايدئولوژىچىكى
Ideologue	ايدئولوگ	ئايدئولوگ
imperialism	امپريالىسم	ئىمپىريالىزم
individualism	فردباورى	ئالەلباۋمىيى
Individual security	امنىت فردى	ئاسايشى تەك
Industrial Democracy	دەموكراسىيى صنعتى	دېموكراسىيى پېشەسازانە
Infrastructure	زىرساخت	زىرخان
intellectuals	روشنفكران	رۇشنپىران
international	بين الملل / انترناسيونال	ئەنتەرناسيونال
International Atomic Energy Agency (IAEA)	آژانس بين المللى انرژىيى اتومى	ئانارانسىيى نۇئوتەۋمىيى وزەي ئەتۋمى
International Commission of Investigation	كىمىسيون بين المللى تەتقىق	كۇمىسيۇنىيى نۇئودەۋلەتلىيى لى پىرسىنەۋە
International Conference Against Apartheid	كىنفرانس جىھانىيى ضد آپارتايد	كۇنفرانسىيى جىھانىيى دىرىيى پەنگەزپەرسىتى
International Conference of Employment	كىنفرانس بين المللى اشتغال	كۇنفرانسىيى نۇئودەۋلەتلىيى كار
International Covenant on Civil and political Rights (1966)	مىثاق بين المللى حقوق مدنى و سياسىيى (۱۹۶۶)	پەيمەننامەيى نۇئودەۋلەتلىيى مافە مەدەنىيى و سياسىيەكان (۱۹۶۶)
International Covenant on Economic, Social and cultural Rights (1966)	مىثاق بين المللى حقوق اقتصادى، اجتماعى و فرهنگىيى (۱۹۶۶)	پەيمەننامەيى نۇئودەۋلەتلىيى مافە ئابۋورىيى و كۇمەلەيەتتىيى و كولتورىيەكان (۱۹۶۶)
International Court of Justice	دىۋان بين المللى دادگسترى	دادگاىيى نۇئوتەۋمىيى داد
International Crime	جرم بين المللى	تاۋانىيى نۇئودەۋلەتلىيى
International Criminal police organization (INTERPOL)	سازمان بين المللى پلىس جنائىيى (اينترپول)	ئىنتېرپۇل (رىئىكخراۋەيى نۇئودەۋلەتلىيى پۇلىسىيى تاۋانباران)
International Custom	عرف بين الملل	ئەرىتىيى نۇئودەۋلەتلىيى
internationalism	انترناسيونالىسم	ئەنتەرناسيونالىيىزم
International Labor Organization	سازمان بين المللى كار	رىئىكخراۋەيى نۇئوتەۋمىيى كار
International Monetary Fund (IMF)	صندوق بين المللى پول	سەمەندۇقىيى نۇئودەۋلەتلىيى دراۋ
international morality	اخلاق بين المللى	ئەخلاقىيى نۇئودەۋلەتلىيى
International Nuclear Materials Safeguard	پادمان بين المللى مواد هستەيى	پاراستىنىيى نۇئودەۋلەتلىيى مادەيى ئەتۋمى
international security	امنىت بين المللى	ئاسايشىيى نۇئوتەۋمىيى
international socialist	بين الملل سوسىيالىست	ئەنتەرناسيونال سۇسوسىيالىست
International Refugee Organization (IRO)	سازمان بين المللى آوارگان	رىئىكخراۋەيى نۇئودەۋلەتلىيى ئاۋارەكان

International Relations	روابط بین الملل	پنومندی نیودمولمتی
Interparliamentary	اتحادیه‌ی بین المجالس	یمکیمتی نیوان پهرلمانی
intervention	دخالت/ دست یازی	دهستیهوردان
Intifada	انتفازه	ئینتیفازه
Iran-Iraq War (1980-1988)	جنگ ایران و عراق	شمری نیران و عیراق
Iraq War	جنگ عراق	شمری عیراق
Iron curtain	پرده آهنین	پهردی ناسنین
Islamic declaration of Human Rights	اعلامیه‌ی اسلامی حقوق بشر	چارنامه‌ی نیسلامی مانی مروؤ
Islamic Republic	جمهوری اسلامی	کوماری نیسلامی
isolationism	کناره گیری/ انزواگرایی	گوشمگیری/ دووره‌پهریزی
J		
Jacobinism	ژاکوبنیزم	ژاکوبنیزم
J. Curve Theory	نظریه منحنی جی	تیوری کمانه‌ی جی
Jihad (holt war)	جهاد	جیهاد/ خعباتی ناییینی
justice	عدالت/ عدل	عه‌دالمت/ ادال
K		
Kamp David Agreement	توافق نامه کمپ دیوید	رینککوتتننامه‌ی کمپ دهیقید
Kemalism	کمالیزم	که‌مالیزم
K G B	کا. گ. ب	کا. گن. بن
Kurdish Nationalism	ناسیونالیزم کردی	ناسیونالیزمی کوردی
Kurdish Rebirth Society	کومه‌ل ز. کاف	کۆمه‌لی ژ. کاف (ژیا‌نمه‌ی کورد)
Kyoto Climate Change Protocol	پروتۆکۆلی گۆڤییینی کش و هوای کیۆتۆ پروتکل تغیر آب و هوایی کیونو	
L		
Labor union	اتحادیه‌ی کارگری	یمکیمتی کورنکاری
laic	لانیک	لاییک/ لادین
laissez-faire	له‌فر	لسه‌فیر/ نایووری نازاد
Latin American Solidarity Organization	سازمان همبستگی آمریکای لاتین	رینکخراوه‌ی هاوبه‌ندی نهمریکای لاتین
law	قانون	یاسا/ دستتوور
Law of the Soil (jus soil)	اصل حقوق خاک	مانی زید
leader	رهبر/ لیدر	سەرۆک/ پێشمه‌وا
Left and Right	چپ و راست	چمپ و راست
legalism	قانون باوری/ لگالیزم	یاسا په‌روهری
league of nations	جامعه ملل	کۆمه‌لی نهمه‌مکان
Leninism	لنینیزم	لینینیزم
Leviatan	لویاتان	لیقیاتان
Less Developed Countries(LDCs)	کشورهای کمتر توسعه یافته	ولاتانی که‌متر پینشکومتوو

Liberal Democracy	دیموکراسی لیبرال	دیموکراسی لیبرال
liberalism	لیبرالیسم / آزادی خواهی	ئازادیخوازی / لیبرالیزم
Linguicide	زبانکشی	زمانکۆژی
lobbying	لایبگری	لۆببگهری
Local Government	حکومت محلی	حکومەتی ههرێم
Losan Pact	پیمان لوزان	په‌یمانی لۆزان
Lumpen Proletariat	لومپن پرولتاریا	لۆمپن پرۆلتاریا
Lutheranism	مذهب لوتری	لوترانیزم
M		
Machiavellism	ماکیاویلیسم	ماکیاڤیلیزم
mafia	مافیا	مافیا
majority	اکثریت	نۆزینە
managerial revolution	انقلاب مدیریت (اداری)	شۆڕشی ئیداری
manifest	مانیفست	مانیفەست
Maoism	مائوئیسم	مائۆنیزم
mass / mob	توده	جڤات / جه‌ماوم
mass society	جامعه‌ی توده‌ای	کۆمه‌لگای جڤاکێ
Masstricht Treaty	پیمان ماستریخت	په‌یمانی ماستریخت
martial law	حکومت نظامی	حوکومەتی سهریازی
Marxism	مارکسیسم	مارکسیزم
Marxism-Leninism	مارکسیسم - لنینیسم	مارکسیزم - لینینیزم
Marxian Socialism	سوسیالیسم مارکسی	سۆشیاڵیزمی مارکسی
Mc-Carthyism	مک کارتیسم	مه‌ک کارتیزم
meditation	میانجیگری	ناوېزوانی
Mehabad Republic	جمهوری مه‌باد	کۆماری مه‌هاباد (کوردستان)
method	روش / اسلوب	میتۆد
Metropole	متروپل	میتروپۆل
Middle class	طبقه‌ متوسط	چینی میانه / چینی مامناومندی
Middle-East Peace Conference	کنفرانس صلح خاورمیانه	کۆنفرانسی ناهشتی رۆژه‌لاتی ناوین
militarism	ارتش سالاری / میلیتاریزم	میلیتاریزم
minority	اقلیت	که‌مه‌نه / که‌مایەتی
Mobocracy	غوغا سالاری	نازاومگهریتی
monarchy	سلطنت / پادشاهی	پاشایەتی
Money Laundering	پولشویی	پاره‌ سه‌پی کردنه‌وه
Monroe Doctrine	دکترین مونرو	دوکتڕینی مۆنرۆ
Mossad	موساد	مووساد
Moslem Brotherhood	اخوان المسلمین	نێخوانولموسلمین

Most Favored Nation	دولت کامله‌الوداد (بهین دوست)	دولتمتی تمواو دؤست
multiculturalism	سیاست چند فرهنگی	سیاستمی فره کملتووری
Multinational Corporation	شرکت های چند ملیتی	کۆمپانیا فره نئمومکان
Multiparty System	نظام چند حزبی	سیستمی فره حیزبی
multipolarity	چند قطبیت	فره جه‌مسیری
N		
nation	ملت	نئموره
nation-state	ملت-دولت	دولت - نئموره
natural rights	حقوق طبیعی	مافه سرووشتییمکان
National Hymn	سرود ملی	سروودی نیشتمانی
National Identity	هویت ملی	شوناسی نئمومی
nationalism	ناسیونالیسم	ناسیونالیزم
nationalization	ملی کردن	خۆمانی کردن
National Interest	منافع ملی	بەرژمندی نئمومی
nationality	تابعیت / ملیت	رهگزنانه
National Power	قدرت ملی	دخسه‌لاتی نئمومی
national security	امنیت ملی	ئاسایشی نئمومی
National Strategy	استراتژی ملی / راهبرد ملی	ستراتیجی نئمومی
Nazism	نازیسم	نازیسم
neo-colonialism	استعمار نو	نیستیمکاری نوئ
Neo-Liberalism	لیبرالیسم جدید	لیبرالیزمی نوئ
Neo-Marxism	مارکسیسم جدید	مارکسیزمی نوئ
Neo-Nazism	نئونازیسم	نئونازیسم
nepotism	خویشاوندپروری / پارنی بازی	خزم خوازنی/خزم خزمینه
netocracy	اینترنت سالاری	نیتۆکراسی
new left	چپ جدید	چه‌پس نوئ
new man	انسان نو	مرؤفی نوئ
new right	راست نو	راستی نوئ
New World Order	نظم نوین جهانی	سیستمی نوئی جیهانی
neutrality	بیطرفی	بی‌لایمی
nihilism	نیهیلیسم (هیچ انگاری)	نه‌هیلیزم (پووچگه‌رای)
Nobel Peace Prize	جایزه صلح نوبل	خه‌لاتی ناشتی نۆبل
non-alignment movement	جنبش عدم تعهد	بزوتنعه‌ی بی‌لایمن
Non-proliferation Treaty (NPT)	پیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای	پیمانی بیره‌بستکردنی چه‌کی ناو‌کی
Nordic council	شورای شمالی (نوردیک)	نئمومنی باکووری (نوردیک)
North and south	شمال و جنوب	باکوور و باشوور

North Atlantic Treaty Organization (NATO)	سازمان پیمان آتلانتیک شمالی (ناتو)	رئیکخراوهی پهیمانی ئاتلانتیکی باکووری
North-South Conference note	کنفرانس شمال و جنوب یادداشت	کؤنفرانسی باکوور- باشوور یادداشت نامه
Nuclear Test Ban Treaty	پیمان منع آزمایشهای هسته‌ای	پهیمانی بهرگرتن له تاقیکاری ئه‌تۆمی
Nuclear Winter	زمستان هسته‌ای	زستانی ئه‌تۆمی
Nuremberg trial	دادگاه نورنبرگ	دادگای نۆرمبیرگ
O		
oligarchy	اولیگارشی / گروه سالاری	ئولیگارکی
olive branch	شاخه زیتون	چله زهیتون
One-Party State	کشور تک حزبی	ولاتی تاکه‌حیزی
opposition	اپوزیسیون	ئۆپوزیسیون / بهرهمه‌ستکار
Open Door Policy	سیاست درهای باز	سیاستی ده‌رگای کراوه
open society	جامعه‌ی باز	کۆمه‌لگای کراوه
opportunism	فرصت طلبی	هه‌له‌پهرستی
organ	ارگان	ئۆرگان
Organization of Africa Unity	سازمان وحدت آفریقا	رئیکخراوهی به‌یگرتنی ئه‌فریقا
Organization of Cooperation and Security in Middle East	سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه	رئیکخراوی هاوکاری و ئاسایشی رۆژه‌لاتی ناوین
Organization of Islamic Conference (OIC)	سازمان کنفرانس اسلامی	رئیکخراوهی کؤنفرانسی ئیسلامی
Organization of Petroleum Exporting Countries	نه‌وت سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)	رئیکخراوهی ولاتانی بهرهمه‌پینی نه‌وت سازمان کشورهای صادرکننده نفت (ئۆپک)
Organization of Security and Cooperation in Europe	سازمان همکاری و امنیت اروپا	رئیکخراوی هاوکاری و ئاسایشی ئه‌وروپا
organizing	سازماندهی	رئیکه‌ستن
Orientalism	شرق شناسی	رۆژه‌لاتناسیی
P		
pacifism	صلح خواهی / صلح طلبی	ناشتی خوازی
pact	پیمان	په‌یماننامه
Palestine Liberation Organization (PLO)	سازمان آزادیبخش فلسطین	رئیکخراوهی رزگاری خوازی له‌له‌ستین
pan	پان	پان
Pan-American Union	اتحادیه‌ی پان امریکن	یه‌مکیتی پان ئه‌مهریکه‌ن
Pan-Arabism	پان عربیسم	پان عهره‌بیزم
Panchashila	پانچاشیلا	پانچاشیلا
Pan-Germanism	پان ژرمنیسم	پان جیره‌مانیزم
Pan-Islamism	پان اسلامیسم	پان ئیسلامیزم
Pan-Slavism	پان اسلاویسم	پان ئسلاوویزم

Pan-Turkism	پان ترکیزم	پان تورکیزم
puppet government	دولت دست نشانده	دولتمتی داسپارده
paradigm	پارادایم / الگوی نظری	پارادایم / سرمهشتقی فیکری
parliament	مجلس / پارلمان	پهرله مان
parliamentarism	پارلمان داری	پهرله مانتاری
party	حزب	حیزب
passport	گذرنامه / پاسپورت	پاسپورت
peace	صلح	ناشتی
peace movement	جنبش صلح	بزاقتی ناشتی
people s democracy	دموکراسی توده ای	دیموکراسی جفاکی
perestroika	پرسوریکا	پریستوریکا
personality cult	شخص پرستی	پهرهشتقی کسایهتی
Peronism	پرونیزم	پیرونیزم
Persian Gulf Cooperative Council	شورای همکاری خلیج فارس	نعمجومنی هاریکاری کهنداوی فارس
petite bourgeoisie	خرده بورژوازی	ورده بورژوازی
phisocracy	فیزیوکراسی / مکتب طبیعیون	فیزیوکراسی
platform	پلانفرم / سیاست حزب	پلاتفورم / سیاسهتی حیزب
plenum	پلنوم	پلئونوم
plot	توطئه	پیلان
pluralism	پلورالیزم / کثرت باوری	پلورالیزم / فرهدهنگی
political anthropology	انسان شناسی سیاسی	موقئاسایی سیاسی
political asylum	پناهندگی سیاسی	پهنابریی سیاسی
Political Balance	موازنه ی سیاسی	هاوسهنگیی سیاسی
Political Corruption	فساد سیاسی	گهندهئیی سیاسی
political crisis	بحران سیاسی	قهیرانی سیاسی
Political culture	فرهنگ سیاسی	کهلئووری سیاسی
political development	توسعه ی سیاسی	پهرهسمندنی سیاسی
political duty	تکلیف سیاسی	تهکلیفی سیاسی / شرکی سیاسی
political economy	اقتصاد سیاسی	ئابووری سیاسی
political education	تربیت سیاسی	پهرهده ی سیاسی
political freedom	آزادی سیاسی	نازادی سیاسی
Political Generation	نسل سیاسی	وهچه ی سیاسی
political offence	جرم سیاسی	تاوانی سیاسی
Political Paranoia	بدگمانی سیاسی	رهش بیینی سیاسی
Political Participation	مشارکت سیاسی	بعشداریی سیاسی
political philosophy	فلسفه سیاسی	فهلسمفه ی سیاسی
political pluralism	کثرت گرایی سیاسی	فرهدهنگی سیاسی

Political Psychology	روانشناسی سیاسی	دهروونناسی سیاسی
Political prisoner	زندانی سیاسی	زیندانیی سیاسی
political regime	رژیم سیاسی	رژیمی سیاسی
political rights	حقوق سیاسی	مافه سیاسییمکان
political school	مکتب سیاسی	قوتایخانه‌ی سیاسی
political sociology	جامعه‌شناسی سیاسی	کۆمه‌لناسیی سیاسی
political system	نظام سیاسی	سیستمی سیاسی
political theory	نظریه‌ی سیاسی	تیۆزی سیاسی
police state	دولت پلیسی	دهولمتی پۆلیسی
politician	سیاستمدار	سیاست وان
politicide	کشتار سیاسی	کۆمه‌لکۆژی سیاسی
politics/policy	سیاست	سیاست/رامیاری
Politics of Language	سیاست زبانی	سیاستی زمان
polis/city-state	دولت شهر	دهولت شار
post-modernism	پست مدرنیسم/پسانوگرایی/فرانوگرایی	پاش مودیرنیزم
populism	پوپولیسم/مردم باوری	پۆپولیزم/گهل په‌روه‌ری
Potsdam Conference	کنفرانس پوتسدام	کۆنفرانسی پۆتسدام
power	قدرت	هێز
power elite	سرآمد قدرت	نوخیه‌ی دهسه‌لات
presidency	ریاست جمهوری	سه‌رۆک کۆماری
Pressure Group	گروه فشار	گرووی فشار
principle of equality	اصل برابری	بنه‌رمه‌تی یه‌کسانی
privilege	امتياز	زینده‌ماف/ ودم
process	فرایند/ پروسه	پروسه/ رهوت
proletariat	پرولتاریا/ طبقه کارگر	پڕۆلتاریا/ چینی کرێکار
progressism	پیشرفت خواهی/ ترقی خواهی	پیشگه‌رتن خواهی
propaganda	تبلیغات	پڕۆپاگنده‌/بانگه‌شه
provisional state	دولت موقت	دهولمتی کاتی
public opinion	افکار عمومی	رای گشتی
purge	پاکسازی/ تصفیه	پاکسازی
Q		
quixotism	کیشوت مآبی	کیشۆت ناسایی/ پالمانبازی
quasi-states	شبه دولت	نیمچه دهولت
quasi democracy	شبه دموکراسی	نیمچه دیموکراسی
R		
racism	نژادپرستی	ره‌گه‌زپه‌رستی

radical	رادیکال / بنیادستیز	رادیکال / چه‌پرمو
radicalism	رادیکالیسم	رادیکالیزم
reactionarism	ارتجاع / گذشته گرای	کژنه‌پهرستی
rechssaat	دولت حقوقی	دمولعتی یاسایی
reformism	اصلاح طلبی / بهبودخواهی	ریفورم خواری / چاکسازی خواری
referendum	همه پرسی / رفراندوم	راپرسی / روفراندوم
regime	رژیم	رژیم
Reich	رایش	رایش
republic	جمهوری	کۆمارسی
revisionism	تجدید نظر طلبی / بازنگرش گری	پیاچوونه‌مگمری
revolution	انقلاب	شۆرش
revolutionary socialism	سوسیالیسم انقلابی	سۆشیالیزمی شۆرشگیرانه
revolutionism	انقلاب خواهی	شۆرشگیریی
rogue states	دولت های خودسر	دمولعتانی لاسار
rumor	شایعه	دمنگۆ / قسه‌لۆك
S		
SAARC(South Asian Association for Regional Cooperation)	سارک (اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه‌ای)	سارک (یمکیمتی هاریکاری ناوچییی ناسیای باشور)
saadabad pact	پیمان سعدآباد	په‌یماننامه‌ی سه‌عدنا‌باد
sabotage	سابوتاژ / خرابکاری	سابوتاژ / گێره‌شپوینیی
Salafiyat	سلفیت	سه‌له‌فیییت
salt	سالت	سالت
San Francisco Conference	کنفرانس سان فرانسیسکو	کۆنفرانسی سان فرانسیسکۆ
satyagraha	ساتیاگراها	ساتیاگراها
scientific communism	کمونیسم علمی	کۆمونیزمی زانستی
scientific socialism	سوسیالیسم علمی	سۆشیالیزمی زانستی
Sectarism	سکتاریسم / فرقه گرای	سینکتاریزم / تیرمگمری
secularism	سکولاریسم	سکۆلاریزم
security	امنیت	ناسایش
security council	شورای امنیت	ئەنجومەنی ناسایش
scholasticism	فلسفه مدرسی / اسکولاستیسیسم	سکۆلاستیسیزم
sedition	آشوبگری	ناژاومگیریی
Self-determination	حق تعیین سرنوشت	ماڤ چاره‌ی خۆنووسین
senate	مجلس سنا	ئەنجومەنی پیران / سینات
separation of power	تفکیک قوا	جیاکردنه‌وه‌ی هێزەکان
separatism	تجزیه طلبی	جودایی خواری

sever pact	پیمان سور	پەیمانی سیفەر
shadow cabinet	کابینەى سایە	دەولەتى سەیپەر
slavery	برده دارى	کۆیلەدارى
social capital	سرمایە اجتماعى	سەرمایەى کۆمەلایەتى
social Catholicism	سوسیال کاتولیسیزم	سۆسیال کاتولیسیزم
Social Darwinism	داروینیسم اجتماعى	داروینیزمى کۆمەلایەتى
social fascism	سوسیال فاشیسم	سۆسیال فاشیزم
social imperialism	سوسیال امپریالیسم	سۆسیال ئیمپریالیزم
socialism	سوسیالیسم	سۆشیالیزم
socialist realism	رتالیسم سوسیالیستی	ریالیزمى سۆشیالیستی
social security	امنیەت اجتماعى	ئاسایىشى کۆمەلایەتى
Socio-Economic Formation	صورت بندى اجتماعى - اقتصادى	پێکھاتەى کۆمەلایەتى - ئابورى
sovereignty	حاکمیت	فەرمانروایى
sovereignty of law	حاکمیت قانون	بالادەستىی قانون
sphere of influence	حوزەى نفوذ	ئاوچەى ژێر دەسەلات
spy	جاسوس	سەخپور / جاسوس
Stalinism	استالینیسم	ستالین خوازى
state	دولت	دەولەت
strategy	استراتژی / راهبرد	ستراتیجى
strike	اعتصاب	مانگرتن
superpower	ابرقدرت	زل ھیز
sustainable development	توێعەى پايدار	پەرەسەندنى بەردەوام
sword of Damocles	شمشیر داموکلەس	شمشیری داموکلەس
Sykes-Picot Agreement	موافقتنامه سایکس پیکو	ریککەوتننامەى سایکس پیکو
syndicalism	سندیکالیسم	سەندیکالیزم
T		
tactic	تاکتیك	تەكتیک
Taliban	طالبان	تالیبان
technocracy	فەن سالارى / تەکنوکراسى	تەکنوکراسى
Tehran conference	کنفرانس تهران	کۆنفرانسی تاران
The end of history	پایان تاریخ	کۆتایى مێژوو
terrorism	تروریسم	تیرۆریزم
the left	چەپ	چەپ
the middle east	خاورمیانه	رۆژمەلایى ناوین
theocracy	تئوکراسى / یزدان سالارى	یەزدان پەرستى / تییۆکراسى
theory	تئورى / نظریه	تئورى
third world	جهان سوم	جیهانی سێهەم

the other	دیگری	نموبدی
the right	راست	راست
The Second Persian Gulf War	جنگ دوم خلیج فارس	شمیری دووه‌می کمندای فارس
The special Committee on Decolonization	ختم استعمار کمیته‌ی	چارنامه‌ی سریره‌خوبی ولاته داگیرکرومکان
The United Nations Organization	سازمان ملل متحد	ریختراودی نهمه‌ی یمکرتوومکان
Thomism	تامیسم	تامیزم
Three-Borders Treaty	پیمان سه مرز	په‌یمانی سن سنوور
Three Worlds Theory	نظریه‌ی سه جهان	تیووری سن جیهان
tolerance	تسامح / رواداری	لیبوردن / دل فراوانی / هه‌نکردن
torture	شکنجه	هه‌شکه‌منجه / نازار
totalitarianism	توتالیتاریسم / فراگیرندگی	توتالیتاریزم / پاوانخوانی
Treaty of Westphalia	عه‌دنامه‌ی وستفالی	په‌یمانی ویستفالی
Tripartite Declaration of 1950	اعلامیه‌ی سه جابه ۱۹۵۰	په‌یاننامه‌ی سن لایمیه‌ی ۱۹۵۰
Trotskyism	تروتسکیسم	تروتسکیزم
trusteeship	سرپرستی / قیمومت	سرپرشتی
tyranny	دژسالاری / جباریت	زۆدداری / تیرانی
tyranny of majority	استبداد اکثریت	نیستبدادی زۆرینه
U		
unipolarity	تک قطبی	یه‌ک جه‌سمیری
United Nation Charter	منشور ملل متحد	چارنامه‌ی نهمه‌ی یمکرتوومکان
United Nations Commission on Human Rights	کمیسیون حقوق بشر ملل متحد	کۆمیسسیۆنی مافی مرۆفی نهمه‌ی یمکرتوومکان
United Nations Development Fund for Women	صندوق توسعه زنان ملل متحد	سمندوقی گه‌شه‌ی ژنانی نهمه‌ی یمکرتوومکان
United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO)	سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو	ریختراودی پهرورده‌یی، زانستی و که‌لتووری نهمه‌ی یمکرتوومکان (یونسکو)
United Nation High Commissioner of Refugees	کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد	راسپارده‌ی بالای پناهربانی نهمه‌ی یمکرتوومکان
Unknown Soldier	سرباز گمنام	سمریازی همناسراو
utopia	آرمان شهر / یوتوپیا	یوتۆپیا / شاری خه‌یانی
Utopian socialism	سوسیالیسم تخیلی	سۆشیا‌لیزمی خه‌یالی
V		
Vatican	واتیکان	فاتیکان
Versailles Treaty	پیمان ورسای	په‌یمانی فیترسای
veto	وتو	فیتۆ
visa	ویزا / روادید	فیزه
W		

war/ warfare	جنگ	شەر/ جهنگ
Warsaw	پسمان ورشو	په‌یمانی وارشمو
war state	دولت جنگی	ده‌ولته‌ی جهنگی
Washington Agreement	توافق نامه واشنگتون	رێنکه‌موتننامه‌ی واشنتون
welfare state	دولت رفاه	ده‌ولته‌ی خوشگوزهران
weltanschauung/ world outlook	جهان بینی	جیهان‌بینی
West(ern) Bloc	بلوک غرب	بلوکی رۆژاوا
whig	ویگ	ویگ
With House	کاخ سفید	کۆشکی سپی
World Bank Group	گروه بانک جهانی	گروپی بانکی جیهانی
World Council Churches	شورای جهانی کلیساها	ئەنجومەنی جیهانی کلیسەکان
World Federation of trade Unions (WFTU)	فدراسیون جهانی اتحادیه‌های کارگری	فیدراسیۆنی جیهانی یەکێتییه‌ کرێکارییەکان
World International Property Organization (WIPO)	سازمان جهانی مالکیت معنوی	رێنخراوه‌ی جیهانی خاوەندارێتی مەعنەوی
World Health Organization	سازمان جهانی بهداشت	رێنخراوه‌ی جیهانی تەندروستی
World Trade Organization (WTO)	سازمان تجارت جهانی	رێنخراوه‌ی بازرگانی جیهانی
world war I	جنگ جهانی اول	شەڕی یەکەمی جیهانی
world war II	جنگ جهانی دوم	شەڕی دووهمەمی جیهانی
World Wide Web (WWW)	شبکه سراسری جهانی	تۆپی سه‌رانسه‌ری جیهانی
X		
xoybun	خو‌ی‌بون	خۆ‌ی‌بوون
Y		
Yalta Conference	کنفرانس یالتا	کۆنفرانسی یالتا
Z		
Zionism	صهیونیسم	زایۆنیزم

ئەندكس به فارسی (پيژستی زاراههكان)

reformism	ريفورم خوآزى/چاكسازى خوآزى	اصلاح طلبى / بهبودخواهى
الف		
apatride	ئاپاتريد	آپاتريد
utopia	يوتوپيا/ شارى خيالى	آرمان شهر/ يوتوپيا
aristocracy	ئاريسٲوكراسى/ئاغواى	آريستوكراسى
freedom	ئازادى	آزادى
liberalism	ئازاديخوازى / ليبراليزم	آزاديخواهى / ليبراليزم
political freedom	ئازادى سياسى	آزادى سياسى
freedom of the press	ئازادى چاپمىنى	آزادى مطبوعات
civil freedom	ئازادىيە مەدەنىيەكان	آزادىيەلەى مدنى
International Atomic Energy Agency (IAEA)	ئازانسى ئىئونىتەومىيى وزەى نەتۇمى	آزانس بين الملى انرژى ائىمى
sedition	ئازاومگىرى	آشوبگىرى
class consciousness	وشيارى چىنئايەتى	آگاهى طبقاتى
anarchism	بشئوى خوآزى	آنارشىزم/ سرورى ستىزى
الف		
coalition	هاوپەيمانى / هاوسوندى	ائتلاف / هم پيمانى
superpower	زلهئىز	ابر قدرت
opposition	ئۇپوزىسيۇن/بىرەمئىستىكار	اپوزىسيون
European Union(EU)	يەككىتى ئىوروپا	اتحاديه اروپا
Interparliamentary	يەككىتى ئىئون پەرلەمانى	اتحاديهى بين المجالس
Pan-American Union	يەككىتى پان ئامرىكىن	اتحاديهى پان امريكىن
extradition	رادەست كردنى تاوانباران	استرداد مجرمان/ بازداد
Strike	مانگرتن	اعتصاب
Islamic Declaration of Human Rights	چارنامەى ئىسلامى مان مروزە	اعلاميهى اسلامى حقوق بشر
Balfour Declaration	بەياننامەى بالفۇر	اعلاميهى بالفور
Act of chapultepec	بەياننامەى چاپۇلتىپىك	اعلاميهى چاپولتيك
Tripartite Declaration of	بەياننامەى سن لايەنەى ۱۹۵۰	اعلاميهى سه جانە ۱۹۵۰

public opinion	رای گشتی	افکار عمومی
authority	دسه‌لات	اقتدار
Authoritarianism	دسه‌لات خواری	اقتدارگرایی
economism	ئابوری خواری	اقتصاد باوری (اکنونیسم)
political economism	ئابوری سیاسی	اقتصاد سیاسی
minority	کمیینه / کماییتی	اقلیت
majority	نژینه	اکثریت
annexation	پاشکۆ / لکاندن	الحاق / پیوست
Fatah/Fath	نعلفتح	الفتح
(Al-Qaida(the base	نعلقاعیده	القاعده
paradigm	پارادایم / سهره‌مشقی فیکری	الگوی نظری / پارادایم
empire	ئیمپراتوری	امپراتوری
imperialism	ئیمپریالیزم	امپریالیسم
cultural imperialism	ئیمپریالیزمی کلتوری	امپریالیسم فرهنگی
privilege	زیده‌ماف / ودم	امتياز
security	ئاسایش	امنیت
social security	ئاسایشی کۆمه‌لاییتی	امنیت اجتماعی
international security	ئاسایشی نیونهمرییی	امنیت بین‌المللی
colective security	ئاسایشی گشتی	امنیت جمعی
individual security	ئاسایشی تاک	امنیت فردی
national security	ئاسایشی نهمرییی	امنیت ملی
election	هه‌لبژاردن	انتخابات
internationalism	نهمترناسیونالیزم	انترناسیونالیسم
netocracy	نیتوکراسی	اینترنت سالاری
intifada	ئینتیفازه	انتفاضه
humanism	مرۆفە دۆستی / مرۆفەگه‌راییی	انسان باوری
political anthropology	مرۆفەناسیی سیاسی	انسان شناسی سیاسی
new man	مرۆفی نوئی	انسان نو
dehumanization	سهرینه‌وه‌ی مرۆفاییتی	انسانیت زدایی
anfai	نهمفال	انفال
revolution	شۆرش	انقلاب
revolutionism	شۆرشگه‌رییی	انقلاب خواهی
cultural revolution	شۆرشی که‌لتوری	انقلاب فرهنگی
managerial revolution	شۆرشی ئیداری	انقلاب مدیریت / انقلاب اداری

oligarchy	ئولېگارېكى	اولېگارشى / گروه سالارى
ideology	ئایدیولوژى	ایدئولوژى
ب		
babeufism	بابوفېزم	بابوفېسم
crisis of democracy	قەیرانى دیموکراسى	بحران دموکراسى
crisis of capitalism	قەیرانى سەرمایەدارى	بحران سرمایه داری
crisis of socialism	قەیرانى سۆشیالېزم	بحران سوسیالیسم
political crisis	قەیرانى سیاسى	بحران سیاسى
Political paranoia	رەش یېنى سیاسى	بدگمانى سیاسى
egalitarianism	یەككسانى خوازى	برابری خواهی
hegemony	هەژمۆنى	برتری / هژمونی
slavery	كۆپلەدارى	برده داری
Baath	بەعس	بعث
blanquism	بلانكېزم	بلانكېسم
East(ern) Bloc	بلۆكى رۆژهەلات	بلوك شرق
West(ern) Bloc	بلۆكى رۆژاوا	بلوك غرب
bourgeoisie	بۇژۇۋازى	بورژوازی
bolshevism	بولشېۋېزم	بولشویسم
bureacracy	بۇرۇكراسى	بوروکراسى / دیوانسالارى
fundamentalism	بۇنىاتگەرچىتى / ئېنەرمەتخوۋازى	بنیادگرایی / اصول گرایی
international	ئىنتەرناسىيۇنال	بین الملل / انترناسیونال
international socialist	ئىنتەرناسىيۇنال سۇسىيالىست	بین الملل سوسیالیست
neutrality	بىئالیەنى	بیطرفی
پ		
International Nuclear Materials Safeguaed	پاراستىنى ئىپودەۋلەتتى مادەى نەتۈمى	پادمان بین المللى مواد هسته ای
parliamentarism	پەرلەمانتارى	پارلمان داری
purge	پاكسازى	پاكسازى / تصفیه
ethnic cleansing	پالاۋتتى نەتتىكى	پالایش قومى
pan	پان	پان
pan-slavism	پان نسلوۋېزم	پان اسلاۋېسم
pan-islamism	پان ئىسلامېزم	پان اسلامېسم
pan-turkism	پان تۈركېزم	پان تركېسم
panchashila	پانچاشىلا	پانچاشیلا
pan-germanism	پان جېرمانېزم	پان ژرمنېسم
pan-arabism	پان ەرەبېزم	پان عربېسم
the end of history	كۆتايى مۇنۋو	پایان تاریخ

capital	پیتخت	پایتخت
flag	نالا	پرچم
iron curtain	پرده‌ی ئاسنین	پرده‌ی آهنین
prestorica	پریستوریکا	پرسوریکا
Kyoto Climate Change Protocol	پروتۆکۆلی گۆبینی کهش و هوای کیۆتۆ	پروتکل تغیر آب و هوایی کیوتو
proletariat	پرولتاریا/چینی کرئکار	پرولتاریا/ طبقه کارگر
peronism	پئرونیزم	پرونیسم
post-modernism	پاش مودیرنیزم	پست مدرنیسم/فرانوگرایی/پسانوگرایی
platform	پلاتفۆرم/سیاسهتی حیزب	پلاتفرم/سیاست حزبی
pluralism	پلورالیزم/فره‌دهنگی	پلورالیسم/کثرت‌باوری
plenum	پلۆنۆم	پلنوم
asylum	په‌نا به‌ری	پناهندگی
political asylum	په‌نا به‌ری سیاسی	پناهندگی سیاسی
populism	پۆپۆلیزم/گهل په‌روه‌ری	پوپولیسم/مردم‌باوری
Money Laundering	پاره سه‌پی کردنه‌وه	پولشویی
gerontocracy	حکومه‌تی پیران/پیر مه‌زنایه‌تی	پیرسالاری/حکومت سالخوردگان
progressism	پیشکەوتن خوازی	پیشرفت خواهی/ترقی خواهی
pact	په‌یمان	پیمان
Baghdad pact	په‌یماننامه‌ی به‌غدا	پیمان بغداد
Saadabad pact	په‌یماننامه‌ی سه‌عدآباد	پیمان سعدآباد
Three-Borders Treaty	په‌یمانی سن سنوور	پیمان سه مرز
sever pact	په‌یمانی سیفر	پیمان سور
losan pact	په‌یمانی لۆزان	پیمان لوزان
masstricht treaty	په‌یمانی ماستریخت	پیمان ماستریخت
Nuclear Test Ban Treaty	په‌یمانی به‌رگرتن له تاقیکاری ئه‌تۆمی	پیمان منع آزمایشهای هسته‌ای
Non-Prolifeation Treaty(NPT)	په‌یمانی به‌ر به‌ستکردنی چمکی ناوهمی	پیمان منع گسترش سلاحهای هسته‌ای
warsaw treaty	په‌یمانی وارشم	پیمان ورشو
		ت
nationality	ره‌گه‌زنانه	تابعیت/ملیت
tactic	ته‌کتیک	تاکتیک

thomism	تامیسم	تامیسم
theory	تیئوری	تئوری / نظریه
theocracy	تیئوکراسی / ایمزدان پیرستی	تنوکراسی / یزدان سالاری
discrimination	جیاوازی / فریق دانان	تبعیض
apartheid/segregation	جیاوازی و مگرایمتی	تبعیض نژادی / جداگری
propaganda	پروپاگنده / بانگ‌شه	تبلیغات
aggression	ده‌ستدریژی	تجاوز
revisionism	ریفیزیونیسم / بازوشتی پیاچوونموه	تجدید نظر طلبی
separatism	جودایی خوایی	تجزیه طلبی
agitation	هاندان / هملخراندن	تحریک / شورانش
political education	پهرمردی سیاسی	تربیت سیاسی
armistice	خوین داکوژان	ترک مخاصمه / ترک جنگ
trotskyism	تروتسکیزم	تروتسکسم
terrorism	تیروریزم	تورورسم
blind terrorism	تیروریزمی کوژر	تورورسم کور
tolerance	لینبوردن / دل فراوانی / هملکردن	تسامح / رواداری
fanaticism	کویزیادیوی / ده‌مارگرژی	تعصب / جمود فکری
separation of power	جیاکردنموه‌ی هیزمکان	تفکیک قوا
delegation of power	سپاردنی دسه‌لات	تفویض قدرت
unipolarity	یه‌ک جه‌مسیری	تک قطبی
political duty	ته‌کلیفی سیاسی / لشرکی سیاسی	تکلیف سیاسی
civilization	شارستانییمت‌نژیار	تمدن
centralization	کوزجینی / چقه‌بستن	تمرکز
Kamp David Agreement	ریککومتتنامه‌ی کمپ ده‌یوید	توافق‌نامه کمپ دیوید
Washington Agreement	ریککومتتنامه‌ی واشنتون	توافق‌نامه واشنگتون
11-Mars. 1970 Agreement	ریککومتتنامه‌ی یانزه‌ی نازاری ۱۹۷۰	توافق‌نامه ۱۱ مارس ۱۹۷۰
mass/mob	جقات / جه‌ماور	توده
sustainable development	پهرمسنندی به‌ردماوم	توسعه پایدار
political development	پهرمسنندی سیاسی	توسعه سیاسی
plot	پیلان / کمتن	توطئه
ج		
spy	سیخوپ / جاسوس	جاسوس
mass society	کومملکای جفاکی	جامعه توده‌ای

political sociology	کۆمه‌لناسییی سیاسی	جامعه شناسی سیاسی
open society	کۆمه‌لگای کراوه	جامعه‌ی باز
civil society	کۆمه‌لگای مه‌ده‌نی	جامعه‌ی مدنی
league of nations	کۆمه‌لنی نەتەوەکان	جامعه‌ی ملل
Nobel Peace Prize	خه‌لاتی ناشتی نۆبێل	جایزه صلح نوبل
international crime	تاوانی نیۆبەهۆڵەتی	جرم بین‌المللی
political offence	تاوانی سیاسی	جرم سیاسی
geopolitic	جوگرافیای سیاسی	جغرافیای سیاسی
collectivism	هاوبه‌شینتی/اشیوعی	اصلت جمع/نظام اشتراکی
republic	کۆماریی	جمهوری
Islamic republic	کۆماریی ئیسلامی	جمهوری اسلامی
mehabad republic	کۆماریی مه‌هاباد (کوردستان)	جمهوری مه‌هاباد (کردستان)
peace movement	بزاڤی ناشتی	جنبش صلح
non-alignment movement	بزووتنه‌وه‌ی بی‌لاین	جنبش عدم تعهد
war/warfare	شەڕ/جەنگ	جنگ
Iran-Iraq War(1980-1988)	شەڕی ئێران و عێراق	جنگ ایران و عراق
world war II	شەڕی دووه‌می جیهانی	جنگ جهانی دوم
guerilla warfare	شەڕی گریلایی	جنگ چریکی
world war I	شەڕی یه‌كەمی جیهانی	جنگ جهانی اول
the second persian gulf war	شەڕی دووه‌می که‌نداوێ فارس	جنگ دوم خلیج فارس
cold war	شەڕی سارد	جنگ سرد
Iraq war	شەڕی عێراق	جنگ عراق
ideological warfare	شەڕی ئایدیۆلۆجیکی	جنگ عقیدتی
Jihad(holy war)	جیهاد/خه‌باتی ئایینی	جهاد
weltanschauung / world outlook	جیهان بینی	جهان بینی
third world	جیهانی سێهه‌م	جهان سوم
cosmopolitan	هاوولاتی جیهانی	جهان وطنی
globalization	جیهانیگه‌ری/جیهانی بوون	جهانی شدن
چ		
chartism	چارته‌یزم	چارتیسم
the left	چه‌پ	چپ
new left	چه‌پی نوێ	چپ جدید
left and right	چه‌پ و راست	چپ و راست
multipolarity	فره‌جه‌مسهریی	چندقطییت
fourteen points	چواره‌ ماده‌ی ویلسۆن	چهارده ماده‌ی ویلسون

ح

sovereignty	فرمانروایی	حاکمیت
sovereignty	بالادستی قانون	حاکمیت قانون
party	حزب	حزب
divine right	مافی خوداومندی	حق الاهی
self-determination	مافی چاره‌ی خو نویسن	حق تعیین سرنوشت
extritoriality	مافی دهره - سنووری	حقوق برون مرزی
human rights	مافه‌کانی مرؤه	حقوق بشر
political rights	مافه سیاسی‌کان	حقوق سیاسی
natural rights	مافه سرووشتیه‌کان	حقوق طبیعی
government	حوکومت میری	حکومت
local government	حوکومتی همریم	حکومت محلی
constitutional government	حوکومتی دستوری	حکومت مشروطه
martial law	حوکومتی سربازی	حکومت نظامی
hamas	حماس	حماس
diplomatic protection	پشتیوانی سیاسی	حمایت سیاسی
sphere of influence	ناوچه‌ی ژئردسه‌لات	حوزه‌ی نفوذ

خ

the middle east	رؤژه‌لاتی ناوین/ناوهراست	خاورمیانه
petite bourgeoisie	ورده بؤدوازی	خرده بورژوازی
autonomy	خودموختاری/نؤتؤنؤمی	خودگردانی
xoybun	خؤیبون	خوبون
nepotism	خزم خوایی/خزم خزمینه	خویشاوندپروری/بارنی بازی
disarmament	چهک دامالین	خلع سلاح

د

nuremberg trial	دادگای نؤرمبیرگ	دادگاه نورمبرگ
social darwinism	داروینیزمی کؤمه‌لایمتی	داروینیسیم اجتماعی
de tante	دیتانت/هینورسازی	دتانت/تنش زدایی
intervention	دستئوردان	دخاله/دست بازی
tyranny	زؤرداری/تیرانی	دؤ سالاری/جباریت
despotism	دیسپؤتیزم/لاسا ریگری	دسپوتیسیم/خداایگانسالاری
doctrine	دوکتیرین/بیرؤکه	دکتیرین/آیین سیاسی/آموزه
Eisenhower Doctrine	دؤکتیرینی آیزنهاور	دکتیرین آیزنهاور
Brezhnev doctrine	دؤکتیرینی برننئف	دکتیرین برنئف
Bush (Jr) doctrine (2001)	دؤکتیرینی بؤشی دوهم	دکتیرین بوش دوم
Bush doctrine (1989-1993)	دؤکتیرینی بؤشی یهکم	دکتیرین بوش اول

monroe doctrine	دۆڭترىنى مۇنرۇ	دۆڭترىن مونرو
dogmatism	دۆڭماتىزم/وشكەمەرمى	دۆڭماتىزم/جزم اندىشى
demagogie	دىماغۇڭى	دىماغۇڭى/عوامفرىبى
democracy	دىموكراسى	دىموكراسى/مەردەم سالارى
People's democracy	دىموكراسى جەڭگى	دىموكراسى تودەھى(خەلق)
industrial democracy	دىموكراسى پىشەسازانە	دىموكراسى سەنئەتى
liberal democracy	دىموكراسى لىبېرال	دىموكراسى لىبېرال
christian democracy	دىموكراسى مەسىھى	دىموكراسى مەسىھى
free world	جىيەھانى ئازاد	دۇنيەي آزاد
de facto	ئاسىيەنەھەي دۇففاكتۇ/ نىمچەسەرىيە خۇ	دۇففاكتۇ/ شەناسىيى
state	دەۋلەت	دەۋلەت
free state	دەۋلەتتى ئازاد	دەۋلەت آزاد
police state	دەۋلەتتى پۇلىسىيى	دەۋلەت پۇلىسىيى
war state	دەۋلەتتى جەڭگى	دەۋلەت جەڭگى
rechtstaat	دەۋلەتتى ياسايسى	دەۋلەت ھەققى
government in exile	دەۋلەتتى تاراككە	دەۋلەت در تەيىد
Puppet government	دەۋلەتتى داسپاردە	دەۋلەت دەست نەشانە
welfare state	دەۋلەتتى خۇشگۈزەمران	دەۋلەت رەفائە
polis/city-state	دەۋلەت شار	دەۋلەت شەھەر
most favoured nation	دەۋلەتتى ئەۋادۇست	دەۋلەت كامەلە ۋەداد(بەھىن دۇست)
nation-state	دەۋلەت - نەتەۋە	دەۋلەت - مەلت
provisional state	دەۋلەتتى كاتتى	دەۋلەت موقت
rogue states	دەۋلەتتى لاسار	دەۋلەت ھەي خۇدەسر
dialectic	دەيلىكتىك	دەيلىكتىك
diplomat	دەيپۇمات	دەيپۇمات
diplomacy	دەيپۇماسىيى	دەيپۇماسىيى
dictatorship	دەيكتاتۇرىيى	دەيكتاتۇرىيى
dictatorship of proletariat	دەيكتاتۇرىيى پىرۇلتارىيى	دەيكتاتۇرىيى پىرۇلتارىيى
the other	ئەۋرىدى	دەيگىرى
berlin wall	دەيۋارى بېرلىن	دەيۋار بېرلىن
International court of justice	دەيۋاڭاى نىۋنەتەۋمىيى داد	دەيۋان بىن المەللى دادگستىرى
socialist realism	رەئالىزىمى سۇشىيالىستىيى	رەئالىزىم سۇشىيالىستىيى
radical	رادىكالى/ چەپمەرو	رادىكالى/ بىئادەستىز
radicalism	رادىكالىزىم	رادىكالىزىم
the right	راست	راست

new right	راستی نوئ	راست نو
reich	رایش	رایش
regime	رژیم	رژیم
political regime	رژیمی سیاسی	رژیم سیاسی
international relations	پیوندهندی نیوده‌ولمتی	روابط بین الملل
political psychology	دهرووناسی سیاسی	روانشناسی سیاسی
method	میتود	روش / اسلوب
intellectual	رؤشنفکر / روناکییر	روشنفکر
leader	سمروک / پیتشما	رهبر / لیدر
presidency	سمروک کۆماریی	ریاست جمهوری
ز		
linguicide	زمانکوژی	زبانکشی
nuclear winter	زستانی نعتۆمی	زمستان هسته‌ای
political prisoner	زیندانیی سیاسی	زندانی سیاسی
infrastructure	زیرخان	زیر ساخت
ژ		
jacobinism	ژاکوبینیزم	ژاکوبینسم

س

sabotage	سابوتاژ / گیره‌شینۆینی	سابوتاژ / خرابکاری
satyagraha	ساتیاگراها	ساتیاگراها
(South Asian Association for Regional Cooperation) SAARC	سارک (یەکێتی هاریکاری ناوچهیی ئاسیای باشوور)	سارک (اتحادیه جنوب آسیا برای همکاری منطقه ای)
Palestine Liberation Organization (PLO)	رێکخراوه‌ی رژگاریخولزی فەلەستین	سازمان آزادیبخش فلسطین
United Nation		
Educational scientific and Cultural Organization (UNESCO)	رێکخراوه‌ی پەروردهیی، زانستی و کەلتوری نەتەوه یەگەرتووێکان "یونسکو"	سازمان آموزشی، علمی و فرهنگی ملل متحد؛ یونسکو
International Refugee Organization (IRO)	رێکخراوه‌ی نێودهولمتی ئاوهره‌کان	سازمان بین المللی آوارگان
International Criminal Police Organization (Interpol)	نیتپۆل (رێکخراوی نێودهولمتی پۆلیسی تاوانباران)	سازمان بین المللی پلیس جنایی (اینترپل)
international labour organization	رێکخراوه‌ی نێودهولمتی کار	سازمان بین المللی کار
North Atlantic Treaty Organization (NATO)	رێکخراوه‌ی په‌یمانی ئاتلانتیکی باکووری (ناتو)	سازمان پیمان آناتلیتیک شمالی (ناتو)
World Trade Organization	رێکخراوه‌ی بازرگانی جیهانی	سازمان تجارت جهانی
World Health Organization	رێکخراوه‌ی تەندروستی جیهانی	سازمان جهانی بهداشت

World International Property Organization (WIPO)	رئیکخواوهی جیهانی خاومندارینتی مه‌عنوی	سازمان جهانی مالکیت معنوی
organizing	رئیکخست	سازماندهی
Organization of Petroleum Exporting Countries (OPEC)	رئیکخواوهی ولاتانی به‌ره‌مه‌ینتی نومت (نؤپیک)	سازمان کشورهای صادرکننده نفت (اوپک)
Organization of Islamic Conference	رئیکخواوهی کؤنفرانسی ئیسلامی	سازمان کنفرانس اسلامی
The United Nations Organization	رئیکخواوهی نعتوه یه‌کگرتوره‌کان	سازمان ملل متحد
Organization of African Unity	رئیکخواوهی یه‌کگرتنی ئه‌فریقا	سازمان وحدت آفریقا
Latin American Solidarity Organization	رئیکخواوهی هاو‌به‌ندی ئه‌مریکای لاتین	سازمان همبستگی آمریکای لاتین
Organization of Security and Cooperation in Europe	رئیکخواوهی هاوکاری و ئاسایشی ئه‌ورپا	سازمان همکاری و امنیت اروپا
Organization of Cooperation and Security in Middle East	رئیکخواوهی هاوکاری و ئاسایشی رۆژه‌لاتی ناوین	سازمان همکاری و امنیت خاورمیانه
conciliation	تعمایی/پیکهاتن	سازش
salt	سالت	سالت
democratic centralism	سەنترالیزمی دیموکراتی	سانترالیسم دموکراتیک
censor/censorship	سانسور	سانسور
fifth column	تابوری پینجه‌م	ستون پنجم
elite	نوخبه	سرآمد / نخبه
elitism	نوخبه‌گهریتی	سرآمد باوری / نخبه‌گرایی
power elite	نوخبه‌ی دهسه‌لات	سرآمد قدرت
unknown soldier	سەربازی نەناسراو / سەربازی ون	سرباز گمنام
trusteeship	سەره‌رشتی	سرپرستی / قیمومت
national hymn	سرودنی نیشتمانی	سرود ملی
capital	سرمایه	سرمایه
social capital	سرمایه‌ی کۆمه‌لایه‌تی	سرمایه اجتماعی
capitalism	سرمایه‌داری	سرمایه داری
caesarism	قه‌یسەرخوازی	سزاریزم / قیصرگرایی
ambassador	بالیوز	سفیر
embassy	بالیوزخانه	سفارت
accredited ambassador	بالیوزی ئاکریدیتی	سفیر آکریدیده
sectarism	سێکتاریزم/تیره‌گهریتی	سکتاریسم / فرقه‌گرایی
secularism	سکولاریزم	سکولاریسم
Monarchy	پاشایه‌تی	سلطنت/پادشاهی
Salafiyat	سه‌له‌قییه‌ت	سلفیت

syndicalism	سندیکالیزم	سندیکالیزم
social imperialism	سوشیال ئیمپریالیزم	سوشیال امپریالیزم
democratic socialism	سوشیال دیموکراسی	سوشیال دموکراسی
guild socialism	سوشیالیزمی پیشیمی	سوشیالیزم صنفی
social fascism	سوشیال فاشیزم	سوشیال فاشیزم
social Catholicism	سوشیال کاتولیسیم	سوشیال کاتولیسیم
socialism	سوشیالیزم	سوشیالیزم
revolutionary socialism	سوشیالیزمی شۆرشگیزانه	سوشیالیزم انقلابی
utopian socialism	سوشیالیزمی خه‌یالی	سوشیالیزم ئخیلی
creeping socialism	سوشیالیزمی خۆزۆک	سوشیالیزم خۆزنده
scientific socialism	سوشیالیزمی زانستی	سوشیالیزم علمی
Marxian socialism	سوشیالیزمی مارکسی	سوشیالیزم مارکسی
Christian socialism	سوشیالیزمی مەسیحی	سوشیالیزم مەسیحی
Central Intelligence Agency	سیا (سی. ئای. ئه‌ی)	سیا
politics/policy	سیاست، رامیارسی	سیاست
hydropolitics	سیاستی ئاو	سیاست آب
Big stick policy	سیاستی گۆپانی گه‌وره	سیاست چماق بزرگ
multiculturalism	سیاستی فره‌گه‌لتووری	سیاست چند فرهنگی
foreign policy	سیاستی دهره‌وه	سیاست خارجی
Open door policy	سیاستی دهرگای کراوه	سیاست دره‌ای باز
politics of language	سیاستی زمان	سیاست زبانی
politician	سیاست وان	سیاستدار
cyberdemocracy	سایبر دیموکراسی	سایبر دموکراسی

ش

olive branch	چله زه‌یتوون	شاخه زیتون
chantage	شان‌تاج	شان‌تاژ / هوچیگری
Hawks and Doves	کۆتر و هه‌نۆ	شاهین ها و کبوترها
rumour	ده‌نگۆ، قسه‌لۆک	شایعه
World Wide Web (WWW)	تۆپی سه‌رانسه‌ری جیهانی	شبكة سراسری جهانی
quasi-democracy	نیمچه دیموکراسی	شبه دموکراسی
quasi-states	نیمچه ده‌ولت	شبه دولت
personality cult	پهرسه‌شتی کسانیمتی	شخص پرستی
multinational corporations	کۆمپانیای فره‌نهمه‌وه	شرکت های چند ملیتی
orientalism	رۆژه‌لاتناسی	شرق شناسی
torture	نه‌شکه‌به	شکنجه
North and South	باکوور و باشوور	شمال و جنوب

Sword of Damocles	شمشیری داموکلئس	شمشیر داموکلئس
security council	ئەنجومەنی ناسایش	شورای امنیت
nordic council	ئەنجومەنی باکووری (نۆردیک)	شورای شمالی (نۆردیک)
World Council Churches	ئەنجومەنی جیهانی کلیسەکان	شورای جیهانی کلیساها
Persian Gulf Cooperative Council	ئەنجومەنی هاریکاری کەنداوی فارس	شورای همکاری خلیج فارس
chavinism	شوڤینیزم	شوونیزم / ناسیونالیسم افراطی
citizen	هاوولاتی / شارۆمەند	شهروند
Asiatic Mode of Production	شیوازی بەرھەمھێنانی ناسیایی	شیوه تولید آسیایی
ص		
space	ناشتی	صلح
armed peace	ناشتی پرچەك	صلح مسلح
pacifism	ناشتی خواری	صلح خواهی / صلح طلبی
Socio-EconomicFormation	پێکهاتەی کۆمەڵایەتی - ئابووری	صورت بندی اجتماعی - اقتصادی
International Monetary Fund (IMF)	سەندوقی نێودەوڵەتی درو	صندوق بین المللی پول
United Nations Development Fund for Women	سەندوقی گەشە ی ژنانی نەتەوەیەکیگرتوو مەکان	صندوق توسعه زنان ملل متحد
guild	یەکیەتی	صنف
zionism	زایۆنیزم	صهیونیزم
ض		
counter-revolution	دژە شوێرش	ضد انقلاب
ط		
Taliban	تالیبان	طالبان
class	چین	طبقه
middle class	چینی مامناوێندی / چینی میانه	طبقه متوسط
ع		
justice	عدالت / داد	عدالت / عدل
international custom	ئەرمی نێودەوڵەتی	عرف بین الملل
amnesty international	ئێنهورنی نێودەوڵەتی	عفو بین الملل
versailles treaty	پەیمانێ قیرسای	عهدنامه ورسای
treaty of westphalia	پەیمانێ ویستفانیا	عهدنامه وستفالی
غ		
mobocracy	ناژاوه گێڕی	غوغا سالاری
ف		
fabianism	فابیانیزم	فابیانیسم

cataclysm	کارمسات	فاجعه
fascism	فاشیزم	فاشیسم
factionalism	حیزبایمستی	فاکسیونالیسم / تحزب
falange/ falangism	فالانژ / فالانژیزم	فالانژ / فالانژیزم
World Federation of trade Unions (WFTU)	فیدراسیونی جیهانی یه‌کیه‌تییه کرئیکارییه‌کان	فدراسیون جهانی اتحادیه‌های کارگری
federalism	فیدرالیزم	فدرالیسم
franchise	فرانشیز / مافی دمنگ دان	فرانشیز / حق رای
fraction	فراکسیون / کوتله	فراکسیون
totalitarianism	توتالیتاریزم / پوانخواری	فراگیرندگی / توتالیتاریسم
freemasonry	فراماسونری / ماسونی	فراماسونری
process	پروسه / رموت	فرایند / پروسه
individualism	تاک باومرپی / ئان‌دی‌فیدوئالیزم	فرد باوری
opportunism	هم‌پهرستی	فرصت طلبی / اپورتونیزم
charisma	کاریزما	فره / فرمندی
political culture	مکتبوری سیاسی	فرهنگ سیاسی
political corruption	گمده‌لی سیاسی	فساد سیاسی
political philosophy	فلسفه‌لی سیاسی	فلسفه سیاسی
scholasticism	سکولاستیسم	فلسفه مدرسی / اسکولاستیسم
technocracy	تیکنوکراسی	فن سالاری / تکنوکراسی
fevralists	فیفرالیسته‌کان	فورالیست‌ها
formation	پیکهاتن / روژان	فورماسیون / صورت بندی
formalism	فورمالیزم / روککش پهرستی	فورمالیسم / ظاهر پرستی
feminism	فیمینیزم / بزواتی ئازادی خواری ژنان	فمینیسم / جنبش آزادی زنان
feudalism	فیوڈالیزم / دهرمه‌گایمستی	فئودالیسم / ملوک الطوایفی
phisiocracy	فیزیوکراسی	فیزیوکراسی / مکتب طبیعیون

ق

Contraband	قاچاخ	قاچاق
law	یاسا / دهستور	قانون
constitutional law	دهستوری بنچینه‌یی / یاسای بنهرستی	قانون اساسی
Armenian Masscres	کۆمەڵکوژی ئارمنیه‌کان	قتل عام‌های ارمنه
power	هیز / دهسه‌لات	قدرت
authoritarianism	دیکتاتوریستی	قدرت باوری
black power	هیزی رهش	قدرت سیاه
national power	دهسه‌لاتی نه‌توهیی	قدرت ملی
Algerly Agreement	رئیکه‌رتنه‌نامه‌ی جه‌زایر	قرارداد الجزایر

ک

cabinet	کابینه	کابینه
shadow cabinet	دولهتی سینبر	کابینه سایه
capitulation	کاپیتولاسیون	کاپیتولاسیون
White House	کوشکی سپی	کاخ سفید
cartel	کارتل	کارتل
castroism	کاستروئیزم	کاستروئیزم
K G B	کا. گن. بن	کا. گن. ب
political pluralism	فرهههنگی سیاسی	کثرت گرای سیاسی
politicide	کۆمملکۆژی سیاسی	کشتار سیاسی
country	ولات / نیشتمان	کشور
One-Party State	ولاتی تاکهحیزی	کشور تک حزبی
Backward Countries	ولاتانی دواکوتوو	کشورهای عقب افتاده
Less Developed Countries (LDCs)	ولاتانی که متر پیشکومتوو	کشورهای کمتر توسعه یافته
Kemalism	کهمالیزم	کهمالیزم
communism	کۆمونیزم	کمونیزم
Scientific Communism	کۆمونیزمی زانستی	کمونیزم علمی
The special Committee on Decolonization	جارتامهی سمریهخۆیی ولاته داگیرکراومکان	کمیته ختم استعمار
United Nations High Commissioner for Refugees	راسپاردهی بالای پناهنهیرانی نهمویهکگرتووهمکان	کمیساریای عالی پناهندگان سازمان ملل متحد
Economic Commission for Europe	کۆمیسۆنی ئابووری نهووروپا	کمیسیون اقتصادی اروپا
United Nations Commission on Human Rights	کۆمیسۆنی مانی مروقی نهموه یهکگرتووهمکان	کمیسیون حقوق بشر ملل متحد
International Commission for Investigation Isolationism	کۆمیسۆنی نیودهولهتی لیهرسینهوه گۆشهگیری / دووره یهیریزی	کمیسیون بین المللی تحقیق کناره گیری / انزواگرایی
Arms Control	کۆنترۆلی چهک	کنترل تسلیحات
consul	کۆنسول	کنسول
confederation	کونفیدراسیون	کنفدراسیون
conference	کۆنفرانس	کنفرانس
Alma-Ata Conference	کۆنفرانسی ئالماآتا	کنفرانس آلماتا
Conference for Security and cooperation in Asia (CSCA)	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری ئاسیا	کنفرانس امنیت و همکاری آسیا
Conference for Security and cooperation in Europe (CSCE)	کۆنفرانسی ئاسایش و هاوکاری نهوورپا	کنفرانس امنیت و همکاری اروپا
International Conference of Employment	کۆنفرانسی نیودهولهتی کار	کنفرانس بین المللی اشتغال

Potsdam Conference	کونفرانسی پوتسدام	کنفرانس پوتسدام
Tehran Conference	کونفرانسی تاران	کنفرانس تهران
International Conference Against Apartheid	کونفرانسی جیهانی دژی رهمگیزپرستی	کنفرانس جهانی ضد آپارتاید
Dumbarton Oaks Conference	کونفرانسی دومبارتون ٲوکس	کنفرانس دومبارتون اوکس
San Francisco Conference	کونفرانسی سان فرانسیسکو	کنفرانس سانفرانسیسکو
North-South Conference	کونفرانسی باکوور- باشوور	کنفرانس شمال و جنوب
Middle-East Peace Conference	کونفرانسی ناشتی روزه‌لاتی ناوین	کنفرانس صلح خاورمیانه
Hague Peace Conference (1899)	کونفرانسی ناشتی لاهای	کنفرانس صلح لاهه (۱۸۹۹)
Afro-Asian Conference	کونفرانسی ناسیا - نمفریقا	کنفرانس کشورهای آفریقای - آسیایی
Geneva Conferences	کونفرانسمکانی جنیف	کنفرانس های ژنو
Yalta Conference	کونفرانسی یالتا	کنفرانس یالتا
2+4 Conference	کونفرانسی ۲+۴	کنفرانس ۲+۴
African National Congres convention	کونگره‌ی نتموهمیی نمفریقا کونفانسیون	کنگره ملی آفریقا کنوانسیون
European Convention for the Protection of Human Rights and fundamental Freedom	کونفانسیونی نمریوی پاراستنی مافه‌کانی مروٲ و نازادییه بنپرمتییه‌کان	کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر و آزادی های اساسی
Coup detat	کودمتا	کودتا
Kou-Min-Tang	کومین تانگ	کومین تانگ
comintern	کومیترن	کومیترن
cominform	کومینفورم	کومینفورم
Kurdish Rebirth Society	کومله‌ی ژ. کاف (ژیانمروه‌ی کورد)	کومله ژ. کاف
commune	کومون	کومون
Quixotism	کیشوت ناسایی / پالئوانبازی	کیشوت مآبی
Gangster	گانگستر	گانگستر
passport	پاسپورت / پساپورت	گذرنامه / پاسپورت
World Bank Group	گروپی بانکي جیهانی	گروه بانک جهانی
Pressure Group	گروپی گوشار	گروه فشار
G 5+1	گروپی ۵+۱	گروه ۵+۱
G 6+2	گروپی ۶+۲	گروه ۶+۲
G-8	گروپی ۸	گروه ۸
G-15	گروپی ۱۵	گروه ۱۵
G-77	گروپی ۷۷	گروه ۷۷
cessation	دلبړان	گست / انفصال

gestapo	گشتاپو	گشتاپو
Dialogue Among Civilization discourse	گفتوگۆی نیوان شارستانییه‌ته‌کان	گفتگۆی تمدن‌ها
glasnost	گوتار / دیسکۆرس	گفتمان
gobinism	گلاسنۆست	گلاسنۆست
	گوبینیزم	گوبینیزم
ل		
Laic	لاییک/لادین	لاییک
lobbying	لۆببگیری	لایبگری
laissez-faire	لسه‌فهر/ئابووری ئازاد	لسه‌فر
leninism	لینینیزم	لنینیزم
lumpen proletariat	لۆمپن پرولتاریا	لومپن پرولتاریا
leviatan	لیقیاتان	لویاتان
liberalism	ئازادیخوازی/ لیبرالیزم	لیبرالیزم / آزادیخواهی
Neo-Liberalism	لیبرالیزمی نوئ	لیبرالیزم نو
legalism	یاسا پەرهری	لگالیزم / قانون باوری
م		
Maoism	مانۆئیزم	مانوئیزم
Dialectical Materialism	مه‌تریالیزمی دیالیکتیک	ماتریالیزم دیالکتیک
Cultural Materialism	مه‌تریالیزمی کولتووری	ماتریالیزم فرهنگی
Historical Materialism	مه‌تریالیزمی میژوویی	ماتریالیزم تاریخی
Marxism	مارکسیزم	مارکسیزم
Neo-Marxism	مارکسیزمی نوئ	مارکسیزم جدید
Marxism-Leninism	مارکسیزم - لینینیزم	مارکسیزم - لنینیزم
Mafia	مافیا	مافیا
Machiavellism	ماکیاقللیزم	ماکیاولیزم
manifest	مانیفست	مانیفست
Class struggle	خه‌باتی چینایه‌تی	مبارزه طبقاتی
metropole	میتروپول	متروپل
parliament	پەرله‌مان	مجلس / پارلمان
senate	ئهنجومه‌نی پیران : سینات	مجلس سنا
General Assembly	کۆمه‌لی گشتی	مجمع عمومی
blockade	گه‌مارۆ / ئابلوۆقه	محاصره / درباندان
conservatism	کۆنه‌پارێزی/قایمه‌کاری	محافظه‌کاری
lutheranism	لوترانیزم	مذهب لوتری
centralism	ناو‌مندگهرینی	مرکزگرایی
colony	داگیرکراو	مستعمره

Political Participation	بەشداریی سیاسی	مشارکت سیاسی
Convention on political Rights of Women	کۆنقائەسییۆنی مافی سیاسی ژنان	مقاوله نامە حقوق سیاسی زنان
political school	قوتابخانەى سیاسی	مکتب سیاسی
Mc-Carthyism	مەک کارتیزم	مک کارتیزم
Nation	نەتەرە	ملت
nationalization	خۆمانی کردن	ملی کردن
United Nations Charter	چارنامەى نەتەرە بەگرتوو مەکان	منشور ملل متحد
national interest	بەرژمەندى نەتەرەى	منافع ملی
Political Balance	هاوسەنگیى سیاسی	موازنه سیاسی
Balance of Power	هاوسەنگیى هیزمەکان	موازنه قوا
Sykes-Picot Agreement (1916)	ریکەوتقەنامەى سایکس پیکو (۱۹۱۶)	موافقت نامە سایکس پیکو (۱۹۱۶)
mossad	موساد	موساد
meditation	ناوێژیوانی	میانچیگری
International Covenant on Civil and Political Rights (1966)	پەیماننامەى نیۆدەولتەى مافە مەدەنى و سیاسییەکان (۱۹۶۶)	میتاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی (۱۹۶۶)
International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (1966)	پەیمانى نیۆدەولتەى مافە ئابووری و کۆمەلایەتى و کەلتورییەکان (۱۹۶۶)	میتاق بین المللی حقوق اقتصادی، اجتماعى و فرهنگی (۱۹۶۶)
ن		
nazism	نازیسم	نازیسم
nationalism	ناسیۆنالیزم	ناسیونالیسم
Kurdish Nationalism	ناسیۆنالیزمی کوردی	ناسیونالیسم کردی
Civil Disobedience	ناڵەرمانیی مەدەنى	نافرمانی مدنی
Neo-Nazism	نیۆنازیسم	نئو نازیسم
racism	رەگەز پەرسەنى	نژاد پرستی
political generation	وەرەجەى سیاسی	نسل سیاسی
genocide	کۆمەڵکوژی / جینۆساید	نسل کشی / نژادکشی
multiparty system	سیستەمى فرە حیزبى	نظام چند حزبی
political system	سیستەمى سیاسى	نظام سیاسی
New World Order	سیستەمى نوێى جیهانى	نظم نوین جهانی
political theory	تیۆری سیاسى	نظریه سیاسی
Three Worlds Theory	تیۆرى سێ جیهان	نظریه سه جهان
J. Curve Theory	تیۆرى کەوانەى جەى	نظریه منحنی جی
nihilism	نەهیلیزم / پووچکەرایى	نیهیلیسم / هیچ انگاری
و		
Vatican	فاتیکان	واتیکان

veto	فېتۇ	وتو
visa	فېزە	وېزا / روادىد
whig	ويگ	ويگ
ھ		
hegemony	ھەمژمۇنى	ھەمژمۇنى / ېرترى
refrandum	رەپىرسى / رېفراندۇم	ھەمە پىرسى / رېفراندۇم
holocaust	ھۆلۆكۆست	ھولوكاست
identity	شۇناس	ھويت
National Identity	شۇناسى نەتەۋەيى	ھويت مىلى
ى		
note	يادداشت نامە	يادداشت
11/9	يانزەي سىيىتەمىيەر ۲۰۰۱	يازە سېتامېر ۲۰۰۱
autocracy	ئۆتۆكراسى	يەكە سالارى
anti-semitism	جوولەكە قېران	يەود ستىزى

